

School of Theology at Claremont

1001 1413934

HANDBOEK
DER
GESCHIEDENIS
VAN HET
VADERLAND

DOOR
GROEN VAN PRINSTERER

The Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT

WEST FOOTHILL AT COLLEGE AVENUE
CLAREMONT, CALIFORNIA

HANDBOEK DER GESCHIEDENIS
VAN HET VADERLAND

59
7
928

HANDBOEK DER GESCHIEDENIS VAN HET VADERLAND

DOOR Mr. GROEN VAN PRINSTERER
MET EEN WOORD VOORAF VAN J. C. RULLMANN

WIJ ZULLEN HET NIET VERBERGEN VOOR
DE KINDEREN, VERTELLENDE DE LOFFELIJK-
HEDEN DES HEEREN, EN ZIJNE STERKHEID, EN
ZIJNE WONDEREN DIE HIJ GEDAAN HEEFT ...
OPDAT HET NAVOLGENDE GESLACHT DIE
WETEN ZOUDE, EN „DAT ZIJ HARE HOPE
OP GOD ZOUDEN STELLEN EN GODS DADEN
NIET VERGETEN, MAAR ZIJNE GEBODEN BE-
WAREN”, PS. 78, V. 4, 6 EN 7.

ZESDE DRUK

KONING'S UITGEVERIJ / BAARN
1928

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

GESCHIEDENIS VAN HET HANDBOEK

Groen's Handboek der Geschiedenis van het Vaderland geeft niet alleen geschiedenis, maar heeft ook een geschiedenis.

En Groen zelf was in 1873 voornemens de *Geschiedenis van het Handboek* aan de intekening op de vierde uitgave te doen voorafgaan.

Zijn *Historische Brieven* zouden n.l. het verband aanwijzen van *Kabinet des Konings*, *Huis-Archief*, *Archives* en *Handboek*.

In den omvang dezer taak vergiste hij zich echter. Hij kwam er op zijn hoogen leeftijd niet mee gereed.

Gevolg daarvan was, dat de uitgave van 1874 zonder historische toelichting verscheen.

Ook latere herdrukken gaven geen historische bijzonderheden.

Toch wordt de behoefte daaraan steeds grooter, naarmate we verder af komen te staan van den tijd van Groen.

Welkom was mij daarom het verzoek van Konings Uitgeverij om de nieuwe editie, waartoe zij besloot, bij de lezers in te leiden met een woord vooraf, dat de geschiedenis van Groen's Handboek verhaalt.

* * *

Altijd is de historie Groen's geliefkoosde studie geweest. Reeds op de Academie was daaraan al zijn overige belangstelling ondergeschikt. Het waren historische onderwerpen, waarover hij prijsverhandelingen en doctorale dissertaties schreef.

Deze Groen's voorkeur voor de studie der geschiedenis werd door niemand beter begrepen dan door Professor Kemper, die hem, reeds als kweekeling der Hoogeschool, voor het doceeren van de Historie te Leiden bestemd had.

Ook tegen de lichtvaardigheid van het ongeloof vond Groen in de studie der Geschiedenis destijds reeds een steunpunt. En vooral door de lessen van Bilderdijk was hij tot een onbevangen onderzoek van de

Volkshistorie en aan het twijfelen omtrent de uitnemendheid van het liberalisme gebracht. Met name op de geschiedenis van het Vaderland was dan ook sindsdien zijn aandacht gericht.

Reeds in December 1826 hield hij voor de Maatschappij Diligentia te 's-Gravenhage een voorlezing over de redenen om de Historie van het Land aan de Natie bekend te maken.

Weinige dagen na die voorlezing werd hij verrast door 's Konings Besluit van 23 December 1826, waarbij een wedstrijd geopend werd tot het opstellen van een plan voor een algemeene Nederlandsche Geschiedenis. Hij aan wiens ontwerp de voorkeur verleend werd, zou tot geschiedschrijver des Rijks worden benoemd.

Onverwijld zette Groen zich aan het werk. Want aan de Nederlandsche Volksgeschiedenis zich te kunnen wijden, scheen hem benijdenswaard. Van dien tijd af dacht hij dan ook niet meer aan andere betrekkingen.

Toen de termijn van inlevering verstreken was, werden de meer dan 40 verhandelingen, die ingekomen waren, aan een commissie van beoordeeling in handen gegeven. Een geruime tijd ging met het vergelijken onderzoek voorbij. Vijf verhandelingen, waaronder die van Groen, werden bekroond met den gouden eereprijs. Maar geen der inzenders werd vooralsnog tot historieschrijver benoemd.

* * *

Terwijl Groen met zekere spanning de beslissing afwachtte, kwam in September 1827 — terwijl we dit schrijven dus juist honderd jaar geleden — zijn benoeming tot Referendaris bij 's Konings Kabinet.

Deze functie, die een taak van gansch andere strekking insloot, en dus, naar Groen's meening, de vernietiging was van zijn hoopvolle verwachting, werd door den jeugdigen geleerde schier tegen wil en dank aanvaard; want weigeren was niet mogelijk, omdat de aanstelling een eervolle onderscheiding beteekende.

Echter zou de toekomstige geschiedschrijver, de geboren geschiedsvorscher, hier juist voor de taak zijner keuze gevormd worden. Zijn plaatsing toch bij het Kabinet gaf hem velerlei gelegenheid om de gebeurtenissen van den dag, de Belgische crisis, in verband te beschouwen met de revolutionaire beginselen, die in de volgende halve eeuw het lot van Europa zouden beslissen. 't Werd hem nu duidelijk, dat het liberalisme niet anders dan de revolutionaire theorie was; dat de gebeurtenissen van den dag niet te wijten waren aan bepaalde onhandige maatregelen van den edelen vorst, maar te interpreteren

waren als de logische consequentie van de liberale denkbeelden omtrent de verhouding van het Gezag der Overheid en de Vrijheid der onderdanen.

Nog levendiger werd zijn belangstelling in den gang van zaken, toen hij in April 1829 tot Kabinets-secretaris benoemd werd. Hij kwam nu nog nauwer met den Koning in aanraking, en maakte Z.M. geen geheim van zijn denkbeelden over den aard der verwickelingen tusschen de Noordelijke en Zuidelijke gewesten.

Naamloos gaf hij zijn vlugschrift *Volksgeest en Burgerzin* uit, waarin hij aantoonde, dat de kracht van het Rijk der Nederlanden berustte op den grondslag der Nederlandsche Nationaliteit, aan een groot deel van België met Holland gemeen.

De dreigende houding der Belgische oppositie gaf hem in October 1829 uit eigen beweging de pen in de hand tot het schrijven van politieke opstellen onder den naam van *Nederlandsche Gedachten*, een periodiek, waarin hij den revolutiegeest door opwekking van den echt Nederlandschen geest bestreed. En de wenschen en pogingen van de Nederlandsche Gedachten ondersteunde hij door spreken en schrijven in 's Konings Kabinet.

Doch er was meer. Te Brussel was gif en tegengif voorhanden. Ademde hij daar in de sfeer der Revolutie, hij maakte er ook kennis met den jongen hofprediker Merle d'Aubigné, één der mannen van het Reveil. En de omgang met dezen geestdriftigen en talentvollen prediker is beslissend geweest voor zijn verder leven. Hij werd nu door het verkeer met 's Konings hofprediker een Evangelie-belijder in den zin der Reformatie. Merle toch, de geniale geschiedschrijver der Reformatie, bracht den liefhebber van historische studie in aanraking met Luther en Calvijn. Tevens zag Groen nu in, dat in de Kerkhervorming de levensadem onzer nationaliteit ligt. En zoo vormde zich van lieverlee zijn antirevolutionaire, zijn christelijk-historische geloofsovertuiging.

Na al deze voorbereiding werd de Kabinets-secretaris den 29sten October 1831 door Z.M. den Koning belast met het toezicht over het *Huis-Archief* van Oranje, en dat wel, niet als medelid eener Commissie, gelijk ze vroeger bestaan had, maar zonder ambtgenoot of iets dat hem in zijn beweging als zoodanig kon belemmeren.

Zoo heeft de plaatsing bij het *Kabinet des Konings*, indertijd met weerzin aanvaard, Groen den weg naar het *Huis-Archief* gebaad. Met volle vrijmoedigheid nam hij zijn ontslag als Kabinets-secretaris, en trok hij zich terug in de eenzaamheid van de tot dusver gesloten

schatkamer, die de private correspondenties onzer Oranjes, staatslieden en helden bewaart, om aldus in vertrouwelijken omgang met het voorgeslacht de Geschiedenis te bestudeeren en de Traditie aan het Leven ter toetse te brengen.

* * *

Met de aanstelling als schatbewaarder van de nalatenschap der Oranjevorsten begint voor Groen een nieuw tijdperk zijns levens. Van nu af kon de toekomstige geschiedschrijver zich geheel en al wijden aan het ideaal zijner jeugd: historische studie. Hier, in het Archief van Oranje, bevonden zich de handschriften van zoovele belangrijke personen, die in onze vaderlandsche historie een voorname rol hebben gespeeld. Hier waren nu die edele voorgeslachten, welker daden hij in zijn jeugd reeds wenschte beschrijven, denkend, sprekend, handelend, hun geheimste bedoelingen en overleggingen aan hem openbaarend, twee en drie eeuwen na hun dood in levende gestalte voor hem oprijzend, en tot hem sprekend in de taal van het dagelijksche leven.

Voorop Prins Willem van Oranje, die zijn levenslot en dat van zijn roemruchtig geslacht verbindt aan het lot der benarde Nederlanden, nauwelijks een volksken, zonder bondgenooten, zonder veldheeren, staatslieden en kardinalen, zonder aardsche schatten, maar steunend op den Bijbel als op Gods Woord, dat in der eeuwigheid niet beschaamt.

En achter dezen Vader des Vaderlands dagen ze op voor zijn bewonderend oog, de mannen aan wie Alva den neus, Vargas de ooren had afgehouden. Mannen die hun vrouw levend zagen begraven, volgens het placaat van 1529, en die het heldenbloed des graven van Egmond, gespaard te Saint-Quentin door den engel des slachtvelds, zagen vergieten te Brussel door 's duivels beul. Mannen die den nood des hongers leden binnen Leidens veste, en de koorts van den dorst op Haarlem's wallen. Mannen die een been verloren hadden te Alkmaar en een arm vergeten hadden te Woerden. Mannen bijkans verdronken te Brielle en bijkans gehangen te Zutphen. Mannen aan wier vleesch de ratten geknaagd hadden in den kerker te Oudewater en wier bloed de honden gedrenkt had in Antwerpen. Mannen die van hun broeder op den brandstapel en van hun vader op de pijnbank den jongsten snik hadden opgevangen. Mannen die, wáár ze hun oogen opsloegen, placaten en ordonnanciën ontwaarden, welke hen dreigden weg te vagen. Mannen die, te midden van de bloem van Neerlands Adel, graaf Adolf zagen vallen te Heiligerlee en straks de ridders Lodewijk

en Hendrik van Nassauwen op de Mookerheide. Mannen wier nachtelijke droomen gekweld werden door de ijselijke tafereelen der Parijsche Bloedbruiloft in den Sint-Bartelsnacht. En mannen die op klaarlichten dag den geliefden prinselijken Evangeliebelijder verraderlijk zouden zien neerschieten te Delft.

Groen ziet ze lijden en strijden, en biddende bezwijken, de mannen gefolterd door Anjou, verraden door Rennenberg, teleurgesteld door Requesens, misleid door Don Juan, bedrogen door Farnese; de mannen door de wetgeleerden van den Raad van beroerte gesteld buiten de wet, maar wier daden Grotius en Bijkershoek in staat stelden de *mare liberum*, het vrij zeedomein in het volkenrecht te veroveren; mannen door Perenotus bespot, maar door Cromwell bewonderd; door Borgia gevloekt, maar door Gustaaf Adolf gezegend; door Balthasar Gerards verafschuwed, maar aan Washington ten voorbeeld; mannen door de staatslieden op het Binnenhof van 's Gravenhage vaak al te staatkundig in de schaduw gelaten, maar in Engeland en Amerika door de kampioenen der vrijheid als de grondleggers der gewetensvrijheid steeds luider gevierd.

En hij groet ze eerbiedig al die gefolterden, verminkten, vervolgd; al die vertrapten, bedrogenen, onterfden; al die laaghartig bespiede, vogelvrij verklaarde, afgetobde mannen; al die ellendigen met somberen rouw over hun gelaat, maar met bijbelsch licht in hun ziel.

Groen doorleeft ze opnieuw die tachtig jaren gedurende welke het bloed der Geuzen, bloed van ons bloed! met de tranen van ontelbare martelaren, edelen en burgers, vrouwen en kinderen, (naar het openbaar getuigenis des Zwijgers in 1568, toen reeds over de 50.000 in getal) het Spaansche wingewest doorweekte. Ze zien menschelijkerwijs geen redding meer, ze wanhopen bijkans, maar juist dan slaat het uur des Heeren! De houtmijt is uitgedoofd, de Spanjool blaast den aftocht, liefelijk breekt de Evangeliezoon door in ongekenden luister over onze rivieren en moerassen, vrij door de lucht ruischen de psalmen der Maccabeeuwen. Aan den haard en in het Bedehuis is de Bijbel in eere hersteld en de Staat der Vereenigde Provinciën wordt door alle vorsten der beschaafde wereld met bewondering erkend.

Terwijl Groen zoo in het Koninklijk Huis-archief dagelijks omging met de helden, die onze Republiek gesticht hadden in en om het geloof, zag hij daarbuiten met leede oogen de Regeeringsmaatregelen tot vervolging der Afscheidenen, die even dierbaar geloof met deze martelaren deelachtig waren. In het conflict tusschen de synodale organisatie

en het opkomend separatisme kiest hij dan ook partij voor deze smalle gemeente.

Trouwens, sinds hij de geloofstaal der zestiende eeuw had leeren verstaan, zocht hij tegen ongeloof en bijgeloof waarborg van weerstand en overwinning in de wapenrusting Gods en het Zwaard des Geestes, hetwelk is Gods Woord. Daarom had hij zich aangesloten bij de *Secte* die altijd en overal weerspraak ontmoet; bij de christelijk-historische *partij*, die op het Anker der ziel steunt en door alle eeuwen stand houdt. Daarom verzocht hij ook, nauwelijks eenigermate met de belangrijkheid der verzameling bescheiden in het Huis-Archief bekend geworden, autorisatie ter uitgaaf. Immers bleek uit deze papieren wat de ware kracht van een held en van een christelijk volk uitmaakt. Onophoudelijk leverden ze proeven op van de waarheid, die de grootste van alle lessen der historie is, n.l. dat God regeert en dat iedere tyrannie tegen de Kerk van Christus breken moet.

* * *

In 1835 maakte Groen een aanvang met de uitgave van het Huis-Archief der dynastie.

't Was een uiterst moeilijke en ontzaglijke arbeid. Maar niet licht kon Koning Willem I dit werk aan waardiger handen hebben toevertrouwd. Was er een ijzeren wilskracht en een stalen geduld noodig voor het onderzoek van Archieven in 't algemeen; moest de taal der handschriften worden gekend; moest de geschiedenis van Nederland en van de andere mogendheden uit talloze boeken worden nagespeurd en elke bedenkelijke zinsnede daarin getoetst om tot kennis der waarheid te komen; moest, als het ware, worden ingeleefd in de tijden der Reformatie, en van dag tot dag worden meegeleefd met de schrijvers van de brieven die werden onderzocht; moest het geniale vermogen aanwezig zijn om deze ontzaglijke stof genoegzaam te beheerschen; zoo ooit bij iemand, dan waren bij Groen al deze vereischte eigenschappen aanwezig. Groot toch was, gelijk de omvang van zijn kennis, de scherpte van zijn speurzin.

Maar wat al moeilijkheden hij bij dezen arbeid te overwinnen had, deelde hij zelf eens mede aan het slot van het verslag eener wetenschappelijke reis in Frankrijk en Duitschland, voorgelezen in December 1836: „Oordeelt gij niet, Mijne Heeren! dat mijn lot, op deze gansche reis, benijdenswaardig is geweest? Bronnen, vroeger bijna ontoegankelijk, geopend te zien; vrij rond te mogen tasten in de overblijfsels van een tijd, rijk in treffende gebeurtenissen en groote karak-

ters; menig geheim te ontdekken, waardoor een nieuw licht ook in duistere schuilhoeken des historischen onderzoeks dringt. Doch vergunt mij u ook op de schaduwzij te doen letten. Heb ik menig genoeg gesmaakt, ik heb met menige zwaarigheid te kampen gehad. Men is genoodzaakt bijna alles zelf te verrichten. Anderen, ook met de meeste welwillendheid, zijn niet in staat zich geheel in ons denkbeeld, in onze bepaalde bedoeling, te verplaatsen; een ieder kent het best wat in onmiddellijk verband met zijn eigen onderzoek is. Ik heb er ook nu treffende bewijzen van gehad. Zoo, bij voorbeeld, had men te Parijs, aan het Archief van Buitenlandsche Zaken, de beleefdheid gehad de stukken op te zoeken waarvan men onderstelde, dat ik afschriften zou verlangen; doch waarop was de keus gevallen? op brieven van Prinsen en Prinsessen van Oranje, die weinig meer dan een felicitatie- of condoleantie-formuul, loutere plichtplegingen, behelsden; aan de menigvuldige dépêches, waardoor onze geschiedenis, bijna op elke bladzijde, toegelicht wordt, had men niet gedacht. Nog meer. Over het Archief te Cassel had ik geschreven aan lieden, sedert lang persoonlijk daarmede bekend en wier goeden wil ik niet, zonder ondankbaar te zijn, in twijfel zou kunnen trekken. Afgaande op hunne berichten, had ik Cassel buiten het reisplan kunnen houden: doch het kwam mij onbegrijpelijk voor, dat de nauwe betrekking op het Huis van Oranje zóó weinige sporen achtergelaten had. En, ziet! nauwelijks was ik in het lokaal, of mijn geleider brengt zich, ter goeder ure, het aanzijn te binnen van stukken tot Nederland betrekkelijk, doch waaraan men, daar zij waarschijnlijk slechts over algemeen bekende krijgsgesbeurtenissen handelen zouden, weinig of geen waarde gehecht had. Ik verzocht er kennis van te mogen nemen. Nu werd ik bij een kist geleid, bijna geheel bezet door portefeuilles, met stof overdekt, en onder het opschrift: *Niederländische Kriegs- und Religionssachen*. En wat vond ik in dien vergeten hoek? Tallooze brieven, waarin veel over onze zaken werd gehandeld; geschreven, of door de Landgraven zelve, of door andere Vorsten, die God, in de laatste helft der zestiende eeuw, als werktuigen ter uitbreiding van Zijn Evangelie-woord heeft gebruikt. — Zelf dus, zonder ook op geloofwaardige berichten te veel te vertrouwen, zelf behoort men de merkwaardige verzamelingen te zoeken; en daarin — o moeilijk en omslachtig werk! — de merkwaardige stukken; en in deze stukken — ziedaar nog het ergste! — de gedeelten waarin de kern der zaken opgesloten ligt. Het is niet genoeg de goudmijn gevonden te hebben; de groote en tevens de meest bezwaarlijke taak is het uitgraven van het goud. En niet het zoeken en lezen en schiften

alleen; ook het overschrijven is een last, een inderdaad somtijds bijna ondragelijke last, waarvan ik mij zeer dikwijls niet heb kunnen ontslaan. En waarom niet? zijn er dan geen copisten? Zeer weinigen, die voor zoodanig copie-werk kunnen worden gebruikt. Te Cassel heb ik bijna alles zelf overgeschreven, te Besançon ook veel. Hier, wel is waar, werden twee lieden, die van Gouvernements-wege de Manuscripten van Granvelle analyseeren, gedurende eenige uren daags, ter mijner beschikking gesteld. Hoe dankbaar was ik voor die gunst! Een korte vreugd! Die ijverige menschen hadden alles wat den volmaakten copist vormt, op twee hoedanigheden na; ze konden niet lezen en niet schrijven. Niet lezen; zij hadden geen de minste kennis van de handschriften der zestiende eeuw; niet schrijven; want hun eigen hand was moeilijker te ontcijferen dan het onduidelijkste Manuscript, en menig lastig uur heb ik, niet aan het collationeeren der afschriften, maar ook aan het rectificeeren en leesbaar maken van de letters, besteed."

Deze en dergelijke zwarigheden waren er voor Groen verbonden aan het bijeenbrengen van bijdragen voor de uitgave der Archieven van het Oranje-huis.

Dit reuzenwerk, waaraan Groen een aanmerkelijk deel zijns levens heeft besteed, verscheen van 1835—1861, en heeft zijn naam als geschiedvorschcr ver over de grenzen van ons land gevestigd. In zijn *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* gaf hij dan ook een der vruchtbaarste, rijkste en schoonste werken, die ooit aan de geleerde wereld zijn aangeboden. 't Is een meesterwerk, een kunstwerk. Door het uitgeven van deze oude, bestoven papieren heeft Groen als 't ware uit lang gesloten graven een nieuw leven gewekt. Uit ruïnen heeft hij een schoonen tempel doen verrijzen, waartoe zijn volledige en hartverheffende Inleidingen als een statige zuilengang den toegang vormen.

Toch heeft deze uitgave der brieven van de groote afgestorvenen der zestiende eeuw de ernstige afkeuring van Mr. M. C. van Hall uitgelokt. Doch Groen verdedigde zich krachtig en Bakhuizen van den Brink koos in *De Gids* zijn zijde. In zijn opdracht aan den Koning kon Groen dan ook naar waarheid schrijven: „Het Huis van Oranje mag vrij zijn Archieven openen en ook hierdoor den hoogen rang rechtvaardigen dien het zoolang heeft bekleed."

Inderdaad, wie zulk een verleden hebben, schuwen het licht niet.

De uitgave dezer Oranjepapieren wierp menige overlevering, die eeuwen stand gehouden had, omver.

Met name de lectuur der brieven van prins Willem I openbaarde aan Groen nieuwe gezichtspunten. Tegenover de averechtsche voorstelling, nog door den Duitschen geschiedschrijver Heinrich Leo gepropageerd, dat de prins van Oranje een listig mensch was geweest, die den zoon van zijn weldoener verried, leerde hij den Vader des Vaderlands kennen als een onvergelijkelijk groote figuur en een instrument in de hand des Heeren. Waarom hij dan ook, als een der eerste vruchten voor het volk van de studie der Archieven, in 1842 op een vergadering van het Koninklijk Nederlandsch Instituut een redevoering hield over Willem I, gelijk hij uit zijn briefwisseling nader gekend wordt als veldheer, als staatsman en als christen; ook als geloofsheld en martelaar; een oratie, door Groen besloten met de erkenning, dat Willem I het leven besteed en den dood getrotseerd en ondergaan heeft voor hetgeen hij, met ons Hervormden, tegenover de Kerk van Rome, als de ware, evangelische en zaligmakende belijdenis heeft beschouwd.¹⁾

Een tweede vrucht voor het volk van de studie der *Archives* was een Kort Overzicht van de Vaderlandsche Geschiedenis, uitgegeven in 1842, en bestemd om voor kinderen van tien à twaalf jaar door ouders en onderwijzers als leidraad bij mondelinge voordracht te worden gebruikt. In de inleiding voor dat boekje noemt Groen de Geschiedenis van het Vaderland belangrijk, niet enkel omdat zij het Land onzer geboorte en inwoning, maar vooral omdat zij de waarheid, waarvoor wij hopen zalig te worden, betreft. Aan het einde brengt Groen, naar aanleiding van een zevental Bijbelteksten, onze volkshistorie in verband met het Woord Gods.

De eerste tekst met onderschrift luidt aldus:

Looft den Heer en vergeet geene van Zijne
weldaden. Psalm 103 : 2.

Herinnert u de jaren welke door eene treffende uitredding gekenmerkt zijn geweest: zoo als 1572, 1588, 1600, 1629, 1672, 1747, 1813, 1815, 1831. Herinnert u den geheelen samenhang van Nederlands historie, en dankt God dat Hij u een Vaderland

¹⁾ Nadat tot dusver deskundigen van naam als Bakhuizen van den Brink en Fruin vol eerbied zijn vervuld geweest voor den arbeid door Groen aan de *Archives* besteed, kwam onlangs de heer J. A. G. C. Trosée in *Historische Studiën* (1924) tot de opzienbarende ontdekking, dat de grondstof, waaruit dit meesterwerk is opgebouwd,

schonk, waar Hij Zijne Kerk geplant en bewaard heeft; waar de Bijbel nog in eer wordt gehouden; en waar ook gij, door den Doop opgenomen in de Christelijke Kerk, „van kinds af de Heilige Schriften geweten hebt, die u wijs *kunnen* maken tot zaligheid, door het geloof hetwelk in Christus Jezus is.” 2 Tim. 3 : 15.

Ten gebruike bij dit Kort Overzicht liet Groen in hetzelfde jaar een verzameling *Vaderlandsche Zangen* volgen, waarin bij elk belangrijk feit onzer geschiedenis een gedicht is gezocht uit de werken van verschillende dichters als Bilderdijk, Da Costa, Cats, Van Alphen, Vondel, Willem en Onno Zwier van Haren en anderen. De meeste gedichten worden door Groen met een kort woord ingeleid.

* * *

De kostelijkste en voortreffelijkste vrucht voor het volk van de studie der *Archives* was echter Groen's *Handboek voor de Geschiedenis van het Vaderland*. De vrucht van veeljarigen arbeid, die in de *Archives* bereids aan de geleerde wereld was aangeboden, werd in dit Handboek gepopulariseerd. De onschatbare bouwstof, door den geschiedsvorscher in het Huis-Archief verzameld, was hier door den geschiedschrijver verwerkt tot een doorlopend verhaal, dat de uitkomsten zijner onderzoekingen en studiën toegankelijk maakte voor geheel het Nederlandsche volk, en een goudmijn leverde voor ieder die de historie der Nederlanden meer dan oppervlakkig wilde leeren kennen.

De eerste aflevering, die in 1841 verscheen, werd door Groen dan ook aldus ingeleid: „Het geschrift, welks begin den lezer voorgelegd wordt, is een beknopte opgave der lotgevallen van het Nederlandsche Volk, opgesteld voornamelijk ten behoeve van Protestanten welke een Christelijk onderwijs onzer Historie wenschelijk achten. Ik wil beproeven den zoodanigen, Ouders of Leeraars, in het volbrengen van een gewichtige taak, in het vervullen van een heiligen plicht, behulpzaam te zijn. Wellicht kan deze Handleiding ook voor mijne overige Landgenooten nuttigheid hebben. Zij is geen partijchrift, al geloof ik niet (want dit zou, naar mijn inzien, de grootste partijdigheid zijn) het Christelijk en Protestantsch beginsel, hetwelk hier te lande, op den voorgrond heeft gestaan, op den achtergrond te mogen stellen.”

niet van te beste kwaliteit is, met name wat betreft de figuur van Prins Willem I. Deze bewering is echter door een onzer beste Groen-kenners, den heer H. van Malsen, afdoende weerlegd in het *Bijblad* van *De Nederlander*, van 2 Februari en 2 Maart 1925.

Da Costa beantwoordde de toezending der eerste aflevering aanstonds met deze woorden: „Heb dank voor dit schoon geschenk aan ons opkomend geslacht, aan ouders en onderwijzers, aan allen die het met onzen gezegenden Godsdienst en dierbaar Vaderland wel meenen. Reeds verkwikte ik, door de voorlezing van eenige plaatsen, het hart van een jeugdigen, veelbelovenden onderwijzer, die het zich dadelijk aanschaffen wilde, en er op zijn beurt wederom een anderen jongen schoolhouder mede verblijdde. In het uitzicht op een herhaalde lezing en behandeling met mijne zonen, had ik intusschen reeds voor mij zelve menig genot van uw belangrijken arbeid, op welken de Heere rijkelijk Zijnen zegen wil verleenen, en u kracht en opwekking bij aanhoudendheid schenken, om denzelven voorspoedig en dankbaar voor een zoo uitnemenden last te voltooien.”

Het zou echter nog vijf jaar duren, eer het werk voltooid was. Telkens na geruime tusschenpoozen zagen de afleveringen het licht. Als verontschuldiging diende de menigerlei zwaarigheid aan den arbeid verbonden. Aanhoudend moest gewikt en gewogen. En de navorsching of overpeinzing van wat in weinige regels of woorden vervat is, kostte Groen vele uren en dagen.

In Mei 1845 schreef Groen nog aan Da Costa: „Ga voort, lieve vriend, mij al uwe aanmerkingen, zoo in de détails als in het algemeen, bij voorkomende gelegenheid mede te deelen, en bid vooral voor mij, dat ik, zoo het met Gods raad bestaande is, kracht moge ontvangen, om dit werk tot Zijn eer ten einde te brengen, en inzonderheid dat dit arbeiden en sloven gezegend en geheiligd moge worden voor mijn eigen hart.”

Bij de ontvangst der vierde aflevering van het Handboek in Mei 1845 schreef Da Costa, dat de inhoud van dit deel, de beschrijving van het tijdperk 1713—1795 op hem den indruk maakte van een epos in proza, waaraan hij den titel zou willen geven van: *de Ondergang van Nederland*.

Wormser noemde het: „een geschiedenis der schande van Nederland”, en voegde er aan toe: „Zoodanige eenvoudige en grondige blootlegging van de bron en ontwikkeling der rampen die het Vaderland getroffen hebben, en van de tegenwoordige ellende, waarin het, uit een zedelijk oogpunt, verkeert, kan van onberekenbaar nut zijn voor het opkomend geslacht.”

Bij de toezending van de vijfde aflevering in December 1846 schreef Wormser: „Bij eene voorloopige kennismaking met deze aflevering, heb ik mij telkens verwonderd te zien hoe ikzelf, en waarschijnlijk velen

met mij die de genade Gods in Christus ontvangen hebben, in denkbelden, neigingen en verborgene roerselen, maar al te veel ontwaren moest een kind te zijn uit het tijdvak der Revolutie, en alzoo met de beginselen van dat tijdperk aangedaan. Uw werk, vertrouw ik, zal daarom vooral voor de Christenen en hunne huisgezinnen, heilzaam zijn, als een spiegel om de vlekken ook van hun hart en verstand des te beter te aanschouwen."

Toen dan ook in 1846 met de vijfde aflevering het resultaat van zijn gewichtigen arbeid bereikt was, hield Groen in April een lezing voor lidmaten der Hervormde Kerk over de Geschiedenis des Vaderlands als een leerzaam voorbeeld te midden der gevaren van onzen tijd; een schoone lezing, waarin over het karakter onzer Natie, over de betekenis onzer nationale historie, het voortleven van den Christelijk Nationalen geest ondanks de Revolutie en het hergeven van de van vervalsching gezuiverde historie aan de kinderen van ons volk werd gehandeld.

* * *

Op raad van Wormser legde Groen in 1852 een goedkoope tweede uitgaaf van het Handboek ter perse, als nummer 1 van een Christelijke Huis-Bibliotheek.

Wormser oordeelde n.l. dat ons volk niet alleen scholen en kerken, maar ook een eigen Huis-Bibliotheek behoorde te hebben, bestaande uit werken van blijvenden aard, die de ouders hun kinderen konden nalaten. Z.i. werd door de Boekverkoopers op een onverantwoordelijke wijs gespeculeerd op de beurs van den burgerman, door hem te overstelpen met een stroom van dubbeltjes-preeken en brochures, waardoor het volk altoos *hetzelfde* las, tijd en geld verspilde, en niet vooruit kwam. Voor hetzelfde geld kon men betere en blijvende lectuur bekomen. En zoo nam Wormser dan het initiatief tot een uitgave van het Handboek als nr. 1 van een christelijk-historische Volksbibliotheek. Het was een volksuitgave bij intekening tot zeer verlaagden prijs, van f 12.10 op f 4.80. De onderneming scheen niet zonder gevaar. Maar de tooverkracht eener Intekening bleek in het verbazend succes der Tweede Uitgaaf. Spoedig overtrof de uitkomst de verwachting.

* * *

Toch was deze tweede druk van het Handboek in 1852 niet dan een herdruk.

Eerst de derde druk in 1872 gaf een herziening, hier en daar een omwerking, met gebruik van de vele en gewichtige tusschentijds uit-

gekomen historische bronnen, waaronder de tweede Serie der *Archives*. Aan dezen derden druk was geen moeite gespaard. Waarom Groen verklaarde, dat hij voortaan alleen dezen derden druk als *Het Handboek* erkende. En het is dan ook deze geheel omgewerkte uitgave, die sedert onveranderd als *Het Handboek* van Groen wordt herdrukt.

De eerste aflevering van dezen derden druk verscheen 1 Januari 1863; de tweede 31 October 1863; de derde 15 December 1864; de vierde 20 December 1865; en de vijfde eerst in 1872, dus zeven jaar later. Geen wonder; want Groen was van 1862—1865 lid der Tweede Kamer, en doorleefde van 1865—1872 het moeilijkste en pijnlijkste tijdsgewricht in zijn leven; wat niet bevorderlijk was aan rustige studie.

Het zevenjarig uitstel bleek echter bij de uitkomst vruchteloos te zijn geweest. Immers, het tijdvak van 1813—1840 werd ongewijzigd herdrukt. Omwerking en voortzetting, minstens tot 1863, was en bleef wel langen tijd Groen's oogmerk. Maar eindelijk begreep hij toch, dat deze taak zijn krachten verre te boven ging.

De slotbeschouwing over het tijdvak 1840—1863 is geen voortzetting der Geschiedenis meer, maar bevat slechts een beknopt woord over den loop der gebeurtenissen in dat tijdvak, ontleend aan Groen's in 1863 verschenen geschrift: *1813 in het licht der Volkshistorie herdacht*.

In § 4 schrijft Groen zelf, dat het Handboek bevat:

Eerst de zeer korte opgaaf der hoofdgebeurtenissen tot aan de Hervorming, een voorbericht;

daarna de eenigszins uitvoeriger schets der Geschiedenis van het Vereenigd-Nederland, gevormd om de vrije belijdenis der zaligmakende waarheid te beschermen tegen onderdrukking en geweld;

eindelijk een overzicht van het revolutionaire tijdvak, na den ondergang van het Gemeenebest, tot op onzen tijd.

Inderdaad zijn de eerste tijden en de Middeleeuwen hier stiefmoederlijk behandeld. Dit gedeelte is zeker het zwakste van het geheele Handboek. Groen zelf heeft trouwens erkend, dat hij dit tijdvak niet in de bronnen bestudeerd heeft. Zijn doel was dan ook niet nauwkeurig en volledig de geschiedenis der Middeleeuwen te schrijven; daarom verklaart hij uitdrukkelijk, dat „de zeer korte opgaaf” slechts als een soort van „voorbericht” is te beschouwen.

Pas met het tweede gedeelte vangt het eigenaardige, het kenmerkende, het waarlijk voortreffelijke van het werk aan.

Na den vrede van Utrecht houdt het echter op een Handboek te zijn, en verkrijgt het het gehalte van een Studieboek; terwijl de revo-

lutietijd, vooral in de derde uitgaaf, een getrouwe afschildering is van het verleden en een treffende profetie van de toekomst op grond van wat Groen zelf reeds beleefde.

* * *

Nog tijdens het leven van Groen, in 1875, verscheen van den omgewerkten derden druk een onveranderde herdruk. En op den titel van dezen vierden druk plaatste de schrijver de veelbeteekenende benaming: *Volksuitgave*.

Reeds in *De Bazuin* van 2 Augustus 1873 was n.l. de meening uitgesproken, dat Groen's Handboek nog voor menig een onbereikbaar was, vooral de laatste omgewerkte druk. Met vriendelijken en herhaalden aandrang begeerde dit blad daarom een volksuitgave voor verlaagden prijs.

Intusschen was toch niet in de eerste plaats de prijs oorzaak waarom het Handboek in te weinig handen en vooral ook te weinig in handen kwam. „De oorzaak hiervan”, zoo schreef *De Bazuin*, „is te zoeken in de kringen en standen die bekend zijn, of bekend moesten zijn met het eigendommelijk beginselkarakter dezer Historie-beschrijving. Men begrijpt, dat ik hier vooral het oog heb op staatslieden, ambtenaren, predikanten en onderwijzers. Indien nu deze arbeid in die kringen nog zoo weinig gekend of gewaardeerd is, wat zullen we dan van eenvoudige burgers verwachten? Het is zelfs de vraag, waar men naar rato meer een exemplaar van den eersten of tweeden druk zal vinden, bij de geleerden, of bij de on- en mingeleerden. Wij meenen, doch wij kunnen het mis hebben, bij de laatsten. En indien men het Handboek bezit, dan nog is het zelden in de hand . . . ! Doch anderzijds. Men beschouwe ook dien historie-arbeid in zijn eigenaardig karakter. Het is een *Handboek* der geschiedenis, geen geschiedverhaal. Het is dus geen werk, dat geschreven of bestemd is om een volksboek te worden in den eigenlijken zin des woords. Het is, althans voor aankomenden, niet eenmaal een leerboek. Het is een studieboek voor den studeerende . . . Het Handboek zal, en behoeft ook, nooit een populair geschiedboek te worden, dan voor zoover menig onderwijzer of onderzoekend Christen, het nu moet laten liggen om den prijs, welk bezwaar bij vermindering grootelijks vervallen zou. Men vergete echter ook niet, dat het werk, naar inhoud en vorm, zeer goed wedijveren mag met den prijs van menig ander minder degelijk werk . . . Nog iets. Hebben alle school-commissiën hare onderwijzers, alle kerkeraden hunne catechiseermeesters reeds van een exemplaar voorzien? Hebben alle Jon-

gelingsvereenigingen en andere Vereenigingen het boek in hare bibliotheken? Wij gelooven van vele, maar alle?"

Deze zienswijze van *De Bazuin* in 1873 kwam op merkwaardige wijze overeen met het oordeel van Wormser, door wien de goedkoope uitgaaf in 1852 tot stand gekomen was. Ook deze schrandere vriend van Groen begreep dat het Handboek niet geschreven of bestemd was om volksboek te worden in den eigenlijken zin des woords. Toch zou het wel eens meer door het volk, dan door staatslieden, ambtenaren enz. begrepen en gewaardeerd kunnen zijn. Althans kwam hiermee overeen een wenk van Wormser, in 1854 omtrent een goedkoope uitgaaf ook van andere geschriften van Groen: „Het geringe volk begrijpt uw schrijven zeer goed; heden nog sprak mij een kantoorbediende uit eigen beweging met groote ingenomenheid over uw *Ongeloof en Revolutie*, terwijl mij laatst een Medicinæ Doctor, dien ik het geleend had, verklaarde dat hij er niets van begreep, dat hem hooren en zien onder het lezen verging."

En zoo werd dan met 1 Maart 1874 de intekening opengesteld op een vierde uitgave van het Handboek. Ditmaal *Volksuitgave* tegen *verlaagden* prijs. Reeds de tweede uitgaaf, waarvoor Wormser in 1852 het initiatief nam, was geweest een volksuitgave tot zeer verlaagden prijs, inzooverre het boek n.l. gerangschikt werd onder de rubriek *Volksbibliotheek*. Niet alsof dit lijvige werk met zijn geleerde indeeling en wetenschappelijken inhoud zoo bij uitstek geschikt was ter kennisneming van het Algemeen, maar wel inzooverre de volkskern een christelijk-nationale behandeling der volkshistorie begeerde en Groen van Prinsterer als geschiedschrijver juist daarom begreep en liefhad. Dit bleek reeds bij de tweede uitgaaf van het Handboek in 1852. En het bleek opnieuw bij de Volksuitgave in 1875.

* * *

Twee duizend exemplaren van deze laatste uitgaaf werden door een der Christelijke Vrienden, den heer Jozua van Eik, jarenlang voorzitter van de Vereeniging tot verspreiding van christelijke lectuur, met vorstelijke mildheid en kiescheid ten geschenke gegeven aan onderwijzers, die de moeite namen het aan te vragen. En op de vraag, of het alleen aan de christelijke, dan wel ook aan de openbare onderwijzers mocht uitgereikt worden, antwoordde Van Eik: „Ja, zeker, ook aan de openbare; want die hebben het nog meer noodig dan de christelijke."

Stelselmatig toch werd destijds op de openbare scholen een voorstelling van de *Vaderlandsche Geschiedenis* gegeven, aan achterlijke

leerboeken ontleend. Men zwoer nog bij Wagenaar, die Oldenbarneveldt en De Witt verheerlijkte en de Oranjes naar beneden trok. En wel was tegen die loevesteinsch-patriottische en remonstrantsch-liberale traditie onzer geschiedenis de oranjelievende en gereformeerde Bilderdijk reeds in verzet gekomen, maar pas aan den leerling van Bilderdijk was het voorbehouden de publieke opinie in deze om te buigen.

Het groote verschil tusschen het Handboek van Groen en de Vaderlandsche Geschiedenis van Bilderdijk ligt vooral daarin, dat Groen den nadruk legt op de Geschiedenis van de Republiek, terwijl Bilderdijk over het Gravetijdperk breedvoerig uitweidt. Een tweede verschil is dit, dat Groen in korte kernachtige bewoordingen alles in één deel samenperst en als zoodanig zijn Handboek het karakter geeft van *studieboek*, terwijl Bilderdijk in bijna romantischen stijl een uitgebreid *leesboek* in 13 deelen geeft. En in de derde plaats is bij verschil van meening tusschen Groen en Bilderdijk, waar beide in de hoofdzaken overeenstemmen, het oordeel van Groen, juist door zijn studie in het Archief van het Huis van Oranje, meer betrouwbaar. Groen wijst enkele dwalingen van Bilderdijk aan in de 2de editie der *Archives*, deel I, Prolégomènes, p. 33*.

Voor al echter aan den eminenten Fruin, geleerd, maar tevens van een eigenaardige aantrekkelijkheid voor het lezend publiek, is het te danken, dat Groen's wetenschappelijke arbeid op het gebied der historie gepopulariseerd is geworden. Al was zijn critiek scherp en vaak juist, hem komt de eere toe, den ernst van Groen's arbeid te hebben ingezien. In zijn *Tien jaren uit den tachtigjarigen Oorlog* breekt Fruin met der liberalen partijdigheid, en toont hij ernstig gebruik te hebben gemaakt van Groen's *Archives*.

En zie, wat Groen, als Calvinist, niet vermocht, dat vermocht nu Fruin, als liberaal: hij dwong de wetenschappelijke wereld tot luisteren. Had reeds Bakhuizen van den Brink eenige kentering in der liberalen geschiedenisbeschouwing weten te brengen: nog meer Fruin. Er was geen speld tusschen te steken. Men moest wel zwichten, wilde men nog meetellen als wetenschappelijk man. Al mag het dan ook wezen, dat thans nog hier en daar een openbaar onderwijzer, in naïeve pedanterie, zich op Wagenaar beroept, elk man van studie gaat bij Fruin ter schole. En het was Fruin die in 1864 aan Groen schreef: „Op het neutrale gebied der Geschiedenis hebben wij elkander meermalen ontmoet, en bevonden dat over het verledene althans onze oordeelvellingen vaak overeenstemden.”

Zóó was het in 1864 en zóó zou het ook daarna blijven. Toen in 1868, bij den driehonderdjarigen gedenkdag van den slag bij Heiligerlee Lodewijk van Nassau's nagedachtenis van Roomsche zijde bezoeeld werd, en Groen daartegen de pen opnam, was het Fruin die krachtig hem ter zijde stond. En toen in 1874 de Amerikaansche geschiedschrijver Motley op den stijd tusschen Maurits en Oldenbarnevelt een valsch licht had laten schijnen, waren èn Groen èn Fruin andermaal eenstemmig in hun critiek.

* * *

Van „het neutrale gebied der Geschiedenis” sprak Fruin. Toch is deze uitdrukking slechts ten deele juist. Neutraal, ja, is dit gebied zoolang het alleen feiten geldt. Maar geschiedenis is nog iets anders dan een bloote opsomming van feiten. En juist bij dat andere komt het verschil tusschen Groen en Fruin, ook als geschiedschrijvers, uit. Dan zei Fruin: „De leus van mijn leven is de spreuk van Spinoza: Niet bewonderen, noch verguizen, maar begrijpen.” En daartegenover staat de verklaring van Groen in de voorrede van zijn Handboek: „Ik ben niet van oordeel, dat verloochening of ontveinzing van beginsels een voorwaarde of een waarborg eener prijselijke en gewenschte onpartijdigheid is. Hetgeen mij als Christen betaamt, zou ik, als beoefenaar der Historie, gehouden zijn geweest te verrichten. Ik heb de Geschiedenis niet tot voorspraak mijner zienswijze in den godsdienst misbruikt. Maar ik heb evenmin gemeend, in een wetenschap, tot getuigenis geven aan de gansche waarheid bovenál geroepen, de hoogste waarheid ter zijde te mogen stellen. Het is den geloovigen en ootmoedigen Christen niet vergund het oog te sluiten voor de lichtstralen waarin, bij de wonderen der Historie, de glans van Gods volmaaktheden schittert.”

Dit standpunt is aan Groen van meetaf kwalijk genomen. Reeds *De Tijdgenoot*, het orgaan van De Bosch Kemper, dat in 1841 en '42 Groen's Handboek als verregaand partijdig signaleerde, noemde zijn alles overwinnende liefde voor het streng Gereformeerd beginsel de bron van het kwaad; waarop Groen laconiek antwoordde: „In dit opzicht vrees ik, laat mij beter zeggen, hoop ik ongeneeslijk te zijn.”

De afkeuring van den geest van het Handboek bleef echter aanhouden. Zoo sprak Opzoomer in 1874 (*Onze Godsdienst*, blz. 113) nog smalend van „die welbekende geschiedenis des vaderlands, die overal de theologie duimdik opsmeert, bijbeltekst op bijbeltekst stapelt, van bladzijde tot bladzijde u van God spreekt.” En zelfs Allard Pierson

schreef in *Oudere Tijdgenooten*, blz. 65: „Groens *Geschiedenis des Vaderlands*, als schatkamer van geschiedkundige kennis boven mijn lof verheven, is in geheel hare conceptie door en door onhistorisch, gelijk Groens wijsbegeerte van de geschiedenis louter theologie was en eene, die op vroegere catechisatiën te huis behoorde.”

Tegenover zulke uitspraken steekt gunstig af het oordeel van Professor Kernkamp, die in zijn rede *Van Wagenaar tot Fruin*, blz. 15, deze woorden neerschreef: „Groens Christelijk-gereformeerd geloof gaf aan zijn opvatting onzer geschiedenis niet alleen verheffing en gloed, maar ook eenheid. Voor hem was Nederland het land, waaraan God de Heer bij uitnemendheid zijne zegeningen had verleend; was onze geschiedenis „meer wellicht dan die van eenig ander Christelijk volk het verhaal der leidingen Gods en de historie van Gods wonderen”; was het huis van Oranje-Nassau door God uitverkoren om „te waken en te strijden voor de handhaving van het Evangelie, vrijheid en recht.” Van dat geloof getuigt elke bladzijde van zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*. — Zoo het alleen dáárvan getuigde zou het voor gelijkgezinden een bron van genot en toch nog zonder waarde kunnen zijn voor de studie onzer vaderlandsche geschiedenis. Maar het levert tevens het bewijs van de rijke kennis en den wetenschappelijken zin van den auteur; zijne feitelijke resultaten stemmen gewoonlijk overeen met die van de beste geschiedvorschers uit het kamp zijner tegenpartij op godsdienstig of politiek terrein. In zijn *Handboek* heeft Groen de kennis gecondenseerd, die bij het speuren in het Huisarchief der Oranjes zijn deel was geworden. Gemachtigd door het vertrouwen van Koning Willem I, begon Groen in 1835 de publicatie van de *Archives de la maison d'Orange-Nassau*, waardoor het belangrijkste gedeelte van de particuliere correspondentie der Oranjevorsten tot domein van de historische studie werd: een uitgave, niet alleen voor de geschiedenis van Nederland, maar voor die van Europa van het hoogste gewicht. Zij begint bij 1552 en breekt bij 1688 af; hoezeer Groen echter vertrouwd was ook met den inhoud der documenten uit het Huisarchief na 1688, bewijst het tweede deel van zijn *Handboek*, dat nog altijd de eenige bruikbare geschiedenis is van onze achttiende eeuw in haar geheel.”

Dit schreef Professor Kernkamp in 1903. Bij informatie bleek ons echter, dat de Hoogleeraar deze woorden nog altoos voor zijn rekening neemt, en Groen's *Handboek* op zijn colleges nog steeds aanbeveelt als het beste standaardwerk op dit gebied.

En voorts! De waarde of onwaarde van zulk een handboek leert men

pas kennen, wanneer men er mee gewerkt heeft bij het onderwijs. Welnu, een alleszins bevoegd rechter, Dr. L. R. Beynen, rector van het Gymnasium te 's Gravenhage, oordeelde reeds in 1876 dat Groen's Handboek alle andere dergelijke werken over onze geschiedenis verre achter zich laat en een rijke gave van blijvende waarde is voor de school en voor het leven.

Moge dan zoo ook de nieuwe uitgave, die we thans het lezend publiek aanbieden, bevorderlijk zijn aan het gebruik van Groen's Handboek voor de schoolwereld en voor eigen onderricht. Stellig zal daarbij blijken, dat Dr. M. Cohen Stuart er niets te veel van zei, toen hij schreef: „Deze duizend bladzijden bevatten een waren schat van wetenschap. Vooral sommige gedeelten, bewerkt met een kennelijke voorliefde, zijn van een wonderbare voortreffelijkheid. Elke regel, elk woord schijnt de gerijpte vrucht te zijn van studie en nadenken. Een verbazende veelheid van bijzonderheden en opmerkingen wordt hier in een beknopt overzicht samengedrongen. Het is een werk van kunst en wetenschap tegelijk, waarin een meesterhand, met een graveerijzer op bronzen tafelen, in een soberen en strengen stijl, de groote omtrekken geteekend heeft van de vaderlandsche geschiedenis.”

Utrecht, Sept.—Oct. 1927.

J. C. RULLMANN.

De eerste uitgaaf van het *Handboek* verscheen in 1846.

De tweede in 1852. Een *herdruk*.

Deze derde is een *omwerking*. Met gebruik van de vele en gewigtige tusschentijds uitgekomen historische bronnen; daaronder de tweede Serie der *Archives de la Maison d' Orange-Nassau*. Aan deskundigen laat ik gaarne de waardering over van den arbeid daaraan besteed.

Evenwel het tijdvak van 1813—1840 bleef onveranderd. Wijziging zou niet veelbeduidend zijn geweest. Misschien vooral in het uitwisschen van elken spoor of schijn van ingenomenheid tegen de Belgen hebben bestaan.

Voortzetting tot 1863, eerst bedoeld en ondernomen, heb ik voorbarig gekeurd. Dubbel voorbarig en roekeloos welligt in iemand die aan den strijd der beginsels, in de sfeer der wetenschap en der politiek, bijkans onafgebroken deel had.

Een beknopt woord over den loop der gebeurtenissen tot 1863 ontbreekt niet.

Evenmin eene poging ter principiële kenschetsing van het revolutionaire tijdvak in zijn invloed op den godsdienstigen en politischen, intellectuelen en morelen toestand van het Nederlandsche Volk (zie § 823—847). Tot op den huidigen dag.

December 1871.

Indien ik, bij de voltooiing van dit *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, in bijzonderheden trad over het ideaal dat ik mij voorgesteld, over den arbeid dien ik aan de verwezenlijking besteed heb, over het gevoel van onvoldaanheid, nu ik wat ik lever met hetgeen ik zou wenschen geleverd te hebben, vergelijk: dan zou deze Voorrede eene breedvoerigheid verkrijgen die ik, om meer dan ééne reden, als ongeraden en overtollig beschouw. Ik bepaal mij dus bij de opmerking, dat ik eene levensschets van het Nederlandsche volk, in de grondtrekken zijner menigvuldige lotswisselingen, bedoeld heb; dat de uitkomsten van een veeljarig, moeitevol en naauwgezet onderzoek en nadenken hier, zoo beknopt mij doenlijk was, te zamen gebragt zijn; en dat de ervaring van de bezwaren mijner taak mij telkens meer van het onvolledige en gebrekkige der uitvoering overtuigd heeft. Weshalve ik de teregtwijzing van deskundigen inroep en, ook om den aard en omvang mijner onderneming, op welwillende toegeeflijkheid rekening maak.

Voorts zal een enkel woord genoeg zijn over het verband van dit Werk tot de vorderingen der wetenschap, tot het voorregt dat mij, in onuitgegeven bescheiden, te beurt viel, en tot de openhartige en onpartijdige voordragt der beginsels die ik in Godsdienst en Staatskunde belijd.

Aan weinigen, vertrouw ik, is het onbekend dat voor de studie der Historie, ook van Nederland, de laatste tijden de aanvang bijkans van een nieuw leven geweest zijn. De openbaarmaking hier en elders van tallooze en gewigtige stukken, zoowel als het ophouden der alleenheersching van vooroordeelen in een' voormaligen regeeringsvorm geworteld, heeft aan het strenge meesterschap eener eenzijdige beschouwing een einde gemaakt, zoodat de overtuiging algemeen is dat, ook voor de meest gangbare meeningen, om voor goede munt gehouden te worden, eene herkeuring vereischt wordt. Met ijver is men aan dit groote werk eener meer onbevangen toetsing begonnen, en omtrent menige dwaling uit laster of overdrijving, oppervlakkigheid of bekrompenheid geboren, omtrent menige waarheid, die geloochend en onken-

baar gemaakt was, is het alreede gelukt, in wederlegging en betoog, eene vastheid van bewijsgrond, welke historische zekerheid geeft, te erlangen. Ik heb elders *) getracht met beknoptheid de oorzaken, den loop, en het onberekenbare nut dezer ommekeer te schetsen. Het zij thans genoeg te doen opmerken dat ik de gewijsden der wetenschap hier opgeteekend en geconstateerd heb; en dat de zucht om den rijkdom der verkregen resultaten aan het geletterd en beschaafd Publiek over te brengen, mij tot het opnemen en, waar het mij bezwaarlijk viel, tot het torschen van den welligt te onbedachtzaam opgenomen last aangespoord en gesterkt heeft.

Gaarne zou ik, op de uitnoodiging van sommigen, met eene doorlopende reeks van bewijsplaatsen de regtmatigheid dezer afwijkingen van de voormalige zienswijze hebben gestaafd; doch nadere overweging van hun wensch zal, geloove ik, hen overtuigen dat schijnbare tegemoetkoming zeer ligt zou vallen, terwijl wezenlijke vervulling onder de onmogelijkheden behoort. Ik heb van een aantal Auteurs, doorgaans achtbare getuigen of bevoegde regters, opgaaf gedaan. Het was, om, door een eerbiedwekkend gezag, de vooringenomenheid tegen stellingen, vreemd en ongehoord, te verzachten; het was vooral om mij van gepaste woorden die voor de hand lagen, te kunnen bedienen, en het zou mij daarbij niet moeilijk geweest zijn, uit het stof der *adversaria*, eene onafzienbare rij van citaten te voorschijn te brengen. Doch wat zou het baten, waar het om waardeering der feiten, om beoordeeling der karakters, om beslissing van ingewikkelde vraagstukken te doen is; welke bewijskracht zou hiervoor de meeste overvloed van aanhalingen bezitten, zoolang niet het geheele redebeleid, de werkzaamheid der kritiek in haar ganschen omvang op het papier gebragt werd? Dikwerf heeft de navorsching en overpeinzing van hetgeen in weinige regels of woorden vervat is, mij vele uren en dagen gekost. De behoorlijke uiteenzetting der gronden waarop ik deze of gene uitspraak gedaan, waarop ik bij voorkeur deze of gene uitdrukking gebruikt heb, zou menigmaal eene omslagtige verhandeling vereischen; en eene soort van wetenschappelijke toelichting op het geheele Handboek, dat, ondanks mijn streven naar bekorting, tamelijk uitgebreid is, zou een aantal niet minder lijvige boekdeelen moeten beslaan.

Dit zou, ware het noodig, nog meer kunnen blijken, wanneer men

*) Zie *Archives de la Maison d' Orange-Nassau*, T. I. (2e édit) p. 16*—29*.

het menigvuldig gebruik dat ik van onbekende stukken gemaakt heb, in het oog houdt. Een iegelijk die met den invloed van de openbaarmaking der Archieven van het Huis van Oranje op de tijden van Willem I eenigermate bekend is, zal ligt kunnen bevroeden dat, ook voor later eeuw, de vrije toegang tot deze bron mij van onberekenbare nuttigheid geweest is. Dankbaar betuig ik dat, ofschoon zij niet ten allen tijde even mildelijk vloeit, er evenwel, onder Stadhouderlijk beheer, naauwelijks jaren aanwijsbaar zijn, waarvoor ik aan die Verzameling geene bijdrage ter opheldering en teregtwijzing ontleend heb. Zoo is het met een deel der gewigtige tijden waarin de Staatskunde van Willem III het Vaderland beschermd heeft. Zoo is het, om nog een voorbeeld te kiezen, met een tijdvak hetwelk, minder om de onzekerheid der feiten, dan om de hartstogtelijkheid der wederzijdsche voorstellingen, opheldering behoeft. Ik mag namelijk niet ontkennen dat, van 1747 tot 1795, in de hoofdpunten, het bestuur van Willem IV, het gedrag der Gouvernante, de houding der Republiek niet enkel tegen Frankrijk, maar ook tegen Groot-Brittannië, mijne beschouwing meer dan gewoonlijk van de aangenomen meeningen verschilt. En toch ben ik mij zelven bewust ook dit gedeelte van den weg niet met voorbarigen en onbesuisden tred, maar met huivering en schoorvoetend afgelegd te hebben. Ik zou mij, waar zoo veel tot omzigtigheid en aarzeling noopt, niet vermeten hebben een stelligen toon te gebruiken, indien mij niet een schat van vertrouwelijke brieven had ten dienste gestaan; indien niet, in kritieke tijdsgewrichten, het bijwonen, dag voor dag, van de meest geheime beraadslagingen mij vergund geweest was. Doch waartoe verder nuttelooze betuigingen verspild? Een volledige vrijbrief zal mij eerst dan worden verleend, wanneer, ten gevolge eener erfelijke onbekrompenheid in het Geslacht onzer Vorsten, de voortgezette uitgave der bescheiden waarin de wijsheid en de Vaderlandsliefde hunner Voorouderen openbaar is, bij het aan den dag brengen mijner feilen, mij over 't algemeen van de verdenking eener voorbarige en meesterachtige oordeelvelling, naar ik vertrouw, regtvaardigen zal.

Mijne beginselen zijn, voor wie er belang in stellen mogt, uit andere Geschriften bekend. Zij kunnen allen teruggebragt worden tot de onvoorwaardelijke onderwerping aan den God, die zich in de Heilige Schriften geopenbaard heeft. De geheele Geschiedenis leert mij dat er voor Overheid en Volk, buiten gemeenschappelijken eerbied voor den hoogsten Wetgever, geen cement ter vereeniging van vrijheid en gezag

is. Zij leert mij dat de leus: *Er is geschreven!* alleen tegen het geweld der dwaalbegrippen een beproefd wapen in de hand geeft. Maar geen warmte eener geloofsovertuiging, die veeleer zachtmoedigheid en billijkheid gebiedt, heeft mij tot het gebruik van tweederlei weegschaal verleid. Vrijmoedig zeg ik dat volkomen onpartijdigheid mijn doel was; al zou ik niet gaarne beweren dat ik ze altijd en in allen deele bereikt heb.

Indien evenwel een behendig wegcijferen der partijen tot onpartijdigheid vereischt wordt, dan ben ik tot schuldbelijden niet ongezind. Velen, die zich wijs dunken en Nederlanders heeten, zouden aan onze Historie, in het belang der eensgezindheid, eene zuivering willen doen ondergaan; zoodat elk verschil van politieke, althans van godsdienstige denkwijze voorbijgezien en, met wijziging van den voormaligen regel, enkel die waarheid waarop zij het merk der onschadelijkheid zouden gedrukt hebben, met voorzigtigheid medegedeeld wierd. Verlangt men de redenen te kennen waarom ik aan dien liefelijken drang geen toegeeflijkheid betoond heb? Omdat ik niet geleerd heb den invloed te ontkennen of te verkleinen van hetgeen in gebeurtenissen en handelingen de hoofdzaak geweest is; omdat ik niet begeer op feiten en personen een kleur, welke zij niet gehad hebben, te leggen; omdat ik geen vrijheid heb, ten gevalle eener vreesachtigheid die ik afkeur, de gedenkrollen van Nederland te plooiën en te verwringen; omdat ik weiger, met eene pen die ik ter goeder trouw aan de waarheid gewijd heb, den leugen ten dienste te staan. Ik ben ongezind, waar men om der Godsdienst wille onverzoenlijk geweest is, enkel op den twist over stoffelijke belangen te wijzen: ik verlang niet uit eergierigheid en baatzucht alleen daden te verklaren, waarbij het geloof, in menig opzigt, drijfveer en levensbeginsel geweest is. Deze weigering is niet op vooringenomenheid van eigen sympathieën gegrond. Om de verdiensten van het Huis van Oranje of van een Oldenbarnevelt en De Witt te erkennen, behoeft men niet onder de Oranjegezinden of Patriotten te worden geteld. Evenzoo, om het Christelijk of ook het Revolutionair element, waar het de Historie bezielde heeft, te doen aanschouwen, is het niet noodig dat men Christen of Jacobijn, het is genoeg dat men, met het karakter der tijden niet onbekend, aan waarheidsliefde en eerlijkheid getrouw zij.

Laat ons voor de gevolgen dezer pligtbetrachting niet bevreesd zijn. De bekendmaking van al wat, in daad en ook in bedoeling, gebeurd

is, ziedaar de voorwaarde om uit de ervaring der menschheid wezenlijk nut te kunnen trekken. Menigeen zou, gelijk eene Godsdienst, evenzoo eene Geschiedenis voor niemand aanstootelijk verlangen; vergeten wij niet dat, in deze wereld van dwaling en bederf, met het ophouden der ergernis, de heilzame kracht, beide van Godsdienst en Historie, te loor gaat. Geen terugdeinzen voor de waarheid, omdat zij in den prikkel haar kenmerk, en tevens haar vermogen ter opwekking en ter genezing, behoudt. — Misschien bevreemdt het dat ik niet, gelijk eerst mijn voornemen was, den arbeid bij het jaar 1813 gestaakt heb. Ik zou, in meer dan één opzigt, gewenscht hebben mij van verdere beschouwing te ontslaan. Doch, bij nader indenken, heb ik gemeend dat de weglating van een tijdvak bij uitnemendheid gewigtig, weinig met de behartiging van het doel dat ik mij voorgesteld heb, overeenkomen zou. Immers wordt in den spiegel der Historie de gelijkenis niet erkend, zoolang het verband der tegenwoordige omstandigheden met de vroegere gebeurtenissen miskend wordt; en de weerzin tegen beginselen voor wier verderfelijke uitwerkselen men siddert, baat niet, ten ware men in eigen dwalingen de gewijzigde voortzetting derzelfde begrippen en de even gevaarlijke kiem van soortgelijke jammeren ontdekt. Ook heeft in de laatste tijden de geweldige stroom der omwentelingen toestanden en feiten, waarvan men getuige en deelgenoot was, met zooveel spoed achterwaarts gedrongen dat het, meer welligt dan in vroeger eeuw, mogelijk wordt bij de aanschouwelijkheid der kennis van den tijdgenoot de kalmte van het oordeel der nakomelingschap te voegen. Desniettemin, terwijl ik de grenzen, door te vergedreven angstvalligheid getrokken, te buiten gegaan ben, heb ik getracht op de perken door kieschheid voorgeschreven te letten. Ik heb mij, zooveel doenlijk, onthouden het oordeel over personen te strijken. Veel heb ik weggelaten; veel dat ik niet weggelaten mogt, aangeroerd met die terughouding welke bescheidenheid, eerbied en liefde gebood; enkel datgene onbewimpeld medegedeeld waardoor in de kronkelingen der revolutionaire lijn de eenheid van rigting aan het licht gebragt werd. Ik heb gewenscht niets te verzwijgen wat nut stichten, niets te vermelden wat noodeloos ergeren zou.

Doch men voert mij welligt te gemoet dat ik in het geheele werk mijne gevoelens, bepaaldelijk in de Godsdienst, op den voorgrond gesteld heb. Voorzeker. Ik ben niet van oordeel dat verloochening of ontveinzing van beginsels een voorwaarde of een waarborg eener prijselijke en gewenschte onpartijdigheid is. Ik heb overal gesproken op den toon van Christen en Protestant. Ik heb, met blijkbare belang-

stelling, doen zien dat, op de belijdenis van het Evangelie, de opkomst en bloei, op de verzaking van het Evangelie, de ondergang van Nederland gevolgd is. Ik heb met ingenomenheid opgeteekend hoe de waarheid in Christus zich ook op nederlandschen bodem krachtig betoond heeft ter nederwerping van de sterkten, waarachter bijgeloof en ongeloof zich hadden verschanst, en hoe, trots moordzieke dweepzucht, in het bloed van martelaren en geloofshelden de grondslag gelegd is van een Republiek, klein in omvang en die straks voor elken vijand scheen te moeten zwichten, en die echter haar vlag op alle zeeën wapperen, haar gezag, wijd en zijd, in alle wereldstreken eerbiedigen deed, en de aanzienlijkste Mogendheden in rijkdom, in vermogen, in beslissenden invloed op het lot van Koningen en Volken, minstens geëvenaard heeft. Evenzoo heb ik niet met onverschilligheid vermeld het te voorschijn treden der aardsche wijsheid, toen de wijsheid, die van Boven is, veracht werd; de strekking eener verleidelijke leer, het betoo-verende van haar beloften, de doodelijkheid van haar vrucht, en de wijs waarop zij, langs wegen van rampspoed en lijden, ten laatste de bron van onmagt en nietsbeduidendheid voor den Staat, van verbastering voor de Kerk, en van ellende voor het beklagenswaardige Volk, slagtoffer der proefnemingen in Godsdienst en Politiek, geweest is.

Zoo ik dacht voor de warmte mijner voordragt verontschuldiging te behoeven, ik zou die mogen ontleenen aan hetgeen thans in Staat en Kerk en maatschappelijken omgang gezien, en in de verdediging van allerlei stelsels of meeningen gehoord wordt. De eigenaardige strekking van een Staatsregt aan de revolutie-begrippen ontleend, is reeds, voor zoo ver de Godsdienst het raderwerk van menschelijke inrigtingen belemmert, in tegenwerking van Evangelie en geloofsleven, genoeg openbaar; eene Schriftgeleerdheid, welke de woorden Gods op de schaal van haar vernuft te ligt schijnt bevonden te hebben, spreidt haar verloo-chening van onzen grooten God en Zaligmaker en van zijne zoen-verdiensten met genoeg aanmatiging ten toon; de Kerk van Rome maakt van de verdeeldheden der Protestanten en van de miskennis der zuivere Bijbelwaarheid ijverig genoeg tot herstel van middeneeuwsche afgoderijen gebruik; eene valschelijk dusgenaamde Wetenschap, die zich verbeeldt op de baan der redenering de Godheid, ter voldoening aan de behoeften ook van hart en geweten, te zullen bereiken, heeft den aanval tegen de Openbaring met genoeg vermetelheid begonnen; de achteruitgang en het bederf waarover men, bij de meeste verscheidenheid van denkwijzen, met volkomen eenstemmigheid zich

beklaagt, doen naar redmiddelen met genoeg bekommernis uitzien, om aan een iegelijk, voor wien de kracht van het zwaard des Geestes niet onbekend is, met dubbele levendigheid zijne verpligting te doen beseffen van, in de wapenrusting Gods, deel te nemen aan den strijd; van op elk gebied rekenschap te geven van zijn geloof; van getuigenis af te leggen met een aan dezen drang der omstandigheden evenredigen nadruk en ijver; van, tegen ieder soort van rebellie, de oppermagt der woorden en wetten Gods te laten gelden; van de banier omhoog te houden van Hem, aan wien alle magt gegeven is in Hemel en op aarde, en aan het belijden of verloochenen van wien Europa, en Nederland meer bijzonder, een reeks van zegeningen te danken of een reeks van jammeren te wijten gehad heeft.

Evenwel, deze regtvaardiging is overtoollig; want tot hetgeen ik deed, was ik, om den aard zelven van mijn onderwerp, verplicht. Voorzeker het is mij, bij de bearbeiding ook van dit Werk, een onwaardeerbaar voorregt geweest, al is het met gestadige tekortkoming, met eenige vrijmoedigheid echter, verkondiger van hetgeen ook mijn eenige troost beide in leven en sterven is, te mogen zijn. Daarom ook, daarom bovenal, dank ik Hem die mij vergund heeft den eindpaal, welke, bij de verwachte en onverwachte bezwaren van den langdurigen togt, mij bijkans onbereikbaar toescheen, te bereiken, en uit dit oogpunt bovenal bid ik om dien zegen, zonder welken, ook in de wetenschap, omdat de Heer niet bouwt, de arbeider vruchteloos gebouwd heeft. Maar hetgeen mij als Christen betaamt, zou ik, als beoefenaar der Historie, gehouden zijn geweest te verrigten. Ik heb de Geschiedenis niet tot voorspraak mijner zienswijze in de Godsdienst misbruikt. Ik heb mij niet van licht en schaduw met ongeoorloofd overleg en eenzijdige voorkeur bediend. — Ik heb geen gezocht eenheid en gedwongen verband in de gebeurtenissen gelegd. Maar ik heb evenmin gemeend, in eene wetenschap, tot getuigenis geven aan de gansche waarheid bovenal geroepen, de hoogste waarheid ter zijde te mogen stellen. — Het is den kortzigtigen sterveling niet vergund, in ijdelen waan, de raadsbesluiten Gods vooruit te loopen en den sluier op te heffen dien Hij over de geheimenissen van het wereldbestuur gelegd heeft; maar het is den geloovigen en ootmoedigen *Christen* even min vergund het oog te sluiten voor de lichtstralen waarin, bij de wonderen der Historie, de glans zijner volmaaktheden schittert. Dat de liefde en de regtvaardigheid Gods zich aan de Natiën in de wegen zijner Voorzienigheid niet onbetuigd liet; dat de lotgevallen van het Vaderland de kracht der toezegging: „Die

Mij eeren zal ik eeren," hebben getoond en bevestigd, ook deze waarheden behooren uit den kring der gebeurde zaken waarin zij bij uitnemendheid voegen, niet te worden geweerd. Het zijn de doorlopende feiten, het merg en gebeente waardoor het gestel zamenhang en vastheid verkrijgt; de levensgeesten door wier adem het doode ligchaam der Historie bezielde wordt. Over deze waarheden en haar middenpunt, Christus, is het dat, van den beginne der tijden tot op den huidigen dag, telkens onder veelsoortigen vorm, verdeeldheid en strijd is. Verflauwen wij niet, omdat haar handhaving tegenkanting ontmoet. Het getuigen, niet het overtuigen, is de pligt waarvan de verantwoordelijkheid ons opgelegd is. Met het oog opwaarts valt dit getuigenis geven ligt. Te midden der beroeringen van menschelijke wijsheid en menschelijke driften steunen wij op Hem, door wien, volgens het Profetisch woord, dat zeer vast is, de ontwikkeling van het lot der wereld naar dien geduchten en heerlijken afloop geleid wordt, wanneer de Heer zelf de banier oprigten en den overmoed, ten hoogsten top gestegen, te niet zal doen met den adem zijns monds. Ook dat is Historie; de kern en de slotsom der Historie; de Geschiedenis der toekomst en der eeuwigheid: haar kenbron ligt in Gods Woord, haar zekerheid in Gods trouw, haar heerlijkheid in Gods liefde, haar aanschouwelijk betoog in blijde of rampzalige ervaring aan de overzijde van het graf.

1846.

MET EEN CIJFER ZIJN DE AANHALINGEN GETEEKEND.

- 1 J. BOSSCHA (*Neêrlands heldendaden te land*).
- 2 DE JONGE.
- 3 KLUIT.
- 4 BILDERDIJK.
- 5 NIJHOFF.
- 6 BOR.
- 7 VAN METEREN.
- 8 BRANDT.
- 9 WAGENAAR.
- 10 VAN REIJD.
- 11 TRIGLAND.
- 12 VAN AITZEMA.
- 13 WILLEM I.
- 14 Graaf JOHAN VAN NASSAU.
- 15 OLDENBARNEVELT.
- 16 JEANNIN.
- 17 A. VAN DER CAPELEN.
- 18 VAN SLINGELANDT.
- 19 UYTENBOGAERT.
- 20 CARLETON.
- 21 Public Gebed.
- 22 Politieke Gronden van Holland en West-Friesland.
- 23 D'ESTRADES (*Lettres*).
- 24 Brieven van DE WITT.
- 25 TEMPLE.
- 26 MIGNET (*Négotiations relatives à la succession d'Espagne*).
- 27 MEIJER (*Institutions judiciaires*).
- 28 VALKENIER (*Verward Europa*).
- 29 D'AVAUX (*Négotiations*).
- 30 DALRYMPLE (*Memoirs of Great Britain and Ireland*).
- 31 BURNET (*Memoires*).
- 32 HALLAM (*Constitutional History of England*).
- 33 YPEY en DERMOUT (*Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*).
- 34 COSTERUS (*Neêrlands vloek en zegen*).
- 35 WITSIUS (*Boet-predicatiën*).
- 36 VAN KAMPEN.
- 37 DE LAMBERTY (*Mémoires pour servir à l'histoire du 18me siècle*).
- 38 COXE (*Memoirs of Marlborough*).
- 39 DE TORCY (*Mémoires*).
- 40 Lord MAHON (*History of England from the peace of Utrecht to the peace of Aix la Chapelle*).
- 41 COXE (*Memoirs of sir Robert Walpole*).
- 42 COXE (*Memoirs of Horatio Lord Walpole*).
- 43 Lord CHESTERFIELD (*Lettres*).
- 44 ONNE ZWIER VAN HAREN.
- 45 COXE (*Memoir of the Kings of Spain*).
- 46 COXE (*History of the House of Austria*).
- 47 STUART (*Vaderlandsche Historie*).
- 48 SCHLÖZER (*Herzog zu Braunschweig*).
- 49 RENDORP (*Memoriën over den Engelschen oorlog*).
- 50 BOUWENS (*Verslag aan mijne Committeenten*).
- 51 VAN DE SPIEGEL.
- 52 VAN DER AA (*Geschiedenis van Willem V*).
- 53 HARRIS (*Introduction to the History of the Dutch Republick*).
- 54 Vervolg op WAGENAAR.
- 55 VON GENTZ.
- 56 LOUIS NAPOLEON (*Documents historiques*).
- 57 ROËLL (*Vervolg van het gebeurde in Holland, in 1809 en 1810*).
- 58 KEMPER.
- 59 G. K. VAN HOGENDORP.
- 60 C. F. VAN MAANEN.
- 61 H. BOSSCHA (*Nederlands verlossing*).
- 62 SCHOTEL (*Kerkelijk Dordrecht*).
- 63 W. BENTINCK (*Zie Bl. 543*).
- 64 W. DE CLERCQ.
- 65 HEEREN (*Handbuch des Europäischen Staatensystems*).
- 66 Aan het Volk van Nederland.
- 67 Gedrag der Stadhoudersgezinden verdedigd.
- 68 De Post van den Nederrhijn.
- 69 Nederlandsche Jaarboeken.
- 70 WILLEM V.
- 71 VAN ALPHEN.
- 72 BURKE.
- 73 ALISON (*History of the French Revolution*).

74 Mémoires tirés des papiers d'un homme d'état.	91 WILLEM LODEWIJK.
75 PITT.	92 AERSENS.
76 Berliner Politisches Wochenblatt.	93 RANKE.
77 FEVÉE.	94 LOTHROP MOTLEY.
78 ANCILLON.	95 MACAULAY.
79 VAN DER PALM.	96 THORBECKE.
80 SCHIMMELPENNINCK.	97 FRUIN.
81 P. VREDE.	98 BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.
82 VAN DEN BOSCH.	99 FAGEL.
83 D. F. VAN ALPHEN (<i>Over de geldleening ten behoeve der Oost-Indische Bezittingen</i>).	100 <i>Fransche gezanten</i> .
84 J. VALCKENAER.	101 STAHL.
85 LOMBARD DE LANGRES (<i>Gezant der Franschen bij de Bataafsche Republiek</i>).	102 DA COSTA.
86 GUIZOT.	103 CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE.
87 MACKINTOSH.	104 BUSKEN HUET.
88 <i>Koning WILLEM I.</i>	105 CHALMERS.
89 VERSTOLK VAN SOELEN.	106 STEIN.
90 MAURITS.	107 VINET.
	108 KRAYENHOFF.
	109 TOCQUEVILLE.
	110 BUYS.
	111 VON SYBEL.

Deze schijnbaar pretentieuze opstelling is ontstaan uit den wensch. om, bij gecontroverseerde historische vraagstukken, te wijzen naar het steunpunt mijner uitspraak.

Ook om aan beknoptheid dienstbaar te maken menig zinrijk woord, lichtstraal van echte kritiek. — Drie voorbeelden.

1. Het Calvinisme de hoogste ontwikkelingsvorm van het godsdienstig-staatskundig beginsel der zestiende eeuw ⁸⁹.

2. Van den *revolutie-geest* (onverzoenlijken vijand van burger- en volkenstaat) onderscheide men de *orde van zaken*, welke sedert en onder de revolutie heeft plaats gegrepen ⁹⁰.

3. De *Revolutie* is de geest van verwerping van elk gezag (2 Thess. 2. v. 4.), in de *fransche revolutie* voor 't eerst als een *heerschend* beginsel in de wereldgeschiedenis openbaar ¹⁰³.

INLEIDING

1. De *Geschiedenis*, die geen voorwerp van ijdele nieuwsgierigheid mag zijn, is nuttig; dewijl zij in de ervaring der voorgeslachten treffend onderrigt geeft, en vooral omdat ze, bij het licht van het Evangelie, Gods almacht, wijsheid, regtvaardigheid en genade in de lotgevallen van een zondig menschdom openbaart.

Ook op het pad der Historie, zij Gods Woord een lamp voor onzen voet. Zonder de H. Schrift blijft de wereldgeschiedenis raadsel; door het geloof, weten wij haar inhoud en doel; de vervulling der Paradijs-belofte, de zegepraal van den Messias over den verleider. — Christus, gekomen om zijne ziel te stellen tot een rantsoen voor velen, zal wederkomen om te oordeelen de levenden en de dooden. Aan de vorming, handhaving en verheerlijking zijner Gemeente, zijn de lotgevallen van personen en Natiën, door alle geslachten en eeuwen, ondergeschikt. Het *getuigenis van Christus* is de geest der wereld-historie, zoowel als der Profetie.

2. De *Historie van het Vaderland* is het verhaal van de wording, de ontwikkeling, het leven van het Nederlandsche volk; als Natie door eigen afkomst, taal, Godsdienst en zeden gekenmerkt. Dit volksleven is bij uitnemendheid in de Republiek der Vereenigde Nederlanden openbaar.

Vaderland — het Land, waar onze Vaders van oudsher gewoond, of later, als in een gewenschte verblijfplaats, zich hebben gevestigd.

De Nederlanden; om hunne ligging (*Lage Landen*) dus genoemd. — De Vereenigde-Nederlanden (ook, naar het hoofdgewest, Holland) zijn de zeven Provinciën: *Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen*; waarbij komt het Landschap *Drenthe* en de *Generaliteits-landen* (thans *Noord-Brabant* en *Limburg*). — Deze Gewesten, bij uitnemendheid, ons Vaderland, hadden op het meer Zuidelijke Nederland, België, velerlei betrekking. — In België onderscheidt men de *Waalsche Gewesten, Henegouwen, Namen* en *Luik*, alwaar verbastering van het Fransch de volkstaal is, en de *Duitsche Landen, Brabant, Vlaanderen, Antwerpen* en *Luxemburg*, de drie eerste vooral, door spraak en stamgenootschap, aan de Noordelijke Nederlanden verwant.

De Nederlandsche Natie. — Wat is eene Natie? een stam, of Geslacht, door vermenigvuldiging, en na ook vreemden opgenomen en met zich vereenzelvigd te hebben, met behoud van eigenaardige trekken, allengs tot Volk aangegroeid. — Haar afkomst? Duitsch, Germaansch. — Haar taal? het Nederduitsch of Hollandsch; geen bedorven dialect, echt Duitsch; tak van den Teutoonschen stam, in onderscheidene tongvallen, over Engeland, Zweden, Denemarken, en geheel Duitschland verbreid; een tak zuiver bewaard en eigenaardig ontwikkeld. — Haar Godsdienst? het ware Christendom; tegenover de afgoderij der Heidenen en het wangeloof van Mahomet; later tegen de bijgeloovigheden waardoor de Roomsche Kerk van de belijdenis waarop ook zij eenmaal gevestigd werd, afweek.

3. De geschiedenis van Nederland is bij uitstek gewigtig. De Heer heeft, in dit kleine en onaanzienlijke Land aan de golven ontwoekerd, groote dingen gedaan; voornamelijk nadat het, door het zuiver Evangelie bevoorregt, als zelfstandige Mogendheid, tot toonbeeld zijner genade werd gesteld.

Meer bijzonder van deze landen kan worden gezegd: „God heeft ze gegrond op de zeeën en gevestigd op de rivieren.” — In 1170 de Zuiderzee gevormd; in 1277, de Dollaert (om de dolheid zijner golven); in 1421, de Biesbosch, waarbij 72 dorpen en vele duizende menschen zijn vergaan. — Bedijkingen en droogmakerijen; als de Purmer, de Beemster, de Wormer; alleen in Holland, van 1366—1645, meer dan 86,000 morgen aldus gewonnen.

Bij den zegen van het Evangelie heeft God aardsche zegeningen gevoegd. Dit geringe Land is, door welvaart, rijkdom, magt en invloed, naast en boven de grootste Mogendheden, verhoogd. — God heeft het gedaan: „Onzer vaderen arm heeft hun geen heil gegeven; maar uw regterhand, en uw arm, en het licht uwes aangezigts.” — Hij verheerlijkt zich „in het zwakke en het verachte der wereld, opdat geen vleesch zou roemen voor Hem.” — De geschiedenis van het Gemeenebest is de bevestiging der belofte: „Zoekt eerst het Koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid, en alle dingen zullen u toegeworpen worden. Welgelukzalig het Volk wiens God de Heer is.” — Dankbaarheid past hier, in plaats van zelfverheffing; want ook aan de Volken wordt gezegd: „Wie onderscheidt u? en wat hebt gij dat gij niet hebt ontvangen? en zoo gij 't ook ontvangen hebt, wat roemt gij als of gij 't niet ontvangen hadt? zijt niet hooggevoelende, maar vreest.”

4. Dit werk bevat:

Eerst de zeer korte opgaaf der hoofdgebeurtenissen tot aan de Hervorming, een voorberigt;

Daarna, de eenigszins uitvoeriger schets der Geschiedenis van het Vereenigd-Nederland, gevormd om de vrije belijdenis der zaligmakende waarheid te beschermen tegen onderdrukking en geweld;

Eindelijk een overzicht van het revolutionnaire tijdvak, na den ondergang van het Gemeenebest, tot op onzen tijd.

EERSTE GEDEELTE

DE NEDERLANDEN VÓÓR HET GEMEENEBEST.

5. Twee hoofdtijdperken. Het eerste, welks begin in het duistere ligt, eindigt met de tiende eeuw, toen er een zweem van orde en geregeld bestuur gezien werd. Het tweede bevat de Regering der Graven en Hertogen, en heeft omtrent zes eeuwen geduurd.

De aanwijzing der voornaamste gebeurtenissen omvat ook de Zuidelijke Gewesten; omdat a. de Nederlanden, door gelijksoortigheid van oorsprong en lotgevallen, en somtijds door onderwerping aan hetzelfde gezag, in onderlinge betrekking hebben gestaan; b. in het *Vereenigd* Nederland de kracht en het leven van het *gansche* Nederland overgebracht werd.

EERSTE TIJDPERK.

DE VROEGSTE TIJDEN, TOT OP HET GRAFELIJK BEWIND.

6. Van den alouden tijd is, door gebrek aan berigten en onzekerheid der overlevering, weinig bekend. Dit evenwel:

A. Omstreeks het begin onzer jaartelling is Nederland gedeeltelijk door de *Batavieren* bewoond;

B. Daarna is het door *menigvuldige volksstammen* overstroomd, die meestendeels verder afgezakt zijn;

C. Het *Evangelie* is er reeds vroeg verkondigd;

D. In de laatste eeuwen heeft het gestaan onder gezag en invloed van de *Frankische* en *Duitsche Keizers*.

A. DE BATAVIEREN.

7. De *Batavieren* waren een uit Duitschland verdreven volksstam. Woeste *afgodendienaars*, kenden zij geen hooger geluk of roem

dan het oorlogvoeren; eerst tegen de *Romeinen*, tot behoud van onafhankelijkheid; daarna, ter handhaving van deze trotsche meesters in hun onregmatige en wreede heerschappij.

Eiland der Batavieren; hun woonplaats, in den omtrek der Betuwe. — Zij waren Heidenen, „zonder Christus, geen hoop hebbende en zonder God in de wereld”; woest, twistgierig, verslaafd aan drank en dobbelspel. De menschenoffers, in tijden van gevaar, ter verzoening eener vertoornde Godheid, waren hun niet onbekend.

De *Romeinen* verbeteren den moerassigen, met ondoordringbare bosschen overdekten grond; werpen dijken op, maken vaarten, leggen wegen aan, bouwen kasteelen en burgten, waarvan de overblijfselen lang hebben bestaan; de *Drususgracht*, *Arentsburg* bij Voorburg, het *Huis te Britten* bij Katwijk. Ook de Kerk te *Oegstgeest* rust waarschijnlijk op den grondslag van een Romeinsche burgt. — Voor deze weldaden eischten zij dienstbetoon in bijna onophoudelijken krijg. De *Batavieren* streden moedig in de lijfwacht der Romeinsche Keizers; doch menigerlei verdrukking werd oorzaak van een magtigen volksopstand, onder *Claudius Civilis*, geëindigd met een den *Batavieren* voordeelig verdrag.

B. DE VOLKSVERHUIZING.

8. In de vijfde eeuw, en reeds vroeger, werd het gebied der *Romeinen* door uit het Noorden opgedaagde volksstammen, uitvoerders der gerigten Gods, bedreigd, aangetast, ingenomen, overheerd. Dit was het lot ook der Nederlanden; zelfs de naam der *Batavieren* ging in den naam der *Franken* en der *Friezen* te niet.

Het ontbrak den *Romeinen* niet aan beleid, moed en volharding; de gansche toen bekende wereld was door hen ten onder gebragt; eigenaardig had de Profeet de heerschappij dezer geweldenaars aangeduid als een Rijk van ijzer, hetgeen alles vermaalt en vergruist. Schitterende krijgsmanshoedanigheden waren met velerlei ondeugden gepaard; met onverzadelijke begeerte naar roem, magt, geld en zingenot; met onbarmhartig en diep bederf: „zich uitgevende voor wijzen, waren zij dwaas geworden, vervuld zijnde met alle ongerechtigheid.” Zij hadden Christus in zijne discipelen, drie eeuwen, op de vreeselijkste wijze vervolgd; vele duizenden waren, te Rome of op Romeinsch grondgebied, onthoofd, verbrand, gekruist, tot schouwspel en tijdverdrijf, door de wilde beesten verscheurd. — De *Romeinen* hadden de Profetiën tegen Jeruzalem vervuld; nu was voor hen de tijd der vergelding daar.

Tallooze scharen, uit het barre Noorden, stroomden naar de vruchtbare Zuidoostreken af. Ook thans gold de voorspelling: „God zal eene banier opwerpen onder de Heidenen van verre: en Hij zal ze roepen van het einde der aarde, en ziet, haastelijk, snellijk zullen zij aankomen.” Het Rijk viel uit één; de oppermagtige stad wier bevel over de gansche aarde uitgegaan was, werd meer dan eens geplunderd en verwoest. Hier te lande kwamen, behalve de *Friezen* en *Franken*, velerlei volksstammen; de *Saxen*, *Katten*, *Warnen*; van waar misschien

Sassenheim, Katwijk, Warmond. Waarschijnlijk reeds vroeger de *Hunnen* (in Drente en Groningerland de *Hunnebedden*). — De stam der Batavieren verdween.

C. DE EVANGELIE-PREDIKING.

9. Christelijke Zendingen kwamen reeds in de achtste eeuw, „mannen vol des geloofs en des Heiligen Geestes, en die hunne zielen overgegeven hadden voor den naam van onzen Heer Jezus Christus.” — *Willebrord* en *Bonifacius* zijn, door ijver en zelfopoffering, bekend. — Zoo ging in de Nederlanden het licht op voor het volk dat in de duisternis wandelde en woonde in een land der schaduwe des doods.

„Predikt het Evangelie aan alle creaturen,” had de Heer gezegd, „dezelve doopende en hun leerende onderhouden al wat Ik u geboden heb.” De Apostelen en die door hun woord geloofden, „uitgegaan zijnde predikten overal en de Heer wrocht mede en bevestigde het woord door teekenen die daarop volgden.” — Het Evangelie had, na den meest geweldigen tegenstand, op de Romeinen en op de overwinnaars der Romeinen, de zege behaald. De Barbaren riepen den naam van Christus aan, en trachtten, in Gallië en Duitschland gevestigd, de kennis der waarheid te brengen ook buiten de grenzen van hun gebied.

In de eerste helft der zevende eeuw door Dagobert, opperheer der Fransche Monarchie, eene kerk of kapel te Utrecht gebouwd. Later *Willebrord* en *Bonifacius* uit Engeland herwaarts. De eerste (657—739) in Zeeland, te Utrecht en elders; sticht eene kerk te Heilo in Noord-Holland. — *Bonifacius* (680—755), om zijn rusteloozen arbeid aan de overzijde van den Rijn, de Apostel der Duitschen genoemd. De aard van zijn geloof en prediking is uit zijne brieven openbaar. „Bidt voor mij, opdat Hij die, hoog gezeten, op het lage nederziet, mij de zonden vergeve, en aldus mijn mond geopend worde om met vreugde het heerlijk Evangelie van Christus bekend te maken. Ondersteunt mij met uwe gebeden; noch hij die plant is iets, noch hij die nat maakt, maar God die den wasdom geeft. Wendt u tot het Lam Gods, dat de zonde der wereld heeft gedragen, opdat de harten der Heidenen door Hem mogen worden verlicht.” — „Mijne dierbaarsten,” dus sprak hij de bekeerlingen aan, „zoo gij bekend hebt welke groote genade ons bewezen is door het lijden van Gods eeniggeborenen Zoon, volgt met te meer ijver zijne voorschriften op; om niet, door ongehoorzaamheid, ondankbaar voor zoo groot een weldaad te zijn.” — De zendingen bragten aan de onbeschaafde volksstammen het letterschrift en rigtten scholen op; ten einde men van kindsbeen af de H. Schriften zou weten, waarin de eenige ware wijsheid ligt. De Bijbel werd in de volkstaal overgebracht; zoo vertaalde *Beda*, een vroom en kundig geestelijke († 735), in Engeland het Evangelie van Johannes, en *Bonifacius* schreef: „rigt uwe gansche aandacht op de H. Schrift; zoek hier de Goddelijke wijsheid, die kostelijker is dan goud. Wat toch kan, voor jeugd en grijsheid gewenschter zijn, dan de wetenschap der H. Schrift, welke onze ziel, door alle stormen heen, zonder gevaar van schipbreuk, naar de hemelsche vreugd der Engelen geleidt!” — En welke was de betrekking dezer

godvruchtige mannen op den kerkvoogd van Rome (zie 11a) en op het vorstelijk gezag? Zij werden door den invloed van den Paus, wiens oppertoezicht zij erkenden, ondersteund; maar reeds toen waren te Rome vele misbruiken in zwang, en deze veroordeelden zij. Bonifacius zelf bragt de nadeelige strekking hiervan aan den Opper-bisschop met ernst onder het oog: „de Heidenen meenen, wanneer zij iets van het slechte wat wij verbieden, te Rome zien doen, dat zulks door de Priesters toegelaten wordt; zij beschuldigen ons, zij ergeren zich, en onze prediking wordt tegengewerkt.” Wat het hulpbetoon der Overheid betreft, de Christelijke Kerken werden tegen de aanvallen der Barbaren door de Franckische Vorsten beschermd; maar Bonifacius althans was geen voorstander van Evangelie-prediking door geweld. Hij werd in de dienst des Heeren, bij Dokkum door de heidsche Friezen vermoord. „Kinderen!” riep hij tot zijne medgezellen, „vecht niet; Gods woord verbiedt kwaad met kwaad te vergelden; de dag is gekomen naar welken ik lang uitgezien heb; hoopt op God; Hij zal uwe zielen redden.” — Een zijner ijverige leerlingen was *Gregorius*, Abt van een klooster te Utrecht.

10. Het Evangelie, dat alleen wijs kan maken tot zaligheid, heeft ook de beloften des tegenwoordigen levens. De prediking van boete en bekeering had weldadigen invloed op zamenleving en maatschappij. Door geloof en liefde werd, in den woesten akker, het zaad van beschaving, vrijheid en volksgeluk gelegd.

Zonder dit *licht* der wereld, wat zou van de Noordsche Barbaren, zonder dit *zout* der aarde, wat zou van de Romeinsche wereld zijn geworden en van haar zedebederf! — Regtstreeks of zijdelings, als gevolg der verkondiging van het Evangelie, verkreeg men, voor zwervend leven, vaste woning, dikwerf in de nabijheid eener Kerk; regelmatige ontginning der landerijen, onder voorgang en opzigt der Geestelijkheid; de slavernij en het lijfeigenschap werden vernietigd of aanmerkelijk verzacht; de bloeddorst en wraakgierigheid, in het afschaffen of regelen van den tweekamp en van soortgelijke overblijfsels der vroegere ruwheid, tegengewerkt; de vrouwen als mede-erfgenamen des eeuwigen levens behandeld; de verstrooide landzaten in steden samengebragt.

D. HET FRANKISCHE OF DUITSCHE RIJK.

11. De Nederlanden stonden, doorgaans en grootendeels, wel niet onder regelmatig bestuur, maar onder gezag of invloed der *Frankische* en *Duitsche Vorsten*. Na de krachtige regering van Keizer *Karel den Groote*, werden zij door invallen der *Noormannen* en *Deenen* verontrust en geteisterd. Aanzienlijke *Edelen*, met uitgestrekte grondbezittingen begiftigd, werden door de Keizers met de verdediging der Landen belast; aldus is de Regering der *Graven* en *Hertogen* ontstaan.

In 800, wederoprigting van het Westersch-Keizerrijk. Karel de Groote tot *Keizer* gekroond, door den *Bisschop van Rome*, die, met een soort van *Kerkelijken Staat* in Italië begiftigd, en door een zamenloop van omstandigheden begunstigd, zich groot gezag over de Christenheid aangematigd had. Karel bezocht de Nederlanden dikwijls; hield somtijds te Nijmegen verblijf; uitstekend door Godsvrucht, heldenmoed, wijsheid, vastheid van karakter, ijver om het Evangelie ook onder de Heidenen te brengen; waartoe hij welligt te veel het zwaard heeft gebruikt. Aan de Geestelijkheid schreef hij: „Erkentelijk voor de tallooze weldaden aan ons en aan onze onderdanen bewezen door de genade van Christus onzen Koning, die ook de Koning onzer Volkeren is, overtuigd dat wij Hem zonder ophouden niet slechts met woorden danken, maar op waardiger wijs verheerlijken moeten door de deugden en goede werken die Hij voorschrijft; verlangend dat Hij ons houde onder zijne bescherming, ons, ons Volk, onze Staten; zoo is het dat wij u uitnoodigen alles aan te wenden om het Volk Gods te brengen in de Evangelie-weide, en om leeraars en voorbeelden van pligtbetrachting te zijn.” Op Gods geboden gaf hij in zijne wetten acht.

In de negende eeuw de Noormannen en Deenen, gelokt door wraakzucht over de ondersteuning aan verdreven Vorsten (*Heriold* en zijne broeders) verleend. „Deze zeeschuimers vervulden met geheele zwermen den Oceaan, roofden en blaakten op de kusten, voeren de rivieren op, plunderden dorpen en steden, en trokken weder af, wanneer hunne roofzucht geen voedsel meer vond ¹”. Afgeslagen kwamen zij in verdubbelde menigte terug; in 889 eene vloot met 100,000 Noormannen voor de Maas. Wijk bij Duurstede (het verblijf door den Keizer aan de Deensche Vorsten toegewezen) herhaaldelijk verbrand — Ook deze rooftogten hebben de uitbreiding van het Evangelie bevorderd. In 853 toen de zending *Anscharius* in Zweden aanving Christus te belijden, rees een grijsaard in de vergadering op en zeide: „hoort mij, Koning en Volk! van dezen God is het niet onbekend dat Hij helpt die op Hem vertrouwen, en menigeen onder ons heeft het op zee en in andere gevaren erkend. Sommigen hebben zich, om deze leer, naar Dorstadt (*Duurstede*) begeven; waarom verreweg gezocht wat ons hier aangeboden wordt?”

TWEEDE TIJDPERK.

REGERING DER GRAVEN EN HERTOGEN.

12. Dit tijdperk van ruim 500 jaren, met welks aanvang een eenigszins geregelde zamenleving begint, bevat twee Afdeelingen; de eene, tot aan de *vereeninging der meeste Nederlanden onder de Bourgondische Vorsten*, in 1428; de tweede en kortere van daar tot op de *Hervorming*, in 1517.

EERSTE AFDEELING.

VAN DE TIENDE EEUW TOT 1428.

A. DE NEDERLANDEN IN 'T ALGEMEEN.

13. De Nederlandsche Gewesten hebben in de Middeleeuwen, zonder met elkander verbonden te zijn, gelijksoortige, hoewel niet steeds gelijktijdige, ontwikkeling gehad. Zij hadden denzelfden oorsprong; uit het *Frankische Rijk*. Zij werden allen tot de kennis van het *Evan-gelie* gebragt. Het *Leenstelsel* oefende invloed voor allen uit. Het *Landsheerlijk gezag*, de *Geestelijkheid*, de *Adel*, de *onvrije bevolking*, bestanddeelen van Volk en Staat, werden, in aard en betrekking, door de opkomst der *Steden* en den invloed der *Stenden* gewijzigd; ten gevolge van dezelfde of soortgelijke lotgevallen, van de *kruistogten*, van de overige buitenlandsche *oorlogen*, van *inwendige partijschap*. De ziel van het Staatsleven was het *Vorstelijk gezag*, op velerlei wijs *getemperd of beperkt*.

14. De Nederlanden hadden allen tot de uitgestrekte heerschappij van Karel den Groote behoord. Bij de latere verdeeling dezer ontzagchelijke Monarchie werden zij, nagenoeg allen, onder het *D u i t s c h e Ke i z e r r i j k* gebragt. De oppermagt van het Rijk werd steeds in de Nederlanden erkend; al was het niet mogelijk haar te doen gelden, toen de Landsheer magtiger werd.

De Hertogen van *Neder-Lotharingen* (Hertogen van *Brabant*) werden, in naam althans, langen tijd, van 's Rijks wege, over de Graven en Heeren in de Nederlanden gesteld. De verlegenheid der Keizers door de langdurige twisten met den Paus (van de 11de tot de 13de eeuw), heeft veel toegebragt ter ontzenuwing van 's Rijks oppergezag. — *Vlaanderen* was leen van Frankrijk.

15. Het *E v a n g e l i e*, allengskens door velerlei dwaalbegrippen verwrongen, had aldus minder heilzamen invloed. De naam van Christen was algemeen; de Geestelijkheid werd begunstigd; kerken en kloosters overdekten het Land; maar het geloof in den eenigen Zaligmaker werd door bijgeloovigheden verzwakt, zoo niet vervangen; in plaats van de H. Schrift, werden, onder den titel van overleveringen en legenden, fabelen den Volke geleerd. Rome, hoofdzetel der Christenheid, gaf dikwerf het voorbeeld, niet van heiligmaking, maar van zedenbederf, niet van ootmoed, maar van heerschzucht en geweld; ofschoon

het aan vrijmoedige bestraffing dezer onchristelijke begrippen en handelingen niet ontbrak.

In de 10de en 11de eeuw zag men booswichten op den Pauselijken Stoel; ook raakte de Kerk onder keizerlijk gezag. Er kwam onder den vermaarden *Hildebrand* (*Gregorius VII*) hervorming, wel is waar, doch niet naar het rigtsnoer der H. Schrift. Om de tucht te herstellen, wilde men strenger onthouding dan Gods woord voorgeschreven had; om de Kerk uit dienstbaarheid te verheffen, eischte men voor haar de wereldheerschappij. — Het kloosterleven meer algemeen. Velerlei vereenigingen van Monniken, oorspronkelijk gevormd om zich aan boete, overdenking, en nuttige werkzaamheid te wijden, weken spoedig af van die bestemming. — De heiligen en de beelden der heiligen vereerd. — De Godsdienst in uiterlijkheden gesteld.

Ook toen reeds protesteerden eerbiedwaardige mannen tegen dit verloochenen van Christus verdiensten. Bijv. *Anselmus* (1033—1109), Aartsbisschop van Canterbury, die zijn eenigen troost vond in den verzoeningsdood van den Godmensch. — *Bernardus* (1090—1153), Abt van Clairvaux, „onder een krom en verdraaid geslacht schijnende als een licht in de wereld, voorhoudende het Woord des levens.” „Ach,” zeide hij, „de verdienste van den mensch is te hopen op Hem, die zalig maakt.” — „Ontrouwe dienaars zijn het die zich iets laten voorstaan op hunne werken, zij matigen zich den lof aan der genade, als of de muur zich op den zonnestraal beroemde dien zij door het venster ontvangt.” — „Waar is rust en onbezorgdheid dan in de wonden van den Heiland? De wereld dreigt, het ligchaam drukt, de duivel belaaft; ik val niet, gevestigd op een onbewegelijke rots.” Ook hij dus „gebouwd op het fundament der Apostelen en Profeten, waarvan Jezus Christus is de uiterste hoeksteen.”

16. Het Leenstelsel, dat ook in de Nederlanden aldoordringenden invloed verkreeg, was gegrond op de uitgifte van landerijen in leen; doorgaans in erfelijk bezit, op voorwaarde van hulpbetoon in den krijg. De Souvereiniteit, in de Frankische Monarchie op grondbezit en krijgsbeheer gevestigd, door het krachtvol bestuur der Karolingers, tegen de aanmatigingen der Aristocratie gehandhaafd en gesterkt, ging onder de opvolgers van Karel den Groote, van lieverlede bijna te loor; en deze Vorsten, toen de betrekking van *onderdaan* geen voldoende waarborg tegen de weêrspannigheid van magtige Ambtenaren en Edelen gaf, trachtten haar te ondersteunen of te vervangen door de betrekking van *leenman* of *vasal*. Diezelfde uitgifte van Leen kwam weldra bij de onderscheidene rangen der vrije bevolking in gebruik; de leenman werd ook zelf leenheer; de geheele toestand werkte meê om dit nieuwe samenstel van regten en pligten algemeen te doen worden. — In een tijd van regeringloosheid en verwarring, heeft het samenhang en eenheid bewaard, krijgsmansdeugd en Riddergeest ontwikkeld; maar het is aanleiding geweest tot menigvuldig geweld; tot miskennen van der

Vorsten wettig gezag; tot onderdrukking der onvrije bevolking, dikwerf aan de wreedheid en schraapzucht van kleine dwingelanden weêrloos ten prooi.

Verderfelijk was, in het uitgeven in leen, de staatkunde der Frankische Vorsten, zij maakten van een gevaarlijk hulpmiddel gebruik. De ondergeschiktheid waarop zij, als Souverein, *regt* hadden, werd *gekocht*. Te duur betaald, vooral daar zij kon worden opgezegd, tegen teruggaaf van het leen.

De leengoederen oorspronkelijk eigen, vrij goed (*Domeinen*, *allodiaal* goed), uit de vele bezittingen van den Vorst, onder zijne gunstelingen verdeeld. De leenman gaf, des verkiezende, het leen, als onderleen of *achterleen*, uit. — Later droegen ook vrije grondbezitters hun erf, om het als leen terug te ontvangen, aan Vorsten en Edelen op; ten einde, door eene magtelooze Overheid niet langer beschermd, een magtigen Leenheer te hebben. Men kon, wegens verschillende goederen, met velen, ter zelfder tijd, in leenmansbetrekking staan. — Menigvuldigheid, doorkruising, onzekerheid en verwarring van verbindtenissen en regten.

De meeste Nederlanden *erfelijke Leenen* geworden in de 9de en 10de eeuw: Vlaanderen, in 863; Namen, in 900; Holland, in 922; Henegouwen, in 916; Luxemburg, in 963.

17. De *Landsheer* in de onderscheidene Nederlandsche Gewesten, onder velerlei titel, *Hertog*, *Graaf*, *Bisschop*, of *Heer*, had, behoudens het leenverband tot het Duitsche Rijk, het oppergebied. Bij hem was onverdeeld het Souverein gezag in wetgeving, regstpleging, en bestuur. Hij maakte, naar goetvinden, vrede of krijg; gaf vrijheden en voorregten (*Privilegiën*), als gunst, of bij overeenkomst en wederkeerig beding; had vrije beschikking over de opbrengst van zijn eigen Landen, en ook tollén, cijnsen en andere gelden, tot wier heffing hij, krachtens de Souvereiniteit, was gerechtigd. Elke verdere bijdrage moest door vrije lieden vrijwillig, op verzoek of *bede*, worden verleend. Alleenheerscher, was de Vorst desniettemin tot eerbiediging van ieders regt en eigendom verplicht.

Aan den Landsheer („geboren Landsheer, natuurlijke Heer, erfelijke Heer, Souvereine Prins en Vorst") behoorde ook de opbrengst van verbeurd verklaarde goederen, de boete wegens misdrijf, het regt van jagt en visscherij, aanwas en aanspoeling, onbeheerden grond. — Had hij *raad* noodig, *toestemming* niet.

Zoolang de Landsheer uit eigen middelen de kosten bestreed, was hij volkomen meester en kon regeren, zoo als hij goed vond.⁸⁷

18. Oorspronkelijk waren de *Hertogen* en *Graven* begunstigde ambtenaren des Keizers; onder verplichting om het land te besturen, met hooge waardigheden bekleed; met het genot van keizerlijke inkomsten en kroonregten begiftigd, en wier bediening en vruchtge-

bruik, bij meerdere zelfstandigheid, erfelijk werd. — De B i s s c h o p p e n waren dikwerf, door ruime schenkingen aan hun Stift, in het bezit van Vorstelijk gezag.

De Landsheer boven de Edelen en vrijen, a. door, nevens de erfelijkheid der grafelijke bediening, ook die der overige koninklijke gunstbewijzen, als leen, te verwerven; b. door verschillende deelen der oppermagt en der koninklijke regten te winnen; c. ten gevolge van het gezag en den invloed, welke hem deze landvorstelijke hoogheid, deze vermeerdering van magt en aanzien verschafften.³

Een Bisschop (even als andere leden der hooge Geestelijkheid) vereenigde, dikwerf op zonderlinge wijs, wereldlijk gezag met kerkelijke bediening. De geestelijke magt werd te baat genomen, waar de magt des Vorsten te kort schoot. Ook omgekeerd, aarzelde hij niet zich, als Vorst, van krijgsgeweld te bedienen, waar hij, door bedreiging of banvloek, als kerkvoogd niet sterk genoeg was. Dikwerf nam hij persoonlijk deel aan het gevecht; met geen ander wapen dan knods of strijdkolf; uit naauwgezetheit, alsof doodslag christelijker dan bloedvergieten was.

19. De regtstreeksche of zijdelingsche invloed der G e e s t e l i j k h e i d was groot. Omdat zij, door de milddadigheid der geloovigen, eigenares van aanzienlijke goederen, en bij gebrek aan algemeene beschaving, langen tijd, bijna uitsluitend, in het bezit van kennis en wetenschap was; ook, omdat haar tusschenkomst, somtijds ter handhaving van billijkheid en regt, ondersteund werd door de oppermagt van het pauselijk gezag.

De Bisschop van Rome, nadat hij over vele mede-bisschoppen, eerst de meerderheid en daarna de heerschappij had verkregen, verhieft zich later boven de Overheden en Vorsten. De poging hiertoe, onder den Karolingischen stam, werd, met nog gunstiger gevolg, tegen de Duitsche Keizers, door Gregorius VII (1073—1085) en zijne opvolgers herhaald. De opperste kerkvoogd, beweerde men, had het regt om over kroon en scepter te beschikken; de bevolking kon door hem ontslagen worden van trouw en eed; immers (zoo sprak de Paus zelf) „de geestelijke en de wereldlijke magt zijn twee zwaarden; beide in de magt der Kerk, zoo dat het eene voor haar en het andere door haar worde gebruikt.” Dergelijke vorderingen werden, in een groot deel der Christenheid, als regtmatig beschouwd. — Duizenden Priesters en Monnikken stonden ten dienste van den pauselijken stoel; de Paus riep de Magtigen der aarde ter heirvaart tegen zijne vijanden op. — De Paus werd de onfeilbare en oppermagtige Stedehouder Gods. — Hoe groot moest, om dit wanbegrip, ook in de Nederlanden de invloed worden der pauselijke hiërarchie!

20. De E d e l e n, door de gunst des Landheers bevoorregt, kwamen in dezelfde betrekking tot hem, als vroeger de hooge Rijks-Adel tot den Keizer en het Rijk. Sommigen dezer leenmannen en getrouwen

werden, door grondeigendom, krijsbedrijf en verwantschap, sterk genoeg om in den oorlog (bedrijf bij uitnemendheid van den Adel) gewichtige dienst te bewijzen, en ook om te worden ontzien door den Lands- en Leenheer, wiens oppermagt feitelijk niet altijd overmagt was.

De Vrijen waren, behoudens dienstvaardigheid in den krijg, meester over persoon en goed. Zij verkregen den titel van *Edel*, door *bedieningen* en *waardigheden*, hetzij aan het Hof, hetzij elders, in de dienst van den Landsheer, en door de aanvaarding van hooge *Leengoederen* en *Ambagtsregten*, waaruit de *Hooge en Lage en Middelbare Heerlijkheden* zijn ontstaan. De Edelen verschenen op de Dagvaarten, om bevelen te ontvangen of den Heer met goeden raad te dienen. — Zoo was het met den Rijks-Adel geweest. (Waren er die tot dezen Adel behoorden, standgenooten van den Graaf, ook zij, door de verzwakking van het hoogere Rijksgezag gedrongen, hadden behoefte aan zijne bescherming en gunst.) — De Vrijen die geene Edelen werden, bleven in den staat van *vrij- of welgeborenschap*.

21. Buiten den Landsheer, de Geestelijken, en de Edelen of vrije Landbezitters, waren er, in den aanvang slechts *Slaven* of *Lijfeigenen*, verplicht, in persoonlijke dienstbaarheid en onder vernedering en verdrukking, den grond te bebouwen. Het juk, vooral van den grootendeels hooghartigen Adel, moest voor de landzaten ondragelijk zijn.

Deze lieden werden gerekend te behooren bij den akker, den hof (*hofhoorigen*); het eigendom des meesters (*eigen* lieden), gehouden tot opbrengst van *schot* en *lot*, en tot vele slaafsche diensten (*hand- en span-*, en *wagendiensten*). De Geestelijkheid, vooral uit beginsel, en de Vorsten, grootendeels uit eigenbelang, schijnen minder streng en onbarmhartig, dan over 't Algemeen de Adel, te zijn geweest.

22. De wensch der Vorsten om tegen den Adel, door nieuwe bondgenooten, overwigt te herwinnen, vereenigde zich met het verlangen der onvrijen naar ontheffing van zoodanigen dwang. De vrijlating van velen deed, door de uitgifte van grond tegen jaarlijksche rente, eene klasse van *Vrije Landbewoners* (*boerenstand*) en, door gewetigde vereenigingen van vrij geworden eigen lieden, de *Steden* ontstaan.

Reeds zachter soort van dienstbaarheid is *cijns* of *tijns*, in gereed geld, of in granen, vruchten, hoenderen, kleederen, wasch.

De opkomst der Steden vooral in de 12de en 13de eeuw algemeen. Ook in de Nederlanden uit onvrijen, door ze van hofhoorigheid te ontheffen; door schot- of cijnsschuldigen (*personen* en *grond*) in volle vrijheid te stellen, door hun het *burger-* of *poorterrecht* te verleenen. „Als iemand geworden is een burger (zoo leest men in de Handvesten van Enkhuizen), die en zal niet gehouden zijn iemands

slaaf te zijn. — De snelle vermenigvuldiging dezer Steden of Gemeenten (*corporatiën*) was natuurlijk gevolg eener sinds lang algemeen gevoelde behoefte. Het voorbeeld der Vorsten, in hunne Domeinen, werd door den Adel weldra uit noodzaak gevolgd.

23. De ontheffing van persoonlijke dienstbaarheid was niet ontheffing van het landsheerlijk gezag. De Steden, aan wie de Vorst, gewoonlijk tegen geldelijke uitkeering, vrijheden en voorregten schonk, waren hem onderworpen, werden van zijnentwege en naar zijne verordeningen bestuurd. Later, toen gehoorzaamheid, bij de magt om ongehoorzaam te zijn, zwaar viel, trachtten zij eene zelfstandigheid te verwerven die ze buiten het bereik der vorstelijke oppermagt zou hebben gesteld.

De Landsheer gaf aan de Steden: a. *Wetten en Regten*, waarnaar de burgers, als vrije menschen, door zijne Ambtenaren en Regters zouden behandeld worden (*Costumen*); b. een *Stedelijke Regtbank*, waarin de *Schout* of *Baljuw*, des Heeren opperregter, uit naam van den Souverein en als voorzitter, de vierschaar spande, met de *Schepenen*, die hij uit de stedelingen, als gelijken en stadgenooten (*evenknieën*) der gedaagden, verkoos; c. een *burgerlijk bewind*, dat, vóór het ontstaan der Vroedschappen, insgelijks bij Schout en Schepenen berustte en het regt van *keuren* te maken ontving, altijd behoudens de regten van den Heer. — Aan dezen behoorden de poorten, muren, wallen, grachten, gevangenhuizen, stedehuizen. De slavernij werd afgekocht tegen jaarlijksche schatting en buitengewone gift, bij des Heeren huldiging, huwelijk, of uitreis.

24. De Stedelingen hadden, in eigen zaken, eigen beheer. De geldelijke aangelegenheden, de wijs van opbrengst der belasting, de toekenning of weigering van vrijwillige bijdragen, werden geregeld met overleg en toestemming der burgerij. Allengskens werd het bestuur dezer gemeenschappelijke belangen aan de voornaamsten overgelaten, en eindelijk opgedragen aan vaste Ligchamen, *Vroedschaps-Collegiën* genoemd. De zucht dezer stedelijke Regenten om van Vorst en Burgerij onafhankelijk te worden, is een grondtrek onzer volkshistorie.

Voor al in de 14de eeuw de *Gilden* van arbeids- en handwerkslieden algemeen. Deze ligchamen (vereenigingen van hen door wie hetzelfde ambacht uitgeoefend werd) hadden, door *Hoofden* of *Dekens*, grooten invloed op het Stedelijk Bestuur.

Eerst alle de stedelingen bij klokkeslag opgeroepen. Later kwamen alleen op, of werden alleen geroepen de *rijksten*, *vroedsten* (die het meeste verstand van zaken hadden), *notabelsten*; daarna, slechts die eenig ambt bekleedden of hadden bekleed, met de Weesmeesteren en Dekens; tot eindelijk in de 15de eeuw, de Steden, op haar verzoek, een vast bepaald getal burgeren (*Vroedschap*) *verkregeren*, ter vertegenwoordiging van de burgerij.

25. De Landsheer werd, bij vermindering van inkomsten, door oor-

log en geldverspilling (terwijl de rijkdom en het aanzien der landzaten, vooral der Steden, toegenomen was) menigwerf gedrongen geldelijke ondersteuning bij de onderdanen te zoeken. Eerste en voornaamste aanleiding tot de bijeenroeping der Staten of Stenden, wier invloed, door het verleenen of weigeren van hulpbetoon, aanmerkelijk werd.

De Staten afgevaardigden uit de verschillende *standen* of *klassen* van het volk; doorgaans uit: *a.* de Geestelijkheid, *b.* de Edellieden die opkwamen ook voor het platte land, en *c.* de Steden. „De stedelingen vormden den *Derden Stand*, omdat zij, na de *Geestelijken* en de *Edelen*, nu ook, als *vrije lieden*, in aanmerking kwamen”³. De Staten vereenigden zich op last van den Vorst, uitsluitend voor datgene waartoe raad of onderstand werd gevraagd; ieder stemde voor zich of zijne lastgevers; er had dus geen overeenstemming of beslissing bij meerderheid plaats. — Zij bleven *onderdanen*, tot gehoorzaamheid en eerbied verplicht; zij waren *eigenaars* en hadden het regt de beurs gesloten te houden. Menige wensch werd door inwilliging eener bede verkregen; menig nieuw Privilegie minder uit vrije gunst (volgens het regt van den Landsheer) verleend dan, ten gevolge eener uitgedrukte of stilzwijgende overeenkomst, bijna gekocht. De invloed der Staten hield gelijken tred met de behoefte aan hun medewerking, aan hun geld, vooral aan hunne ondersteuning, als het erfregt twijfelachtig was. — In de meeste Nederlanden werd dit hulpmiddel der in verlegenheid gebragte Landsheeren eerst tegen het einde van dit tijdvak gebruikt, doch vroeger reeds werden, en Edelen, en Steden, door den Vorst, als hij borg stellen moest, afzonderlijk verzocht ter medebezegeling zijner overeenkomsten en beloften.

26. Algemeenen en veelbeduidenden invloed hebben op de Nederlanden uitgeoefend de *Kruistogten*. Uit een loffelijk beginsel ontstaan, maar door velerlei wreedheid, dwaasheden en twisten ontstond, en daarbij Gode, als een verdienstelijk werk, in rekening gebragt, hebben deze ondernemingen medegewerkt om Europa tegen den voortgang der Saracenen in veiligheid te stellen. Tevens zijn ze tot fnuiking van den Adel, tot vermeerdering van den bloei der steden, tot bevestiging van het Vorstelijk gezag, ter afleiding van innerlijke twisten, ter beschaving van nog ruwe zeden, nuttig geweest.

De Kruistogten, van 1096—1291. — Prijswaardig de wensch om, onder de banier van het Kruis, het H. Graf en de bedevaartgangers tegen den overmoed der ongeloofigen te beschermen. Treurig dat de Kerk van Rome, wier gezag, door de krijgshaftige vereeniging der Christenheid, vastheid en aanwas verkreeg, aan deelneming in dergelijken togt het wezen der Godsdienstigheid en den waarborg der zaligheid verbond. — Het was te zeer om uitroeiing der Saracenen te doen; men bedacht te weinig dat de vijanden van het Evangelie, niet te verdelgen, maar, door een geloof werkzaam in de liefde, tot het Evangelie te brengen, het ware

middel ter bekeering en de pligt is van den Christen: „niet door kracht of geweld, maar door mijn Geest zal het geschieden.”

Nederlandsche Vorsten en Edelen behaalden in het Oosten schitterenden roem, Nederlander was de Hertog van Lotharingen, *Godfried van Bouillon*, die, in 1099, na de verovering van Jeruzalem, tot Koning verkoren, weigerde een kroon te dragen waar de Koning der koningen een doornenkroon had getroefd.

27. De Nederlandsche Gewesten (afzonderlijke Staten) waren onderling, door de vijandschap der beheerschers, in Oorlogen gewikkeld. Ook moesten zij den Vorst behulpzaam zijn in velerlei strijd tegen vreemde Mogendheden, genoten zelden duurzame rust, werden dikwerf door vreemde legerbenden verwoest.

Zoo werd oorlog gevoerd tusschen de Graven van Vlaanderen en Henegouwen, in 1149; den Graaf van Henegouwen en den Hertog van Brabant, in 1170; den Hertog van Brabant en den Bisschop van Luik; den Graaf van Henegouwen en den Heer van Namen, in 1194; de Hertogen van Gelderland en Brabant. — Vlaanderen en Gelderland geraakten tegen Frankrijk in strijd. De langdurige worsteling tusschen Frankrijk en Engeland (1336—1453) strekte zich tot het Zuidelijk Nederland uit.

28. Inwendige verdeeldheden kwamen hierbij. Overal gebrek aan eenheid en klem. De betrekkingen en regten te weinig bepaald en gevestigd. Allerwege geschillen die met de wapenen werden beslist. Tusschen den Vorst en de Edelen; tusschen den Adel en de Steden; tusschen de Steden en den Vorst. De Edelen voerden onderling krijg; de Stads-Regenten waren telkens in onmin met de burgerij; partijschappen, eenmaal gevormd, vonden levensbeginsel in erfelijken haat; lang nadat het oorspronkelijk geschil bijgelegd was, ontleenden zij uit de afwisselende omstandigheden nieuw voedsel voor een twist, wier voortzetting als het aanvaarden eener ouderlijke nalatenschap en bijna als pligtvervulling aangemerkt werd.

De Edelen zagen, met leede oogen, de verheffing van den burgerstand; van daar najver en vijandschap tegen de Steden en tegen elken Vorst die haar begunstiger was.

Onderlinge veeten der adellijke geslachten: „Met aangeworven troepen bestreed men elkander en maakte niet zelden den omtrek tot eene woestenij, en men behoefde slechts kerken en kloosters rijkelijk te begiftigen om kwijtschelding voor het bedrevene kwaad, ja aanmoediging en een eervollen naam te vinden bij de Geestelijken, die soms zelve de ergste roervinken waren. Kloosters werden in vestingen herschapen, en, om zich te verdedigen en elkander te bestoken, bouwde men versterkte sloten, *stinnen* of steenhuisen in Friesland genoemd, wier aantal van eeuw tot eeuw toenam”¹.

Gelijk in Holland de *Hoekschen en Kabbeljauwschen*, zoo in Friesland de *Schieringers* en *Vetkoopers*, in Utrecht de *Lokhorsten* en *Lichtenbergers*, in Gelderland de *Heeckerens* en *Bronkhorsten*. Gedurende eene reeks van geslachten hebben deze partijen, „zonder dat groote of beslissende veldslagen geleverd werden door onverhoedsche invallen, door het verbranden van dorpen en gehuchten, door het wegvoeren van vee en veldgewas, door het heffen van schatting, elkander aanmerkelijk nadeel toegebracht. De burgten of sloten der Edelen, werden voor den leenheer of landvorst geopend, en gaven dezen gelegenheid om telkens hunne vernielende invallen te vernieuwen en, na volbragten kortstondigen togt, zich met het geroofde in veiligheid te stellen” ⁵.

29. Door deze overeenkomst van bestanddeelen en lotgevallen werd, in de hoofdstrekking, nagenoeg dezelfde regeeringsvorm gevestigd. — De Staat was overal *Vorsten dom*, Monarchie, doch waarin de wil des Vorsten geen willekeur was; het gezag, door Godsdienst, gewoonten en regten geregeld, werd, door den invloed van aanzienlijke ingezetenen en lichamen en de behoefte aan medewerking en onderstand, begrensd.

B. BRABANT, VLAANDEREN, GELDERLAND, FRIESLAND, UTRECHT.

30. De Nederlanden, tot het drijven van handel uitnemend gelegen, hebben in overvloed de vruchten van noeste werkzaamheid geplukt. De magtigste gewesten waren, in het Zuiden, *Vlaanderen* en *Brabant*; in het Noorden, *Gelderland*, *Utrecht*, *Friesland*, vooral *Holland*.

De Zuid-Nederlandsche Gewesten, voor den europeschen handel vereenigingspunt en algemeene marktplaats der Noord-oostelijke en Zuid-westelijke Volken. Van daar menigvuldige betrekkingen met de Duitsche *Hanse* en met den *Levant*.

31. Het Hertogdom *Brabant* werd, onder de regering van lofwaardige Vorsten, een welvarend gewest. De Steden, aanzienlijk door nijverheid en handel, verhieven zich, ten koste van den Adel en van het vorstelijk gezag, en wisten van den Landsheer vrijheden en voorregten te bedingen, in geen ander deel der Nederlanden verleend. — Het Hertogdom *Limburg*, het Markgraafschap *Antwerpen* en de Heerlijkheid *Namen*, stonden langen tijd, met Brabant, onder één gezag.

Leuven en *Brussel* de voornaamste steden. — Leuven, rijk aan bierbrouwerijen, had, in 1368, 4000 weversstoelen en 150,000 inwoners. In 1312 werd door Hertog Jan II het *Cortenbergsche Charter* verleend, ter bevestiging van de regten van den derden Stand; in 1356, door Johanna en Wenceslaus de *Blijde Inkomst*, waarbij

de Steden zeer begunstigd en bijna boven Adel en Geestelijkheid werden gesteld. Aan de ingezetenen was het regt toegekend om, wanneer zich de Vorst tegen deze vrijheid-ademende verordeningen vergreep, hem, tot aan het herstel der grieven, gehoorzaamheid te ontzeggen.

32. Geen magt of welvaart der overige Nederlanden was met die van het Graafschap *Vlaanderen*, welks Vorsten van oudsher, ook door geslacht en verwantschap, aanzienlijk zijn geweest, vergelijkbaar. Verbazend was in de Vlaamsche steden fabriekwezen en handelsverkeer. Uit voorspoed werd overmoed geboren; toemeloopze zucht om zich ook van wettig gezag te ontslaan, werd door buitenlandschen invloed opgewekt en ondersteund; dit Gewest, bevoorrecht boven allen, was meer welligt dan eenig ander, het tooneel van opstand, burgerkrijg, en geweld.

In 1204 Boudewijn IX, Graaf van Vlaanderen, Keizer van Constantinopel. De kruistogten gaven, reeds vroeger, toen vooral, groote uitbreiding aan den Vlaamschen handel op Italië en in 't algemeen op de kusten der Middellandsche zee. Ruilhandel werd gedreven door Spanjaarden en Italianen; de marktplaats hier inzonderheid gevestigd. — Het voornamelijk voorwerp der nijverheid was de wol, uit Engeland aangevoerd, op allerlei wijs verwerkt. — Ongelooflijke bloei van *Gent*, *Ieperen*, bovenal *Brugge*. Deze steden konden een leger op de been brengen. Gent had 80,000 burgers in staat om de wapens te dragen. De Koningin van Frankrijk, in 1301 te Brugge, was over de pracht en fierheid der vrouwen verbaasd: „ik dacht alleen Koningin te zijn en zie hier niets dan Koninginnen.” — Geen wonder dat de Derde Stand spoedig ook in dit Gewest invloed verkreeg; doch geen invloed was den Vlamingen genoeg; elk gezag scheen onvereinigbaar met de Vlaamsche vrijheden; van de 13de tot de 15de eeuw is de geschiedenis met hun trotsche weerspanningheid vervuld. Dikwerf, eerst heimelijk opgezet, daarna openlijk bedwongen door den Franschen Koning, wiens leenman de Graaf van Vlaanderen was, en wiens staatkunde hem de stedelingen deed gebruiken ter beteugeling zijner al te magtige vasallen. Telkens in den langdurigen krijg tusschen Frankrijk en Engeland gewikkeld; van wederzijde zocht men, door belofte en bedreiging, de Vlamingen te winnen. — Geweldige opstand, in 1328, waaraan door den Koning van Frankrijk, Filips VI, die den Graaf te hulp schoot, in den slag bij *Mont-Cassel* een einde werd gemaakt. — In 1337 treedt Gent met Engeland in verbond, onder den bierbrouwer en volksmenner *Artevelde*, in 1345 vermoord door de menigte, die hem aanbeden had. — In 1382 de Gentenaars, weder met behulp van den Koning van Frankrijk, Karel VI, bij *Roosebeeke* verslagen. — De Adel ondervond dikwerf den haat der stedelingen in brand, doodslag en verwoesting. De Steden gedroegen zich als Vrijstaten, naar willekeur en eigen belang. Anders toen het Graafschap, in 1383, aan het Huis van Bourgondië kwam. Door vastheid van wil en gestrengheid, werd regtmatige ondergeschiktheid eenigermate hersteld.

33. Het Hertogdom *Gelderland*, door ligging en grondge-

steldheid niet begunstigd, verhief zich, onder de Huizen van *Gelder*, *Gulik* en *Egmond*, tot een aanzienlijk Gewest. Het stond in velerlei betrekking tot de Duitsche Keizers. Het werd, somwijlen door de oorlogzuchtigheid zijner Vorsten, in de twisten der naburen gemengd, en lang door partijschap verscheurd.

Vele onbebouwde gronden; weinig binnenlandsche handel; eenige koopmanschap met Vlaanderen, Brabant, Keulen en de Oostzee; de nijverheid onbeduidend; de opkomst der Steden later dan elders. — De Graaf (van *Gelder* en *Zutphen*) in 1339 verheven tot den hertogelijken stand.

Reinald van *Gelder* voert oorlog tegen Brabant, wegens Limburg; verliest in 1299, den slag bij *Woeringen*. — *Reinald* II (reg. 1319—1343) gemaal van *Alia-nora*, zuster van *Eduard* III, Koning van Engeland; onder zijne Regering werden vele rampen gelenigd, de innerlijke kracht van het gewest verhoogd en de botsing voorgekomen van strijdig belang; zijne schulden aanmerkelijk, door het bekostigen van hofhouding en krijgsmagt. — *Reinald* III en *Eduard*, zijn broeder (1343—1371); de burgerkrijg ontbrandt. De eerste door de *Heeckerens*, de tweede door de *Bronkhorsten* ondersteund; in 1361 afstand van *Reinald*; in 1371 dood van *Eduard* en herstel van zijn mededinger, die hetzelfde jaar sterft. — Huis van *Gulik*. Hertog *Willem*: herhaalde oorlogen tegen Brabant, aan hetwelk Frankrijk bijstand verleent; hij sterft in 1402, beroemd wegens krijgszuchtige geaardheid en ridderlijken moed, lofwaardig door gehechtheid aan eed en trouw, en door de onpartijdigheid, waarmede hij innerlijke tweedragt heeft gesmoord. — Zijn broeder *Reinald* IV (1402—1423); een Vorst „die nooit ongetergd of onopgeroepen het zwaard ontblootte, getrouw bleef aan zijn verbindtenissen, ook tegen zijn eigen belang; opregtheid aan voorzigtigheid paarde, en den woelzieken geest der onderzaten voor hevige en te dier tijd algemeene uitspatting heeft bewaard.”⁵ — Opgevolgd door *Arnoud* van *Egmond* (zie § 60).

34. *Friesland*, onder de oppermagt des Keizers, met een eigenaardigen regeringsvorm. De behandeling der gewigtige aangelegenheden had, meer dan elders, plaats met medewerking en invloed van het gansche Volk.

De Friezen, tusschen de Lauwers en de Zuiderzee, door de inrigtingen, op wier meerdere vrijheid zij roemden, geenszins tegen partijschap en regeringloosheid behoord.

35. Het Bisdom *Utrecht* was, vooral door den Keizer, met uitgestrekte goederen begiftigd. *Overijssel*, *Drenthe*, *Groningen* en de *Ommelanden*, dikwerf onwillig en wederspanning, werden gerekend, met het Sticht, aan den bisschoppelijken Stoel onderworpen te zijn. Onder de Utrechtsche kerkvoogden zijn verdienstelijke geleerden, vrome mannen, ook krijgshaftige, heerschzuchtige en wereldschgezinde geestelijken geweest.

De magt der Bisschoppen van Utrecht dagteekent van de aanzienlijke giften, door Otto den Groote (Keizer, van 936—973) verleend. Zij ontvingen de Landen als *Tafelgoederen* met de *Jurisdiction*; nog in de 13de eeuw bevoegd het *Stederecht* te schenken en de *Regeringen* aan te stellen.

C. HOLLAND.

36. Holland, waarin de kern en kracht van het later opgerezen Gemeenebest lag, was reeds in vroegeren tijd, magtig en aanzienlijk, en met de overige Nederlanden in velerlei betrekking. — Het Graafschap Holland is, met Zeeland, door drie Stamhuizen geregeerd; Holland, van 922—1299; Henegouwen, van 1299—1345; Beijeren, van 1345—1428.

I. HUIS VAN HOLLAND.

922—1299.

37. Holland, uit geringe beginsels ontstaan, heeft onder zestien Graven uit dit Geslacht een aanmerkelijke hoogte van voorspoed bereikt.

In 922 ontving *Dirk I*, die wellicht reeds voorgangers in het Graafschap gehad heeft, van den Koning der Franken de Kerk van *Egmond*, met uitgestrekte landen, ook in *Zuid-Holland*. Aanzienlijk reeds door zijn ambt als Graaf, veelvermogenend door grondeigendom.

De Graven zijn:

Dirk I, gest. in 923.	Dirk VI, gest. in 1157.
Dirk II, „ „ 989.	Floris III, „ „ 1190.
Arnoud, „ „ 993.	Dirk VII, „ „ 1203.
Dirk III, „ „ 1039.	Willem I, „ „ 1222.
Dirk IV, „ „ 1049.	Floris IV, „ „ 1234.
Floris I, „ „ 1061.	Willem II, „ „ 1256.
Dirk V, „ „ 1091.	Floris V, „ „ 1296.
Floris II, „ „ 1122.	Jan I, „ „ 1299.

De bronnen van volkswelvaart waren handel en visscherij. Hierin lag de kiem van het zeewezen (de *Marine*). De Edelen en stedelingen, dicht bij de zee, waren verplicht den Landsheer in oorlogstijd met schepen (*koggen*) ten dienste te staan.

38. Door de opbrengst der soevereiniteits-regten en de inkomsten van eigen goed, door huwelijk en bondgenootschap, werd de Graaf van Holland spoedig onder de magtige Vorsten geteld.

„Men heeft dikwerf te gering denkbeeld van de magt onzer eerste Graven. Zij waren aan de kroonen en de voornaamste huizen van Duitschland en Frankrijk vermaagschapt; Koningen namen hunne dochter ten echt. Zij waren in het bezit van Graaflijke inkomsten en van erflijke, van de Oppervorsten verkregen, door het zwaard gewonnen, of aangekochte goederen; reeds Floris II werd de *zeer rijke Graaf* genoemd.”³ Dirk II had eene dochter van Koning Lodewijk IV van Frankrijk ter vrouw; Filips I van Frankrijk was schoonzoon van Floris I. De zuster van Keizer Lotharius was aan Floris II, de zuster van den Koning van Schotland aan Floris III, de dochter van den Koning van Engeland aan Jan I gehuwd. — Zij hadden een prachtigen hofstoet en fraaije jachthuizen; *'s Gravesande*, de *Vogelenzang*, in den Haarlemmerhout door Floris IV gebouwd. — Ook *'s Gravenhage* was hun een geliefkoosd verblijf; in 1249 werd daar (voor een houten jachthuis), naar het model van den Tempel van Salomo, het Hof, te dier tijd een wonder van bouwkunst! gesticht. De rijkdom der Graven blijkt uit de grootheid hunner giften aan de Kerk. Reeds in de 11de eeuw hadden zij meer dan 14000 morgen aan één klooster geschonken.

39. Ook hier was bij de Geestelijkheid aanzien, vermogen en wereldsche pracht, doch, met vermeerdering van uiterlijken glans, vermindering van godsdienstige kennis en toeneming van bijgeloovige begrippen. Aldus, zelfs waar het gevoel van zonde opgewekt was, werd dikwerf alles aan God gewijd, behalve het hart; in alles werd heil, behalve bij den eenigen Heiland gezocht. Een Godsdienst, die voornamelijk in het verrijken van kerken, priesters en monniken bestond, was geen waarborg tegen zedeloosheid en geweldenarij.

In Holland menigvuldige kloosters en Abdijen. Twee kloosters bij *Warmond*; vier, een mannen- en drie vrouwen-kloosters, onder *Oegstgeest*. Drie *Karthuizer-kloosters*, bij Delft, bij Geertruidenberg, en te Amsterdam. — De Abdij van *Egmond*, in 1080; van *Rijnsburg*, in 1134; van *Loosduinen*, van *Koningsveld*, bij Delft, in 1256; van *Leeuwenhorst*, bij Noordwijk-binnen, in 1261.

De Abdij van *Rijnsburg*, een klooster voor adellijke jonkvrouwen, waar vele Graven van Holland ter aarde besteld zijn. Uitermate begunstigd; met vaste goederen, dorpen, landen, tienden, erfpachten, visscherijen en andere bezittingen en vrijdommen; 2000 personen ontvingen er aalmoezen drie dagen ter week; nog in 1557 werden, in duren tijd, op één dag 2900 ponden broods verdeeld. — Van christelijke nederigheid en zelfverloochening was niet veel blijk. De Abdisse werd *hare Hoogheid* genoemd; geen non mogt aangenomen worden, die niet van 's vaders en moeders zijde van adel was en vier adellijke grootouders had. Er was gastvrijheid en open tafel, en de levenswijze zoo weinig gestreng, dat Paus Nicolaas V, in 1450, aan het klooster eene hervorming zou hebben doen ondergaan, had de Graaf van Holland dit niet belet.

Van waar dat aldus, ook door geldgierige Vorsten en Grooten, schatten aan de voeten van biechtvaders en kerkvoogden werden gelegd? Met een gouden sleutel zou de hemel geopend en de ziel, zoo dacht men, door milde giften aan de Kerk, uit de smerten van het vagevuur worden bevrijd. Zoo gaf de weduwe van

Willem I eene somme gelds aan Rijsburg, „tot een hulpmiddel voor de ziele van mijnen man, godvruchtiger gedachtenisse." Zoo werd Koningsveld „tot hulpmiddel voor de ziele van Willem II" gesticht. Zoo schenkt, in 1275, Floris V een stuk lands aan eene Abdij, „ten beste van de zielen onzer voorvaderen." — Er geschieden bedevaarten, bijv. naar *Eikenduinen*. De beelden werden vereerd; die, bijv. in de *Oude Kerk te Delft*, waren, wegens wonderwerken, vermaard. — Het ergste gévolg dezer dwaasheden en bedriegerijen was dat, door valsche hoop en vertrouwen, de hoop en het vertrouwen op Christus weggenomen werd.

40. De Edelen waren talrijk en magtig. In het genot hunner inkomsten, door welversterkte sloten tegen onverhoedschen aanval beveiligd, meesters van een groot gedeelte der bevolking, konden zij hun regt, of hetgeen aldus door hen genoemd werd, doen gelden ook tegen den Graaf; tot dat hun invloed, door de vrijwording van burgers en boeren, eenigzins opgewogen werd.

Vermaarde Adelijke Geslachten; waarschijnlijk geen dat, even als de Graaf, tot den hoogen onafhankelijken Adelstand had behoord. — *Wassenaer*, de oudste, in 1083 Burggraaf van Leiden; *Brederode*, de edelste, afstammeling van Graaf Dirk III; *Egmond*, de rijkste, Advocaat of Beschermers van de Kerk aldaar. — Het Huis van *Arkel*, de Heeren van *Teylingen*, van *Heemskerk*, van *Polanen*, van *Voorne*. — In Zeeland de Heeren van *Borselen*, van *Haemstede*, van *Renesse*. — Onder de burgten van den Oud-hollandschen Adel, het kasteel van *Brederode* bij Haarlem, in 990 gesticht, het Huis te *Warmond*, *Oud-Teylingen*, de *Binkhorst*.

41. Holland werd door innerlijke twisten in onrust gebracht. De opvolging in het Graafschap, de onderlinge naijver der Edelen, en de begunstiging der Steden door den Landsheer, gaven aanleiding tot geschil.

Holland was *mannelijk* leen. De schoonzoon des verstorvene kon door den Keizer met het leen worden begunstigd; nooit eene ongehuwde dochter. In 1203, na den dood van Dirk VII, werd het ontwerp om Ada, zijne dochter, in het bezit van den grafelijken zetel te stellen, vrijdeld door de trouw der meeste Edelen en de kloekheid van Willem I, 's Graven broeder, wiens aanspraak de meer regtmatige was.

Dordrecht, Hollands oudste stad, in de 11de eeuw door Dirk III gebouwd, stond, wegens den aldaar gevestigden tol, aan de vijandelijkheid der naburen ten doel. — *Delft*, in 1071, door Godfried den Bultenaar, Hertog van Lotharingen. *Amsterdam* eerst in het begin der 13de eeuw bekend. De opkomst der steden, als bevoorregte verblijfplaatsen voor vrijgemaakte lieden, dagteekent van de regering der laatste Graven uit dit Huis.

42. Bijna zonder ophouden was er krijg tegen de bewoners der naburige Gewesten. — Tegen de *West-Friezen* die, somtijds aan

Holland onderworpen, zich telkens aan dit gehate gezag weder onttrokken; tegen den Bisschop van *Utrecht*, rusteloos strevend naar uitbreiding van gebied; tegen de *Gelderschen*, die dikwerf zijne bondgenooten waren; tegen de *Vlamingen*, die langen tijd aan Hollands Graaf *Zeeland bewester-Schelde* hebben betwist.

De Keizers begiftigden de Graven van Holland met Landen door de *West-Friezen* bewoond; maar deze (vooral de bewoners van Noord-Holland boven *Kennemerland*, dat is, boven de omstreken van Haarlem en Alkmaar) waren tot onderwerping ongezind. Onvertsaagd, hardnekkig, behielden of herwonnen zij, eeuwen achtereen, hun onafhankelijkheid in streken, meestentijds ongenaakbaar door stroomen, meeren en moerassen. Noodlottig zijn meermalen de togten tegen hen voor Hollands graven geweest. — In 993 Graaf Arnoud bij *Winkelmade* overwonnen en gedood. — In 1169 Alkmaar in den asch gelegd, doch daarna door Floris III de zege behaald. — In 1256 viel Willem II met zijn paard, al strijdende, door het ijs, waarin hij afgemaakt werd. — In 1282 liet Floris V vier sterke kasteelen bouwen, tot bedwang van de West-Friezen, die, in 1297 wederom opgestaan, eindelijk, althans voor geruimen tijd, ten onder werden gebracht.

Bij de weinige bekendheid der Keizers met den juisten omtrek hunner giften, moest er vaak geschil over grensscheiding ontstaan. Zoo tusschen Holland en *Utrecht*; de Bisschop was niet ongenegen Heer ook van Holland te zijn. In de twisten over het geestelijk en wereldlijk bewind, was de Graaf doorgaans voor den Paus, de Bisschop voor den Keizer. Wederkeerig hielp de Keizer den Bisschop; bijv. in 1046 werd Dordrecht door Keizer Hendrik III overweldigd, doch 's Keizers paleis te Nijmegen verbrand, het platte land van Utrecht verwoest, en Hendrik zelf, in een scheepsstrijd bij *Vlaardingen*, verjaagd. — In 1064, toen Floris I geen volwassen erfgenaam achtergelaten had, gaf de Keizer bijna het gansche Graafschap aan den Bisschop in leen, die het in achterleen aan den Hertog *Godfried van Lotharingen* schonk, vier jaren in Holland meester, ondanks *Robert de Fries*, jonger zoon van den Graaf van Vlaanderen, aan wien de weduwe van Dirk IV was gehuwd: Godfried te Delft vermoord zijnde, werd de Bisschop door den meerderjarig geworden Dirk V verslagen en gevangen. — In 1139 Utrecht door Dirk VI belegerd. De stormladders gereed; ziet! de Bisschop treedt de stad uit, in plegtgewaad, door Geestelijken omstuwd; met geen wapen in de hand, maar met het banformulier tegen den Graaf; en wat gebeurt er? verbaasd valt de Vorst aan de voeten van den Kerkvoogd. — In 1170 werden Montfoort en Woerden, gelijk vroeger IJsselstein, tegen de invallen der Hollanders gebouwd. — Onder Dirk VII nieuwe twist. De Graaf door den Hertog van Brabant gevangen zijnde, „trok de Bisschop,” zoo als een Utrechtsch kronijkschrijver het naïef uitdrukt, „als een verstandig man, den tijd hem van God gegeven niet verslapende, snel zijn krijgsvolk bijeen, verwoestte en brandde in Holland, stroopte in de Veluwe, nam geld en knevelde 't af, nam de rijkeren gevangen en trok billijk van hen onschatbaar veel losgeld.”

De *Gelderschen* doorgaans gereed den Bisschop hulp te bieden; somtijds tot

eigen schade, bijv. in 1058 en 1061, toen zij, eerst bij *Dordrecht*, daarna tusschen *Maas* en *Waal*, door Floris I op de vlugt werden gejaagd.

Langdurig en bloedig was de krijg, doorgaans om betwist grondgebied, tegen de *Vlamingen* gevoerd. — In 1045 behaalt Boudewijn V, Graaf van Vlaanderen, de overwinning op Dirk IV. — 1168. Floris III gevangen en nadeelig verdrag van Brugge. — 1195. Oorlog om den Hollandschen tol te Geervliet, wel uitgevallen voor Dirk VII. — 1253. De Zwarte Margareet (Gravin van Vlaanderen) zendt een leger onder haar zoon Guy van Dampierre naar Zeeland; door de Hollanders en Zeeuwen bij *Westkapel* vernietigd; 30,000 Vlamingen verdronken of gedood. — In 1289 wordt Floris V, ofschoon hij Beatrix van Vlaanderen tot gemalin had, op aanstoking der Zeeuwsche Edelen, door zijn schoonvader Guy aangevallen; deze belegert Middelburg te vergeefs. — In 1295 worden 8000 Vlamingen te *Baerland* door 300 Zeeuwen verslagen.

43. De Graven van Holland hebben aan vele oorlogen deel genomen, als bondgenooten van vreemde Vorsten en als dienaars van de Kerk; ter bestrijding van de Mahomedanen, ter vernedering der aan den Paus vijandige Keizers, ter uitroeijing van wat Rome voor ketterij hield.

In 1214 Willem I gevangen, in den slag bij *Bouvines*, verloren door Keizer Otto IV tegen den Koning van Frankrijk Filips-August. — In 1288 Floris V deelgenoot, door toezending van hulptroepen, van den veldtocht des Hertogen van Brabant tegen den Bisschop van Keulen en den Hertog van Gelderland; zege van *Woeringen*.
.. ..

Dirk III, Floris III en Willem I volgden de kruisvaan naar het H. Land. Ook Dirk VI deed in 1138 eene bedevaart naar Palestina. — 1219, onder aanvoering van Willem I, de eerste vermaarde zeetocht onze Graven; verovering van *Damiette*, aan het oosteinde van den Nijl, met 20,000 Saracenen bezet; ingenomen na belegering van 16 maanden. De krijgslieden van Haarlem hebben daarbij zegeteekenen (de klokjes van *Damiate*) behaald.

In 1217 werd de twintigjarige Graaf Willem II tot *Roomsch Koning* (aanstaanden Keizer) verheven; op aanbeveling, bijna op last van den Paus. Vooral in de 13de eeuw werd deze kerkvoogd, door onkunde en ligtgeloovigheid der Volkeren en Vorsten, in ontwerpen van aardsch alvermogen gesterkt; zoodat hij waande, of beweerde, opper-regent der gansche aarde te zijn. De kruisbanier werd nu gerigt tegen het Huis der Hohenstauffen, door Rome, met onverzoenbaren haat, twee honderd jaren vervolgd. De Graaf verscheen voor Aken met een leger, aangegroeid tot 200,000 man, die het kruisteeken droegen, en na langdurig beleg werd hij er gekroond. Hij had van zijne waardigheid veel onrust en weinig genot of voordeel.

In het begin dezer eeuw, opkomst der *Inquisitie*; geloofs-onderzoek, dat aan de Dominikaner-monniken opgedragen werd. Zij spraken het doemvonnis uit tegen de ketters; door de Overheid werd het voltrokken; want, zeiden deze regtzinnige Vaders: „de liefderijke kerk is afkeerig van bloed.” Somwijlen, korthedshalve,

werd verdelgingskrijg tegen een gansche bevolking gevoerd; 1209—1229 tegen de *Albigenzen*, wier heerlijke landstreek in het Zuiden van Frankrijk, bloeiend door nijverheid en beschaving, leëggeroofd en uitgemoord werd. Soortgelijke kruistogt in 1234 tegen de *Stadingers*, onderdanen van den Graaf van Oldenburg. Of zij verderfelijke gevoelens koesterden is onzeker; zeker is het dat de Bisschop van Bremen, om weigering van tienden, verbitterd tegen hen was. Floris VI rustte 300 schepen tegen hen uit; ketters of verketterd, werden zij door de menigte der vijanden overmand.

44. Rampzalig was het uiteinde van het Hollandsche Huis, nadat het drie honderd en vijftig jaren met luister het gebied gevoerd had. Wel werd de roemvolle regering van Willem II door het nog roemvoller bestuur van Floris V gevolgd; maar ook hier was, na het bereiken van den hoogsten trap, de ondergang nabij. Toen Floris, tot loon van welgemeenden ijver in het belang der opkomende Steden, door heerschzuchtige Edelen verraderlijk omgebracht was, bleef het Graafschap aan de woede der partijschap ten prooi; totdat het, door kinderloos afsterven van zijn zoon Jan I, onder Henegouwen kwam.

Willem II; regtschapen, dapper, standvastig, onder de velerlei bezwaren van den koninklijken titel. — De veertigjarige regering van Floris V, gedurende wiens minderjarigheid het Land door zijn oom Floris de Voogd werd bestuurd, merkwaardig door velerlei krijgsgogten, meer nog door innerlijke ontwikkeling. Willem II en Floris V gaven ruimschoots voorregten aan steden en vlekken; Willem aan Alkmaar, Haarlem, Dordrecht, Delft, Zierikzee, Middelburg. Floris volgde dit voorbeeld en nam de verachte bewoners van het platte land in bescherming. Onverduurbaar was den meesten Edelen dit gedrag; van daar verontwaardiging, wrok, heulen met den vijand, met den Koning van Engeland, terwijl de Graaf meer het oog naar Frankrijk gewend had. De hoofden waren Herman van Woerden, Gerard van Velzen, Gijsbrecht van Amstel. Vruchteloos werd de Graaf, den eigen dag waarop het verraad losbarsten zou, schriftelijk gewaarschuwd: „Edel Prinse, koningskind! gedenk: „„zelfs de man mijns vredes, op wien ik vertrouwde, die mijn brood at, heeft de verzenen tegen mij opgeheven.”” De brave, belasterde Vorst, edelmoedige weldoener van het Volk, overrompeld, ontwapend, geboeid; bij het toeschieten der dankbare landlieden, naar het slot van Muiden, ter overscheping naar Engeland, gevoerd; met opgespleten vingers gekneveld op het paard, en door Velzen en anderen, om zich hun prooi niet te laten ontwingen, met een aantal steken doorboord. — Onrustige regering van Floris' jeugdigen zoon, Jan I; aan den leidband, eerst van den Engelschgezinden *Wolfaert van Borselen*, in 1299 te Delft door een woedende menigte verscheurd; daarna van *Jan van Avesnes*, Graaf van Henegouwen, die in hetzelfde jaar, door het plotseling overlijden van Jan I. zijn opvolger werd.

II. HUIS VAN HENEGOUWEN.

1299—1345.

45. De eerste Graaf, Jan II, werd, niet zonder wederstreving, meester van het gezag. Zijne kortstondige regering, in den aanvang door overdreven gunstbetoon en wreede wraakoefening gekenmerkt, werd later opgeluisterd door de dapperheid waarmede, onder een drietal helden, Willem van Oostervant, Witte van Haemstede en Nicolaas van Putten, de aanval der Vlamingen, reeds in het hart van Holland gedrongen, roemrijk afgeslagen werd.

Jan II, 1299—1304; Willem III, 1304—1333; Willem IV, 1333—1345.

Henegouwen (de streek der Haine) een aanzienlijk en vruchtbaar landschap; 24 steden, en naar men wil, 950 dorpen. — *Avesnes*, een slot en stad in Henegouwen. — De vader van Jan II had eene dochter van Floris IV getrouwd; van hier het erfregt.

Dit regt werd echter, zelfs door den Keizer betwist. Avesnes wist vele steden, door overmaat van vrijheden en voorregten, te winnen; zoo had reeds in 1299 Dordrecht het voordeelige *Stapelregt* verkregen. In 1300 sloot de Graaf met den Keizer een verdrag; en deed, aldus in het gebied gevestigd, den wederstand, vooral der Zeeuwen, waaronder vele Edelen zich in ballingschap begaven, door zijn zoon, *Jan zonder genade*, met talrijke krijgsmagt en schrikbarende strafoefening bedwingen.

1302—1304. Strijd met Vlaanderen; heerlijke bladzijde uit Nederlands gedenkboek van den ouden tijd! — Vlaanderen, onder Fransche overheersching geraakt, had zich daarvan bevrijd. Een lakenwever te Brugge had den opstand begonnen. In Maart 1302 waren meer dan 3000 Franschen vermoord. Met IJperen en kleinere steden (zonder Gent), wachtten de Bruggenaars, in Juni, bij Cortrijk, het Fransche leger af. Meer dan 15000 Franschen gedood (13 Juni) in den *Sporenslag*, aldus naar 4000 veroverde sporen van Fransche Edelen genoemd. — Nu wendde zich de woede der Vlamingen naar Holland; ook om en door den erfelijken haat der Graven van Vlaanderen tegen het Huis van Avesnes; daarbij wraakzucht der Zeeuwsche ballingen en verstandhouding binnen 's lands. — 1303. Willem van Oostervant, zoon des Graven, verliest, door verraad, den slag bij Veere; Middelburg (6 Mei) geeft zich over; wapenstilstand, waarbij, behalve het belegerd Zierikzee, geheel Zeeland en Holland, tot aan de Maas, in 't bezit van den ervvijand komt. — 9 Maart 1304 ontbrandt de oorlog op nieuw. — 20 Maart, nederlaag bij Duiveland; Willem werpt zich in Zierikzee. Hooger nog moet de nood klimmen; de magtige Hertog van Brabant voegt een talrijk heir bij de tallooze scharen uit Vlaanderen herwaarts gestroomd; Holland veroverd tot aan den Haarlemmerhout; alleen door Haarlem en Dordrecht wordt de vijand gestuit. Het Land op het punt, naar menschelijke berekening, om, als buit te worden verdeeld; naar Gods raad, om te worden verlost. Witte van

Haemstede, zoon van Floris V, van den edelen Vorst, slagtoffer zijner liefde voor het volk, ontplooit te Zandvoort de voorvaderlijke banier; doet ze, met Hollands Leeuw, wapperen en blinken op duinen en strand; de fiere, jeugdige ridder trekt Haarlem binnen, omstuwd door de landzaten, ingehaald door de burgerij; verslaat de Vlamingen aan het *Manpad*. De geestdrift der ingezetenen, de schrik des vijands algemeen. Tevens de Brabanters, door die van Dordrecht, onder Nikolaas van Putten, bij IJsselmonde en Waalwijk overwonnen. De Graaf van Vlaanderen neemt langs Gouda de wijk. In vijf dagen (26 April—1 Mei) na de komst van Haemstede, was Holland, gelijk door een tooverslag, vrij. Nu ging men aan het ontzet van Zierikzee; met een ijver, zoo als een oud schrijver zegt: „als of elk er een vader in had.” — Scheepsstrijd op het riviertje de *Gouwe*: 10 Aug. Zegepraal der Hollanders, met hulp eener Fransche vloot; groot verlies der Vlamingen. Willem van Oostervant, de achttienjarige overwinnaar, doet zijn intogt in Zierikzee, nadat hij in zeventien etmalen het harnas niet afgelegd had.

46. De dappere Graaf van Oostervant, Willem III, aan zijn vader opgevolgd, heeft de onafhankelijkheid en het aanzien des Lands staande gehouden en onregt en willekeur aan banden gelegd. De dankbare bevolking heeft hem den schoonsten titel, den eernaam van *de Goede*, verleend.

1307. De Orde der *Tempeliers*, die in de Nederlanden vele goederen had, verdeld; in 1119 ter bescherming der bedevaartgangers opgericht, spoedig diepbedorven door hoogmoed, roofzucht, ontucht en zwelgerij. De Tempelridders gepijnigd en verbrand, zoo het heette, uit godsdienstigen ijver van een weinig godsdienstigen Vorst (Filips den Schoone). De Paus zweeg, uit hoop en vrees; de Kerk ontving een deel van den buit, en de vernedering van het pauselijk gezag te Avignon, onder Franschen invloed (1308—1371), was reeds begonnen. — Willem III, aangezocht door Lodewijk X, Koning van Frankrijk, om bondgenoot tegen Vlaanderen te zijn, vaart de Schelde op met 50000 man en 1100 transportschepen; door het achterblijven der Franschen keert hij onverrichter zake terug. — 1323. Vrede met Vlaanderen, waardoor de Graaf in het bezit blijft van geheel Zeeland. — 1328. De Graaf ondersteunt Filips VI, Koning van Frankrijk, in het bedwingen der Vlaamsche steden: overwinning bij *Mont-Cassel*.

Aandoenlijke trek van wederzijdsche hartelijkheid tusschen Vorst en Volk. „Onze goede Graaf,” zegt een oud schrijver, „bad zijne steden en onderzaten om 1000 pond Hollandsch; en zijne goede onderzaten antwoordden hem dat het te weinig was om hunnen Heere te geven, en wilden hem geven 10000 pond. En als die goede Heer dat hoorde, schold hij hun de bede kwijt en zeide dat zij het goed zelf zouden houden en bewaren; zij zouden hem wel bijstaan, als, hij het noodig had.”

47. Graaf Willem IV, zoon van Willem III, had geenszins zijn voortreffelijke eigenschappen geërfd. Fier, driftig, roekeloos, nam hij deel aan buitenlandschen krijg; na den Bisschop van Utrecht verne-

derd te hebben, vond hij het einde van een avontuurlijk leven in een noodlottig gevecht tegen de opgestane Friezen.

De gemalin van den Graaf was Joanna van Brabant. — In 1337 Verbond met Engeland; eenige plaatsen in Frankrijk (St. Amand, Mortaigne) bemagtigd. — Drie togten naar Pruissen, ter ondersteuning van de Duitsche Orde tegen de heidensche inlanders en Litthauwers. — 1343. Reis naar Palestina met een stoet van Edelen. — 1345. Ongenoegen met den Bisschop van Utrecht, Jan van Arkel; beleg der stad, 11 Junij—21 Julij; magt des Graven, 1300 Ridder, 13 Graven, 28000 man. Bestand op harde voorwaarden; onder anderen „dat 400 burgers (man en wijf, paepen en klercken, jonc en oud) paar aan paar, in linnen klederen, ongegord, blootshoofds en barrevoets, hem voor zijne tent om vergiffenis zouden komen smeeken.” — Togt tegen de Friezen; 26 Sept. sneuvelt bij Staveren, in een onbesuisden aanval, daar hij de behoorlijke ontscheping zijner benden niet afgewacht had; weinigen gered.

48. De welvaart en het aanzien van Holland werd, onder het Huis van Henegouwen, verhoogd door uitbreiding van handel en door de verbindtenissen en huwelijksbetrekkingen der Vorsten. Met een toeneming ook van pracht en praal, waarvan de gevolgen nadeelig zijn geweest.

Willem III had Johanna van Valois, zuster van Koning Filips VI ter vrouwe. Zijne oudste dochter, Margaretha, was gehuwd aan Lodewijk van Beijeren (Keizer, 1314—1317), de tweede, Filippa, aan Eduard III, Koning van Engeland (1327—1377), die de oorlogen tegen Frankrijk begonnen en de glansrijke overwinningen van Crecy en van Poitiers heeft behaald.

De hofhouding van Willem III ongemeen luisterrijk. Op een Ridderfeest te Haarlem, een volle week, waren 1000 Ridder. Vooral Willem IV ging ook hierin alle maat te buiten. Feestviering op feestviering, jagt- en spelvermaak, schroomelijke geldverspilling.

III. HUIS VAN BEIJEREN.

1345—1425.

49. Treurig tijdstip! met den overgang van het Graafschap ontbrandt de partijschap welke, onder den naam van de Hoeksche en Kabbelaarsche Twisten, omstreeks 140 jaren Holland verwoest heeft. Het betwistte regt der vrouwelijke opvolging was oorzaak van het begin, de zucht om elkander te verdelgen oorzaak der voortzetting van het geschil.

Beijeren, magtig Vorsten-geslacht; sedert eeuwen met roem in Duitschland bekend, dat met het Huis der Hohenstauffen en met dat van Oostenrijk naar

de Keizerskroon dong. Op Keizer Hendrik VII, uit het Huis van Luxemburg, was *Lodewijk van Beijeren*, echtgenoot van Margaretha van Henegouwen, gevolgd. Na harden strijd hield hij zich staande, ook tegen den banvloek van den Paus; een wapen dat minder geducht werd.

Vier Graven, Willem V, 1345—1389; Albrecht, 1389—1404; Willem VI, 1404—1417; Jan van Beijeren, 1417—1424.

50. De verheffing van Margaretha, zuster van Willem IV, tot Gravin, door den Keizer, haar echtgenoot, den Hoekschen welgeval-
lig, is, volgens de Kabbeljaauwschen, met 's Lands wetten in strijd; dezen scharen zich om haar zoon, Graaf Willem V. Aldus begint een burgerkrijg; Margaretha, ofschoon door Engeland ondersteund, is genoodzaakt van haar vermeend regt afstand te doen.

Gelijk ten dage van Ada, zoo beweerden de Kabbeljaauwschen ook nu dat Holland, mannelijk leen, niet mogt vervrouwd en aan het spinnewiel worden gebracht. Doch vele Edelen konden voor hun belang niets anders wenschen dan eene zwakke en vrouwelijke regering, waarvan zij den klem niet te duchten hadden, of die zij door intrigue en hoftreken aan zich konden trekken, om gelijken of minderen te overheerschen, te plunderen en te onderdrukken.⁴

Eene in het wapen van Henegouwen schubachtige ruit gaf den Margareetsgezinden aanleiding om hun tegenstanders *kabbeljaauwen* en zich zelven, *hoeken*, (gevaarlijk voor de visschen) of Hoekschen te noemen.

In 1346 begiftigt de Keizer zijne Gemalin met Henegouwen, Holland, Zeeland, en Friesland. Deze daad, die de Rijkswetten niet veranderen kon, veroorzaakte misnoegen en gemor. De klagten tijdelijk gesmoord, vermits de zoon, die zich met het Graafschap had mogen vleijen, zich alles welgevallen liet en het gezag door hem, als *verbeider* van Holland en Zeeland, uitgeoefend werd. Na den dood des Keizers (11 October 1345) en bij den onwil der bevolking, doet de Gravin (5 Januarij 1349) afstand ten zijnen behoeve, omdat zegt ze, de Landen met schulden, met oorlog en allerhande zaken bezwaard zijn, uit zonderlinge liefde tot haar zoon, en om rust en oorbaar voor de Landen; onder beding eener jaarlijksche uitkeering van 10,000 oude schilden (f 26,000). Willem, bij de uitputting der geldmiddelen, weldra de onmogelijkheid inziende om aan deze voorwaarde te voldoen, zag van de overdragt der grafelijke waardigheid af; de landzaten, weigerachtig weder onder Margaretha te worden gebracht, eischten en verkregen dat de Graaf regeren zou op eigen gezag. In Mei 1350 aanvang der vijandelijkheden. Naarden door de Hoekschen verbrand, de Gravin herroept den afstand; de Graaf belooft Edelen en Steden bij te zullen blijven, gelijk een goed Heer schuldig is. — 17 burgsloten der Hoekschen verwoest. — 1351. Eduard III komt Margaretha met aanzienlijke scheepsmagt te hulp. — 25 Mei, overwinning der Hoekschen bij *Veere*; 5 Julij nederlaag bij *den Briel*. „Het gekrijsch der zwaarden,” leest men in een oude kronijk, „het scheuren der schilden, het kraken der lanzen, het gonzen der steenen en het getier der strijdenden was zonder voorbeeld.” — 1354, verzoening, waarhij Margaretha den afstand vernieuwt en de Graaf amnestie verleent; de Hoekschen keeren met opgeheven hoofde terug. — 1355. Dood van Margaretha.

Voordeelige oorlog tegen het Sticht. — 1357. Ongesteldheid van den Graaf, onbekwaam ter oefening van het bestuur. — Willem moge regt gehad hebben; wien bevreemdt het dat, na tegen Margareet, de zoon tegen de moeder! krijg gevoerd te hebben, hij 32 jaren lang, tot aan zijn afsterven, krankzinnig is geweest?

51. **Albrecht**, broeder van Willem V, door de Hoekschen als *Ruwaard* (beschermer en regent) opgedrongen, had niet geringen tegenstand der Kabbeljaauwschen te overwinnen. De voornaamste gebeurtenissen van zijn eigen bestuur zijn de oorlog tegen de *Friezen* en de krijg tegen het magtige Huis van *Arkel*.

De Kabbeljaauwschen verlangden dat vrouw Machteld van Lancaster, gemalin van Willem V, zou worden gehandhaafd in het gezag, doorgaans uitgeoefend door de echtgenoot van een afwezigen Vorst. Albrecht trachtte de Steden door allerlei begunstiging te winnen, en bragt overal de Hoekschen in het stedelijk Bestuur. Onlusten en tegenstand. Het slot van Heemskerk door de Hoekschen bemagtigd. Delft neemt krijgsvolk in eigen soldij, verwoest de sloten Polanen en Binkhorst (hoeveel vermogt toen, ook in Holland, ééne en voorzeker niet de meest aanzienlijke stad!) De Hertog, genoodzaakt volle heersvaart te beschrijven, zond boden naar de Hollandsche en Zeeuwsche Edelen en Steden, naar den Hertog van Brabant en naar den Graaf van Vlaanderen, om op het hardnekkige Delft te stormen. Beleg 1 April—20 Mei. Verdrag op voorwaarde dat „1000 mannen, barvoets en blootshoofds, en 500 vrouwen, blootshoofds, met loshangend hair en met hare beste kleederen, om lijfsgenade voor de burgers zullen komen bidden.” — 1389. De Hertog volgt zijn broeder op. — 21 September 1390. Jonkvrouw Aleida van Poelgeest, door wier invloed hij den Kabbeljaauwschen minder ongenegen werd, in 's Hage vermoord. — 1396—1400. Krijgstogten, om den dood van Willem IV te wreken, tegen de Friezen; met een magtig leger en afwisselend geluk; geëindigd door een bestand. — 1401. Twist met het Huis van *Arkel*, omtrent zoo oud als de Hollandsche Graven, en aan de Hertogen van Kleef en van Gelder verwant; beleg van Gorkum, 29 Junij 1403, na 22 weken, door den Graaf van Oostervant bemagtigd; verzoening. — 12 December 1404. Dood van Albrecht. De nalatenschap met schulden zoo bezwaard, dat de weduwe, Margaretha van Kleef, afstand van den boedel deed.

52. **Willem VI**, dapper Vorst, den Hoekschen gunstig, hielp zijn broeder, verkoren Bisschop van *Luik*, om de Stad te bedwingen, bragt het Huis van *Arkel* ten val, en trachtte de opvolging in het Graafschap te verzekeren aan zijne dochter *Jacoba*.

Hooghartigheid en aanmatiging der Hoeksche partij, die op de gezindheid van den Hertog vertrouwt. Bloedige onlusten in sommige Steden. — 1405. Hernieuwing van den Arkelschen krijg; beleg van het slot Hagenstein, bij bevrozen gracht, door Willem bemagtigd. — 1412. Ondanks den bijstand van den Hertog van Kleef, wordt de Heer van Arkel van bijna alle goederen beroofd.

Jan van Beijeren, verkoren Bisschop van Luik, in het genot der voordeelen van het Bisdóm, nam zijne bediening niet waar; eindelijk weigerde men zich langer zoodanigen Bisschop te laten gevallen. Willem VI trok, met vele bondgenooten, tegen Luik. 23 September 1408, bloedige veldslag; van de Luiksche zijde bleven 18,000 man; afgrijselijke straoefening; de triumferende Bisschop met den naam van *Jan zonder genade* gebrandmerkt. — 1409. De doodslag dien Hertog Jan van Bourgondië aan den Hertog van Orleans gepleegd had, door Willems bemiddeling verzoend.

1416. Dagvaart, waarbij (in de onderstelling welligt dat de Bisschop van Luik geen afstand van de geestelijke waardigheid doen zal) de meeste Hollandsche en Zeeuwsche Edelen beloven, indien de Landsheer zonder wettigen zoon overlijdt, Jacoba als erfdochter en leenvolgstster te zullen erkennen.

53. Jan van Beijeren werd, naar het oordeel der Kabbelaarjauwschen, na het verlaten van den geestelijken Stand, de wettige leenopvolger van zijn broeder. De Hoekschen deden de aanspraak van Jacoba gelden. Holland verviel op nieuw in de akeligheden van een burgerkrijg. Ook Jan van Brabant, gemaal van Jacoba, werd met haar als Graaf erkend.

Jacobá, geboren 1401, gehuwd a. in 1415 aan den Dolfijn van Frankrijk, die in 1415 sterft; b. in 1418 aan Jan Hertog van Brabant; c. in 1424, bij het leven van dezen, zonder pauselijke vergunning, aan den Hertog van Gloucester; d. in 1432, na het overlijden van den Hertog Jan, en toen het derde huwelijk door den Paus nietig was verklaard, aan Frank van Borselen, Zeeuwsch Edelman. Ingetogenheid of zachtmoedigheid niet de grondtrek van haar karakter. — 1417. Dordrecht voor Jan van Beijeren. Openbare oorlog; roof en brandstichting. In 1418, overeenkomst in het voordeel van Jacoba; evenwel Jan van Beijeren, aan wien door Keizer Sigismund het Graafschap opgedragen werd, tijdelijk mede-regent. — 1420, nieuwe aanval der Hoekschen, die hij bedwingt; verdrag van 21 April, waarbij Holland en Zeeland door Jacoba en den Hertog van Brabant afgestaan wordt. — 1421 verlaat Jacoba haar echtgenoot, om zich naar Engeland te begeven; en 1424, met haar derden man Gloucester, Regent van Engeland, in Henegouwen gehuldigd, wordt ze, na zijn vertrek, om ergerlijk gedrag, met overleg van haar moeder, in bewaring van Hertog Filips van Bourgondië gesteld. Na vier maanden ontvlugt, ontsteekt zij den oorlog weder in Holland. Voorbeeldenloze wreedheden, bijv. de straf van Arnold Beiling, door de Hoekschen levend begraven, toen hij, na eene maand afwezens, getrouw aan het gegeven woord, terugkeert. — 1425. 6 Jan. Jan van Beijeren sterft, vergeven (in dien gruweltijd geene zeldzaamheid); Filips wordt zijn erfgenaam en Ruwaard van Holland en Zeeland. Wederstand van Jacoba, 21 Oct. bij Alphen verslagen; in 1426 tweede nederlaag; niettegenstaande Engelsche hulp. Voordeelen der Hoekschen in Noord-Holland, te Enkhuizen 100 burgers opgeligt en baldadig onthoofd. — 1427. Dood van Jan van Brabant. — De Hoekschen in een zeeslag bij Woeringen verslagen. — 1428. 3 Julij, Jacoba erkent Filips als Ruwaard en als haar erfgenaam. Van toen af Holland en Zeeland metterdaad onderworpen aan 's Hertogen gezag.

54. Holland, onder de Noordelijke Gewesten van Nederland, door bloei van steden en uitbreiding van handel, reeds bij uitnemendheid magtig, was evenwel aan Brabant en Vlaanderen in voorbeeldelooze welvaart niet gelijk. Eerst later zou het afgescheurd worden van die gewesten, om, door een nieuw levensbeginsel gesterkt en verhoogd, ook hun nijverheid, vertier en schatten naar zijne havens en steden te trekken.

Handel en visscherij bloeit. Verkeer van vreemde kooplieden; doch opkomst vooral door eigen scheepvaart. — In 1347, uitvinding van het *haringkaken* door Willem Beukelszoon te Biervliet, een goudmijn. Om de visscherij zelve; honderden buizen. Om den uitvoer tevens van boter en kaas. Om de zoutziederij en handel in gezoden zout. Om den ruilhandel in koren; begin van den zoo belangrijken graanhandel in de Oostzee⁸⁷. — Het Zeewezen neemt toe; door het bedwingen der West-Friezen, moedige zeelieden, en door de begunstiging der steden, wier talrijke schepen in nood, ten dienste der Graven werden gebruikt. — Amsterdam, Dordrecht, Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, Middelburg, van visschersdorpen of vlekken, aanmerkelijke Steden geworden. Haarlem trok voordeel uit het herhaald verblijf der Vorsten in den liefelijken omtrek. 's Gravenhage aanmerkelijk vergroot; de hoofd-kerk door Hertog Albrecht, de Kloosterkerk door zijne weduwe Margaretha van Kleef gesticht. De Steden hadden weinig van de Edelen te duchten; de Hoeksche en Kabbeljaauwsche twisten hadden vele adellijke Geslachten vernietigd, of in armoede en vernedering gebragt. — Holland en Zeeland reeds in staat aan magtige vijanden het hoofd te bieden. Zij maakten zich, in het begin der 15de eeuw, de oorlogen in het Noorden en hun onzijdigheid, ook ten koste der Hanze-steden, ten nutte; deze, zoodra de vrede getroffen was, bemagtigden eensklaps alle de Hollandsche, Zeeuwsche en Overijsselsche vaartuigen in de Oostzee. Met welk gevolg? Uitrusting van 80 oorlogschepen in Holland; kaapvaart; groote voordeelen op de Oosterlingen behaald: als teeken dat de zee gezuiverd was, de bezem in de mars. — Aldus werd de waarschuwende voorstelling van een Gezant der Hanze bevestigd: „de Leeuw slaapt nu; zie dat gij hem niet wekt; gij zult veel te doen hebben eer ge hem weder stilt.”

TWEEDE AFDEELING.

1428—1517.

ALGEMEENE AANMERKINGEN

55. Eenheid van historie door eenheid ook van gezag. De heerschappij der Bourgondische en Oostenrijksche Vorsten strekt zich eerst over de meeste, daarna over alle de Nederlanden uit. Hun toeleeg om overeenstemming in bestuur en wetgeving te brengen was heilzaam; omdat eenheid, niet eenvormigheid, vereeniging, niet ineensmelting, samenwerking, niet een uitroeijen van eigen gewoonten en van aloude zelfstandigheid, bedoeld werd.

Pogingen om uit den middeleeuwschen leenstaat tot meer ondergeschiktheid aan eene centrale regering, en aldus ook tot meer samenwerking der Standen en eenheid der Natie, te geraken. Door algemeene instellingen, onder één gezag, zou een Rijk der Nederlanden, even als het Fransche, het Engelsche Rijk, worden gevormd. Hiertoe het Hof te Mechelen; de bijeenroeping van Generale Staten, en vele maatregelen van Karel V. — Desniettemin bleef, even als, bijv. in Frankrijk, elke Provincie, door koop, verdrag, erfenis, of overwinning verkregen, in dezelfde betrekking tot de Kroon, als van oudsher tot den Landsheer. De zelfstandigheid van elk Hertogdom, of Graafschap, of Heerlijkheid werd geëerbiedigd; het eigen bestaan ook van Steden en Gemeenten, met privilegiën en regten. De betrekking tot den Vorst was, naar gelang der geschiedenis en ontwikkeling van elk landschap, zeer verschillend. Hollands Graaf, elders Hertog of Koning, bleef Graaf, aan de landswet gehouden, en ontving, om die vermeerdering van magt, althans niet van regtswege, ander of meerder gezag.

56. De Landsheeren thans, door uitgestrekte heerschappij over andere Gewesten en Rijken, zooveel magtiger nog, hielden de weder-spannigheid der onderdanen met veêrkracht in bedwang. De Stedelingen, den Adel boven het hoofd gewassen, werden, ook in het Zuidelijk Nederland, beteugeld en getuchtigd; de rust, met uitzondering van eenige jaren regeringloosheid en geweld, meer dan in het vorige tijdperk, bewaard of spoedig hersteld.

De opstand telkens aan banden gelegd, behalve tijdens Maria van Bourgondië en de moeilijke voogdij van Maximiliaan. Onder Oostenrijk waren de Steden doorgaans gedwee.

Om den Adel te verzwakken, heeft vooral ook de veranderde wijs van oorlog voeren medegewerkt. *a. Vuurwapenen*, reeds in de 14de eeuw, waardoor de sloten der Edelen eene minder veilige wijkplaats werden, en het voordeel van persoonlijke dapperheid en betere wapenrusting grootendeels verviel; *b. Stedelijke Schut-*

terijen, in de 13de eeuw, eerst met den boog, daarna met het vuurroer zich oefenende in haar *Doelen*, en die weldra Edelen en Ridderd, in bekwaamheid en moed en ook in fierheid, op zijde hebben gestreefd; c. *Staannde krijgsmagt*, onder het Beijersche Huis.

57. Meer dan ooit werden de Nederlanden, door de aanzienlijkheid der Regenten, in de algemeene aangelegenheden der Christenheid gewikkeld. Ook toen Bourgondië en Oostenrijk half Europa en een deel der nieuwe wereld aan de bezittingen der Dynastie hadden gehecht, bleven de Nederlanden, om rijkdom en ligging, de steun en kern hunner magt. Door de onuitputtelijke hulpbronnen dezer Gewesten, werden de Vorsten in de mogelijkheid gesteld, eerst met Engeland en daarna door eigen kracht, Frankrijk te bedwingen.

IV. HUIS VAN BOURGONDIE.

1428—1482.

58. Schitterend is de opkomst der Hertogen van Bourgondië geweest. Uit Franschen koningsbloede, hebben zij, in vijftig jaren, reeds vóór ze Holland, Zeeland en Henegouwen hadden geërfd, den rang der magtigste Europeische Vorsten bereikt.

Filips de Stoutmoedige (1341—1404), broeder van Karel V, den Koning van Frankrijk (1364—1380), grondlegger der grootheid van dit Huis; door a. het Hertogdom Bourgondië, dat zijn broeder hem, na het uitsterven van het eerste Stamhuis (1361), in leen gaf; b. zijn huwelijk, in 1369, met Margaretha, erfgename van Franche-comté, Vlaanderen, Artois, Mechelen en Antwerpen. Kon niet reeds Vlaanderen alleen tegen menige bezitting opwegen, vooral nu het met vaste hand in toom gehouden werd? — Zijn zoon, Jan-zonder-vrees (1371—1419), die Margaretha van Beijeren had getrouwd, was, tegen het Huis van *Orleans*, hoofd van eene der partijen die in Frankrijk, tijdens Koning Karel VI, gewoed hebben. Oom des minderjarigen Dolfijns, was hij meermalen meester van Parijs; somtijds werd hij rebel verklaard en nam naar de Nederlanden de wijk.

59. De twee Vorsten uit dit Huis, na de vergrooting van het Bourgondische erfgoed met Holland, Filips en Karel, regeerden met veërkracht. Schoon ze dikwerf gedwongen waren bij de Staten der Gewesten onderstand te zoeken, geschiedde het hulpbetoon niet ten koste van het landsheerlijk gezag.

Filips de Goede, 1428—1467; Karel de Stoute, 1467—1477; Maria 1477—1482. Bijeenroeping (om de menigvuldige oorlogen, waarvoor gedurig Beden werden

vereischt) der *Staten*, doch zonder eigen gezag of deel aan het Landsbestier, In Holland, waar vóór 1428 die naam onbekend was, bestond het Collegie der Staten uit de Edelen en de zes groote Steden (Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda).

In 1445 vaardigde Hertog Filips een streng bevelschrift uit ter beteugeling van de hebzucht der Geestelijkheid. Ook ving hij aan haar vrijdom van schatting te beperken.

60. De staatkunde der Bourgondische Vorsten was, ten gevolge der familie-twisten in het Huis van Valois en uit zucht om van den magtigen nabuur en leenman onafhankelijk te zijn, doorgaans tegen Frankrijk gerigt. Aldus, en om het Vlaamsche handelsbelang, werden zij telkens tot het bondgenootschap met Engeland gebragt.

1415. Inval der Engelschen in Frankrijk, door den Hertog van Bourgondië geroepen; overwinning bij Azincourt. — 1420. Tractaat van Troyes, waarbij (met miskenning der Salische wet, die de vrouwelijke lijn uitsloot) de Koning van Engeland, Hendrik V, erfgenaam der Kroon en Regent wordt. De Bourgondische invloed alleen geeft hem het overwigt. — De vrede met Engeland onmisbaar voor den bloei der Vlaamsche fabrieken. — (Ook uit Holland en Zeeland werd Hendrik V ondersteund; 800 vaartuigen aan hem verkocht of verhuurd.)

De Koningen van Frankrijk hadden dikwerf in de verstandhouding met het Huis van Gelder veel steun. — 1410—1473. Arnold van Egmond (1423 r.), een zwak Vorst, wiens vijftigjarige regering de vergrooting van het Huis van Bourgondië met Gelderland voorbereid heeft. — Zijn zoon, Adolf, trouwelooz en overmoedig, sneuvelt (1477) in een strijd tegen de Franschen. Dien ten gevolge Bourgondische overmagt en heerschappij.

61. Door de heerschappij dezer, niet Franschgezinde, evenwel Fransche Dynastie, werd de toegang voor de Fransche taal, beschaving en zeden, opengesteld. De Hertogen van Bourgondië, opgevoed in al den luister, in al de weelde en ongebondenheid van het Parijsche Hof, werden in pracht en ridderlijken glans door bijna geen andere Vorsten geëvenaard. Ook openbaarde zich de Fransche invloed in zedenbederf.

Menigvuldige aanleiding om, bij de ontkieming onzer Letterkunde, het oog naar Frankrijk te rigten; de vermaardheid der Troubadours; de roem der Parijsche Hoogeschool; de eigenaardige klaarheid en bevalligheid der Fransche geschriften; de pracht der tournooyen, waardoor de uitheemsche Adel derwaarts gelokt werd; het leenverband op Vlaanderen; de goede verstandhouding door huwelijks- en vriendschaps-betrekking. — Maerlant, de vader der Hollandsche dichters, vertaalde zijn *Spiegel Historiae* uit latijnsche werken, door Franschen opgesteld. Ridderromans ook in de Nederlanden overgezet, of (zoo als welligt *Urlijn en Valentijn* en de *Ridder met de Zwaan*) oorspronkelijk zamengesteld. — Onder

Bourgondië taal- en letterkunde, door tallooze bastaardwoorden, verfranscht. — Kamers der *Rederijkers* (gilden ter beoefening van dicht- en rijmkunst, als liefhebberij en spel), in navolging der *Collèges de Rhétorique*. Zinnebeeldige voorstellen of *spelen van zinnen*. Bij de aanneming van Fransche dichtsoorten en vormen, minder lichtzinnigheid van inhoud. — De Nederlandsche Gewesten drongen meermalen aan op het gebruik der landstaal in het bestuur.

Het Bourgondische Hof geen voorbeeld van ingetogenheid. De overvloed van wereldsche goederen weinig geschikt om aan de wereldsche begeerlijkheden paal en perk te stellen.

62. **Filips van Bourgondië**, Heer van bijna gansch Nederland, heeft, door veêrkracht en beleid, in Holland de Hoekschen bedwongen; in Vlaanderen den overmoed der Steden aan banden gelegd; na meer dan honderdjarigen krijg, den vrede tusschen Frankrijk en Engeland bewerkt; de belangen der Christenheid, ook toen Constantinopel door de Turken ingenomen was, behartigd; de magtigste koningen overtroffen door milddadigheid en pracht; onder velerlei tegenstand en bezwaar, den roem verworven van schranderheid, moed, edelmoedigheid en volharding, in één woord, den bijnaam van de *Goede* verdiend.

Filips (geb. 1396 te Dijon, reg. 1419) verkreeg in 1427 *Namen*, in 1443 *Luxemburg*, door koop, in 1430 *Brabant* en *Limburg*, door erfregt. In 1446 werd (losheid van zeden heeft hem ontsierd) een zijner bastaarden, David van Bourgondië, op den Bisschopszetel van Utrecht geplaatst; met geweld, nadat de keus van het kapittel op Gijsbrecht van Brederode was gevallen.

Voortsmeulen der binnenlandsche verdeeldheden. In 1437 oproer te Brugge en Gent; twisten tusschen Leuven, Mechelen en Brussel; 1445, woelingen der Hoekschen te Leiden, te Amsterdam; 1451—1453, nieuwe onlusten te Gent, niet zonder Fransche opstoking en Engelsche hulp; geweldige krijg; honderden dorpen verbrand. Filips verslaat de opstandelingen bij Rupelmonde en Gaveren. Aug. 1453, vrede en vergiffenis, op vernederende voorwaarden. Een deel des Lands, bekend onder den naam van *het Vrije*, wordt als vierde Lid in de Staatsvergadering, bij de drie Steden van Vlaanderen gevoegd. — De stedelijke inrigtingen nader geregeld; algemeenwording der Vroedschaps-Collegiën.

Betrekkingen op Frankrijk. — 1419. Filips erkent het vermeend regt van Hendrik V op de Fransche Kroon; ondersteunt de Engelschen; behaalt in 1421 eene overwinning; doet 1430 zijne intrede in Parijs; sluit in 1435 te Atrecht een afzonderlijken en eervollen vrede. Na zestienjarigen krijg ongezind den oorlog te verlengen, om zijner bondgenooten buitensporigen eisch. Spoedig was nu de kans voor de Engelschen gekeerd; van hunne veroveringen hielden zij, na weinige jaren, niets over dan Calais. — 1444. Filips door den Dolfijn (later Lodewijk XI) in Bourgondië bestookt; 1466, in de Nederlanden, met de Luikenaars tot opstand te brengen.

1453. Het Grieksche Keizerrijk door de Turken vernietigd; Constantinopel ver-

overd; Hongarijē en Deutschland bedreigd. — Filips tracht den Keizer en de overige Vorsten tot kruistogt te brengen. Hierin niet geslaagd, zendt hij, nog in 1464, een twaalfstal galeijen met 10,000 man, naar de Middellandsche zee.

Filips gehuwd met, a. Michelle van Frankrijk, dochter van Karel VI; b. Bonne, weduwe van den Hertog van Nevers; c. Izabelle van Portugal, moeder van Karel den Stoute. — Aan gastmalen en Ridderfeesten ontbrak het niet. De rijkdom en weelde ging alle denkbeeld te boven. Zelfs het volk en de lijfknechts droegen wambuizen van zijde en fluweel; de kleederen der Grooten met sieradiēn overdekt, schitterend van goud en diamant; Holland *Land van belofte*. Met weinig geld werd veel gedaan. (Te Hoorn verteerden de Burgemeesters, bij het onthalen van 's Hertogen zoon op het stadhuis, in 1464, drie stuivers; bij het kiezen der stads-officieren, aan maaltijd en bier 8 stuivers; de jaarwedde van den Pensionaris was f 18—4). — In 1431 *Orde van het Gulden Vlies*; met zinspeling welligt op den wolhandel, hoofdbron van der Nederlanden bloei. De plegtigheid te 's Hage, in het koor der Groote Kerk, waar de wapens der Ridders in het gewelf werden gehouwen.

Ondanks het schitterende der hofhouding, liet Filips schatten achter; de liefde der landzaten was het beste bewijs dat hij ze niet afgeperst had.

Was het vreemd dat hij de *Goede* genoemd werd! „De goede Vorst,” schreef in 1574 Junius, vertrouwd raadsman van Prins Willem I, „was liever bemind of geliefd en een Vader zijns Volks genaamd, dan te zeer ontzien of gevreesd, aangezien hij wist dat de liefde het regte fundament en de regte bewaerster van alle gouvernementen en regeringen is.” — Volgens gelijktijdige schrijvers, bij zijn dood „minder woorden dan tranen; het was als of ieder een Vader begraven had.”

63. Zijn zoon, Karel de Stoute of Onvertsaa-g-de, was minder dan zijn vader op het geluk der onderdanen, en meer nog dan hij op uitbreiding zijner Staten bedacht. Hij had ten oogmerk Bourgondiē en Nederland, door verovering van wat er tusschen lag, zamen te voegen, en alzoo, tegenover Frankrijk en Deutschland, een magtig Koninkrijk te stichten. Dit eerezuchtig plan werd verijld; de tienjarige regering was aaneenschakeling van oorlogen, van ellende voor vriend en vijand; na zijn afsterven, oorzaak der vernedering van het landsheerlijk gezag en der vernieuwing van bloedige verdeeldheid.

Geb. 1433, geeft vroeg reeds menig blijk van krijgshaftigen, maar wreeden en woelzieken aard. — 1453, neemt deel aan den oorlog tegen Gent, ondanks zijn Vader: „beter voor de Landzaten mij jong te verliezen, dan naderhand een laf Heer aan mij te hebben.” — 1464. Onbarmhartige straoefening over Dinant (met Luik in verbond); 800 ingezetenen, twee aan twee gebonden, in de Maas geworpen.

Karels hand tegen allen en de hand van allen tegen hem. Zijn meest geduchte tegenstander de Koning van Frankrijk, Lodewijk XI, die, door sluwheid en geweld, de magtige *vasallen* wil noodzaken, als vroeger (§ 16), *onderdanen* te zijn. Onge-duldig vooral over de magt der fiere Vorsten, wier leenheer hij was voor Bour-gondiē, Vlaanderen en Artois, was hij altijd hun in den weg. Reeds vroeg door

hem getergd, voegde Karel zich, in 1465, bij het Verbond der Fransche Grooten, voor *het algemeene welzijn*, zoo het heette, belegerde Parijs, en streed met levensgevaar, te *Montlhery*. Na den vrede zette Lodewijk telkens de Luikenaars tegen hem op. In 1467, zoodra Karel was gehuldigd, werden zij verslagen, met verlies van 9000 dooden, 6000 gevangenen en vele stukken geschut. In 1468 Lodewijk bij het uitbreken van den opstand, onder schijn van vriendschap, in de legerplaats van Karel, gedwongen zijne bondgenooten te verloochenen en getuige te wezen van hun nederlaag en straf. Luik verbrand; duizenden ter dood gebragt, of omgekomen door koude en gebrek. — 1471. Opschuddingen der Hoekschen te Hoorn, Zierikzee, Utrecht. — De Hertog mengt zich in den burgerkrijg der Engelschen tusschen de Huizen van *Lancaster* en *York*. Na den dood van Isabella van Bourbon (moeder der Hertogin Maria), was hij hertrouwd met Margaretha van York. Eduard IV, haar broeder, in 1461 Koning, in 1470 verjaagd, door Warwick, die met Lodewijk XI in verstandhouding en vijand van Bourgondië was. Nederlandsche schepen door Warwick aangetast. Hertog Karel schreef aan den Franschen vlootvoogd: „bij St. Joris, zoo men hierin niet voorziet, zal ik er, met Gods hulp, in voorzien; zonder te wachten naar uw verlof, of redenen, of regtspleging; zij zijn te willekeurig en te langwiliig.” Hendrik van Borselen, Karels Admiraal, versloeg Warwick in hevigen strijd; Eduard met Nederlandsche hulp hersteld. — Nu verbindt Karel zich met Engeland tegen den ervvijand van zijn Huis; rigt de *Benden van Ordinantiën* op, om de grenzen te dekken, doet zware Beden (in 1471 eene van f 120,000 kroonen, het volgende jaar tot f 500,000 geklommen), verovert in 1472 eenige plaatsen in Frankrijk en heeft het oog op Champagne gerigt; koopt Gelderland en Zutphen van Hertog Arnold van Egmond, door den ontaarden Adolf, zijn eigen zoon, gevangen, en heeft te Trier eene bijeenkomst met Keizer Frederik III, die hem het verheffen zijner Staten tot Koninkrijk van Bourgondië toegezegd had. Nu scheen het toppunt zijner wenschen bereikt, toen de Keizer, naijverig en wantrouwend, de stad heimelijk verliet. — Straks, in 1475, Duitschland en Frankrijk tegen Karel vereenigd. Beleg van Nuys, met 60,000 man; vrede met den Keizer. — Inval in Lotharingen, vlucht van Hertog René; vermeerstering van Nancy. — 1476. Wat is den eierzuchtige genoeg? hij wendt zich tegen de Zwitzers; wil meester zijn van den geheelen Rijn en, in 't voorbijgaan, dit boerenvolk tuchtigen, dat zijne vijanden bijgestaan heeft. „Hovaardij is vóór de verbreking en hoogmoed des geestes vóór den val.” Hij trekt op met 30,000 man, een ontzettenden legertrain en weelderigen hofstoet. Onmenschelijkheden tegen de gevangenen gepleegd. — 3 Maart; slag bij *Granson*; de Zwitzers deden knielend het gebed („onze ziele verbeidt den Heere, Hij is onze hulp en ons schild”); de Bourgondiërs, meenende dat zij genade smeekten, barstten uit in hoonend gelach, dat hun echter spoedig verging. De nederlaag volkomen; legerplaats en kostbaarheden veroverd; de hertogelijke hoed met krans van robijnen en diamanten, de zilveren en gouden bekers, het overfijne lijnwaad, en veelkleurige prachtige zijden stoffen; ook de reliquiën waarvan de Hertog een geheel stel (een stuk van het kruis, van de doornenkroon, van het spotkleed) met zich gevoerd had. — Vier maanden later, 22 Junij, behalen de Zwitzers, bij *Murten*, eene tweede overwinning. — 1477, 6 Jan. sneuvelt Karel, bij hernieuwden aanval op Lotharingen, in de nabijheid van Nancy. —

„Lieve Neef,” zeide Hertog René, „gij hebt ons veel kwaads berokkend; moge uwe ziel rust vinden bij God.” — Er blijft bij God een rust over, ja, maar voor het Volk Gods!

64. Maria, eenige dochter en erfgename, weerloos en troosteloos achtergebleven, stond weldra, om het roembejag en de krachtverspilling van haar vader, aan de vijandelikheden van Frankrijk en aan de grenzenlooze aanmatigen der oproerige Steden ten doel. Door huwelijk met Maximiliaan, Aartshertog van Oostenrijk, werd zij uit deerniswaardigen toestand gered. Deze uitmuntende Vorst, telkens in de grootste moeilijkheden door de vergunningen vroeger aan zijne Gemalin afgeperst, heeft haar en de Landen verdedigd tegen den overmoed van een deel der Landzaten en tegen buitenlandsch geweld.

Maria, geb. te Brussel in 1457, bevond zich te Gent, te midden eener bevolking, in wier schatting het wettig gezag dwingelandij was. Hoe zou de arme Prinses iets hebben geweigerd? zij haastte zich met bevende hand te onderschrijven wat voorgelegd werd. In Maart, met miskenning der aloude Graaflijke regten, aan Holland en Zeeland het *Groot-Privilegie* verleend, waarbij, zonder goedvinden der Staten, de Vorstin geen huwelijk mogt sluiten en geen krijg voeren; de Staten zouden vergaderen zoo dikwijls en waar het hun goed dacht. Welke waren de gevolgen? „Verwarringen, beroeringen, rebellien, tweespalten, Hoeksche en Kabbeljaauwsche moordenarijen, voetlichtingen van Regenten aan Regenten, burgerlijke wapeningen, de hulproeping van krijgsvolk, zelfs van buitenlandsche magt, door de ingezetenen; daaruit ontstane benoodigdheden van soldijgelden en subsidiën, dure tijden, rijzingen en dalingen van de geldspeci n, gebrek aan alles, knellende armoede en hopeloosheid der smalle gemeenten, inlandsche oorlogen tusschen Steden en Steden.”³

Lodewijk XI vleide zich nu der Bourgondische magt geheel ten onder te brengen. Al wat leen was der Fransche Kroon, verklaarde hij vervallen; Bourgondië werd vermeesterd; Artois besprongen; Vlaanderen bedreigd. De Gentenaars, door het gevaar verbitterd, brengen een groot deel van den stedelijken Magistraat met beulshanden om; uit naijver en wantrouwen, ook twee raadslieden van de Hertogin, Imbercourt en Hugonet, onschuldige slagtoffers van het woedend gepeupel, wier redding Maria, met loshangend hair en in rouwgewaad op de markt gekomen, vruchteloos, door tranen en gebeden beproeft. — De Vlamingen stellen Adolf van Gelder aan het hoofd hunner troepen; zij willen Maria dwingen zich met dien woestaard in den echt te begeven. De Nederlandsche Edelen doen de aanspraak gelden van Aartshertog Maximiliaan. — 1477. 18 Aug. Huwelijk met dezen (geb. 1459) nevens Maria, als voogd en beschermers gehuldigd. — De Hoekschen in Holland bedwongen. — 1479. 7 Aug. Overwinning op de Franschen bij *Guinegates*, waar zich de dappere Vorst in levensgevaar bevindt. — 1482. 27 Maart. Dood van Maria, ten gevolge van een val van het paard.

V. HUIS VAN OOSTENRIJK.

1482—1581.

65. Dit Stamhuis, waarin de Keizerlijke waardigheid reeds bijna erfelijk was, heeft, door de aanwinst der Bourgondische nalatenschap, de middelen verkregen om de regten en het gezag des Keizers staande te houden. Door echtverbindingen in het bezit van een aantal Koninkrijken geraakt, heeft het, met den bijstand vooral der Nederlanden, de oorlogen tegen Frankrijk volgehouden en bekostigd. Het evenwigt in de Christenheid ware verzekerd geweest aan de Spaansch-Oostenrijksche Dynastie, zoo niet vervolging om der Godsdienst wille, het Noordelijke Nederland genoodzaakt had, met afzwering van den Graaf, zich te vormen tot vrij en onafhankelijk Gemeenebest.

Rudolf Graaf van *Habsburg* (slot in Aargau in Zwitserland) stamvader van dit Huis; Keizer, van 1273—1291. — Verscheidene Keizers: Albert I, 1298—1308; Frederik I, 1314—1330; Albertus II, 1438—1439; Frederik III, 1440—1493. — De feitelijke magt des Keizers kwam in de vijftiende eeuw, door de aanmatiging der Grooten en algemeene verwarring in het Duitsche Rijk, weinig met den aard en de bestemming van het oppergezag overeen.

De magt van dit Huis vooral door drie huwelijken uitgebreid en bevestigd; van a. Maximiliaan met Maria van Bourgondië; b. 1496, Filips de Schoone met Johanna van Arragon, waardoor het Spanje, bijna gansch Italië en uitgestrekte bezittingen in andere werelddeelen verkreeg; c. 1521, Ferdinand I met Anna, erfgename van Hongarije en Boheme.

66. 1482—1494. *Filips de Schoone*, zoon van Maria, regeert onder voogdij van Maximiliaan. Onbeschrijfelijk is de verwarring en de ellende, door verlevendiging der innerlijke twisten. De bevolking der Steden, door eerezuchtige hoofden geleid, kent, na eenmaal de perken overschreden te hebben, geen grenzen van buitensporigheid meer. Het geduld, de onverschrokkenheid, het doorzigt, de volharding van Maximiliaan, heeft telkens de rust hersteld, en, onder veel gevaar en strijd, den grondslag eener betere orde van zaken gelegd.

Maximiliaan in 1486 Roomsch-Koning; van 1493—1519 Keizer. Dapper, edelmoedig, minzaam, heeft hij ook in Duitschland, dikwerf gedwarsboomd, nuttige veranderingen gemaakt. Om zijne verdiensten niet te miskennen, houde men in het oog, dat hij a. door het Groot-Privilegie aan banden was gelegd; b. in Duitschland velerlei strijd had; c. in de Nederlanden, ten gevolge zijner voogdij, tot eene vijftigjarige niet dan bij uitzondering gestoorde rust medegewerkt heeft.

1482. Door de halsstarrigheid der Gentenaars, die de kinderen van den Aartsbischop onder zich houden, en hem naar Duitschland willen doen vertrekken,

wordt Maximiliaan gedwongen een nadeeligen vrede met Frankrijk te sluiten. — 1484 en 1485; voortdurende vijandelijkheden van Gent, eindelijk genoodzaakt den Aartshertog als voogd en regent te erkennen en hem zijn zoon over te geven. — Strijd der Hoekschen en Kabbeljaauwschen in Holland en Utrecht; Hoorn, 1484, stormenderhand door de Kabbeljaauwschen veroverd; slachting en wraakoefening. — Bemagtiging door de Hoekschen van kerk en toren te Barneveld, waar Jan van Schaffelaar, met 18 man ingesloten, zich, omdat men hun anders geen kwartier wilde verleen, van boven afwerpt. — 1483. Utrecht, waar Bisschop David zich in moeilijken toestand bevindt, door Maximiliaan vermeesterd; hij zelf als Stadsvoogd erkend.

1486. 15 Febr. Maximiliaan Roomsch-Koning. — Vredebreuk met Frankrijk.

1488. Nieuwe onlusten te Gent. — 1489. 1 Febr. Maximiliaan te Brugge. Oproer: de 52 Gilden door gewapend graauw versterkt, eischen rekening van inkomsten en opgebragte gelden. De opstandelingen aarzelen niet de hand aan de wettige Overheid te slaan. De Vorst gevangen in een kruideniershuisje op de markt, met dubbele ijzeren traliën voorzien, door een burgerwacht van 400 man bewaakt. Een aantal aanzienlijken in de gevangenis gepijnigd, ter dood gebracht. De brave en onverschrokken Maximiliaan, terwijl hij naar eene andere gevangenis wordt overgebracht, vordert dat men zijn leven ontzie, hem een twaalfstal huisbedienden teruggeve, en niet overlevere aan Frankrijk of aan Gent. Eerst na vier maanden, door tusschenkomst van Keizer en Paus, in vrijheid. — 21 Oct. 1489; nieuwe vijandelijkheden tegen Gent; de Vlamingen onderwerpen zich; het kruideniershuisje geslecht; ter verzoening een kapel op de plaats zelve gebouwd. — 1491: de Bruggenaars weder in opstand; na zware nederlaag, streng getuchtigd.

1488 en 1489. *Jonker-Fransen-oorlog*, of oproer der Hoekschen, onder den achttienjarigen Frans van Brederode, die Rotterdam en andere steden in Holland bemagtigt, maar weldra verslagen en gedood wordt. — 1494. Wanhoop in Kennemerland en Noord-Holland, om de zware lasten, verzwaaard door knevelarij en trotschheid der Regenten; *Kaas- en broodsvolk*, dat voedsel, maar ook den ondergang der verdrukkers verlangt; Alkmaar en Haarlem bemagtigd; doch Egmond, Stadhouder van Holland, bedwingt den opstand.

1493. Vrede met den Koning van Frankrijk Karel VIII.

67. 1494—1506. De jeugdige Filips, meerderjarig, plukt de vruchten van de moed en standvastigheid waarmeê zijn vader aan de losbandige landzaten het hoofd geboden had. Het landsheerlijk gezag wordt hersteld. Een voordeelig verdrag met Engeland en 's Vorsten huwelijk met eene Spaansche Prinses, ten gevolge waarvan hij Koning van Castilië werd, openen bronnen van welvaart, waardoor de bloei dezer Gewesten, ondanks de woelingen des Hertogen van Gelder, nog toeneemt.

1494. 12 Dec. Het *Groot Privilegie*, verkregen, op *sinistre* (slinksche) wijs, vernietigd bij overeenkomst tusschen den Vorst en de Staten; nooit hersteld. — 1496. Verdrag met Engeland (*het Groot Commerce-Tractaat*); vrije handel op

de Engelsche kust; afschaffing van het strandregt; vrije invoer van Engelsche linnens. — 1495. Filips trouwt Joanna, dochter van Ferdinand en Isabella, die, bij erfregt en door overwinning, de Rijken van Spanje hadden vereenigd en van de driehonderdjarige overheersching der Mooren bevrijd. Dien ten gevolge straks (§ 68) de erfenis van Spanje bij die van Nederland gevoegd: twee Natien ver uit een gelegen, van verschillende taal, stam en zeden, met strijdige belangen, aaneengekoppeld ⁹⁷.

1498. Na vernieuwde spanning en vijandelijkheden, verdrag met Frankrijk.

1492—1498. Albert van Saxen, uitstekend veldheer, zonder wien bijna geen krijg in Duitschland, Hongarije, Italië of de Nederlanden is gevoerd, werd tot loon zijner diensten, door den Keizer tot Erfpotestaat van Friesland gemaakt. Zonder geweld wist hij de Friezen, eerst zeer wederspannig, tot vrijwillige opdragt der regering aan hem te brengen; na zijn vertrek ontstond, door hooge lasten en onvoorzigtig bestuur, een geduchte opstand, niet zonder schrikbarende bloedstorting bedwongen. — 1500, sterft Albert; door zijn zoon opgevolgd.

1494—1505. Telkens vernieuwde krijg tegen Karel van Gelder (§ 60). Deze had het voorvaderlijk erfgoed weder bemagtigd en werd, in gedurige strooptogten, door Frankrijk ondersteund. Gedurende bijna 50 jaren, werd door hem het magtige Huis van Bourgondië ook in Brabant, in Holland, in het Over- en het Nedersticht, in Friesland, in Groningen, zelfs op de grenzen van Italië, door list verschalkt en met krijgsgeweld bestreden ⁵.

1501. Filips vertrekt met zijne gemalin naar Spanje. — 1506: tweede reis derwaarts, toen hij, door den dood van Isabella, Castilië had geërfd. De Vorst, 28 jaren oud, magtig, fier, met de glansrijkste verwachtingen, vol levenskracht en dorstend naar levensgenot, sterft te Valladolid. „Hoedanig is uw leven? een damp die voor een weinig tijds gezien wordt en daarna verdwijnt.”

68. 1506—1517. Keizer Maximiliaan, tot de voogdijschap van zijn kleinzoon K a r e l II geroepen, zendt zijne dochter Margaretha, Hertogin van Savoye, als Landvoogdes. — De meeste Gewesten, niet meer door binnenlandsche twisten verscheurd, genoten doorgaans heilzame rust; afgebroken in het Noorden door den Gelderschen oorlog en de wederspannigheid van Friesland en Groningen tegen het Huis van Saxen. Naauwelijks was de jeugdige Karel meerderjarig, of de eene Kroon na de andere viel hem te beurt; als of, bij het aanbreken der Hervorming, in den gevreesden Monarch die het eerst den strijd tegen haar aanbinden zou, moest blijken dat elke aardsche magt, waar zij G o d s wenk niet eerbiedigt, in haar vermetel pogen te kort schiet.

1500. Karel, te Gent geboren, opgevoed onder de leiding van Adriaan Floriszoon van Utrecht, in 1522 Paus Adriaan VI.

Margaretha, geb. 1480; Gouvernante der Nederlanden, 1507—1530.

1507. Karel van Gelder, in 1505 diep vernederd, hernieuwt den krijg, met uitzigt op Fransche hulp; valt in Holland, bemagtigt Muiden en Weesp, stoot het

hoofd voor Amsterdam. Later bedient hij zich ook van den Frieschen zeeschuilmer, *den grooten Pier (Pieter)*.

1506—1514. Groningen en Friesland, in verstandhouding met den Graaf van Oost-Friesland en den Hertog van Gelder, verzetten zich tegen den Hertog van Saxen. Deze brengt 20,000 man (*den Zwarten hoop*) in het Land; verkoopt zijne regten aan Karel van Oostenrijk voor f 350,000.

1515. Karel meerderjarig. — 1516, door den dood van Ferdinand wordt hij Koning van Spanje, Napels en Sicilië en Hertog van Milaan. — 1519. Keizer van Duitschland, in de plaats van Maximiliaan. — Zie hier de opsomming zijner titels:

„Roomsche Keizer, Koning van Germanië, van Castilië, van Leon, van Grenade, van Arragon, van Napels, van Sicilië, van Majorca, van Sardinië, van de Eilanden van Indië en vaste landen van de Oceaansche zee; Aartshertog van Oostenrijk; Hertog van Bourgondië, van Lotharingen, van Brabant, van Limburg, van Luxemburg en van Gelder; Graaf van Vlaanderen, van Artois, van Bourgondië, Paltzgraaf en Graaf van Henegouwen, van Holland, van Zeeland, Namen en Zutphen, Heer van Friesland en van Utrecht, Heerscher in Azia en Afrika.”

Welk een magt en welke vooruitzichten!

69. Aldus waren de Nederlanden, gedurende eene reeks van eeuwen, door Gods milde zegeningen, bevoorregt. De wereldhandel scheen er gevestigd en wedijverde, met landbouw en fabrieken, in het afwerpen van overvloed en schatten. In de hoogere klasse ontbrak het niet aan de fijnere beschaving, als uitwerksel van den Riddergeest nog overgebleven. Het landsheerlijk gezag werd uitgeoefend door Vorsten, tot bescherming der onderzaten magtig. Zoo het heil der Volken enkel in welvaart, wellevendheid en veiligheid bestond, kon er geen gezender Land zijn.

70. Schatten zijn ook voor de Natiën geen waarborg van wezenlijk en bestendig geluk. Ook hier was overvloed oorzaak van overdaad en weelde, van trots en overmoed, van verbastering en zedenbederf. Zelfs de grootste voorregten lieten onvoldaan, omdat men onverzadelijk was. Telkens twist, oproer, burgerkrijg; met terugkeering van orde en rust, verdubbeling van brooddronkenheid, darterheid, ontucht; aan het Hof, bij den Adel, in de Steden, niet het minst onder de Geestelijkheid.

In de Nederlanden de uitspraak ten volle bewaarheid: „De werken des vleesches zijn openbaar: overspel, hoererij, onreinigheid, ontuchtigheid, afgoderij, venijngeving, vijandschappen, twisten, afgunstigheden, toorn, gekijf, tweedragt, ketterijen, nijd, moord, dronkenschap, brasserijen en dergelijke.” Ook de Geestelijken, bij het aannemen en uitlokken van overvloedige giften voor de Kerk,

hadden te weinig, met toepassing op zich zelf, bedacht dat „die rijk willen worden, in verzoeking en in den strik vallen, en in vele dwaze en schadelijke begeerlijkheden, welke de menschen doen verzinken in verderf en ondergang: want de geldgierigheid is een wortel van alle kwaad, tot welke sommigen lust hebbende, zijn afgedwaald van het geloof.”

Onder de Utrechtsche Kerkvoogden telt men er die gansch niet onbesproken van wandel zijn geweest. En in de Kloosters? Men hoore het getuigenis van een Monnik: „Dagen en nachten verslijten de Geestelijken in wellust, met eten, drinken, slapen, jokken, boerten sprekende hunne tongen de volheid der ijdele harten uit. Zij zijn wederhoorig, onleerzaam, halsstarrig, twistziek, deugdeloos, gaarne in gezelschap, ongaarne in de eenigheid, onderzoekende niet anders dan hetgeen van de wereld is.” — Een Abt, in het bezit van 365 morgen lands, gaf een derde der opbrengst voor zijne tafel uit.

71. Achteruitgang in gedrag en zeden was gevolg van achteruitgang in het geloof. De zaligmakende waarheid was in vergetelheid geraakt. Sedert lang wist men niet meer dat Christus de eenige en algenoegzame Zaligmaker is, dat zijn bloed reinigt van alle zonden, dat er, om zijnentwille, vergeving is voor een iegelijk die gelooft. De mensch zou volbrengen en verdienen wat de Heer had volbragt en verdiend. Aldus beproefde men het onderhouden van Gods geboden, uit slaafsche vrees en in eigen kracht; daarna, bij het gevoel van onvermogen werd men, van lieverlede, tot het berusten in uiterlijke Godsdienstoefening gebragt. Deze dwaling heeft den weg voor eene reeks van dwaalbegrippen geopend, het Evangelie der genade vervalscht, en, met godvergetenheid, een vrijbrief voor elke misdaad verkrijgbaar gesteld.

Godvergetenheid hetzelfde als zedenbederf. „Gelijk het hun niet goed gedacht heeft God in erkentenis te houden, zoo heeft ze God overgegeven om te doem dingen die niet betamen, vervuld zijnde met alle ongerechtigheid.”

72. In het begin der zestiende eeuw, en veel vroeger reeds, had de Christenheid weinig christelijks meer. De Bijbel, aan de leeken onthouden, was den Geestelijken nagenoeg onbekend, De roem van Godgeleerdheid werd in het jagt maken op schoolsche spitsvindigheden gesteld. Naast, zoo niet boven, Christus werden de afgestorvene heiligen met aanbidding vereerd. Vergeving der zonden werd gezocht in het bouwen van Kerken en Gestichten, in kerkplegtigheden, bedevaarten, boetedoening van allerlei aard; ten laatste was zij, naar een soort van zondentarium, bij de Priesters te koop. Zoodanige Godsverreering, die veeleer Godsonteering, afgoderij en heiligschennis was, openbaarde haar verderfelijke strekking; wangedrag en bijgeloof wa-

ren in alle standen, twijfelarij en ongeloof vooral bij de Geestelijkheid algemeen.

De Heidensche wijsgeer Aristoteles en de spitsvindigheden der Scholastieken werden boven het Evangelie gesteld; „vragen die dwaas en zonder leering zijn en twisting voortbrengen.” — „Indien zij,” schrijft in de vijftiende eeuw een betergezinde, „zoo ijverden tegen de zonde en voor de deugd als in geschilpunten op te werpen, zouden er, noch zoo vele gruwelen bij het Volk, noch zoo veel zedeloosheid in de Kloosters bestaan.”

De Priesters drongen aan op goede werken. Wat verstonden zij hierdoor? Werken die uit waar geloof, naar de wet Gods en Hem ter eere, geschieden? Neen; ook goede werken op menschen-inzettingen gegrond en waardoor Gods gebod te niet gemaakt werd. — Groote verdienste werd gesteld in het bouwen van Kerken, Kloosters en Kapellen, in het verrijken van Altaren en Prebenden. Tevens werden (en waarom zou hier niet bij velen ook geloof, werkzaam in liefde, geweest zijn?) liefdadige inrigtingen, ter verzorging van ongelukkigen en weezen gesticht.

Dienst der Heiligen, in plaats of naast den Middelaar, als voorspraken beschouwd; hunne naamdagen plegtig gevierd, hun wonderdadig leven, in kunstig of ook wel grovelijk verdichte fabelen, verhaald. Elke ziekte had een heilige tot geneesheer, elk ambachtsgilde een patroon, elke kunst of wetenschap een beschermer, elk vermaak, ook het meest zinnelijke, een schutsheer of schutsvrouw. Het veelgodendom der Ouden was, onder andere benamingen, wedergekeerd. — Maria, Koningin des Hemels, moeder der genade, het leven en het licht der menschen.

De beeldendienst in zwang. — Te 's Gravesande zeer vermaard Maria-beeld, waaraan ook Hertog Willem V, na de overwinning van 1350, ter gedachtenis, een kleedingstuk schonk. Zoo was onze *Lieve Vrouw van den Polder* in Zeeland beroemd; den zeelieden gunstig. Derwaarts deed men bedevaarten. Velen, gelijk de Staten van Holand in 1587 schrijven, gingen naar Heylo, Wilsveen, 's Gravesande, Bergen en andere plaatsen, „brengende of offerende jonge hoenderen, wassenkaarsen, beelden, armen, beenen en andere leden van menschen in wassche gemaakt, met vele andere superstitiën en abuisen, makende ook bijeenkomsten of vergaderingen, notoirlijk afgoderije, en regtstreeks tegen des Heeren Woord.”

De boetedoening kwam dikwerf met de boete in het Evangelie voorgeschreven, weinig overeen. Soms tijds meende men door woordengeprevel genoeg te hebben gedaan; soms tijds wedijverde men in onthouding en pijniging van het vleesch. — In 1350, de *zwarte dood* (vreeselijke ziekte, waardoor in vele Landen, binnen vijf maanden, drie vijfden der bevolking weggemaaid werd), uit China, door Azië, langs Griekenland en Italië, over de Alpen herwaarts. Hoe toonde men leed en berouw! Ook hier trokken geheele troepen met vaandels en kruisen door steden en dorpen, onder geschreeuw en jammerklagt zich zelve ten bloede toe geeselende.

De aflaat welligt het ergste misbruik. — Eerst gaven de Priesters bevrijding van kerkelijke straf, toen van het vagevuur en eindelijk van het eeuwige verderf; volkomen vergeving, enkel om geld. — Eene soort van prijskaart op Pauselijk gezag, waarop ook de ergste gruwelen waren getarifeerd; goudmijn voor de Geestelijkheid. Om het onbepaalde van den tijd, ter loutering in het doodenrijk

noodig, was het beangst gemoed telkens gereed tot afkoop van nieuwen termijn. Zoo werd in 1475, ook in Nederland, aflaat verkocht voor elf duizend jaren. De Geestelijken hadden, in verschijningen en droomen, doorgaans de betrekkingen der armen in den Hemel, de betrekkingen der rijken in het vagevuur gezien.

Men begon met *ook*, men eindigde met *enkel* dergelijke eischen te doen. Men begon met de onmisbaarheid, men eindigde met de genoegzaamheid dezer voorwaarden te beweerden. Men begon met Christus op den achtergrond, men eindigde met Hem ter zijde te stellen. Dwaze ceremoniën en uiterlijke verrigtingen bleven voor de meesten oorzaak van gerustheid en werden voor velen, heimelijk althans, voorwerp van spotternij. Het bijgeloof werd ongelooft, eerst aan het zaligmakend geloof en eindelijk aan het bijgeloof zelf.

73. Deze begrippen werden aangeprezen door het gezag van de Roomsche Kerk. De Geestelijkheid meende, als afzonderlijk ligchaam, boven de overige Christenen den sleutel des Hemels te bezitten. Eenheid en middenpunt van de Kerk lag in de opperheerschappij van den Paus. Overheersching die aanvankelijk, door de Christenheid vereenigd te houden, door den overmoed van Vorsten en Volken, aan banden te leggen, gewigtige diensten bewees; maar, gedurig ontaard en in die ontaarding ontwikkeld, eene tegen het eenvoudig en onveranderlijk Evangelie gekante oppermagt werd. In den Paus dacht men den Stedehouder van Christus, in zijne uitspraak de uitspraak des H. Geestes te zien.

Het gezag van Rome, door de twisten tusschen Pausen en Tegen-pausen verzwakt, nam, ook in de Nederlanden, wederom toe; ook om de geschillen tusschen de Geestelijkheid en de Vorsten, beiden partijen zich beroepende op het Opperhoofd der Kerk. — Dikwerf schandvlekken der menschheid op den Pauselijken Stoel. Het naast aan de Hervorming, a. 1492—1503, Alexander VI (Borgia), die voor geen ontucht of moord terugdeinst, en sterft aan vergif dat hij voor een ander voorbereid had; b. 1503—1513, Julius II, krijgshaftig en oorlogzuchtig, op de verlossing meer van Italië dan van zondaren bedacht; c. 1513—1521, Leo X (Medici), smaakvol liefhebber van wetenschap en kunst.

74. De Heer evenwel had zijne Gemeente niet verlaten, sommigen werden van God geleerd en door den H. Geest in alle waarheid geleid. Er was, in het midden der bedorven Roomsche Kerk, tegen verbastering en afval een gestadig *protest*. Die tegenspraak werd onderdrukt; deels uit ijver voor een valsche Godsdienstleer, deels uit berekening der Staatkunde, als heiligschennis en oproer, gestraft. Die niets weten wilden dan Christus en dien gekruist, die zijne geboden predikten als regel van christelijk gedrag, die met zijne strafgerigten

dreigden, werden als ketters en rustverstoorders opgespoord, vervolgd, gedood. Ook nu moesten de getuigen des Heeren bloedgetuigen zijn. Het Vorstelijk gezag, doorgaans naijverig op eigen regt, stond, in deze pligtbetrachting, met heusche bereidwilligheid, der Kerk ten dienste. Rome was aan het Heidensch Rome niet ongelijk; den opregten belijders van het Evangelie viel, van de zoogenaamde Christenen en hun Opperhoofd, soortgelijke mishandeling als vroeger van de Heidensche Keizers ten deel.

Vervolging tegen de Waldenzen, Huss, Wicleff. — In 1380 werd het lijk van een ketter, op last van den kerkvoogd van Utrecht, opgegraven, voor het bisschoppelijk paleis verbrand en de asch in de grachten verstrooid. — In 1420 trokken uit de Nederlanden velen op tegen de Hussiten. — In de vijftiende eeuw vervolging in Vlaanderen en Artois; 1459, menigvuldige slagtoffers te Atrecht, Douai en elders. Met de ijselijkste folteringén dwong men tot bekentenis van veroordeelde begripen. — Ook dit Rome was „vol van gruwelen en van onreinheid: dronken van het bloed der heiligen en van het bloed der getuigen van Jezus.”

75. Vooral de vijftiende eeuw werd gekenmerkt door gewigtige gebeurtenissen, nuttige uitvindingen en belangrijke ontdekkingen. Door de boekdrukkunst, onmisbaar ter spoedige algemeenwording der gedachten; door de terugkeering van klassieke beschaving in het Westelijk Europa, na den val van het Grieksche Rijk; door de ontdekking van Amerika; door het vinden van een weg naar Oost-Indië ter zee. Doch, zoo de handel gewijzigde rigting en ook voor Nederland telkens meer uitbreiding verkreeg; zoo ruwheid van zeden, door vermenigvuldiging der boeken en bewondering voor de Ouden, gepolijst werd, niets van dit alles bood hulp of gaf waarborg tegen invretend bederf. Deze gunstige omstandigheden, die ter verspreiding van Bijbelkennis hebben gediend, zouden, ware het Evangelielicht niet doorgebroken, wapenen der ongerechtigheid zijn geweest.

1423. De boekdrukkunst door Laurens Koster, te Haarlem uitgevonden, door Guttemberg, na het ontvreemden van het gereedschap zijns meesters, tot meer volkomenheid gebragt. Weldadig, als zij ten goede wordt gebruikt. Een zelfde fontein geeft zoet en bitter, zielevoedsel of zielegif. Gelijk de tong, zoo is de kwalijk bestuurde drukpers, die ze verduizendvoudigt, „een vuur, een wereld der ongerechtigheid.” — 1453. Vlucht van vele Grieken naar Italië, nadat de Turken Konstantinopel hadden vermeesterd, de studie der oude letterkunde herleeft. Beoefend door den Christen, zal deze studie ter geloofsversterking strekken, ook het ongelooft kan er door worden gevoed. — 1492, Amerika ontdekt; 1498, omzeiling der Kaap de Goede Hoop. — Het was als of de gansche wereld weldra ook

aan Nederland cijns betalen zou, maar „wat baat het den mensch of hij de geheele wereld gewint en lijdt schade zijner ziele?”

76. De gewelddadige oppermagt, ter handhaving eener leer waardoor de eenige troost in leven en in sterven wegvalt, scheen, na veelvuldigen tegenstand, gevestigd. Magtige Vorsten hadden zich tegen Rome verzet; kerkelijke Vergaderingen (*Conciliën*) hadden meermalen beweerd dat haar gezamenlijk gevoelen boven de uitspraak des Pausen wettig overwigt had; de wapens der geleerdheid werden dikwerf tegen de geestelijke dwingelandij gerigt; zij had elken aanval verduurd. Menige poging was in het werk gesteld om hervorming der Geestelijkheid te verkrijgen. Niet altijd gebleven zonder vrucht: hier en daar, nu en dan, was het gepleisterde graf overgepleisterd. Doch men had de verschijnselen aangetast, niet het wezen der kwaal, men had dit wezen niet erkend in de verloochening der genoegzaamheid van Gods Woord, als bron, van Gods Zoon, als middenpunt, van Gods Heiligen Geest, als Leeraar der waarheid. Zoo sommigen rekenschap afgelegd hadden van de hope die in hen was, de geloofstaal werd door pijnbank en doodstraf gesmoord. Waar menschelijk overleg, menschelijke wijsheid en kracht te kort zijn geschoten, dáár openbaart doorgaans God luisterrijk zijne kracht. „De vijand was gekomen als een stroom,” nu zou de Geest des Heeren de banier tegen hem oprigten, de Nederlanden zouden, in den smeltkroes der ellende, tot een Vereenigd en Godgewijd Nederland worden gevormd.

TWEEDE GEDEELTE

HET GEMEENEBEST DER VEREENIGDE NEDERLANDEN.

1517—1795.

ALGEMEENE AANMERKINGEN.

77. Nederland heeft, in den vuurproef, herschepping ondergaan. Het is geen ander, het is een verjongd, vernieuwd, geadeld en door het geloof geheiligd Vaderland geworden. Gehechtheid aan het van menschelijke toevoegsels gereinigd Evangelie heeft het Volkswezen doordrongen en beziel.

De vrijverklaring der Republiek dagteekent van de Afzwering, in 1581; haar geschiedenis vangt reeds aan, toen, door Christelijke Hervorming, de kiem van haar bestaan werd gelegd.

78. Er moet, in de Republiek, gelet worden op haar

- A. oorsprong, de *Hervorming*;
- B. grondslag, het *Christelijk-Gereformeerd beginsel*;
- C. vorm, de *Republiek*;
- D. omvang, de *Vereenigde Nederlanden*;
- E. middelen en bronnen van bestaan, *Zeemogendheid en Handelstaat*;
- F. eminente hoofd, Stadhouder uit het *Huis van Oranje-Nassau*;
- G. bron van voorspoed en grootheid, *geloof waarop Gods zegen heeft gerust*.

A. DE HERVORMING.

79. De Hervorming was — terugkeer tot het Apostolisch geloof, door onvoorwaardelijke onderwerping aan de voorlichting van Gods Geest en aan de uitspraak van Gods Woord; — vasthouding aan de onveranderlijke Evangelie-waarheid, eenigen grondslag der Algemeene Christelijke Kerk, nooit in die Kerk verloren, ook niet toen het martelaarschap het loon der belijdenis was; — wederaanneming der langen tijd ook in de Roomsche Kerk gehandhaafde leer der zaligheid. — God sprak: „Er zij licht! en er was licht.” De Hervormers, sprekende omdat zij hadden geloofd, verkondigden weder het Evangelie: „Bekeert u, want het Koninkrijk Gods is nabij gekomen! Geloof in den Heer Jezus en gij zult zalig worden! Christus heeft zich zelf voor ons overgegeven, opdat Hij ons zou verlossen van alle ongerechtigheid en zich zelf een eigen volk zou reinigen, ijverig in goede werken!”

Eenvoudige aanleiding der Hervorming. *Luther* (1483—1546) zet de reeks voort van de Kerkvaders en van andere getuigen der goede belijdenis, ook in de Roomsche Kerk (§ 9 en 15). Monnik en leeraar te Wittenberg, weet hij, na angstigen zielestrijd, dat genade hem geschied is. Straks worden onder hen, aan wie hij vergeving en tevens de noodzakelijkheid van bekeering en heiligmaking verkondigt, de aflaatbrieven rondgevent (§ 72). „Geene zonde zoo groot die niet uitgewischt wordt; berouw overbodig; levenden en dooden worden door geld gered. Voor kerkroof en meeneed negen dukaten; voor een moord acht dukaten.” Voor misdrijven die men begaan heeft of begaan zal. — Is het wonder dat de geest van Luther ontstoken wordt bij de gedachte dat de gave Gods, godlasterlijk en tot verderf der zielen, aangeboden wordt? „Zoo gij u niet bekeert, zult gij allen vergaan.” Den 31 Oct. 1517 laat hij 95 stellingen aanslaan tegen de deur der Kerk te Wittenberg, ter veroordeeling van aflaat en uiterlijke boete. „Onze Heer en Meester wil dat het geheele leven zijner geloovigen een gedurige en onophoudelijke boete zij. De Paus kan geen schuld vergeven dan in zoo ver God vergeeft. Met hunne leermeesters varen ter helle die door aflaatbrieven zeker van hun zaligheid meenen te zijn.” — *Melanchton* (1497—1560) Luthers vriend en strijdgenoot; wiens ongemeene gaven en kundigheden, aan Christus gewijd, rijkelijk gezegend zijn geweest. — *Zwinglius* (1484—1531) prediker in Zwitserland van Christus en dien gekruist. — *Calvijn* (1509—1564); uit Frankrijk verjaagd, door wiens standvastige verkondiging der waarheid Geneve middenpunt der Protestantsche Christenheid werd. „Een hond blaft, als zijn heer aangegrepen wordt, en ik zou zwijgen als ik de waarheid Gods aangerand ziel!”

80. Tegen het zamenstel der Roomsche wanbegrippen en ordinantiën werd de *regtvaardiging door het geloof alleen* op den voorgrond gesteld. Tegen het gezag van menschen het gezag der Heilige Schrift.

De leer, in de Roomsche Kerk geslopen, werd aan den onbedriegelijken keursteen beproefd, en was tegen dit onderzoek niet bestand.

Voor de H. Schrift moest elk dwaalbegrip vallen. — Het verdienen van de zaligheid: „uit genade zijt gij zalig geworden." *Ef.* 2, v. 3. — Het vertrouwen op uiterlijke en (*Col.* 2, v. 23) eigenwillige Godsdienst: „Hieraan kennen wij dat wij Hem gekend hebben, zoo wij zijne geboden bewaren:" *1 Joh.* 2, v. 3. — De misse (in den grond vervloekte afgoderij): „Wij zijn geheiligd door de offerande des ligchaams J. C. eenmaal geschied:" *Hebr.* 10, v. 10. — De Biecht: „belijdt *malkanderen* de misdaden:" *Jak.* 5, v. 16. — De beeldendienst: „gij zult u geen gesneden beeld maken:" *Exod.* 20, v. 4. „Wacht u van de afgoden:" *1 Joh.* 5, v. 21. — De voorspraak der heiligen: „Daar is één Middelaar Gods en der menschen; de mensch Christus Jezus:" *1 Tim.* 2, v. 5. — De legenden: „verwerpt de ongoddelijke en oudwijsche fabelen:" *1 Tim.* 4, v. 7. — De heerschappij der Pausen: „Weidt de kudde Gods, niet om vuil gewin, noch als heerschappij voerende over het erfdeel des Heeren, maar als voorbeelden der kudde geworden zijnde:" *1 Petr.* 5, v. 2 en 3. — Het Stadhouderschap van Petrus: „Ik (Jezus) ben met u alle de dagen, tot aan de voleindinge der wereld:" *Matth.* 28, v. 20. — De aanmatigen der Geestelijkheid: „God heeft den Heiligen Geest gegeven den genen die Hem gehoorzaam zijn:" *Hand.* 5, v. 32. — Het verbod van Bijbel-lezing: „die van Bereën waren edeler dan die van Thessalonika, onderzoekende dagelijks de Schriften, of deze dingen alzo waren:" *Hand.* 17, v. 11. „Het woord Gods wone rijkelijk in u, in alle wijsheid:" *Coloss.* 3, v. 16. — Op den bedorven toestand der Kerk werden de voorspellingen toegepast: „de Geest zegt duidelijk dat in de laatste tijden sommigen zullen afvallen van het geloof, zich begevende tot verleidende geesten en leeringen der duivelen, door geveinsdheid der leugensprekers, hebbende hun eigen conscientie als met een brandijzer toegeschroeid, verbiedende te huwelijken, gebiedende van spijzen te onthouden die God geschapen heeft tot nuttinge met dankzegging voor de geloovigen en die de waarheid hebben bekend:" *1 Tim.* 4, v. 1—3. „Daar zullen valsche leeraars onder u zijn, die verderfelijke ketterijen bedektelijk invoeren zullen, ook den Heer die hen gekocht heeft, verloochenende; en velen zullen hunne verderfenissen navolgen, door welke de weg der waarheid zal gelasterd worden; en zij zullen door gierigheid, met gemaakte woorden van u een koopmanschap maken:" *2 Petr.* 2, v. 1—3. — Bij de godlasterlijke wijs waarop men aan een mensch goddelijke eer bewees, herinnerde zich menig een het profetisch woord: „De mensch der zonde, de zone des verderfs, zal in den Tempel Gods zitten, zichzelven vertoonende dat hij God is:" *2 Thess.* 2, v. 4. Aan Priesters, in de handhaving hunner ordonantiën naauwgezet, werd toegevoegd: „gij vertient de munte, en de dille, en het komijn, en gij laat na het zwaarste der wet, namelijk het oordeel, en de barmhartigheid, en het geloof:" *Matth.* 23, v. 23.

Zoo waren de Hervormers krachtig, door „het zwaard des Geestes, hetwelk is Gods Woord:" *Ef.* 6, v. 17. — „Daar is geschreven!" met dit magtwoord is het dat men, op het voetspoor des Heeren, den booze overwint.

81. „Mijn Woord," zegt de Heer, „zal niet ledig tot Mij wederkeeren; maar het zal doen wat Mij behaagt en het zal voorspoedig zijn

in hetgeen waartoe Ik het zende." — Duizenden werden tot de kennis der waarheid gebragt. — Tevens werd, ook nu weder, de Godspraak vervuld: „Ik ben niet gekomen om vrede op aarde te brengen, maar het zwaard." Het moordtuig was tegen weerlooze en lijdzame Christenen gekeerd; tot eindelijk G o d uitkomst zond, zoodat verdediging en tegenstand begon.

Christus Vrede-Vorst en zijn Evangelie een Evangelie des vredes; „Hij geeft vrede, zijn vrede, niet gelijk de wereld dien geeft;" maar de booze en ongeloovige wereld, tegen de predikers van Gods gerechtigheid verbitterd, bestrijdt de kinderen Gods. — Gedurende een halve eeuw vervolging, in het gansche gebied der Roomsche kerk, tegen de Protestanten: dewijl zij niet konden nalaten tegen al wat anti-christelijk was te getuigen. — Zij gaven zich gewillig over, ook waar zij tegenstand hadden kunnen bieden: „om de conscientie voor God, zwaarigheid verdragende, lijdende ten onregte;" God had hun niet gegeven een geest der vreesachtigheid, maar der kracht, en tevens der liefde en der gematigdheid. — Na martelaarschap strijd; niet om zich te onttrekken aan het wettig gezag, maar om levensbehoud en vrijheid van geweten te bedingen.

82. Het Woord G o d s wies en verkreeg de overhand. Het licht werd van onder de korenmaat weder op den kandelaar gesteld. — De Roomsche Kerk, door zijdelingschen invloed der Hervorming tot afschaffing of wijziging van velerlei misbruik gedrongen, bleef hoofdzakelijk, naar de bepalingen der kerkvergadering van Trente, volhardden in anti-evangelischen afval; tegenover haar werden Christelijke Kerken gevormd die, in één zin en geest, belijdenis bleven afleggen van het geloof der Algemeene Apostolische Kerk.

Eene Kerk moet beoordeeld worden volgens haar leer; niet naar het gedrag der belijders, dan in zoo ver dit met de leer overeenstemt. Wat leert de Roomsche en wat de Christelijk-Protestantsche Kerk?

Kerkvergadering te Trente (1545—1563). Daarbij verpligt de Roomsche Kerk zich tot geloof aan de overlevering, de zeven Sacramenten, de transsubstantiatie, het vagevuur, de aanroeping der Heiligen, de vereering der beelden, den aflaat, den Paus, als stedehouder van Christus, enz. — Voorts spreekt zij vervloeking (*anathema*) over de geloovige Christenen uit: „Zoo iemand zegt dat het regtvaardigend geloof niet anders is dan het vertrouwen op de goddelijke genade, welke om Christus de zonde vergeeft, of dat het enkel dit geloof is, waardoor wij geregtvaardigd worden, die zij vervloekt." Evenwel had de heilige Apostel Paulus gezegd: „wetende dat de mensch niet geregtvaardigd wordt uit de werken der wet, maar door 't geloove J. C., zoo hebben wij ook in Christus Jezus geloofd, opdat wij zouden geregtvaardigd worden uit het geloove Christi:" *Gal. 2, v. 16.* „Al ware het dat wij of een Engel uit den Hemel u een Evangelium verkondigde, buiten hetgeen wij u verkondigd hebben, die zij vervloekt:" 1, v. 8.

Wat misbruik was geweest, werd grondslag en regel. Lang had tweederlei

rigting bestaan, regtzinnigheid en ketterij; de laatste heeft te Trente de overhand behaald. De Roomsche Kerk, gescheiden van de ware Moederkerk, is toen afvallige Secte geworden. — Bij de belijdenis van meer dan ééne hoofdwaarheid heeft zij dwalingen gevoegd, waardoor, bij wettige gevolgtrekking, elke hoofdwaarheid krachteloos wordt. — Ook in de Roomsche Kerk kan de geloovige het oog enkel op Gods genade in Christus gerigt houden (Protestant in beginsel, die den aard en de strekking van het Roomsche bijgeloof niet doorziet); de voorstanders van die Kerk kunnen behendig, naar gelang der omstandigheden, nu eens het algemeen-christelijke dat daarin nog geduld wordt, dan weder het anti-christelijke dat er in getriumfeerd heeft, op den voorgrond of in de schaduw stellen; de leer, welke de Roomsche Kerk in het Concilie van Trente stellig en plegtig als kenmerk aangenomen heeft, houdt de overheersching der Gemeente door de Geestelijken in stand, onderwerpt de wereldlijke Overheid aan het geestelijk gezag, maakt vervolging en inquisitie ten pligt; brengt, door den inhoud van het Evangelie te miskennen, tot zorgeloze ligtzinnigheid, bij het berusten in uiterlijke verigting, of tot wanhoop, wanneer men het gewigt van eigen goede werken, als onmisbare bijdrage tot de verdiensten van den Zaligmaker behoeft.

De Hervormers hebben Gods Openbaring met de hulpmiddelen eener geloovige uitlegkunde toegelicht, niet aan de uitspraken der bedorven rede ter toetse gebracht. Zij spraken „niet met woorden die de menschelijke wijsheid leert, maar met woorden, die de Heilige Geest leert.” Zij beweerden met den Apostel dat „de natuurlijke mensch niet begrijpt de dingen die des Geestes Gods zijn.” Zij wierpen alle overleggingen ter neder, en alle hoogte die zich verheft tegen de kennisse Gods, en leidden alle gedachten gevangen tot de gehoorzaamheid van Christus. — Van gewetensdwang afkeerig, achtten zij eenheid van geloof onafscheidelijk van het wezen eener Kerk. De Bijbel de eenige onfeilbare regel des geloofs; zij hebben „hunne belijdenis onderworpen onder het Evangelium van Christus,” doch *belijdenis* onmisbaar gekeurd, om aan vriend en vijand te verklaren, niet slechts waarin zij de waarheid hadden gezocht, maar ook welke de uitkomst van hun onderzoek was geweest. — De leden eener Kerk rekenden zich aan haar belijdenis gebonden; niet uit slaafsche ingenomenheid met menschenwerk; niet in tegenspraak met het beginsel der Hervorming, dat de Bijbel, geheel de Bijbel, en niets dan de Bijbel, de grondslag is van het geloof; maar dewijl zij in de Formulieren van eenigheid de hoofdpunten en groote omtrekken der Evangelie-leer uitgedrukt vonden, niet naar het goedvinden van menschen, maar overeenkomstig Gods Woord.

De Christelijk-Protestantsche belijdenissen der zestiende eeuw hebben, naar de behoefte en tegen de dwalingen van dien tijd, op de belijdenis der Christelijke Kerk voortgebouwd en komen hoofdzakelijk overeen. — In 1530, Confessie van Augsburg; in 1559, belijdenis der Kerken in Frankrijk; in 1562, 39 artikelen der Episcopaalsche Kerk in Engeland. In 1560, belijdenis in Schotland. — Krachtige getuigenissen des geloofs, waar de eenheid des Geestes zich heerlijk in verscheidenheid der letter openbaart, meestendeels ontworpen onder kruis en in levensgevaar. De geloofshelden van dien tijd hadden de kracht der opwekking verstaan: „Vreest niet uit vreeze van hen, noch wordt niet ontroerd; zijt altijd bereid

tot verantwoording aan een iegelijk die u rekenschap afeischt van de hope die in u is, met zachtmoedigheid en vreeze."

De Hervorming heeft het gezag der Overheid, door velerlei oorzaken aan het wankelen gebragt (§ 88), geschraagd; de aanmatiging der Geestelijkheid en den overmoed der bevolking met de Apostolische vermaning aan banden gelegd: „Alle ziele zij den Magten over haar gesteld onderworpen; want daar is geene magt dan van God, en de Magten die daar zijn, zijn van God geordineerd."

B. CHRISTELIJK-GEREFORMEERD BEGINSEL.

83. Ook in Nederland werd de Hervormde Kerk gevestigd op de belijdenis van den Drie-Eenigen God, op de belijdenis waarop Christus zijne Gemeente gebouwd heeft. Broederlijk vereenigd met allen door wie Gods Woord als de eenige kenbron en toetssteen der waarheid, — Gods Zoon, God geopenbaard in het vleesch, als de weg, de waarheid en het leven, — en de Heilige Geest als leeraar, trooster en herschepper wordt erkend.

De Nederlandsche Hervormde belijdenis, op wier samenstelling de Geneefsche Reformatie onder Calvijn den meesten invloed gehad heeft, leert: Ingeving en genoegzaamheid der H. Schrift; God één in wezen, nogtans in drie personen onderscheiden; de waarachtige en eeuwige Godheid van Jezus Christus; de waarachtige en eeuwige Godheid van den H. Geest; des menschen val en onvermogen tot het ware goed; de erfzonde; de eeuwige verkiezing Gods; de voldoening van Christus voor ons; de regtvaardigmaking door het geloof in Hem; de heiligmaking en de goede werken voortkomende uit den goeden wortel des geloofs; de algemeene Christelijke Kerk, die geweest is van het begin der wereld en zal zijn tot den einde toe, verwerpende alle dingen die zijn tegen het zuivere woord Gods, houdende Jezus Christus voor het eenige hoofd; de onderwerping aan de wettige Overheid, door welke het Gode belijft ons te regeren; de verwachting van het eeuwig oordeel, waarbij de geloovigen, uit genade, met heerlijkheid en eer zullen worden gekroond. — De Christenen, vervolgd en belasterd, verlangden naar deze belijdenis beoordeeld te worden; slotsom hunner overtuiging; niet geloofsregel, maar regel van prediking en onderwijs in Kerk en School.

Het Kerkbestuur, mede naar het voorbeeld van Calvijn, zuiver gehouden van elk innemingsel van hierarchie: „de dienaars des Woords, in wat plaatse dat ze zijn, hebben eene zelve magt en autoriteit, zijnde allen dienaars van Jezus Christus."

Innige gemeenschap, om geloofseenheid, tusschen de Nederduitsche en Waalsche Kerken (takken van één stam), voorts met de geheele Gereformeerde Gezindheid, met de Kerken van Genève, Frankrijk, de Paltz, Engeland en Schotland. „Als het geloof gekomen is, zijt gij alle kinderen Gods door het geloof in Christus Jezus: daarin is noch Jood, noch Griek; want gij allen zijt één in Christus Jezus. Daarin is niet Griek en Jood, Barbaar en Scyth; Christus is alles en in allen."

84. De Hervormde Kerk was het middenpunt en de kern van het

Gemeenebest. Elders is de Kerk opgenomen door den Staat; hier is de Republiek niet slechts met de Kerk vereenigd, zij is geboren uit de belijdenis der Kerk. Elders is de bevolking Protestantsch geworden; hier is, door het zamenvloeijen van verdrijvingen uit vele Natiën, eene Protestantsche Natie gevormd en het volkskarakter, niet verloren gegaan, dat zij verre! maar in christelijken zin veredeld en vernieuwd.

De Staat onderworpen, niet aan de Kerk, maar aan het Hoofd der Kerk, Jezus Christus, wien alle magt gegeven is in Hemel en op aarde, wiens Rijk, niet *van of uit*, maar *over* de wereld, en wiens gezag, als van den Koning der koningen, verbindend ook voor de hoogste aardsche magten en overheden is.

85. In Nederland was de Hervormde Kerk de bevoorregte en heerschende Kerk. De Overheid, voor de uitoefening van haar wettig gezag verantwoordelijk alleen aan God, was verplicht zorg te dragen voor het regt en de belangen van de Kerk. — Gods Woord, naar de leer der Hervormde Kerk, was de grondwet van den Staat.

Dit rusten op Gods Woord treffend afgebeeld op de munt, waar de Nederlandsche Maagd met de eene hand leunt op de H. Schrift, in de andere de speer met den vrijheids-hoed houdt: „dewijl wij op den Bijbel steunen, wordt de Vrijheid door ons beschermd.”

De Overheid Gods dienaar ten goede, tot straf der boozen en bescherming der vroomen. Aan het regt der Overheid, *door Gods genade*, en niet (zoo als de Roomsche Kerk wil) door tusschenkomst der Geestelijkheid, werd in de Hervormde belijdenis herinnerd: „een ieder, van wat qualiteit, conditie of staat, is schuldig zich aan de Overheden te onderwerpen, schatting te betalen, haar eer en eerbieding toe te dragen en gehoorzaam te zijn, in alle dingen die niet strijden tegen Gods Woord; voor haar biddende, opdat ze de Heer stieren wille in alle hare wegen en dat wij een gerust en stil leven leiden in alle godzaligheid en eerbhaarheid.” — De leeraars, evenzeer als de overige leden, onderworpen aan het gezag der Overheid, maar de Overheden, en als lidmaten der Gemeente, en als ambtenaren van een Christelijk-Gereformeerden Staat, onderworpen aan de kerkelijke tucht (*censuur*).

De Overheid gehouden de behulpzame hand te bieden; a. ter handhaving van het gezag der Kerk, in al wat deze, binnen den kring van haar regten, beslist; b. om met de Kerk voor de nakoming van Gods geboden zorg te dragen.

Zoo moet de Evangelie-prediking worden bevorderd. „Het ambt der Overheid is niet alleen acht te nemen en te waken over het burgerlijk beheer, maar ook de hand te houden aan de Heilige Kerkedienst, het woord des Evangeliums overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in Zijn Woord gebiedt.” Van hier de veelsoortige ondersteuning aan de Kerk; de plicht om in gewichtige oogenblikken, van Staatswege en volksgewijs, plegtige Bededagen te doen houden, de verordeningen omtrent een behoorlijk aantal godvreezende leeraars bij de Land- en Zeemagt, de bereidvaardigheid om het Evan-

gelie in de Overzeesche bezittingen aan de heidenen te doen brengen. — Van hier de zorg om de kennis aan God en aan Zijn Woord, wel verre van ze binnen kerkgebouw en catechizatie-vertrek te beperken, in gemeen overleg met de kerkleeraars, ten grondslag van het volksonderrigt te stellen. Het lager onderwijs, van Staatswege bekostigd, was in het nauwste verband tot de Kerk. De Placaten en Ordonnantien gingen uit van het denkbeeld, dat „er tot welstand van den Lande niet weinig aan gelegen ligt dat de jonckheid van kindsbeen af wel worde opgevoed, en in de rechte kennisse en vreeze Godes, en alle goede kunsten en zeden, van der jeugd aan onderwezen. Waartoe vooral noodig is dat zij voorzien worden van wel-geleerde, verstandige en godvreezende leermeesters, en geweerd worden die anders willen leeren dan in de Gereformeerde Kerken gepredikt wordt.” De tucht werd gehandhaafd: „weert de tucht van den jongen niet: als gij hem met de roede zult slaan, zal hij niet sterven: gij zult hem met de roede slaan en zijne ziele van de helle redden.” Spr. 23, v. 13. — Aan het hoofd der schoolorde voor de Latijnsche Scholen stond: „de godsvrucht moet het begin en het einde der studiën zijn.” — De Hoogere Scholen opgericht vooral ten dienste der Hervormde Kerk. — Bij strafregt en policie de heiligheid der goddelijke wet grondslag en rigtsnoer. Men achtte zich gebonden door de vermaning: „gij zult den booze uit uw midden wegdoen;” door de telkens herhaalde bijvoeging: „Ik ben de Heer!” door de verklaring: „de Overheid draagt het zwaard niet te vergeefs; want zij is Gods dienaar, een wreester tot straffe dengenen die kwaad doet.” Daarom werd geen beeldendienst of afgoderij geduld; de lastering en het misbruik van Gods Naam gestraft; de ontheiliging van den Zondag tegengegaan; het bevel opgevolgd: „wie des menschen bloed vergiet, diens bloed zal door den mensch vergoten worden;” echtbreken en ontucht tegengegaan; de bedelarij geweerd: „zoo iemand niet wil werken, dat hij ook niet ete.” Voorts in staatsvergaderingen en regtszalen hulp en raad afgesmeekt van Hem, zonder wien te vergeefs het huis gebouwd en de stad wordt bewaakt; die gezegd heeft: „roep Mij aan in den dag der benaauwdheid en Ik zal er u uithelpen,” en die, „aan een iegelijk die van Hem wijsheid begeert, mildelijk schenkt en niet verwijt.”

De natuur der buitenlandsche betrekkingen en de vraag over krijg of vrede grootendeels beslist door de behoeften, gevaren en belangen van de Kerk. Dit was het rigtsnoer der Staatskunde, toen het aanzijn van den Staat van het aanzijn der Kerk onafscheidelijk was, en ook in lateren tijd, toen in Europa oorlogen en tractaten voornamelijk door de verscheidenheid van geloofsbegrippen te weeg werden gebracht.

Voorts was de Kerk, in geloof en inrigting, regtens vrij en onafhankelijk van den Staat. De Overheid had regt van kennismeming en toezigt, ten einde zich tegen misbruik en aanmatiging te verzetten.

85a. Vooral ook in de Vereenigde Nederlanden heeft de Hervorming zich in de naauwgezetheid der vreeze Gods, met strenge veroordeeling, zonder aanzien des persoons, van al wat niet met de H. Schrift niet overeenkomt, ontwikkeld. Het Gereformeerde volksgeloof, naar deze eigenaardigheid der zoogenaamde *Calvinistische* en *Puriteinsche*

rigting, is, in elk hagchelijk tijdsgewricht, de steun van Kerk en Vaderland geweest.

De Nederlandsche Staat door de Calvinisten gesticht (§ 83). Zoo als de Protestanten boven de Roomschen, zoo muntten weder boven alle Protestanten de Gereformeerden uit in geloofsleer en geestkracht⁹⁷.

Het Calvinisme de hoogste ontwikkelingsvorm van het godsdienstig-staatkundig beginsel der zestiende eeuw⁹⁸. In de godsdienst-oorlogen was in Zwitserland, Frankrijk, Schotland, Engeland, Nederland, alleen het Calvinisme krachtig genoeg om den gemeenen vijand te weêrstaan⁹⁷. Dat Engeland Protestantsch werd en bleef, is te danken aan Puriteinsche veerkracht. Ook in het staatsregt (in Groot-Brittannië en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika) heeft het, door Volk en Overheid beide te onderwerpen aan Gods geopenbaarden wil, vereeniging van gezag en vrijheid gebragt.

De Gereformeerden alhier niet door aantal magtig (langen tijd eene zeer kleine minderheid), maar door de onbedwingbaarheid van een moed en volharding uit geloofsvertrouwen en pligtbeseft. De kern der Natie.

Bij buitenlandschen aanval of inwendige verdeeldheid is het door deze christelijke koenheid, onbuigzaamheid, trouw, dat de Republiek telkens (meer nog door den ijver van het Gereformeerde Volk dan van de Staten) beschermd of gered werd.

De vooringenomenheid der Lutherschen, in Duitschland en elders, tegen hetgeen hun in de Gereformeerde rigting overdreven en buitensporig voorkwam, was voor het Protestantisme van onberekenbaar nadeel, en heeft grooten invloed gehad op de keus der buitenlandsche betrekkingen van het Gemeenebest (§ 185,200).

86. Verdraagzaamheid was er als in geen ander Land, scherp afstekend bij de vervolgzucht der Roomsche Kerk. Terwijl ze met handelsbelang overeenkwam, was zij ook met den onmiskenbaren invloed van Evangelische liefde in verband.

De maat der verdraagzaamheid was niet altijd en in alle Gewesten en Steden gelijk. Naar omstandigheden en tijden was er meer vrijlating of beperking. Over 't algemeen was de roem der Republiek (*het klassieke land der godsdienstvrijheid*) wel verdiend; vooral wanneer men de verordeningen met die in andere, ook Protestantsche Landen, vergelijkt. De Hervormde Kerk, en kon dit toen anders? gaf aan haar leden bij uitsluiting de bevoegdheid tot hooge ambtsbediening in den Hervormden Staat. Maar niet slechts was men ongeezind om anderen tot deelneming aan eeredienst te verplichten; men was gereed om met onbekrompenheid, Godsdienstoefening naar eigen geloof en keus te vergunnen.

Unitarissen en Socinianen, die de Godheid des Heeren ontkennen, niet voor Christenen gehouden; streng verbod van kerkgemeenschap en geschriften.

De *Lutherschen* en *Doopsgezinden* met achting behandeld. De strenge maat-

regelen tegen de *Remonstranten*, ondanks de verbittering der partij, spoedig buiten werking.

De *Joden*. Bijna overal aan verguizing en mishandeling ten doel, vonden schuilplaats en bescherming; zoowel de *Portugese* Joden, tegen het einde der zestiende eeuw, door inquisitie en brandstapel uit Portugal verjaagd, als de *Duitsche* Joden, grootendeels later, door handelsvoordeel, uit Duitschland en Polen herwaarts gelokt. Toegelaten en begunstigd, ook als vreemdelingen om der vaderen wil; niet als *Secte* maar als *Volk*; uit herbergzaamheid jegens de afstammelingen van Abraham, wier lot naauw verbonden is met de vooruitzigten der Christelijke Kerk. Dit liefderijk beginsel aangewezen ook door de Godgeleerde Faculteit te Leiden, schrijvende in 1711 aan de Staten van Holland: „Ons gebed is dagelijks voor Israëls zaligheid; maar het is ook onze ernstige wensch en bede dat Uwe Gr. Mog. gunstig gelieven te volharden in bescherming en toegenegene weldadigheid omtrent dat volk; of zulks ook (benevens de woning in een van de grove afgoderij, bijgeloovigheid, en geestelijke dwinglandij des Pausdoms gezuiverd land) een middel in des Heeren hand mogt zijn tot hunne gewenschte bekeering.” — De Joden over geheel Europa, bepaaldelijk over al de kusten van de Middellandsche zee verspreid, hadden uitgebreide handelsbetrekkingen. Door hun toedoen vooral werd Amsterdam de zetel van den Levantschen handel⁹⁷.

De *Roomschgezinden*. — Men houde in het oog dat, a. de Hervormden hier vele jaren van wege de Roomsche Kerk aan foltering en martelvuur blootgesteld waren geweest; b. de leer van Rome regtstreeks tegen Hervormde Kerk en Hervormden Staat is gerigt; c. vele Gereformeerden geen vrijlating geoorloofd achtten van wat in hun oog afgoderij was; d. de Roomschen, naarmate de krijg om de Godsdienst gevoerd werd, van heulen met den vijand werden verdacht; e. de bloedige vervolging tegen Protestanten in Roomsche Staten niet ophield. — Geen schijn af schaduw van gewetensdwang, die, op het spoor der inquisitie, de rust van het huisgezin stoort of in het geheim der gemoederen dringt; zelfs het verbod van openbare Godsdienst oefening niet langer gehandhaafd dan voor de veiligheid van den Protestantischen Staat onvermijdelijk was. Door de uitvaardiging van elk Pauselijk bevelschrift aan vergunning der Overheid te binden; door aan de Priesters belofte op te leggen van burgertrouw en van onverbreekbaarheid ook van een aan ketters gegeven woord; door de Jesuiten-orde te weeren, enz. waakte men tegen indringenden ijver; maar de strenge Placaten werden niet streng nageleefd. In Amsterdam dagteekent vrijlating reeds van 1641; Godsdienst oefening weldra in 22 Kerken. Stilzwijgende vergunning algemeen; zelfs met vrijdom van belasting der kerkgebouwen. Door oogluiking en rekkelijkheid werd de toestand der Roomschen dragelijk genoeg om zeer velen herwaarts te lokken.

Doorgaans met matiging en zachtheid was de Overheid der Hervormde Belijdenis aan het voorschrift gedachtig: „om te weeren en uit te roeijen alle afgoderije en valsche Godsdienst, het Rijk des Antichrist te gronde te werpen, en het Koningrijk van Jezus Christus te vorderen.”

C. DE REPUBLIEK.

87. Midden in den krijg, minder uit berekening dan uit nood, minder uit voorliefde dan uit verlegenheid, is de Republiek ontstaan. Niet met opzet gevormd; zij was er, omdat men lang en vruchteloos naar een opvolger van den vijandigen Landsheer gezocht had. Zij bestond reeds, eer ze zelfbewustheid had. Geene verwerping der grondtrekken van het Staatswezen had men bedoeld. Gedaantewisseling vond plaats, ten gevolge en van den republikeinschen geest die in Europa veld gewonnen en zelfs monarchale vormen bezielde had, en van gebeurtenissen waardoor deze strekking, meer dan elders begunstigd, meer dan elders ontwikkeling verkreeg.

88. Vele oorzaken hadden zamengewerkt om den aard van het Vorstelijk gezag te doen miskennen. Eerbied voor de Vorsten had niet gewonnen door gedurig toevlugtnemen tot hulpbetoon dat tevens gunstbetoon was. De studie der Oudheid en het Romeinsche regt hadden tot onjuiste toepassing en bedriegelijke overneming van denkbeelden uit de Grieksche en Latijnsche wereld geleid. Weldra, zonder op den oorsprong der Europesche Monarchiën uit grondbezit en uit eigen en erfelijke magt der regerende Stamhuizen te letten, verbeeldde men zich en stelde vast dat deze Rijken oorspronkelijk Gemeenebesten waren geweest; dat de Koningen door het Volk gekozen waren, om met gemeen overleg en onder toezigt der kiezers, het bestuur in handen te hebben; dat hun onafhankelijkheid, door geen lengte van tijd gewettigd, tyrannieke aanmatiging was, en door wetten en instellingen, met verlevendiging der aloude volksregten, behoorde te worden beperkt.

De voortgang dezer wanbegrippen bevorderd door *a.* het *Romeinsche Regt*, bij welks toepassing op het Staatsregt men redeneringen ontleende aan Rome onder het Keizerlijk bewind, dat is, aan een door dwingelandij ten onder gehouden Gemeenebest; *b.* het *Latijn*, taal der diplomatie, der geleerdheid, der Roomsche Kerk, der briefwisseling, der beschaving. De doode taal veroorzaakte misverstand door republikeinsche benaming ook van hetgeen monarchaal was; *c.* de bewondering voor *Griekenland* en *Rome*, wier grootheid uit de veêrkracht van Republieken ontstaan was; *d.* het handelsverkeer met *Italië*, alwaar magtige Steden haar onafhankelijkheid, in de Middeneeuwen, hadden bewaard; *e.* de opkomst en bloei der *Steden* in 't algemeen, wier inrigting, in eigen beheer, republikeinsch was; *f.* de menigvuldigheid der *oorlogsbeden*: die vrijwillig geeft, verheft zich ligt boven wie telkens met dankzegging ontvangt; *g.* den *tegenstand*, door velerlei omstandigheden, tegen de Vorsten gewekt.

89. De werking dezer verkeerde opvatting, na zich dikwerf in de

onlusten der veertiende en vijftiende eeuw vertoond te hebben, werd vooral in de laatste helft der zestiende openbaar. Onkunde en verwarring was er omtrent oorsprong, natuur, omvang en perken van het Grafelijk gezag, zoowel als van der Staten pligt en bevoegdheid. De regten der Hertogen en Graven kreet men, als onverdragelijke aanmatiging, uit. In den Vorst zag men den eersten ambtenaar, in de Staten de Volksvertegenwoordiging van een Gemeenebest.

In 1564 noemen de Staten van Holland zich nederig „een Collegie, geapprobeerd bij zijner Majesteits Voorzaten, waarbij de zaken van den Lande worden gehandeld en gedirigeerd ten aanzien van de belasting of verligting der ingezetenen en van wat daaraan hangt.” In 1578 hooren zij reeds niet ongaarne wat ook de Graaf Jan van Nassau getuigt: „de Staten van den Lande zijn degenen die Godt Almachtig uit het volk verkiest en roept om, onmiddelijk naast Hem, te verkiezen een Koning of Gouverneur, Wetten en Statuten te ordonneren, mitsgaders zekere orde en beleid van de Gemeente of Republiek.” En in 1587, ter stelselmatige handhaving van pas verkregene regten, keeren zij, uit onkunde en misverstand, de gansche geschiedenis om: „t Land van Holland en Zeeland, is sedert den tijd van 800 jaren, herwaarts geregeerd en berecht geweest bij Graven en Gravinnen, denwelken bij den Edelen en Steden, representeerende de Staten... de heerschappij en Souvereiniteit wettiglijk is opgedragen.” ~ Sedert 800 jaren? in de Nederlanden vóór de veertiende eeuw, in Holland vóór 1428 (§ 59), waren geen Staten bekend!

90. Men wilde dus behoud van den monarchalen vorm, met vermeende terugkeering tot de republikeinsche grondtrekken van den Staat en de in de vergetelheid geraakte regten van het Volk. Van daar dat men met ernst naar een Vorst gezocht en, liever dan er geen te hebben, getracht heeft het Stadhouderschap tot Grafelijk aanzien te verheffen; doch zelfs de benaming van Landsheer werd aan die van Opperhoofd gelijk; bij elke opdracht, werd het gezag aan bepalingen verbonden waardoor het, zoo men waande, hersteld, inderdaad vernederd en bijna krachteloos werd.

91. In Nederland had deze verslapping van het algemeen Bewind drieërlei strekking; onafhankelijkheid der Gewesten; overmagt der Steden; willekeur der Regenten.

92. De Staatseenheid (te voren eenzelvig met den Landsheer) werd door het gezag der Algemeene Staten niet hersteld. De Afgevaardigden waren door den lastbrief elk zijner Provincie, gelijk elk lid der Provinciale Staten door den lastbrief zijner Stad, aan banden gelegd;

de Gewestelijke en Stedelijke Regenten trachtten weldra op alle aanlegenheden den regel in toepassing te brengen, vroeger bij het heffen eener bedde in gebruik, dat geen Gewest of Stad mogt worden overstemd. Aldus werd, na de omwenteling, eene wijs van beraadslagen behouden, doeltreffend bij voormaligen werkkring, doch zeer schadelijk nu, dewijl ze regelmatige behandeling en afdoening van zaken belette en den Staat in een bondgenootschap van Republieken herschiep; in eene Alliantie of bestendig Congres, waarin zeer ligt door één Gewest of ééne Stad de boventoon gevoerd, door één lid dwinglandij over het Staatsligchaam uitgeoefend werd.

Zelfstandigheid met onafhankelijkheid verward, geregelde samenwerking onmogelijk gemaakt; de suprematie van *Holland* en van *Amsterdam* gevestigd op de zwakheid van het Algemeen Bewind.

93. De Steden, die reeds vroeger bedreigd hadden het overwigt te hebben, verkregen bijkans volkomen heerschappij. Door het wegvallen van het landsheerlijk gezag waren de Staten, Algemeene of Provinciale (te voren onderdanen en niets meer) in het bezit geraakt, of met de uitoefening belast der Souvereiniteit. En wie zou nu in de Statenvergadering zich tegen de Steden hebben verzet, daar de Geestelijkheid van regtstreeksche deelneming aan Staats-aangelegenheden uitgesloten, en de Adel, door krijg en beroerten, versmolten en uitgeput was?

94. De Stedelijke Regenten, terwijl zij streefden naar onafhankelijkheid en deel hadden aan het Souverein gezag, waren vertegenwoordigers en wilden ook zijn meesters der burgerij. Allengskens werd de invloed der ingezetenen beperkt en vernietigd, tot dat het opperbewind der stad, zoowel als het deelgenootschap aan Gewestelijk en Staatsbestuur, voor weinige aanzienlijke geslachten (*Patricische Familiën*) bijkans ten eigendom werd. — Zoo vestigde zich in Nederland de alleenheersching der stedelijke Aristocratie.

De *Vroedschaps-Collegiën* (§ 24) van lieverlede oppermagtig. De kiezerscollegiën ter zijde gesteld. De vervulling der openvallende plaatsen veeltijds door de stadsregering zelve, althans in Stadhouderloozen tijd. — Voorts zorgde men het raadplegen met de burgerij, dat in gewigtige aangelegenheden van oudsher plaats had, in onbruik te brengen.

Hoe is dit mogelijk geweest? *a.* Ondergeschiktheid was een blijvende karaktertrek der Natie met afkeer van amtsbejag. *b.* De aristocratische regering liet aan

de ingezetenen eene ruime mate van burgerlijke vrijheid. c. Er was doorgaans reden van tevredenheid over den algemeenen gang van het Bestuur ⁹⁷.

95. Die alleenheerschings, door de welvaart der burgerij en de lof-felijke hoedanigheden der Regenten verzacht en getemperd, is niet zonder weërspraak gevestigd. Men ondervond de nadeelen eener orde of wanorde waarbij de Staat in Provinciën en Steden verscheurd en versnipperd, het algemeen welzijn aan een overmagtig deel der Repu-bliek ten offer gebragt, veërkracht in oorlogstijd, ook ter verdediging onmogelijk gemaakt, het regt en vrijheid der bevolking aan één stand en aan een zeer klein getal personen overgeleverd werd. Het Stad-houderschap, steunpunt tegen landsheerlijke verdrukking, werd het evenzeer tegen aristocratisch geweld. Het handhaafde de regten van den Staat tegen de afzonderlijke Gewesten; de regten der ingezetenen tegen het Stedelijk Bewind.

96. Aldus ontstond gedurige worsteling tusschen de *Aristocratische* partij, welke of geen Stadhouder wilde, of enkel als Veldheer, als Ambtenaar, in volkomene ondergeschiktheid aan der Staten opper-gezag, en de *Staats-Stadhoudersgezinden*, door wie een Eminent Hoofd der Republiek, ter billijke handhaving van de regten van allen, onmisbaar, en de Stadhouder, bij ontstentenis van het Vorstelijk gezag, onafscheidelijk van het Nederlandsche Staatswezen werd geacht.

De hardnekkigheid en tevens de goede trouw van velen, ook van aanvoeders der partijen, begrijpelijk door de onzekerheid van het Staatsregt. Er was geene Grondwet dan eene overeenkomst (*de Unie van Utrecht*), ontworpen met be-paalde en tijdelijke bedoeling, waarin meer ondersteld dan uitgedrukt werd, en die aanleiding tot velerlei opvatting en uitlegging gaf.

Twee malen is het der Staten partij gelukt zich van het Stadhouderschap te ontslaan: 1650—1672 en 1702—1747. Door haar triumpf ging de Aristocratie telkens meer over in een Oligarchisch bewind. Daarentegen, bij elke nederlaag, werd de magt der Stadhouders niet enkel hersteld, maar door nieuwe Staatswetten ver-sterkt.

.D. VEREENIGDE NEDERLANDEN.

97. Uit zeven der zeventien Nederlandsche Gewesten is de Repu-bliek gevormd. Later heeft de Staat aangrenzende steden en strooken lands veroverd (*de Generaliteits-Landen*); voorts in Azië, Afrika en Amerika bezittingen verworven, wier uitgebreidheid veelmalen die van het Gemeenebest overtrof.

De Generaliteits-Landen; Staats-Brabant, Staats-Limburg en Staats-Vlaanderen (§ 2).

98. De Zuidelijke Nederlanden, die onder het Spaansch-Oostenrijksche Huis zijn gebleven, hebben echter bijgedragen tot de vorming der Republiek. Door aanzien en bloei, door letterkunde en beschaving, waren zij aan de Noordelijke vooruit; het Evangelie had er, ten minste even krachtig als in Holland, gewerkt. De tegenstand werd er, ook omdat zij meer toegankelijk waren, bedwongen, doch de edelste bestanddeelen uit Brabant, Vlaanderen, ook uit de Waalsche Gewesten kwamen naar Holland over; zoodat de grootheid der Vereenigde Nederlanden, *in* het Noorden, maar niet alleen *door* het Noorden, gesticht is, en het aloude België voortleeft in den luister van het Gemeenebest.

De Roomsch-Catholijken zegevierden, door de Spanjaarden ondersteund. Toen verlieten duizende Protestanten hunne woonplaats, om in het niet ten ondergebragte gedeelte der Nederlanden bij voortduring te strijden voor de gemeenschappelijke zaak. Vele onzer uitstekendste mannen in het laatst der zestiende eeuw uit het Zuiden geboortig. Wat het vrijgeworden Nederland aan uitgebreidheid verloor, won het dubbel aan innerlijke kracht.

99. België niet, als wingewest, aan Spanje of Oostenrijk gehecht, naijverig veeleer op de regten van Steden en Landschappen, vermogt evenwel niet met de jeugdige Republiek naar de kroon, in handel, nijverheid of aanzien, te dingen. Uitgeput in den krijg, van een groot deel der bevolking verlaten, van middelen van bestaan grootendeels beroofd, werd het voor de Republiek, eerst een strijdperk, waarin ze Spanje en Frankrijk bevocht, daarna een bolwerk tegen Fransche heerschappij.

Het voorspoedige Noorden heeft het Zuiden behandeld als vasal van zijn vijand; de bronnen van welvaren afgesloten, de handel en nijverheid gefnuikt. Maar, zonder het schrikbeeld dat de Republiek aan de dwingelandij voor oogen stelde, had België evenmin als Napels en Milaan, Portugal en Arragon, zijne zelfregering behouden ⁹⁷.

E. ZEEMOGENDEHEID EN HANDELSTAAT.

100. De veêrkracht der Republiek heeft zich geopenbaard in overmagt ter zee. Haar Vlag werd in alle deelen der wereld gezien, en de heerschappij over den Oceaan, door Engeland alleen, en langen tijd vruchteloos, betwist.

De Republiek hield, tot op de helft der zeventiende eeuw, na Spanje en Portugal tot magteloosheid te hebben gebragt, de mededinging tegen Engeland uit.

101. Zeemagt was op handel gegrond. De handel was bij uitnemendheid het nationaal bedrijf. De visscherijen, de vrachtvaart, de vaart op Oost en West gaven levensonderhoud, rijke winsten, algemeene marktplaats, uitgebreid grondgebied in andere werelddeelen, ook geld en vaartuigen ter uitrusting van oorlogsvloten, waardoor het gezag en het aanzien der Republiek werden gehandhaafd en beschermd.

In plaats van *Brabanter* en *Vlaming* (§ 54) werd nu de naam van *Hollander* wereldbekend. Antwerpen werd verplaatst naar Amsterdam. Ook de tegenspoed der Hanse was in het voordeel van Holland.

De stam waarop alle andere handelstakken als geënt waren, was en bleef de tusschenhandel met Oost en West, het omzetten van het Oostersche koren tegen de waren van Zuid-Europa en Indie, zeer toegenomen sedert den opstand. — In 1587 reeds 800 Nederlandsche schepen door de Sont oostwaarts. Het koren uit Holland naar West en Zuiden vervoerd. In 1597 uit Holland en Zeeland 400 groote schepen naar het Zuiden. In 1598, in ééne week, 600 korenschepen uit Oostland in Amsterdam. In 1601, in drie dagen, over de 800 schepen naar de Oostzee om koren. — Voor de scheepvaart is scheepsbouw onmisbaar, voor den scheepsbouw houthandel, houtzaagmolens enz.⁹⁷

Groote, dat is *haring*-, en kleine, dat is *walvisch-visscherij*. In 1601 voeren 1500 haringbuizen uit; in 1609, 3000.

Oost- en West-Indische Maatschappijen (§ 232); stevige zuilen van den Staat, vooral ook in den krijg. — Bij een oorlog ter zee werden koopvaardij-schepen in beslag genomen en gehuurd (geprest); de vaste zeemagt slechts de kern van de Vloot.

De nadeelige strekking van den handelsgeest op het volkskarakter (§ 70) had een tegenwigt in den echten godsdienstzin, door de Hervorming verlevendigd. Bij velen temperde de godsvrucht de hebzucht; de spaarzaamheid, aan onzen landaard eigen, hield lang de weelde in toom (§ 106). Voor de armen was zelden de beurs gesloten; de Hollandsche milddadigheid even beroemd als de Hollandsche winzucht. De gegoedheid van burger en boer gaf dezen een onafhankelijkheid van karakter, een gevoel van eigenwaarde, elders schier onbekend. Doch aldus werd ook dikwerf te zeer op het geld, als eenigen maatstaf, gelet⁹⁷.

F. HET HUIS VAN ORANJE-NASSAU.

102. Het Huis van Nassau, van Duitschen bloede, lang voor de Hervorming in de Nederlanden gevestigd, werd er spoedig door bezittingen, waardigheden en verdiensten, aanzienlijk en beroemd. Het telde, reeds in de eerste helft der zestiende eeuw, Staatslieden en Veld-

heeren, door wie de magt van Bourgondië en Oostenrijk bevestigd en uitgebreid was.

Stamvader, in de 13de eeuw, Graaf *Hendrik de Rijke*, wiens twee zonen, *Walram* en *Otto*, in twee takken voortgeleefd hebben, waarvan de oudste in Duitschland gevestigd bleef (*Nassau-Idstein, Usingen, Sarbrück en Weilburg*). Hieruit Adolf, Keizer in 1292; voorts meer dan één vermaard Staatsman, Veldoverste, Aartsbisschop en Keurvorst van Maintz of van Trier. Door huwelijk en krijgsdienst bleef deze tak met de Nassaus in de Nederlanden verbonden.

Alleen de jongste lijn (van *Otto*) heeft regtstreeks tot ons Vaderland betrekking. Ook deze had, buiten haar deel aan de burgt Nassau (gemeenschappelijk erfgoed), aanzienlijke bezittingen in Duitschland; bergachtig land, vruchtbare en boschrijke streken, de steden Dillenburg, Hadamar, Herborn, Siegen, Dietz en andere vlekken en dorpen. In de veertiende eeuw, door huwelijk van *Otto II*, met de erfdochter van Vianden in Luxemburg, zet de Dynastie der Nassaus voet op Nederlandschen grond. *Otto's* kleinzoon, *Engelbert I*, trouwt de erfdochter van Polanen, en verkrijgt alzoo de Baronie van Breda, Oosterhout, Steenberg, Geertuidenberg, de Klundert. Hij en zijn zoon *Johan IV* in hooge eer bij *Filips den Goede*. Na den dood van *Johan* kwamen de Nederlandsche goederen aan den oudsten zoon *Engelbert II*, en de Deutsche aan den jongeren *Johan V* (1455—1516.) Dezelfde schikking, na kinderloos overlijden van *Engelbert*, onder de zonen van *Johan*, de Graven *Hendrik* en *Willem*. — *Breda* werd in Nederland, gelijk *Dillenburg* in Duitschland, de zetel der Nassausche Vorsten.

Engelbert II, zijn zoon *Hendrik*, en de zoon van dezen, *René*, zijn uitstekende mannen geweest. — Groote diensten bewees *Engelbert* (geboren te Breda in 1451) aan *Karel den Stoute*, *Maximiliaan* en *Filips*; door hem werd het huwelijk met *Maria van Bourgondie* bevorderd, de overwinning bij *Guinegates* bevochten, en het wederspannige Brugge gestraft (§ 64 en 66). Hij stierf in 1504. Zijn wapenspreuk was: „*Ce sera moi, Nassau!*” — *Hendrik* (1483—1538); vertrouweling van *Karel V*, die Keizer werd door zijn invloed en beleid. Met kwaamheid en voorspoed streed hij, aan de spits der keizerlijke benden, tegen de Gelderschen en Franschen. Stadhouders van Holland, Zeeland en Friesland. — *René* (1518—1544), kundig en dapper veldheer, volgde zijn vader ook in de stadhouderlijke waardigheid op.

103. Het Prinsdom *Oranje* is, in de zestiende eeuw, bij de bezittingen van de Nederlandsche Nassaus gevoegd. Aanmerkelijk nam de magt en luister toe van een Geslacht waarin de naam en het erfgoed van twee vermaarde Stamhuizen aldus te zamen gebragt werd.

De moeder van *René* (§ 103), *Claudina van Chalons*, zuster van den Prins van Oranje *Philibert* (1502—1530). Deze jeugdige held, geen 25 jaar oud, opperbevelhebber der keizerlijke legers in Italië, daarna Onder-Koning van Napels, liet, vroegtijdig gesneuveld, bij testament, titel en goed aan zijn neef en erfgenaam *René* achter.

Het Prinsdom *Oranje*, in het Zuiden van Frankrijk, nabij *Avignon*, bestond

uit de stad Oranje met eenige steden en vlekken in eene bij uitstek vruchtbare streek. De stad niet onvermaard door Romeinsche oudheden, eene Hoogeschool, en de aldaar, in 529 (tegen de bestrijders van de vrije genade Gods), gehouden Kerkvergadering. De eerste Prins was de heldhaftige *Willem*, in 793 door Karel den Grooten, om het verjagen der Saracenen, met dit *Vorstendom* begiftigd.

Drie Stamhuizen: *Oranje*, 793—1173; *Baux*, 1173—1393; *Chalons*, (1393—1530). De Vorsten uit dit laatste Geslacht doorgaans met Bourgondië tegen de Koningen van Frankrijk. Hun leus (profetisch!) was: „*Je maintiendrai*!” — Oranje eigen vrij goed; ofschoon Frankrijk dikwerf getracht heeft het, als leen, aan de Kroon te hechten. — De Prinsen van Oranje hadden de uitgestrekte goederen van het Huis van Chalons geërfd in Bourgondië alleen, over de 30 Heerlijkheden en wel 360 vlekken.

René, eerste Prins van Oranje uit het Huis van Nassau, in 1544 gesneuveld in een krijgstogt tegen de Franschen, maakte tot algeheelen erfgenaam zijn vollen neef, Willem, elfjarigen en oudsten zoon van Graaf Willem van Nassau-Dillenburg, het kind dat Nederland verlossen zou van Spaansch en Roomsche geweld.

104. Het Huis van O r a n j e - N a s s a u is van G o d tot eene taak geroepen, met de roeping van geen ander Stamhuis vergelijkbaar; de taak om, aan het hoofd van de Republiek, ten behoeve ook van geheel de Christenheid, te waken en te strijden voor Evangelie, vrijheid en regt. In eene reeks van schrandere en godvruchtige staatslieden en helden, heeft het deze grootsche bestemming luisterrijk vervuld.

Niet ten onrechte werden op hen de woorden toegepast: „Wanneer de Heer den kinderen Israëls Richteren verwekte, zoo was de Heer met den Richter, en verlost ze uit de hand hunner vijanden, alle de dagen des Richters; want het berouwde den Heer hunnes zuchtens halve, van wege die ze drongen en die ze drukten.”

G. HET GELOOF.

105. De oorsprong der grootheid van de Republiek is geweest, noch eene Staatsregeling waarin bijna alles ongeregeld was; noch eene vrijheid die dikwerf meer in naam dan in wezenlijkheid bestond; noch een volkskarakter hetwelk dat van verscheidene andere Natiën niet overtreft, maar wel het geloof onafscheidelijk van de zegeningen Gods. De Heer heeft hier zijne Kerk geplant; voor haar instandhouding tegen aanval van buiten en afval van binnen gezorgd; den met haar vereenigden Staat, om harentwil, met de keur en den overvloed zijner weldaden begunstigd; zoodat onze geschiedenis, meer welligt dan die van eenig christelijk Volk, het verhaal der leidingen en der wonderen Gods is.

Nederland een tweede Israël? niet bij gelijkstelling, maar bij *vergelijking*. De zegeningen van het Evangelie, niet bij *uitsluiting*, bij *uitmendheid* aan Nederland

verleend. Geen hoogmoed dit te beweren; grove ondankbaarheid dit te miskennen. Aan den zegen der Hervorming gedachtig, zeggen wij met den Apostel: welk is het voordeel en de nuttigheid voor ons? vele in alle maniere; want dit is wel het eerste, dat ons de woorden Gods zijn toebetrouwd." Zoo men een behoedmiddel verlangt tegen nationalen trots, vrage men zich af: a. waarom is de Reformatie onderdrukt in landen waar ook duizenden haar bezegeld hebben met hun bloed; in Spanje, in Italië, in België wel, in de Noordelijke Nederlanden niet? b. hoe hebben wij gewoekerd met het toevertrouwde pand?

Ook wij behooren lofzingend te vermelden: „O God der heirscharen. Gij hebt een wijnstok herwaarts overgebracht en geplant. Gij hebt een werk gewrocht in de dagen onzer Vaders, in de dagen van ouds; Gij hebt de heidenen uit de bezitting verdreven, maar hen geplant; Gij hebt de volkeren geplaagd, maar hen doen voortschieten. De Heer gaf hun de landen der Heidenen, zoodat ze in erfenis bezaten den arbeid der volkeren." Vooral vergeet men de bijvoeging niet: „opdat ze zijne inzettingen onderhielden en zijne regten bewaarden, Halelujah."

Landen en volken worden gezegend en gespaard, om het geloof van sommigen. Om tien regtvaardigen zou de Heer eene tot het verderf bestemde stad hebben verschoond. „De Heer zegende het huis des Egyptenaars, om Jozefs wille, en de zegen des Heeren was in alles dat hij had in het huis en op het veld."

106. Dit geloof droeg velerlei vrucht. Het heeft de nadeelen van eene gebrekkige Staatsregeling en van een, waar geen hooger beginsel de overhand behoudt, gevaarlijken handelgeest verzacht. Godvrucht, werkzaamheid, goede trouw, ingetogenheid, eenvoudigheid, ootmoed, geduld, volharding, zijn volksdeugden geweest. Lang nog heeft, ook bij verflauwing van evangelischen zin, de kracht van de christelijke instellingen en van het Godgetrouwe deel der bevolking het zeden- verval gestuit.

Drukkend juk der Stedelijke Regenten, vooral in de Stadhouderlooze tijden. Zonder den invloed van de Godsdienst ook op hun gedrag jegens de burgerij, had het, door den omvang en het willekeurige hunner magt, veel drukkender kunnen zijn. — De handel, zenuw van den Nederlandschen Staat, rigt de gedachten op winst en eigenbelang; brengt uitheemsche waren, ook uitheemsche zeden in het land, en kan middel worden tot vermindering van deugd, bij vermeerdering van geld. Zou het Evangelie tot het bestrijden van dergelijke strekking overbodig zijn geweest? (§ 101). — De laauwheid van het volkstemperament is in bedaarheid en bezadigheid verkeerd; de werking van den geest heeft de overhand behaald op de werking van een vochtig en nevelachtig klimaat.

107. Ook hier bleek, naast den rijkdom der goddelijke goedertierenheid, de diepte van het menschelijk bederf. Reeds spoedig werd, bij het genot der weldaad, weinig aan den weldoener gedacht; G o d s woord en wet zouden in vergetelheid zijn geraakt, indien men niet, onder de tuchtigingen des H e e r e n , als bij vernieuwing, eerbied voor zijne

geboden en behoefte aan telkens herhaalde redding en genade gevoeld had.

Wederom is onze geschiedenis telkens aan die van Israël gelijk: „Onze vaders hebben niet gelet op Gods wonderen, zij zijn aan de menigte zijner goedertierenheden niet gedachtig geweest: doch Hij verlostte ze om zijn naams wil; toen geloofden zij aan zijne woorden; zij zongen zijnen lof, doch zij vergaten haast zijne werken; zij verbeidden naar zijnen raad niet. Dies is de toorn des Heeren ontstoken tegen zijn volk. Hij heeft ze menigmaal gered; maar zij verbitterden Hem door hunnen raad. Nogtans zag Hij hunne benaauwdheid aan, als Hij hun geschrei hoorde; en Hij dacht, tot hunnen beste, aan zijn verbond, en het berouwde Hem, naar de veelheid zijner goedertierenheden.” *Ps.* 106.

Menigvuldig ook de plagen des Heeren. — *a. Oorlog.* — *b. Moorddadige ziekten*, veeltijds pest genoemd: 1602, te Leiden in één week 900 dooden; 1617, te Amsterdam in de eerste zes maanden 1530, daarna 6929; 1624, 11,795; te Leiden, van Augustus 1624—October 1625, 9897; in 1635, te Leiden 20,000; te Amsterdam, 8177; te Haarlem, 7000; in 1652, te Hoorn bijna niet één huis zonder lijk. In 1655, te Amsterdam in zes maanden 13,000; te Leiden, 13,088; te Deventer dagelijks 70 tot 90. In 1664, te Amsterdam, 24,148. Men erkende dat de pest van God komt; noemde haar in de keuren „de gave Gods,” schreef Vast- en Bededagen uit, „om den toorn van God te stillen en af te bidden.” — *c. Watervloeden* (§ 3a): in 1625 liep geheel Noord-Holland onder; in 1634 verdronken, in Noord-Holland alleen, 100,000 beesten; in 1643 voer men over land van Groningen naar Zwartsluis. — *d. Hongersnood*: in 1622, toen het last rogge, doorgaans tegen 80 goudguldens verkrijgbaar, voor 250 werd verkocht. — *e. Velerlei ramp*. Alle elementen strekken ten verderve onder Gods straffende hand. Buitengewone hitte in 1557; ook in 1602, toen ruiters in de harnassen verstikten. In 1634 ontzettende droogte, in Maas, Waal en IJssel op enkele plaatsen 1½ voet water, in 1767 hagelschade, in de dorpen bij 's Hertogenbosch, ten bedrage van 2 tonnen goud. Dikwijls bijv. in 1633, ziekte onder het vee. — Vernieling door kevers, rupsen, muizen, in 1617, het land door de muizen verwoest. — „Is er een kwaad in het Land, hetwelk de Heer niet doet?”

108. Gedurende driehonderd jaren stonden de lotgevallen van het Nederlandsche Volk met trouw of ontrouw aan de belijdenis van het Evangelie in verband. Onze Vaderen hebben

geleden voor het geloof: „alle dingen schade geacht om de uitnemendheid der kennis van Christus Jezus hunnen Heer:”

gestreden voor het geloof: „de scherpte des zwaards ontvloten, uit zwakheid krachten verkregen, zijn in den krijg sterk geworden, hebben heirlegers der vreemden op de vlucht gebracht en koninkrijken overwonnen:”

het geloof behouden en ook elders met nadruk beschermd;

het geloof verlaten: „hebbende eene gedaante van Godzaligheid, maar die de kracht derzelve verloochend hebben,” zoodat zij de straf ondervonden hunner ontrouw.

Vier Tijdperken dus, van lijden, 1517—1568; strijd, 1568—1648; bloei, 1648—1713; afval en ondergang, 1713—1795.

EERSTE TIJDPERK.

LIJDEN.

1517—1568.

109. Dit was de tijd van het martelaarschap, waardoor de Gemeente gesticht en de vorming der Republiek voorbereid werd. Ook hier was de zelfopoffering der bloedgetuigen het zaad van de Kerk. Het geloof levendig en onvermengd; er is geen bijoogmerk of flauwheid van belangstelling, als men voor de goede belijdenis sterft.

„Zij hebben bespottingen en geeselen geproefd, en ook banden en gevangenis; zijn gesteenigd geworden, door het zwaard ter dood gebracht; verlaten, verdrukt, kwalijk gehandeld zijnde; welker de wereld niet waardig en was; hebben in woestijnen gedood, en op bergen, en in spelonken, en in de hollen der aarde; en deze allen hebben door het geloof getuigenis gehad.”

110. Sedert lang was in de Nederlanden de grond der wederopneming van het zuiver Evangelie bereid. Ondanks algemeenen afval, zijn ook hier steeds Christenen geweest die, met meer of minder besef van de dwaalbegrippen der Roomsche Kerk, de evangelische waarheid, althans in de voornaamste punten, voor hun eigen hart gekend en aan anderen medegedeeld hebben. Velerlei klagt werd tegen de misbruiken in de Kerk en tegen het wangedrag der Geestelijkheid gehoord.

Voorloopers der Hervorming. — Gerard Groote van Deventer (1340—1384), die tegen den lediggang der Bedelmonnikken opkwam en eene Broederschap ingesteld heeft, de *Broederen des gemeenen levens*, aan de prediking van het Evangelie en aan het volks-onderwijs gewijd. Fraterhuizen te Deventer, Zwol, Groningen, Amersfoort, Utrecht, Gent, Brussel, Antwerpen, en elders. Godsdiensstige redevoeringen in de landtaal; oprigting van scholen. Zij leerden: „Velen hooren de Mis, die in doodzonden zijn; de zoodanigen helpt de Mis niet. — Wij moeten bidden uit het hart, met den mond, en door de werken. — Als het gedrag overeenstemt met hart en mond, dan is zoet in de ooren Gods dit eendragtige geluid. — Ik wilde liever dat gij een paar oogenblikken met het hart u tot God keerdet, dan dat gij een ganschen dag gedachteloos laast. Verdienen wij de hel, zoo zullen wij dieper in de hel komen dan Joden of Heidenen. — Die in zijne zonden sterft, wordt veroordeeld, al bad onze Lieve vrouw met alle de Heiligen voor hem. — Adel, naar de geboorte en naar het vleesch, acht onze Lieve Heer niet. — Wie zich tot gehoorzaamheid begeeft, dien kan het eeuwige leven beloofd worden, zonder vagevuur. Beter eene zuster gewillig, gehoorzaam en gezeggelijk zonder één penning, dan eene met groote inkomsten en die deze hoedanigheden mist. — De meest eenvoudige die hier deugdzaam leeft, zal, als hij eenmaal God ziet,

wijzer en verstandiger zijn dan alle de geleerden der wereld. Daarom, willen wij hier namaals wijs en verstandig wezen, zoo laat ons nu gehoorzame kinderen zijn."

Thomas à Kempis (1380—1471), Augustijner-kanunnik te Zwol; wien de *Navolging van Christus*, waarvan over de 2000 uitgaven bestaan, toegeschreven wordt, drong aan op werkzame liefde tot den Heer, zonder welke de kennis van het verstand nutteloos blijft. „Die Mij navolgt, wandelt niet in de duisternis, maar zal het licht des levens hebben:" *Joh.* 8, v. 12. „Wat baat het u over de Drieëenheid zeer geleerd te kunnen twisten, als het u aan ootmoed ontbreekt, zonder welken gij den Drieëenigen God niet welbehagelijk kunt zijn? Wat baat de gansche Bijbel met alle de spreuken der wijsgeeren in het hoofd, zonder liefde en genade Gods in uw hart?

Nicolaas de Cusa, van Cues bij Trier (1401—1464), Kardinaal, in 1450 door den Paus herwaarts gezonden, ter beteugeling van de hebzucht en zedeloosheid der Geestelijkheid. Kweekeling der Deventersche School, liet hij zich, althans tegen zijne vrienden, uit, over het verkeerde in de Roomsche Kerk. Hij was tegen de beeldendienst. De beste aflaten, die voor Gods regterstoel gelden zouden, zijn te vinden in de H. Schrift. „Voegt bij uw geloove deugd, en alzoo zal u rijkelijk toegevoegd worden de ingang in het eeuwig Koninkrijk van onzen Heer en Zaligmaker Jezus Christus."

Wessel Gansfort, uit Groningen (1419—1489); opgevoed in het Fraterhuis te Zwol, leeraar aan de Hoogeschole van Heidelberg, Keulen, Leuven en Parijs, eindelijk te Groningen; bijgenaamd *het Licht der wereld*; uitstekend door geleerdheid, vooral door christelijken zin. In plaats van aan Maria, wilde hij zich aan Christus houden, „die zoo vriendelijk alle vermoeden tot zich noodt." Waar geene boete en bekeering is, helpt geen aflaat; waar men bekeering vindt, is aflaat overbodig.

Rudolf Agricola (1442—1485), in de Groninger Ommelanden geboren; door de beoefening van wetenschappen en kunsten vermaard; even als Wessel, vlijtig onderzoeker der H. Schrift; veroordeelt de Mis, het ongehuwde leven der Geestelijken, de verheffing der menschelijke werken.

Desiderius Erasmus, van Rotterdam (1467—1536); wiens verdiensten in letterkunde en bijbelsche Godgeleerdheid zeer groot zijn geweest. Aldus, en ook door scherpe en geestige hekeling van de misbruiken in de Kerk en van de bedorven zeden der Geestelijkheid, heeft hij den weg voor de Hervormers bereid. Was hij zelf Hervormer? niet in evangelischen zin. Zonder genoegzaam inzicht in het wezen van de dwaalbegrippen der Roomsche Kerk, verdediger, ook tegen Luther, van den vrijen wil, onbestaanbaar met de regtvaardiging enkel door het geloof. Vooral ontbrak hem de moed, die, om de vreeze des Heeren, geen gevaren ontziet. Hij wilde vrede, ook ten koste der waarheid. Als er verdrukking kwam of vervolging om des Woords wille, werd hij terstond geërgerd en trok zich terug. Hij had de eer der menschen liever dan de eere Gods. „Laat anderen het martelaarschap zoeken, ik reken mij die eere onwaard." De Heer (dit schijnt Erasmus vergeten te hebben) heeft gezegd: „die zijn leven lief heeft boven Mij, is mijns niet waard."

De vertooningen der *Rederijkers*, die doorgaans eene bijbelsche geschiedenis ten onderwerp hadden, stelden dikwerf, met toeloop en toejuicing van het volk, de buitensporigheden van Priesters en Monnikken ten toon. — Voorts heeft buiten

twijfel de prediking van Wicleff (1324—1384) in Engeland, van Huss en anderen in Duitschland, hier te lande weérklank gehad.

111. De Hervorming heeft in de Nederlanden spoedig opgang gemaakt. Spoedig ook werden haar aanhangers vervolgd. Deze vervolging was gerigt tegen hetgeen de kern en kracht van de leer der zaligheid is. Het tentoonstellen van de Geestelijkheid kon wèl, het aanroepen van Christus als den eenigen Heiland, niet worden geduld. Gedeeltelijke afschaffing van misbruiken kwam met veler belangen overeen; maar wereldlijke Overheid en geestelijk gezag vereenigden zich om eene prediking te bedwingen door welke, op grond der H. Schrift, veel ook dat zij wenschten te behouden, werd bedreigd.

Zoo was het overal — Erasmus geëerd, Luther in den ban. — Hendrik VIII, Koning van Engeland, gereed de kloosters op te heffen, om er de Kroon mee te verrijken; maar het tegenspreken van Paapsche bijgeloovigheden, in strijd met het zoenoffer van den Heer, werd met den dood gestraft. — Karel V en Filips II voerden oorlog tegen den Paus; des te ijveriger waren zij in het verbranden van de ketters.

112. Dit tijdperk bevat, in twee Afdeelingen, de regeering van Keizer K a r e l V, tot 1555; het bewind van Koning F i l i p s II, tot op het uitbarsten van den tachtigjarigen krijg.

EERSTE AFDEELING.

1517—1555.

KAREL V.

113. Keizer K a r e l, een Vorst van meer dan gewone bekwaamheid, ijverend voor zijne Dynastie, heeft zich tevens voor de Christenheid verdienstelijk gemaakt; Europa tegen de Turken, Duitschland, Italië en de Nederlanden tegen de Franschen beschermd. Door de uitgestrektheid zijner Erflanden scheen hij bij magte om in het Duitsche Rijk een schier onbeperkt gezag en in Europa een beslissend overwigt te verkrijgen. De naijver van F r a n s I en vooral ook de strijd in Duitschland, door miskenning van de Reformatie, hebben hem in dit streven gestuit.

Zie § 68. — „Deze Keizer heeft zijn eigen persoon in den krijg nooit verschoond, dikwijls vijftien uur achtereen te paard, altijd vooraan, kloek en verstandig, in de Latijnsche, Spaansche, Italiaansche, Fransche, Nederduitsche en Hoogduitsche spraken wel ervaren; middelbaar van stature, zeer gespraakzaam; sterk van memorie, afkeerig van de pluimstrijkers, gestadig in voor- en tegen-spoed.⁸”

Van wege de uitgestrektheid en de ligging zijner Erfstaten, zoowel als om het oppergezag over het Duitsche Rijk, was niet ééne Europeesche aangelegenheid aan zijn invloed, bemoeienis en tusschenkomst vreemd.

Onder Soliman II (1520—1566) had de magt der Turken haar toppunt bereikt. In 1521, meester van een groot deel van Hongarije, veroverde de Sultan, in 1522, het eiland Rhodus; overwon, in 1526, de Hongaren bij Mohacz; belegerde, in 1529, Weenen met 250,000 man; kon meer krijgslieden te velde brengen dan de Christelijke Mogendheden te zamen; verwoestte, met talrijke vloten, de kusten van Italië en Spanje, en was, welk een gruwel voor de Christenheid! met de Franschen in verbond.

Door de ijverzucht en verraderlijke streken van Frans I, Koning van Frankrijk, Karel viermaal (1521, 1527, 1535, 1542) in bloedige oorlogen tegen hem gewikkeld. In 1551 op nieuw aangevallen door Hendrik II, zoon van Frans I en Koning van 1547 tot 1559.

In Duitschland bestreed Karel, onder allerlei voorwendsel, de Protestantische Vorsten. Volgens de Rijks-wetten was de Keizer toen niet veel meer dan de eerste onder zijns gelijken; hij mogt aan de Rijks-Vorsten en Steden, die gerekend werden het landsheerlijk gezag te bezitten, vrije Godsdienstoefening niet ontzeggen.

Zelf weinig van harte met de waarheid bekend, moest de Keizer wel vijandig zijn aan onvoorwaardelijke Hervorming naar Gods Woord: a. om het naauwe verband van Keizerlijk en Pauselijk gezag; hij begreep niet dat de Overheid in de H. Schrift beteren grondslag dan in het bondgenootschap met Rome verkreeg; b. om de schromelijke tooneelen waartoe, na langdurig bijgeloof, dweepzuchtige

miskening van het eenvoudig Evangelie aanleiding gaf. Zoo de *boerenkrijg* in Duitschland, in 1525, door Luther streng veroordeeld: „Vreest God, eert den Koning.” Zoo de *Herdoopers* te Munster (§ 115), wier hoofden Hollanders waren; Jan Beukelszoon, kleermaker van Leiden, Jan Matthijs, bakker uit Haarlem, David Joris, glasschilder te Delft; zij achtten zich uitverkoren om, met geweld, een duizendjarig Rijk op aarde te stichten, en bedreven alle misdrijven welke door trots, ontucht en wreedheid, in verbond met valschen Godsdienst-ijver, kunnen worden gepleegd. — Doch was het noodig dat, om de afwijkingen, gesproken uit het bederf der eeuw, de natuur der Christelijke Hervorming door Karel voorbij wierd gezien? ontrukten hem de middelen om goed en kwaad te onderscheiden? de geschriften van Luther? de omgang met de godvruchtige Vorsten, die hem de Confessie van Augsburg (1530) overhandigd en zich langen tijd, welligt uit overdreven naauwgezetheid, tegen zijne aanmatigheden niet te weer hebben gesteld? Gold ook niet voor hem de vermaning: „beproeft de geesten of zij uit God zijn?” Had hij niet een onbedriegelijken toetssteen in de H. Schrift?

114. De Nederlanden waren, nadat Gelderland was veroverd, allen onder Karels heerschappij. Wederkeerige gehechtheid heeft tusschen Vorst en landzaten bestaan. De Keizer handhaafde zich als Landsheer; trachtte toenadering en eenheid der afzonderlijke Graafschappen en Hertogdommen te bewerken; breidde zijn beschermend gezag uit, met eerbiediging doorgaans van oude vrijheden en regten, en nam vele maatregelen tot wezenlijk oirbaar van het Land. Nederlander van geboorte, toonde hij meermalen genegenheid en voorkeur aan Gewesten die hem, meer dan eenig ander zijner Erflanden, ondersteunden in bijna onophoudelijken krijg.

In 1517 bemagtigen de Gelderschen Medemblik en Alkmaar, en loopen gansch Holland af. — 1538, plunderen zij 's Gravenhage, aangevoerd door Maarten van Rossum, bekwaam en stoutmoedig partijganger. — In 1542 wilde men in Holland f 60,000 geven en meer, „zelfs van twee koeijen één,” zoo de Landvoogdes Holland van branden en brandschatten bevrijdde.. — In 1543 doet Hertog Willem van Gulik en Cleef, door de wapenen gedwongen, eindelijk afstand van Gelderland en Zutphen, ten behoeve van den Keizer.

In Spanje, waar over het voortrekken van Nederlandsche gunstelingen hevig beklag was, verhef zich de Keizer, na het dempen van een opstand, boven aloude herkomsten. In de Nederlanden meer behoedzaam. Doch, in 1540, toen, in plaats van regelmatige beslissing omtrent een waar of vermeend privilege af te wachten, Gent de vaan der rebellie opgestoken en de Souvereiniteit van Vlaanderen aan Frankrijk aangeboden had, bedwong hij dien euvelmoed met nadruk en gestrengheid.

Algemeene Staten, te Gent, Brussel of elders; als beginsel van Staatseenheid, van onberekenbaar nut. — In 1534, vereeniging van Holland en Utrecht onder één Stadhouders. — In 1548 Tractaat van *Augsburg*, waarbij de Keizer, ten behoeve van het Huis van Oostenrijk, verkreeg dat de Nederlanden als Bourgon-

dische Kreits, met dubbel aandeel in de Rijkslasten, van 't Rijk vrij, dat is aan hem alleen onderdanig werden gemaakt" ⁸. — *Pragmatische Sanctie*, volgens welke alle de Gewesten onder één Heer vereenigd moeten blijven. De eenheid van den Staat, althans tegenover het buitenland gevestigd, en de erfopvolging op eenparigen voet ⁸⁷.

Van 1530 af, Maria, zuster des Keizers (1505—1558) en Koningin-weduwe van Hongarije, Landvoogdes over de Nederlanden, „goedhartig en den vaderlande gunstig" ⁹. Kloeke Vorstin, krachtig bewind. — De Raad van Financiën en de Geheime Raad, voor regt en wetgeving onmisbare werktuigen der Regering; de Raad van State, voor algemeen bestuur, bleef minbeduidend, meer sieraad, met aristocratischen en nationalen glimp ⁸⁷.

Onder de merkwaardigste verordeningen des Keizers zijn — de last om de landsregten in schrift te stellen, als grondslag van algemeene wetten; de straffen tegen bedriegelijke bankbreuk; de ordonnantie op de munt; de verbetering in de regtspleging; het Placaat van 1531 op het onderhoud van de armen en tegen landloopers en bedelaars: op grond, dat velen zich overgeven aan lediggang, den wortel van alle kwaad, kinderen geen ambacht laten leeren, zich schuldig maken aan zedeloosheid, en, ofschoon jong, sterk en welvarend „met groote importuniteit extorqueren, wat anders aan de arme ouden, zieken, impotenten en groot gebrek hebbende gegeven zou worden". Het bedelen, op strenge straffen, verboden; in elke Parochie een zeker aantal Gecommitteerden „om Gods wille," ter verzorging van de armen gesteld; „de kwade geboeften, vroom van lijve, gedwongen om te werken en hare winningen t' huis te brengen." De kinderen „ter schole gesteld, of op een ambacht, of om goede lieden te dienen; en die ambacht leeren, zullen op Zondag leeren haar Pater Noster, haar Geloof en de geboden van de Heilige Kerk." De gealimenteerden mogen niet gaan „in tavernen, cabaretten, noch soortgelijke plaatsen, noch deelnemen aan verboden spelen, consenterende dat zij somtijds voor recreatie een pot biers met hare huisvrouwen zullen drinken, zonder zich dronken te drinken."

De Nederlanders hebben den Keizer, niet met geld slechts, ook met hun bloed ten dienste gestaan. Velen volgden hem ten strijde, naar verafgelegen land. Nederlandsche zeelieden onderscheidden zich in den togt tegen Tunis, waarbij (1534) 22,000 Christen-slaven in vrijheid werden gesteld. Hier te lande 80 schepen uitgerust, toen de Keizer dacht aan de onderneming tegen den magtigen Sultan. — In 1545 verdedigde eene Nederlandsche koopvaardijvloot van 22 schepen zich met voordeel tegen 25 Fransche oorlogsvaartuigen. — Filips van Lannoy, de graaf van Buren en andere Nederlandsche Edelen, onder zijne vermaardste Veldoversten.

De inkomsten uit de Indiën niet te vergelijken bij die uit de Nederlanden. Hier, meer dan in Amerika, de goudmijnen waardoor Karel V, in veelvuldigen oorlog, aanzien en waardigheid in stand hield.

115. De Protestanten, met wie de Keizer in Duitschland, als opperhoofd van het Rijk, gedwongen was te redetwisten en overeenkomsten aan te gaan, werden in de Erflanden, zonder toegevendheid of oogluiken, om het leven gebragt. De Hervorming drong van alle zijden in

de Nederlanden door; zij werd des te meer, met goedvinden der Staten, door gestrengere verordeningen, tegengewerkt. Met welk gevolg? wat men voorgenomen had uit te roeijen schoot telkens dieper wortel.

De Landsheer had de handhaving bezworen der uitsluitende Godsdienstoefening van de Roomsche Kerk. Niet de Geestelijken alleen, ook vele der overige Landzaten drongen aan op nakoming dezer belofte. — „Onze meening,” dus leest men in een van 's Keizers Placaten, „is alleen tot Gods dienste, tot de welvaart der onderzaten en hunner zielen zaligheid, hier in bewijzende d'officie van een goed Prins, te verhoeden dat zij niet verleid, noch regtstreeks of zijdelings tot kwade vervloekte dwalingen getrokken of gebragt worden.”

In 1521 de geschriften van Luther, ook de vertaling des Bijbels, verboden op doodstraf; men versmaadt den dood voor de schriften waarin het eeuwig leven gezocht wordt. — In 1522 Inquisiteurs benoemd. — In 1523 te Brussel twee Monniken, omdat zij Christus als algenoegzamen Heiland beleden, verbrand; aan den paal gebonden, herhaalden zij nog den lofzang: „wij loven U, o God! wij prijzen uwen Naam,” tot dat de vlam de stem en 't leven verstikte. — 1525. Jan de Bakker, oud 26 jaren, in 's Hage verbrand. Aan den paal riep hij: „de dood is verslonden in d'overwinninge Christi; Heere Jesus, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen; o Jesus Christus! Zone Gods, gedenk mijner, ontferm U mijner!”

1529. Nieuw Placaat: de ketters gedood, de mans door het zwaard, de vrouwen door ze levend te begraven; de relapsen (ten tweede male afgevallen) door het vuur. — 1530: Teunis Teekzoon te 's Hage, ten vure gaande, dankte God en zong. — 1531. In Limburg een gansch huisgezin, man, vrouw, twee schoonzonen en twee dochters, verbrand, riepen den naam des Zaligmakers aan, tot hun jongsten snik. — De Placaten, telkens ongenoegzaam, telkens gescherpt. In 1540 bepaling die den ketters de beschikking over hunne goederen ontnemt. In 1544 het vlugten belet. In 1550 de aanbrengrers met de helft der bezittingen van den veroordeelde beloond.

De Christenen, „ter dood gaande, blijdelijk en vrijmoedelijk, als of zij ter bruiloft of tot een heerlijke of blijde feest zouden gaan, en ter dood gaande, zongen psalmen, lofzangen en geestelijke liedekens, onderwezen het volk in haar Religie, en vermaanden ze van de Roomsche Kerk te wijken, scheldende de Roomsche Kerk voor eene antichristische Kerk en voor een moordkuil, den Paus voor den Antichrist, en gebruikten alle middelen om 't volk daar af te trekken en, voor haar dolingen, als 't venijn der zielen, te wachten, en zoo dagelijks meer en meer tot hun Religie getogen en van de Roomsche afgetrokken werden, zoo werd de vervolging ook dagelijks grooter” 6.

De *Herdoopers* (Anabaptisten) talrijk in de Nederlanden. Niet berekend om eene duurzame kerk te stichten; eensgezind in vernielingszucht, maar van velerlei leering en uiteenloopende bedoelingen ⁹⁷. Geestdrijverij. Wederdooperij in Westfalen; 1534, uit Holland en de omliggende plaatsen, 12 schepen met reizigers naar *Munster*. In 1534 en 1535 gevaarlijke aanslagen op Leiden en Amsterdam. Vreese-lijke strafoefening over hun moedwil en razernij. — Onder den naam van *Wederdoopers*, en op grond eener vermeende zamenstemming met de gruwelijke leerstellingen der *Munsterschen*, zijn voorzeker vele geloovige Christenen om het

leven gebragt. — *Menno Simons* (1505—1561), van Witmarsum bij Franeker, voorganger der *Mennonieten* of *Doopsgezinden*, van de Hervormden onderscheiden door het afkeuren van den kinderdoop, van den eed, en van allen tegenweer.

Naar het openlijk getuigenis van den Prins van Oranje, in 1568, zijn „door Placaten eene ontallijke menigte der ingezetenen, ja over de vijftig duizend personen, deerlijk ter dood gebragt.”

116. De Keizer, na een werkzaam, onrustig en moeitevol leven, bij naderenden ouderdom en lichaamszwakte, door velerlei teleurstelling en tegenspoed gedrongen, deed afstand van gezag en waardigheden en gaf de Nederlanden over aan zijn zoon *Filips*.

Karel had, sedert 1547, de Duitsche Protestanten onderdrukt; in 1551 was de kans, door den afval van Keurvorst Maurits van Saxen, plotseling gekeerd; de Keizer te Passau genoodzaakt tot een voor de Hervorming gunstig verdrag. — De Franschen hadden veroveringen gemaakt, en vruchteloos werd het herwinnen, in 1552, beproefd. Hierbij kwam lijden en ziekelijkheid. — Het Keizerschap, dat hij gaarne voor *Filips* behouden zou hebben, verkreeg zijn broeder *Ferdinand*. — In Duitschland (Sept. 1555) *Religie-vrede* van Roomschen en Protestanten naar de Confessie van Augsburg (niet voor de Calvinisten). — Overgave der Nederlanden aan *Filips*, in October 1555 te Brussel. Karel overleed, in 1558, in een klooster in Spanje. — Te vergeefs had hij, in den waan misschien de Godsdienst en den Staat te beschermen, het Evangelie vervolgd. „Indien dit werk uit God is, kunt gij dat niet breken, opdat gij niet misschien bevonden wordt ook tegen God te strijden.”

TWEEDE AFDEELING.

1555—1568.

FILIPS II.

117. **Filips II**, Koning van Spanje, van goede hoedanigheden niet ontbloot, maar bij uitnemendheid Spaansch- en Roomschgezind. Spanjaard, zou hij gaarne ook de Nederlanden aan zijn vaderland dienstbaar hebben gemaakt; Roomschgezind was hij, te midden van het veldwinnen der Reformatie, op het uitroeijen der Protestanten, als op de eerste zijner pligten, bedacht. Door het dooden van de ketters, ten gevalle der Roomsche Kerk, meende hij Gode een dienst te doen.

Filips (1527—1598), in Spanje geboren en opgevoed. Gelijk Karel V Nederlander, zoo hij Spanjaard in het hart. Welligt niet wreed van karakter; verscheidene wandaden valschelijk hem te laste gelegd; bijv. de dood van zijn zoon Don Carlos en van zijn tweede gemalin Isabella. In de Nederlanden geneigd den tegenstand ook door zachtheid te overwinnen; het schrikbewind van Alva is uitzondering geweest. Den krijg met andere Mogendheden heeft hij, langen tijd eer ontweken dan gezocht; Frankrijk bestreed hij, na onophoudelijk te zijn getergd. Aan zijn Vader in bekwaamheden niet gelijk; arbeidzaam en wantrouwend, wenschte hij schier alles zelf te verrigten; uit zijn binnenvertrek werden zijne Staten, tot in kleinigheden, bestuurd; aldus zag hij menigmaal het gewigtigste voorbij. Door traagheid, besluiteloosheid, uitstel, werd menige maatregel verzuimd, of eerst genomen wanneer de tijd ter doeltreffende uitvoering voorbij was.

In Spanje als voortreffelijk, bijkans als heilig Koning geprezen. Castilië werd het steunpunt zijner regering; aan het belang van Spanje zou het geheel zijner Staten ondergeschikt zijn. Ook Nederland, thans op zijn beurt (§ 114, 121) bijkans vasal.

Strafoefening over hen die zich tegen de Kerk verzetteden, achtte hij pligtmagtig gebruik der van God toevertrouwde magt. Over ketters te regeren was hem eene onverdragelijke gedachte. Liever duizend levens, zoo hij ze had, verliezen, dan verandering der Godsdienst te vergunnen. Van daar de volharding waarmede hij aan de Nederlanden gewetensvrijheid ontzegd en in Spanje het welig opschietend zaad der Hervorming heeft verstikt. Het ter dood brengen van een aantal Christenen was, na wel volbragte reis, dankoffer. In Sept. 1559 „heeft Filips, in Biscayen aangekomen, binnen Sevilien een ontallijke menigte gevangen om de Religie, zoo mans als vrouwen, openlijk doen verbranden. In October evenzoo te Valedolijd, in zijn eigen tegenwoordigheid en die van 't geheele Hofgezin" ⁶. *Auto-da-fé* (geloofsdaad) het verbranden van hen, door wie *Christus alleen* als Zaligmaker aangeroepen wordt.

Niet aan Filips alleen wijte men de strekking zijner eeuw en het voorschrift zijner Kerk. „Dwingt ze om in te gaan,” opgevat in letterlijken zin, van den ingang

in de Kerk van Rome, als alleen zaligmakend. Door verdraagzaamheid jegens de ketters werd, volgens de ijverige Pausgezinden, de Troon verbeurd.

Filips deed, naar het voorbeeld van zijn Vader, uit Godsdienstijver, wat vermoedelijk bij dezen meer staatkunde was.

118. Filips regering, vóór den binnenlandschen krijg, bevat: den oorlog tegen Frankrijk tot 1559; den aanvang der onlusten, 1559—1565; het Verbond der Edelen en het begin van Alva's bewind, 1566—1568.

A. 1555—1559.

119. Het gezag werd door den nieuwen Landsheer in moeilijke omstandigheden aanvaard. De schatkist ledig; de naburige Mogendheden vijandig of met argwaan bezielde. De oorlog dien het trouwelooze Frankrijk wederom ontstak, werd volgehouden, voornamelijk door de trouw, den moed en het geldelijk hulpbetoon der Nederlandsche Gewesten. Reeds evenwel was het verschil van zienswijze tusschen Filips en de Nederlandsche Grooten onmiskenbaar.

1557. Frankrijk, aangezet door den Paus, verbreekt den wapenstilstand. — Overwinningen op de Franschen; 10 Aug. bij *St. Quentin*; 13 Julij 1558 bij *Grevelingen*; beide onder bevel van Lamoraal Graaf van Egmont. Ook met Engelsche hulp. Filips was, 1555—1558, met Maria, fel roomschgezinde Koningin van Engeland, gehuwd.

Opofferingen der Nederlanders. In 1558 leening van 24 ton gouds; negenjarige bede van f 800,000. — „De Edeldom heeft zich wel gekweten met overgrootte vromigheid en gewilligheid; de Staten hebben gewillig geholpen tot 40 millioenen gouds”⁸.

Landvoogd *Emanuel Filibert*, Hertog van Savoye. — Filips scheen minder eigenmagtig dan Karel V te werk te willen gaan. Meer dan zijn vader was hij toen nog vriend van den Nederlandschen Adel. Naast den Landvoogd zou nu de Raad van State (vroeger onbeduidend §114) meer wezenlijk deel hebben aan het bestuur; met jonge edellieden (Oranje, Egmont, Bergen) versterkt. Spoedig evenwel oppositie, vooral ten gevolge der tegenstrijdigheid van Spaansche en Nederlandsche belangen. Dezerzijds klagten dat de oorlog tegen Frankrijk, grootendeels op kosten van het uitgeputte Nederland, ten behoeve van Spanje gevoerd werd. Daarentegen beweert men dat alles naar den zin der Nederlandsche Grooten tegen het belang des Konings geschiedt. Tweedragt en verwarring in het landsbestuur. Teleurstelling en wantrouwen van Filips.

120. Voordeelige vrede was het loon op hagchelijken strijd; doch werd met zamenspanning der Vorsten tegen Protestantsche onderdanen gepaard. Verzoend, zouden zij eendragtig zijn ook in de handhaving van het Roomsche Kerkgeloof. Filips vertrok naar Spanje,

nadat hij ook in de Nederlanden de ten uitvoerlegging van dit ontwerp voorbereid had.

1559, 3 April. Vrede van *Cateau-Cambresis*, zeer voordeelig voor Filips. Geheime afspraak ter verdelging van ketters, gelijk artikel had Karel V, bij den vrede te Madrid, in 1529, bedongen. — „De Koningen der aarde zijn te zamen opgestaan tegen den Heer en tegen zijnen Gezalfden; om te doen al wat Gods hand en Gods raad te voren bepaald had dat geschieden zoude.”

Aug. Vertrek des Konings, na de handhaving der Placaten nadrukkelijk aanbevolen te hebben. Voortaan zou de regering, met meer waardigheid en klem, (buiten den Raad van State om) bij weinige vertrouwde staatslieden berusten. Vooral van Generale Staten (zoo ligt een orgaan van nationaal verzet) mag geen sprake meer zijn.

B. 1559—1565.

121. De belijders van het Evangelie, talrijk reeds, waren ongezind en onvermogen tegenstand te bieden. Doch drijfveeren van onderscheiden aard, haat tegen Spanje, handelsbelang, eerezucht van den Adel, vooral ook republikeinsche zuurdeesem, een oorzaak van gevaarlijke gisting, maakten vele Roomschen afkeerig van elken maatregel die, ongunstig aan de Hervorming, tevens te zeer in het voordeel van Rome, van Spanje, of van onbeperkt koninklijk gezag scheen. De Reformatie vond bescherming in algemeenen weêrstand tegen de daden of ontwerpen van een antinationaal bewind.

In Duitschland, Frankrijk, vooral ook in Engeland en Schotland, won de Reformatie veld. Ook hier te lande door handelsverkeer, betrekking op buitenlandsche Kerken, openlijke Godsdienstoefening der Protestantsche hulptroepen, niet het minst door de vervolging. Evenwel was het nog: „niet vele wijzen na den vleesche, niet vele magtigen, niet vele edelen” — Nog 100, ja 1000 Roomsche-Catholijken tegen één Gereformeerde *. Bij de meeste Grooten niets dat naar geloofsijver geleek; ze waren noch Catholijk, noch Protestant *.7.

Jaloezij en haat tusschen Nederland en Spanje, onder Filips den Schoone en Karel V, door het begunstigen van Nederlanders versterkt. In 1519 Adriaan Florisz, Bisschop van Tortosa en Regent van Spanje; de achttienjarige Chièvres Aartsbisschop van Toledo; de Nederlandsche Grooten, ten koste van den inlandschen Adel, in hooge bedieningen gesteld; beweegreden tot den opstand in 1520. — Nu vreesde Nederland a. wederkeerige partijdigheid van een geheel Spaanschen Vorst; b. de hooghartigheid der Castilianen; c. de invoering van despotieke instellingen, meest van de Spaansche Inquisitie (werktuig ook van Vorstendwingelandij), die in het pijnigen en folteren helsche volkomenheid bereikt had.

De koopsteden verlangden meer verdraagzaamheid, opdat de vreemdelingen niet zouden afgeschrikt worden. „Zij konden in Nederland van de Gereformeerden zoo kwaad een gevoelen niet hebben als de Inquisiteuren in Spanje, want zij bevonden

hen oprechte lieden, vol geloofs, liefde en waarheid; den waarachtigen God aanbiddende, drielvuldig in personen, en die, door Christus bloed alleen, afwassing der zonden verwachtten, en dagelijks hun geloof met hun bloed, gelijkvormig de H. Schriftuur, bezegelden. Dit was veel de opinie onder het Volk" 7. Reeds in 1550 had, op aandrang der Brabantsche Steden, van Antwerpen vooral, de Koningin Maria verkregen dat de Spaansche Inquisitie achterblijven zou. — De Nederlandsche magistratuur had een afkeer van het dooden om ketterij.

De Adel verarmd door oorlogsuitgaven, meer nog door de weelde van het Hof. De Groote Heeren, diep in schulden, meerendeels (ook bij gebrek aan bezigheid en afleiding in den krijg) onrustig, woelziek, tot verandering niet ongeneigd.

122. De Koning had zijne zuster *M a r g a r e t h a*, Hertogin van Parma, tot Landvoogdes over de Nederlanden gesteld. Haar bestuur werd spoedig, door argwaan en tegenstand van den Adel, grootendeels belemmerd. *W i l l e m*, Prins van Oranje, stond aan het hoofd dezer magtige partij; tegen zijn overleg was een der schranderste staatslieden, de Kardinaal *G r a n v e l l e*, raadsman der Landvoogdes, niet bestand.

Margaretha, natuurlijke dochter van Karel V; weduwe van Octavius Farnese, Hertog van Parma (1522—1586); „haar benoeming neêrlaag voor de nationale partij" 97. — Voorzitter van den geheimen Raad Viglius van Zuichem (1507—1577), Fries en uitmuntend regtsgeleerde; Voorzitter van den Financie-Raad, de Graaf van Barlaymont, ijverig en bekwaam; beiden onwrikbaar in gehechtheid aan het Vorstelijk gezag en aan de Roomsche Kerk. — Voornaamste raadgever der Hertogin, door kunde en schranderheid uitstekend, in de gewigtigste zaken onder Karel V werkzaam. *Antonius Perenot* (1516—1586); uit Bourgondië, geen Nederlander, zoon van den Kanselier Granvelle, den vertrouweling van Keizer Karel. Bisschop van Atrecht, werd hij in 1561 Kardinaal. Niet dweepziek of bloeddorstig.

Hoofden van den Adel. — Filips van Croy, Hertog van *Aerschot*, aanzienlijk ook door gegoedheid, Pieter Ernst, Graaf van *Mansfeldt*, bekwaam krijgsoverste, Duitscher, reeds in 1543 met den Keizer in de Nederlanden gekomen, Stadhouders van Luxemburg. Johan van Ligne, Hertog van *Aremberg*, Stadhouders van Friesland, Overijssel en Groningen. De Graaf van *Megen*, Stadhouders van Gelderland en Zutphen. Vooral *Egmont*, Stadhouders van Vlaanderen, de eerste in krijgsroem. Filips van Montmorency, Graaf van *Hoorne*, Admiraal; zijn broeder Floris, Heer van *Montigny*, Gouverneur van Doornik. — Door invloed en staatsbeleid toen reeds Willem prins van Oranje vooraan; 25 April 1533 te Dillenburg geboren, 1544 erfgenaam van Prins René, in de Nederlanden opgevoed, door Keizer Karel met gunstbetoon en vertrouwen hoogelijk vereerd, in 1551 met de rijke erfdochter des Graven van Buren (1533—1558) getrouwd, in 1555 (met voorbijzage van veldoversten van naam), opperbevelhebber in voorspoedigen veldtocht tegen de Franschen; de Keizer had bij den afstand, op zijn arm geleund; hij had de Keizerskroon naar Duitschland overgebracht en tot den vrede van Cateau-Cambresis

medegewerkt. Schitterende hofhouding te Breda en vooral te Brussel. — Geschikter leidsman kon de Adel niet hebben.

123. Verdeeldheid en botsing was, bij wederkeerig wantrouwen, onvermijdelijk geworden. In het lang gerekt verblijf van Spaansche troepen en in de vermeerdering der Bisdommen zag menig een den toelag om Nederland onder vreemde overheersching te brengen. Het meerendeel der Nederlandsche Grooten spande te zamen met den Prins van Oranje, om Granvelle, verdacht van dergelijke plannen en die hun in den weg stond, door tegenwerking, aanklagt, verguizing, tot het verlaten van de Nederlanden te dwingen. Na zijn vertrek ging men voort met het doordrijven van maatregelen en het verlangen van waarborgen niet wel vereenigbaar met de landvorstelijke hoogheid en met de regten en eischen der Roomsche Kerk.

1559—1561. De Prins achtte het gevaarlijk uit Spanje en naar Spaanschen raad te worden geregeerd en had, met afkeer, de geheime afspraak der Vorsten (§ 120) ontdekt. Spanning wegens: 1. het blijven van 3000 Spanjaarden, weinigbeduidend aantal tegen de inlandsche troepen en burgerijen; 2. de oprigting van nieuwe Bisdommen; in plaats van vier, achttien, waaronder drie Aartsbisdommen, Kamerijk, Mechelen en Utrecht; eene vermeerdering, om het toenemen der bevolking en de slapheid der tucht, door Filips den Goede en Karel V beraamd; doch hatelijk bij a. de vorige Bisschoppen, om de beperking van hun gezag; b. de lagere Geestelijkheid, om het strenger toezigt en dewijl de inkomsten der Abdijen aan den bisschopsstoel kwamen; c. den Adel, om den meerderen invloed der Geestelijkheid in de vergadering der Staten; d. de Protestanten, dewijl de maatregel voornamelijk tegen hen gerigt was; e. de gansche bevolking, omdat vertalrijking der Bisdommen, (ten onregte) in verband met Spaansche Inquisitie werd gebracht. — 1561. Aug. Tweede huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, dochter van den Keurvorst Maurits; de Prins nu dubbel verdacht, om de Evangelische belijdenis zijner gemalin en de vete tegen haar vader (§ 116).

1561—1564. Haat tegen Granvelle. De oppositie, eigenlijk tegen het regeringstelsel gerigt, had den kardinaal tot mikpunt⁹⁷. Evenwel had hij het vertrek der Spaansche krijgsbenden begeerd, de vermeerdering der Bisdommen afgekeurd, en was, noch vijand der Privilegiën, noch Spaanschgezind. — Handhaving der Placaten. 1560. Jan Herrewijn in Vlaanderen, sprak ter dood gaande tot het volk: „dus beloont d'ellendige wereld de dienaars des Heeren Jesus Christus. Eertijds, toen ik dronk en klonk en dobbelde, toen ik in alle ongebondenheid en goddeloosheid leefde, was ik buiten gevaar van deze banden; maar, zoo haast ik mij tot Godzaligheid begeven wilde, werd mij de wereld tot vijand, en nu voert ze mij ter dood. De dienstknecht is niet meerder dan zijn Heer”⁹⁸. Hij zong in 't gaan ook den 130sten Psalm. — In 1562 werd opgesteld en in 1563 in het licht gegeven de *Belijdenis des geloofs* (§ 83a) „van de geloovigen die in Nederland overal verstrooid zijn, en naar de zuiverheid des Evangeliums van onzen Heer Jezus

Christus begeeren te leven." — Bemoediging der Protestanten door den voortgang hunner geloofsgenooten in Frankrijk, alwaar (bij het Edict van 17 Jan. 1561, en na den eersten Religie-krijg, bij den vrede van 19 Maart 1563) gewetensvrijheid, op vele plaatsen Godsdienstoefening, toegestaan was. — Opschudding onder de Gereformeerden te Doornik, Valenciennes en elders. — 1563. Maart: vereeniging (*Ligue*) van de meeste hoofden van den Adel tegen den Kardinaal; brief van Oranje, Egmont en Hoorne aan den Koning, om zijne verwijdering, op dringenden toon, te verzoeken. 1564. Granvelle, aan velerlei smaad ten doel, verlaat, op geheimen last des Konings, het Land.

1564 en 1565. Oranje en de zijnen alvermogend bij de Landvoogdes, welke nu, vermits ze haar gezag niet handhaaft, geen tegenstand voelt. De aanhangers van den Kardinaal ter zijde gesteld; niet zonder verwarring in het bestuur, misbruiken, omkoopbaarheid der ondergeschikte ambtenaars, provincialisme, velerlei beklag. Verlegenheid van Margaretha. — 1564. Een leeraar der Gereformeerden te Antwerpen verbrand; vermanende het volk dat hem ontzetten wilde: „lieve broeders, dat zich niemand voordoe om mij te verlossen; laat de Heer zijn werk in mij volbrengen" ⁸. — Dikwerf verwonderlijke lijdzaamheid; bij Antwerpen zamenkomst van vier of vijfhonderd menschen, door vijf of zes trawanten gestoord: de Predikant ontkwam; sommigen gevangen; één onthalsd. — De groote Heeren verlangen aan den Raad van State de andere Raden te onderwerpen en aan de Staten-Generaal afdoenden invloed te verleenen; als waarborg tegen vreemden en ook tegen den Vorst. — 1565. Egmont naar Spanje, om dergelijke krachtige hulpmiddelen tegen wanorde die ondragelijk werd. Doch wat zou er bij eene onafhankelijkheid, zoo volkomen, geworden zijn van het Vorstelijk gezag?

De Protestanten begonnen magtig te worden. Duizenden deelden heimelijk in hun geloof. Jeugdige edellieden, vooral der Waalsche Provinciën, uit Frankrijk en Zwitserland, als ijverige Protestanten wedergekeerd. Bondgenooten buiten 's lands: de Fransche Gereformeerden, vele Duitsche Vorsten, ook Keizer Maximiliaan II (1564—1576), in zijn hart der Hervorming toegedaan, met Filips weinig bevriend. Menig aanzienlijke, uit overtuiging, medelijden of politieke inzigten, den Hervormden gunstig. Wezenlijke of voorgewende vrees voor de *Spaansche* Inquisitie (wier invoering Filips niet schijnt te hebben bedoeld) maakt de zaak der Protestanten, ook voor de Roomschen, tot *nationaal* belang. Algemeen werd verzachting der Placaten verwacht.

C. 1566—1568.

124. De Koning, lang weifelend en besluiteloos, zond eindelijk bevelen waaruit onverzettelijkheid bleek. Teleurgestelde hoop op zelfstandigheid van regeringsvorm en op gewetensvrijheid bragt algemeen misnoegen te weeg, spoedig in driftigen weêrstand en in het **V e r b o n d d e r E d e l e n** openbaar.

Hendrik van Brederode, hoog van afkomst, fier, vurig, ondernemend, rusteloos, stoutmoedig, volksgezind ⁹⁸, los van zeden en oplopend. *Lodewijk van Nassau* (§ 148), jonger broeder van den Prins, moedig, voortvarend, uitmuntend door

edelaardigheid en godsvrucht; de ziel van het Verbond. De Prins (waarschijnlijk met opzet niet vooraf geraadpleegd) heeft weldra kennis, ook misschien geheim welgevallen er aan gehad; in de hoop van, bij eensgezindheid en kloekheid, te doen vermijden wat door onbedachtzaamheid de menigte op de been zou kunnen brengen.

Geheim overleg om zich binnen en buiten 's lands tot tegenweer te bereiden. — 1566. 5 April. *Request* om matiging der Placaten, door Brederode met 300 Edelen, te Brussel aan de Landvoogdes overhandigd; deze antwoordt dat zij des Konings goedvinden vragen en inmiddels zachtheid aanbevelen zal. — Deze daad, die, volgens hen, het uitbarsten van algemeenen opstand verhoedt, wordt hun door velen toegerekend als gekwetste Majesteit en rebellie. De Edelen gescholden voor *Geuzen* (ellendelingen); hierop zinspelend, dragen zij een penning met het opschrift: *fidèle au Roi jusqu'à la besace*.

124a. Door de Edelen ondersteund, hielden de talrijke Gereformeerden zich niet langer schuil. Niet langer in het geheim moest de Heer, die zoo heugelijke uitkomst gaf, worden gediend. De Gemeenten vestigden zich op meer geregelden voet; de openbare prediking werd algemeen; straks, waar het noodig was, door gewapende houding beschermd.

Overleg bij de Regering omtrent voorloopige *Moderatie*, om de ongenoegzaamheid *Moorderatie* genoemd. — In April en Mei nog verscheidene om de Religie gevangen, eenige verbrand.

De tijd der lijdzaamheid scheen voorbij. De Hervormden waren niet van zins de prediking des geloofs na te laten. In Vlaanderen waren reeds openlijke bijeenkomsten in zwang. Nu beslist de Synode, te Antwerpen vergaderd, de openbare preek aan alle oorden des lands in te voeren. De Regering bijna nergens in staat het te beletten. — Snel organiseerden zich thans de Gemeenten; onder een *Consistorie*, voorts met de Synode als Landskerk. Eene menigte ballingen teruggekeerd; daaronder een aantal predikanten, vol ijver en moed (Dathenus, Modet, enz.) Vele Gereformeerde leeraars, van heinde en ver, vooral uit Frankrijk (de Brès, le Grange, du Jon, Taffin).

1566. Junij. *Openbare Prediking*. Verzamelingen in het vrije veld, van 4000 tot 15000 personen. — 3 Julij. Placaat tegen het openlijk preeken. Nu wapent men zich schier overal om ter preke te gaan; een haagpreek scheen een krijgsbedrijf. — In eene vergadering te *St. Truijen* wordt door de Verbonden Edelen bescherming beloofd. Meer dan 200,000 man aldus in het geweer. Ook het onrustig en miltziek gemeen voegt zich bij de Protestanten, om met knuppel en piek te razen tegen de priesters en *Vive les Gueux!* te roepen. Overal vrees voor oproer en bloedbad. Angst en verontwaardiging der opregte Catholijken. Radeloosheid der Landvoogdes.

Geen redmiddel, zoo niet de Grooten, door Edelen en burgers gesterkt, zich aan het hoofd der beweging, en aldus het Land tegen de uitspattingen van het gemeen en de vervolgenheid des Konings in veiligheid stellen. Aarzelings ook van den Prins van Oranje, beducht voor het onweerstaanbaar drijven der uiterste partij,

en steeds verlangend dat de Gereformeerden de Augsbursche belijdenis zouden aannemen, om den weêrzin der Duitschers tegen de Calvinisten. Deze raad vindt geen ingang. Liever grooter gevaar dan dergelijk wijken. Zou naamsverandering den Calvinisten gebaat hebben? — De Consistoriën verlangden dat de Edelen (naar het Protestantsch karakter van het Compromis) zich zouden verbinden voor de Gereformeerde Confessie van 1561 godsdienstvrijheid te verwerven.

Tweede verzoekschrift der Verbonden Edelen; om de godsdienstvrijheid en om aan Oranje, Egmont en Hoorne de magt te verleen en om in de veiligheid en rust te voorzien. Aldus zouden zij meesters van het land en de Koning aan den Doge van Venetië niet ongelijk geweest zijn. Toorn der Landvoogdes. Uitstel.

12 Aug. Antwoord van den Koning op het eerste smeekschrift. Pauselijke inquisitie zou ophouden, nu de bisschoppelijke regtspraak was gevestigd. Er mogt een plan van moderatie worden ontworpen. Genade zou, mits alle verbindtenissen ophielden, worden verleend. Deze schijnbare toegeeflijkheid, in de toenmalige omstandigheden, ongenoegzaam; het doel was en bleef de uitroeijing der ketterij.

125. De verademing duurde niet lang. Overmoed en onverstand dreef tot den noodlottigen Beeldenstorm, waardoor het Verbond uit één sprong, de Landvoogdes overmagt herwon, het gunstig uitzigt der Hervormden verdween en, aldus, nadat elke poging tot weêrstand was verijdeld, de komst van Alva, ter strafoefening, voorbereid werd.

1566. Aug. Beeldenstorm. In de onderscheiden Gewesten bijkans gelijktijdig; dezelfde gemoedsstemming, zonder afspraak of overleg, in dezelfde handelingen openbaar. Haat der Gereformeerden tegen de baalspriesters en de hostie (den broodgod, waarmee afgoderij gepleegd werd); alle beelden, crucifixen, Lieve Vrouwen en heiligen waren hun een gruwel. Op het voorbeeld der vrome Koningen van Juda moest er zuivering geschieden, om niet, door langer oogluiking, Gods gerigt te halen over het Land. — In West-Vlaanderen alle sieraden der Roomsche eerdienst ontviid en vernield. Geen troepen beschikbaar; de meerderheid des Volks afkeerig van de Regering, besluiteloos, werkeloos. — 19 Aug. Uitbarsting te Antwerpen. De prachtige kathedraal tooneel van den moedwil. Met groote furie, razernij en verwoedheid, alles in stukken en ter neder gesmeten, alle kerken, kloosters en Godshuizen van beelden en sieraden beroofd; men liep langs de straten, met brandende toortsen en waslicht uit de Kerken, als dolle menschen roepende: *Vive les Gueux!* — Als een loopend vuur verbreidt zich de vernieling over schier het geheele land. Alleen in Brabant en Vlaanderen in vier dagen meer dan 400 kerken verwoest.

De eigenlijke beeldstormers weinig in getal. De Verbonden Edelen en de Consistoriën hadden aan een ook voor hen zoo verderfelijke baldadigheid geen deel. Ze was in hun oog een fout, geen misdrijf. Elk Gereformeerde moest afschaffing, op regelmatige en wettige wijs, begeeren van al wat naar beelddienst geleek.

1566. 23 Aug. Overeenkomst der Landvoogdes met de gedeputeerden der Verbonden Edelen. Fraaije belofte; de openbare preek zou, waar ze tot dusver plaats had, niet worden gestoord; onder die voorwaarde zullen de Edelen ze elders helpen beletten en ontbinden zij het Compromis. De gevolgen van dien misslag bleven

niet uit. Veerkracht en eensgezindheid moest aldus te loor gaan; de Landvoogdes zou steun vinden in den afkeer der Roomschen tegen heiligschennis, der bevolking tegen verder rumoer en opstand. Aan dergelijk accoord zou, bij de tijding van den beeldenstorm, het zegel van Filips II niet worden gehecht.

Voor Oranje, Egmont en de overige Grooten was nu dit de keus. Of zelf, door het dempen van de beweging, verrigten wat de Koning verlangt, of zich onverwijd aan de spits der nationale partij stellen en, gewapend tegen Spaansch geweld, met den Koning onderhandelen ter handhaving van de vrijheden des Lands. Onderhandsche pogingen van Oranje in dien zin; wervingen in Duitschland. Egmont onwillig. — Toerusting van de Landvoogdes. — 1 Dec. Besluit der Consistoriën te Antwerpen, om de wapenen op te vatten. Brederode over de aan te werven krijgsmagt gesteld.

Gewigtige voordeelen der Landvoogdes. — 17 Dec. Placaat waarbij de stad Valenciennes rebel verklaard wordt. Door Noircarmes belegerd. — Jan. Talrijke bende Hervormden, in West-Vlaanderen (met verlies van 2000 dooden), verslagen.

Welke ontwerpen werden thans nog door de Hervormden beraamd? Antwerpen bemagtigen als middenpunt; rekenende op de stadhouderschappen van Oranje, op niet minder dan 52 steden, waar het volk zich in beweging zou stellen; meester van Deventer en Maastricht, en alzoo met Duitschland in gemeenschap. Voorts dacht men Zeeland te bezetten en over zee met Fransche en Engelsche geloofsgenooten zich in betrekking te stellen.

1567. Vergeefsche aanslagen. — Amsterdam door Brederode tegen overrompeling bewaard. — Aanslag van Toulouse op Walcheren deerlijk mislukt; daarna (13 Maart) zijn leger bij Oosterweel, in het gezigt van Antwerpen verrast en uit één gejaagd; een slagting, geen veldslag. — 24 Maart. Overgaaf van Valenciennes. Strafoefening. De Leeraars opgehangen. Guido de Brès juichende ter dood geleid: „Heden sterf ik voor den naam van Gods Zoon. Gode zij dank! Ik ben zeer verblijd. Nooit had ik gedacht dat God mij die eer zou doen. Van oogenblik tot oogenblik word ik bekrachtigd en mijn hart springt op van vreugde in mij. De dood is niets; o hoe zalig zijn de dooden die in den Heere sterven! Het is als of mijn geest vleugelen heeft om zich ten hemel te heffen, waar ik heden genoodigd ben ter bruiloft van mijnen Heer, van den Zoon van mijnen God.” — Brederode ruimt het Land (April). De Gouvernante schrijft een nieuwen eed van gehoorzaamheid „tegen elk en een iegelijk, zonder eenige uitzondering,” voor. De Prins weigert en vertrekt (22 April). — Het Verbond uit een. Vluchtelingen naar Engeland, Duitschland en elders, meer dan 100.000.

Vóór het einde van April de onderwerping algemeen. Verordening in Mei, te Antwerpen: „die eenige oefening der Gereformeerde Religie oefenen, doop, huwelijk, Avondmaal, Psalmen zingen, openbaar gezang in vergaderingen, of begrafenissen op andere wijs dan in de Roomsche Kerk, zullen met den galg of met het zwaard gestraft worden.” — Te Doornik 106 vermogende kooplieden van hunne goederen beroofd. „Die biechten wilden, onthoofd of opgehangen, die standvastig bij hun geloof bleven, verbrand” ^e.

Alvarez de Toledo, Hertog van Alva, een der bekwaamste Veldheeren van Karel V, naar de Nederlanden gezonden met een leger van 10,000 man; fier, hardvochtig, gestreng; berekend om deze Gewesten tot voorbeeld van onverbiddes-

lijke wraakoefening te stellen. — 1567. Aug. Aankomst te Brussel. — 9 Sept. Egmond en Hoorne gevangen. — Oprigting van een Raad der Beroerten. — Dec. Afreis van de Landvoogdes.

126. De Prins van Oranje vertrok; moedeloos en zonder uitzigt voor zichzelf en voor het Land. Vernederd, om op Gods tijd te worden verhoogd; om te leeren, niet als eerezuchtig partijhoofd, maar als nederig dienaar van Gods Voorzienigheid, niet in eigen wijsheid, maar in afwachting van hooger wenk en leiding, werkzaam te zijn. Alle de plannen die hij gemaakt had, waren mislukt, opdat Gods plan ten uitvoer zou worden gelegd. De Hervormden waren gedood, verjaagd, of tot ontveinzing hunner belijdenis gebragt; de Hervorming scheen met wortel en tak uitroeibaar; doch de berekening moest falen en Alva uit Spanje komen, om het tot rust gebragte Land op nieuw in beroering te brengen; om den binnenlandschen krijg te ontsteken waarin het Evangelie over de geweldhebbers der wereld zegevieren zou; om aldus, door de magteloosheid zijner woede, Hem te verheerlijken die gezegd heeft: „Mijn raad zal bestaan en Ik zal al mijn welbehagen doen.”

De Prins nog geen geloofsheld⁹⁸. Wel schijnt hij krachtig verzet te hebben gewenscht; eigenmagtige bijeenroeping der Staten, vrije onderhandeling met den Koning, des noods gewapende verdediging des lands tegen Spaansche troepen⁹⁷. Veel dat openlijk door hem afgekeurd werd, zag hij welligt niet ongaarne; beducht evenwel voor onberaden gewelddadigheden waaruit door de Spaansche Regering het lang gezochte voorwendsel om Nederland te overheeren zou worden ontleend. Sterk door overleg met de Vliesridders en met zijne Duitsche verwanten, had hij kans gezien om leiding te geven aan de opgewekte volkskracht, en, als tusschenpersoon en voorspraak, voor Nederland meer zelfregering en verdraagzaamheid van Filips II te bedingen. Zijne berekeningen waren verijdeld door de buitensporigheden van het gepeupel, de aarzeling, laauwheid en eigenbaat der meeste hoofden der beweging en het vooroordeel der Duitschers tegen het alhier veldwinnend Calvinisme. — Nu beproefden bijna alle groote heeren, nadat ook hun weifelen en dralen nationaal verzet onmogelijk gemaakt had, zich door onderwerping en vernedering te redden. De Prins was een der zeer weinigen die inzagen dat voor den vergramden en ijverig roomschgezinden Koning wraakoefening pligt was.

TWEEDE TIJDPERK.

STRIJD.

1568—1648.

ALGEMEENE AANMERKINGEN.

127. Op veertigjarig martelaarschap volgt Tachtigjarige krijg. Het hoofd wordt niet meer lijdelijk op de slagbank gelegd. De Heer geeft uitkomst aan zijn Volk. Nederland, door het Evangelie hervormd, wordt door de hand des Allerhoogsten en het zwaard der Prinsen van Oranje beschermd. — Vervolging om der Godsdienst wille en het veldwinnen der Reformatie geven weldra aan den strijd een Protestantsch karakter, zoodat gewetensvrijheid hoofdbeginsel en de krijg religie-krijg wordt. Aanvankelijk echter had de algemeene weêrstand vooral de handhaving van 's Lands onafhankelijkheid en vrijheden ten doel.

De onderdrukte Gemeente, door regtmatigen tegenweer, werd politieke partij. Ook bij den Christen, onder kriegsrumoer, is de geloofsijver niet vrij van hartsucht en berekening van eigen belang. Het is niet meer: „Vader, vergeef het hun, want ze weten niet wat zij doen.” — De meest heerlijke zegepraal der waarheid is voorbij; de Gemeente wordt minder uitgebreid dan bevestigd, het zwaard des Geestes is niet even krachtig op het slagveld als in kerkers en op het moordschavot.

128. *Afkeer van vreemde overheersching* behoort onder de voorname oorzaken van den opstand. De naijver van de Nederlanders op de Spanjaarden ontbrandt in heftig misnoegen over de schier uitsluitende voorkeur door den bij uitstek Spaansch geworden Vorst aan eigen volksgenooten, vooral in het algemeen bestuur zijner uitgestrekte Rijken, verleend. De volkshaat klimt ten top om de wreedheid waarmede, door Spaansche veldheeren en troepen, de strenge bevelen huns meesters worden ten uitvoer gelegd.

(§ 121). De Algemeene Regeringsraad te Madrid, bijna geheel uit Spanjaarden, vooral Castilianen, zamengesteld; de klagt over aanstelling van vreemden in de Nederlanden had weinig grond. De Zuidelijke Gewesten later, niet zonder waarborg tegen Spaanschen invloed, verzoend.

Vrijgemaakt van het leenverbond tot het Duitsche Rijk (§ 114), bleef Neder-

land meerendeels een Germaansch land, de voormuur tegen Frankrijk. En zou het dan nu, door erfregt ingelijfd in de Spaansche Monarchie, tegen zijn aard en belang, aan het overmagtige Spanje ten steunpunt moeten verstrekken om Midden-Europa te bestoken? — Weêrzin tegen Spaansche landaard en politiek. Vóór 1565 althans, vereenigden zich adel en geestelijkheid en burgerij tegen de Regering. Natuurlijk; zij was vreemd, anti-nationaal. De godsdiensttwisten alleen hebben eene partij doen ontstaan, welke des noods zelfs Spaansche boven Protestantsche overheersching verkoos. — Hoe moest (ook na den beeldenstorm, zoo ergerlijk voor al wat Roomschegezind was) aller haat tegen Spanje weder ontvlammen, bij een schrikbewind als dat van Alva, niet enkel tegen de ketters, maar bijkans evenzeer tegen het nationale van den weêrstand gericht!

129. Het zwaard werd getrokken ook *tot behoud of uitbreiding van de Vrijheden des Lands*. Deze Vrijheden echter waren meestendeels voorregten van Geestelijkheid, Adel, plaatselijken Magistraat. Vrijheidsmin was dikwerf overmoed der Stedelijke Regenten, zucht der Stenden om zich te doen gelden tegen den Vorst.

Privilegiën door de Hertogen en Graven verleend, niet *opdat* zij Landvorsten zouden worden; maar *omdat* zij het waren; *bewijs*, niet *voorwaarde* van gezag. Of bij loutere *gunst*, of bij *overeenkomst*, van wier naleving de betrekking tusschen Vorst en onderdaan niet afhankelijk was. Zelfs de voorregten van *Brabant* (onbillijkerwijs, ingeroepen ten behoeve van andere Gewesten) gaven enkel het regt om een daarmede strijdig bevel niet ten uitvoer te leggen, geen bevoegdheid om zich van 's Vorsten gezag te ontslaan (§ 31). — Bij de inhuldiging werd der Voorzaten *gunst*, vrijwillig, niet als verbonden aan het erfregt, bevestigd. — Het *Groot-Privilegie* sedert lang te niet, een ware plaag van het Land (§ 64 en 67). Vele Privilegiën onbillijk, nadeelig voor de eendragt tusschen Steden en Gewesten; sommigen onverenigbaar met het Souverein gezag. — De wegneming van menig voorregt zou nuttig en heilrijk voor het Algemeen zijn geweest. Filips II ging hierin omzigtig te werk; eerst in oorlogstijd heeft hij zich aan geen Privilegiën (omdat hij ze verbeurd achtte) gestoord. De uitsluitende heerschappij der Roomsche Kerk was hem een Lands-Privilegie, heilig boven elk ander regt; vooral ook *uit haat van de Religie* zijn Privilegiën en vrijheden gekrenkt. — Verbreking der Privilegiën dikwerf meer kreet en leus dan wezenlijk en algemeen bezwaar. — „Niet in het enkel verkrachten van Privilegiën de hoofdgrond van het Recht van Afzwering, maar in de noodweer tegen een Vorst, die, na alle pogingen tot redelijke verzoening, zich als *vijand* van zijn Volk gedroeg”³.

Schennis der Privilegiën dikwerf op den voorgrond gesteld, *a. in officiële bescheiden*, bijv. in de Acte van Afzwering; opdat men de Roomschen, met wier medewerking men zich nog vleide, of voor wier tegenwerking men beducht was, niet te zeer ergeren zou; *b. door stedelijke Regenten* die, aan de Godsdienst tamelijk onverschillig, zich de vrijheid, te weten der Stedelijke Overheden, ten hoofd-doel hadden gesteld. Zoo was te Leiden het opschrift der noodmunt, niet om der Godsdienst wille;” maar, „om der vrijheid wille.” Een Predikant op den predikstoel dit afkeurende, trok een ambtenaar der stad, zittende nevens den Burge-

meester van der Werff, een geladen pistool uit den zak, zeggende: „wil ik hem er aflichten?” 't geen de Burgemeester wijselijk afried en stuitte ⁸.

130. Het verzet had in het eerst geenszins afzwering des Konings ten doel. Ook waar ontzenuwing van het Souverein gezag begeerd werd, stelde men prijs op behoud van den monarchalen vorm. Met valsche leerstellingen doordrongen, waren de hoogere standen echter van de onmisbaarheid eener landsheerlijke oppermagt overtuigd. Het volk was aan het Huis van Oostenrijk gehecht. De Hervormden bleven, om der conscientie wille, tot onderwerping aan harde heeren bereid. — Aldus scheen er, langen tijd, op verzoening kans.

Evangelische zin tegenover gevoelens wier strekking het was den Staat, door vernedering en beperking van het Vorstelijk gezag, te herscheppen in een Republiek (§ 87). Een Staatsregt, bij de Roomschen vereenigbaar met elke aanmatiging der Pauselijke opperheerschappij. De *Jesuiten* stelden Souvereiniteit der menigte over de Vorsten; onvervreemdbaar regt om den Staatsvorm te kiezen; edoch aan het goddelijk gezag des Pausen ondergeschikt, en uitgeoefend in het belang der Roomsche Kerk. — Bij de Hervormden, getrouw aan de uitspraken der H. Schrift, werd deze verkeerde rigting opgewogen door christelijke ondergeschiktheid en geduld.

131. De Hervormden hadden *vrijheid van Christelijke Godsdienst-oefening* ten doel. Zij zouden zich, behalve geloofsverzaking, alles hebben getroost; dit niet. Ten gevolge dezer pligtmatische onverzettelijkheid werd de krijg somtijds voortgezet, enkel om de Godsdienst. De Hervormden, kern van den wederstand, gaven weldra leiding en toon; voor hen geen vrede zoolang het ééne noodige werd ontzegd. — Door den strijd om vrije belijdenis der Gereformeerde Kerk, is de Staat der Vereenigde Nederlanden gevormd.

Er werd verlangd „vrijheid van de ware Christelijke Religie, te regt genaamd de *Evangelische Gereformeerde*, begrepen in de 37 artikelen der Belijdenis door de N. Gereformeerde Kerken in 't midden der zwaarste verdrukkingen gedaan. Gezuiverd van bijgeloovigheden en afgoderijen, overeenkomstig met Gods H. Woord, met de 12 artikelen des algemeenen Christelijken geloofs en met de verklaringen door de oude Conciliën tegen de ketteren” ¹¹. Vrijheid van Godsdienst-oefening, zelfs voor afgodische en godlasterlijke gevoelens, was, ook den Hervormden, een gruwel.

Vrijheid van Religie was het eenige dat evenmin door Filips II kon worden gegeven, als door de Hervormden kon worden gemist. De Koning achtte zich, even als elke Overheid en op het voorbeeld ook der Duitsche Protestantsche Vorsten, gerechtigd en verplicht eene Godsdienst-oefening welke hij afkeurde, te beletten. Zelfs voor gematigde Roomschegezinden, bijv. voor Viglius, was conscientie-

vrijheid, ook in den huiselijken kring, een afschuwelijke maatregel, uitlopende op ongodisterij.

De onderhandelingen braken telkens op het punt der Religie af. In 1580 schrijft Willem I: „wenschelijk ware het dat Gods genade ons een goeden vrede schonk; doch ik heb er weinig hoop op; want men eischt het verlaten van Gods Woord, wat, Gode zij dank! niemand doen wil; liever alles wagen dan dezen schat te verliezen.” Zonder dit hooger beginsel, had waarschijnlijk Nederland, evenmin als Arragon, Napels, Sicilië, Milaan, zijne Privilegiën en onafhankelijkheid bewaard.

Langen tijd versmaadden vele Roomsch-Catholijken het bondgenootschap zelfs der ketterij niet, tegen den anti-nationalen invloed van Italiaan en Spanjaard.

132. Aanvankelijk was het den Hervormden om gewetensvrijheid te doen; zij wilden niet langer, om Evangelische gevoelens, van het leven worden beroofd. Later kwamen zij tot meerderen eisch; er moest vrije Godsdienstoefening zijn. Eindelijk, toen de Koning uitroeijing der Christelijke Gemeente tot onveranderlijke voorwaarde van bevrediging had gesteld, werd de strijd tegen Spanje levensbeginsel van Kerk en Staat. — De Gereformeerden, onderworpen aan de magt die uit God is, rekenden zich niet gehouden, noch om den hals onder het slagzwaard van een Roomschgezinden beul te stellen, noch om in ballingschap te gaan sterven, noch om de Evangelische Kerk aan de willekeur en dweepzucht van den Landsheer ten offer te brengen.

De oorlog in den beginne enkel om gewetensvrijheid en lijfsbehoud. „Een defensieve oorlog en zij trachtten niet anders dan zich, met huisvrouwen en kinderen, in het leven te behouden en in vrijheid van conscientie en van het aanroepen des Naams Gods, door den eenigen Middelaar Christus Jezus; zij zouden daarom van hun kant, behoudens een weinig toegeeflijkheid, een einde van alle bloedstorting hebben gemaakt” 7.

Jaren had de bange worsteling geduurd; nog werd aan geen Afzwering gedacht. — In een smeekschrift aan Filips, in 1573, zeggen de Nederlanders: „Dat Alva ons te laste legt dat wij de wapenen *tegen Uwe Kon. Maj.* hebben aangenomen en op gevat, dit ontkennen wij, en wij betuigen voor Uwe Kon. Maj., ja voor God en zijn heilige Engelen, dat zulks nooit ons oogmerk geweest is. Want wij onderwerpen gaarne ons zelve, met al hetgeen wij in de wereld dierbaar hebben, onder Uwer Majesteits gehoorzaamheid en onderdanigheid, en wij zijn bereid om U met lijf en met leven alle goede en getrouwe diensten te bewijzen.”

133. Onvermijdelijk was, om de warmte van den geloofsijver en de wederzijdsche spanning der Gezindheden, de vestiging van eene *Heerschende Kerk* en van een *Gereformeerden Staat*. Vereeniging van Roomschen en Hervormden, op gelijken voet, bleek, in de toenmalige omstandigheden, ijdele wensch, droombeeld. De verzoening van Roomsche Gewesten kon niet achterblijven, toen de Vorst hunne bezwaren

wegnam en, zoodra de behoefte aan bijstand der Gereformeerden ophield, werd verdraagzaamheid ondenkbaar. Daarentegen, waar de Hervorming gezegevierd had en het Protestantsche geloof drijfveer der Staatskunde werd, kon geen onvoorwaardelijk vertrouwen of gelijk regt aan Roomschgezinden worden verleend.

Al wat naar Inquisitie zweemt, uit Nederland gebannen (§ 86.) Bij de Unie van Utrecht was bepaald: „Ieder particulier zal in zijne Religie vrij mogen blijven, en men zal niemand ter oorzaak van de Religie mogen achterhalen of onderzoeken.”

134. De Gereformeerde Kerk verkreeg vaste inrigting, geregeld bestuur. Doch haar zelfstandigheid werd somtijds door de Overheden, haar geloof niet zelden door dwaalbegrippen bedreigd. De Stedelijke Regenten, niet voldaan met toezigt over de Kerk en voor aanmatiging der Predikanten bevreesd, streefden naar invloed, ook op hetgeen Kerkordening en Evangelieprediking betrof. De Kerk, wier lidmaatschap voorwaarde van ambten en bedieningen was, telde vele leden wier geloof met de aangenomen kerkleer en Evangelische belijdenis niet overeenkwam. Dezen, om te worden geduld, namen, wanneer spitsvindigheid ter vereeniging van het onvereenigbare te kort schoot, de heerschzucht der Overheden te baat. Aldus zou, vooral toen de krijg geen afleiding gaf, droevige verdeeldheid ontstaan.

De Kerk heeft het regt van toezigt, „opdat de Staat geen schade lijde,” nooit betwist. — Dit toezigt somtijds van Staatswege overbodig geacht. Ondanks de aanvraag der Predikanten, in 1581, zenden de Staten-Generaal geen Commissarissen op het Nat. Synode, „overmits de Staten geen vermoeden of opinie van hen konden hebben dan dat zij alle hunne handelingen, zoowel in deze Synode als anderszins, tot Gods eer en stichting der Kerken Christi zouden schicken en besturen.”

De Leeraars in een Gereformeerden Staat (§ 85) tot politieke bemoeienis niet ongeregtigd. — In 1588 antwoordden Engelsche Staatslieden aan de Afgezonden der Ned. Kerken, die, op aanmerkingen over Leicester en de Staten, zeiden dat het politieke zaken waren, dus buiten hun beroep: „zij betreffen ook u, en de veiligheid der Kerken is daar veel aan gelegen. Ook moogt gij wel politieke zaken verhandelen; te weten, zoo verre als uwe Kerk in de Politie bestaat, opdat ze ernstig gade geslagen en behouden mag blijven.”

135. De Republiek, geboren door het wegvallen van het Vorstelijk gezag, werd, met vasthouding aan de Provinciale Souvereiniteit, een Bondgenootschap van Republieken, waarin het magtige *Holland* den boventoon gaf. Deze Provincie, door velerlei omstandigheden begun-

stigd wist een invloed te verkrijgen en te behouden, die somtijds ter naauwernood door den wederstand van zes Gewesten en het gezag des Stadhouders opgewogen werd.

136. De Stedelijke Aristocratie, bijna oppermachtig, regeerde met terzijdestelling van de aloude regten en vrijheden der burgerij. Reeds Willem I kon ze niet altijd bedwingen, en indien zij, onder zijn opvolger, gestuit werd, deze vernedering duurde kort. Teruggezet, hernam zij weldra, ten koste van Stadhouder en Volk, onafhankelijkheid en onbedwongen heerschappij.

137. Het Gemeenebest verhief zich tot ongeloofelijke hoogte van aanzien en magt. Spoedig onder de Europesche Mogendheden erkend, verkreeg het veelbeteekenenden invloed op de algemeene Staatskunde en breidde zich, door handel, zeevaart, volkplantingen en landbezit, in alle werelddeelen uit.

138. De worsteling tegen Spanje en Rome heeft gezegende vruchten voor de Christenheid gehad. De onafhankelijkheid der Staten en het aanwezen der Evangelische Kerk, door de overmagt der Habsburgische Dynastie bedreigd, is door den voorspoedigen strijd van Nederland, eerst tegen den Spaanschen, daarna tegen den Oostenrijkschen tak, gered. Het verbroken evenwigt hersteld. Nederland heeft tot het verkrijgen van billijke Godsdienstvrijheid, ook in Duitschland, krachtig medegewerkt.

Nederland, dat voor Spanje een Citadel was, in 't hart van Europa geplant, werd nu, tegenover Spanje, strijdperk en steunpunt van algemeenen weerstand. Aldus vooral is politieke en godsdienstige vrijheid, toen ze meer dan ooit door wereldlijk en geestelijk absolutisme bedreigd werd, ook voor andere Natiën, gered.

139. Dit Tijdperk verdeelt zich naar de Prinsen van Oranje, onder wier aanvoering de strijd aangebonden, voortgezet en tot een gezegend einde gebragt werd. Willem I (1568—1584), door wiens moed, beleid en volharding de Staat het aanzijn verkreeg; Maurits (1584—1625), die de Republiek tegen Spanje, niettegenstaande binnenslandsche tweespalt, heeft beschermd; Frederik Hendrik (1625—1647), die ze ook tegen Oostenrijk verdedigd en den Westfaalschen Vrede voorbereid heeft.

EERSTE AFDEELING.

1568—1584.

WILLEM I.

140. In vele Landen scheen er, gedurende deze zestien jaren, doorgaans tusschen Roomschen en Protestanten, wel niet vrede, maar eene soort van wapenstilstand te zijn. In de Nederlanden zou juist nu het groote pleit over zijn of niet-zijn der Reformatie, ten behoeve der gansche Christenheid, worden beslist.

a. Duitschland. 1555: Religie-vrede; ongenoegzaam en dubbelzinnig; evenwel verademing, rust. — *b. Engeland.* 1558: Regering van Elizabeth, die, ofschoon alles behalve Puriteinschgezind, weldra als Protestantsche Vorstin optreedt en de Roomschen in toom houdt. — *c. Frankrijk.* 1562—1584: meermalen moord en burgerkrijg; maar de partijen wogen elkander bijna op; de heftige kamp der Ligue eerst in 1585. — *d. De Nederlanden* in het felste van den strijd. — Het Evangelie, eenmaal hier onderdrukt, zou elders aangerand zijn. Nederland door Engelsche Staatslieden het *bolwerk* van hun Vaderland genoemd, was dit voor de Religie in 't algemeen. De Prins van Oranje schreef in 1574: „Raakt dit land weder onder de tyrannij der Spanjaarden, zoo zal in elk ander Land de Godsdienst, mensche-lijkerwijs gesproken, voor altijd uitgebluscht worden, zonder dat er één vonk van overig zij.”

141. De Nederlanders stonden tegen het magtige Spanje doorgaans alleen. Ook voor vele Protestanten waren zij opstandelingen en, om het Calvinisme, van onregtzinnigheid verdacht. Aan beloften ontbrak het zelden; aan bijstand dikwerf, vooral wanneer men er het meest behoefte aan had. Soms werd baatzuchtige ondersteuning verleend, en doorgaans zóó dat er meer tweedragt dan voordeel uit ontstond.

De krachten van Spanje verzwakt of afgeleid door — den overmoed der *Turken*, echter na den dood van Soliman II (§ 113) en de nederlaag bij *Lepante* (1570), minder geducht, — den opstand der *Mooren* (1570), tegen wie barbaarsche verdelingskrijg gevoerd werd, — de onderneming tegen *Portugal* (1580) — de vijandige houding van *Frankrijk*, — de wel uitermate behoedzame, maar gansch niet Spaanschgezinde staatkunde van Koningin *Elizabeth*. — Doch Filips II steeds magtig; door — Spanje en het bijna uitsluitend bezit van Italië, — den rijkdom van Oost-Indië en de schatten der nieuwe wereld, — de geoeffendheid der Spaansche krijgsbenden, — het ontzag aan den naam van Spanje sedert de helft eener eeuw gehecht, — de grootheid der opofferingen om de Nederlanden te herwinnen. Van 1569—1572 derwaarts gezonden 25 millioen; voor het beleg van Middelburg 7 millioen besteed.

Uit Frankrijk, Duitschland, en elders, snelde menigeen naar de Nederlanden,

verdreven, of vrijwillig, ter verdediging van het geloof. Maar de regerende Vorsten? De meesten, wel naijverig op Spanje en zeer geneigd zich met een deel van Nederland te verrijken, doch ongezind, door openlijk hulpbetoon, den magtigen Landsheer tot vijand te hebben; ook afkeerig van republikeinsche strekking, als rebellie aangemerkt („er zijn heden vele knechten, die zich afscheuren elk van zijnen heer”: 1 Sam. 25, v. 10). — De vooringenomenheid der Roomschegezinden te sterker om het Gereformeerd beginsel. Ook vele Protestantsche Vorsten waren tegenstanders der Presbyteriaansche Kerkordening en Calvinistische leer. De Hervormden, om de verwerping der consubstantiatie in het H. Avondmaal, bij de Lutherschen gehaat; bij Elizabeth, verdacht om overeenstemming met de haar zoo lastige Puriteinen, die weigerden zich te voegen naar den Roomsche-Catholijken zuurdeesem der Episcopaausche Kerk. — Voorts a. weifelingen en luimen dezer bij uitnemendheid karige Koningin, door schrandere raadslieden te vergeefs tot krachtiger houding vermaand; b. verachtelijkheid van het Huis van Valois, ook van Hendrik III, die zelden goeden wil en doorgaans geen wil had; c. laauwheid en traagheid der Duitsche Vorsten, grootendeels van de Vaderen ontaard en wier vadzig en weelderig bestaan alleen door de spitsvindigheden van niet zeer liefderijke Godgeleerden verlevendigd werd.

142. Met vasthouding aan den vorm der alleenheersching was er reeds overgang tot een gemeenebest. De Staten, die zich verbeeldden van oudsher Souverein te zijn geweest, namen de gelegenheid te baat om het feitelijk te worden. Aartshertog *Matthias* werd, als Landvoogd, onder hun invloed gesteld; ook *Anjou* en zelfs de Prins van *Oranje*, met fraaijen titel van *Graaf* en *Landsheer*, waren eigenlijk niet dan het gekozen Opperhoofd in een republikeinschen Staat, door wederkeerig verdrag in enge grenzen beperkt.

143. De pogingen, door de keus van een Opperhoofd, door aanstelling van een algemeenen Landraad, door het aangaan eener Unie, ter verkrijging van eenheid in den opkomenden Staat, leden telkens schipbreuk op de eigenbaat der Steden en Gewesten, die zoo min mogelijk, aan banden wenschten te worden gelegd. Schromelijke verwarring moest uit dit streven naar onafhankelijkheid ontstaan.

In tijden van oorlog hebben ook Republieken hulp gezocht bij een hoofd- en superintendent. „Zooveel aangaat deze Landen te gouverneren bij forme van Republiek, degenen die de gelegenheid, privilegiën en ordonnantiën van de Landen kennen, verstaan ligt dat het niet wel mogelijk is ze zonder hoofd te regeren. En dat doordien de Staten en Provinciën onderling gelijk zijn, in jurisdictie, preëminentie, en autoriteit, en dat d' een d' andere niet wil toegeven, maar een iegelijk wil, onder het dekzel van privilegiën, usantiën, of ook commoditeit van plaats en ligging, over den ander heerschen, of immers zijn naburen verongelijken”¹³.

De Prins ergert en beklaagt zich gedurig over de krachteloosheid van het al-

gemeen Bewind (1581): „Aangezien wij eene gemeene zaak hebben, behooren wij ook zamengevoegd te zijn, 't welk wij tot nog toe niet hebben kunnen verkrijgen, omdat ieder Provincie zijn eigen raad heeft, ja bijna iedere Stad; ook heeft ieder Land zijn bijzonder krijgshoopen en geld, zoodat hetgeen dat veel zou zijn voor allen, klein is voor ieder alleen. 't Is waar dat men een Raad geordineerd heeft; maar zonder magt, en daar geen autoriteit is, hoe zal daar zijn krijgsordeningen voor de Finantiën, voor de Justitie, en alle andere dingen? en zooveel aangaat d'autoriteit, nimmer zal er eenige zijn bij dien die niet vermogen een armen stuiver uit te geven; gelijk noch ik, noch de Raad niet hebben. Dit zijn de misbruiken door welke wij zullen worden vernield, zoo God zijn genade niet verleent om in tijds daarin te voorzien.”

144. De zelfstandigheid en het overwigt van Holland is reeds onder Willem I aanvankelijk gevestigd. Dit magtige Gewest was, met Zeeland alleen, geruimen tijd het tooneel van den hagchelijken strijd. Ook daarna bleef het voor den Prins steunpunt en daarom, bij samenwerking der Nederlanden tot den krijg, altijd door inrigting en beheer, een afzonderlijk geheel. De Staten gingen hierin somtijds verder dan de Prins zelf zou hebben gewenscht. Hun provinciaal gevoel van kracht en meerderheid klom, toen Brabant en Vlaanderen, onder de overige Provinciën aan Holland gelijk, weder onder den Koning waren gebracht.

145. De Stedelijke Overheden, inzonderheid in Holland, maakten ijverig van de omstandigheden gebruik om zich te doen gelden tegen de burgerij. Wel verre van, door terzijdestelling van het Vorstelijk gezag, meer vrijheid te erlangen, werden de ingezetenen van regten, in vroeger tijd uitgeoefend, beroofd.

Besluit der Staten van Holland, van 23 Maart 1581, „dat voortaan geene *Steden des Gemeenen Lands zaken* in beraadslaging zullen mogen leggen met eenige 't zij Bestgestaatste, Schutterijen Gilden, of anderen, als bij eenige Steden tot andere tijden is gedaan.

146. De Gereformeerde Kerk verkreeg vaste gedaante en vorm. Kerkvergaderingen werden gehouden; verordeningen vastgesteld; haar belangen geregeld, in eigen beheer en in betrekking op den Staat. Er werd, van wege de Kerk, voor de Christelijke opvoeding van de kinderen der Gemeente gezorgd. De invloed van het geloof op zeden en wetgeving was groot.

1568. Nationaal Synode te *Wezel*: Kerkordening voor de Nederlandsche Gereformeerde Kerken, als ze door Gods genade de openbare vrije oefening van haar

Religie bekomen zouden hebben. — 1571. Nat. Synode te *Emden*. — 1574. Synode van Holland en Zeeland te *Dordrecht*. De Bijbel eenige geloofsregel; onderteekening der belijdenis; eenvoudigheid in de godsdienstoefening, geen feestdagen, geen lange predicatiën; handhaving van de regten der Gemeente (de Ouderlingen door haar gekozen uit een dubbele voordragt van het Consistorie); invoering van den Heidelbergschen Catechismus; zorg voor de oprichting van christelijke scholen. — 1581. Nat. Synode te *Middelburg*. Men zal geen leeraar aan de Gemeente opdringen. De Gemeenten zullen toezien dat er schoolmeesters zijn, die niet alleen de vrije kunsten en spraken leeren, maar ook de theologie en den catechismus, en in de vreeze Gods onderwijzen. Vierderlei kerkelijke zamenkomsten, Kerkeraad, Classis, Provinciale Synode, Nationale Synode. Onderzoek of de armen en scholen bezorgd worden.

Waalsche Kerken. Nederlandsche kerkgemeenschap, van Christenen uit de Waalsche Gewesten gevlucht, vooral na 1566; ook in 1578, toen, door de woede der Vlaamsche Protestanten, de verbittering der Roomschegezinden in de Zuidelijker Provinciën ten top gestegen was. Weldra (1578) afzonderlijke Synode. De Gemeente gevestigd, 1578, te Amsterdam; 1579, te Haarlem en Middelburg; 1581, te Leiden; 1583, te Utrecht; eerst 1595 te 's Hage en 1605 te Rotterdam.

1572. In Holland en Zeeland vrije godsdienstoefening nevens de Roomsche Kerk. — 1576. Bij de Unie dezer twee Gewesten, verbod der oefening van alle andere Religieën, het Evangelie contrariërende; doch zal niemands geloof of conscientie ontrust worden. — 1579. Hetzelfde, en voor de overige provinciën *Religievrede*. — 1583. Bepaling, of althans bedoeling en onderstelling dat de Evangelische Gereformeerde Religie zal worden gehandhaafd en beschermd, alom binnen de geunieerde Provinciën, zonder de openbare leering of oefening van eenige andere Religie in de tegenwoordige geunieerde Provinciën toe te laten ⁶.

Ter beoordeeling van de zeden uit de wetten strekke het Politie-Placaat der Staten van Zeeland, in 1583. — Verbod van Roomsche godsdienstoefening; heiliging van den Zondag; versterking van alle oneerlijke openbare plaatsen, de houders met schavottering, geeseling en bannissement gestraft; overspel met eerloosheid, verbeurte van ambt of bediening, somtijds met ballingschap, voor vijftig jaren; koppelaarij met geeseling en eeuwige ballingschap, op verbeurte van het lijf; door ouders of bloedverwanten bedreven, met den dood. Verbod van ongodelijke en ergerlijke boekjes, liedjes, refereinen, nieuwsmaren en dergelijke.

147. Willem, Prins van Oranje, door afkomst, opvoeding, be-
gaafdheden en karakter bij uitnemendheid gevormd om Nederland te
verlossen uit Spaansche magt en Pauselijken dwang. Gesproten uit
een, hier te lande, sedert eeuwen beroemd en verdienstelijk Geslacht,
door Godvruchtige ouders met de Evangeliewaarheid bekend. Aan het
Hof, veeltijds onder het oog des Keizers, opgevoed, in kennis der
mensen en der wereld volleerd. Als Veldheer bekwaam, als Staats-
man onvergelykbaar.

De vader, Graaf Willem de Oude, ook (ten onregte) de *Rijke* genoemd (1487—1559), heeft, ondanks zijn broeder Hendrik (§ 102), en zonder vrees voor den toorn des Keizers, naar het voorbeeld der goede Koningen David, Jozias en anderen, de Kerken zijner Landen hervormd en van misbruiken gezuiverd, overeenkomstig Gods Woord¹³. Doof voor bedreiging en beloften, heeft hij „alle dingen schade geacht, om Christus te gewinnen.” — De moeder, Juliana Gravin van Stolberg (1506—1580), geloovige Christin. — In haar afstammelingen (in 1578 reeds 123) is gebleken: „Ik doe barmhartigheid aan duizenden dergenen die Mij liefhebben en mijne geboden onderhouden.”

De Prins (§ 122a) „welgemaakt, wat langer dan middelbaar, bruin van verwe en baard, eer mager dan vetachtig, redelijk vroom van ligchaam; wat hij inwendig was hebben zijne werken bewezen. Voorzigtig stilzwijgend (de *Zwijger*) had hij, bij vrolijke oogen, zeer minnelijken aard in gesprek en omgang; ook genoeglijk en vol scherts, vooral over tafel zoo vrolijk als of hij geen zorg of zwaarigheid op 't hart had, waaraan neuswijzen zich ergerden, niet denkende dat het dikwijls gedwongen vrolijkheid was. Zijn geheugen was blijkans een mirakel te achten. Niet woordenrijk, noch sierlijk in lange redenen, maar door ervarenheid en memorie, vol krachtige bewijsredenen¹⁰. De Staten, dikwerf karig en eigenzinnig, werden door zijne toespraak tot opoffering en medewerking overgehaald. Met de regte krijgsmanstaal bekend; de kapiteinen der vloot vermaande hij (1573) tot den strijd voor Godsdienst en Vaderland; zoodat de soldaten eenstemmig riepen hem bij te zullen staan tot den laatsten druppel bloeds, ja zonder soldij, met te pand geving van hun goed. — Hij had alle gaven om eene gemeente te leiden, dikwijls baloorig, doch ten laatste meestendeels gewonnen; nu met zoete, dan met ernstige en harde woorden, die hij doorgaans meer gebruikte dan smeekingen, bewarende zijne autoriteit om onbeschroomd aan de gemeente haar gebreken voor oogen te stellen¹⁰. Midden in het onrustige Gent, bestrafte hij den volksmenner Hembyze, door gewapende aanhangers omringd; toen talrijk gepeupel onmiddelijk en gunstig antwoord van hem eischte, gebod hij hun, met dreigement, zonder antwoord, oogenblikkelijk te vertrekken. Meester van houding en gelaat, geduldig en lijdzaam, niet zoo zeer van nature, als dat hij zich met redenen bedwong¹⁰. — In de Generale Staten, wilde eenmaal de Griffier, op last van sommige leden, de lezing staken van een voor hem zeer beledigenden brief; de Prins nam dien zelf en las tot aan het einde, als of er niets in was dat hem persoonlijk betrof. — „Ik acht,” zeide een scherpzinnig tijdgenoot, *Languet*, „dat er onder de beroemde personadiën, geen voortreffelijker in de gansche Christenheid is.”

Vier huwelijken. — a. 1551. *Anna van Egmont*, † 1558; erfdochter van den Graaf van Buren, moeder van *Filips-Willem* (1554—1618), die ook in Spanje (§ 156) een vaderland- en vaderlievend hart behield, en van *Maria*, in 1595 aan den Graaf van Hohenlo gehuwd. — b. 1561, *Anna van Saxen*, dochter van den Keurvorst Maurits, bij welke hij drie kinderen had; *Maurits*, die Stadhouder werd; *Anna*, gehuwd aan Willem-Lodewijk van Nassau († 1587), *Emilia*, echtgenoot van Emanuel Prins van Portugal. — c. 1576. *Charlotte van Bourbon* († 1582), moeder van *Louize Juliana* (1576—1644), gehuwd aan Frederik IV, Keurvorst van de Paltz; *Elizabeth*, aan den Hertog van Bouillon; *Catharina*, aan den Graaf van Hanau; *Flandrina*, te Poitiers in Frankrijk, Abdisse; *Charlotta*, echtgenoot van den Hertog de la Tremouille; *Emilia II*, van den Paltzgraaf van

Tweebruggen. — d. 1583. *Louize de Coligny*, dochter van den vermaarden Franschen Admiraal en moeder van *Frederik Hendrik*.

148. De Prins had vier broeders. — *J o h a n*, uitstekend door Gods-vrucht en beleid; *L o d e w i j k*, den volmaaksten ridder van Europa; *A d o l f* en *H e n d r i k*, door jeugdige heldhaftigheid vermaard. Drie bragten op het slagveld het leven ten offer, allen waren steeds tot zelfopoffering bereid. — Edel vijftal, niet ten onrechte de *Nederland-sche Maccabeeuwen* genoemd!

Graaf *J a n* (1536—1606); eenvoudig en opregt; liefderijk echtgenoot en vader; vaderlijk ook jegens zijne onderdanen gezind; hooggeacht in Duitschland, onvermoeid voor de goede zaak, vertrouwend op God alleen. In 1566 schrijft hij aan Lodewijk: „vermaan toch die bij u raad vragen, tot boete, bekeering en gebed; dat zij aan God de zaak toebetrouwen, op Hem alleen hunne hoop stellen, niet op menschen; aanhoudend gebed en ijverige voorziening zijn onmisbaar.” En nog in 1603: „Scholen en Kerken te stichten, het Rijk van Christus en de ware Gods-dienst te bevorderen, daar denkt men te weinig aan. Niet enkel soldaten, vestingen, tuighuizen, ammunitie behoeft men; geestelijke wapenen zijn minder kostbaar en vermogen meer. Geweld, magt, geld, goed baten niets zonder Gods zegen.” Onverantwoordelijk was hem de slapheid en baatzucht der Duitsche Vorsten; als gevolg daarvan voorspelde hij den dertigjarigen krijg. — Hij vooral bragt de Unie van Utrecht tot stand. — Stamvader der Huizen van *Nassau-Dillenburg*, *Nassau-Siegen*, *Nassau-Hadamar*, *Nassau-Dietz*. — Zijne nakomelingen, waaronder vele gesneuveld in nederlandsche dienst (§ 202), zijn, eerst Stadhouders van Friesland en Groningen, later, na het uitsterven (in de mannelijke lijn) van den ouderen tak, Prinsen van Oranje, Stadhouders en, sedert 1815, Koningen van Nederland geweest.

L o d e w i j k (1538—1574); als onderhandelaar, vooral in Frankrijk, en als krijgsoverste, de regterhand van den Prins. Scherpzinnig in aanslagen en schiel al te stout in het vechten. Wel ter tale, minnelijk in den omgang. Nuchter, van weinig slaaps, altijd onverdroten om te arbeiden, een ridderlijk gemoed, en bovenal Godvreezende¹⁰. In Gods hand, het middel, waardoor de Prins tot de kennis der waarheid gebragt is.

A d o l f (1540—1568), naar het getuigenis van Melanchton, uitmunten in leergierigheid op de Academie te Wittemberg: door moedbetoon heeft hij, stervend, de overwinning beslist (§ 158a).

H e n d r i k (1550—1574), gesneuveld op de Mookerhei (§ 166).

Landgraaf Willem van Hessen, de verstandigste onder de Duitsche Vorsten geacht, vergeleek den Prins bij *Judas Maccabeus*; beide strijders voor de zuivere Religie tegen de afgodsdienst; voor een ellendig, arm, onderdrukt Volk en zonder hoofd, tegen twee groote Monarchen; met kleine middelen tegen gruwzaam geweld; beide uit geringe beginselen, door Gods zegen en tegen alle wereldsche wijsheid, tot aanmerkelijken voorspoed geraakt. En gelijk de Maccabeërs vijf broeders waren, zoo is ook de Prins vijfde geweest en hebben hem zijne vier broeders met geen minder trouw gevolgd¹⁰.

Des Prinsen zusters gehuwd; *Maria* (1539—1599), aan den Graaf van den Berg, van wiens ongestadig en verraderlijk karakter hij veel verdriet gehad heeft; *Anna* (1541—1616), aan Albrecht Graaf van Nassau-Saarbruck; *Elizabeth*, (1542—1603), aan den Graaf van Solms-Braunfels; *Catharina* (1543—1624), aan den dapperen Graaf Gunther van Schwartzburg; *Juliana* (1546—1588), aan den Graaf van Schwartzburg-Rudelstadt, zijn broeder; *Magdalena* (1547—1630) aan Wolfgang Graaf van Hohenlo. — Zuster uit een eerste huwelijk van Willem den Oude, *Magdalena* (1522—1567), gemalin van Graaf Herman van Nieuwenaar.

149. De Prins stond, door bloedverwantschap, aanhuwelijking, vriendschap, of overeenkomst in geloof, met vele Vorsten en voorname personadiën in naauwe betrekking. Hunne welwillendheid was hem menigmaal nuttig; doch ook hij heeft geleerd: „'t is beter tot den Heere toevlugt te nemen dan op Prinsen te vertrouwen.”

In Duitschland. — Keizer *Maximiliaan II* was hem, in het eerst, zeer genegen. — De voortreffelijke Landgraven van *Hessen*. *Filips de Grootmoedige* (1504—1567); een der eerste Vorsten die de prediking van Luther door moedige belijdenis hebben ondersteund; 25 jaren lang de ziel van den tegenstand welken Karel V in Duitschland ondervond; in 1566 schreef hij aan den Prins: „laat u door geen honigzoete woorden den mond smeerden; wij kennen Alva en de Spanjaarden wel.” Zijn zoon, *Willem de Wijze* (1532—1592): gelijk de Prins in de Nederlanden, werktuig Gods, ter instandhouding en bevordering van Kerken, scholen en van de gansche welvaart des algemeenen Duitschen Vaderlands¹⁴. — *Augustus*, Keurvorst van *Saxen* (1553—1586); Luthersch en met vooringenomenheid tegen de Calvinisten vervuld; zelfs bij de gruwelen van Alva, raadde hij den Prins lijdelijkheid. — *Frederik III*, Keurvorst van de *Paltz* (1517—1576), die den bijnaam van den *Vroome* heeft verdiend; volgens Landgraaf Willem, voedssterheer der gansche Christelijke Kerk, die het met de verdediging van het Evangelie trouw en hartelijk heeft gemeend, en daarvoor geenerlei kosten, moeite of gevaren heeft ontzien.

In Frankrijk. — De aanvoerders der *Gereformeerden*: *Condé*, Prins van den bloede, moedig Veldheer; *Coligny*, die in den krijg groote bekwaamheden aan den dag gelegd heeft; *De la Noue*, door dapperheid vermaard; de schrandere en geleerde Staatsman *Duplessis-Mornay*. — *Hendrik*, Koning van *Navarre* (later *Hendrik IV*) en de geheele partij der *Politieken*, die misnoegd over het bestuur, zich gaarne van de hulp der Protestanten bedienden; hun hoofd de Hertog van *Anjou*, broeder des Konings. — De Koning zelf (zoo *Karel IX* als *Hendrik III*) steeds begeerig een deel der Nederlanden te hechten aan zijn kroon.

In Engeland. — De meeste Staatslieden voor den Prins; *Burleigh*, *Walsingham*, *Leicester* beschouwden Holland als Englands schild, maar zij vermogten doorgaans niet veel, om de besluiteloosheid van Elizabeth. Het Engelsche Volk had meer besef van hetgeen ter bescherming tegen Spanje vereischt werd dan de Engelsche Vorstin⁹⁴.

150. De Prins heeft niet enkel verdrukte onderdanen beschermd; hij was de handhaver van regt en billijkheid tegen veelsoortige onderdrukking. — De Hervormde Kerk werd door hem verdedigd tegen de aanmatigheden der Overheid; de Roomschen en andere Gezindheden tegen de onverdraagzaamheid der Hervormden; de kleinere Steden tegen de overmagt der grootere, de Schutterijen en Gemeenten tegen der Regenten willekeurige heerschappij.

In 't algemeen wilde hij niet toelaten, dat men op iemands geloofs of conscientie zou inquireren, of dat iemand ter zake van dien eenige moeijenis, injurie, of ietsel aangedaan werde ⁸.

De Staten van Holland, in hun streven naar albeheer (§ 113), wilden (1575) drie of vier Commissarissen ter superintendie over de Hervormde Kerk; voorts geene Consistoriën dan bij der Staten advies en bewilliging; de Prins verzet zich. Later wilden zij de keus der leeraars, op aangeven en met raad der predikanten, opdragen aan den Magistraat; ja zelfs het doen vereffenen van verschil over de leer, zoo de herders en ouderlingen zich niet konden verstaan. Ook dit schijnt, vooral door den Prins, te zijn gestuit.

Hij nam menigwerf de belangen der verdrukte *Roomschen* ter harte; in de schatting van menigeen aan de ter verdelging bestemde Canaäniten niet ongelijk. De *Doopsgezinden* handhaafde hij, bij het burgerregt, tegen de Hervormden; „en preees het gezegde van een Monnik, dat de pot der Gereformeerden niet zoolang te vuur had gestaan als dergenen die zij bescholden, en dat, eer een paar honderd jaren verlopen waren, de kerkelijke heerschappij ter wederzijde op gelijken voet zou staan” ¹⁰.

In gewigtige aangelegenheden wenschte hij dat de stem der bevolking mogt worden gehoord. — Bij beraadslaging over het ontzet van Leiden (1574), dat de Gedeputeerden zouden vergezeld worden van eenige „van de principaalste uit de schutterij en burgerij der Steden, *niet van de wette wezende*, die bij de gemeene schutters, gilden, of burgers daartoe zouden worden verkoren.” — Bij den Bredaschen vredehandel, (1575), dat het gevoelen der dekens, schutterijen, gilden, en gemeene neeringen der Steden zou worden gevraagd. — Bij het ontwerpen eener Ordonnantie op de Regering, dat „al zulke ordening wierd goedgekeurd, niet alleenlijk bij de magistraten en schutterijen van de Steden, maar ook bij de gemeenten; om des te meer en beter gehoorzaamheid te hebben.”

Zelf stelde hij zich nooit boven het regt. — In 1582, Souverein *ad interim* in Holland, schreef hij aan het Provinciaal Hof een verschil tusschen hem en de Staten te willen overlaten aan neutrale Regters: „want wij anders niet gezind zijn dan de Justitie, als een van de minste ingezetenen, te volgen.”

151. Zijn doel en plan is, naar gelang der omstandigheden, gevormd, ontwikkeld, en gewijzigd. Eerst heeft hij het staken der bloedige vervolging, met weering van buitenlandschen invloed en bebesnoeiing van het vorstelijk oppergezag, gewild, daarna vrijheid van Godsdienstoefening, des noods met afzwering van den Landsheer; en

toen eindelijk verzoening onmogelijk werd, onafhankelijkheid van Nederland, als Vorstendom of als Gemeenebest.

De Prins wenschte vrede, op dragelijke voorwaarden en met waarborgen van ten uitvoerlegging en duurzaamheid (een *Godzaligen* en *verzekerden* vrede); meer bevreesd voor bedriegelijken vrede dan voor openlijken krijg. Hij wist dat onderhandeling dikwerf het verflaauwen van den ijver en het zaaijen van tweedragt ten doel en tot gevolg heeft. — Hij had op Duitschland en vooral (om de traagheid en onwil der Duitsche Vorsten) op Frankrijk het oog gevestigd. — Hij verlangde naauwe aaneensluiting, liefst van alle de Nederlanden, inmiddels van de vereenigd zijnde Gewesten: „alle landen, bij maniere van spreken, in één ligchaam en ziele te reduceren.”

151a. In het veldwinnen van Godsdienstvrijheid, in onderlinge verdraagzaamheid van Hervormden en Roomschegezinden, hier en elders, zocht Willem I zijn meest krachtigen steun. Ze was ook voor zijn staatkundig overleg onmisbaar. Om den weerstand te *nationaliseren*; om *religie-krijg*, ten gevolge waarvan Filips II terstond weer in een talrijk gedeelte der bevolking bondgenooten verkreeg, te vermijden of te stuiten; vooral ook om, tusschen *Frankrijk* en *Spanje*, in stede van zamen spanning tot het uitroeijen der Reformatie, op nieuw politieken naijver en strijd te doen ontstaan; heilzame afleiding voor de Nederlanden, anders op den duur niet verdedigbaar tegen de ontzagchelijke krachten der Spaansche Monarchie.

152. Belangeloosheid was hoofdtrek. De Prins gaf uit pligtgevoel goederen en waardigheden, zonder schadeloosstelling, prijs; vermaadde elke aanbieding, hoe voordeelig, met trouw aan de zaak, wier verdediging hij op zich genomen had, niet vereenigbaar; streefde naar geen gezag dan hetgeen tot klem in het bestuur vereischt werd, gereed en dikwerf genegen van de hem toevertrouwde magt afstand te doen. — Hij heeft voor Kerk en Vaderland, Gods Voorzienigheid voor hem en de zijnen gezorgd.

Zijne bedoelingen zouden niet miskend zijn, zoo men in het oog gehouden had a. wie hij was; de aanzienlijkste der Nederlandsche Grooten; die, bij ontveinzing zijner gevoelens, de meest glansrijke uitzigten had; zeer wel in staat, zoo hij in 1566 met den Koning had willen breken, zich magtigen aanhang te verwerven; terwijl hij, door het land te ruimen, balling werd, wiens goed verbeurd, wiens persoon vogelvrij kon worden verklaard; b. hoe groot persoonlijk voordeel hem, bij elke vredesonderhandeling, werd aangeboden; c. hoe onmisbaar het hem opgedragen gezag was ter vervulling van de hem opgelegde taak; d. met welk een nadruk hij dikwerf ontslag verlangde; in goeden ernst, en dewijl, wegens veler

onwil en traagheid, het met eere volhouden van den strijd onmogelijk scheen; e. dat hij geenerlei poging heeft willen doen om het landsheerlijk gezag over de Vereenigde Nederlanden, hem door velen toegedacht, aan zich te trekken; f. dat bepaaldelijk de Graaflijkheid van Holland en Zeeland hem, tegen wil en dank, en uit vrees voor Anjou, opgedrongen is; g. dat de Graaflijke titel aan voorwaarden verbonden werd, waaruit voor den Graaf niet dan moeite en magteloosheid kon worden voorspeld; h. dat hij niet kon worden bestuurd door de gedachte aan den rang in een magtig Gemeenebest aan zijn nageslacht te beurt gevallen; dewijl dit tegen alle menschelijke berekening plaats gehad heeft.

Ook na 's Prinsen dood getuigen die van Antwerpen dat hij „niet op zich genomen heeft eenige autoriteit dan die met groote importuniteit hem overgedrongen en opgelegd is.” ⁷. — Hij zou, had hij willen letten op het belang van zijn Huis, menig eerbewijs, geld, goed en welvaart verkregen hebben; maar hij verlangde aan elk een te doen zien dat hij geenszins, onder schijn van voor de Godsdienst te strijden, de heerschappij had gezocht ¹⁴. — De Prins zelf schreef in 1577: „God heeft mij de genade geschonken openlijk te kunnen zeggen: dat ik altijd boven mijn eigen welzijn het welzijn des Vaderlands heb gesteld.” — Zij die strijd voeren voor Gods Woord en de vrijheid des Vaderlands, behooren niet te zien op belooning, maar op Gods eer en het algemeen behoud. Wat men voor God, het Vaderland en den naaste op het spel zet, is niet verloren, maar op woeker gesteld ¹⁴.

153. Verwonderlijk was zijne standvastigheid en volharding, bij menigerlei, ja tallooze, en schier onoverkomelijke bezwaren, niet door de wapenen der vijanden slechts, maar door drift, baatzucht, en overdrijving, tegenwerking, verraad, en onwil zijner eigene partij. Naijver van den Adel, losbandigheid van het Volk, telkens wederkeerende spanning en onderlinge haat van Protestanten en Roomschen, laauwheid en geldgierigheid, kleingeestigheid en aanmatiging der Staten, misnoegen van onbetaalden krijgsbevelhebber en soldaat, klagten eener aan de jammeren des oorlogs prijs gegeven bevolking. In den strijd van gevoelens, inzichten, en bedoelingen, werd de Prins, wegens onpartijdige handhaving van billijkheid en regt, het voorwerp van smaad, verguizing, en hatelijkheid. Aldus, terwijl zijn leven een aaneenschakeling van teleurstellingen was, werd hij telkens aan den rand des afgronds gebragt, opdat hij, wandelende door geloof en niet door aanschouwen, zich, als ziende den Onzienlijke, aan Gods wil en beloften vasthouden zou.

Vijanden; De Koning van het magtigste Rijk; bevelhebbers, uitstekend, als *Alva*, *D. Juan*, *Parma*. — *Uitlandsche Bondgenooten*; weinige, ongestadig, besluiteloos; geen hulp, of te laat, of ongenoegzaam, of schadelijk door onbekwaamheid en jaloezy.

Medestanders. — Een leger grootendeels uit gelukzoekers, onder woeste bevelhebbers; weêrbarstig, in opstand om gebrek aan soldij. — *Staten-Generaal*, wan-

kelmoedig, naijverig op gezag, — *Provinciale Staten*, baatzuchtige zaakbezorgers, elk van zijn Gewest, tegen het algemeen belang. Steeds onder de Staten vele, die niet konden begrijpen dat het noodig was het krijgsvolk fiks te betalen¹⁰. — Eene *bevolking*, opgewonden of neêrslagtig, naar de gebeurtenis van den dag. — *Roomschen*, waarop weinig of geen rekening kon worden gemaakt. — *Ultra-Gereformeerden*, door wier onverdraagzamen ijver de vereeniging met Roomschegezinde Provinciën onmogelijk werd.

154. Het geloof werd in den Prins bij toeneming hoofdbeginsel. „Door het geloof heeft hij verkozen liever met het Volk Gods kwalijk gehandeld te worden, dan voor een tijd de genietinge der zonde te hebben, achtende de versmaadheid Christi meerderen rijkdom dan de schatten in Egypte, want hij zag op de vergelding des loons.”

Van kinds af heeft hij de Heilige Schriften geweten, die wijs kunnen maken ter zaligheid door het geloof 't welk in Christus Jezus is. Naar de Nederlanden gezonden; aan het Hof der Landvoogdes, Koningin Maria van Hongarije, die zelve met de begrippen der Hervormers veel ophad. — 1544—1559. Op krijg en jagtvermaak en dergelijke, meer dan op de zaligheid zijner ziel bedacht¹³. — 1559—1565. Opgewekt tot aandachtiger beschouwing door de gebeurtenissen des tijds, heeft hij medelijden met de slagtoffers van roomschgezinden ijver, verlangt hervorming in den geest van Erasmus, beraadslaagt met verdraagzame Godgeleerden, Balduinus en Cassander. — In 1566 had hij de Evangeliewaarheid, te midden der nevelen van het bijgeloof, herkend; vooral van 1566—1568, ook als balling in Duitschland, tot meer helder inzicht en ondubbelzinnig belijden gebragt. De dikwerf ergerlijke twisten tusschen Lutherschen en Calvinisten betreurt hij. In 1573 lidmaat der Gereformeerde Kerk. — Zijne vrouwde briefwisseling, ook met personen voor wie, en in omstandigheden waarin geen veinzen of ontveinzen te pas kwam of mogelijk was, getuigt overal van de opregtheid eener overtuiging voor welke hij alles veil gehad heeft. — Het *struikelen* in velen was mede zijn deel; maar ook het *strijden van den goeden strijd en het behouden van het geloof*.

155. Onmiskkenbaar waren in zijn gansche leven de onnaspeurlijke wegen G o d s. Als een M o z e s, heeft hij de Hervormden, die ter dood toe onderdrukt werden, uit het slavenhuis geleid. — De Heer zelf heeft hem geroepen tot het goede werk, dat voorbereid was, opdat hij er in wandelen zou.

In een vertrouwelijken brief schrijven zijne broeders: „deze zaak en dit werk zijn niet van de menschen, maar uit G o d; gij hebt er u niet uit u zelve in gemengd; de Almagtige heeft u geroepen, gegrepen, als ware 't bij de haren gesleept; gij hebt in uw arbeid, de zichtbare proeven van de hulp, de genade, en de wonderdadige kracht des H e e r e n gehad”¹⁴.

Het geheim zijner volharding (§ 153) lag in onwankelbaar vertrouwen op G o d; met biddend werken gepaard. — „Wanneer men eenige zaken zonder mid-

delen wil aanvangen, of wat erger is, door gierigheid zijn middelen achterhoudt, dat is niet op God betrouwd, maar Hem getenteerd; daarentegen, dat is op God betrouwen, te gebruiken de middelen die Hem gelieft ons aan te bieden, en Hem te bidden, dat Hij zijn zegen daarover wil laten gaan" ¹³. Aldus onbewegelijk „als een rots in den woedenden storm" ^{**}. (*Saevis tranquillus in undis*). — „Aldegondel" zeide hij tot dezen onder velerlei miskenning ten laatste bijna moedeloozen vriend, „laat men ons vertrappen, mits we hulp mogen bieden aan Gods Kerk!" — „Die op den Heer vertrouwt, wankelt niet in eeuwigheid" ^{**}.

156. Het leven van Willem I, na zijne openlijke belijdenis der waarheid, was aan de bescherming der Christenen gewijd. Met eigene middelen (1568—1572); met Holland en Zeeland (1572—1576); met alle de Nederlandsche Gewesten (1576—1579), met de Vereenigde Nederlanden alleen (1579—1584).

A. 1568—1572.

157. Onder het schrikbewind van Alva, in wiens oog de bevolking aan majesteit- en heiligschennis, of handdadig of medepligtig, en derhalve doodschuldig was, moest straf en wraak aan de orde van den dag zijn. Verbeurdverklaren, onthoofden, ophangen, waren de middelen van bestuur. Aanzienlijken, noch geringen, Prostanten, noch Roomschegezinden werden gespaard. Allen door den Spaanschen dwingeland verdrukt, zagen naar verlossing en verademing uit. Bij deelgenootschap aan ellende werd op eenheid van belang en landaard en op gemeenschappelijk levensbehoud meer dan op verscheidenheid der geloofsbegriffen gelet.

1567. — Raad der Beroerten (*Bloedraad*), met Vargas aan het hoofd, boven alle Overheden gesteld. — Doodstraf of, bij voortvlugtigheid, verbanning en verbeurdverklaring, tegen de onroomsche leeraars en allen die de wapens opgevat hadden; tegen de beeldstormers, tegen wie requesten tegen de Inquisitie, de Placaten, of de Bisschoppen hadden geteekend; of Gereformeerde predikanten gehuisvest, of geuzen-liedekens gemaakt of gezongen; of, hetzij gedoopt, hetzij begraven hadden op Calvinistische wijs, of de openbare preek bijgewoond, of Psalmen aangehoord, of een kwaad gevoelen van de oude R. C. Godsdienst aan den dag gelegd.

Een request aan den Koning (1573) vermeldt „Alva's buitensporigheden, geweldenaarj en ongehoorde wreedheden van den aanbeginne zijner regering; plunderingen, rooven, verjagen en verwoesten, vangen en spannen, bannen, verdrijven, en verbeurdmaken van goederen; ja het branden en blaken, hangen, koppen afhakken, rabraken, en andere zeer afgrijselijke en nooit gehoorde folteringen, pijnigingen, en vermoordingen van Edelen, armen en rijken, jong en oud, weduwen en weezen, mannen, vrouwen, en jonge maagden, van wat rang, stand of waardigheid

zij wezen mogten. — Hij heeft de doode lichamen laten opgraven en onder de galg slepen, onder voorwendfel, de een waar zonder biecht, de ander zonder het H. Sacrament gestorven; om de goederen aan zich te hebben. Hij heeft vermoord en omgebracht de vrouwen die hare mans en de kinderen die hun ouders in den uitersten nood met een klein penningsken bijstand bewezen, of slechts met een troostlijken brief opgebeurd hadden."

158. Aller oog was op den Prins van Oranje, ook om zijne reeds algemeen bekende protestantsche overtuiging, gerigt. Aangezocht en bezworen zich aan het hoofd der verdrukte ingezetenen te stellen, bragt hij, met de grootste opofferingen een leger op de been, voor gewetensvrijheid en voor een bestuur naar de aloude wetten en voorregten, tegen Alva, door wien, ook in des Konings nadeel, land en volk ten verderve gebracht werd.

1568. Indaging van den Prins. — 15 Febr. zijn zoon *Filips Willem*, tegen de voorregten der Hooge School te Leuven, naar Spanje vervoerd.

Roeping van den Prins, a. voornaam lid der Staten van verscheidene Gewesten; b. Stadhouder van Holland en Zeeland, vermits zijn opvolger, de Graaf van Bossu, den Hertog niet wederstond; c. geloofsgenoot der verdrukten. Later beroept hij zich op zijn regt van oorlogvoeren, als *Souverein Vorst*. — Onder zijne vanen schaarden zich toen, en vooral in 1572, (tegen den Hertog van Alva en zijn aanhang) ook de meest naauwgezette Hervormden; zoo als *Marnix*, „niet van gevoelen dat eenig particulier onderzaat de wapenen tegen de Overheid mag aannemen om de Religie te handhaven; doch wel, als de Staten en Gouverneurs van den Lande de twist aannemen, om de Gemeente te beschermen."

In de geloofsbrieven der zendelingen was de Religie op den voorgrond. „Niets noodiger en godzaliger dan eene regering, in welke de verkondiging van het zuivere Woord Gods en van de *oprechte Religie* vrij en toegelaten zij. De Papisten echter moeten zooveel mogelijk worden gespaard, en door zachtaardigheid en deugdzaamheid overwonnen." — Ter gelegenheid van de Godsdienst, wordt ook van de Privilegiën melding gemaakt: „Zij die naar Gods Woord te leven en Hem te dienen gezocht hebben, worden, als rebellen, majesteitschenners, verraders en ongehoorzamen, aan lijf, goed en eere gestraft; naar willekeur en met vernietiging van alle bezworene privilegiën en goeden usantiën. Door de onvrijheid der *ware Religie* en het bedwang tot afgoderije, mitsgaders d' ongerechtigheid in het politiek bestuur, moet onvermijdelijk het verderf der Landen, tot groote oneer zijner Majesteit, te weeg worden gebracht." — Na het mislukken dezer onderneming, zegt het vaderlandsche lied (*Wilhelmus van Nassauwen*): „Voor Godes Woord geprezen. Heb ik vrij, onvertsaagd, Als een held, zonder vreezen, Mijn edel bloed gewaagd."

159. De Veldtogt, roemrijk, was zonder blijvende vrucht. Eene luiservolle overwinning door Graaf Lodewijk werd, bij de overmagt des vijands, door beslissende nederlaag gevolgd; de Prins, die geen reke-

ning had gemaakt op de moedeloosheid eener voor Alva sidderende bevolking, werd door geldgebrek gedrongen zijn leger uit een te doen gaan.

Het plan was dat kleine benden, uit het zuiden, het oosten en het noorden, een inval zouden dreigen, opdat Alva zijne magt verdeelen of een punt ontbloot zou laten, waar de Prins met het gros van zijn leger zou kunnen inbreken¹. — Het zuidelijk legerkorps, door gedienschte hulp van het Fransche Hof, overrompeld, het andere dat in Gelderland zou rukken, (25 April) bij *Daelhem*, door de Spanjaarden vernietigd. — Graaf Lodewijk met 25 man in Groningerland, vermeestert het Huis te Wedde, verslaat (23 Mei) met 3000 man voetvolk en 300 ruiters, den Graaf van Aremberg bij het klooster *Heyligherlee*. Sneuvelen van Graaf Adolf; de vijand laat 1000 dooden op het veld. Alva snelt ter hulp. 21 Julij; slag bij *Jemmingen*: Lodewijk had tegen 20000 slechts 8000 man; de Duitsche huurlingen, in plaats van te strijden, riepen om geld; de Graaf, na zich dapper verdedigd te hebben, te naauwernood gered; vernietiging zijner magt.

Vreeselijke strafoefening te Brussel en elders. — 4 Junij: *Egmond* en *Hoorne* en een groot aantal Edelen onthalsd. — Ofschoon zoovelen uitweken, ontbrak het aan martelaars niet. — Te Oudenaarden, vier mannen om het geloof gehangen; „zekere vrouw die in een kindermaal psalmen had gezongen, en de vrouwen met den worde Gods vermaand, onthalsd. Een oude weduwe het hoofd afgeslagen, omdat ze in haar schuur had laten prediken. Twee uitgewekenen, teruggekeerd om hunne vrouwen te halen, met dengene die hen geherbergd had, gedood, de een met den viere, en de anderen met het zwaard. Te 's Hertogenbosch (24 Mei) 44 burgers gebannen, 40 ingedaagd; (in Julij) 2 onthoofd en 6 gehangen; (28 Aug.) 166 mannen en 3 vrouwen ingeroepen. Om bij hen die ter dood gebragt werden, de vrijmoedige belijdenis des geloofs te beletten, gebruikte men twee ijzerkens, waartusschen de tong werd geschroefd, en voorts zoo geschroekt met een gloeiend ijzer dat ze, zwellende, pal te staan had”⁸. Bij hun gekerm hoorde men monniken onder 't volk zeggen: „hoor hoe zingen ze, zouden ze ook dansen?”⁸. — „Ook had de Landvoogd verspieders, die elks gangen gadesloegen, bij den volke *zeven stuivers lieden* genaamd, omdat zij in penningen, op die waarde geslagen, het loon van zoo hatelijk een dienst ontvingen”⁸.

Geldgebrek van den Prins. De schoonste kans voorbij. De aanval op drie punten afgeslagen; het Land, door bloedgerigten, tot roerloosheid gebragt. — In September had de Prins 14 of 18,000 man voetvolk en 7000 ruiters, met weinig veldstukken; „voor de wet, den Koning en het Volk, onder Gods gunst”^{**}; Alva, 20,000 man en 8000 ruiters, van geschut, munitie, geld en leeftogt wel voorzien. — 7 Oct. Overtogt van de Maas: proefstuk van beleid en stoutheid¹; ongelooflijk zelfs voor Alva, die bij het eerste berigt uitriep: „meent gij dat ze vogels zijn om over de Maas te vliegen?” — Niet ééne stad verklaarde zich voor den Prins: deze, met telkens muitende soldaten, zonder geld, zonder toevoer van leeftogt, in een land waar de Spanjaarden op vele plaatsen alles hadden vernield, verwisselde negen en twintig malen van legerplaats¹, om den vijand, die zorgvuldig een hoofdtreffen ontweek, tot veldslag te brengen. In December genoodzaakt zijn leger af te danken.

10 of 12000 daalders had de Prins van de Nederlanders ontvangen; 300,000 hadden zij beloofd¹.

Alva meende zijn gezag duurzaam bevestigd te hebben (metalen standbeeld in het kasteel te Antwerpen, waarop vermeld wordt het bevredigen der Nederlanden).

160. De Prins voegt zich, in den krijg, bij de Fransche Gereformeerden, zonder Nederland uit het oog te verliezen. In Duitschland wedergekeerd, maakt hij zich, terwijl hij alles veil geeft, voor een tweeden togt gereed, waarvan het welgelukken door de spoedig aangroeiende magt der *Watergeuzen* en door Alva's onverbiddelijkheid en willekeurige geldafpersing voorbereid wordt.

In Frankrijk tweede en derde religie-krijg (Sept. 1567 — Maart 1568, Sept. 1568 — Aug. 1570). — Reeds in 1568, verbond van den Prins met *Condé* en *Coligny*, tot wederkeerigen bijstand ter verkrijging van gewetensvrijheid. 1569. Junij. De Prins met 1200 ruiters en 3000 man voetvolk, voegt zich bij *Coligny* (*Condé* 16 Maart gesneuveld bij *Jarnac*). Aan het einde van Sept. raadpleging of de Prins, die aan de krijgsverrigtingen steeds deelgenomen had, „om groote nooddriftige zaken, naar Duitschland zou gaan; de begeerte die hij had om de glorie en eere Gods in de gemeene zaak te bevorderen, deden hem te rugge zetten alle gevaren en zwarigheden; in onbekende kleederen, alleen met vijf mannen, met welke hij Frankrijk van den een tot den anderen hoek doorgetrokken heeft”⁶. Weinige dagen na zijn vertrek nederlaag bij *Moncontour*, alwaar Graaf Lodewijk, welligt te driftig in het aanvallen, door roemvollen aftogt het overschot des legers redt.

De Prins loopt, wegens onbetaalde soldij, gevaar door de soldaten mishandeld, door de officieren in hechtenis te worden gesteld. — Hij en Graaf Jan gaan voort met verkoopen of verpanden van eigen patrimoniëel goed. „Wat het zilver, de meubelen betreft, het zal best zijn het huisraad stuk voor stuk op de Frankforter mis te verkoopen, om er meer geld van te maken”¹³. — Door de Predikanten werden vele vruchtbare collectatiën gedaan; waarbij de luiden van kleine en ook middelbare middelen en rijkdommen hun goede hart en genegenheid wel toonden; maar onder de rijken waren er velen die zich excuseerden en hielden zich alsof zij schielijk heel arm geworden waren; ja velen contribueerden alleen om in 't rolleken te staan⁶. — Ik zie wel, schreef de Prins, dat ik het leven in arbeid en ellende doorbrengen moet; doch ik ben tevreden, daar het den Almagtigen behaagt; Hij geve mij de genade om alles met lijdzaamheid te dragen, gelijk ik tot dusver heb gedaan.

1569—1572. De zaak scheen hopeloos; evenwel de Prins rustte niet; maar overlegde dag en nacht om aan alle kanten vrienden te hebben en te gelegener tijd krijgsvolk te bekomen⁶.

De *Watergeuzen*. Allerlei soort van bedrukten; Edelen (*Lumey*, *Sonoy*, *Treslong*), landbouwers, kooplieden; 1 *Sam.* 22: 2; meestendeels bannelingen, met wraakzucht tegen Spanjaarden, vooral ook tegen priesters en monniken, bezielde; weldra geducht; reeds in 1569 rantsoeneren zij op de kusten van Noor-Holland

twee koopvaardij-vloten, van 60 en 40 zeilen; hun krijgvoeren werd spoedig zee-rooverij. De Prins wil hen gebruiken tot beter doel; talrijke bestellingen ter zee. Zijn admiraal, eerst, de Heer *van Dolhain*, die, eindelijk ter verantwoording gedwongen, slechts uitgaaf (5000 daalders) in rekening brengt; daarna (10 Aug. 1570) de Heer *van Lumbres*: hernieuwing van het verbod tegen iemand behalve Alva en de zijnen vijandelijkheid te plegen; strenge tucht; bepaling dat „de Capitteinen elk op zijn schip zullen hebben een minister (predikant) om Gods Woord te verkondigen, gebeden te doen, en de soldaten met de schippers te houden in christelijke zedigheid.” — Het aangroeijen van de magt der Watergeuzen door den oorlog tegen de Turken en den opstand der Mooren (1567—1570), voor Spanje geen klein bezwaar! begunstigd. Vermogten reeds de Mooren, nietig volk, kudde schapen, zoo veel, wat zou niet een volk, dapper en sterk als de Nederlanders, kunnen doen ¹³⁷

1570. 1 Nov. *Allerheiligen-vloed*: ontzettende verwoestingen; alleen in Harlingenland 796 menschen omgekomen, in de omstreken van Dokkum 5200.

Bestuur van Alva. — 1570. *Criminele Ordonnantiën*; uitmuntend. — *Tien de Penning*, wegens den verkoop van roerende goederen; voor den handel zeer drukkend; vroeger door de Staten dikwerf geweigerd, en steeds als een laatste toevlugt beschouwd; geheel ongehoord de *wijs der invordering*; zonder behoorlijke bewilliging der Staten, gewelddadig, en als voorbereiding tot altoosdurende belasting; in zoo ver, stellige inbreuk op de vrijheden des Lands (§ 25).

161. Straks geeft de overrompeling van *den Briel* door de Watergeuzen het sein van een opstand, die overslaat tot de meeste Nederlandsche Gewesten. Spanje wordt nu door een magtig bondgenootschap, vreemd genoeg! met den Koning van Frankrijk aan het hoofd, bedreigd. De Prins met een leger, op eigen kosten, rukt zegevierend in het hart van België. Alva schijnt verloren, Oranje meester van het Land, en het Fransche hulpleger nabij, toen het ijzingwekkend verraad van den St. Bartholomeusnacht plotseling den Prins van bondgenooten berooft, gewaande vrienden tot vijanden maakt, het wankelend gezag van Alva bevestigt, afval en verovering stuit, en aan Willem I, behalve Holland en Zeeland, waar hij besloten heeft eene grafplaats te zoeken, al wat hem toegevalen was, op eenmaal ontwingt.

1572. 1 April. Vermeestering van *den Briel*, door eenige schepen, onder Lumey, uit de Engelsche havens verjaagd. — 8 April kiest *Vlissingen*, en in Mei *Enkhuizen* de zijde van den Prins; drie steden, de fondamente der veroverde vrijheden uit de Spaansche vermetelheid. Enkhuizen, sterk gelegen, met zeevolk en schepen, was de rug en het steunsel van de andere Provinciën en Steden, haar geburen; zoo als de Briel voor Zuid-Holland, en Vlissingen voor Zeeland. — 24 Mei. *Bergen* in Henegouwen, belangrijke vestiging, door Graaf Lodewijk verrast. — Junij. De vloot, waarmee de Hertog van *Medina Celi* (om Alva op te volgen) overgebracht werd, door de Zeeuwen vernield. — Junij en Julij, uitbreiding van den opstand, vooral in het Noorden. — Eerst in Augustus de Prins in het Land,

met 14000 man voetvolk en 6000 ruiters. De oorzaak der vertraging geldgebrek; de Steden van Holland hadden niets willen bijdragen, dan „op voorwaarde dat zij hem met ruiters en knechten in het veld zagen”¹³. Holland (in de Statenvergadering te Dordrecht, zie § 163), Zeeland, Gelderland, Friesland en Overijssel van Alva afgefallen; de Hertog die Bergen belegert, wordt door den Prins, na het vermeesteren van Roermonde, Leuven, en Diest, bedreigd; Mechelen, Dendermonde, Oudenaarden voor Oranje; Vlaanderen gereed zich bij hem te voegen. Frankrijk, Engeland, en de Duitsche Vorsten schijnen tegen Spanje zamen te spannen. — 24 Augustus; ommekeer te Parijs. Door bedreiging schier tot radeloosheid gebragt, geeft Karel IX den gruwelijken last; midden in den nacht verspreiden zich de moordenaren, met een wit kruis aan den hoed, in Parijs: de grijze Coligny en 4000 Gereformeerden omgebragt; naar matige berekening, in andere Steden 24000. In Spanje deze slachting van weêrlooze medeburgers met vreugdebewijzen gevierd; de Paus liet *Te Deum* zingen. — Nu sloeg alles om; de Prins verlaten; overal schrik en angst; het leger uit een; Bergen, na dappere verdediging, ontruimd. De Prins schreef: „Aanschouw hoe de boosheid der menschen Gods groote genade tracht tegen te werken. Hij doe alles uitloopen op de verheerlijking van zijn heiligen Naam. Ik ga naar Holland en Zeeland, zien wat Hem behaagt. Ik zal er de zaken staande houden, zoolang ik kan; daar zoek ik mijn graf.”

B. 1572—1576.

162. In Holland en Zeeland scheen het lot der Nederlanden en welligt der Protestantsche Christenheid, door het al of niet gelukken van de uiterste poging des Prinszen, te zullen worden beslist. Er werd gestreden met een woede en onmenschelijkheid waarin men, boven het vreeselijke van elken burgerkrijg, den invloed van nationalen haat en religie-verdeeldheden erkent.

Wederopvatting der in 1566 en 1567 afgebrokene taak, waarvoor toen de Prins zelf, in de hoop op vergelijk, teruggedeinsd was. Ook nu (§ 158) stond, voor het bevrijden van de Nederlanden, bescherming van de Evangeliebelijders, des noods met wijziging van het Staatsregt, op den voorgrond⁸⁸.

Wreedheden der Spanjaarden, ter uitdelging van ketters en rebellen, op wie geen kriegsregt toepasselijk is. Reeds in 1568 deed Alva een trompetter door den Prins als parlementair gezonden, ophangen. Even zoo in 1572, al wie van de Gereformeerden gevangen werd, zoodat ook door de Hollanders en Zeelanders niemand werd gerantsoeneerd. — Plundering, brand, moord; in een request aan den Koning (1573) wordt gezegd: „Als men vrouwen of dochters wilde beschermen, liepen de soldaten, als razende honden, te zamen, onder het geroep van *Spanje, Spanje*, en vermoordden jammerlijk al die zij ontmoetten. Ja, zij hebben eenige mans levend gevild, en de huid over hunne trommels gespannen, anderen met langzaam en klein vuur verbrand, met gloeiende tangen ter door toe in 't lijf genepen, en met andere onuitsprekelijke en nooit gehoorde folteringen, de een na den anderen, al levende, honderd dooden doen sterven.” — Ook dezerzijds gruwelen begaan; het vermoorden van enkele Priesters, de verfoeilijke zoogenaamde

regtspleging tegen Roomschen van brandstichting beschuldigd, in Noord-Holland; (1575): *a.* meestendeels uit weêrwraak, bij de herinnering aan vijftigjarigen gewetensdwang; *b.* in geen vergelijking, wat het getal betreft, met die der tegenpartij (bij haar was regel, wat dezerzijds uitzondering was); *c.* doorgaans gestraft; bij den Spanjaard lang goedgekeurd en aangemoedigd. — Weldra op vele plaatsen de Roomsche Kerken vermeersterd, de beelden gebroken, het vieren van de misse belet.

163. De meeste landzaten en ook hunne vertegenwoordigers, de *Staten* des Lands, schaarden zich om den Prins. — Als *Stadhouder* des Konings, thans niet *onder*, maar *tegen* den Algemeenen Landvoogd, erkend, verkreeg hij van de Staten, wier ondersteuning hij behoefde en wier wenschen hij in het oog hield, zoodanige *buitengewone* magt als tot het doen samenwerken van aller kracht en inspanning vereischt werd.

De Prins *a. Stadhouder*. Reeds in Julij 1572, had een deel der Staten van Holland (eenige Edelen, 4 groote en 8 kleine Steden) te Dordrecht aan den Prins, tegen Bossu, gehoorzaamheid beloofd. De Placaten uitgevaardigd op 's Konings naam. Men verbond zich den Prins, die boven de Staten was in wetgeving en bewind, „gehouw en getrouw te wezen om de landen te bevrijden van de Albaansche en Spaansche tirannij, ten dienste van Z. M. als Graaf van Holland.” — *b. Hoofd der Staten gedurende den krijg*. Belofte in die qualiteit niets te zullen doen of bevelen zonder hun *advies*; niet van regtswege, maar dewijl zij over de geldmiddeelen beschikten en hun goedwillige medewerking niet kon worden gemist. Een gezag, door het Hof van Holland (1573) de *dictature* van Z. Exc. genoemd. — In Nov. 1574 baden de Staten hem „de superintendentie, overigheid en regering, als Gouverneur en regent, uit goedwillige collatie van de Staten en ingezetenen, te aanvaarden; confererende zij hem absolute magt, autoriteit, en souverain bevel, ter bestiering van alle des gemeenen Lands zaken, geene uitgezonderd.” — In 1575, bij de Unie van Holland en Zeeland, Souverein *ad interim*, behoudens de Privilegiën en regten, en met eenige nadere bepalingen; geen ambtenaar der Staten, maar hun Vorst en Overigheid³.

De medewerking der Staten was met velerlei aanmatiging, dikwerf ook met traagheid en onwil gepaard. Volgens het Hof van Holland, „extendeerden verscheidene steden en dorpen dagelijks tegen alle recht, redenen en billijkheid, de grenzen van hunne jurisdictie en usurpeerden, zooveel mogelijk, op heur naasten.” Volgens de Ridderschap en Edelen, zochten de Steden hen te berooven van hunne voorregten en de platte Landen van hunne vrijheden en neringen. — 1574. 20 Oct. — 25 Nov. Onderhandelingen van de Steden met den Prins. Deze verklaart, indien de Staten niet van meening noch vermogen zijn hunne beloften en toezeggingen te volbrengen, geraden te vinden verlot van hen te nemen, om, met hun dank en conservatie van zijne eer, uit den Lande te vertrekken, stellende alle zaken in handen der Staten, om met de minste kosten te worden beleid.

164. Vier jaren hield de Prins, schier van allen verlaten, met de hulp-

middelen van Holland en Zeeland, zich staande tegen de Spaansche magt. Een uitkomst vooraf niet te berekenen, maar verkregen door de gunstige ligging dezer zeegewesten, de spoedige ontwikkeling van het zeewezen, den bewonderenswaardigen heldenmoed der burgerijen. — Hagchelijk stond de kans; drie maal scheen alle hoop vervlogen, bij de overgaaf van *Haarlem*, na den slag op de *Mookerheide*, bij den val van *Zierikzee*.

Hulp gezocht bij Duitschland, Engeland, ook nu zelfs bij den Koning van Frankrijk; de toestemming tot den moord van Parijs geacht aan de onberadenheid van den jeugdigen Vorst door de partij der Guisen, met valsche voorstellingen van zamenspanning en gevaar, afgedwongen te zijn. — Slechts hierdoor verklaarbaar, dat, reeds weder in 1573, van Karel IV als *Beschermheer* der Nederlanden en van het overbrengen van de keizerlijke waardigheid uit het Oostenrijksche naar het Fransche Vorstenhuis spraak is geweest.

Een Land, aan de zee, doorsneden met rivieren, vaarten en sloten, op vele plaatsen moerassig, dat grootendeels onder water kan worden gezet, gevormd voor verdedigingskrijg (langer dan de Prins zelf zich voorgesteld had: zie § 166).

Snelle ontwikkeling van het *Zeewezen*. De koopvaardijvaarders ten oorlog gebruikt; vooral in Zeeland. Dappere scheepsbevelhebbers (*Worst, Boysot, Bloys van Treslong, de Lange*). Die van Vlissingen hadden in korten tijd wel 150 schepen op zee, meestal kleine schepen die wel ter zeil waren en niet diep gingen⁶. Aanmerkelijke zeemagt der Noord-Hollandsche Steden. — Menigvuldige gevechten.

Dapperheid en volharding der *burgerijen*. De bezettingen bestonden ook uit gehuurde vreemdelingen. Duitschers, Franschen, Schotten, Engelschen, Walen; bij het klimmen van den nood, had men in hen meestentijds vijanden en verraders, voor 't minst onwilligen, die de burgerij poogden te ontmoedigen en op te ruilen¹.

Ontzagchelijk zijn de kosten geweest van dezen krijg; zoodat men, de rekeningen ziende, zou moeten erkennen dat, om zoo te spreken, geheel Duitschland ze niet zou kunnen dragen¹³.

De Prins had bijna niemand met wien hij raadplegen kon; den zoo voortreffelijken *Marnix* evenwel, heer van *St. Aldegonde* (1538—1598) „Godgeleerde, krijgsbevelhebber, en staatsman (*Repos ailleurs* **). — *Lumey* Graaf van der *Marck*, in 1572 's Prinsen stadhouder in Zuid-Holland, door zijne wreedheden gehaat. — *Brunynck*, secretaris van den Prins; *Paulus Buys* (1531—1594), Advokaat van Holland.

165. Oct. 1572—Julij 1573. — Door de tegenwoordigheid van den Prins werd de ter neêrgeslagene bevolking opgebeurd. Duister was het verschiet. De opstand, in de overige Nederlanden bedwongen, binnen weinige steden van Holland en Zeeland beperkt. De vermeestering van *Haarlem*, maanden lang roemrijk verdedigd, scheurt Zuid- en Noord-Holland van een; nu waren de krachten gebroken, en verder tegenweer.

in het oog der dappersten, zonder doel. — De Prins sterkte zich in den Heer zijnen God.

1572. October. Oranje in Holland. „Voorwaar zijne komst zeer noodzakelijk voor de Gereformeerden; de harten en gemoederen waren zoo verslagen en verflauwd dat meest al de voornaamsten in beraad waren om weder uit den Lande te vluchten; met de komst van den Prins waren de flauwhartigen zoo gemoed dat zij niet meer op de perikelen dachten” ⁶.

November; te *Zutphen* een groot deel der ingezetenen jammerlijk vermoord. — 1 Dec.; de Spanjaarden te *Naarden* ingelaten, onder belofte van niemand te beschadigen, lokken 400 burgers en een aantal soldaten in het Stadhuis, en steken het aan brand; anderen werden in de spiessen gejaagd, met bijlen aan stukken gekapt; tot de oude lieden in 't Proveniershuis, van 80 tot 100 jaren oud, vermoord; de vrouwen getormenteerd, gehangen en geplijngd, dat velen dood gebleven zijn; de lijken, op zware straf, onbegraven drie weken lang ⁷. — Oorlogschepen der Noord-Hollandsche Steden, tegen den vijand uitgezonden, vastbevrozen, om eene wisse prooi des Spanjaards te zijn: God uit den Hemel zond recht te pas, een N. Westenwind, alzoo dat het water zeer hoog gerezen en het ijs geborsten is, en de schepen, als door een bijt, te Enkhuizen gekomen zijn; en het ijs heeft het water terstond weder toegesloten” ⁸.

Beleg van *Haarlem* (11 Dec. 1572—14 Julij 1573): storm op storm afgeslagen; 2946 belegerden gesneuveld; 41 uitvallen. Drie honderd vrouwen, onder *Kenau Simons Hasselaar*, gaan met spiets, roer en rappier, den vijand te keer. Een Noord-Hollandsche boer, met 18 vrijbuiters, vernielt een kornet speerruiters (126 man). *Jan Haring* houdt de vijanden op den IJdijk *alleen* zoo lang tegen tot zijn vermoeide makkers ontvlucht zijn; redt zich al zwemmende. — 28 Mei: de schepen des Prinsen geslagen op 't Haarlemmermeer. 8 Julij, vruchtlooze poging tot ontzet; 700 man gesneuveld bij het *Mannenpad*. De stad gaat over; de moedige bevelhebber *Ripperda* onthoofd; de beuls hadden, naar hun beste onthouden, gehangen, onthoofd en verdrongen, 1736 personen. (Daarna de pest; de Pater der *Cellebroeders* of overste der lijdtragers, verliet de stad, na 3335 personen begraven te hebben.)

Nu, schreef men aan den Prins, was het uit, ten ware eenig Verbond tusschen hem en een magtig Vorst ware. Hij gaf ten antwoord: „Zoo het God Almachtig belooft heeft van der Stede van *Haarlem* na zijn goddelijken wil te disponeren, zullen wij Hem en zijn goddelijk Woord daarom verloochenen en verlaten? is daarom de sterke hand Gods eenigszins verkort en zijn Kerk en Gemeente te niet gebracht? Gij schrijft ons dat men u zou laten weten of wij ook met eenigen grooten machtigen Potentaat in vasten verbond staan; waarop wij niet laten willen u voor antwoord te geven dat, aler wij ooit deze zaak en de beschermenis der Christenen en andere verdrukten in dezen lande aangevangen hebben, wij met den alleropppersten Potentaat der Potentaten alzulken vasten verbond hebben gemaakt dat wij geheel verzekerd zijn dat wij, en alle degenen die daarop vastelijk betrouwen, door zijne geweldige en machtige hand ten leste nog ontzet zullen worden, spijt alle zijne en onze vijanden; zonder dat wij middelertijd eenige andere middelen die ons de Heer der heirscharen toegeschikt heeft, hebben of als nog willen laten voorbijgaan.”

166. Julij 1573—April 1574. — Het vertrouwen des Prinsen werd niet beschaamd. De vijand, die waande meester te zijn, ondervond voor *Alkmaar*, op de *Zuiderzee*, bij *Roemerswaal*, te *Middelburg*, dat de krijg niet ten einde was gebragt. Holland echter werd benaauwd door de overmagt der Spanjaarden; welligt meer nog door de weifeling en verdeeldheid bij de komst van *Requesens*, den zachtzinnigen Landvoogd, die vergiffenis bood op ruime schaal. — Toen Graaf Lodewijk, naar wien reikhalzend uitgezien werd, op de *Mookerhei* jammerlijk omkwam, van waar kon, menschelijkerwijs, hulp en uitkomst worden verwacht?

1573. Beleg van *Alkmaar* (18 Sept.—8 Oct.) Slechts 800 man garnizoen, geen vreemd krijgsvolk. Voorbeeldeloos hardnekkige verdediging der tot driemaal toe bestormde bres: dicht bij den muur werden de vijanden als bedolven onder eenen stroom van kokend water, gesmolten lood en ongebluschte kalk, en een vuurregen van brandend stroo en rijshout¹. Ook vrouwen en kinderen droegen alles aan; 13 burgers en 24 soldaten gesneuveld; van de belegerden ongeveer 1000. — 11 Oct. De Graaf van *Bossu* op de *Zuiderzee* door de Noord-Hollandsche schepen verslagen en gevangen. De Prins schreef aan zijne broeders: „daar de Heere God, de God, zeg ik, der heerscharen alleen ons de zege geschonken heeft, het is billijk Hem alleen er dank voor te weten, met vast vertrouwen dat het niet de laatste overwinning zal zijn die Hij ons geeft.” (Christus het plegtanker onzer hoop.” **) — 17 Nov. Aankomst van Don Louis de *Requesens*; *Alva* vertrekt; meer dan 18000 personen onder zijn bewind geregteijk vermoord. — 1574. 29 Jan. Overwinning der Zeelanders bij *Roemerswaal* op *Romero*; „De Prins, te *Vlissingen* zeer beangst zijnde, had, na alle mogelijke ordre gesteld te hebben, zich alleen in zijn kamer zeer bekommerd tot gebeden begeven; als hem goede tijding gebragt werd, was hij zeer verblijd, dies hij God dankte en opstond”⁷. — 19 Febr. Overgaaft van *Middelburg*, na bijna tweejarig beleg. De Prins meester van *Walcheren* en van de zee⁷.

Leiden belegerd; reeds van November af. Geheel *Delfland* overstroomd; zoodat er de oorlog in kleine schuiten gevoerd werd, als in een openbare zee. — Graaf Lodewijk verzamelt een leger, met Hertog Christoffel van de *Paltz*. Verstandhouding in *Antwerpen* en *Maastricht*: „door het winnen van één slag zou geheel *Brabant* hebben gerevolteerd”⁸. Ook rekende hij op Fransch krijgsvolk. „Holland zag naar Hem uit, als naar een engel Gods”³; spoedige hulp, of het zou te laat zijn! Was het dan roekeloosheid of zelfopoffering, zoo de Graaf geen gevaren ontzag? — 14 April, nederlaag op de *Mookerhei*; onwilligheid der soldaten; *geld*, *geld* roepende, met den vijand in het gezigt; 3000 dooden, ook Hertog Christoffel en de Graven Lodewijk en Hendrik van *Nassau*. — De Keurvorst zeide: „Ik weet dat mijn zoon mensch was, en daar alzoo Gods wil is geweest, is het mij liever dat hij om de regtvaardige zaak buiten 's lands strijdend is omgekomen, dan dat hij in zijn land, met lediggang, des duivels oorkussen, den tijd verspild had.”

En de Prins? — „Van droefheid weet ik naauwelijks wat ik doe. En desniettemin moeten wij ons altijd schikken in den wille Gods, gedachtig dat Hij die het

bloed van zijn Zoon gestort heeft om zijne Kerk in stand te houden, niets doen zal dan tot zijne eer en tot bescherming zijner Gemeente, ofschoon het der wereld onmogelijk schijnt. En, al kwamen wij allen te sterven, en al wierd dit arme Volk geheel vermoord of verjaagd, behooren wij verzekerd te zijn dat God de zijnen niet verlaat. Twee jaren, heb ik vroeger gezegd, zou dit land, ook zonder hulp, menschelijkerwijs gesproken, tegen alle de krachten des Konings van Spanje te verdedigen zijn. Nu zijn ze bijna voorbij, en zoo wij, door gebrek aan hulp, verloren gaan, het zij zoo. En ook thans nog, indien van allen verlaten, deze arme bevolking, zoo als ik hoop, volharden wil en de straffe Gods niet over ons komt, zal het nog wel de helft van Spanje aan goed en bloed kosten, eer ze meester van ons zijn."

167. April 1574—Julij 1576. — Door het lot van *Leiden* zou het lot van Holland worden beslist. Nadat voor deze gewigtige stad, over de in zee herschappen velden, verlossing was opgedaagd, werd spoedig vredesonderhandeling te *Breda* begonnen. Vruchtellooze afloop deed de hardnekkige worsteling, met nieuwen ijver, hervatten; met afwisselend geluk, totdat, door het verlies van *Zierikzee*, de toestand weder in den hoogsten graad beangstigend werd.

Leiden: tweede beleg (26 Mei. — 3 Oct.) De leeftogt spoedig opgeteerd; vreeslijke hongersnood; in zeven weken geen brood; honden, katten en rotten genomen als lekkernij. De mannen, zoo magteloos dat zij kwalijk ter wacht konden gaan, vonden dikwijls t'huis komende vrouw en kind dood⁷. Volharding onder van der Does, van Hout, en van de Werff: „deelt mijn ligchaam tot spijs," riep deze aan broodeischende burgers. — Noodmunten: „dit is voor de vrijheid; God behoeft *Leiden*; ** ik vecht voor het Vaderland: ** Heere, ontfermt Holland en zaligt *Leiden* " ** . — De Maas- en IJsseldijken doorgestoken; „kost en moeite scheen bijna verloren en alle raad ten einde; maar God zond zijn posten en boden, namelijk de winden, even met den springvloed, eerst stormende uit den N. W., daarmede Hij het water wonderbaarlijk weder in het land bragt, en daarna Z. W., dewelke het naar *Leiden* dreef" ⁸. De Zeeuwsche vloot (200 platgeboomde schepjes met 800 bootsgezellen) onder *Boisot*, over het verdronken land in de stad. Den Prins werd de brief op den 3den Oct., ten twee uur, zittende te Delft in de predicaie, gebragt; en liet terstond, als de predicaie gedaan was, den brief openlijk van den Predikant lezen, en den Heer met vrolijke en vurige harten danken. Den 4den schreef hij aan zijn broeder: „ofschoon er, in het beleg, naar men zegt, (op 16000) meer dan 6 of 8000 menschen aan de pest gestorven zijn, ga ik nog heden derwaarts, opdat de goede lieden te beteren moed scheppen, en om alles in orde te stellen" ¹³. — „Als Sanherib van Jeruzalem (2 Kon. 19), zijn de Spanjaarden bij nacht van *Leiden* gevlucht" **. — God heeft ook eene geweldige Spaansche Armade die de Koning in 1574 toerustte, waarmede zij meenden Holland en Zeeland te verdelgen, door zijne Almagtige hand alleen tot niet gebragt, door het sterven van den Admiraal en nog zes of zeven duizend man, die haastelijk van de pest stierven, toen zij al gered waren ⁶.

1574. Aug. Gevaarlijke ziekte van den Prins; uit overmaat van droefheid en

inspanning. Geen wonder; zoodanig met zorgen, moeilijkheden en arbeid overkroopt, dat hij van 's ochtends tot 's avonds naauwelijks adem halen kon.

1575. 8 Febr. — De Leidsche Akademie gesticht, vooral om aan de Kerk een kweekschool van kundige en waardige leeraars te bezorgen⁹⁷. „Loon van der voorouderen dapperheid;” ** „waarom die van Leiden,” zoo als de Regering het in 1586 uitdrukt, „de Universiteit houden en achten lief en waard, en voor hun beste parel, en zich liever alles dan haar zouden laten ontnemen.”

Onderhandelingen te Breda. (1574, 21 Dec. — 1575. 14 Julij). De vrede van wederzijde gewenscht. De Graaf van Schwartzburg, gezant des Keizers, getuigt: „de twist zou spoedig bijgelegd zijn, indien er in de Godsdienst geene zwaarigheid was.” De Koning wilde geen Godsdienst dan de Roomsche-Catholieke; de Gereformeerden ongezind „hun geloof te verlaten, zoo overeenstemmend met Gods Woord, al zou het hun goed en leven kosten”¹³. Geen Godverzaking en ook geen ballingschap. — „De oorlog veiliger dan een onzekere verdrag.” **

1575. 7 Aug. Oudewater stormenderhand door de Spanjaarden ingenomen: „oude noch jonge, vrouwen noch mannen gespaard; sommigen in koelen bloede doorstoken, ook met drie en vier aan elkander gebonden in het water geworpen; eenige onmenschelijk gepijnigd om geld te hebben”⁶. — 8 Sept. Woerden belegerd. — Oct. Aanbod der Souvereiniteit van Holland en Zeeland aan de Koningin Elizabeth; te vergeefs.

1576. Beleg van Zierikzee: herhaalde pogingen tot ontzet. — Julij; overgave. Vergeefsche aanvragen om buitenlandsche hulp. „En evenwel”, schrijft de Prins, „wij willen hier den moed niet verliezen, maar hopen dat, als wij van alle menschen zullen verlaten zijn, de Heere God zijne regterhand over ons uitstrekken zal.”

C. 1576—1579.

168. Zonderlinge ommekeer! Des avonds vernacht het geweest, des morgens is er gejuich. — De tegenstand van twee bijna ten onder gebragte Gewesten breidt zich, ten gevolge eener mouterij onder de Spaansche troepen, over het gansche Land uit. Alle Nederlanders zijn meer dan ooit afkeerig van vreemden invloed; bijna allen wenschen inperking van het vorstelijk gezag. Het Religie-verschil echter is te levendig en heftig, dan dat vereeniging, uit zoo strijdige deelen, duurzaam zou kunnen zijn. Onderlinge verdraagzaamheid wordt door velen begeerd; maar, bij toenemende spanning, zou straks noch door de Roomschen gewetensvrijheid der Gereformeerden, noch door de Gereformeerden openlijke Godsdienstoefening der Roomschen worden geduld. — De band, door haat tegen Spanje gelegd, zou door Godsdienstaart worden verscheurd.

De tyrannij van Alba had overal verbittering verwekt. Reeds in 1572 riep een priester te Brugge op den predikstoel uit: „o gij Spanjaards, gij Spanjaards, gij

maakt ons allen Geus" ⁷. De Staten der Provinciën bleven niet in gebreke hunne grieven onder het oog van Requesens te brengen.

De hoogere standen, meestendeels, ijverig Roomsch. De Staten, te Brussel in 1574 bijeengeroepen en in de voordragt hunner gevoelens onbevreesd, zeiden: „dat ze liever wilden sterven dan te zien eenige verandering in de Religie" ⁶. — Doch sommigen (*Viglius* en *Berlaymont*) wilden gehoorzaamheid aan den Landshoof op den vorigen voet; velen daarentegen (*Aerschot*, *Champagny*, broeder van *Granvelle*, *Bossu*, *Lalaing*, een deel der Geestelijkheid) zagen begeerig naar vermeerdering der Nederlandsche vrijheden uit.

169. Nooit welligt heeft de Prins met grooter moeilijkheden te worstelen gehad. Onophoudelijk was de strijd van geloofsbegrippen belangen, inzichten en driften. Nooit blonken zijne bekwaamheden meer schitterend uit; doorzigt, volharding, staatsbeleid, verwonderlijk vernuft in het uitvinden van redmiddelen bij elke ongelegenheid, uit ieder gevaar. Het was een proefstuk zijner talenten, drie jaren lang, het uiteenvallen eener zoodanige vereeniging te beletten.

Onder de moeilijkheden telle men ook de gedurige pogingen van Filips II om aan den wensch der 15 Gewesten, die eigenlijk slechts ter zelfverdediging tegen oproerige soldaten de wapens hadden opgevat, ruimschoots te voldoen. — Voorts de spanning tusschen de Waalsche en Nederduitsche Gewesten; en ook tusschen deze (Brabant, Vlaanderen, Holland) onderling.

170. Algemeene gewetensvrijheid kon alleen worden gevestigd door de zelfstandigheid van Holland en Zeeland te behouden, en door aldus, gesterkt met het voorbeeld en zedelijk overwigt dezer Gewesten, ook elders de onverdraagzaamheid te doen zwichten; hiertoe heeft de Prins zich van zijn invloed en waardigheden bediend; bij de twijfelachtige en weldra vijandige stemming van Adel en Geestelijkheid, genoodzaakt kracht te zoeken in het Volk.

In Holland en Zeeland „bleef, ook na de Pacificatie van Gent, Willem I Stadhouder om in alles te gebieden, zoo als Zijne Exc. tegenwoordig doet." In Holland nog aan de Spaansche zijde Haarlem, Amsterdam, Schoonhoven, Nieuwpoort, Oudewater, Muiden, Weesp; in Zeeland, Goes en Tholen. — De Steden onder het Stadhouderschap des Prinsen gebragt bij *Satisfactie*; verdrag waarin op de Religie als anderzins *voldoening* gegeven, doch door den Prins tevens op het belang der Hervormden acht geslagen werd. De voldoeningen vooral ingerigt om zich tegen de *buitengewone* magt des Stadhouders (§ 163) te dekken. — In 1577 de Prins *Ruwaard* van Brabant en Luitenant-Generaal van den Algemeenen Landvoogd.

Hij trachtte de magt der *Steden* en, in de Steden, den invloed der *burgerij* te versterken.

Reeds spoedig werd geklaagd dat „de Prins met die van Holland en Zeeland, in Brabant, Vlaanderen, Gelderland en Friesland overgezonden hebben diverse ministers en predikanten van hunne secten en andere perturbateurs van de gemeene ruste.”

171. Door ontwikkeling en uitbreiding van den opstand werd ijver en naijver der Mogendheden gewekt. Thans ontbrak het aan geen baatzuchtig hulpbetoon. Veeltijds tot vermeerdering van binnenland-sche tweedragt; ook bragt niet zelden de vriendschap van een Staat vijandigheid en verbittering der overige naburen te weeg.

Uit Engeland en Frinkrijk zag de Prins meer ondersteuning dan uit Duitschland te gemoet. — Groot voor de Nederlanden het verlies van *Frederik*, den godvruchtigen Keurvorst van de Paltz, en van den van de Hervorming niet afkeerigen Keizer *Maximiliaan II* (Oct. 1576). — Keurvorst *Lodewijk VI* (reg. 1576—1583) hevig Lutheraan en Keizer *Rudolphus II* (1576—1612) ijverig Roomsche-Catholijk. De Huizen van *Saxen* en *Hessen* tegen den Prins, om persoonlijke redenen, uitermate verbitterd. — Om den geweldigen voortgang der door de Lutherschen met felheid bestreden Gereformeerden werd hulp en weldra zelfs voorspraak van het Duitsche Rijk onmogelijk; de opdracht der regering aan een Franschen Prins zou bijna tegen de Nederlanden in het harnas hebben gejaagd.

172. Dit driejarig tijdsverloop bevat de *Pacificatie van Gent* en de onderhandelingen met *Don Juan*, de uitbarsting der vijandelijkheden tegen hem en de uitbreiding van Protestantschen invloed, tot aan den *burger- en religie-krijg*; den voortgang des oorlogs, zoo tegen de Spanjaarden als onderling, tot aan de *scheuring* der Nederlandsche Gewesten.

I. PACIFICATIE VAN GENT. — OORLOGSVERKLARING.

173. De Prins ijvert om weêrstand tegen de Spaansche muitelingen in krijg tegen den Landvoogd te herscheppen. Aldus slechts kon voor Holland en Zeeland meer dan korstondige verademing worden verwacht. Immers zou bevrediging der vijftien Gewesten ten koste der Protestanten geschieden. Vrede met *Don Juan* zou den krijg tegen Oranje en de zijnen doen hervatten. Het overig Nederland, zoo even bondgenoot tegen Spaansch geweld, zou straks weder bondgenoot van Spanje tegen de in Holland genestelde ketterij zijn. — Het was gedwongen zelfverdediging, zoo nu het vuur der tweedragt uit Holland aangeblazen werd.

174. De toemeloove woede der onbetaalde Spaansche troepen werd het krachtigste middel om eendragtigen tegenstand te bewerken. De

bevolking was weldra gewapend op de been; de leden van den Raad van State, die gaarne geweldige maatregelen zouden belet hebben, werden voorzigtigheidshalve in hechtenis gezet; de Generale Staten vormden eene Vergadering die beslissenden invloed verkreeg. De vijftien Gewesten verbonden zich met hen die men tot dus ver enkel als ketters en opstandelingen beschouwd had, ter verdrijving van den Spanjaard. Dit was de *Pacificate van Gent*.

De overgave van *Zierikzee*, menschelijkerwijs noodlottig, en echter het middel van behoud. De Spaansche soldaten, die regt hadden op 22 maanden soldij, waren door den buit (f 100,000) op verre na niet te vrede gesteld; te minder dewijl, na den dood van Requesens (5 Maart) door het bestuur van den *Raad van State*, zonder genoegzame eenheid of klem, weinig ontzag ingeboezemd werd. Holland en Zeeland weldra door den vijand ontruimd. Vlaanderen en Brabant door de Spaansche muitelingen bedreigd. — 25 Julij; *Aalst* vermeersterd; 170 Parochiën onder *Aalst* met brandschatting belast. — 26 Julij; Placaat waarbij de soldaten voor rebellen worden verklaard. — Sept. De Raad van State in hechtenis; geweldige maatregel, op heimelijken raad des Prinsen, die aldus aan Viglius, Berlaymont, en anderen een invloed, dien hij duchtte, ontnam. — De *Generale Staten* te Brussel bij een. — De bijstand van den Prins gevraagd; deze zendt troepen naar Gent. — Oct.: onderhandelingen te *Gent*, over eene algemeene vereeniging der zeventien Gewesten; veel tegenwerking. — 20 Oct. *Maastricht* en, 4 Nov., *Antwerpen* door de Spaanschen geplunderd; Spaansche Furie. In *Antwerpen* 2500 burgers of soldaten gedood; bijna even veel verdrinken, velen verbrand of later in koelen bloede omgebragt. Roof, pijniging, onmenschelijkheid. Aan gereed geld, zilver, goud en juweelen verloren, wel 40 tonnen gouds. Het ware onmogelijk in 't bijzonder te beschrijven alle de gruwelijke wreedheden en boosheden die aldaar gedurende eenige dagen zijn gepleegd⁶.

Door den algemeenen schrik de onderhandelingen bekort. — 8 Nov. *Pacificatie van Gent*. — Vaste en onverbreekelijke vriendschap, inzonderheid om uit de Nederlanden te verdrijven en daar uit te houden de Spaansche soldaten en andere vreemden; schorsing der religie-placaten in de 15 Gewesten, en in Holland en Zeeland het Statu quo; alles tot op nadere uitspraak eener plegtige Vergadering van de Algemeene Staten. Stellige beloften eener uitsluitende handhaving van het Roomsche-Catholijke geloof. De toeleg der Roomschen was dat de volkomen heerschappij hunner Kerk, in de 15 Gewesten behouden, in Holland en Zeeland door de Staten-Generaal zou worden hersteld. — „Haven der behoudenis; eendracht met Godvruchtigheid” ***. — De Heer heeft geen behagen aan de beenen des mans; den Godvreezenden werken alle dingen mede ten goede” ***.

175. *Don Juan*, in de kracht en fierheid der jeugd, door schitterende kriegsbedrijven vermaard, Nederlander en uit keizerlijken bloede, komt, als Landvoogd, tot toegeeflijkheid gelast en gezind. Het doel der 15 Gewesten met de Pacificatie van Gent zou, door verwijdering van de vreemde troepen, bereikt en alsdan het gezag des Konings onver-

wijld worden hersteld. Niets kon, in de schatting van den Prins, verderfelijker zijn. Immers zou deze bevrediging het sein worden der hernieuwing van de religie-krijg tegen Holland en Zeeland, terwijl hij zich, ten gevolge der algemeenheid van den weêrstand, met religievrede en Godsdienst-vrijheid en voortdurend gemeen overleg van alle de Nederlanden gevleed had.

Don Juan (1547—1578), natuurlijke zoon van Keizer Karel V; overwinnaar der Mooren, in 1570; der Turken, 7 Oct. 1571, in den zeeslag bij *Lepante*, waar de vijand 25000 man verloor. Eerzuchtig, op grootsche ontwerpen, meer dan Filips goed keurde, bedacht; verlangend de Landvoogdij der Nederlanden straks aan eene onderneming tegen Engeland dienstbaar te maken; minzaam, wellicht zoo geveinsd niet als de Prins hem beschreef, door tergend wantrouwen en overdreven eischen somtijds als buiten zich zelven gebragt. Uitdrukkelijk gelast om, behoudens gehoorzaamheid aan den Koning en handhaving van de Roomsche Godsdienst, al het mogelijke ter bevrediging te doen.

175a. Verzoening ten koste van Holland en Zeeland te beletten, was nu de toeleg van den Prins. Hij wekt mistrouwen; hij maakt des Konings Stedehouder verdacht; hij beweert dat de bedoelingen met de beloften in strijd zijn; hij stelt, bij de *Unie van Brussel*, de weifelende Roomschen aangaande Protestantschen invloed, zooveel doenlijk, gerust; hij schijnt Don Juan, door bijkans onaannemelijke voorwaarden, tot oorlogsverklaring te zullen dwingen. Maar neen! de tusschenkomst van keizerlijke Gezanten noopt dezen tot inwilliging van der Staten veelomvattenden eisch. Dus komt, buiten medewerking en weldra onder protest van Holland en Zeeland, bij het *Eeuwig Edikt*, de gevreesde verzoening tot stand.

Bij het te gemoet zien van den Landvoogd, aandrang van Willem I bij de Staten-Generaal op goed, kort en krachtig besluit; geen erkennen van Don Juan; geen ontwapening; zich, kon het zijn, meester maken van den Vorst, om aldus bloedstorting en onkosten te vermijden; werving van troepen, vernietiging der kasteelen (te Gent, Antwerpen, Valenciennes enz.), of opening aan den kant der Steden. — Langdurige onderhandelingen te Namen met Don Juan; meermalen schijnt de vrede nabij. — 22 November. Krijgsvolk van den Prins in Brussel; de Gemeente aldaar zeer Prinsgezind. — 1577 9 Jan. Unie van Brussel; ter geruststelling van de Roomschen, door de vrees voor de Gereformeerden, evenzeer als door de beloften van Don Juan, aan het wankelen gebragt; nadere verzekering omtrent de handhaving van de Roomsche Godsdienst en van het Vorstelijk gezag. Deze Unie aan Oranje welgevallig, als middel om, door eendragtig overleg, verzoening met Don Juan te ontgaan. — Desniettemin, toen oorlogsverklaring nabij scheen, eeuwig edikt (17 Februarij). Vertrek der Spanjaarden (tegen den wensch van Don Juan, te land), goekeeping der Pacificatie van Gent, aanstaande

bijeenroeping der Generale Staten. De Prins zelf erkende dat de Landvoogd „den Staten-Generaal accordeerde bijna al wat zij hadden begeerd, doch,” voegde hij er bij, „zoodanige subyte zoetigheid kon niet voortkomen uit zijn naturel.”

Voor de Gereformeerden donker vooruitzigt. Don Juan rekende er op dat de Vergadering der Generale Staten al het mogelijke zou doen om de Roomsche-Catholijke Religie in haar geheel te stellen in Holland en Zeeland, in dier voege dat de Paus en Z. M. voldaan zouden zijn, en dat de Staten der 15 Gewesten dit te weeg zouden brengen des noods met geweld. — De Prins zoekt voorwendsels om zich van de onderteekening te ontslaan; versterkt zich in Holland en Zeeland, door het opwerpen van vestingwerken, en het bedwingen der Steden van zijn Gouvernement; brengt Utrecht wederom onder zijn Stadhouderschap, draagt zorg met de overige Gewesten niet te breken, gaat voort om, door het zaaijen van wantrouwen, omstandigheden voor te bereiden, waarin Nederland weder om hem en tegen den landvoogd zou worden geschaard.

176. De Landvoogd voldeed met opregtheid en ijver, naar het scheen, aan het verdrag. Desniettemin gelukte het op nieuw verwijdering en spanning tusschen hem en de Staten te bewerken. Nog maanden lang werd hij uit Brussel geweerd; de uitoefening van zijn gezag telkens belemmerd. Te midden eener opgewonden bevolking, werd hij verguisd, bespot, met lijfsgevaar bedreigd; tot hij, wanhopig en radeloos, door het verrassen van het kasteel van *Namen*, zich zelven in veiligheid, maar, gelijk de Prins scherpzinnig berekend had, Nederland in de wapenen bragt.

De oorlogstoebereidselen in Spanje houden op. — Vertrek der Spanjaarden eerst in April, omdat het beloofde geld door de Staten niet opgebracht werd; ofschoon Don Juan zelf f 27000 voorgeschied had. De gevangenen in vrijheid gesteld, de kasteelen aan inlanders toevertrouwd, de Adel met ambten en bedieningen vereerd, de burgers minzaam bejegend. — April: zamenzwering om D. Juan op te ligten. — 2 Mei. Intrede te Brussel als Landvoogd. — Conferentie met den Prins en Gedeputeerden van Holland en Zeeland te Geertruidenberg. „Gij wilt uwe Religie op allerlei wijs uitbreiden, ook in onze Gewesten,” zeiden de afgevaardigden van Don Juan. „Gij wilt ons in Holland *uitroeijen* en dat verlangen wij niet,” antwoordde de Prins. — Het gezag van Don Juan slechts in naam erkend. De Staten-Generaal begunstigen den Prins, deels door hem gewonnen, deels bevreesd voor de dreigende houding van het Volk. *Heze*, aanhanger des Prinsen, door de gunst der burgerij, meester van de Stad. De Landvoogd onwaardig behandeld; in schotschriften belasterd, met requesten, in de hevigste bewoordingen, overladen; zijne dienaars vervolgd; zijne lijfwacht straffeloos uiteen gejaagd; hij zelf door aanzienlijken gewaarschuwd dat men handelde om hem gevangen te nemen of dood te slaan.

24 Julij; overrompeling van het Kasteel van *Namen*. Don Juan wilde geenszins vredebreuk, die hem niet anders dan nadeelig kon zijn; persoonlijke veiligheid slechts, om, op voegzame wijs, te handelen over de handhaving van zijn gezag,

en zich, des noods, gereed te maken tot den krijg. — Geen onrecht (de Stadhouder en Gouverneur-Generaal was bevoegd om de kasteelen en sloten te bezetten; vroeger had de Prins zelf dit erkend), maar onvoorzigtige stap, „onzinnigheid”¹³, waardoor de openlijke wederstand, in schijn althans, werd gewettigd.

177. Verlangend om, ter voldoening aan zijn last, herstel van rust en eendragt te bewerken, liet Don Juan, wiens verlegenheid ten top gestegen was, zich de meest vernederende voorwaarden gevallen. Reeds was de vrede bijkans daar, toen de Prins van Oranje, op verzoek van een magtigen aanhang naar Brussel geroepen, met behendig overleg, in het antwoord der Staten-Generaal aan den Landvoogd eene wijziging bragt, waardoor de krijg onvermijdelijk werd.

Overall loopt men te wapen. De Prins had nu, waarnaar hij verlangend uitgezien had, een voorwendsel tot den krijg. Don Juan deed billijke voorstellen, in veler oog aannemelijk, doch kon niet bevredigen hen door wie oorlog, als voor hun verder oogmerk onontbeerlijk, verlangd werd. — Aug., kasteelen afgebroken; te Antwerpen, te Utrecht (*Vredenburg*). „God geve dat zulke nesten der tyrannen niet wederom opgebouwd worden!”⁶ — 6 Sept. De Prins (ook om den dikwerf met nadruk geopenbaarden wensch van het Volk) door de Staten-Generaal, met meerderheid van stemmen, ontboden; een veelbeteekenend besluit. — 24 Sept. Aankomst te Brussel; daags nadat de partij van den vrede in de Staten had getriumfeerd. De Prins wist hierop terug te doen komen; de voorwaarden, na twee maanden onderhandelens vastgesteld, werden herzien; nieuwe en onaannemelijke voorwaarden er bij gevoegd; onder anderen dat de Landvoogd regeren zou, in alles, bij de meerderheid van opiniën in een Raad van State, waarvan de leden grootendeels door de Staten-Generaal zouden worden benoemd.

Verontwaardiging van Don Juan over dezen plotseligen terugtred, over dit heulen met het hoofd van den Hollandschen opstand, en over „de moedwillige brieven der Staten-Generaal, vol van calumniën en dreigementen.”

II. OORLOG. VOORTGANG DER HERVORMING.

178. Verscheidenheid van inzigten wordt, bij heviger maatregelen, telkens meer openbaar; de breuk met den Landvoogd is het begin eener schroomelijke verwarring. Bij ontstentenis van het Vorstelijk gezag kan de invloed van den Prins door Adel en Geestelijkheid niet worden gekeerd. Hij heeft eene veelvermogene partij in de Staten-Generaal, en wordt vooral, in magtige Steden, door de grootendeels Protestantsche burgers ondersteund.

De Prins wil Nederland bevrijden van het juk der Spanjaarden, der Roomsche Kerk, en der veelal roomschgezinde Aristocratie. Doortasten, om ook nu (§ 175) verzoening onmogelijk te doen zijn; den invloed der Staten-Generaal versterken,

als waarborg tegen de willekeur des Konings; de gemoederen voorbereiden tot onderlinge verdraagzaamheid, welligt onder een anderen Vorst verkrijgbaar; zich van de schutterijen en gilden (hem over 't algemeen genegen, en waaronder de Hervorming, ook door de terugkomst der ballingen, talrijke aanhangers had) tegen den Adel en de Geestelijkheid bedienen. — „Gij alleen zijt God en doet wonderwerken: vertrouwt op den Heer; Hij zal het maken.” ** — „Door geloof en standvastigheid; God verhoogt den nederigen, en den hoogmoedigen vernedert Hij.” **

„De magistraten, wetten, en officieren werden weldra gekozen van de Gereformeerde Religie. En in de Steden, daar men zoo haast de wetten en magistraten niet kon veranderen, en de magistraten slap en om hun Religie mistrouwd waren, heeft men *Achttien-mannen* verkoren, wien het gansche bestuur van den oorlog belast werd” 7.

179. Door een deel van den Adel tot Landvoogd verkoren, komt Aartshertog Matthias onverwacht in het Land. De Prins, tegen wien het gemunt was, verijdtelt den listigen toeleger. In plaats van zich te verzetten, beschermt hij den onervaren jongeling en wordt in het Algemeen Bestuur naast hem gesteld. — Oneenigheid en besluiteloosheid der Staten hebben de nederlaag bij *Gemblours* tot gevolg.

Matthias (1557—1619); broeder des Keizers (zelf Keizer 1612—1619). Lid van het Huis van Oostenrijk en Roomsche-Catholiek, zou hij, dacht men, steun tegen Don Juan, voorspraak bij den Koning, tegenstander van den gevreesden invloed van Oranje en Hervorming kunnen zijn. Ontboden door de partij van Aerschot, eerst buiten weten, daarna met goedvinden van den Prins. — Deze bedient zich van het tegen hem beraamde ontwerp, door a. begunstiging van den Aartshertog bij het Volk; b. de gevangenneming (28 Oct. te Gent) van Aerschot en verscheidene zijner medestanders (met oogluikende toestemming des Prinses geschied) c. de voorwaarden der Landvoogdij (eed ook aan de Staten; een Raad door dezen benoemd, die bij meerderheid beslist; gemeen overleg met de Staten in elke zaak van gewigt; bevoegdheid der Staten, zoo Provinciaal als Generaal, om te vergaderen naar goeddunken; vrijheid om, bij schennis dezer overeenkomst, de wapens tegen den Landvoogd op te vatten); voorwaarden, ten gevolge waarvan de jeugdige Vorst, in plaats van de Staten te leiden, aan den leidband der Staten gelegd werd: d. de benoeming van den Raad van State, grootendeels uit aanhangers van den Prins; e. de aanstelling van dezen (22 Oct.) tot *Ruwaard* van Brabant, en (19 Jan. 1578) tot *Luitenant-Generaal* van Matthias, weldra, spottenderwijs, 's Prinses *Griffier* genoemd. Volgens D. Juan „de artikelen zoo exorbitant, ongewoon, onbillijk en onredelijk, als of de Staten nooit Prins of Heer gehad hadden, of als nog hadden; en zochten zij niet anders dan verandering in de oude form van regering, invoering van een staat populair en van gemeenen volke, met te niet doening van de Roomsche Religie en van des Konings gezag.”

1577. 7 Dec. Don Juan vijand verklaard. 1578. 31 Jan. Nederlaag van der Staten leger bij *Gemblours*; onvermijdelijk gevolg van traagheid en zorgeloosheid. Vruchteloos had de Prins zeer gedreven dat men *offensiven* krijg voeren en met

een geweldig leger Don Juan, eer hij veel krijgsvolk vergaderd had, uitdrijven moest ⁷. — 6000 dood of gevangen. Groote verslagenheid te Brussel; waarop meer gevaars zou gevolgd zijn, zoo niet de Prins in de nacht omgegaan, een ieder getroost, moed gemaakt en orde gesteld had ⁸. — Don Juan vermeestert Leuven en vele andere Steden.

180. De Prins, die reeds voorlang het oog naar Frankrijk, tegenwigt van het Huis van Oostenrijk, gewend had, kon niet afkeerig zijn van het voortzetten der onderhandelingen met den Hertog van Anjou, waaraan de verlegenheid der Staten bevorderlijk was. Het gelukte hem, ondanks veler pogingen in anderen zin, zich ook met dezen Vorst in goede verstandhouding te stellen.

François, Hertog van Alençon en Anjou (1555—1584); broeder van Hendrik III en naastgerechtigde tot den troon, woelziek en eerezuchtig. Sedert lang had hij aan de Nederlanden bijstand beloofd. De meerderheid der Staten-Generaal en de Aartshertog waren tegen hem; ook de Protestanten. Wenschelijkheid echter dezen Vorst, die vooral in Henegouwen vele aanhangers had aan de Generaliteit te verbinden: anders kon hij ligt, of den Koning van Spanje ondersteunen, of zich stellen aan het hoofd, hetzij der Roomschen, hetzij bepaaldelijk der Waalsche Gewesten. Als vriend, noch als vijand, te verachten; ook dewijl zijn huwelijk met Koningin Elizabeth waarschijnlijk gerekend werd.

Eerst den 13 Aug. 1578, na velerlei moeilijkheden, tot *Beschermer van de vrijheid der Nederlanden* benoemd, met belofte dat, bij verandering van Souverein, de keus op hem vallen zou. Verbindtenis met Protestantsche Vorsten; de Koningin van Engeland, den Koning van Navarre, en Hertog Casimir. — Dit was voor de Waalsche Gewesten te veel, die van toen af tot verzoening met den Koning hebben overgeheld.

181. De vrees voor Franschen invloed en de zucht der talrijke Gereformeerden om, tegenover den Roomschegezinden Anjou, een ijverig geloofsgenoot te stellen, voerden, alsof de toestand nog niet verward genoeg ware, een derden vreemdeling in het Land, Hertog Casimir van de Paltz. De Protestanten, in korten tijd magtig geworden, drongen aan op vrije Godsdienstoefening, de maatregel die hiertoe zou dienen, was het begin van den betreurenswaardigen religie-krijg.

Hertog Jan Casimir (1543—1590), tweede zoon van den Keurvorst, Frederik III; ijverig Gereformeerd; onberaden, ongestadig, voortvarend, heftig; noch door bekwaamheden uitstekend, noch door karakter; bezoldigd door Koningin Elizabeth. — Zijn komst, zeer welgevallig aan de meeste Hervormden, wekt, gelijk de Prins voorzien en voorspeld had, het mistrouwen der Roomschen op.

Het getal en de invloed der Gereformeerden toegenomen; door *a.* de tegenwoordigheid des Prinsen, die moed aan de vreesachtigen gaf; *b.* de nadere Unie

van Brussel (11 Dec. 1577), waarbij, onder zijn invloed, Roomschen en Onroomschen zich tot wederkeerige verdraagzaamheid hadden verplicht; c. het gebruik van Protestantsche troepen, waardoor hun geloofsgenooten werden gesterkt; d. de noodzakelijkheid om waarborgen tegen de ontrouw van vele Roomschen te hebben (Protestanten dikwerf in bedieningen voorgetrokken; de Priesters onder streng toezigt gesteld); e. de dreigende houding van het magtige *Gent*, waar de Gereformeerde partij alvermogend was. — Vooral in Holland, werden vele buitensporigheden tegen de Roomschen gepleegd.

De Placaten tegen de Godsdienst-oefening in de huizen konden niet meer ten uitvoer worden gelegd. Ook het weigeren van openbare Godsdienst-oefening bleek weldra onmogelijk. De Prins deed het voorstel tot *Religie-Vrede*, waarbij overal, op verzoek van 100 huisgezinnen, hetzij Gereformeerde, hetzij Roomsche-Catholieke Godsdienstoefening zou worden vergund. — Dit voorstel, hoe uitnemend op zich zelf, streed tegen de Pacificatie van *Gent*.

III. RELIGIEKRIJG. SCHEURING DER GEWESTEN.

182. De streng-Gereformeerden, onder leiding van *Hembyse* en *Casimir*, hebben een steunpunt in *Gent*, de hevige Roomschgezinden zijn meester in de *Waalsche Gewesten*. De Pacificatie van *Gent* baat niet meer. De uitbarsting der vijandelijkheden is daar. Om eene gematigdheid, door weinigen begrepen, wordt de Prins van weerszijde verdacht en belasterd. Zoo de besluiteloosheid van Filips de pogingen zijner Veldheeren niet dikwerf had ijdel gemaakt, Nederland zou weder ten onder gebragt zijn.

Johan van Hembyse, hoogmoedig, stout en eergierig, voorschepen van *Gent*; die geene middelen tot vestiging van zijn invloed, ten behoeve der Gereformeerden, ontzag. — 1578. Febr.—Oct. Gewelddadigheden tegen kerken, kloosters en geestelijken; overmoed en brooddronkenschap; beelden, schilderijen, altaarsieradiën verbrand; kloosterlingen mishandeld. De Godsdienst-oefening der Roomschen telkens verstoord. Zelfs de deuren, vensters, trappen en zolders somtijds geheel weggenomen; de geroofde goederen verkocht ten voordeele der Stad; kerken tot kazernen en paardenstallen gemaakt. — In Sept., stellige weigering om zelfs ééne kerk aan de Roomschen te gunnen. — De Gentenaars wilden geheel Vlaanderen dwingen hun voorbeeld te volgen. — Groote invloed van *Dathenus*; Vlaming, langen tijd, met levensgevaar, ijverig Evangelie-prediker; reeds in 1568 voorzitter der Synode te Wezel, door den Prins van Oranje hooggeacht, tot dat hij, door heftig uitvaren tegen Roomschen en Franschen zijn vertrouwen verbeurt.

1 Oct. Don Juan sterft, 30 jaren oud; wanhopig; uit Spanje geen bevel, geen raad, geen geld, geen volk, niets dan belofte en uitstel: „de resolutie is, dat wij den hals uitstrekken, daar men ons de handen afsnijdt.” — *Alexander Hertog van Parma* zijn opvolger (§ 184); zachter van naturel en beter met de natuur der Landzaten bekend¹³.

10 Oct. Hertog *Casimir* te *Gent*. Onberaden stap; bijna goedkeuring der wan-

bedrijven. De Hertog verdacht zich aan het hoofd van Vlaanderen en van de Hervormden te willen stellen. — Anjou najverig en vertoornd. — „De Landen zullen hebben twee oorlogen, tegen de Spanjaarden; tegen de Waalsche Provinciën; noch een derden, bij zoo ver men de Hertog van Alençon niet promptelijk zoekt alle satisfactie te geven”¹³. De Walen verdedigen zich tegen de onstuihmigheid en geweldnarigen der Gentenaars. *Malcontenten*, onder *Montigny* en *La Motte*; verlegenheid der Staten-Generaal. — 2 Dec. De Prins, op hun aandrang, naar Gent. — 16 Dec. Na groote moeite en vele zwarigheid heeft hij te weeg gebragt, dat de Religie-vredè werd bewilligd⁶.

1579. Jan. Vertrek van Anjou en van Casimir; na teleurstelling veroorzaakt en ondergaan te hebben. Onbeschrijfelijke verwarring: in vele Steden het volk meester; geen eerbied voor de Overheid; zelfs de Staten-Generaal te Antwerpen niet in veiligheid: men sprak van hen om te brengen en uit de vensters te werpen.

183. Er kon thans (nu de onmogelijkheid van Religie-vrede openbaar werd) geen algemeene vereeniging en samenwerking meer zijn. Bijna gelijktijdig werd het verbond van *Atrecht* gesloten door de Waalsche Gewesten en, in het Noorden, de *Unie van Utrecht* gevormd. Graaf Jan van Nassau, Stadhouder van Gelderland, was er de hoofdbewerker van; uit vrees voor franschen en voor roomschen invloed, en om, als de Generale Unie uiteen viel, eene vereeniging te hebben in nederlandschen en gereformeerden zin.

1579. 5 Jan. Verbond van *Atrecht*, tusschen Henegouwen, Artois en Doornik; voor de handhaving der Roomsche godsdienst. — 23 Jan. *Unie van Utrecht*, inzonderheid voor het behoud der Hervorming. — In beide stukken beroep op de Pacificatie van Gent; ofschoon te Utrecht, door het invoeren van den Religievrede, hiervan, in een gewigtig punt, afgeweken werd.

Graaf Jan van Nassau had (April 1578) het Stadhouderschap van Gelderland aanvaard, waar vele verdrukte Christenen hun troost en vertrouwen op hem hadden gesteld. Uiterst moeilijke taak. De meerderheid der Staten zeer roomschgezind, tegen den Religie-vrede. De Gereformeerden verbitterd: openbare prediking; welke de Graaf meent „met vrijer conscientie aan niemand te kunnen weigeren, wezende van dezelve Religie en hopende daarin zalig te worden.” Beeldstorming, vermeestering der Kerken door de Protstanten. — Verregaande oogluiking van den Stadhouder, die, somtijds op forschen toon, in de vergadering der Staten en elders, den tegenstand bedwingt.

23 Jan. De *Unie van Utrecht* geteekend door den Graaf, Holland, Zeeland, Utrecht, de Ommelanden en de Ridderschap van Gelderland. — Nadere vereeniging, ten eeuwigen dage, als waren zij ééne Provincie, tot onderlingen bijstand met lijf, goed en bloed, tegen alle geweld, onder den naam des Konings of zij-nentwege. Geen verlaten des Konings; geen vrije Republiek met een Stadhouder; geen vereeniging van burger-staten onder bondgenootschappelijk bestuur; maar verbond van wederkeerige bescherming, waarbij de Regering, zoo als die was, niet gewijzigd, niet beschreven, maar behouden en ondersteeld werd.

Streven naar eenheid, maar zoo dat het zelfbeheer (de *autonomie*) der Gewesten onaangeroerd bleef. Eigenlijk slechts onderlinge verbintenis tot gemeen overleg en vereenigd werken in hetgeen ter gezamenlijke verdediging vereischt werd. — *Oorlog*. Troepen door de geuniëerde Provinciën betaald. — *Financiën*: de oorlogskosten uit accijnsen in al de Provinciën op eenparige wet (heilzame bepaling, verdrongen door het verderfelijke stelsel der *Quotas*). — *Religie*. Geenlei geloofsonderzoek of gewetensdwang. Voorts (in het belang der Gereformeerden, zonder aansluiting ook van Roomschegezinde Provinciën de beletten) vrijheid der Gewesten om te handelen zoo als ze dienstig zullen vinden. — Bij twijfel omtrent den zin der artikelen zal men, niet kunnende accorderen, zich wenden aan de Stadhouders der Provinciën. — Meer dan twee eeuwen bleef de Unie historische grondwet van het Gemeenebest; uit hoofde van leemte en onbeslisbaarheid, voor velerlei uitlegging vatbaar; als zijnde, vóór de Afzwering, ontstaan in een tijdsgewricht waarin meer dan ooit omtrent de verhouding van den Stadhouder tot den Koning, van den Stadhouder tot de Staten, van de Generale en Provinciale Staten, onzekerheid bestond.

1580. 3 Mei: toetreding van den Prins van Oranje; die sedert lang *soortgelijke* Unie gewild had; niet deze, dewijl zij eer tegen dan voor Anjou en den Religievrede was (9 Maart 1580, Overijssel bij de Unie gevoegd; 1595, Groningen; 1598, Friesland).

D. 1579—1584.

184. De Prins van Oranje heeft vooral in deze jaren, onder rusteloozen arbeid en onophoudelijke zelfopoffering, miskennis, beleediging, teleurstelling ondergaan. Gehaat van den Koning en van de meeste Roomschen, was hij insgelijks bij vele Gereformeerden verdacht; terwijl, door de bekwaamheden van *Parma*, door de traagheid en tweespalt der Staten en door de trouweloosheid van Anjou, de toestand gedurig hagchelijker werd.

De Prins zelf schrijft: „De Roomschen beklagen zich dat ik hen, door het invoeren der Gereformeerde Godsdienst, tegen mijn eed, om den tuin heb geleid; de Gereformeerden dat ik door de Roomschen, met giften en beloften, omgekocht ben; Roomschen en Onroomschen beide zijn tegen mij, om den Religievrede, misnoegd. Mij wordt de Unie van Utrecht verweten, als of ik daardoor aan Holland de overige gewesten opgeofferd had. Velen zeggen dat ik mij wil verheffen tot Heer van het Land; dat ik den zoo gewenschten vrede tegenhoud, enkel om meester te blijven van het gezag.”

De Hertog van *Parma* (1546—1592), zoon der Landvoogdes Margaretha (§ 122); groot als veldheer en niet minder door zijne geslepenheid als staatsman geducht. Evenwel elke uitkomst, welke sedert *Parma's* verschijning de Spaansche heerschappij weder een schrede voorwaarts liet gaan, werd, nu eens door de langzame beraadslagingen of de vreesachtigheid van 's Lands Staten, dan weder door de dubbelhartigheid van Oranje's benijders, en altijd door omstandigheden buiten

hem, te weeg gebragt ¹. — Het was telkens, zoo als de Prins klaagt: „Indien God voor ons de stad Kamerijk bewaard heeft, behooren wij Hem te danken, want wij hielden ons daarin, als of wij het wilden laten verloren gaan. — Hadden wij onze magt bij die van den Hertog van Anjou gevoegd, zoo waren wij nu den oorlog kwijt en hadden den vijand over de Maas gejaagd." Die van Gent getuigden (1584): „zijne goedgunstigheid en getrouwheid jegens deze landen is bekend tot den laatsten adem van zijn leven, en het is bijna overal bekend dat alle de verliezen ons overgekomen zijn, omdat men zijn raad niet heeft geloofd" ⁶.

185. Voornamelijk drie verwijten werden tegen den Prins gerigt. — Verdraagzaamheid jegens de Roomschen werd uitgekreten als *begunstiging der Roomsche Kerk*; onderhandeling met Anjou als *overlevering aan Fransche heerschappij*; weigering om een voor de Godsdienst verderfelijken vrede te sluiten als *opruijing van het Volk* tegen den wettigen Vorst, ten einde zelf meester te worden van het Land.

I. Steeds heeft Willem I regt en billijkheid ook jegens de Roomschen gewild uit staatkunde en uit pligtgevoel. Naauwgezet in het nakomen van zijn eed, heeft hij nooit toegelaten dat iemand eenig leed of ongelijk zou geschieden; altijd voor oogen houdende dat God regtvaardig is en geen valschen eed ongestraft laat ¹³. Sommige Hervormden hielden het uitroeijen der Roomsche Kerk voor onvoorwaardelijke verpligting; de Papist was hun een Heiden en Canaäniet; „doet de afgodendienaars uit uw midden weg; verbreekt hun afgoden; sluit met hen geen verbond; het is noodig, en ook betamelijk en Godzalig, de beloften en eeden geenszins te houden welke men hun, met miskenning der eere van Christus, gedaan heeft." Dergelijke uitspraken hadden invloed, zelfs op graaf Johan. Van hier de wederstand tegen den Religie-vrede en tegen het huldigen van een Roomschen Vorst. Als Oranje dachten, ondanks de onverdraagzaamheid der Roomsche Kerk, zijne meeste raadsliden (*Marnix, Villiers, Taffin*); ook de voornaamste Protestanten buiten 's Lands (*Olevianus, Beza*). „Houd uwe overeenkomsten jegens allen. Gebruik uw gezag naar de voorwaarden waarop gij het bezit. De Roomschen zijn geene Heidenen; wij staan tot hen als Juda tot Israël. Om de afgoderij niet te verdragen, moet men geregtigd zijn haar te verbannen. Een valsche Godsdienst tegen te gaan is goed, mits het middel deugdelijk zij. De Kerk wordt niet met de wapens gesticht; de waarheid niet voortgeplant door lichamenlijk geweld. Die buiten zijn, trachte men door het zwaard des Geestes en de vervulling van elken liefdepligt te winnen. Alleen op een regtvaardige handelwijs kan Gods zegen worden verwacht." Desniettemin ontbrak het aan de grofste smaadredenen niet; dat de Prins de Religie zoo ligt veranderde als een omhangsel van een kleed, dat hij om God noch Religie gaf, dat hij van staat en nut zijn afgod had gemaakt.

2. De Prins zeer tot alliantie met Frankrijk geneigd. a. Dit magtige Rijk was alleen opgewassen tegen Spanje, en zijn natuurlijke vijand, zoodra het zuiver politieke gezigtspunten gold. b. De Hervorming had er diepe wortelen geschoten. c. De Koning en Anjou schenen, uit staatkunde, Hendrik van Navarre (later Hendrik IV), uit overtuiging, welwillend voor het Protestantsche Nederland te zijn. d. De verbindtenis met de Nederlanden zou gunstiger toestand ook voor de

Gereformeerden in Frankrijk bewerken. e. Zij zou ter vernedering van het Huis van Oostenrijk, in het belang van de Duitsche Protestanten, kunnen strekken. f. Er was geen keus. Verzoening met Spanje onmogelijk; ook op Engeland kon, om de grilligheid van Elizabeth, om den aard der Anglikaansche Kerk en om het erfregt van Maria Stuart, niet veel worden gebouwd. Duitschlands beloften geen hulp: „drie dagen zonder eten gehouden, wijst men, om een prachtig gastmaal in de toekomst, het brood dat men *nu* behoeft, niet af”¹³ g. Juist de Alliantie met eene Roomsch-catholijke Mogendheid was wenschelijk, omdat ze aan den oorlog het karakter van *Religie*-krijg ontnam. — Doch bij velen vond de raad des Prinsen geen ingang; vooral niet na het verraad van Anjou; te Antwerpen (1583) „was de ongeregeldeheid van sommigen zoo groot dat zij den Prins uiteischten, hem scheldende openlijk voor een verrader en inbrenger van de Franschen”¹⁴. De meest ijverige Nederlandsche Hervormden waren verbitterd tegen de Fransche Natie, de bedriegelijkste der wereld; daar een Franschman nooit meer bedriegt dan als hij schijnt te couriseren; afkeerig van Anjou, „zoon van Catharina de Medicis, de valsche en bedriegelijkste vrouwe die ooit de aarde betrad, en broeder van Karel IX, den allermoorddadigsten Koning die ooit leefde.” Zij beweerden dat het kiezen van een Roomsche tot Landsheer voor God onverantwoordelijk was.

3. De Prins heeft de Afzwering bevorderd, a. toen er geen uitzigt op verzoening meer was; b. ten behoeve van Anjou; terwijl hij zelf den Graaflijken titel niet begeerd, en veeleer tegen wil en dank (§ 192) aangenomen heeft. — Hij werd, van toen af, voor al wat er gebeurd was, door den Koning verantwoordelijk gesteld en van zijnenwege (*Ps.* 94 : 21) schelm, verrader, gemeene pest der Christenheid genoemd.

186. Het verbond van Atrecht werd spoedig door de aanvankelijke bevrediging der Waalsche Gewesten, gevolgd. — Wat de overige Provinciën betreft, ook te *Keulen* gelukte het niet zich omtrent de Godsdienst te verstaan. Grievende teleurstelling voor de Roomschen, daar de krijg nu, in den grond, enkel ten nadeele van hun geloof voortgezet werd.

1579. 17 Mei. De Waalsche Gewesten aanvankelijk verzoend. Geen wonder. Ondanks de Pacificatie van Gent, waren a. zij geraakt onder den invloed van Holland en Oranje; b. de regten van den Vorst en van de Edelen miskend; c. de Hervorming ingedrongen en de Roomsche Godsdienst-oefening verguisd en belemmerd. — Zij bleven bij de Pacificatie, met de Gewesten die er getrouw aan wilden zijn; bedongen vermeerdering van vrijheden en regten, en waarborg van zelfstandigheid tegen Spaansche heerschappij. — 12 Maart — 29 Junij: *Maastricht* belegerd; door Parma veroverd, stormenderhand. De noodige hulp tot ontzet was achtergebleven, door traagheid der Generale Staten, na onophoudelijke en dringende waarschuwing van den Prins.

7 Mei — 13 Nov. Onderhandelingen te *Keulen* met den Hertog van Terra-Nova. De Prins, die voor zich zelve verkrijgen kon wat hij verkoos, wil niet hooren van afzonderlijk verdrag. Voorwaarden allezens aannemelijk voor de Roomschen; voor de Gereformeerden niet, wier Religie nergens dan in Holland en

Zeeland, en ook daar slechts tijdelijk zou worden geduld. „De Kerken in Brabant, Vlaanderen, Gelderland, Friesland en elders zouden allen geheellijk zijn geruïneerd; met vaste hope der vijanden dat die van Holland en Zeeland, dus ontbloomt, daarna des te ligter in hunne handen zouden vallen”⁸. — „Beter is het voor het Vaderland te strijden dan door een geveinsden vrede te worden verstrikt.”** — „De vrije Leeuw weigert op nieuw aan ketens te worden gelegd.”** — Na het afbreken der handeling, keeren vele voornamen Roomschen (de Hertog van Aerschot, de Abt van Maroles) tot de gehoorzaamheid des Konings terug.

1579 en 1580. Graaf Jan van Nassau, Stadhouder van Gelderland; zwogend met onoverkomelijk bezwaar; a. de Spanjaarden; b. de Malcontenten; c. het eigen onbetaalde krijgsvolk; d. de oproerige landlieden; e. de vrienden en patriotten, die de grootheid van het gevaar niet inzien. — Ondank tegen den Graaf en den Prins. Zoodanige verwarring, mistrouwen, partijschap en baatzucht; zulk eene halstarrigheid en ongestadigheid bij het volk; zoo weinig liefde en gezeggelijkheid, dat er niet dan Gods toorn en regtvaardig oordeel kan worden verwacht¹⁴. Zelfs het noodig onderhoud niet: „dikwerf zonder eten naar bed, daar er niet veel te koken is geweest; bij de felle winterkoude, in een huis zonder dak, open aan alle kanten, menigmaal zonder turf of hout”¹⁴. Ontmoedigd keert de Graaf, na den dood zijner gemalin, ook uit zorg voor zijn talrijk kroost, naar Dillenburg terug. — 1581. De Graaf van den Berg (§ 148a), door Roomschen invloed, tot zijn opvolger benoemd.

187. De spanning tusschen Roomschen en Hervormden werd door den verraderlijken afval van *Rennenberg* verhoogd; het Land, door den vijand telkens bedreigd, door binnenlandsche verdeeldheid verscheurd. De Prins volhardde, ofschoon redding, ook nu, bijkans onmogelijk scheen.

1580. 2 Maart. George van Lalaing. Graaf van *Rennenberg*, in wien de Prins volkomen vertrouwen had, Stadhouder van Groningen, maakt zich ten behoeve des Konings, verraderlijk meester van de stad; zijne verdere ontwerpen tegen Friesland, Overijssel en Drenthe worden, door des Prinsen snelle tusschenkomst en de belegering van Groningen, belet. „Deze daad heeft veroorzaakt dat de Gereformeerden alom op hun verzekerdheid dachten; te Zwol stormde men beelden en kloosters; in Friesland, de Omlanden en Drenthe, overal waar de krijgslieden konden komen, werden in alle de kerken en kloosters beelden afgeslagen en vele papistische personen verjaagd”⁶. Evenzoo te Utrecht en te Brussel. — De Prins, die zich door het beschermen van de Roomschen grooten haat op den hals gehaald had, heeft nooit die van de Roomsche Religie meer kunnen betrouwen, omdat degenen die professie daarvan doen, den eed waarmede zij aan den Paus en haar Religie verbonden zijn, hooger achten dan waarmede zij aan hun Vaderland verbonden zijn⁶.

Weinig troost bij de nader geunieerde Gewesten. Het is als of, in plaats van eendragt; de tweedragt nog vermeerderen zal¹⁴. — 17 Junij: de onbedachtzame en loszinnige Graaf van *Hohenlo*, met 1800 man voetvolk en 1400 ruiters, door den bekwamen veldoverste *Schenk*, met 3000 man voetvolk en 800 ruiters, verslagen bij *Hardenberg*. — Velen wijken uit de Ommelanden naar buitenslands;

het beleg van Groningen opgebroken; de krijgskundige Rennenberg (23 Julij), in vereeniging met Schenk, herneemt vele kleine steden en sterkten; voor *Steenwijk* gestuit. 18 Oct.—23 Febr. 1581; hardnekkige verdediging van dit slecht versterkte en even slecht voorziene stadje, door van der Cornput, met 600 soldaten, genoegzaam zonder geschut, en bij twijfelachtige gezindheid der burgerij ¹.

188. Voor den Prins van Oranje en de Hervormden bleek verzoening met den Koning ondenkbaar. Filips II deed den gevaarlijkste zijner tegenstanders in den ban; het antwoord bleef niet achter, en weldra werd de Landsheer, te 's Hage, door de Staten-Generaal plegtig vervallen verklaard van zijne heerschappij.

1580. Junij. Ban tegen den Prins; 25000 kroonen op zijn hoofd; aan den moordenaar zal kwijschelding van de grootste misdaden en voorts, om de edelaardigheid van zijn bedrijf, Adeldom worden verleend. — Dec. Des Prinsen verantwoording (*Apologie*); zeer hevig, als weerklink van beleedig eergevoel; welligt ook uit berekening, opdat, bij de onvermijdelijkheid der Afzwering, terugtred onmogelijk en de breuk onheelbaar zijn zou.

1581. 26 Julij. Afzwering des Konings. „Een Vorst die, in stede van zijne onderdanen te beschermen, dezelve zoekt te verdrukken, t' overlasten, heur oude vrijheid te benemen, en hun te gebieden en gebruiken als slaven, moet gehouden worden niet als Prins, maar als een tyran.” — Marnix schrijft: „wij verwerpen den Koning, ook dewijl hij, gezworen vijand van de ware Religie en van Gods Woord, in geenerlei manier het bestuur des Lands hebben wil dan op voorwaarde van het Rijk van Jezus Christus te kunnen uitroeijen.”

189. Met het afzweren van Filips II werd geen zelfbestier, maar verandering van landsheer bedoeld. De Hertog van Anjou werd nu Souverein; op voorwaarden echter waardoor zelfstandig oppergezag verdween. Ook was voor Holland en Zeeland eene uitzondering bedongen; de souvereine opperhoofdigheid des Prinsen werd, met goedvinden, althans met toestemming van Anjou, vernieuwd.

Onderhandelingen met Anjou. — 1580. Sept. Gezantschap naar Frankrijk. 29 Sept. Overeenkomst, voorloopig bij *Tours*, nader (Jan. 1581) te *Bordeaux*. — Prins en Heer, erfelijk; met behoud van alle privilegiën en vrijheden. Vergadering der Staten-Generaal, ten minste eenmaal 's jaars; bovendien zoo dikwijls ze goedvinden. In den Raad van State geen vreemdelingen dan een of twee, bij consent van de Provinciën. Eed aan de Staten; bij overtreding van den Landsheer, „met der daad ontslagen en vrij van eed, gehoorzaamheid en trouw, om een anderen Prins te kiezen of anders in hun zaken te voorzien.”

1581. 7 Jan. *Matthias* legt de Landvoogdij neder (die hij eigenlijk nooit uitgeoefend had). — Aug. Anjou, met een leger in Nederland gekomen, ontzet Kamerijk, reist naar Engeland; te vergeefs wat het voorgenomen huwelijk met de Koningin betreft. — 1582. 12 Febr. te Antwerpen: plegtige inhuldiging. — Opdragt der Hooge Overigheid aan den Prins in Holland en Zeeland vernieuwd;

niet meer, gelijk in 1576, enkel gedurende den oorlog; zonder tijdsbepaling, met weglating van 's Konings naam; en zoo dat de Prins enkel aan 't Volk of de Staten verantwoordelijk was. „De meening der Staten was hem te handhouden in zijn auctoriteit en absolut Gouvernement van Holland en Zeeland” ⁶.

190. De Prins was bijkans slagtoffer eens moordenaars geworden. De Hertog van Parma maakt van zijne langdurige zwakheid en van andere omstandigheden gebruik; desniettemin wordt, door de overkomst der Fransche hulptroepen en vrijstelling der Evangelische Godsdienstoefening in het Keulsche Sticht, verbetering van uitzigten bespeurd. Nederland verwacht van Anjou, den nieuwen Landsheer, krachtigen steun.

1582. 17 Maart. De Prins gevaarlijk gewond. Tot bewustzijn gekomen riep hij: „dood den man niet; ik vergeef hem.” Gedachtig aan de rekenschap van het vergoten bloed en door den predikant gewezen op de regmatigheid van den krijg, antwoordde hij: „ik stel mijne hoop op de genade van God; alleen in Gods genade ligt mijn behoud.” — Wonderbaarlijke genezing tegen aller opinie ⁷. — 5 Mei: dood zijner gemalin (Charlotte van Bourbon), na veel zorg en schrik. — 5 Julij: verovering van Oudenaarden door Parma. — 1 Aug. Lier door den vijand bemagtigd. Sept. *Steenwijk*; verscheidene sterkten in Artois.

Met den aanvang van 1583 was er hoop op een gelukkig jaar. De Franschen hadden zich bij het overige krijgsvolk gevoegd. Parma had groote sterfte in het leger; Eindhoven veroverd door de troepen van Anjou; waardoor 's Hertogenbosch en Breda werden benaauwd. Van het Sticht van Keulen werd beter nabuurschap verwacht ⁸.

191. Anjou had een ander ontwerp. Veeleer dienaar dan Souverein zijner onderdanen, tracht hij zich, door trouweloos geweld, van lastige voorwaarden te ontslaan. Aldus verbeurt hij het landsheerlijk gezag; ook naar het gevoelen van den Prins, die echter, in het algemeen belang, verzoening wenschelijk en noodzakelijk keurt. Doch velen beklagen zich, voor een Vorst, Roomschgezind en verrader, den wettigen Landsheer afgezworen te hebben; liever dan naar Frankrijk, wordt het oog naar Spanje, of althans, vooral om de waarschijnlijkheid van een nieuwen religie-krijg, naar Duitschland gerigt.

1583. Jan. Aanslag van Anjou. De Franschen meester in Aalst, Meenen, Wijn-oxbergen, Vilvoorde, Dixmuide en Dendermonde; te Nieuwpoort en Ostende verjaagd; hun voornemen op Brugge mislukt. — 17 Jan. Anjou brengt zijne troepen verraderlijk in Antwerpen, onder het geroep: *Ville gagnée! Vive la Messel tue, tue* (de Fransche Furie!) maar „God Almachtig, wien alleene de burgers de eer en glorie wel mogen toeschrijven van hun behoudenis, heeft hun zulk een mannelijk hart gegeven” ⁶, dat de vijand spoedig over muren en grachten een

goed heenkomen zocht; de dooden bij de poort waren tot anderhalf manslengte opeengestapeld; 1500 Franschen vonden daar hun graf.

Drie middelen ter sprake gebragt; verzoening met Spanje, verdrag met Anjou, bescherming door eigene magt. Volgens den Prins, het eerste ondoenlijk zonder verzaking van het geloof; het laatste verkieslijk, zoo er meer geld opgebragt en beter orde gesteld wierd; het tweede, nu meest geraden; daar men goede voorwaarden, ook voor de Godsdienst, bedingen, en anders Frankrijk, welligt ook Engeland, tegen zich hebben zou ¹³. — Handelingen met Anjou; 28 Maart, provisioneel verdrag, hij neemt de wijk naar Duinkerken, later naar Frankrijk, terwijl de onderhandeling voortgezet wordt.

Keulsche krijg. De Aartsbisschop *Truchses* wordt, waarschijnlijk uit wereldsche inzigten, Protestantsch „hebbende al te wigtige zaken op een zwak fundament begonnen, onbezonnen voortvarende, en geen arbeid, zorg en hoofdbreken die dergelijke werken steeds aankleven, kunnende verdragen" ¹⁰. — 1583. 17 Jan. vergunt Godsdienst-oefening naar de Confessie van Augsburg; 25 Jan., treedt in 't huwelijk. — Protestant en gehuwd, wil Bisschop blijven, bevoegdheid, krachtens den Religie-vrede, door de Protestanten beweerd en door de Roomschen betwist, meermalen feitelijk toegekend, doch enkel wanneer de Bisschop met het kapittel eensgezind was. *Truchses* had tegen zich de meerderheid van het kapittel. De stoute daad zou, wel gelukt zijnde, veel navolging opgewekt, aan de Evangelische Keurvorsten, ten nadeele van Oostenrijk, de meerderheid, en aan de Vereenigde Nederlanden een veelvermogenenden bondgenoot hebben verschaft. De Prins die den noodlottigen afloop (§ 193, vg.) tegemoet zag, wilde niet dat men nabij zijnde hulp liet varen voor zeer onzekeren bijstand.

192. De handeling werd voortgezet over de opdracht der Graaflijkheid van Holland en Zeeland aan den Prins. Alleen de inhuldigingsplegtigheid bleef achter. Niet dan schoorvoetend was Willem I tot aanneming overgehaald van een onbeduidend gezag onder fraaijen titel. Zoo hij, ten laatste, de zaak gewenscht heeft, het was opdat de weg tot verzoening zoowel met den Koning afgesneden, als met Anjou, door geruststelling van Holland en Zeeland, zou worden gebaand. Niet om loon voor den Prins was het te doen, niet om verheffing van zijn Huis, maar om zelfstandigheid dezer twee Gewesten. Door aanstelling van een erfelijken stadhouder scheen dit oogmerk te worden bereikt.

Weerzin van den Prins om zich met het Souverein gezag te belasten; van den beginne af (1575 en vroeger) verwijzing naar vreemde Vorsten; alzoo hij ter bescherming van de Landen van zijn zelven geen vermogen heeft ¹³. — (Zie ook § 193.) Een zijner geliefkoosde ontwerpen was de opdracht der Nederlanden aan Anjou; doch Holland en Zeeland, waar de Gereformeerde Religie heerschende was, weigerden, ten ware eene geheime bepaling omtrent Oranjes Souvereiniteit over hunne Gewesten ingelascht wierd.

1580. Maart (na de vermeerdering van wantrouwen door de daad van Rennen-

berg): aanbod en aandrang der Staten van Holland en Zeeland aan den Prins om te worden absoluut Overheer en Protecteur der Landen onder den titel van Graaf. — 1581. Maart. Vernieuwde aandrang om het aan te nemen, althans voor eenigen tijd, „verhopende de Staten alzoó voor als nog ontslagen te blijven van de Souvereiniteit van Anjou, hoewel de Prins daarop aanhield en daartoe was vorderende”⁸. — 1582. 14 Aug. Acte van *Acceptatie der Graaflijkheid*. 26 Nov. dankbetuiging der Staten. — 1583. 14 Junij. Verzoek om in hun Gewest te komen; „om te procederen tot capitulatie, om te voltrekken de inauguratie van Z. Exc. als Grave en Heere, hetwelk zonder groote disreputatie en oneere van wederzijde, niet verder zal uitgesteld of nagelaten mogen worden.” 14 Sept. „De Prins, op hun aanhouden, door hun Gedeputeerden iteratiewijk gedaan, echter niet in Holland gekomen om de zaken te voltrekken; vooral daar hij den bestemden dag van 15 Febr., mits de beroerte van de Franschen, zoo onvoorzienlijk opgekomen, niet heeft kunnen houden”¹³. — 15 Nov. Ontwerp van nadere Unie van Holland, Zeeland en Utrecht, met een Raad van State van 12 personen nevens Z. Exc. — *Ondertekening en verzegeling* van het Renversaal of Acte van Acceptatie als Graaf door de Edelen en Steden (volgens Resolutie van 23 Maart 1583); *overlevering* insgelijks (7 Dec.).

De *inhuldiging* door Gouda en Amsterdam tegengehouden; door Amsterdam, waarschijnlijk „om den weg te banen tot vollediger en algemeener aanstelling, tot Graaf, of tot Algemeen Hoofd of Gouverneur der gansche Unie”³. — In Zeeland meer bezwaar, vooral bij Middelburg, dat echter uit den weg geruimd werd.

Voorwaarden (in 49 artikelen). Vrij Graafschap en Graaflijkheid (ook ontslagen van de onderhoorigheid aan het Duitsche Rijk). Geen Alliantie, geen oorlog of vrede, geen handeling met vreemde Mogendheden, zonder toestemming der Staten. Onderhoud der Privilegiën, zelfs die tot nog toe niet gebruikt zijn (met het oog op het *Groot-Privilegie*). Geen uitgifte of vernieuwing van Privilegiën, zonder toestemming der Staten. Handhaving van de ware Christelijke Gereformeerde Religie alleen; zonder dat iemand in zijn geloof of geweten gemoeid worde. Vrijheid der Staten om ten allen tijde dagvaart te houden. Staatsgewijs, jaarlijksche bijeenroeping door den Graaf. Geene collecte of omneslagen, zonder eendragtige toestemming der Staten, uitgezonderd de kosten van krijg en verdediging, welke bij $\frac{2}{3}$ der aanwezigen ingewilligd worden. Raad van twaalf nevens den Graaf door de Staten aangesteld, en waarbij hij twee leden voegen mag, met welke hij de landszaken beschikt. Bezit der Domeinen, tot onderhoud van zijnen staat als Heer der Landen. Bij overtreding der artikelen en weigering van herstel, de Staten, Ambtenaars en ingezetenen ontslagen van eed en belofte. Na 's Prinsen dood huldiging van een zijner wettige zonen, volgens dit verdrag, en met verdere bepalingen noodig tot welvaren des Lands. — Graaflijkheid in titel; doch een magt geheel verschillend van het vroeger Graaflijk gezag; de Graaf nu *erflijk hoofdambtenaar eener Republiek*; in de uitoefening van regt en pligt veelzins belemmerd. Een dergelijke Souvereiniteit had met de Souvereiniteit niets dan de naam gemeen. Te Utrecht werden soortgelijke voorwaarden genoemd: „zoo gelimiteerd en gerestringeerd dat naauwelijks een persoon van zeer kleine qualité ze zou kunnen goedkeuren; zonder dat in het allerminste, immers zeer weinig, tot voordeel van de privilegiën en vrijheid der burgeren wordt gezorgd, die nogtans hetzelfde voornamelijk aangaat, en met lijf, goed en bloed zullen in tijd moeten bevestigen”⁶.

Waarop der Staten antwoord was, „dat weinige artikelen met reden kunnen wederlegd of wedersproken worden, ten ware men, om de vrijheid dus lange gevochten hebbende, zich in nieuwe servituut zou willen begeven” ⁶. — De vroegere gehoorzaamheid aan den Graaf was, wel in het oog der Regenten, niet in het oog der burgers, slavernij.

In 1583 wenscht de Prins afdoening. Daarbij, en vooral door de goede presentatie der Staten van te willen volharden in de vaste unie en vriendschap met de andere Provinciën, zal verhoed, ja genoeg afgesneden zijn alle gelegenheid van reconciliatie met den Koning, daar anders eenigen genoeg schijnen naar te luisteren en de ooren te bieden ¹³.

Zou niet, in de afzonderlijke handeling omtrent de Graaflijkheid van Holland ook een streven naar voorrang en bestendig overwigt der Provincie in het bondgenootschap worden bespeurd?

193. De roekelooze euveldaad van den Hertog van Anjou droeg bittere vrucht. Groot was de voortgang der Spaansche wapenen; verslagenheid, tweedragt en mistrouwen algemeen. Was het om dus behandeld te worden dat men den wettigen en natuurlijken Landsheer afgezworen had? De Roomschegezinden staken het hoofd weder op; de Gereformeerden, tot wederaanneming van den Franschen Vorst grootendeels ongezind, hadden, met te veel vertrouwen, op den Aartsbisshop van Keulen en op Hertog Casimir hunne laatste hoop gebouwd.

1583. Na den afval van Alençon, was niet te verwonderen, dat er onuitsprekelijke verwarringen in de Regering, verflauwing onder de vroomen, en allerlei valsche praktijken onder de kwaadgezinden volgden. Verscheidene groote Hoofden, die meer op menschen macht dan op God zagen, begonnen te vertwijfelen aan de behoudenis van het Land, zochten heimelijk verstand met den Koning, om uit den gemeenen schipbreuk personen en goederen te redden. Al hetwelk aan Parma gewenschte gelegenheid gaf om veel groote steden in Brabant en Vlaanderen met zoo kleine magt dat het schande was, te bedwingen” ¹⁰. — April: *Eindhoven, Diest, Westerloo, Steenberghe*. — Julij: *Duinkerken*, alwaar eene Admiraliteit opgericht wordt (reeds in 1584 veertien oorlogschepen uitgerust, elk met 100 koppen bemand); *Dixmuiden, Nieuwpoort, Veurne*. — Sept. *Zutphen*. Oct. *Sas van Gent, het Land van Waes*.

1583. De Souvereiniteit van het Hertogdom van Brabant den Prins aangeboden. Hij sloeg het af, zeggende: „de middelen van zich zelven niet te hebben om dat te beschermen, en dat hij ook den Koning van Spanje geen oorzaak wilde geven te zeggen dat hij niet had gezocht dan hem alle zijne landen af te nemen.”

1583. Nov. De Graaf van den Berg, wegens handeling met den vijand, in hechtenis gezet.

Ondragelijk was aan menigeen verzoening met Anjou. „Al die zonder partijchap en affectie spreken, moeten bekennen dat het afzweren van den Koning van Spanje en het aannemen van den Franschman niet goed, maar zeer schadelijk is geweest; en die dezen raad nog drijven, toonen wel dat zij zeer onverstandig en hardnekkig, of rechte vijanden van den vrede en welvaren van den Lande zijn” ⁶.

— Vele Gereformeerden, die steeds de betrekking op den Franschen Prins als ongeraden en ongeoorloofd hadden beschouwd, waren dubbel afkeerig van Oranjes ontwerp. „En als het scheen dat d'uiteerste nood des Prinsen raad zou hebben doorgedrongen, daar men tusschen Frankrijk of Spanje moest kiezen, werd bij sommigen een derde weg voorgeslagen, te weten dat men den Hertog *Casimir*, zijnde toen den Bisschop van Keulen te hulp gekomen, beroepen en met den Bisschop en andere Duitsche Vorsten van de Religie verbond zou maken; hetwelk den Gemeenten zeer aangenaam zijnde, werden alle raadselingen den Hertog van Anjou betreffende, in den wind geslagen”¹⁰. — Door sommigen ter goeder trouw; door anderen welligt met sluw overleg; omdat, door het opwekken eener hoop wier spoedige verijdeling berekenbaar was, het eenige redmiddel, de alliantie met Frankrijk, verworpen, volslagen moedeloosheid te weeg gebragt, overgave aan den vorigen Landsheer voorbereid worden zou. — De noodlottige uitkomst later dikwerf door de Staten herinnerd aan allen, wier Godsdienstijver hun lastig viel.

194. De laatste hoop der Gereformeerden ging te loor. De Aartsbisschop van Keulen werd verjaagd, en de heerschappij der Roomsche Kerk aldaar en elders hersteld en bevestigd. Door het zwaard en bedriegelijke beloften keerden vele steden van Vlaanderen en Brabant, met uitbanning der onroomschen, onder het gezag des Konings. Parma's list en geweld werd ondersteund door tweedragt, ontrouw en wanhoop. De verkoren Landsheer Anjou overleed en, na den moord van den Prins van Oranje, weinige dagen later, scheen de naauwelijks geboren Staat tegen het naderend verderf niet te kunnen worden behoud.

1583. 1 April. Truchses in den ban; weldra door vijanden omringd. Hertog Casimir alleen komt hem te hulp; na den dood zijns broeders (12 Oct.), in aller ijl huiswaarts gekeerd. — *Bonn* ingenomen. 1584. April, de Bisschop naar Holland gevlugt; opgevolgd door Hertog Ernst van Beijeren; weldra zeer gevaarlijken nabuur voor de Nederlanden; „ingedrongen ook in de Stichten van Luik, Munster, Hildesheim, reikende zijne Landen van Brabant af tot in het hart van Duitschland en omcingelende volkomen de Vereenigde Provinciën; hij zelf begaf zich nooit tot groote zaken; drinkende gewoonlijk heele nachten en 's daags slapende”¹⁰.

Aug. Hevige twisten te *Utrecht* tusschen de Overheid en de schutterij. De burger-hoplieden *Tribuni Plebis*; niet weinig bezwaard dat den Staten beliefd had aan te nemen en in *waardgeld* te houden etlijke honderd man, zoo het heette, ter bescherming van de Platte-landen; welke men presumeert dat tot geen ander einde zouden dienen dan tot „*verdrukking van de Gemeente en stabilisement van tyrannie*.”

Sept. — April 1584. Beleg en overgave van *Yperen*. Verraad van Hembyze, te *Gent* (1583) wedergekeerd; onderhandeling met Parma, doch (5 Mei) omwenteling, zoodat men tot verdediging besluit. — Verraad van den Prins van Chimay,

Gouverneur van Vlaanderen, in schijn ijverig Gereformeerd: 22 Mei; levert *Brugge en Damme*. — Reeds had Parma op Antwerpen het oog: willende de bijl aan den wortel van den boom stellen⁶. „Die van Brabant hielden 80 vendelen, knechten en 16 cornetten paarden, die meest op die van Antwerpen stonden, met alle de schepen van oorlogen en ammunitie daartoe behoorende”⁷.

1584. 10 Junij. Dood van Anjou. „Hij wilde geen monnik of biechtvader, belijvende genoeg te betrouwen zijn zaligheid en de vergiffenis zijner zonden door het bloedvergieten van Christus den eenigen Zaligmaker”⁸. Door zijn afsterven werd (tot ergernis en schrik van al wie streng Roomschegezind was) de Gereformeerde Koning van Navarre de naaste erfgenaam van den Franschen troon.

1584. 10 Julij. De Prins te Delft doorschoten, uitroepende: Heere God; wees mijne ziele genadig; ik ben zeer gekwetst: Heere God, wees mijne ziele en dit arme Volk genadig.” — Algemeene verslagenheid; de kinderkens weenden op de straat. Te 's Hertogenbosch, in de Dom-Kerk, een *Te Deum*; 's avonds is de bliksem op de Kerk gevallen en heeft den toren verbrand. — De Gereformeerden zeiden dat in dezen moordenaar te zien was de vrucht van der Jezuïten leer, als dat de Hemel te verdienen ware met zulke daden en werken, die de Paus, het hoofd daarvan, voor goed acht, al waren ze strijdende tegen alle goddelijke en menschelijke regten, brekende alle menschelijke maatschappij, en dat het gave wonder dat uit die school geene meer zulke discipelen gebroed werden”⁹.

Lijkpredikatie over *Openb.* 14, vs. 13. — Praalgraf in de Nieuwe Kerk: „God Almagtig ter eere en ter eeuwige gedachtenis van Willem van Nassau, Prins van Oranje, als een Vader des Vaderlands, dewelke de dienst van de Nederlanden meer heeft geacht, als de welvaart en voorspoed van hem en de zijnen; de ware Religie, mitsgaders de Privilegiën van den Lande, wederom ingevoerd en in zijn ouden staat heeft gebracht.”

195. Nooit welligt had de kans ongunstiger gestaan. Buitenlandsche hulp kon naauwelijks worden verwacht; noch uit Engeland van de altijd omzigtige Koningin; noch uit Duitschland, waar de Roomsche partij in den Keulschen oorlog gezegevierd had; noch uit Frankrijk, waar de Koning genoodzaakt was de klimmende heftigheid der Ligue te ontzien. Spanje had, door de bemagtiging van Portugal, belangrijke aanwinst gedaan, en een Landvoogd als Parma was meer dan talrijke legermagten waard. De Zuidelijke Nederlanden waren meerendeels overheerd; Groningen in 's vijands hand; de overige Noordelijke Gewesten blootgesteld aan vijandelijken inval, afgemat, ontmoedigd en uitgeput. De last des krijgs scheen op nieuw door Holland en Zeeland alleen, en nu zonder Willem I, te zullen worden getorcht; ook daar wenschten velen, de talrijke Roomschen vooral, door verzoening met den Koning, uit wanhopigen toestand te worden gered. — Zoo was reeds de val der Vereenigde Nederlanden nabij? Neen! de Prins had een verbond gesloten met God, en des stervenden uitroep was de vernieuwde aanbeveling van het arme Volk in de ontfermingen van dezen onverwin-

baren bondgenoot geweest. De Heer had de bede gehoord. Zestig jaren nog van dikwerf hagchelijken en altijd roemvollen strijd! Dan zou het magtelooze Spanje zich geluk wenschen met een schandelijk verdrag; dan zou deze omkeering van zaken plaats gehad hebben, vooral onder de leiding van twee helden, den zeventienjarigen jongeling en het pas geboren kind door den Prins achtergelaten; dan zou het dankbaar Nederland, bij het terugzien op het nijpen des gevaars en bij het aanschouwen van de heerlijkheid der uitkomsten, gedachtig aan de laatste woorden van den Vader des Vaderlands, erkennen: de Heer heeft zich, naar de grootheid zijner goedertierenheden, over zijne ellendigen ontfermd.

TWEEDE AFDEELING.

1584—1625.

MAURITS.

196. Onder *Maurits* is niet enkel het Volksbestaan en de onafhankelijkheid van het Vereenigd-Nederland maar ook de Republikeinsche staatsvorm gevestigd. Vooral sedert het begin van openlijken krijg, had het denkbeeld veld gewonnen dat het landsheerlijk gezag oorspronkelijk vrije gift der Staten was geweest. Thans, nu men den Landsheer had afgezworen en de uitoefening der Souvereiniteit door geen Vorst aanvaard en weldra ook aan geen Vorst meer aangeboden werd, verkreeg de Staats-stadhouderlijke Regering van lieverlede haar beslag. De meeste Collegiën en ambten bleven bestaan, doch werden met den veranderenden Staatsvorm feitelijk in overeenstemming gebracht; zoo dat ook de Stadhouder, in plaats van aan de Staten te gebieden, bijkans hun dienaar en ambtenaar werd.

197. De Unie van Utrecht had, ter doeltreffende verdediging een zeer naauwen band gewild. Immers ook na het wegvallen des Vorstelijken gezags, werd in gemeenschappelijke aangelegenheden eenheid van bestuur en wetgeving vereischt. Bij genoegzame magt en invloed van den Stadhouder (doorgaans over meer dan één Provincie gesteld), van den Raad van State, en van de Staten-Generaal, kon er, ondanks het uiteenloopende van denkwijzen en belang, geregelde en eendragtige samenwerking zijn. Doch eendragt van dien aard was niet welkom aan allen; hierdoor werd gelijkheid bevorderd, aanstootelijk voor de meestvermogende Gewesten; inzonderheid voor het magtige Holland, hetwelk, met inperking van het bondgenootschappelijk gezag, zijn eigen weg wenschte te gaan; verzekerd daarop, uit noodzaak, te zullen worden gevolgd. Deze Provincie vooral streefde gestadig naar gewestelijke Souvereiniteit.

Hollands voorspoed en magt (§ 101): Holland alleen had, sedert de Pacificatie van Gent, in 9 jaren, behalve eigen binnen-kosten, tot den oorlog bijgedragen boven de f 3,500,000 ⁷. — In 1587 berigtte men aan koningin Elizabeth:

„Holland en Zeeland alleen vermogen te leveren meer schepen en bootsgezellen dan geheel Engeland; en zijn nooit zoo rijk geweest als nu, uit reden dat de koopmanschap, die gemeen is geweest aan alle Landen aan de zee palende, is nu gevallen op deze twee alleen" ⁸.

In 1583 kon men in 14 dagen 100 schepen ten oorloge uitreden, (de Vice-admiraal van Holland verzekerde dat hij 30,000 bootsgezellen in 14 dagen kon opbrengen; ¹⁰) voorts in Friesland, Holland en Zeeland omtrent 2700 groote schepen; zonder de ontelbare menigte buizen en dergelijke zeevaartuigen, en de vele duizenden schepen op rivieren en meren. Meer dan 1000 groote en kleine zeeschepen werden jaarlijks gebouwd. — „Holland heeft 30 vaste steden en 400 dorpen, vol van volk, zich generende met zeevaart, visscherij, koopmanschap, zoutzieden, met maken van schepen, dijken, netten, kabels, allerlei nooddrift tot zeevaart en visscherij; boven den landbouw en het slaan van turven. — Geen vierde der inwoners van Holland kan door zijn eigen koren gevoed worden; nogtans is het zoo vol van allerhande nooddrift en koop prijs dat het aan alle andere landen van zijn overvloed mag mededeelen” ⁷.

Holland (onder Willem I, steunpunt van den weêrstand) vergat niet dat de krijg tegen Spanje zich van daar uit naar de overige Gewesten uitgebreid had; men zou somwijlen Gelderland, Overijssel en de andere bijna als geconquesteerde Provinciën van Holland hebben beschouwd ¹⁷.

198. De afgevaardigden der Steden hadden in de bijeenkomsten der Staten den boventoon; natuurlijk, daar de Geestelijkheid geen zitting en de Adel, in de meeste Gewesten, weinig invloed meer had. De toenemende magt der stedelijke Regenten was het onvermijdelijk gevolg. Lidmaten, gelijk zij beweerden, van den Souverein, hadden zij weinig eerbied voor de eischen der burgerij; het gelukte hun doorgaans allen tegenstand te bedwingen; geenszins echter, toen, na velerlei inbreuk op de aloude vrijheden en regten, het heiligste belang van een aanzienlijk gedeelte der bevolking door hun willekeur aangerand werd.

Invloed van den stedelijken *Pensionaris* in de Vroedschap; doorgaans meer leidsman dan dienaar der Regering ⁹⁷.

199. De Gereformeerde Kerk was nu, als grondslag der Unie, gevestigd. De politieke medeburgerschap en de openbare Godsdienstoefening der Roomschegezinden werd niet geduld; onbestaanbaar, volgens velen, met de eere Gods; volgens allen, met de veiligheid der Republiek. Desniettemin ging de Kerk haghelijke tijden te gemoet. Tegen aanval van buiten beschermd, werd zij door twist om geloofsbegrippen verscheurd, vooral toen het hoogste Staatsgezag het gewigt zijner magt in de schaal der onregtzinnigheid gelegd had.

De Roomschen nog talrijk. De Staten van Holland verklaren, in 1587, dat het tiende deel der ingezetenen niet is van de Gereformeerde Religie. Het Hof van Holland schrijft: „een iegelijken is notoir *het meerendeel* van een iegelijke stad en plaatse te zijn de Roomsche religie nog van herte toegedaan” ⁶. — Beklag der predikanten dat „in verscheidene plaatsen de Papistische religie openlijk genoeg

wordt geëxerceerd; dat scholen gehouden worden daar de Jesuitische Catechismus geleerd wordt; dat te Bergen aan de duinen jaarlijks bedevaart van vele honderd menschen gehouden wordt van het heilig bloed" ⁶. De vrees voor de niet geringe magt der Roomsche en tevens koningsgezinde (daarom nog niet Spaanschgezinde) partij noodzaakte de Staten om den streng-Gereformeerden, in wie de sterkte der Republiek lag, te believen. Des te gereeder waren zij tot Placaten (1588) „tegen de Pauselijke afgrijsselijke afgoderije, geoeffend tot groot schandaal van alle vrome ingezetenen; doordien Gods Heilige naam daardoor onteerd, de Christelijke Religie verhinderd, en de gemeene rust verstoord wordt”.

200. Buitengemeene zegen rustte, bij geringheid van krachten en ondanks menigerlei verdeeldheid en bezwaar, op den jeugdigen Staat. Binnen weinige jaren werden de zeven Provinciën vrijgestreden, de vijand op eigen grondgebied bestookt, Spanje van een groot deel zijner Oost-Indische bezittingen beroofd, en het Gemeenbest bijna zonder buitenlandsche hulp onder de aanzienlijke Mogendheden geteld.

Duitschland, waar de Roomsche kerk, vooral na den treurigen afloop van den Keuschen oorlog, weder ruim veld won, ook om de jammerlijke verdeeldheden tusschen Lutherschen en Calvinisten, jegens Nederland onverschillig of vijandig. „Om hulpe van de Prinsen in Hoog-Duitschland te verzoeken,” zeiden in 1587 de Staten-Generaal, „hun religie is niet conform de onze, aangezien de Lutherschen ons min dan den Papisten zijn toegedaan” ⁶. Ook de meeste Protestantsche Vorsten, rijk aan krijgshaftige manschap, doch aan hunne wakkere voorgangers zeer ongelijk, baatzuchtig, kortzigtig, oneinig, bleven werkeloos en loom en laf, uit vrees voor gevaren die zij alleen door veerkracht konden ontgaan. Zij schuwden het verwijt van onderdanen tegen hun Koning te stijven; zij zorgden vooral dat ze, niet slechts in een langdurigen oorlog tegen Spanje geraken, maar ook den Keizer en alle Pauselijke Rijksstenden tot wapenen verwekken en den geheelen last van den oorlog in het Rijk zouden trekken ¹⁰. — *Engeland* verleent hulp; uit vijandschap tegen Spanje, uit naijver tegen Frankrijk, uit gehechtheid aan het gemeenschappelijk geloof; doch de welwillendheid van Elizabeth (in haar hulpbetoon reeds niet bij uitstek of onbaatzuchtig of bereidvaardig) ging niet over op Jacobus I (1603—1625), geen voorstander van Presbyteriaansche Kerk of Republikeinschen Staat. — *Frankrijk* (1585—1595), aan Religiekrig ten prooi, kon geen bijstand verleen en dan middelijk, door de afleiding welke het aan de Spaansche wapenen gaf: „Filips II gebruikte een deel zijner middelen, vooral van geld, die hij in den Nederlandschen krijg plag aan te wenden, in Frankrijk; de Nederlanden hadden gelegenheid om hunne zaken te bevorderen en met herovering van vele verlorene plaatsen de frontieren te verzekeren” ¹⁰. *Hendrik IV* ontving onderstand van de Staten, in geld, volk en krijgsbehoefden. Later (1596—1610), ofschoon hij (1598) een afzonderlijke vrede sloot, ondersteunde hij het Gemeenbest, vooral door geld en diplomatieke hulp. Met bijlegging van Godsdienstgeschillen de vernedering van het Huis van Oostenrijk te bewerken, was en bleef de hoofdgedachte zijner Politiek. Daarentegen, onder den minderjarigen *Lodewijk XIII* (1610—1624) was het hof zeer met Oostenrijk bevriend.

De Vereenigde-Nederlanden deden opofferingen voor hunne geloofsgenooten buiten 's lands, bijv. ook te *Genève*, door den Hertog van Savoye bedreigd (1590—1593).

200a. Aan drie uitstekende mannen, aan Prins Maurits als Veldheer, aan Oldenbarnevelt als Staatsman, en met Maurits aan Graaf Willem Lodewijk, vooral ook in het handhaven van volksregten en gewetensvrijheid, heeft de Republiek haar opkomst, haar toeneming in voorspoed en krachten, haar onafhankelijkheid en luister, te danken gehad.

Wat Willem I in zich had vereenigd, de leiding der staats- en der oorlogszaken, werd tusschen Maurits en Oldenbarnevelt gedeeld. Het land voer wel bij deze verdeeling; Maurits zou als staatsman de regering niet zoo behendig geleid hebben als Oldenbarnevelt gedaan heeft ⁹⁷.

201. Met den voortgezetzten oorlog heeft Prins Maurits het werk van Willem I, de vrijmaking van het Spaansche juk, voltooid. Terwijl hij in veldheerstalenten ook zijn Vader overtrof, was hij in staatkundig doorzicht en overleg met hem niet vergelijkbaar. In krijgskunst uitgeleerd, begeerig naar krijgsbedrijf, rusteloos bezig met de vorming en leiding van het leger, met schranderen blik afkeerig van elke verzoening die voor onafhankelijkheid of Godsdienst gevaarlijk zou kunnen zijn, was hij niet geneigd zich te mengen in het inwendig Landsbestier; streefde niet naar hooger gezag; liet gaarne aan Barneveld overwigt en beslissing in het staatsbeleid; berustte in den wil der Staten, zelfs waar hem in oorlogszaken de voet dwars gezet werd; was dikwerf, meer welligt dan aan den Stadhouder vergund was, onverschillig en bijkans vreemd aan hetgeen de partijen verdeeld hield, en bleef lijdelijk aanschouwer van de aanmatigen der Stedelijke Aristocratie. Niet altijd evenwel. Toen de Vergadering der Staten van Holland, ter staving en sterking van de Gewestelijke oppermagt, de regten miskende van de Godsdienst wier bescherming vooral ook aan hem opgelegd was, toen verklaarde Maurits zich tegen dit buitensporig bedrijf. In trotschen overmoed, had men den burgerkrijg, met al het daaraan verbonden onheil en gevaar, bijkans onvermijdelijk gemaakt; toen heeft hij, door pligtmatige tusschenkomst, dien geweldigen voortgang gestuit.

Geb. 13 Nov. 1567 te Dillenburg; zoon van Anna van Saxen, wier vader Maurits de Duitsche Protestanten tegen Karel V had beschermd (zie § 116). „Het rijksen wordt eindelijk een boom.” „*Tandem fit surculus arbor.*” — „Grootmoedig en grootdadig; zeer arbeidzaam en van een prompt en vaardig verstand; wakker, matineus; uitstekend in persoonlijken moed; zeer groote couragie en geen

minder voorzigtigheid" ¹⁰. De Staten lieten hem dikwerf tot voorzigtigheid vermanen: „zijn Exc. werd daarom lachende en volgde evenwel zijn zin" ⁸. In de krijgskunde, door onverpoosde studie volleerd. Toepassing van wis- meet- en evenwigtkunde, tot menige verbetering, die eerst bespot en weldra nagevolgd werd. Bij bedaard overleg, een ruime en scherpe veldheersblik. Met geringe krachten houdt hij een talrijken vijand tegen; is even geducht in den belegeringsoorlog als in het open veld; voert zijne troepen met ongelooflijke snelheid van de eene naar de andere zijde des lands; berekent alles en waagt niets. Spaarzaam met het leven van den slodaat; oefent strenge tucht; doet de krijgslieden arbeiden; verzet zich tegen het ontijdig najagen van den vijand ¹⁰. — Behalve vele wapenfeiten in het open veld, heeft hij 38 steden en 45 forten met beleg vermeesterd, 5 steden en 10 forten bij verrassing ingenomen, en 12 vestingen ontzet; eerst op den Duitschen Rijksdag als krijgshoofd tegen de Turken begeerd. In het aanleggen van vestingwerken ongemeen bekwaam. Uitmuntend in de organisatie der legermagt. Zijn invloed, in reglementen en vestingbouw, heeft hem meer dan eene halve eeuw overleefd ⁹⁷. Onder zijn oog werden vele vreemde veldoversten gevormd.

Schrander, gematigd, eerlijk, vreemd van alle onedele list; van een zoo open karakter, dat hem het verbergen zijner gevoelens zeer moeilijk viel ¹⁸. Driftig, niet wraakgierig. Voor staatsman, onderhandelaar of partijhoofd, door aanleg of neiging weinig geschikt. Eigenzinnig en stijfhoofdig, wist hij niet te geven en te nemen, den schijn op te offeren om het wezen te behouden. De menschenkennis, de behendigheid, de inschikkelijkheid en buigzaamheid, de innemende manieren, het talent om vergaderingen als die der Staten te leiden, het meesterschap over de gemoederen, het *ascendant*, het politiek *genie* van zijn vader bezat hij niet; hij vond geen behagen in het regeren ⁹⁷. Aan de Staten, misschien te zeer ondergeschikt, ten einde zich onverdeeld aan den oorlog te kunnen wijden. Aan vele ook gewichtige staatszaken onverschillig; ook daarom toegeeflijk tegen eigen overtuiging. Naar meerder gezag, waar het door Elizabeth, Hendrik IV, zelfs door Oldenbarnevelt voorgespiegeld werd, geenszins begeerig. Met behulp der volksgunst was welligt de Souvereiniteit voor den zoon van Willem I, den telkens zegevierenden veldheer, den aangewezen beschermer tegen de willekeur der Staten, ook vóór 1618, verkrijgbaar. Van de Graaflijkheid, zoo als die in 1583 was opgedragen (§ 192), had hij stellig een afkeer. Altijd zou zijn vader leidsman en meester geweest zijn; hij daarentegen, bij de gratie der Staten Souverein, niet enkel (gelijk hij niet ongaarne was en bleef) hun onderdanige dienaar en veldheer, maar weldra hun verantwoordelijke speelpop en slaaf. Liever wilde hij „zich te pletteren werpen van den Haagschen toren."

202. Maurits was door een aantal krijgshelden uit het Geslacht van Nassau omringd. Uitmuntend boven allen was zijn neef Willem Lodewijk, Stadhouder van Friesland en Groningen; moedig en bekwaam veldoverste, schrander en godvruchtig Vorst, die deze twee Gewesten met liefderijken zin en tevens met vastheid en klem bestuurd heeft. Uit pligtbeseft standvastig en onvervaard, waar Maurits niet zelden weifelend en besluiteloos tegen bezwaren opzag, is hij èn in den

oorlog dikwerf zijn raadsman, èn in al wat de partijschappen in Staat en Kerk betrof, met zachtmoedige evenzeer als krachtvolle wijsheid, zijn leidsman geweest.

Uit zijn eigen geslacht dienden, onder Maurits, op één tijdstip, tien krijgshelden, die hem niets toegaven in dapperheid, en nog vele aankomelingen, behalve de zusters kinderen, mannen, zwagers, en hunne kinderen⁷. Vier zonen van Graaf Johan, *Willem-Lodewijk*, *Filips* (1566—1595), *Ernst-Cazimir* (1573—1632), *Lodewijk-Gunther* (1574—1604).

Willem-Lodewijk, de oudste (1560—1620). „Zoo God wil, met eer: *wils Got mit ehren*.” Godvreezend staatsman en meer dan gewoon veldheer. Vroeg herwaarts gekomen, neemt hij aan eene reeks van oorlogsverrigtingen deel. Onbesproken van gedrag; weduenaar, na kortstondigen echt, van Anna, dochter van Willem I. Van nature stil, langmoedig, bedachtzaam. Beminnelijk en wellevend in hooge betrekking en dagelijkschen omgang. — In zeer jeugdigen leeftijd Stadhouder van *Friesland*. Bezwaarlijke taak, ook om de achterdocht, de achterhoudendheid, het mistrouwen der Staten. Inschikkelijkheid en onuitputtelijk geduld. „Hij heeft door alle dissensiën van Regenten, flauwmoedigheid van het Volk, jalousie tusschen de Provinciën, onwilligheid tot de noodige contributiën en lastering van groot en klein, heen geworsteld”¹⁰. Aan de magtige partij, welke hem lang, met bitterheid, tegengewerkt heeft, mogt hij te gemoet voeren: „ik wil niet zeggen in mijne regering nooit overtreden, noch gefeild te hebben; want ik ben een mensch en geen Engel, maar betuige, bij de hoogste waarheid, nooit opzettelijk des Lands best te hebben verzuimd of verkort”¹⁰.

Roorda, een zijner hevigste en bitterste wederpartijders, zeide, wanneer de daden van den Stadhouder geprezen werden, dat hij, door de harten te winnen, de vrijheid in gevaar bragt; „zoodat,” schreef hij aan zijn vader, „naar mate ik mij meer verdienstelijk maak, ik meer verdacht word.” Desniettemin door de Friezen met den naam van Vader (*Hayte*) vereerd¹⁰. Later (1594), ook als Stadhouder van *Groningen*, voor de hervorming van kerken en scholen ijverig werkzaam. — Als kweekschool van evangelische godgeleerdheid, in 1585 de Hoogeschool te Franeker, in 1614 die van Groningen gesticht.

Dapper, ondernemend, geen voorstander van enkel verweerenden krijg. Het krijgswezen voor hem een onderwerp van grondige studie. Hij vooral heeft de krijgskunst naar de voorschriften der Ouden (Grieken en Romeinen) hervormd. Hiervan gaf hij aan Maurits het voorbeeld. Kapitein-Generaal van twee Provinciën, stond hij dezen ter zij, met toenemend vertrouwen door hem geraadpleegd; uiterst bescheiden; de mate van zijn invloed, ook in het oorlogsbeleid, is uit hun vertrouwelijke briefwisseling blijktbaar. In staatsbestier en diplomatiek overleg heeft hij, door kalmte van geest, de drift van Maurits getemperd, maar ook, eer het te laat was, door vastheid en veerkracht, den nog weifelenden Stadhouder, ter bescherming van Kerk en Staat, tot handelen gebragt. — De opregtheid zijner Godsvrucht was in zijn gansche leven openbaar. Bij Koeverden gekwetst (Aug. 1580) en kreupel gebleven, schrijft hij (Nov.) aan zijn Vader: „Over 14 dagen hoop ik, met Gods hulp, op krukken te gaan; voor welke groote weldaad ik God niet genoeg dankbaar zijn kan.” — Op zijn sterfbed, werd bij herhaling van hem

gehoord: „God zal mij genâdig zijn, om zijns lieven Zoons wille,” en „Heere Jezus! ontferm U mijner.” — „Een flonkerster, zelfs naast een Maurits niet verbleekend, maar vaak door zuivrer gloed zelfs boven hem uitstekend!”

203. Als Staatsman heeft, ter vervanging van Willem I, niemand Oldenbarnevelt geëvenaard. Advocaat van Holland, verkreeg hij weldra dat alvermogen, hetwelk, in benarden toestand, aan den meest bekwame, aan den onontbeerlijke, aan dengene op wien men zich gelukkig acht den last der regering en der verantwoordelijkheid te kunnen afwerpen, ten deel valt. Aldus meester van de overmagtige Provincie, was hij het evenzeer van het Gemeenebest. In het beleid, zoowel van buitenlandsche zaken als van eigen landsbeheer, is, ter vestiging, bescherming, regeling van de Republiek, zijn invloed doorgaans beslissend geweest. Zijn stelselmatig drijven vooral, waarbij men echter den drang der omstandigheden niet mag voorbij zien, heeft het overwigt van Holland, van de gewestelijke oppermagt, en van de stedelijke vroedschap gevestigd. Ondanks veel tegenkanting en misnoegen, zou de man, aan wiens zeldzame begaafdheden en onvermoeiden ijver het Gemeenebest, in zijn opkomst, zoo veel te danken gehad heeft, niet als slagtoffer van burgertwist zijn gevallen, indien niet Oldenbarnevelts vastheid van karakter somtijds in hooghartige stijfhoofdigheid, zijne vaderlandsliefde in partijgeest ontaard was; indien hij niet, bij het ontbranden van religie-verdeeldheid, het zwichten der geloofsovertuiging van de kern der Natie voor het goedvinden der Staten begeerd had.

Johan van Oldenbarnevelt, 1547, te Amersfoort geboren; 1570 pleitbezorger; 1576, Pensionaris van Rotterdam; ter vergadering van de Staten van Holland, ook in het ontwerpen van de Unie van Utrecht en in de afzwering van Filips II, werkzaam. 1586, 8 Maart, Advocaat van Holland; dienaar der Staten, inderdaad leidsman en meester. Door het overwigt der Provincie, bijkans alvermogen, ook in de Staten-Generaal. Van 1585—1618 was de geschiedenis der Staten van Holland de zijne. Alle 's Lands zaken werden door zijn advies en directie beleid⁶. Regeling van het binnenlandsch bestuur; diplomatieke bedrijvigheid; briefwisseling met de Agenten der Republiek te Londen, Parijs en in Duitschland. Zendingen naar Engeland en Frankrijk. Tegen elken vrede waarbij de onafhankelijkheid van Spanje niet zou worden erkend; aldus, door onderhandeling en finantiewezen in het krachtig oorlogvoeren, van 1586 tot 1606 behulpzaam. Naast Willem I en Maurits, grondlegger van den Staat en stichter van de Republiek.

Ijverend voor de Souvereiniteit der Staten (geen Vorst, of Graaf, of Stadhouder dan aan hen ondergeschikt, zoo als § 192); voor de Gewestelijke oppermagt; voor het gezag der Stedelijke Vroedschappen, zonder hooger beroep en onafhankelijk van de burgerijen. — Evenwel werd de onmisbaarheid van een krachtig algemeen bewind ook door hem erkend. „Indien wij niet eene regering

maken met behoorlijke autoriteit om de Landen te regeren, de Provinciën en Steden te houden in haar devoir van contributie en ordelijke eenigheid, de onwilligen en contraventeurs te constringeren, des vijands machinatiën te bejegenen, de Landen van alle injuriën en perikelen dadelijk en in tijds te defenderen, zonder naar rapporten en consultatiën van de Provinciën en Steden te wachten, zoo moeten wij verloren gaan; want geen Republiek kan bestaan zonder goede orde in de generale Regering." Doch ook zoodanig centraal gezag zou hij niet ongaarne aan Holland, steunpunt en kern van den Staat, ondergeschikt en, door de volledige Souvereiniteit der Provinciën in eigen kring, beperkt hebben gezien. Aldus werd hij door de omstandigheden meer en meer gebragt tot praktische handhaving van hetgeen hij zelf somtijds beklagenswaard achtte: „dat de Vereenigde Nederlanden niet zijn één Republiek, maar zeven verscheiden Provinciën, hebbende elke haar verscheiden vorm van regering, niets gemeen hebbende met elkander (waardoor zij niet eens meer een gemeen leger hebben) dan alleen 't geen bij contract (de Unie van Utrecht) tot gemeene defensie beloofd is."

Koelbloedig en streng; heerschzuchtig en eigenzinnig, eerlijk en toch niet onbaatzuchtig; een goed patriot, maar Aristocraat in het hart.⁹⁷ — Zeer afkeerig van democratischen invloed; „liever verheerd dan verknecht, gebruikende de heeren altijd eenige discretie, maar de knechten geen." — Anti-catholyk: „het Pausdom houdt hij besmet met afgoderij, ketterij, en tyrannij." Met niet weinige regenten en staatslieden die zich later aan de Remonstranten hebben aangesloten, doberend in gevoelen, *libertyn* of *neutralist*. Van theologische twist, zelfs waar het om de kern en kracht van het Evangelie te doen is, afkeerig. Zijne zinspreuk: „niets te weten geeft het zekerste geloof." Wenscht, ook door oogluiking omtrent de leer, algemeene vereeniging der Protestanten in de Gereformeerde Kerk. Bevreesd voor den politieken invloed der predikanten en der strenge Calvinisten; voorstander van een krachtig provinciaal gezag over de Kerk. „De autoriteit van de Staten over kerkelijke personen en zaken heeft hij altijd voorgestaan, als een principaalste en nooddelijkste Hoogheid en recht van den Lande"¹⁵; beroepende zich, zeer ten onregte, op het voorbeeld van Willem I (§ 150).

Naast hem zeer bekwame mannen, bijv. François Franken, Pensionaris van Gouda. Niet één met hem te vergelijken; niet één wiens gezag voor het zijne niet onderdeed⁹⁷.

204. Deze Afdeling bevat de moeilijke jaren na den dood van Willem I (1584—1585), de woelingen onder Leicester (1586—1588); de roemvolle voortzetting van den oorlog (1588—1609); het Twaalfjarig Bestand (1609—1621), en de hernieuwing van den krijg (1621—1625).

A. 1584—1585.

205. De verslagenheid, bij het verlies van Willem I, was ontzettend en algemeen. IJlings werden maatregelen ter volharding beraamd; de Unie van Utrecht bevestigd; de zeventienjarige Maurits in de Re-

gering gebragt. Meer dan ooit scheen redding onmogelijk zonder buitenlandsche hulp; er moest, in stede van den Hertog van Anjou, wederom naar een vreemden Vorst en Beschermheer worden gezocht.

„De gemeene man en sommige van de voornaamste Regeerders van den Lande, bijzonder in Holland en Zeeland, waren zeer perplex en verslagen” ⁶. — Gelderland inwendig verdeeld. Overijssel uit Steenwijk en Zutphen benaauwd, Groningen in 's vijands magt; Friesland, de Ommelanden, en Drenthe gebrandschat en verwoest; overal mistroostige burgers, onervaren edellieden, bezettingen slecht bezoldigd, een leger te velde van 3000 man voetvolk en 2000 paarden ¹. — Zelfs een Marnix zag naar verzoening uit: „Ik ben der meening, indien het mogelijk ware eenen tamelijken religions-vrede voor Holland en Zeeland te bekomen, dat men denzelven met beide armen zou aangrijpen en dezès jammerlijken krijgs een einde maken” ⁶.

18 Aug. 1584. De Staten van Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Utrecht, Mechelen en Friesland, volgens de Unie van Utrecht vereenigd, dragen bij voorraad de regering op aan Maurits, *Eerste Raad in de Regering*, en den Raad van State. — Van de Graaflijkheid, bij erfregt (§ 192), zweeg men. Oldenbarnevelt was tot de opdracht gezind.

206. Ook na het overlijden van den Prins werd zijn raad gevolgd en het oog naar Frankrijk gerigt. De Koning zou gaarne de Souvereiniteit hebben aanvaard; doch de magtige partij der Roomschegezinden, in wier oog elke verbindtenis met ketters, tegen den bij uitnemendheid roomsch-catholijken Filips, een gruwel was, zou het niet hebben geduld. Hendrik III was er van overtuigd en kon door geenerlei voorwaarden, hoe vernederend voor de Geunieerde Gewesten, worden overgehaald. Weldra barst in Frankrijk de burgeroorlog tegen de Gereformeerden weêr uit.

Engeland op verre na zoo magtig niet als Frankrijk. Geen leger, geringe oorlogsvloot; de toekomst, om het erfregt der roomschgezinde Maria Stuart, onzeker. Elizabeth van Puriteinen en Calvinisten afkeerig. In Frankrijk daarentegen was het hoofd der Gereformeerden (Hendrik van Navarre) de naaste troon-erfgenaam, en Fransche bijstand aan de Geunieerde Gewesten zou den vijand van zijne hulpbronnen afgesneden, spoedig in verlegenheid hebben gebragt.

1585. Febr. Gezantschap (niet zonder velerlei en scherpe weêrspraak) naar Parijs. Aanbieding der Landen, gelijk ze Karel V bezeten heeft; handhaving der Gereformeerde Godsdienst bedongen, zonder bepaling omtrent de religie der Magistraten. — De Gezanten berigten dat „de Staten der Vereenigde Provinciën nog heerschen over meer als 90 steden, voorzien met geschut, ammunitie, en levensmiddelen, behalve vele kasteelen en forteressen” ⁶. Hendrik III weifelt, tot afwijzing genoodzaakt, uit vrees voor de opgewondenheid der roomschgezinde bevolking met haar bekwamen leidsman den Hertog van Guise. Desniettemin (31

Maart) openlijk optreden van de *Ligue*, ter weering van den ketterschen troonopvolger en uitroeiing der ketterij.

207. De Spaansche wapenen maakten middelerwijl grooten voortgang. Parma vermeersterde stad op stad en was, door sluwe gematigdheid zoowel als door zeldzame krijgsbekwaamheden, geducht. Uit Brabant en Vlaanderen werden de Gereformeerden verjaagd; zoo de Koning een weinig toegeeflijkheid aan Holland en Zeeland had vergund, zou welligt zijn gezag in geheel Nederland zijn hersteld.

1584. 17 Sept. Overgave van *Gent*. — 1585. 10 Maart. Overgave van *Brussel*, na zich tot het uiterste toe wel en getrouw in het verbond gehouden en veel om de vrijheid van het Vaderland geleden te hebben ⁶. 28 April. *Nijmegen* door de Roomschen geleverd, na uitdrijving van het garnizoen. — 3 Julij 1584 — 17 Aug. 1585. Beleg van *Antwerpen*; de Schelde gesloten door een schipbrug van 1300 voet. — 10 Sept. Adolf van Nieuwenaar, Graaf van Meurs, Stadhouder van Utrecht.

Parma belooft steeds te zullen handelen meer als Vader dan als Gouverneur ⁶. Hij geeft veel toe op de meeste punten, op de Religie niet; aan de Gereformeerden werd echter een vrij lange termijn ter afreize verleend; lang genoeg om velen te doen overgaan tot de Roomsche Kerk. — Religie-vrede zou hij niet ongaarne aan Holland en Zeeland geschonken hebben; want tijdelijke oogluiking zou geleid hebben tot later bedwang. Marnix schrijft: „De exempelen van beleefdheid nog versch betoond aan de geconquesteerde steden verblinden de oogen. De courtoisie en discretie des veld-oversten tegen een iegelijk maakt de harten t' hemwaarts genegen; de strengigheid in krijgs-discipline die hij onder zijne soldaten onderhoudt, neemt weg alle suspicie en mistrouwen.” — Het Zuidelijk Nederland werd van de weldaad der Reformatie beroofd. In 1587 schreef de Regering van Dordrecht: „men ziet alrede dat in de steden en sterkten, daar onlangs het heilig Evangelie en Godes Woord verkondigd is geweest, de Monniken en Capucijnen, en dergelijk gespuis die zich wel durven Jesuiten noemen, nu leeren en invoeren hun ketterijen en blasphemien” ⁶.

208. Door Frankrijk verstooten, wendde men zich tot Elizabeth. Bescherming der Vereenigde-Nederlanden werd, in het belang van haar eigen veiligheid, vereischt. Evenwel vredebreuk met Spanje was eene hagchelijke zaak. Zij wees de bijkans opgedrongen Souvereiniteit af; schoorvoetend overgehaald tot onderstand in troepen onder een Engelschen opperbevelhebber en raadsman. In den uitersten nood, gaf ook dit ruime stof tot vreugd en dank; aan de meest strenge Gereformeerden vooral, die zich van Frankrijk afkeerig hadden betoond.

Voor Engeland, door de Lige en Spanje bedreigd, zou de onderwerping der Nederlanden verderfelijk zijn. Vereeniging van Holland, Zeeland en Friesland, alsmede van Sluis en Ostende, met Engeland zou Elizabeth meesteres maken van

de zee⁶. Vooral werd haar op het hart gelegd „de bescherming van zoo vele schoone gemeenten en kerken, die nu in vele plaatsen verslagen, benaauwd en verdrukt worden”⁶. Doch het uitlokken van een strijd tegen Filips II scheen roekeloosheid. De Koningin aarzelt. — Eindelijk (voor Antwerpen te laat), 10 Aug., tractaat tot bescherming der ware christelijke Religie in den uitersten nood; 3000 man onder haar veldoverste, Brielle, Rammekens en Vlissingen te pand, en zitting van twee Engelschen in den Raad van State; de bevelhebber zou, met dezen Raad, „voorzien en orde geven dat de publieke regering weder gesteld zij in hare vorige magt en autoriteit, dat ook de kriegsregering verbeterd zij in allen ernst”⁶. — Gedenkpenning in Zeeland: „ik strijd en kom er uit, door Gods bestel en de gunst der Koningin: *Luctor et emergo, auctore Deo, favente reginâ.*” ** — Het was hoog tijd: Marnix schreef: „Ik weet niet dat wij een hoofd of veldheer, dat de Gouverneurs schaduw van gezag over hun soldaten hebben, dat er gelijkenis van onderdanigheid bij het Volk is, merkteeken van ijver tot de religie of vrijheid; de oorlog is hun een schrik, onbehoorlijke rust een vermaak, de trafiek en eigen belang hun eenig doel, en in verandering ligt al hun hoop. Het kan in mijn hoofd niet komen dat wij met zulk eene regeringe, zonder hoofd, zonder autoriteit, zonder gehoorzaamheid, zonder orde en ook zonder middelen, in 't lange zullen harden kunnen”⁶. Elizabeth, door de Gedeputeerden vooral gebeden te willen ten aller-eersten verzenden een personage van qualiteit (Leicester: § 211), zeide: „'t zelve versta ik te doen, zoodra wij geaccordeerd zullen zijn; want gewisselijk, zoo de Koning van Spanje zag de continuatie van uwe verwarde gouvernering, zoude niet dan met ons lagchen; dan ik gedenk hem voor dit jaar zoo goeden banket niet te schenken”⁶.

209. Bij het algemeen gevaar, hielden de Staten van Holland de provinciale en plaatselijke belangen in het oog. Zij hadden, vruchteloos evenwel, getracht, toen het land aan Frankrijk aangeboden werd, de onafhankelijkheid van Holland en Zeeland te bedingen. Ook nu misschien werd soortgelijke poging, door Maurits tot Stadhouder van Holland te benoemen, beproefd. In de Ordonnantie op de Vergadering van Holland werd voor het gezag der Vroedschappen gezorgd. Holland en Zeeland vreesden zich al te zeer met eene Unie te verbinden, die der ontbinding nabij scheen.

1585. 1 Nov. Maurits, (welligt ook omdat men de komst van Leicester te geoef zag) Gouverneur, Kapitein-Generaal en Admiraal van Holland, Zeeland en West-Friesland. Als steunpunt, gelijk tegen Anjou (§ 189), zoo nu tegen al te veel Engelschen invloed. — In Holland toenemende zucht, bij de Staten naar republikeinsch beheer; weshalve de Staten van Brabant hun schrijven: „alle Vorsten zijn, als menschen, subject de magt te misbruiken; maar daarom laten de Landen niet aan te nemen Heeren en Prinsen om hen te gouverneren, wel wetende dat ze in deze wereld geen uit de Engelen, maar uit de menschen tot regeerders kunnen kiezen”⁶. — Reeds in 1585 vingden de Staten van Holland aan zich tegen den Raad van State en de Staten-Generaal te verzetten; zich gemagtigd rekenende

eene Resolutie van dezen (die zij uit de hoogte noemen, „eenige gedeputeerden van de Provinciën, alleen speciale last tot zekere zaken hebbende”) te wijzigen, wanneer hun gewest er door benadeeld werd ⁷.

1585. 19 Febr. Ordonnantie op de Vergadering der Staten van Holland. a. Vermeerdering der punten, waaromtrent geen overstemming plaats heeft; die echter, bij submitisie aan onzijdige personadiën, worden afgedaan. Eisch van eenparigheid, zonder submitisie, verklaarden 17 van de 19 leden 't bederf van den Staat. b. Om-trent de contributiën geen submitisie gevorderd. c. Gebondenheid aan lastbrieven; de afgevaardigden adviseerden vroeger naar eigen oordeel en gemoed; nu aldus enkel in de *voorzvallende zaken*; daarentegen, op de *punten van beschrijving*, volgens den last der committenten. — „Door welke Ordonnantie de innerlijke constitutie t' eenemaal veranderd is, schoon de uiterlijke vorm dezelfde is gebleven; nademaal de klem der Regering op de bijzonderen leden is overgebracht, en eene deur geopend niet alleen tot lange en verdrietige deliberatiën, maar vooral ook om de belangen der bijzondere leden te doen gelden boven die van het gemeene ligchaam” ⁸.

1585. Regtspleging tegen den Admiraal Blois van Treslong, door den invloed der Staten van Zeeland in hechtenis gezet; in 1591 door het Hof van Holland volkomen zuiver verklaard van al wat hem aangewreven was. De brave krijgsman had aan de Staten weinig gedweeheid betoond. — Zoo werd Marnix, na de moedige verdediging van Antwerpen, miskend en „alle zijne daden ten kwaadste geïnterpreteerd” ⁹. — Groote jaloezij tegen de Brabanders en Vlamingen, ballingen, om der Godsdienst wille, waarin men somtijds minder geloofsgenooten en broeders, dan vreemdelingen en bijkans vijanden zag. „Zij waren u geen vreemdelingen,” schrijft een hunner, „toen zij met u één verbond aangenomen, toen zij hun goed en bloed met u opgezet en verlaten, noch toen ze u, op eigen verzoek, in meerdere en gewigtiger zaken lange jaren hebben gediend” ¹⁰.

B. 1585—1587.

BESTUUR VAN LEICESTER.

210. Het bestuur van Leicester is een tijd van overgang. In en door den strijd tegen den Landvoogd is de Republiek gevormd. De invloed der Staten verdrong de laatste overblijfsels van zelfstandig vorstelijk gezag. De magt, uit buitengemeene omstandigheden ontleend en twaalf jaren lang feitelijk uitgeoefend, scheen wettig erfgoed. Stoutelijk beweerden zij dat de Souvereiniteit, door de gunst der Staten aan een zoogenaamden Landsheer op- of overgedragen, tot den oorspronkelijken eigenaar was wedergekeerd; dat men Leicester enkel als een aan de Staten ondergeschikten Stadhouder erkend had. Weldra zou men van oordeel zijn dat, zonder schade, en welligt (door het weeren van een altijd gevaarlijken vreemdeling) met voordeel, monarchale vorm en eenhoofdig bewind kon worden gemist.

De Leicesters-gezinden wilden herstel van het Grafelijk gezag, behoudens de vrijheden en Privilegiën niet strijdig tegen de Vorstelijke Hoogheid; landsheerlijke oppermagt scheen hun een waarborg tegen der Staten wanordelijk en onverdragelijk beheer. De partij der Staten beweerde dat dergelijk *absoluut* bestuur (in Nederland eeuwen lang uitsluitend bekend) enkel „in Turkije, Moskovie en andere barbarische Landen” gevonden werd. Volgens haar moesten er voorwaarden zijn, gelijk men aan Matthias, Anjou, Willem I voorgeschreven had. Hiertegen werd gezegd: wat zwaarder conditiën mogt men een Souverein, Prins of Princes overleggen dan dat zij hun eigen Raad van State, noch d' instructie van dien zouden mogen maken zonder advies hunner onderdanen, en dat de Gouverneurs van de Provinciën zouden moeten regeren met advies van de Staten of hunne gedeputeerden? Wat is dit anders dan van souvereinen subjecten en van subjecten souvereinen te maken?”

210a. Dit streven naar bestendiging van hetgeen uit noodweer tijdelijk gebeurd was, ontmoette fellen weêrstand. Van oudsher was men aan den landsheerlijken regeringsvorm gewend. De Graven en Hertogen waren niet onbemind. Meer dan ooit werd, na Willem I en in omstandigheden van zeer haghelijken aard, de onmisbaarheid van een krachtigen leidsman gevoeld. Niet aan de Staten, karig, tweedragtig, flauwhartig, maar aan den Prins van Oranje had men het ontkomen aan Spaansch geweld te danken gehad. Hun streven naar provinciale onafhankelijkheid, naar eigen Souvereiniteit en opperbeheer, vond op verre na geen algemeenen bijval. Integendeel, velen waren, even als de Landvoogd, met weerzin tegen de Staten van Holland bezielde. De Staten van verscheidene Gewesten; de Raad van State en de Staten-Generaal, Collegiën waarin de eenheid der Republiek openbaar was, de Hoven van Justitie, de burgerijen, bijkans al wie de Hervormde Kerk lief had, met den naam van Leicesterschen aanhang bestempeld, waren en bleven den Landvoogd getrouw.

Menigeen zeide dat „het land ligter en beter zou geregeerd worden zonder Staten; dat de regering niet zou deugen, zoolang zij in eenige autoriteit waren; dat het maar is een staat van onwetende en mechanique lieden; dat hun autoriteit was geusurpeerd”⁶. De naam der Staten *zeer hatelijk* en de Gemeente meest kwalijk tot de Heeren Staten gezind¹⁵.

Leicester had weldra tegen zich de Stedelijke Regenten; het Huis van Nassau; den Graaf van *Hohenlo*, niet zonder invloed, om veeljarige diensten in den krijg; allen die aan de Gereformeerde Religie vijandig waren, of afkeerig van Vorstelijk gezag, of naijverig op Engelschen invloed; dus ook den veelvermogenden handelstand; allen die het eigenbelang der Provincie Holland meer ter harte namen dan de regten der Generaliteit. — Ook was de herinnering aan Anjous trouweloosheid nog versch. — Het verzet der Staten van Holland werd, naar den loop der omstandigheden, door de schrandtheid van Oldenbarnevelt gesystematiseerd. „Het

is niet te beschrijven met wat gevaar, moeite, dreigementen en perikulen hij de jaren 1586 en 1587 doorbragt, noch met wat couragie en beleid die groote zwaarigheden overwonnen en het Land behouden werd" ¹⁵.

Om Land en Kerk te beschermen, werd eene gecentraliseerde regering verlangd door allen die, van plaatselijken invloed en persoonlijke belangen vrij, voor de bevrijding der zeventien Gewesten en de zegepraal der Gereformeerde Godsdienst alles op het spel hadden gezet. Leicester steunde, tegen de Staten van Holland, vooral op de burgerijen van het Sticht, altijd van Hollandschen invloed afkeerig, en alwaar, door de streng Calvinistische volkspartij, een meer democratische inrigting begeerd werd. Ook de Vlaamsche en Brabantsche ballingen ergerden zich aan de tegenwerking der Hollandsche Regenten. De Predikanten zagen in Leicester den man naar Gods harte, afkeeriger van paapsche afgodendienaars en van sectarissen dan zelfs Willem I geweest was ⁹⁷.

211. Leicester was voor de Nederlanden, om het Protestantisme en uit besef dat de veiligheid ook van Engeland op het spel was, welgezind; ijverig, tot persoonlijke opofferingen bereid; als Regent en Veldoverste niet onbekwaam; maar de man niet om Willem I te vervangen, om Parma te bestrijden, om de Staten van Holland te leiden of te bedwingen, om zich in stoutmoedige schranderheid te meten tegen een wederpartijder als Oldenbarnevelt was. Daarbij werd hij, door een handelen naar eigen inzicht meer dan naar gegeven last, zelf grootendeels schuld aan de jammerlijke houding der Koningin; traag en karig in hulpbetoon; beleedigend, naarmate zij in eigen verplichtingen te kort schoot; geslingerd tusschen de bewustheid van eigenbelang bij het behoud der Nederlandsche vrijheid en de vrees om in gevaarlijken strijd met Spanje te geraken; meer op geheime onderhandelingen dan op doortastend oorlogvoeren bedacht.

Robert Dudley, Graaf van Leicester (1534—1588). Gunsteling van Elizabeth en de rijkste van Engeland geacht; ten doel aan velerlei wangunst en laster. — Uitstekend noch als Landvoogd, noch als veldheer; maar, met velerlei strijd en bezwaar, uit staatkunde althans, warm voorstander van het Protestantisme, en zelfs van het aan Elizabeth gansch niet gevallige Puritanisme. Overtuigd dat losscheuring der Nederlanden van Spanje voor Englands veiligheid vereischt wordt. Een ontzagwekkend voorkomen, levendig van geest, dapper. Geen zweem van zachtmoedige wijsheid. Zich vrienden te maken was zijne gaaf niet. Niemand heeft zich zoovele vijanden gemaakt. Hij haatte fel en werd fel gehaat. Hooghartig, opvliegend, wraakgierig, niet kunnende verdragen dat iemand hem gelijk was; dikwerf te gevoelig aan de vleijerij van behendige intriganten, hun afgod en werktuig ⁹⁴. Minder passend karakter om met Nederlandsche Regenten om te gaan was niet denkbaar ⁹⁷. Aan het Volk niet ongevallig. Nog in Oct. 1587 schreven de Staten van Utrecht: „is er ooit godvruchtig, goeddadig, vriendelijk, opregt, vroom, vlijtig, grootmoedig Vorst, Gouverneur, of Prins in de landen geweest,

dan behoort Zijn Exc. voorwaar wel een van dien (opdat wij niet meer zeggen) te worden erkend."

Leicester vergat dat hij, buiten ondergeschiktheid aan zijne meesteres en goede verstandhouding met de Staten van Holland, onvermogen was. — Zijne bedoelingen kwamen met die van de Koningin niet overeen. Hij dreef naar aanvaarding der Souvereiniteit en wilde geen vrede met Filips dan op dezen grondslag. Elizabeth had van dergelijk streven een afkeer. Zij wilde hulpbetoon niet om de Nederlanden aan Engeland te hechten, niet om den opstand en afval te bestendigen, maar om den overzeeschen nabuur onschadelijk te maken voor haar eigen Rijk; dus geen Spaansche (evenmin als Fransche) overheersching, een zelfstandig en nationaal bestuur, liefst zonder inbreuk op de regten van den Landsheer. Vrede, zoodra mogelijk, en verzoening met den afgezworen Vorst, onder genoegzamen waarborg tegen Spaansch- en Roomschegezindheid. Zij vreesde, door Leicester en de Staten, veel verder dan het Tractaat, in een kostbaren oorlog tegen een geduchten vijand te worden medegesleept. Van daar bijstand met weifeling, met weerzin, met wrevel, met onheusche bejegening, met karigheid bekrompener dan men zelfs van haar gewend was, met traagheid en uitstel; vooral ook met altijd geopend oor voor de schijnbare vredelievendheid van Parma, waarachter zich het bereidsel van een geweldigen aanslag op Engeland (§ 228) verborg.

Met Elizabeth eensgezind en door haar gerugsteund, zou Leicester, indien hij zich naar den aard en de wenschen der Hollandsche Regenten had weten te voegen, toenadering van Staten en Volk hebben kunnen bewerken. Doch hij hield te weinig in het oog dat in *Holland* en bij de *Staten* het financieel en zedelijk overwigt lag. Met de poging om hun gezag door de opgewondenheid der burgerij te bedwingen, werd de klove die hij had moeten dempen, verbreed; vermits de Landvoogd de houding van partijhoofd aannam, en alzoo een toestand schier onvermijdelijk maakte, waarin burgerkrijg alleen door de volkomen zegepraal der Staten verhoed werd.

212. Aldus geraakten twee partijen, beide ter goeder trouw, in telkens heviger strijd. De eene, voor wie buitenlandsche hulp tegen Spanje en eenhoofdig gezag tegen der Staten aanmatiging noodzakelijk scheen; de andere, door wie handhaving van der Staten landsbeheer, om een eigen volksbestaan te verkrijgen en om vorstelijke willekeur te ontgaan, begeerd werd. De eene steunde op den volksgeest, gelijk deze aan den historischen staatsvorm gehecht was; terwijl ook de andere, door Maurits en het Huis van Nassau gesterkt, althans in haar weerzin tegen Engelsch overwigt, van lieverlede meer nationaal werd. Door het jammerlijke van inwendige verdeeldheid zou den weg voor Spanje tot smoorring van den opstand wederom gebaad zijn, zoo niet Leicester, ter goeder ure, het veld geruimd en aldus aan het verzet zijner medestanders een einde gemaakt had.

Veelhoofdige Regering niet in den smaak der Natie. Het landsheerlijk gezag scheen waarborg van burgervrijheid. Het Volk verlangde door een Vorst in goede

justitie, naar de regten en privilegiën, te worden geregeerd. Daartegen werd door de Staten beweerd dat voor 's Lands vrijheid de vereeniging van krijgsbevel en staatsregering onder een magtigen vreemdeling bedenkelijk was; dat het Spaansche juk zou plaats maken voor Engelsche overheersching; dat Nederland schier als vasal en wingewest, door een Engelschen Landvoogd aan Engelsche belangen zou worden dienstbaar gemaakt.

213. In het korte bestuur van Leicester onderscheidt men: zijn eerste verblijf (Dec. 1585—Dec. 1586), reeds vruchtbaar in geschil en misverstand; zijn afwezen (Dec. 1586—Julij 1587), toen verwarring en wantrouwen ten top klom; eindelijk de tweede overkomst (Julij—Dec. 1587), toen burgerkrijg door zijne afreize verhoed werd.

I. Dec. 1585—Dec. 1586.

214. Leicester werd ontvangen, door de Staten zoowel als door het Volk, met dankbetoon, uitgelaten blijdschap en vorstelijk eerbewijs. Naauwelijks geland, werd hem, boven de magt en invloed bij het verdrag bepaald, het Gouverneur- en Kapitein-Generaalschap over alle de Vereenigde Gewesten toegekend. Deze opdracht scheen het natuurlijk gevolg zijner overkomst en ter doeltreffende bescherming, te midden van zoo groote nood en verwarring, onmisbaar. Men dacht dat dit met Elizabeths geheime wenschen overeen kwam; althans dat ze zou berusten in deze uitoefening, onder haar welmeen en oppertoezicht, van het souverain gezag.

1585. 19 Dec. Aankomst te Vlissingen; omringd van een koninklijken stoet. Door de Staten-Generaal (op „wier bede en instantie” *hij* was gezonden ⁶) als beschermengel ingehaald: al had hij zelf Souverein Heere van den Lande geweest, men zoude hem geen meerdere eere hebben kunnen doen ⁶. Geenerlei blijk van voorafgaande en georganiseerde oppositie. De nood te dringend voor dergelijk overleg. De Staten van Holland schreven aan de Koningin dat zij en het volk Leicester aanmerken als van den Hemel afgezonden tot hun verlossing. Volgens de Staten-Generaal, waren bij zijne komst „de landen in vervaarlijke confusie, zonder Regering en Raden, de Staten-Generaal gescheiden, het leger onbetaald en staande met de bezettingen der steden op het punten van te mutineren, de vijand geweldig in het veld, niemand ter hand om met zijn Exc. te adviserer” ⁶.

1586. 4 Febr. Leicester gekozen tot algemeene Landvoogd. Met eergierige onbedachtzaamheid aanvaardt hij, tegen den wil en het verbod der Koningin, de allerhoogste en absolute autoriteit, zoo in zaken van oorlog als van de politie, zulks als de Gouverneurs-Generaal gehad hebben ten tijde van Karel V. De Staten evenwel begrepen dat de oppermagt hun toekwam, en hadden zich voorbehouden de aanstelling van een Raad van State met eene Instructie. Als vroeger (§ 179,

189). Dit was Leicester niet genoeg. Hij wilde absoluut gezag, *dictatuur*. De Staten gaven in alles toe. Nog nooit, zoolang de oorlog duurde, had iemand zoo onbepaald over de Vereenigde Gewesten geheerscht. De Staten hadden er niets tegen, in de onderstelling dat hij zou regeren in hun stelsel en belang ⁹⁷.

214a. Geenszins. De Koningin was, over zoo vermetel overtreden van haar gebod, verbaasd en verstoord. Haar verbolgenheid tegen Leicester werd kenbaar gemaakt. De Staten beijverden zich te verklaren dat hij als Landvoogd, niet der Koningin, maar der Staten, erkend was. Wel is waar werd bij voortduring door velen de Souvereiniteit van Elizabeth begeerd, en inmiddels de handhaving van Leicesters gezag, in den zin en geest waarin de opdracht aan den afgesmeekten beschermers geschied was; maar de Staten van Holland bouwden thans, naar den eisch der omstandigheden, voort op republikeinschen grondslag. Het oppergezag, met al den schijn van onderdanigheid opgedragen, werd door uitlegging in tegenovergestelden zin beperkt en besnoeid.

De verbazing en gramschap van Elizabeth allezins verklaarbaar; toen zij aldus, door haar gunsteling en creatuur, tegen haar verbod en de hoofdgedachte van haar politiek (§ 211) in verdenking van onopregtheid en juist in het spoor dat zij, om gewichtige redenen, verklaard had te willen ontwijken, gebragt werd. Scherpe en welverdiende bestraffing; met eisch in het eerst van vernietiging der opdracht.

8 Maart. Oldenbarnevelt Advocaat van Holland. — 25 Maart. Brief der Staten-Generaal aan Elizabeth. Zij hadden geen afstand van de Souvereiniteit gedaan, maar enkel het gouvernement of de administratie, met een wederroepelijken last-brief, aan Leicester verleend. Inderdaad? was er niets meer bedoeld? Door velen werd dit beweerden een sluw en behendig terugnemen van het geschonkene geacht; maar dictatuur is aan het republikeinsch beginsel niet tegenovergesteld, veeleer verwant. Hoe het zij, thans verklaarde men dat de Staten waren wat Keizer Karel geweest was, zij hadden een Landvoogd niet *over* maar *onder* zich gesteld.

Aldus onzekerheid omtrent het Staatsregt. De Staten konden in Sonoy (§ 220) een rebel, in de Leidsche zaak (§ 219) eene misdadige zamenzwering zien; terwijl, in het oog der Leicestersgezinden, Sonoy een aan pligt en eed getrouwe krijgsman, het Leidsch ontwerp eene verdienstelijke poging ter handhaving van orde en wet was.

215. De Engelsche bijstand baatte niet veel. Tot klagen en dreigen wat de Koningin altijd gereed; bijkans nooit tot het zenden van troepen of geld. In het krijsbedrijf werd de meerderheid van Parma openbaar. Door vertrouwelingen, buiten de Staten om, werd Leicester tot maatregelen, verderfelijk voor den handel, geleid. Geruchten van vredesonderhandeling maakten ook de Koningin verdacht. Scherp toezigt op de houding van den eigenzinnigen Landvoogd scheen meer dan ooit aan de Staten van Holland, in het algemeen belang, pligt.

Door de ongenade der Koningin, hoewel niet langdurig, ontving Leicesters crediet een knak. Men had voor den Luitenant, die in haar geen onomstootelijken steun had, minder schroom. Het vertrouwen op de Koningin zelve nam af, vooral toen het uitlekte dat zij reeds met Parma in geheimen vredehandel was.

Eerst in April, begin van botsing met de Staten van Holland. — 4 April. Placaat tegen den handel met Spanje en de Spaansche Nederlanden. Noodkreet der kooplieden. Een maatregel verderfelijc voor den geheelen handel (inzonderheid ruilhandel, zoodat met de vaart op het Zuiden de vaart op het Noorden te niet gaat); doodelijk voor de welvaart en de weerbaarheid des Lands.

Achterraad van Leicester met Brabanders en Vlamingen, wel meerendeels bekwam en achtenswaard, maar in Holland vreemd; van Meetkerken, de Burchgrave, Prouninck, ook den avonturier en financielen projectmaker Reingout, volgens de Staten van Holland (die hem vroeger aanbevolen hadden) een „gespanjoliseerde hypocriet.”

26 Junij. *Kamer van Finantiën* (met Reingout als thesaurier), waarbij Leicester eigendunkelijc, ter doordrijving van allerlei productieve plannen, het beheer van het geldwezen aan den Raad van State ontnceemt.

Junij. *Nationaal Synode* in 's Hage. Kerkordening in calvinistischen en presbyteriaanschen geest. — Eenheid der Gereformeerde Kerk, wenschelijc en een band te meer der Unie, kwam even daarom met het provincialisme van Holland overeen.

Streven van Leicester om Holland en den Stadhouder te verzwakken. Het *Noorderkwartier* (West-Friesland) door eene nieuwe commissie van den krigsbevelhebber Sonoy, aan het bewind van den Stadhouder onttrokken. — Splitsing der zeemagt van Holland en Zeeland (vroeger onder den Stadhouder als Admiraal-Generaal) in drie Admiraliteiten, tot onberekenbaar nadeel. — Ook de Hollandsche vestingen onder onmiddellijc gebied van den Landvoogd gesteld.

Utrecht op de hand van Leicester. Onder zijn invloed petitionnement in de Stad en in het Sticht aan de Staten, om nogmaals aan de Koningin de Souvereiniteit aan te bieden, „zonder voorwaarde of bepaling, behoudens de Christelijke Religie en de Privilegiën; in plaats van zoo groote menigte van Regenten, waardoor in een woeste zee der beklagelijc ongeregeldheden deze Nederlanden bijna ten onder gebragt zijn.” — Gevangenneming te Utrecht van P. Buys, vroeger Advocaat van Holland, hoofdleider der tegenpartij (21 Julij); gewelddadige uitzetting van een aantal voorname wereldlijc en geestelijc personen.

Julij. Remonstrantiën van Holland en Zeeland; velerlei beklag. Tegenklagt van Leicester, het benoodigde geld blijft achter; 't Land is niet te redden met beloften op het papier.

De krijg met slapheid gevoerd, Ook Elizabeth zond, zelfs voor kleeding en voeding der hulptroepen, het beloofde geld niet. Leicester onvermogend, niet slechts ter aanval, ook tot weerstand. Parma vermeestert *Grave* (7 Junij) en *Neusz* (17 Julij); meester aldus van Maas en Rhijn. Maurits evenwel veroverft *Axel* (16 Julij). — Het Land verloren, zoo niet Filips zich even nalatig als Elizabeth in het ondersteunen van zijn landvoogd betoond had.

215a. De Leicestersgezinden waren over den, huns inziens, onverdienden of overdreven argwaan misnoegd. Enkele voordeelen werden

in den krijg behaald; niet schitterend genoeg om het zaad der oneenigheid te verstikken. Het wies, tot dat de Landvoogd, ofschoon in de verdeelde en bedreigde Nederlanden bijkans onmisbaar, plotseling, door de Koningin opontboden, naar Engeland vertrok.

Sept. Eindelijk Leicester in het veld, bemagtigt *Doesburg* (13 Sept.); belegerd Zutphen; bloedig gevecht bij Warnsfeldt.

October. — Leicester te Utrecht. Ballingen uit het Zuiden, tegen de oude herkomsten, in de Regering gebragt; v. Trillo als hoofdschout, Prouninck als burgemeester. Deze, naar de Staten-Generaal afgevaardigd, maar geweerd; ofschoon de inwoners hem voor capabel hielden en geen ander burgemeester begeerden.

Onerlijkheid van Reingout ontdekt. Het geldwezen keert, met vernietiging der *Financie-kamer*, onder het beheer van den Raad van State.

10 Nov. Geschenk aan Leicester van een zilveren vergulden kop, van f 9000, door de Staten van Holland, als ten geleide eener derde Remonstrantie (11 Nov.), met een aantal bezwaren op hoogen toon, door den Graaf in bijteekeningen beantwoord.

De Koningin, hoewel zij vele der klagten van de Staten billijkt, over ieder blij van zelfstandigheid, als over ondankbaarheid, verstoord, haakt naar een dragelijken vrede. Dikwerf afgebroken, werd de onderhandeling met Parma telkens hervat. De Staten, die er niet altijd onkundig van bleven, zagen met schrik de uitkomst te gemoet. — Weinig had men aan het Engelsche protectoraat te danken gehad. De krijgskans niet gekeerd; de geldzaken deerlijk in de war en ten achter. Dubbele oorlogskosten en slechter betaling. Geenerlei hervorming in het staatsbestuur; de Raad van State weinig geraadpleegd; de Staten-Generaal magteloos, de verschillende provinciën oneenig en twistziek; de bevolking mismoedig en bekommerd; de predikanten partijdig voor den goedkerkschen landvoogd en tegen de libertijnsche Staten van Holland ⁹⁷.

25 Nov. Onverwacht en ontijdig vertrek van Leicester, om gewigtige aangelegenheden, naar Engeland. De Staten van Holland dringen er op aan dat hij alom doe berigten niet uit kwaad contentement heen te gaan, opdat alzoo de roep en het wantrouwen der Gemeenten vervalte. — De Raad van State, raadgevend nevens den Landvoogd, wordt nu *Regeringsraad*; terwijl Maurits, als voornaamste der Stadhouders, den voorrang heeft. Geheime acte, waarbij Leicester de bevoegdheid van den Raad beperkt; aan sommige Engelsche oversten medegedeeld.

II. Dec. 1586—Juli 1587.

216. De afwezigheid van Leicester en de algemeene verslagenheid, door het verraad van Engelsche bevelhebbers, gaven aan de Staten van Holland aanleiding en bevoegdheid om in den eisch van zelfbehoud te voorzien. Gebeurtenissen, waardoor wederzijdsch wantrouwen en verbittering gevoed werd.

Op vele misbruiken, na Leicesters vertrek, door de Staten orde gesteld. Bezuiniging door afdanking van miltziek krijgsvolk. Afdoende wijziging van het Placaat van 4 April. — Buys in vrijheid.

1587. 29 Jan. *Deventer* door Stanley en *Zutphen* door York aan den Spanjaard overgeleverd. Ook de geheime Instructie had tijdige vervanging der garnizoenen belet. Algemeene schrik en verontwaardiging. Een landvoogd die het land bederft, een krijgsmagt die den vijand de hand reikt, eene Koningin op nadeeligen vrede bedacht! — Voortvarendheid en veerkracht der Staten van Holland. Eigen krijgsmagt door stedelijke waardgelders; garnizoensverlegging door den Stadhouder; *Acte van Autoriteit* aan Maurits, onder wiens onmiddelijk beheer het gansche krijgswezen gesteld wordt. Provinciale eed van het krijgsvolk; provinciale verpachting der belasting; Holland en Zeeland hernemen een zelfstandig bestuur als vóór de Pacificatie van Gent. Holland was, nu vooral, de spil der Generaliteit. Ook stond het jammerlijk geschapen met het algemeen gouvernement.

4 Febr. Scherpe brief der Staten-Generaal aan Leicester, met afschrift aan de Koningin. Blijkens acte van beschuldiging; volgens velen, „een schendig stuk, eene onbeschaamde stoutigheid, onder deksel der Staten-Generaal;” afgekeurd door Friesland, Gelderland en Utrecht. — Elizabeth, onder den indruk der terechtstelling van Maria Stuart (8 Febr.) meer dan ooit gramstorig, overlaadt de gezanten der Staten-Generaal met verwijten en weigert troepen en geld. Zending van Buckhorst naar Holland. De Staten leenen het oor aan zijn voorstel tot bijlegging der geschillen; Oldenbarnevelt daarentegen verzoekt ontslag, en blijft in dienst, op voorwaarde dat hij zich mogt ontslagen rekenen, „als er getreden zou worden in eenigen handel van vrede, of tot het transporteren van den lande zonder conversatie van de Religie en van de privilegiën en geregtigheden van den lande.”

217. Over de vraag bij wie de Souvereiniteit berustte? werd telkens meer geredeneerd. De steeds naar een beschermer uitzierende volkspartij hield vol dat men vrijwillig aan den landvoogd volkomen gezag, ook over de Staten, opgedragen had, dat het oppertoezicht der Unie door geene Provincie, hoe magtig ook, mogt worden miskend, en dat de Souvereiniteit niet bij de Staten, generaal of provinciaal, vertegenwoordigers van het Volk, maar bij de Gemeente, bij het Volk zelf, was. De Steden, in het bezit van de oppermagt geraakt, beweerden dat ze hun, ook regtens, door niemand kon worden betwist. Dit staatsregtelijk weeren werd, zooveel doenlijk, op historischen grondslag, in stelselmatigen vorm gebracht.

Merkwaardig vertoog van het Engelsch lid van den Raad van State *Wilkes*; daartegen Deductie van Holland, voortaan de grondslag van het oligarchische staatsregt der Republiek. De theorie uit de gereconstrueerde geschiedenis (§ 89) afgeleid, ter regtvaardiging van de ingeslopen praktijk. — Holland wil betoogen dat *oorspronkelijk* bij de Staten de Souvereiniteit is; Wilkes doet opmerken dat, in elk geval, de uitoefening van het Souverein gezag, in de ondubbelzinnigste bewoordingen, aan den Landvoogd, bij accoord, toevertrouwd werd; moetende,

gelijk de Regering van Utrecht aanmerkt, „eene zorgelijke verderfelijke verwarring volgen, als de Souvereinen zich zelf bemoeijen met de oefening van de magt die zij hun Stadhouder gegeven hebben.” Holland dringt op *Provinciale Souvereiniteit*; Wilkes op het gezag der *Staten-Generaal*. Holland verheft de *Staten*; Wilkes herinnert dat „de opperste hoogheid, bij gebreke van wettelijk Prins, der *gemeente* toebehoort, en niet den *Staten*, welke zijn haar dienaars, ministers en gedeputeerden, met commissiën en instructiën beperkt in tijd en bestier.” Holland erkent dat, niet de 30 of 40 die ter vergadering komen, maar de Vroedschappen de Souverein zijn; met de veelbeteekenende bijvoeging, dat hetgeen deze vastgesteld hebben, de gansche burgerij verbindt.

De Leicestersgezinden vleiden zich dat de burgerijen aldus tegen de *Staten* van Holland (weinige pensionarissen en kwalijkgezinde regenten) in het harnas zouden worden gejaagd. De landprovinciën waren over de vijandige houding jegens den Landvoogd misnoegd. Ook in Friesland het Gerechtshof. In Holland zelf had de meerderheid der ingezetenen voor de *Staten* weinig sympathie; bijna alle predikanten waren op Leicesters hand. De *Staten* zouden, dacht men, door de volksstem genoodzaakt worden tot wijziging van hun gedrag; doch het welberaamde plan faalde door de onverzettelijkheid en veerkracht der *Staten* van Holland.

218. Lager werd de toon der *Staten* van Holland gestemd, om geweldige tegenspraak en afkeuring, om de onmisbaarheid van Engelsche hulp, om de vrees dat Elizabeth, door vrede met Spanje te sluiten, de Nederlanden aan wissen ondergang blootstellen zou. Leicester werd tot terugkeeren overreed; onder belofte dat voortaan niet zou worden afgedongen op het hem bij den aanvang toegekende gezag.

Sonoy, bevelhebber van 't Noorderkwartier, rekt zich, uit gehoorzaamheid aan Leicester, verplicht den Stadhouder Maurits niet in Medemblik binnen te laten.

De *Staten*, in een brief aan Elizabeth, verklaren het gezag van Leicester zoo als het hem eens was opgedragen, geheel en onveranderd te willen houden. Daarmee werd zijne terugkomst mogelijk gemaakt. Bijstand voor den krijg was onontbeerlijk. Twist, verlegenheid, geldgebrek; sedert Leicesters vertrek kwam er uit Engeland geen penning. Elizabeth blijft weigerachtig; het onbetaalde oorlogsvolk verliep.

1587. Mei. Onverwachts slaat Parma het beleg voor *Sluis* in Vlaanderen; steunpunt waaruit een aanval tegen Engeland kon worden gerigt. — Eerst hierdoor Elizabeth tot het andermaal zenden van Leicester overgehaald.

III. J u l i j—D e c e m b e r 1587.

219. Nu vooral was eendragt en samenwerking van den Landvoogd met de *Staten* van Holland onmisbaar. Evenwel de schijnbare verzoening zou van korten duur zijn. Zij waren, meer dan ooit, voor te grooten invloed van Leicester beducht, en het bleek weldra dat door hem

zelve steun, niet bij de Regenten, maar veeleer tegen hen, in het misnoegen en de verontwaardiging der volkspartij, der burgerijen en der ijverige Gereformeerden, gezocht werd.

De Koningin, schrijvende aan de Staten-Generaal, vertrouwt dat men Leicester zal toelaten zijne „autoriteit vrijelijk te gebruiken.” — Dreigende uitdrukkingen van Leicester in een vertrouwelijken brief aan zijn secretaris.

Geheime instructie van Leicester. Hij zal a. terstond van de Staten eischen genoegzaam gezag; b. bij weigering, zich wenden tot de verschillende provinciën, steden en gemeenten, omdat de Staten meer op eigen voordeel dan op het algemeen belang bedacht zijn, en met vermaning om in dezen toestand te voorzien; c. tevens te kennen geven dat, wordt hem geen volkomen gezag verleend, de Koningin hen aan hun verwarde regering overlaat; d. de bevolking trachten het oor te doen leenen aan redelijke vredesvoorwaarden van Parma; bij halsstarrige weigering zou Elizabeth zich ligt met Spanje kunnen verstaan.

219a. Uit onderling wantrouwen, bleef men van weerskanten achterlijk in de opbrengt van het ter krijgvoering benoodigde geld. De overgaaf van Sluis is er het gevolg van. De Staten van Holland, met de toelag van Leicester niet onbekend, volharden in welberekenden weêrstand. Gehoorzaamheid of eerbied voor den Landvoogd is er bij hen niet meer. Beide partijen zijn op zelfverdediging, in hetgeen zij haar regt achten, des noods door maatregelen van geweld, bedacht.

5 Aug. *Sluis*, na dappere verdediging, bezwijkt. Van de Staten was er gezonden noch volk, noch ammunitie; van de toegezegde *f* 100,000 slechts *f* 13,000. Aan hen vooral werd door het volk het verlies der stad in rekening gebracht. — 15 Aug. Acte van *Satisfactie*, waarbij de Staten-Generaal den Landvoogd verzoeken, als een voorzigtig, wijs en verstandig Prins, „alle misverstanden in eeuwige vergetelheid te willen begraven;” zij zullen zijne autoriteit onverminderd laten, en vertrouwen dat ook bij hunne praerogativen ontzien en in overleg met hen regeren zal. *Welk* eene autoriteit? *Welke* praerogativen? Zoete woorden nemen den tweestrijd niet weg. — Bijeenroeping der Staten-Generaal tegen 25 Aug. te Dordrecht. „Dit kon, dit mogt, dit moest Leicester doen. Dit was zijn recht! En daar te komen der Staten verpligting³.” Holland, met de geheime Instructie (§ 219) bekend, bleef achter. Weinige dagen verlies kon onherstelbaar verlies zijn. Leicester verklaart, wegens wanbetaling, geen vierde van het oorlogsvolk bruikbaar; straks kan de vijand uit de pas gewonnen IJsselsteden oprukken tegen Gelderland en Utrecht. — 30 Aug. Nieuwe *Remonstrantie* van Holland, waarbij, zonder gewag van voorziening in den nood, „al het oude kwaad opgereten³” en het bestier van Leicester over Holland en Zeeland, enkel middellijk, door tusschenkomst van Maurits, verlangd wordt. Hij daarentegen houdt zijn regt vol om, zonder voorweten van den Stadhouder, de garnizoenen te verleggen. — 6 Sept. Uitvoerige *Remonstrantie* van Leicester tegen Holland, met zinspeling op zijn vertrek: „Wilt of kunt gij niet bijeenbrengen de middelen voor den oorlog, wat wilt gij

dat ik doe, of wat wilt gij van H. Maj. meer begeeren? Ik zie niet waartoe mijne tegenwoordigheid zal dienen." Dit stuk gezonden aan de Provinciën, Stedelijke Magistraten en Hoven van Justitie; met uitnoodiging om het „in communicatie te leggen, zoo zulks behoort, naar ouder gewoonte" (met de schutterijen en gilden). Een manifest aan het geheele volk; eene oproeping aan de burgerijen om de Staten in het ongelijk te stellen. — 9 Sept. Antwoorden aan Leicester. De Staten van *Gelderland* zien met leedwezen dat zijn gezag verkleind wordt. Die van *Utrecht* smeeken hem, bij al wat heilig is, hen niet te verlaten; gereed om zijn gezag te vergrooten. Het *Hof van Holland*, met overleg van den *Hoogen Raad* en de *Rekenkamer*, zullen, ten aanzien der geruchten omtrent den vredehandel, tegen de auteurs van al zulke enorme en atroce injuriën en calomniën procederen; zij kunnen hem niet genoeg danken dat hij deel neemt in hun zorg en ellende; tot behoud van het Land, voorstand der Kerk, en tegenstand des vijands; zij hebben de Staten van Holland ernstig *aangemaand* hem het *wettig* gezag, bij de Algemeene Staten opgedragen, niet te belemmeren. *Dordrecht* dankt hem eerbiedig voor de groote diensten aan Staat en Godsdienst. — 21 Sept. Brief van de stad *Utrecht* aan Holland: „zoo lief u is eer en eed, geloof en trouw, om de zake Gods en zijner arme gemeente, om de weldaden van H. Maj. en de verdiensten van Z. Exc., om de beschermenis uwes beminden vaderlands, dat toch, alle vorige zwarigheden, disputen en passien verre van ons geworpen, wij Z. Exc. contentement geven in 't geen wij hem schuldig zijn, en van aanbegin, op u zelfs inductie, gegeven en vergund hebben. 6" — 6 Oct. Nader verhoog van Holland, zachter gesteld. — Bezending der Hollandsche Predikanten aan de Staten: „zoo gij malkander bijt, ziet toe dat gij van elkander niet verteerd wordt."

Dat er van vredehandel met Spanje sprake was, kon niet langer worden ontkend. Dit gaf een voor Leicester zeer nadeeligen indruk.

220. De Landvoogd begreep dat aan gestadige wederstreving een einde moest worden gemaakt. Volgens hem, was, nu althans, het uur van doortastende maatregelen daar. De proefneming mislukte. Onbeschrijfelijk was de verwarring, en de Landvoogd onvermogen ter behoorlijke handhaving van eenig gezag. Velen keurden de handelwijze der Staten af; doch hun ergernis en verontwaardiging belette niet dat Leicester, eindelijk radeloos geworden, zich van een ondragelijken last, door haastige afreize, ontsloeg.

Geruchten omtrent voorgenomen arrestatie der voornaamste van de Staten van Holland en verandering der Regering in eenige steden. Niet zonder grond.

Volgens Leicester was der Staten oppositie eene voor Land en Volk verderfelijke eed- en trouwbreuk, rebellie tegen de overheid hunner keus, ondank jegens de Koningin; weshalve het stuiten en smooren van dezen hardnekkigen weerstand der Hollandsche Regenten voor hem regt en pligt was. Het voornemen om, zoo overreding te kort schoot, geweld te gebruiken, was (ofschoon hij elk vermoeden dienaangaande als lasterlijk weersprak) reeds in Junij 1586 aan de Koningin medegedeeld. — 9 Oct. 1587 hoopt hij zich meester te maken van Enkhuizen; „dan

zal zij, die Vlissingen, den Briel en Utrecht in haar magt heeft, vrede op beter voorwaarden kunnen verkrijgen, en deze Staten van Holland breidelen zoo als ze goedvindt ^{14a}.

De oproeping aan de burgerijen bleef zonder merkbaar gevolg. Leicester naar Utrecht. Van daar 3 Oct. te Amsterdam en voorts in het Noorderkwartier. Met wantrouwen en voorzorg ontvangen; afgewezen te Enkhuizen. De Staten van Friesland verzoeken hem voor ditmaal zijne reis derwaarts uit te stellen. Elke poging om zijn aanhang op het kussen te brengen mislukt. Ook te *Leiden*. Van Meetkerken en de hoogleeraar Saravia ontvlugten. Strengere regtspleging, door eene uit de Staten van Holland gedelegeerde regtbank, hoewel Leicester, met den Raad van State; den voortgang der procedure verbiedt. Drie beschuldigden onthoofd, „met groot medelijden van de registers, omdat de nood der Landen toen zulks vereischte. De Staten hebben hiermede hun autoriteit en aanzien zeer gesterkt en hunne Souvereiniteit betoond ⁷.” — Het ijveren voor Leicester was of pligtbetrachting of hoog verraad; de onthoofding was moorddadig opzet, door geen regtsvorm goedge maakt, of welverdiende straf en politieke maatregel, welligt onmisbaar.

Vooral Elizabeths verlangen naar vrede was voor Leicester nadeelig. Hij zelf was er tegen; hij steunde op de oorlogzuchtige partij, en die zou hem ontvallen, naarmate het streven om het land weêr onder Filips te brengen openbaar werd.

Vertrek, niet uit vrees (daarvoor was zijn magt en aanhang te groot), maar uit spijt en misnoedigheid. — 6 Dec. Afscheid aan de Staten-Generaal. „Provinciën en steden in factiën verdeeld; men schijnt den bijstand van Engeland af te wijzen, eer men zeker is van andere hulp; men bereidt zich niet tot den krijg en kan niet lijden dat er van vrede spraak zij ¹⁴.” — Gedenkpenning: „*Non gregem sed ingratos invitatus desero*: de kudde niet, maar de ondankbaren verlaat ik, met weerzin.” — Hij blijft in hooge eer en gunst; sterft in Sept. 1588. — Zijne goede bedoelingen waren verijdeld, ook door zijn hartstogt en onverstand. Hij was niet opgewassen tegen de moeilijkheden der taak. De toestand, door verzwakking en tweedragt, scheen nu wanhopig, en, had de Spanjaard den vredehandel met Engeland ernstig gemeend, de onderwerping van de Nederlanden zou waarschijnlijk in weinige jaren zijn voltooid.

C. 1588—1609.

VOORTZETTING VAN DEN OORLOG.

221. Leicester had het strijdperk verlaten. Niets gewenschter voor de tegenpartij. De talrijke vijanden van der Staten oppergezag, van hoofd en aanvoerder beroofd, werden aldus in verslagenheid gebragt. Het pleit was beslist. Een onafhankelijk volksbestaan was gevestigd. Geen eenhoofdig bewind meer. De Staten souverein, erfenamen van den Landsheer. De aristocratische staatsvorm was een voldongen feit. Van toen af dagteekent de Republiek.

Met 1588 nam de Staatsregering metterdaad een begin ³. De Landsheer (§ 17 en 25) verdween; de Staten traden in de regten van den Vorst. Nu hadden zij

niemand boven hen; nu namen zij als vast *grondbeginsel* aan den Graaf te vervangen³. De Staten waren dus niet gebonden door den volkswil; weêrstand was dus oproerig verzet. Ook bleef hun oppermagt niet (gelijk die van den Landsheer door hun eigen tegenwigt geweest was) beperkt. Gelijk in Frankrijk, door het niet meer bijeenkomen van de Staten, de Koning, zoo werd hier door het niet meer aanwezig zijn van den Vorst, de regering der Staten telkens meer *absoluut*.

221a. Aanvankelijk had de *Raad van State* het uitvoerend bewind en het verdrag met Elizabeth bleef bestaan; maar, deels uit zucht naar eigen beheer, deels uit vrees voor Engelschen invloed, werd de klem van het bestuur in de vergadering der *Algemeene Staten* overgebracht.

De Raad van State zou, onder het oppergezag der Staten, het land regeren en den krijg besturen. Een ligchaam in elken Bondstaat, vooral in de Nederlandsche Republiek, om de ongelijkheid der Gewesten, onmisbaar. Maar Engelschen hadden daarin zitting en Holland geen genoegzamen invloed. Weldra oefenden de Algemeene Staten feitelijk het gezag uit, dat regtens aan den Raad toegekend was. In 1593 reeds werd hun vergadering *permanent*. Aldus werd ontzenuwd de autoriteit van den Raad tot de *generale* Regering gecommitteerd en bij eede verplicht om, zonder aanzien op Provinciën of Steden, de gemeene zaak voor oogen te hebben; terwijl de Staten-Generaal gebonden zijn aan den last hunner principalen³. Dit heeft de innerlijke constitutie der Republiek bedorven en de gronden tot haar ondergang gelegd¹⁸.

222. Ook de Algemeene Staten behielden dit overwigt niet. Wel werd en bleef het geheel der Vereenigde Nederlanden, als Mogendheid, vertegenwoordigd door de *Staten-Generaal*; maar hun oppermagt of oppertoezigt werd telkens meer verzwakt en verdrongen door het streven, vooal van Holland, naar de gewestelijke souvereiniteit. Zelfs hetgeen, volgens de Unie, gemeenschappelijk en algemeen was, werd dikwerf van *Provinciale* willekeur afhankelijk gemaakt. Zoo onttaardde het Gemeenbest in een bondgenootschap zonder staatseenheid, in een Statenverbond, waarin Holland den boventoon had.

Bij de lijkstaatsie van Willem I hadden de Staten-Generaal den voorrang. Zij vertegenwoordigden de onverdeelde Souvereiniteit over de Quartieren en Steden der Generaliteit, en over de Landen der Oost- en Westindische Compagnie¹⁸. Nog tot in 1620 is hun toegekend een oppertoezigt en overbewind in zaken van Unie, Religie en Militie; het uitvoerend bewind in het militaire en politieke³. Ook bij hen de regtspleging wegens misdrijf tegen de Generaliteit.

De Unie van Utrecht had vereeniging gewild, als van ééne Provincie, ter eendragtige krijgvoering. Vooral dus in de financiën en voor het leger; de oorlogskosten uit accijnsen op eenparigen voet. Deze regeling bleef achter. Noodlottig stelsel der *Quotas*; elk Gewest voorziet in de wijs van heffing van zijn aandeel.

Ook de betaling der soldaten provinciaal; verderfelijk wanbegrip als of aan de Provinciale Staten, betaalsheeren, het gezag over de troepen op hunne repartitie toekwam (§ 261).

Ook Oldenbarnevelt zag de schadelijkheid eener zoo volkomen willekeur in. Evenwel de vergadering der Staten-Generaal, volgens hem, de bijeenkomst „van bondgenooten en geallieerden, en geenszins Souvereinen van de geunieerde provinciën, ten naasten op den voet van Creitzen van Duitschland en eedgenooten van Zwitserland, besognerende alleen op de zaken die haar bij haar verbond gemeen zijn gemaakt.” Ook met de Amphyctionen in het oude Griekenland vergelijkbaar. Aldus werd ieder Provincie bijkans een afzonderlijke Republiek met eigen Natie en volledigen Staat in het klein.

Bezwaren op het stuk der *overstemming*. Holland (§ 197) met het minste gewest gelijk te stellen, was onbillijk en schier ongerijmd; Holland van de meerderheid der gewesten onafhankelijk te stellen, was het vestigen der oppermagt van één gewest over de Generaliteit. Naar den geest der Unie moest niet ééne Provincie, door hardnekkige weigering, de wet kunnen geven aan de Republiek; elke partij heeft wel eens, uit eigen belang, deze eenvoudige waarheid miskend.

223. Het landsheerlijk gezag, te voren het schild der bevolking tegen de Stedelijke Regenten, werd, nadat het op hen was overgegaan, een wapen tot volksbedwang. Vooral in Holland verdween de regtmatige en aloude invloed der burgerijen onder het bewind der Staten, of eigenlijk der *Stedelijke Vroedschappen*, uit wier zaakgelastigden de Staten-vergadering gevormd werd.

Vergadering der *Staten van Holland*. De *Gecommitteerde Raden* (1590): „raadsligchaam der Staten, geheel van hen afhankelijk; meest tot beheer der geldmiddelen en verrigting van loopende zaken³.” — De *Ridderschap*, die vroeger voor meer dan de helft voor het Graafschap opkwam, nu weinig vermogend met ééne stem tegen 18 (te voren 6) steden. *Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Gorkum, Schiedam, Schoonhoven, Brielle, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam, Medemblik, Purmerend*; de kleinere steden zelden en slechts uit vertooning geroepen³. — De *Advokaat van den Lande* (later *Raadpensionaris*) door de Staten gekozen; oorspronkelijk een regtsgeleerde die (gelijk de *Pensionarissen* aan de steden) den Edelen raad gaf; weldra ook door de steden geraadpleegd. Allengskens der Staten voornaamste Minister, voor de leiding der Vergadering, het overleg met den Stadhouder, het opmaken van brieven, het houden van redevoeringen, het verdedigen van der Staten privilegiën, het toezigt over geld en uitbetaling, het corresponderen met vreemde Gezanten en Mogendheden; ook in de Staten-Generaal tegenwoordig, met adviserende stem. — Bezoldiging van f 400 op f 1200; tijdens Barnevelt van f 1200 op f 2000; daarna op f 3000. — Vóór Barnevelt *Aert van der Goes* (1525 — 1544), *Adriaan van der Goes* (1544 — 1560), voorts *van den Eijnde* en *P. Buijs*. Dit ambt steeds gewigtiger, naarmate de invloed der Staten en de magt der Provincie ten top gevoerd werd.

Geen ligchaam zoo onhandelbaar. De Staten, na doode van Willem I, van

souvereine magthebbers verlaagd tot *gemagtigden van Souvereine Stadsbesturen*; verplicht om, volgens den last dezer principalen, te adviseren en te besluiten. Aldus werden, onder verbazende langwijligheid en omslag, de Vroedschappen overmagtig; de Souvereinen, de Koningen van het republikeinsche Holland, van wie de regeringsmagt, eerst naar de Provinciale, dan naar de Algemeene Staten uitgaat⁹⁷.

Vroeger reeds was het raadplegen van schutterijen en gilden gestaakt (§ 145); doch Leicester had tegen de Regenten op de burgerijen gesteund; nu weeren de Staten al wat naar volksinvloed zweemt. De strekking was naar Oligarchie. De burgerij werd (soms ook wel om libertijnen en spaanschgezinden te beter in bedwang te houden) van politieke regten ontzet.

Besluiten ter versterking van der Staten heerschappij. — 11 Maart 1589). De regtspraak over buitengewone misdrijven (vroeger *cas royaux*) aan Gecommitteerde Raden opgedragen. — 17 Jan. 1590: de vonnissen van Schepenen, ter zake van accijnsen en inkomsten, uitvoerbaar onder cautie *de restituendo*, ondanks beroep, verbod, of opschorting. — 10 Sept. 1591. Geen onderzoek van de klagen der burgers tegen den stedelijken Magistraat door het Hof, zonder voorafgaande terugzending van het request aan den Magistraat; zoodat de zaak dikwijls gesmoord, voor *huishoudelijk* geschil verklaard, ook wel door politieke uitzetting afgedaan werd. — De stedelijke Magistraten hadden veel invloed op de benoeming voor de stedelijke Regtbanken. — Spanning tusschen de Hoven van Justitie en de Staten. De Hoven, vroeger over regeringszaken dikwerf gehoord, waren niet ongezind zich zijdelings in politieke bemoeijenissen te mengen; de Staten en Regenten poogden zich, omdat zij nu de hoogste overheid waren, ook aan regterlijk onderzoek te onttrekken. Bij gelegenheid van twisten in Friesland (1600), beweerden afgevaardigden uit Holland dat „het Hof groot ongelijk had daarin dat het regeringszaken met pleiten wilde uitvoeren, waarmede der Staten autoriteit verloren ging, en den provincialen Hoven gelegenheid gegeven werd de Souvereiniteit aan zich te trekken:” waarop geantwoord werd „dat overtredingen en onbehoorlijkheden van regenten nooit zijn regeeringszaken, maar dat regenten, ten aanzien van hetgeen zij doen, d'ordering en wetten des lands, niet weiniger als bijzondere perzondere personen, aan de Justitie onderworpen zijn. Ja, men voegde er bij: „dunkt den Staten van d'andere Provinciën dat d'autoriteit van den provincialen Hove voor hen gevaarlijk is, zoo zijn wij integendeel verzekerd dat zij is de eenige behoudenis en fundament van onze gemeene-mans regeering. Wij begeeren geen meerder vrijheid dan dat de Justitie ten hoogste florere en dat zich groot en klein daaronder buige”¹⁰.

Politieke uitzetting, dat is, willekeurig bevel der Stedelijke overheid om te vertrekken. Zie hier zoodanige kennisgeving, in gewonen en liefelijken vorm, te Amsterdam, in 1630. — „Burgemeesters en Regeerders der Stad belasten N. N. om redenen, op morgen vóór het ondergaan der zon, de Stad en Vrijheid van dien te ruimen, zonder daar weder in te mogen komen; op straffe, indien hij vóór den voorschreven tijd niet vertrekt, door Heeren Officiëren daar uitgeleid te worden”¹² — Zoo in 1586, te Utrecht, aan een persoon reeds uitgezet: „Volgens de Resolutie des Raads wordt N. belast, om alsnog, binnen vijf dagen na insinuatie van deze, te vertrekken uit de geunieerde Provinciën, op peene van confiscatie van goederen en spoliatie van hare huizen en meubelen”⁶.

Wel mogt Barnevelt zich beroemen „in oprechte liefde, couragie, en resolutie,

de Hoogheden, Vrij- en Gerechtigheden van Landen, Leden en Steden van Holland en West-Friesland voorgestaan te hebben, mede principaal instrument dat God den Staten de genade gedaan heeft dat hunne wettelijke autoriteit, in korten tijd, in meerder aanzien, liefde, gunste, en respect gebragt is, als ooit te voren" ¹⁵.

224. De Staten, die ondergeschiktheid ook van de Hervormde Kerk begeerden, waren genoodzaakt haar te ontzien. Gerugsteund door de Gemeente, en bereidvaardig om, in tijdelijke belangen, aan de Overheid onderdanig te zijn, waren de regtzinnige leeraars onverzettelijk, in gehoorzaamheid aan het eenige Hoofd der Kerk, voor alles wat de zuiverheid der leer en het wezen der kerkgemeenschap betrof.

De Staten vreesden den invloed der predikanten, die zij, als volksleiders, gevaarlijk achtten voor den Staat. Zij daarentegen waren aan de Gereformeerden verdacht. a. Te verdraagzaam jegens de Roomsch-catholijken; vooral in ten uitvoerlegging der Placaten verre beneden hetgeen door de ijveraars begeerd werd; *staken*, geen Staten libertijnen, neutralisten tusschen God en den duivel. b. Te toegeeflijk in de kerkleer. De Staten, vooral Oldenbarnevelt, wilden eene algemeene Christelijke geloofsbelijdenis, onbepaald genoeg om de veelsoortige Protestanten, Calvinisten, Zwinglianen, Lutheranen, Wederdoopers en Doopsgezinden onder ééne gemeente te brengen; weshalve, in 1597 en later, zij zich verzetten tegen elke nationale synode, waarop de confessie niet zou worden herzien. c. Te zeer geneigd om te regeren over en in de kerk, door aan- en afstelling van predikanten en in hetgeen hun verder goeddunken zou. Eene kerk die zich zelve niet regeert, maar aan den leidband der wereldlijke overheid loopen moet, kan niet leven en werken gelijk haar betaamt. Doch de Kerk maakte niet enkel op vrijheid aanspraak, ook op heerschappij. Zij wilde vrije kerkelijke censuur, ten gevolge waarvan men voor staatsbediening onbevoegd werd; haar verbod van boeken-uitgaaf moest door de overheid worden gehandhaafd; geen leer die zij voor ketterij verklaarde, mogt worden geduld. Niet om aldus onder het juk der predikanten te raken, had Nederland zich van het juk van Rome bevrijd ⁹⁷.

De Staten beheerden de kerkelijke goederen, tot onderhoud der Kerken en predikanten; doch bijv. in Noord-Holland klaagde men al dra dat op het onderhoud niet naar behooren werd gelet ⁶. — De Staten gaven vergunning tot Synoden; dikwerf niet dan met moeite. Velen betoonden weinig ijver voor de Religie; zelfs werd beweerd „dat men zoekt die professie van de Religie doen en ijver daarin bewijzen, uit officiën en magistraat-ambt te houden" ⁶. De Kerk wilde bevestiging der kerkorde van 1586 (§ 215). Een voorstel, in 1591, waarbij, in kerkelijk beroep en kerkelijke tucht, overwigt aan elken Magistraat in stad of dorp zou worden toegekend. Een regt middel om de Kerk in afhankelijkheid te brengen; vooral om vreesachtige, of behoeftige, of eergierige predikanten hun spraak, fatsoen, leering, en doen naar de humeuren der Overheid te doen schikken ¹¹. Niet ingevoerd; om de afkeuring der Kerken, ook van sommige steden, die nog meer hadden verlangd.

Merkwaardige gebeurtenissen te *Utrecht* (voorspel van 1609—1617). Aldaar de gewone Gereformeerde Kerk met haar Consistorie, en de Sint Jacobs Gemeente welke in leer en tucht zeer afwijkende was. In 1586 de scheuring weggenomen

door handhaving der Hervormde leer; doch, na verandering der stedelijke Rege-
ring in den geest der anti-Leicestersgezinden (1589), „de Magistraat, willende die
van St. Jacob genoeg geven, en willende van de twee kerken één maken, licen-
tieerde eensklaps alle de predikanten van de Consistorie te gelijk, hun verbiedende
te prediken, om redenen hen daartoe moverende”⁶; voorts ontboden zij predikan-
ten uit Holland, bij leening. Hevig misnoegen: ongehoorde zaak dat een kerke-
dienaar alleen bij den politieken Magistraat, tegen wil en dank der Gemeente, in
dienst is gesteld. Heimelijke vergaderingen in de huizen en elders, binnen en buiten
de stad; anderen reisden naar IJsselstein om te hooren prediken, ook met geweer.
— Placaat der Staten, van 28 Mei 1590: verbod van alle conventiculen, waar ook,
bij dage of nachte, „al ware 't om Psalmen te zingen, predicatie te hooren, of
iemand te hooren lezen uit de Heilige Schrift of andere boeken, op straffe voor elk
van f 25 en bovendien arbitralijk; de hoofden als oproerigen”⁶. Zoo riepen zij, op
goed Paeps, aan *brachium seculare* en het zwaard der Overheid⁶.

225. De onderworpenheid van den Stadhouder van Holland aan de
Staten werd getemperd, door de hem toegekende bevoegdheden en
regten, door zijne betrekking tot andere Gewesten, door zijne pligten
jegens het algemeene ligchaam der Republiek. Als Stadhouder en
Kapitein-Generaal van vijf Provinciën, ook aan de Staten-Generaal
ondergeschikt, was hij gehouden de algemeene grondslagen der Unie
tegen provinciale aanmatiging te beschermen. — Geen last van de Sta-
ten van Holland kon gelden, ter miskennis van vrijheden en herkom-
sten, tot wier verdediging hij zich bij eede verplicht had.

Maurits: 1°. *Lid van den Raad van State* der Vereenigde Nederlanden; 2°. *Admiraal* der Unie; 3°. *Stadhouder en Kapitein-Generaal* van Holland, Utrecht,
Zeeland, Gelderland, Overijssel; door een eed verbonden aan de Staten-Generaal,
van wie hij zijne aanstelling had⁷. Stadhouder van *Holland*, belast met a. hand-
having van de ware Christelijke Godsdienst; b. handhaving van Justitie; c. ver-
andering der Magistraten in de Steden, volgens de stedelijke privilegiën en vroed-
schapsinrigtingen; in dringende gevallen, althans op last der Staten, ook buiten
's tijds; d. aanstelling veler ambtenaren; e. verleenen van pardon en remissie, door
tusschenkomst van het Hof en onder eenige bepalingen. — Over de geldzaken
had hij geen beschikking. De afdoening van geschillen, bij submittie aan den Stad-
houder, geraakte door de eigenzinnigheid der Steden in onbruik.

226. Aanleiding tot oneenigheid met de Staten van Holland ontbrak
niet. Doch Maurits berustte in de onderdanigheid waartoe het Stad-
houderschap afgedaald was, en zag menige aanmatiging voorbij. Meest
griefde hem, bij uitnemendheid Veldheer, de tusschenkomst van min-
bevoegden in de leiding van den krijg.

Verskil tusschen Maurits en de Staten, omtrent het oorlogvoeren. — a. Zij
waren doorgaans tegen *offensiven* krijg. „Deze meening was zoo diep ingeworteld

bij de Pensionariën, Burgemeesters en andere van de Staten, dat onmogelijk was hun dezelve in der ijl te benemen; hoewel genoeg gezegd werd geene wijsheid te zijn dat men, terwijl de vijand elders bezig was, stilzitten, aanzien, en gedogen zou dat hij, aldaar zijn voornemen met goed gemak uitgevoerd hebbende, met verdubbelde sterkte de Nederlanden weder aanvallen zou" ¹⁰. b. De Staten wijzigden niet zelden hunne beraadslagingen naar belangen van bijzondere Gewesten; Maurits erkende geene gewestelijke belangen, en beoogde de vrijmaking van het algemeene ligchaam des Vaderlands ¹. Dikwerf wilden de Hollanders niet dat de krijg in Overijssel of Friesland voortgezet zou worden, en, was er geld noodig, dan zeiden zij: „klopt de Friezen op de tasch; dien is meest er aan gelegen", hetzelfde deden de Friezen aan de Omlanders, en leden de veldheeren over dergelijke twist veel beletselen ¹⁰. c. De Staten waren voor de populariteit van een dikwerf zegevierenden veldheer beducht. Dit ondervond ook Graaf Willem. „Eenige Friezen twiſfelden of het geraden ware dat hun Stadhouder meer onderwints en machts kreeg, meenende hij zou daardoor veellicht niet zoo gedwee blijven". Roorda, vroeger zijn vriend en vertrouweling, zeide dat Friesland den tyran in den boezem voedde en in slavernij van de naburen zou gebragt worden: „'t is nu tijd om over hem te klagen; wanneer hij eenige versche overwinning kreeg, zouden wij geen gehoor hebben" ¹⁰. — De raadgeving der Staten in krijgszaken was gewoonlijk niet de beste. „De Gedeputeerden waren, eenige al te vreesachtig, eenige al te koen, en al te zamen verstonden zij den krijg niet, willende nogtans veel daarin zeggen" ¹⁰. In 1599, tegen het gevoelen van Maurits en Willem, begeerden de Afgevaardigden der Staten dat de oorlogskans zou worden gewaagd; „jongelieden drongen hevig en ongestuim op slaan, 's anderen daags (bij het naderen des vijands) spraken zij wat zachter en vertrokken in de naaste stad" ¹⁰.

Nog in 1589 werden de Commissarissen-politiek op de Synoden gecommiteerd door de Staten *en den Stadhouder*; daarna is hij in die zaken voorbijgegaan, en ook in andere zaken trachtte men zich van zijn invloed te ontslaan. — Hij daarentegen verzette zich niet tegen Barnevelt, aan wien de leiding der algemeene belangen meer en meer overgelaten werd. In krijgszaken was er gemeen overleg. „Zes en dertig malen, van 1592 tot 1608, had deze den Prins in de legers bezocht, om het voornemen bij de Staten te doen secunderen; hebbende middelerwijl nog vier Koninklijke Legatien, loffelijk uitgevoerd" ¹⁵. — Maurits heeft den Staten volgzzaamheid betoond. Hij gaf, met rondheid en volharding, advies (§ 230, 235); daar het den Heeren Staten gelieft hem anders te belasten, kon hij daartegen niet anders doen" ⁹⁰.

226a. Drie tijdsgewrichten; het eerste (1588—1598) beslissend voor den regeeringsvorm en de onafhankelijkheid der Republiek; het tweede (1598—1607), mede gekenmerkt door schitterenden krigsroem; het derde (1607—1609) merkwaardig door de onderhandelingen over een Bestand.

I. 1588—1598.

227. Ontwifelbaar werd de afstand van Leicester, eerst drie maanden na zijn vertrek. Een tusschentijd, bij onzekeren toestand, van het

uiterste gevaar. De voorstanders van den eenhoofdigen staatsvorm (slagboom tegen aristocratische overheersching zoowel als tegen de overmagt van één Gewest), moedeloos reeds door de afwezigheid van den landvoogd, werden magteloos, zoodra de landvoogdij zelve wegviel. Aan de Staten, aan de Staten van Holland vooral, kon het oppergezag niet meer worden betwist.

1588. Jan. — Maart. „In 20 jaren stonden de zaken nooit gevaarlijker. Zeeland, Holland, Utrecht en Friesland alleen. Het land zonder hoofd, zonder raad. De krijgslieden miteden en de burgerijen morreden en scholden op de Overheid. De Overheden hadden geen tijd om iets tegen den vijand van buiten te arbeiden. De twist niet met de Malcontenten of Papisten, maar met geloofsgenooten en gedeeltelijk met de predikanten. Boven dit alles de toorn der koningin”¹⁰. Misnoegen der bezettingen, wegens wanbetaling, tot hevige dadelijkheden uitgebarsten, te Heusden, Woudrichem, Willemstad, Schoonhoven, Naarden, Veere, Arnemuiden, Bergen op Zoom, vooral te Geertruidenberg, dat (April 1589) aan den vijand overgeleverd werd. Van buiten niets te hopen, van binnen geen eigen kracht. De gedachten van Filips II op Engeland gevestigd; anders waren Holland en Zeeland gewis verloren geweest.

In de Staten-Generaal Holland meester. — Die aan Leicester en de Koningin getrouw zijn, vervolgd. Reeds in Februarij tracht men in het Leicestersgezinde Utrecht omkeering te bewerken. — *Sonoy*, op last der Staten, door Maurits in Medemblik belegerd; uit de dienst ontslagen. — De Koningin dreigt gunst en hulp te onthouden.

1 April. Acte van afstand; door de Koningin goedgekeurd om de injuriën aan Leicester door ambitieuze en factieuze personen gedaan. — 5 April: bevestiging van den Raad van State in de Regering. — 12 April: Willoughby, kapitein-generaal over de hulptroepen, gouverneur-generaal van wege Elizabeth. Ook hij meermalen met de Staten van Holland in geschil.

Tegen de Staten had een groot deel der bevolking sterken weerzin. De Kerken van Gelderland schreven aan Elizabeth: „Het ongelukkig begin en de nog ongelukkiger voortgang van dezen aristocratischen of democratischen Staat geven zoo klaar getuigenis van de onvolkomen regering eener *Republiek*, dat het te vreezen staat dat het einde met den ondergang van alle de Vereenigde Nederlanden nog allerongelukkigst zal zijn”⁶. En in een geschrift, waarschijnlijk van Prounink, wordt gezegd: „Zich roemende te zijn souvereine heeren en zich bij Keizer Karel vergelijkende, veroorzaken de Staten partijschappen en twisten onder de Provinciën, vervreemdingen en verbitteringen onder de Grooten; zich en hunne nakomelingen ten spot makende bij alle Vorsten en Potentaten; Hans Brouwer, Hans Kaaskooper, Hans Mulder, d'instrument wezende van de Souvereine Pensionarissen.” — Doch deze bittere spotternij baatte niet meer; de Staten deden zich gelden en hebben ook nu hunne Souvereiniteit betoond (§ 219).

Niemand meer dan Oldenbarnevelt overwinnaar; de ziel der nieuwe regering⁹⁷. In 1589 verwijten de Engelsche Ministers den Staten „dat hij alles gouverneert, dat niemand hem durft weerspreken, naauwelijks adviseren.”

228. Elizabeth drong tot onderhandeling met Spanje. Weêrzin hier-
 tegen was algemeen. Vrede met Filips scheen den Gereformeerden ver-
 derfelijk voor de Kerk; de republikeinschgezinden waren afkeerig van
 elke verzoening met den Vorst. Door toedoen van den vijand zelven,
 verdween angstige bezorgdheid. Het aanknoopen van vredehandel was
 het middel geweest om een onverhoedschen aanval op Engeland, en
 vervolgens op het Vereenigd Nederland, te bedekken; maar de Onver-
 winnelijke Vloot bezweek voor den storm; zoo dat, door de wijze waar-
 op ze, eerst gereed gemaakt, daarna door den adem Gods uiteenge-
 jaagd werd, een dubbel gevaar, eerst van bedriegelijken vrede, daarna
 van strijd met ongelijke krachten, afgewend werd.

Reeds in Oct. en Dec. 1587, was de vrede ter sprake gebracht. Elizabeth wilde
 voor de Vereenigde Gewesten a. amnestie; b. vertrek der vreemde troepen en
 regering door inboorlingen; c. vrije oefening der Christelijke Gereformeerde Religie
 daar ze was; d. waarborg door Engeland en Denemarken. — Aan de mogelijkheid
 van zoodanigen vrede, bij het leven van Filips II, geloofde men in Nederland
 niet. De Hoven van Holland achtten vrede wenschelijk; mits bestendig, behoudens
 Gods eer, zijn Woord en verkondiging van dien, met wat er aan kleeft; maar de
 onverzettelijkheid des Konings was overbekend, zoowel als het grondbeginsel der
 Pauselijke Religie dat men den ketters geen geloof behoeft te houden. — De Staten
 van Gelderland begeeren noch met Spanje, noch met de Roomsche Kerk, noch
 met valschen afgodsdienst eenigen vrede, maar hopen op een christelijken vrede,
 waarmede hunne consciëntien, lijf, goed en bloed bewaard blijven. — Volgens de
 predikanten (ook volgens Maurits en Oldenbarnevelt), a. geene de minste hope
 dat Filips zou toestaan de *vrije openbare oefening* van den Godsdienst; b. *vrijheid*
van consciëntie en religie ongenoegzaam; c. wat het wederoprigten der openbare
 Pauselijke Religie, nevens die der Gereformeerden, betreft, zoo in het toestaan als
 in het weigeren, groote zwaarigheid voor Land en volk.

De Paus Sixtus V schenkt Engeland aan Filips II. „Holland en Zeeland zou-
 den na de victorie van Engeland, van zelf te voete vallen” ¹⁰. — *Onoverwinlijke*
Vloot: 90 groote en 40 kleinere oorlogschepen; 20000 man troepen en 10000 ma-
 trozen, 2600 stukken geschut; bovendien scheepsmagt van Parma. 27 Nederland-
 sche schepen naar Engeland; voorts schepen bijeengebragt om Holland en Zeeland
 te beschermen. De Spaansche Armada, door de Engelschen en Nederlanders op de
 vlugt gejaagd (14 Aug.), door storm vernield. Slechts 53 schepen keerden in
 Spanje terug. — „Gods adem heeft ze verstrooid.” **

229. Er behoefde nu aan geen vrede meer te worden gedacht. Ook
 de afleiding, door het wederuitbreken van den burgeroorlog in Frank-
 rijk, was onwaardeerbaar. De lange reeks van Maurits glorierijke daden
 begint. Vooral in den veldtogt van 1591, schittert het krijgskundig
 genie van den jeugdigen held, die een aantal gewigtige plaatsen ver-

meestert, en den vijand overal door stoute en snelle marschen het hoofd biedt.

1588. 23 Sept. — 12 Nov. *Bergen op Zoom*, door Parma vruchteloos belegerd. Maurits driemaal in de stad om orde te stellen en twist bij te leggen.

1588. 24 Dec. De Hertog van Guise, hoofd der Ligue, op last des Konings, omgebracht. Parijs en de overige liguistische steden in opstand. Beleg van Parijs. Hendrik III, vermoord, heeft Hendrik van Navarre (*Hendrik IV*), hoofd en aanvoerder der Protestanten, tot wettigen opvolger. Door de Ligue afgewezen wegens ketterij. Ook Filips II maakt aanspraak op den troon voor de Infante Isabella. Het lot van Europa en de overmagt van Protestantisme of R. Catholicisme, ook het lot van de Nederlanden, scheen nu in Frankrijk te worden beslist. Spaansche tusschenkomst, ook onder de leiding en met de legermagt van Parma (hoewel door hem, als met het verlies der Nederlanden gelijk staande, afgeraden en roekeloos gekeurd). Voor de Republiek heilrijk.

1590. 3 Maart — *Breda* door een turfschip verrast; niet geringe aanwinst en, na langen tegenspoed,* het eerste voordeel. — Aug. Krijgstogt van Parma in Frankrijk; hij doet het beleg van Parijs opbreken. In het najaar; Maurits, met een legertje uit de garnizoenen zamengebragt (*mobile colonne*), geheel Noord-Brabant door.

1591. Op raad vooral van Willem-Lodewijk, begin van *offensieven* krijg. Met de geringe magt van 8000 man en 1800 ruiters, doch welverzorgd en welgezind. — Maurits vermeestert *Zutphen*, *Deventer*, *Delfzijl*; bedreigt Groningen; rukt, op het bericht dat Parma voor het fort Knodsenburg is, in allerijl derwaarts, over het Rouveensche moeras, komt te Arnhem, verslaat Parma's ruiterij; dwingt hem tot den aftogt, en, plotseling naar Zeeland overgestoken, wint, na drie dagen, de stad *Hulst*, om kort daarna voor *Nijmegen* te zijn, hetwelk hij bemagtigt. „Eenigen mogen deze werken de blinde fortuin toemeten, maar dewelke hebben aangezien Graaf Maurits als ook Graaf Willems grooten arbeid, onverdrootzaamheid, stadige zorg, opzigt, nuchterheid, dagelijksche raadslagen, en dat zij geene gewigtige zaken, die zij zelf doen konden, op anderen lieten berusten, zullen anders daarvan oordeelen”¹⁰. — In een jaar herwonnen wat een reeks van rampspoedige jaren ontnam. Het voordeel onberekenbaar. Door de IJssellinie en Nijmegen, werd Utrecht en Holland beveiligd; 's vijands landen stonden voor inval bloot. Maurits had voor altijd zijn roem gevestigd⁹⁷.

229a. Ook de volgende veldtogten werden door voorspoed gekenmerkt. Daarbij kwam de jammerlijke magteloosheid der Spaansche Nederlanden en de loop der gebeurtenissen in Frankrijk, alwaar, met het einde van den burgerkrijg, de krijg tegen Spanje begon. Weldra werd door den Koning aan verzoening, door België aan hereeniging, door Frankrijk en Engeland aan Alliantie met de aanvankelijk zegenverende Provinciën gedacht.

1592. 18 Mei. — 5 Junij. Het sterke *Steenwijk* ingenomen; roofnest voor den omtrek geducht. Volgens Hohenlo zou men met spot moeten aftrekken; volgens

Hendrik IV welligt de gansche zomer aldus worden verspild. — 12 Sept. *Koe-verden* ingenomen; Verdugo had verklaard; „zoo dit niet houdt, weet ik niet wat voortaan houden zal.”

1592. 2 Dec. Dood van Parma, den schranderen landvoogd en uitstekenden veldheer; onder onervaren en onhandige opvolgers dikwerf betreurd. — De oude Graaf van *Mansfelt* met de landvoogdij, in schijn, belast; inderdaad ondergeschikt aan den bekwamen en strengen krijgsman *Fuentes*, uit de school van Alva. Evenzoo 1594, *Ernst* Aartshertog van Oostenrijk. Deze, landvoogd met glansrijke vooruitzichten, sterft, na een jaar van zorgen en hartzeer. Ook onder hem, en vooral daarna, onder *Fuentes* zelven als landvoogd, een zuiver Spaansch bestuur; uitbarsting tegen de Spaansche bewindslieden enkel door gehechtheid aan het Roomsche-Catholicisme verhoed. *Fuentes*, na belangrijke voordeelen tegen Hendrik IV te hebben behaald, teruggeroepen; het scheen dat de Koning een goed veldheer in Nederland ontbeerlijk achtte. 1595. De broeder van *Ernst*, de Kardinaal-Aartshertog *Albrecht* landvoogd. Met hem kwam het stelsel van genade en verzoening wederom in eer⁸⁷.

1593. 25 Maart — 25 Junij. Beleg van *Geertruidenberg*, een van *Maurits* roemrijkste wapenfeiten; om de verbazende werken der belegeraars, het *Romeinsche* beleg genoemd, opent een nieuw tijdvak voor de belegeringskunst; overgave, ondanks de nabijheid van *Mansfelt* met 14000 man. — 1594. 22 Mei — 24 Julij. Beleg van *Groningen*; behandeld niet als overwonnen vijand, maar als herwonnen vriend; met de Ommelanden onder den stadhouder Willem-Lodewijk hereenigd, in plaats der Katholieke regering eene Gereformeerde Oligarchie, met verbod van Roomsche godsdienst. Aldus Friesland beveiligd, de gansche noorderstreek gezuiverd; krijgsvolk beschikbaar aan de zuider-grens.

Hendrik IV, door de Staten meermalen met geld en troepen ondersteund, ontwapent de Ligue door geloofsverzaking. Verontwaardiging en verslagenheid der Protestanten over dezen afval; maar de partijhoofden worden gewonnen; de nationale geest ontwaakt; het bezwaar der Roomschen tegen het erfregt vervalt. — 17 Jan. 1595. Oorlogsverklaring van Hendrik IV aan Filips II. Deze stoutte daad verandert den burgerkrijg in buitenlandschen oorlog; wie nog met Spanje en de Ligue heult, is voortaan vijand van Frankrijk, landverrader en rebel; de Koning strijdt, aan de spits van den weerstand tegen Spanje, voor het evenwigt van Europa. — Gewigtige gebeurtenis voor de Republiek. Wat Prins Willem I (§ 185 beoogd had, was nu ten volle gelukt.

1595. Voorspoed der Spaansche wapenen in Picardie. Hulpbetoon der Staten aan Hendrik IV, met belangrijke inspanning, — Alleen om aan den Koning te voldoen, verscheen *Maurits*, in Julij, zonder genoegzame krijgsmagt, in het veld. *Grol* te vergeefs belegerd. — 1 Sept. Noodlottig gevecht bij *Wesel*; Graaf Filips van Nassau sneuvelt. — Elizabeth, naijverig op Frankrijk wegens den bijstand dezerzijds, die den Staten zwaar genoeg viel, en, terwijl zij zelve in de naleving van het Tractaat van 1585 zeer te kort schoot, barsch en dreigend; zij eischt oorlogschepen tot versterking van haar vloot. — Vrijbuiters uit Duinkerken trekken in dit ééne jaar over f 300,000 rantsoen.

1596. — 1 Junij: scheepsstrijd der Engelschen en Nederlanders (deze met 24 schepen) voor *Cadix*; de stad geplunderd en verbrand en, met overdreven omzigtigheid, ontruimd. De slag lang en diep gevoeld. Het bleek hoe kwetsbaar het

hart der Spaansche monarchie was. — 18 Sept. *Hulst* door den vijand heroverd.

Reeds onder Aartshertog Ernst aanbiedingen van vrede. De Staten voor een vredehandel beducht, die spanning, verdeeldheid en mistrouwen zou doen ontstaan. Met Filips II was aannemelijke vrede ondenkbaar. Wierd de afgezworen tyran weder als landsheer erkend, dit zou uitloopen op een zwichten ook in de twee quaestieuse punten: „*gehoorzaamheid aan God*, dat is, aan den wil van den *Paus*; en *gehoorzaamheid aan den Koning*, dat is, hem in *absolute* magt onderworpen te zijn. De Christelijke religie zou het ruïneren en de Landen maken tot bruggen en ladders voor de Spaansche ambitie”¹⁵. Tot overleg met de Belgische grooten, ter uitdrijving van de Spanjaards en vestiging van een nationaal bestuur, toonden de Vereenigde Nederlanden zich niet ongezind; de zeventien gewesten tot een vrijen onafhankelijken Bondstaat vereenigd, waarbij de zelfstandigheid der Provinciën in ruime mate, ook in de regeling der godsdienstzaken, zou worden bewaard. Weldra echter bleek het dat achter de Belgische onderhandelaars de Spaansche regering zich verschool.

229b. Bij voortduring en toeneming werd de oorlog door den handel bekostigd en de handel door den oorlog uitgebreid; vooral toen de vaart op Spanje belet en dien ten gevolge de weg naar Oost-Indië ingeslagen werd.

Herhaalde inbeslagneming der Hollandsche schepen in Spanje en Portugal. Filips zelf drong aldus de Nederlanders om verder te gaan, om hem te treffen in den hartader van zijn rijkdom en magt, om Spanje in Indië te overwinnen. Ons Volk gloeide in die dagen van ondernemingsdrift, van zucht naar avonturen⁹⁷. De Oost-Indische handel, lang door *Venetie* gevoerd, was, na de omzeiling van de Kaap de Goede Hoop, in de handen van *Portugal* geraakt. Diep verval van het zeewezen en weerloosheid der factorijen van de Portugezen in Indië. Wereldlijke en geestelijke tyranny (ook de Inquisitie hadden zij derwaarts overgebracht) had reeds hun magt ondermijnd. Evenwel zoekt men nog langs een anderen weg dan dien der Portugezen het Oosten te bereiken. Wijdvermaarde togten *om het Noorden*. 1594. Reis van *Barendsz* en *Linschoten*, tot op 13 graden van den Noordpool. 1595 Tweede reis. 1596. Derde reis: *Barendsz* en *Heemskerk* naar Spitsberg; overwintering op *Nova Zembla*. Togten naar een onbereikbaar doel; maar die, door moed en volharding, tot eer der Hollandsche zeemanschap hebben gestrekt⁹⁷. — 1595. Compagnie van *Verre* (landen). *Cornelis Houtman* met 4 schepen (bemand te zamen met 250 koppen) naar Oost-Indië, om de Kaap; aankomst op Java na $\frac{5}{4}$ jaars. Indië lag open voor den Hollandschen ondernemingsgeest.

229c. Het drievoudig verbond met Frankrijk en Engeland, steunpunt, dacht men, ook voor de Duitsche Protestantsche Vorsten, was eervol en veelbelovend voor de Republiek. Schitterend was het jaar 1597, door het ruitergevecht bij *Turnhout* en andere oorlogsfeiten. Maar, ach! de hulp uit Engeland en Deutschland was en bleef gering;

Hendrik IV, die alleen in de Republiek eene trouwe bondgenoot had, nam de gelegenheid te baat om te Vervins met Spanje op gunstige voorwaarden vrede te sluiten, en de stervende Filips trachtte de afgevallen Gewesten, althans voor het Roomsche geloof, te herwinnen, door de Nederlanden, als afzonderlijken Staat, onder zijne dochter *Isabella* af te scheiden van de Spaansche Monarchie.

Mei 1596. Verbond van Frankrijk, Engeland en de Nederlanden tegen Spanje; de overige Protestantsche Vorsten tot deelneming uitgenoodigd (zoo als Willem I reeds gewild en beproefd had). — Waarom dit, vooral na de opkomst van de Ligue, niet vroeger? Elizabeth, te zelfzuchtig, te laauw in godsdienstzaken, te afgunstig op de Nederlanden, te naijverig op Frankrijk; de Duitsche Vorsten, te baatzuchtig, te kortzigtig, te oneenig⁹⁷. — De Staten-Generaal wisten dat zij voorvechters waren van Europa tegen de Spaansche overheersching en Hendrik IV was diep doordrongen van het gevaar uit het overwigt van Spanje en Oostenrijk; Elizabeth schier enkel op eigen belang en eigen verdediging bedacht. Eerst na de verovering van *Calais* (1596), bevreesd dat de Spanjaard zich zoo nabij haar kust nestelen zou, sloot zij met Frankrijk dit Verbond, waarin de Republiek, als zelfstandige, vrije Staat opgenomen werd. — Nu scheen er hoop de zeventien Gewesten aan den vijand te ontwringen.

1597. 24 Jan. Gevecht bij *Turnhout*. In een half uur verslaan 800 ruiters, met verlies van een tiental dooden of gekwetsten, 6000 man; 2000 gedood, 500 gevangen, 38 vaandels veroverd. Binnen 8 dagen was Maurits in 's Hage terug en het doel van den togt (beveiliging van Noord-Brabant en Zeeland) bereikt. *Venit, vidit, Deus vicit*. „Hij kwam, hij zag, God overwon.” ** Het verbond glansrijk ingewijd.

Elizabeth traag en karig. — *Amiens* in Picardie, door Hendrik IV tot wapenplaats ingericht, door de Spanjaarden verrast (11 Maart). De Staten niet bij magte om, volgens 's Konings verlangen, den vijand onverwijd aan te grijpen. Eerst toen de Kardinaal Albrecht zuidwaarts heentrok, kwam Maurits in het veld; in drie maanden (Aug.-Oct.) verovert hij *Rijnberk, Meurs, Bredevoort, Enschedé, Ootmarsum, Oldenzaal, Lingën*. „Het platteland van Zutphen en Twente, van Drenthe en de Ommelanden, was in dezen éénen veldtogt voor goed verlost. Al zocht Maurits de gunst der menigte niet, zij kwam hem met haar toejuiching en bewondering te gemoet”⁹⁷.

De Protestantsche vorsten van Duitschland meest weigerachtig; een verachtelijk geslacht; door loomheid, lafheid, hebzucht, zijner wakkere voorgangers onwaard. Getuigen van den vervolgzieken ijver der Jesuiten, wachten zij, angstig maar lijdelijk, de toekomst (den dertigjarigen oorlog, vrucht hunner onverschilligheid) af. Elizabeth scheen den oorlog in Frankrijk (ter verzwakking van vijand en vriend) te rekken. — Door de herovering van *Amiens* (19 Sept.) werd Frankrijk in zijn krijgseer hersteld; aan den volijverigen bijstand der oude Liguisten bleek dat de Spaanschgezinde Unie voor goed dood was. Zoo werd de weg tot een vrede, dien Frankrijk en Spanje evenzeer behoefden, gebaad.

1598. Maart. Oldenbarnevelt naar Frankrijk om den vrede te verhoeden; ook door allen verlaten, zouden de Staten geen vrede met Filips sluiten, al bezweken

zij onder den last. Te vergeefs. Vertrouwelijke mededeeling van Hendrik IV; het is een, om de uitputting van zijn volk en strijdkrachten, onvermijdelijke *wapenstilstand*; de Vereenigde-Nederlanden moeten volhouden; onder de hand zal hij ze niet begeven; ook wilde hij wel dat Prins Maurits Heer van Nederland gemaakt wierd; onder een Vorst zou men beter alle zwarigheden kunnen verwinnen dan onder de regering van de Staten. — 15 April. *Edict van Nantes*, waarbij de vrijheid en regten der Gereformeerden worden verzekerd. — 2 Mei. Vrede van Vervins; teruggave door Spanje van alle veroveringen; bevestiging van den vrede van *Cateau-Cambresis* (§ 120). — Ook Elizabeth dreigt vrede te sluiten. Oldenbarnevelt naar Londen. De inheligheid der Koningin, meesteres van de pandsteden, perst den Staten zware geldelijke opofferingen af.

1598. 6 Mei. Overdragt der Nederlanden aan *Isabella Clara Eugenia*, oudste dochter des Konings (geb. 1566, † 1633), bekwame en moedige Vorstin; haar gemaal, de Aartshertog *Albertus* (geb. 1559, † 1621), dapper en niet onbemand. In België geen vervolgingen meer om der Godsdienst wille. — 13 Sept. Dood van Filips II; opgevolgd door zijn zoon *Filips III* († 1621), zwak en onbeduidend, door gunstelingen bestuurd. — De overdragt was ernstig gemeend; vooral weezin tegen vreemde heerschappij had, zeide men, de Nederlanden afvallig gemaakt; ze zouden voor het geloof worden behouden, mits Spanje ze verloor. Doch het werd een halve maatregel; want de bijgevoegde voorwaarden maakten de nieuwe landsheeren, hoewel in naam souverain, bijkans aan Spaansche landvoogden gelijk.

Zoo moest de strijd door de Vereenigde-Nederlanden, bijkans geheel verlaten, tegen de nu onverdeelde magt des vijands worden hervat. Evenwel *a.* zij hadden eigen kracht (30,000 man en 2000 ruiters); *b.* steun tegen volslagen ondergang in het eigenbelang der naburen; *c.* waarborg tegen overheersching van Engeland of Frankrijk in den onderlingen naijver van deze twee; *d.* de dood van Filips, vooral ook de eigenwillige overdragt aan Albert en Isabella, verbrak den laatsten band die menig gemoedelijk man nog aan Spanje gehecht hield; *e.* de gang der zaken in België (onder vreemden invloed) kon in het Noorden, zelfs bij de Roomsch-catholijken, geen wensch naar hereeniging doen ontstaan.

II. 1598—1607.

230. Ook zonder Frankrijks deelgenootschap in den oorlog, zijn de Vereenigde Nederlanden tegen Spanje niet magteloos. De aanval wordt afgeslagen, de krijg naar Vlaanderen overgebracht. De ongedachte zege van *Nieuwpoort* voert den luister van Maurits wapenfeiten ten top.

Tusschen Frankrijk en Spanje vrede, geen vriendschap. Hendrik IV gaf steeds, door terugbetaling van voorschotten, door oogluiking omtrent werving van Fransche krijgslieden, aan de Vereenigde Nederlanden onderhandschen bijstand. — Spanje, in de samenzweringen tegen den Koning doorgaans medeplichtig, poogt te vergeefs hem, door huwelijksuitzigten op de Spaansche Nederlanden, over te halen tot het verraden van de Republiek.

1599. Maurits met 16,000 voetknechten en 2000 ruiters, verdedigt den Bommerwaard tegen Francisco de Mendoza, Admirant van Arragon, die met 18,000 man en 2000 ruiters een aanval op Holland in den zin had.

1600. Aan beide zijden uitgeput. Meester scheen te zullen blijven die den besten adem had en een weinig langer kon harden. Het leger der Staten had den vorigen zomer 12 tonnen gouds meer gekost dan alle de contributiën bedroegen. Holland het kloekmoedigst. Zeeland kermde ellendelijk over de slappe neering en overlast van de galeijen, behield al het geld, tot den gemeenen oorlog bestemd, voor eigen bescherming, en bad nog om hulp. In Friesland was men ook niet tot geven gezind¹⁰. In Groningen ontwapening der burgerij, uit voorzorg tegen praktijken als in 1581 (§ 187).

Duinkerksche zeeroovers (§ 193); uitvaagsel van alle natiën. Geen kwartier. Reeds sedert 1587 de kapiteins bij eede verplicht hun *de voeten te spoelen* (dat is, hen over boord te smijten). Onberekenbare schade. In 1600 omtrent 60 schepen ter beveiliging van de koopvaardij in zee. Holland en Zeeland vooral verlangen den togt naar Vlaanderen, ter vermeerstering van het roovershol. Maurits acht het voornemen uitermate roekeloos. Willem-Lodewijk, geen vriend van slapheid in het oorlogvoeren (§ 202), betoogt evenwel dat op de victorie korte blijdschap zou volgen, op eene nederlaag de ondergang van den Staat; 't is het geheele land hangen aan een zijden draad. Door heftig aandringen der Staten van Holland, Maurits tot de onderneming genoopt. Het gevaar zoo oogenschijnlijk, dat het volk in de Hollandsche steden, daar de Prins doorreisde, met zuchten zijn perikel beklaagde¹⁰.

1600. 21 Junij. Te Rammekens 20,000 kloeke en wel uitgeruste krijgslieden, met paarden, wagens en legertrein ingescheept in 2800 vaartuigen, om den vijand op zijn eigen grond te bestoken. Ontscheping in Vlaanderen. Verklaring dat men komt om het land van de Spaansche tyranny te bevrijden. In vijf dagen naar *Ostende*; 1 Julij te *Nieuwpoort*. Het munitie leger, door de Infante tot pligbtetoon gebracht, daagt op met verrassenden spoed. Graaf Ernst Casimir, naar *Leffinghem* gezonden, houdt aldaar, met verlies van 800 dooden, den vijand op, en geeft aldus aan Maurits tijd om het leger in slagorde te stellen. Veldslag tegen Aartshertog Albert. Met 11,000 man en 2500 paarden tegen 10,000 man en 1500 paarden, allen ervaren en welgeoefend, in 's vijands gebied, op het strand, zonder wijkplaats, en het behoud der Republiek op het spel. Reeds zeide de Infante: „mij gelust te zien hoe zich die van Nassau stellen zal, als hij voor mij gebracht wordt”¹⁰. Maurits geeft aan de vloot bevel om zee te kiezen; sterven of overwinnen! Bijna vier uur gestreden, met verwoedheid en afwisselend geluk: een aanval der ruitery beslist. Vijf duizend Spanjaarden gesneuveld; 700, grootendeels officieren, gevangen; 105 vaandels veroverd; het Land wonderbaar gered. Maurits steeg van het paard, dankte God, en riep uit: „O Heere, wat zijn wij, arme, zondige mensen, dat Gij ons heden, tot eer en glorie van uw naam, zoodanig geluk mededeelt; U zij de roem en dank tot in eeuwigheid!” — De bevolking desniettemin roerloos, de Aartshertog spoedde zich tot het bijeenbrengen eener nieuwe krijgsmagt; Vlaanderen moest, gelijk vooruitgezien was, weldra worden ontruimd. — Over het welgelukken van zoodanig waagstuk was de blijdschap onuitsprekelijk, nogtans met schrikken en beven vermengd. Midden in de vrolijkheid gingen hun koude grillingen over 't lijf; zij bekenden dat het leger was beklemd geweest, gelijk

Israël tusschen Pharaon en 't Roode Meer; vervloekten den raad van dengenen die een zoo gezegend, rijk en welvarend Land en ettelijke veel honderd duizend zielen, zonder nood, gesteld hadden op d' uiterste kant om te vallen in een afgrond van de hoogste ellende. In vreugde en vreeze beide werd God eendrachtelijk gedankt en geloofd; met éénen mond bekende ieder man, dat Zijn oog voor het Land gewaakt en den ondergang van Religie en Politie genadelijk afgewend had" ¹⁰.

231. Maurits vond een waardigen tegenstander in *Ambrosius Spinola*. Het driejarige beleg van *Ostende* deed zien wat moedige volharding vermag, en de overgaaf, toen zij ten laatste geschieden moest, werd door de vermeerstering van *Sluis* grootendeels vergoed.

Ambrosius Spinola, Italiaan, door dapperheid en veldheerstalenten vermaard († 1630). — 5 Julij 1601—20 Sept. 1604. Beleg van *Ostende*, open deur in Vlaanderen. Ingenomen (Spinola had in Sept. 1603 het bevel aanvaard) na den Spanjaarden minsten 80,000 man te hebben gekost. *Academie der krijgshelden*, door de uitvallen, de inundatiën, het welgerigt vuur uit de stad, de dapper afgeslagen stormen, en de verdedigingswerken in de vesting. De stad werd een steenhoop en zandberg ⁷. — 1601. 1 Aug. *Rijnberk* op nieuw door Maurits vermeersterd. — 1602. Een smaldeel galeyen, onder *Frederik Spinola*, door Nederlandsche schepen gedeeltelijk overzeild, gedeeltelijk aan strand gejaagd. Strooptogt door Brabant, waar de Admirant, met een sterker leger den slag zorgvuldig achter aarden verschansingen ontwijkt. — 18 Julij—19 Sept. *Grave*, in het gezigt des vijandelijken legers bemagtigd. — 1603. Maurits belegert 's Hertogenbosch. — 1604. Maurits in Vlaanderen. Mei; verovering van *IJsendijke*, *Aardenburg*, *Philippine*: 19 Aug. van *Sluis*. — Het onzet van *Ostende*, volgens Maurits, „in goeder consciëntie ondoenlijk en te zeer periculeus om geslagen te worden". Liever zich vestigen in hetgeen men nu vermeersterd had.

232. Inmiddels werd de *Oost-Indische Compagnie*, die de rijkste bronnen van welvaart, overvloed en magt zou ontsluiten, met welberaden klokheid, in den Indischen Archipel gevestigd. De oorlog te land verflauwde; de wederzijdsche krachten schenen elkander in evenwigt te houden, maar de roemvolle vernietiging eener Spaansche scheepsmagt bij *Gibraltar* was een treffend bewijs der hoogte die het Nederlandsche zeewezen bereikt had.

Naast de Compagnie van *Verre* (§ 229b) verreezen binnen kort een aantal andere maatschappijen: drie te Amsterdam, twee te Rotterdam, twee in Zeeland, een in Delft. In 1598 liepen 28 groote Oostindievaarders uit. De concurrentie dreigde in Indië, ten bate der inboorlingen, de markt te bederven. Vijandelijke ontmoetingen met de Spanjaarden en Portugezen. Weêrzin van oudsher in Holland tegen privative octrooijen of monopolie; de vrije navigatie en trafijk moet voor alle man gemeen zijn. In dit buitengewone geval echter moest, in het belang van de landen en participanten, van den gewonen weg worden afgeweken. — 1602.

29 Maart. Oprigting der *Oost-Indische Compagnie*. a. Alleenhandel aan de andere zijde van de Kaap en van de Zeestraat van Maggellaan. b. Regt van onderhandeling en volkplanting, in naam der Staten Generaal. Fonds van $6\frac{1}{2}$ millioen. Zes Kamers, hebbende Amsterdam $\frac{1}{2}$, Zeeland $\frac{1}{4}$, Delft, Rotterdam, Enkhuizen en Hoorn ieder $\frac{1}{16}$ van den inleg. Bestuur van 17 Bewindhebbers, uit de 60 Directeurs der Kamers. In Indië (sedert 1610) een Gouverneur-Generaal, met een Raad van Indië. — Het stelsel der Maatschappij *alleenhandel* en geheimhouding; het bezetten van vaste punten, vooral op *eilanden*, waar men zich ligter handhaven kan; voordeelige koop en verkoop der voortbrengselen van den landbouw; somtijds beperkte aankweeking ter instandhouding van hoogen prijs; streng toezigt over de ambtenaren; bevordering naar verdiensten en steeds van anderen op. Vrede bewaren, de Vorsten innemen door goedheid en eerbewijs; regeren door inlandsche opperhoofden en op hun naam; naauwgezet op uiterlijke pligtpleging, als teeken en voorwaarde van ontzag; met eerbiediging van gewoonten, gevoelens, vooroordeelen, regeringsvorm; met goede trouw in het nakomen van overeenkomst en verdrag. — Dit Octrooi, voorspelde de gevangen Admirant van Arragon, zou Spanje niet minder schaden dan voorheen de Unie van Utrecht gedaan had.

1602—1607. De admiraal *Waerwijck* naar China; ook op Ceylon. — 1604. *Van der Hagen*, met 13 schepen (1200 koppen) naar de Molukken; Amboina hernomen. Tidor op de Portugezen veroverd. — 1606. Reis van *Matelief*: zeeslag voor Malacca; vernieling van eene Portugesche vloot; vestiging op Ternate. — Peper-, kruidnagel-, en muscaat-handel; handel met katoenen lijwaten op de kust van Coromandel. Uitdeeling van, in 1605—15, in 1606—75, in 1607—40 ten honderd.

Na de belegering van Ostende, stonden, tot aan het Bestand, de oorlogskansen bijna gelijk. — 1605. Aanslag van Maurits op Antwerpen mislukt. Spinola bemagtigt Oldenzaal en Lingen. — 1606. Grol en Rijnberk verloren. Herovering van Grol door Maurits te vergeefs beproefd.

1607. April. Vloot van 26 schepen onder den Admiraal *Jacob van Heemskerk* naar Spanje. De vijandelijke scheepsmagt aangetast, overwonnen, grootendeels vernield, in de haven van Gibraltar, onder het vijandelijk geschut. Nederlandsche invloed in de Middellandsche Zee; Spanje, ook als zee-mogendheid niet onverwinbaar.

III. 1607—1609.

233. Enkel met verdubbeling van veerkracht scheen beslissend overwigt op een, ook in schijnbare verzoenlijkheid, verraderlijken vijand verkrijgbaar. Maar hoe nu, daar het financieel vermogen reeds te kort schoot, daar men ernstig hulpbetoon noch uit Duitschland, noch uit Engeland te gemoet zag! Geen wonder dat in dergelijke omstandigheden verdeeldheid van gevoelens ontstond; dat vrede, op gunstige voorwaarden, door velen of met Maurits onraadzaam, of met Oldenbarnevelt onvermijdelijk gekeurd werd.

Wederopkomst van het Roomsch-catholicisme in Duitschland; door Jesuitischen ijver en Protestantsche ijverloosheid. — 1603. Maart. Dood van Elizabeth, opgevolgd door den Koning van Schotland, zoon van Maria Stuart, Jacobus II; vreesachtig en kleingeestig, ter voortzetting der anti-spaansche staatkunde even ongeschikt als ongezind; naijverig op eigen gezag en weinig aan de regten en vrijheden ook der onderdanen gedachtig. Zoekt steun in de bisschoppelijke inrigting der Anglicaansche Kerk tegen Puriteinen en Parlement. Genegen tot toegeeflijkheid jegens de Roomsch-catholijken en tot goede verstandhouding met Spanje, zonder veel bezorgdheid voor het lot der Republiek. Sluit weldra vrede met Filips III.

Oldenbarnevelt voor den vrede. Om a. het uiterste verloop en confusie der financiën, b. het onvermogen van Frankrijk en Engeland tot afdoende hulp; c. de kans op gunstige voorwaarden en voldoende waarborgen, door de tusschenkomst dezer Mogendheden. — De Staten van Holland eenstemmig met den Advocaat. „Men ziet en gelooft slechts wat hem belieft; door hem spreken, hooren en oordeelen zij. Zijne raadgevingen zijn orakels voor hen; zij volgen die, zonder na te gaan of ze goed of kwaad zijn. Hij alleen is te vreezen, om zijn groot crediet bij dit volk en om de middelen die hij weet te gebruiken, ten einde hen te overreden van al wat hij wil. Zoo hij oorlog verlangde, zou Holland 's anderendaags er toe worden overgehaald. En Holland noodzaakt bijna altijd de overige Gewesten tot het volgen van haar advies" ¹⁶. — Oldenbarnevelt evenwel wilde geen vrede, dan met behoud van eigen Staat en aristocratisch beheer. „De Souvereiniteit en de Indische vaart," voegde hij toornig den Franschen Gezant te gemoet, „zullen deze volken nimmer opgeven, al zou die volharding hun ondergang zijn".

Maurits voor den krijg. Om a. de overvloedige ervaring van des vijands kwade trouw; b. de waarschijnlijkheid dat onderhandeling in slaap wiegen en verdeeldheid te weeg brengen zou; c. de uitbreiding van handel, ten gevolge van den krijg; d. de verlegenheid van Spanje, met muitende soldaten, ledige geldkoffers, vernietigd crediet, koper geld voor zilver en goud, havens in Indië en Europa door hollandsche krijgsschepen geblokkeerd ¹⁷. Vrede ongeraden, nu vooral. — Maurits vermogt veel, als stadhouder en veldheer, om de hoogachting en liefde voor zijn persoon en Huis, bij het leger, bij de bevolking; in Zeeland, waar hij, als *Eerste Edele* en Markgraaf, drie van de zeven stemmen had; in de land-provinciën, waar hij, meester van de talrijke bezettingen was; bij de streng-gereformeerden, noch op den ijver der Staten, noch op de gezindheid der bemiddelende vorsten, gerust. Doch algemeene wensch naar verademing onweêrstaanbaar. Maurits te vergeefs vermaand om zijne overtuiging omtrent de noodzakelijkheid van den krijg eenigzins te verbergen; „warsch van alle kuiperij; niets doende om de welwillendheid der bevolking te verwerven, bij wie hij veel zou vermogen, indien hij er moeite toe deed, maar hij is zoo, en zegt dat hij zich wil staande houden, door eigen verdiensten en niet door dergelijk gevele" ¹⁸. — Belangeloosheid. De meest voordeelige aanbiedingen werden hem gedaan; een millioen en groote heerlijkheden in Duitschland, zoo hij wilde vertrekken; ook wel, in verstandhouding met den Aartshertog, meer gezag en zelfs de Souvereiniteit. Den vijand had hij zelfs niet aangehoord en zou nimmer iets doen tegen eer en pligt, noch schadelijk aan een Land, waarvoor hij zooveel gevaar getrotseerd had. Afkeerig van heerschezuchtige ontwerpen; „meer in het hoofd zijner dienaars dan in het zijne; hij heeft matiging en terughouding, en oordeelt over hetgeen hij vermag, verstandig en zonder drift" ¹⁹.

Zelfs Louise de Coligny schreef in 1609: „Men zal ten laatste ontwaren dat Maurits in alle deze zaken helderder dan iemand gezien heeft.”

Willem-Lodewijk met Maurits eenstemmig. Veeleer zal de natuur veranderen als dat de vijand zal verlaten zijne maxime essentieel, dat den ketters en rebellen geen geloof is te houden; hij zal arbeiden om met praktijken en bedrog te verkrijgen daartoe hij met al zijne magt en geweld niet is kunnen komen.

234. De onderhandeling, met wapenstilstand begonnen, werd, onder bemiddeling van Frankrijk en Engeland, voortgezet; maar de schoon-schijnende beloften werden spoedig door harde eischen gevolgd; zoodat, na langgerekt overleg, vrede onmogelijk geacht werd.

Wapenschorsing voor acht maanden, naderhand verlengd. — Maurits toestemming door Barnevelt verkregen; in de hoop dat alzoo de onmogelijkheid van vrede aan het licht zou worden gebragt. — Engelsche en Fransche Gezanten; onder leiding van den schrander *Jeannin*. Deze ijvert voor goede verstandhouding tusschen Barnevelt en Maurits: „hun verdeeldheid” schreef Hendrik IV, „is de val der Republiek”. Voorloopige beschikkingen, in overleg met Pater Nyen en Verreiken. — 1608. 1 Febr. Aankomst der afgevaardigden van den Aartshertog en van den Koning; Spinola en Richardot. — 25 Aug. De onderhandeling afgebroken, om de lagen en kunstnarigen des vijands.

Hendrik IV was tegen het gaande houden van weinig afdoenden strijd. „De gronden van Maurits goed genoeg, indien hij de bevolking kon overreden, en meester over de beurs van anderen was; zijn gevoelen beter dan dat der Staten”¹⁶.

235. Onmiddellijk werd de onderhandeling hervat; doch niet over vrede; over *Bestand*. Volgens Maurits een halve maatregel, een middel om weder te geraken onder het Spaansche juk; zijne waarschuwing was onvermogen tegen den wil der meeste Gewesten, door Franschen invloed gesterkt.

1608. 27 Aug. Voorslag der Engelsche en Fransche Gezanten tot een veeljarig Bestand. — Aug. Besluit der Algemeene Staten (eenparig, op Zeeland na) om daarover te handelen, mits hunne vrijheid voor altijd wierd erkend. — In het eerst was Frankrijk stellig tegen; in Maart 1608 niet meer.

Geldgebrek drong velen tot een bestand. De oorlogskosten, boven de gemeene middelen, drie tonnen per maand. De schatkist der Algemeene Staten f 9,000,000 ten achter; de bijzondere Provinciën, te zamen, tweemaal zooveel. 21 Sept. Brief van Maurits aan de Staten van Holland. „Onder deksel van vrede heeft niet anders dan stilstand geschuid.” De vijand zou in verzekerde rust en de Republiek tot excessive kosten verplicht zijn; neering en welvaren zou overgaan naar Vlaanderen en Brabant; $\frac{1}{3}$ der ingezetenen, zich alleen bij den oorlog generende, zou worden verdreven en verjaagd; misschien zou men, vóór het einde der trêve, elkander raden en dringen tot schandelijke reconciliatie, gevolgd met ondragelijke slavernij en eeuwig verderf. Hij schreef aan Hendrik IV: „Het Bestand maakt de

landen Spaansch. Aan het einde zal welligt de Koning van Spanje magtiger, de bevolking, het strijden ontwend, de Republiek door minder krachtige bondgenooten gesteund zijn." — Gelderland, Friesland, Overijssel, Groningen en Utrecht mees-tendeels roomschgezind, in de Unie slechts door geweld getreden, zouden zich liever weder onder de gehoorzaamheid der Aartshertogen, en gevolgelijk van Spanje, begeven dan als Republiek te blijven bestaan¹⁸. — Hooggaande twist met Barneveldt. — 21 Oct. Tweede brief van Maurits aan de Steden van Holland: „van het begin van den oorlog af hebben de meest kundigen en getrouwen in den lande het niet handelen met den vijand als grondregel beschouwd: vermits de vrede, op welke voorwaarden ook, het verderf wezen zou van den Staat." — Warmte en heftigheid van Maurits en de zijnen; al waren er slechts drie of vier steden tegen het Bestand, hij zou met haar de vrijheid des lands verdedigen; om aldus, door niemand geholpen, nog langer vol te houden en eervoller te vergaan. Doch, hij is te verstandig en te braaf om aan zijn drift bot te vieren; hij wil dat men vreeze hetgeen hij met krijgslieden en het volk zou kunnen doen; maar allen die hem kennen, houden hem voor een wijzen en gematigden Vorst¹⁸. — 18 Nov. Verklaring der Gezanten; bij afwijzing van eerlijke en voordeelige voorwaarden, is geen onderstand meer te wachten. — Ook verwerping van het Bestand zou openbare verdeeldheid en afzonderlijke onderhandelingen met sommige Gewesten te weeg brengen. Evenwel, zoo het accoord niet aangedrongen wierd door den raad en gezag der Koningen, zou Maurits de overhand verkrijgen.¹⁸ — Volgens Willem-Lodewijk, „dient den goed luiden wel ingescherpt dat de vijand, sedert lange jaren herwaarts, niet als deze trêves gezocht, ook niet anders voor heeft dan om ons, buiten zorg en in den slaap, te gronde te brengen".

Eindelijk stond Maurits met Zeeland alleen; beweerde dat dit Gewest niet kon worden overstemd. De onverzettelijkheid van Hendrik IV maakte verdere poging zonder doel. „De lieden worden door hunne Magistraten en Overheden geleid. Maurits schikt zich in hetgeen hij niet verhinderen kan, al zou hij het, met gevaar van eigen ondergang beproeven"¹⁸. — 1608. Nov. Gevecht bij *Rijnberk*; *Adolf van Nassau* sneuvelt.

Filips-Willem, Prins van Oranje, in Holland. „Door broedertwist zou verdeeldheid in den Staat kunnen geboren worden; er zijn er die den oudsten, tegen de verdiensten des anderen, begunstigen zouden"¹⁸. Rond en opregt; hij zou, ofschoon van de roomsche religie, niets voor de Spanjaards en de Aartshertogen, tot nadeel van de Vereenigde landen en van zijn eigen huis, willen doen¹⁵.

236. Vele punten waren er, wier vereffening groote moeilijkheid had, zoo als de volledige erkenning der vrijheid van de Republiek, de handel op Oost-Indië, en de toestand der Roomsch-catholijken. Eindelijk sloot men een *Twaalfjarig Bestand*. Na veertigjarigen strijd, achtte de vijand zich gelukkig, eene overeenkomst te verwerven, waarbij het Vereenigd-Nederland in zijne onafhankelijkheid erkend, en een groot deel der Overzeesche bezittingen van Spanje aan het Gemeenebest stilzwijgend afgestaan werd.

1. *De verklaring van de onafhankelijkheid van den Staat.* Dit was *conditio sine quâ non*. — Het Duitsche Rijk zou gaarne de Vereenigde Nederlanden weder in zich opgenomen hebben; Barneveldt, zoowel als Maurits en Willem-Lodewijk, lachten er meê, bekend met de overmagt van Oostenrijk en de zwakheid der Protestantsche Vorsten; het Rijk een ijdele klank zonder vermogen of gezag ¹⁶.

2. *De Indische handel.* De vijand wilde enkel, als voorheen, de vaart op *Spanje*. Neen! overzeesche handel onmisbaar voor a. de welvaart des Lands; b. de veiligheid der Republiek, (naauw verband van zeemagt en handel; de matrozen ter koopvaardij straks ten oorlog gereed); c. de eer der Natie: Wat ware schandelijker dan de Indianen, met de Compagnie geconfedereerd, te verlaten ter discretie van zoo wreede vijanden! d. de verzwakking van Spanje: „geen beter middel dan de fondamenten van zijne uitstekende rijkdommen te ondergraven” ⁷. — Vooral in de Zee-provinciën was men er onverzettelijk op. Reeds deelden 20,000 personen in den O. Indischen handel. De O. Indische Compagnie had in Indië 40 schepen, met 5000 zeevarende mannen; in Guinea 20 schepen; in West-Indië op de zoutvaart 100 groote schepen en 1800 man. „Het verlaten van Indië,” volgens de Compagnie, „zou wezen de vermindering van meer dan de helft van onze magt; ook te land; want al onze magt en welvaren te land komt uit de zee” ⁷.

3. *De toestand der Roomschen.* De vijanden wenschten vrijheid van godsdienstoefening. Een verlangen, ook door Frankrijk ondersteund, gevaarlijk gerekend voor de Hervormde Kerk, dus ook voor den Staat; te meer dewijl de Roomschen, spaanschgezind en door openbare zamenkomst bekend met de grootheid van hun getal, ligt tot schadelijke ontwerpen zouden worden gebragt; als b. v. om een deel der Vereenigde Nederlanden onder de Aartshertogen te brengen ¹⁶. Barneveldt zou, des noods, daar in de roomsche godsdienstoefening hebben bewilligd, waar vele Roomschen zijn, zoo als te Utrecht, Haarlem, Amsterdam, en elders; echter onder zekere voorwaarden. Maurits zeer tegen de Roomschen gestemd. — Van de Staten wordt niets verkregen dan eene toezegging dat men later in de zaak zou pogen te voorzien.

1609. 25 Maart. Bijeenkomst te Antwerpen. — 9 April. *Twaalfjarig Bestand*, met de Staten, als vrije Landen, Gewesten en Staten, op welke de Aartshertogen en de Koning van Spanje niet eischten. Bekrachtiging van het *status quo*; onderlinge vriendschap en koophandel, in Europa; daar buiten, niet zonder des Konings verlof, behalve in de landen van Mogendheden die het hun zouden willen toelaten. — Verklaring der Fransche en Engelsche Gezanten dat in de gunstige beschikkingen omtrent den handel *Indië* begrepen is.

237. De gebreken van den regeringsvorm, zoo als die, vooral na Leicesters vertrek, was ontaard, waren onmiskenbaar. Een Raad van State, met Maurits aan het hoofd, zou terugkeering geweest zijn tot den oorspronkelijken aard van het Gemeenebest, waarvan men, om buitengewone omstandigheden, afgeweken was. Doch er bleef tegen de verwezenlijking van dergelijk ontwerp, in de verdeeldheid van inzicht en belang, onoverkomelijk bezwaar. Het landsheerlijk gezag, de algemeene

landvoogd, bij de Unie van Utrecht nog ondersteld, was er niet meer; ook nu trachtte men te vergeefs naar eenheid van uitvoerend bewind.

Verkeerde rigting van den Staatsvorm (§ 221—223). Geen band der Provinciën, geen ligchaam dat zorg voor het algemeen droeg; elk Gewest en zelfs iedere stad een afzonderlijk geheel, met magt en regt van Souvereiniteit; zoovele Souvereiniteiten als stemgerechtigde steden. Zelfs voor zaken van weinig belang, komen de Staten-Generaal bijeen; met groote kosten, met langwijligheid en verwarring ¹⁶. Er was, twintig jaren, *tijdens*, maar voorzeker niet *krachtens*, dergelijk Bestuur, voorspoed geweest. Het herzien der Unie, zonder iets in de substantie te veranderen, werd nu ernstig ter sprake gebracht; de onmisbaarheid van een Raad van State (van 12 of 15 leden), met genoegzame magt om de resolutiën der Staten-Generaal, des noods met bedwang, ten uitvoer te leggen; vertegenwoordigende den Staat. Over alliantie, bestand, vrede, of buitengewone heffing, zou door de Staten-Generaal bij voortdoring worden beslist. — Maurits aan het hoofd; de leden, Frederik-Hendrik en Willem-Lodewijk, levenslang; de overigen voor 3 jaren; Oldenbarnevelt voorzitter. Hendrik IV zou niet ongaarne Maurits Souverein hebben gezien. Op hem was hij voornemens te bouwen al wat hij ten behoeve der Vereenigde Gewesten doen en handelen zou, in vrede of krijg" ¹⁶. — Sommigen beweerden (met het oog op Frankrijk, of op Maurits) dat men tegen Spanje niet verzekerd zou zijn, ten ware de Republiek Vorstendom wierd.

De misvorming van het Staatsbeheer was welligt onvermijdelijk geweest, toen voor de zelfstandigheid van Holland, steunpunt van den weêrstand, allereerst moest worden gezorgd. Dubbel jammer het bestendigen van dezen gebrekkigen toestand, nadat het nijpende gevaar voorbij en gelegenheid tot hervorming daar was. Een Centraal Bewind (dit was de grootste zwarigheid) niet ligt verkrijgbaar, zonder dat men een regtmatig overwigt van Holland prijs gaf. Daarbij kwam de spanning tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. — „Men moet wachten,” schreef Jeannin, „tot dat de jaloezij en het mistrouwen tusschen den Advocaat en den Stadhouder weggenomen is.” — Vroeger schijnt de Advocaat geoordeeld te hebben, dat men geen traktaat met den vijand kon maken, om men moest eerst den staat van het Land in meerder verzekerdheid brengen en handelen met Prins Maurits op gelijke conditie als met zijn Heer Vader was geschied ¹⁹. — Handel-
ling, op *die conditie*, kon met het belang van de Staten overeen worden gebracht. (§ 192).

D. 1609—1621.

TWAALFJARIG BESTAND.

238. Het Bestand werd gekenmerkt door binnenlandsche verdeeldheid in Kerk en Staat. Op den strijd tegen de Roomschen volgde twist en scheuring der Gereformeerden. Velen hadden zich bij de Hervormde Kerk gevoegd, wier algemeen Protestantsche denkwijls met haar geloof, of niet geheel, of ook wel in het geheel niet, overeenkwam. Ook onder

de godgeleerden en kerkleeraars werd dit verschil openbaar. Evenwel, regtstreeksche aanranding van haar christelijke belijdenis, in de Kerk, zou door de Gemeente niet geduld zijn. Men ving dus aan met het bestrijden van eene verborgenheid, voor de rede onbereikbaar. Het leerstuk der Voorbestemming (*Predestinatie*) werd in twijfel getrokken, geloochend, bespot. Uit dezen smaad werd ergernis geboren, spanning, wederstand, strijd. Het was den Gereformeerden niet *enkel* om dit artikel te doen, veelmin om het onbegrijpelijke te *begrijpen*, allerminst om een geloofsregel boven of nevens Gods heilig Woord; om onderwerping van het geweten aan *Formulier* of aan eenig menschelijk gezag. Neen; de leer der uitverkiezing werd gewaardeerd, in verband met de vrije genade Gods, met de regtvaardiging door het geloof alleen, met het Evangelie. Geen vermetel dringen, maar nederig berusten in Gods onnaspeurlijken raad. Geen onverdraagzaamheid, maar, in de Kerk, geen wegcijfering van het eenstemmig belijden, zonder hetwelk de mogelijkheid van kerkgemeenschap vervalst.

De *Voorbestemming*: uitgedrukt in Art. 16 der in 1562 ontworpen Nederlandsche Belijdenis. „God betoont zich barmhartig, doordien Hij uit de verderfenis trekt en verlost degenen die Hij, in zijnen eeuwigen en onveranderlijken raad, uit enkele goedertierenheid uitverkoren heeft in Jezus Christus onzen Heer; zonder eenige aanmerking hunner werken: regtvaardig, doordien Hij de anderen laat in hun val en verderf, waar zij zich zelve ingeworpen hebben.” — Op Gods Woord gegrond: b. v. *Rom.* 8, v. 29, 2 *Tim.* 1, v. 9. Ingeweven in het gansche verlossingswerk; want, is de zondevergeving niet uit vrije genade, dan is zij om iets in den mensch; dan is deze niet geheel bedorven en heeft vrijheid van wil; dan is de Zaligmaker niet algenoegzaam, niet onmisbaar; dan wordt verbetering en volmaking, geen bekeering en wedergeboorte, vereischt; dan is de regtvaardiging *om* het geloof, niet *enkel door* het geloof, om eenige verdienstelijkheid en niet *enkel* om het zoenoffer van den Heer. De Remonstrantsche begrippen leiden naar verloochening van het kruis en naar oprigting van eigen gerechtigheid; naar het ongelooft van Socyn, of naar het bijgeloof der Roomsche Kerk. — Vrijmagt geen willekeur, maar onafscheidelijk van Gods wijsheid en liefde; de mensch, door eigen schuld verloren, uit genade zalig: *Rom.* 6, v. 23. Verborgenheid voorzeker (*Rom.* 11, v. 33), maar tevens de bron van godzaligheid; van *ootmoed* (*Ef.* 2, v. 9); van *gemoedsrust* (1 *Thess.* 5, v. 24); van *dankbaren ijver* (*Ef.* 1, v. 4).

„Men sprak gedurig van *Predestinatie* en den *aankleve van dien*, maar de onderzinking heeft geleerd dat daaronder nog verscheidene andere zware fundamentele dolingen zijn gehandhaafd, als de regtvaardigmaking door het werk des geloofs, de leer van den vrijen wil, het loochenen van de zekerheid der zaligheid in dit leven, het uitbreiden van de magt der Overheid van in religiezaken te disponeren naar believen¹¹ en, bij noodzakelijke gevolgtrekking, nog andere punten van het hoogste gewigt.

239. Deze leer der Uitverkiezing, Calvinistisch leerbegrip genoemd, is, vóór Calvyn, ten allen tijde, oorzaak van aanstoot en ergernis geweest. De eer der verlossing toeschrijvend aan God alleen, ondragelijk voor den menschelijken trots, ongerijmd voor elk, wiens gedachten niet tot de gehoorzaamheid aan Christus gevangen zijn geleid, werd zij telkens bevestigd, èn in vroeger eeuw, èn bij de Reformatie, door het eenstemmig getuigenis der Christelijke Kerk.

De *Predestinatie* wekt *natuurlijk* tegenstand op: 1 Cor. 2, v. 14. — Ook dit leerstuk wordt misbruikt (2 Petr. 3, v. 16); uit zijn verband met de overige waarheden van het Evangelie gerukt, leidt het tot wanhoop of zorgeloosheid; ook tot godslastering: Rom. 9, v. 19, 20. Tegen dergelijk misbruik geldt de lasterlijke voorstelling dat de leer der Gereformeerde Kerk een oorkussen is voor het vleesch en den duivel, een burg des satans; dat ze God maakt tot eenen auteur der zonde, onregtvaardig, een tiran en veinzaard; dat ze is een vernieuwd Stoïcismus, Manicheïsmus, Libertijnschap en Turkendom; de menschen zorgeloos maakt; dat vele onnoozele kinderen der geloovigen van de moeder worden afgerukt en tiranniglijk in het helsche vuur geworpen, dingen die de Gereformeerde Kerken van ganscher harte met verfoelijng verwerpen. — De voordragt dezer leer moet met omzigtigheid geschieden; vaste spijs is niet voor die melk van noode hebben. Niet op Gods verborgen raad, maar op Christus, den weg, de waarheid, en het leven wijst de Heilige Schrift; op Hem zij het oog des geloofs gevestigd, zonder te willen doordringen tot wat gesloten voor ons is. — Doch deze verborgenheid werd telkens door haar *bestrijders* ter sprake gebracht; haar onverklaarbaarheid wettigt, als zij stoutelijk ontkend wordt, het stilzwijgen niet.

De strijd over den vrijen wil, in de 5e eeuw tusschen Augustinus en Pelagius, in de 16e tusschen Luther en Erasmus. — De Hervormers (Luther en Melancthon, Zwinglius, Calvijn, Beza) hadden omtrent de voorverordening zelve geen verschil; in de meest stellige bewoordingen, opgenomen in de Belijdenissen der Gereformeerde Kerken, in Frankrijk (art. 12,) in Engeland (art. 16), in Zwitserland (art. 10): als een punt dat tot de regte kennis van den weg ter zaligheid behoort. — Een kundig en zeer gematigd Godgeleerde (Dumoulin) schreef, in 1616, dat de Arminiaansche leer de fondamenten der Religie heimelijk ondergraaft en omstoot, en zoo ver verschilt van de waarheid des Evangelies, als Hemel en Aarde.

240. De Nederlandsche Hervormde Kerk had meermalen leeraars, om deze en dergelijke afwijking, kerkelijk te regt gewezen en bestraft. Doch deze dwaalbegrippen trachtten zich telkens weder bedektelijk ingang te verschaffen; door de prediking en het academisch onderwijs van den geleerden Arminius te Leiden, wonnen zij veld.

1577. *Duifhuis*, Roomsche pastoor te Utrecht, predikt tegen de grove misbruiken van het Pausdom, zonder zich te kunnen vereenigen met de Nederlandsche Con-

fessie en den Catechismus, in de predestinatie en hetgeen er bij behoort. Groote aanhang en verdeeldheid te Utrecht, ook na zijn dood (§ 224).

1579. *Coolhaas*, leeraar te Leiden; door de Regering begunstigd, kerkelijk veroordeeld, voorstander van algemeene genade en vrije wil; wenscht telkens over de predestinatie te twisten. — 1591. *Herman Herberts*, te Dordrecht en Gouda, door de provinciale Synode geschorst; beweert dat de geloovigen in dit leven tot volmaakte gehoorzaamheid kunnen komen. — 1595. *Wiggertsz* te Hoorn, veroordeeld door de provinciale Synode, voorts door de Leidsche hoogleeraren, om opiniën over de verkiezing, de erfzonde, den vrijen wil, de goede werken, onvereenigbaar met Gods Woord en met de belijdenis eener christelijke Kerk.

Dirk Volkertsz Coornhert, van buitengewone kunde en vernuft, Amsterdammer (geb. 1522, † 1590), drijvende dat de mensch door de wet kan zalig worden, waarneê het gansche Evangelie en de Zaligmaker verloochend wordt¹¹. Liefhebber van redetwisten over godgeleerdheid; van niets afkeerig dan van vervolgzieke regtzinnigheid; stelt zijn roem meer in het zoeken der waarheid dan in haar bezit. Voorlooper der remonstrantsche regering, die, opdat over geloofspunten niet zou worden beslist, het stilzwijgen, ten voordeele der niet-regtzinnigen oplegt; gelijk *Marnix* (§ 164) de voorlooper was der contraremonstranten, door wie voor zich zelven alleen de vrije prediking begeerd werd⁹⁷.

Arminius, (geb. te Oudewater, 1560, † 1609); in 1588, predikant te Amsterdam; van onregtzinnigheid verdacht; 1602, te Leiden beroepen; de Amsterdamsche Kerkeraad maakt zwaarigheid. De hoogleeraar *Gomarus*, (geb. te Brugge 1562, † 1641), wien het onderzoek was opgedragen, door de schijnbare openhartigheid zijner verklaringen, te vrede gesteld; doch weldra werden 's mans afwijkingen openbaar. Naast Arminius, om bekwaamheid en invloed, *Uijtenbogaert*, (geb. te Utrecht 1557, † 1644), die vele jaren Maurits welsprekende hofprediker was.

241. Ongezind de Kerk te verlaten, ontveinsden de onregtzinnigen in het eerst hunne gevoelens; althans kwamen er slechts gedeeltelijk voor uit en bestreden bij voorkeur punten, waaromtrent het niet moeilijk valt bij onverschilligen of onkundigen twijfel en weêrzin te doen ontstaan. Weldra moediger geworden, eischten zij dat de *Formulieren van Eenigheid* voorloopig buiten kracht zouden worden gesteld, om daarna herziening en verandering te ondergaan. De Hervormden verklaarden dat er geenerlei noodzakelijkheid tot herziening bestond; dat voorloopige terzijdestelling der *Formulieren* ongerijmd en feitelijke losbandigheid was; maar dat elk punt waartegen men zwaarigheid had, op eene kerkelijke vergadering of Synode kon worden ter toetse gebracht.

De *Formulieren*, (§ 82); belijdenis voor de wereld en aan elkander. — De Bijbel, geheel de Bijbel, en niets dan de Bijbel, kenbron en *regel* des geloofs, (Art. 7 der Belijdenis); — doch er moet overeenstemming ook omtrent de slotsom van het onderzoek zijn; een voorschrift van prediking en onderwijs, hetwelk de Kerk bevonden heeft overeen te komen met Gods Woord. „De Papisten houden de *Schriften en Decreten der menschen, der Pausen en Conciliën*, voor den *regel*

zelve, die zekerheid heeft in en van zich zelve; de Gereformeerden houden het beschreven Woord Gods, voor den eenigen regel des geloofs, de Confessie en Catechismus voor het gereguleerde; ook dit heeft zijne zekerheid, doch niet dan na en van den regel" ¹¹. Al heeft iemand zulke Formulieren onderteekend, wordt hem niet verboden, zoo hij namaals iets vindt dat hem dunkt niet genoeg met den Woorde Gods te accorderen, dit te bedenken te geven, daar 't behoort, om naar den regel van Gods Woord onderzocht te worden. Maar revisie en ontslag van de onderteekening te willen eer men iets aangewezen heeft, strekt niet dan tot onrust van de kerken, en met ter tijd tot schadelijke verandering in de leer." — De Nederlandsche Belijdenis (§ 83) niet simpel een menschelijk schrift, maar een geschrift bij godvruchtige en getrouwe leeraars der ware Kerk onzes Heeren uit den Woorde Gods gesteld, om te dienen voor eene gezonde en schriftmatige belijdenis des geloofs; bij de vrome martelaren, in gevangenissen, op pijnbanken, in vuren, onder zwaard en galg, standvastig bekend; om welke vele duizenden hun goed en bloed in gevaar hebben gesteld, naakt en bloot uit hun vaderland naar andere landen in ballingschap zijn getrokken; welke alle de Gereformeerde Kerken in de Nederlanden en in Frankrijk voor gezond en Godes Woord conform hebben erkend, en door welke de Gereformeerde Kerken van de antichristische Roomsche Kerk en van allerlei vreemde en verwarde secten zijn afgezonderd. Dat is wat meer als simpel een geschrift bij menschen gesteld" ¹¹. „Daar wij toe gekomen zijn, laat ons daarin naar denzelfden regel handelen," en niet zijn „als die altijd leeren en nimmermeer tot de kennis der waarheid kunnen komen."

Synoden, ook in de Protestantsche Kerken, van den beginnen af en uit den aard der zaak, in zwang. Goede en schriftmatige Conciliën heilzaam. Verschillen over de leer moeten daar worden beslist naar Gods Woord; de Kerken, gelijk elk geloovige, toetsen de uitspraak aan de Heilige Schrift. „De Papisten willen dat men simpel geloove, zonder onderzoek of het Concilie wel of kwalijk, met of tegen Gods Woord, geoordeeld hebbe. Dit heeft nooit iemand van de Gereformeerden beweerd; maar van het loochenen eener absolute magt, moet men niet overgaan tot het loochenen van alle magt." ¹¹ — De Remonstranten steeds tegen de Nationale Synode; eene Provinciale zouden zij, na in Holland meester geworden te zijn, gaarne hebben gewild; eene Generale (niet slechts van de Gereformeerde, maar ook van de Luthersche Kerken) beweerden zij somtijds te verlangen; wel overtuigd dat ze, bij de toenmalige verdeeldheid der inzigten, onmogelijk was.

242. De leerstellingen der Arminiaansgezinden, meermalen veroordeeld, waren strijdig met de belijdenis der Kerk; op dezen grond reeds zouden zij, met volkomen regt, in hun eisch niet ontvankelijk verklaard zijn. Maar de tegenpartij begeerde geen wapen dan Gods Woord. Zonder, door algemeene revisie, de gansche kerkleer in verdenking te willen brengen, was zij ten volle bereid elk betwistbaar leerstuk op nieuw te onderwerpen aan de uitspraak alleen der Heilige Schrift. Desniettemin, als de zaak kerkelijk behandeld wierd, was veroordeeling der Remonstranten niet twijfelachtig. Er werd dus een ander terrein voor den strijd gezocht.

Ofschoon de vraag eigenlijk slechts was of de nieuwe leer overeenkwam met de bekende geloofsuitdrukking, der Kerk (geene quaestie *juris constituendi*, maar *constituti*), hebben de Contra-remonstranten, slag leverende op bijbelsch terrein, zich, noch in 1618, noch vroeger, op dit kerkelijk standpunt gesteld.

243. De Nederlandsche Hervormde Kerk, in den eerbied voor de Overheid naauwgezet, was evenzeer naijverig op eigen regt, op onafhankelijkheid in al wat geloof en geweten betreft. De Remonstrantsche leeraars, door wie kerkelijke veroordeeling te gemoet werd gezien, waren bereidvaardig, in de Kerk invloed en overwigt te verleen en aan hen door wie zij meenden, tegen de Kerk, te zullen worden beschermd. De Regenten, die bij de regtzinnige predikanten niet zelden lastigen weêrstand hadden ontmoet, beaêmden gaarne wat met hun eigen denkwijs en belang overeenkwam. De twist werd van kerkelijken op politieken bodem overgebracht. De Staten van Holland waren beducht, èn voor eene onafhankelijkheid der Kerk, die aan hun eigen gezag gevaarlijk zijn zou, èn voor eene scheuring in de Kerk, tot groot nadeel van den Gereformeerden Staat.

„Den Staten van Holland en West-Friesland, als hooge Overheid van dezelve landen, verstaan hebbende in kerkelijke zaken de advysen en intentie van de kerkelijke personen of vergaderingen, komt,” beweerden zij, „toe daarop te ordonneren. De kerkelijke geschillen moeten niet bij subtile disputatiën, inquisitie of decreten, maar bij christelijke accommodatie en handhaving van de hooge Overheid nedergelegd worden”. Door het verdeelen van de Gereformeerde relogionsverwanten, die de beste en zekerste partij voor de defensie van het Vaderland altijd gemaakt hebben en verder moeten maken, zou ligt nog meer verdeeling mogen vallen; elk der andere gezindheden, als Papisten, Lutherschen, Doopsgezinden en Libertynen zou sterker wezen als een van de deelen der Gereformeerde religie; tot onzekerheid der landen en steden¹⁵. Derhalve bijeenhouden der Gereformeerde kerk, beschermen der Remonstranten in de kerk, uitdooven van den ijver en het getwist. — Doch wat beteekent uitwendige eenheid bij innerlijke tweespalt? Der Staten handelwijs schijnbaar gematigd en verdraagzaam, inderdaad partijdig en onregtvaardig was het dwingen tot kerkgemeenschap, omdat, volgens de politieke magt, de eene partij zich vergiste in de waardering van het verschilpunt. Waarom niet veeleer, na uitspraak van eene Synode, aan de veroordeelden het stichten van een eigen genootschap vergund; of toegelaten en zelfs aangemoedigd eene tijdelijke afzondering van twee gemeenten met gelijke regten in de kerk⁹⁷?

244. Een oppertoezicht, om den Staat tegen nadeel te vrijwaren, werd door de Kerk gereedelijk erkend. Doch de Staten verlangden veel meer; zij begeerden in het beroep der leeraars, in de zamenstelling van den Kerkeraad, in het ontwerpen van kerkelijke wetten, zelfs in de beoor-

deeling van geloofsgeschil, een overwigt voor den Magistraat, dat, volgens de Hervormden, met een politiek Pausdom gelijk stond.

De Geestelijkheid boven de Overheid, die blindelings haar bevelen uitvoert, is het stelsel der Roomsche Kerk. De Overheid boven de Geestelijkheid, is de *Caesaro-papie*, waardoor het geestelijk Rijk van Christus een wereldsch Rijk en het kerkelijk ambt eene politieke bediening wordt. — Het een en het ander onverenigbaar met de leer der Heilige Schrift; Christus het eenige Hoofd zijner Kerk, die geenerlei Overheid of Stadhouder behoeft om haar te regeren door Zijn Woord en Geest. Deze leer van Christus alleenheerschappij geen stelsel van *collateraliteit* als stonden de geestelijke en de wereldlijke magt naast elkander, wederkeerig, in het wereldlijke en kerkelijke, aan elkander ondergeschikt. In de Kerk zijn geene Overheden; maar dienaren van Christus, van het Evangelie, van de Gemeente van Christus. De Overheid moet zelve de ware Godsdienst grondig leeren kennen, mede om haar ampt, magt, en gezag te beter tot bevordering van het Rijk van Christus te besteden. De Overheden zijn „vasallen en stedehouders Gods, om de wet Gods te doen onderhouden en straffen die in het openbaar daartegen zondigen. Och, dat zij wel bedachten wat daaraan is gelegen, hoe zouden zij blijven binnen hun kring!" ¹¹

Alle de christelijk-protestantsche Belijdenissen verwerpen het gezag der Overheid in de Kerk, zelfs de Anglicaansche (Art. 37); „Wij geven geenszins, gelijk wij gelasterd worden, aan onzen Koning eenig beheer omtrent Gods Woord of de Sacramenten, maar slechts de bevoegdheid dat hij alle rangen en standen, geestelijk of wereldlijk, bij hun pligt houde en de onwilligen bedwinge met het wereldlijke zwaard." Ook dáár is de Vorst, in geloofszaken, *lid*, geen *hoofd* van de Kerk. — „De Gereformeerden ontkennen dat in de magt der Overheid zou zijn iets te gebieden dat den Woorde Gods tegen is, of voor te schrijven regelen naar welke men de Heilige Schrift zal uitleggen; of de herders en leeraars uit te sluiten van het oordeel aangaande de geschillen over het stuk der leer, of in eenige welgestelde Kerk iets te ordineren, voorbijgaande het wettig kerkelijk oordeel" ¹¹.

245. De tusschenkomst der Overheid werd gewraakt, om het beginsel, en ook om het doel; uitwendigen vrede, met terzijdestelling van waarheid en regt. De maatregelen der Staten van Holland, onder de leus van verdraagzaamheid, bragten, uit den aard der zaak, onregt en gewetensdwang te weeg. Opneming van anti-gereformeerde begrippen, zonder vrijheid van weerspraak, niet *nevens*, maar *in de* Gereformeerde Kerk; dus stelselmatige onderminning der Hervormde leer; dus bittere vervolging van hen door wie deze leer voorgestaan werd.

Verdrukking der welgezinden was onvermijdelijk, en wel van lieverlede aldus: a. vergunning aan de Arminianen tot prediking van hun leer; b. oplegging van stilzwijgen aan de tegenpartij; c. uitdrijving wegens ongehoorzaamheid; d. verbod van afzonderlijke godsdienstoefening, op grond, of der waarheid van de nieuwe leer, of althans der onbeduidendheid van het verschil. — De Hervormden betwist-

ten de gewetensvrijheid der Remonstranten niet, maar zij herinnerden dat „onder de vrijheid van conscientie mede begrepen is (hetgeen door de Arminianen werd belet) dat de dienaren van Christus in zijne Kerk zijn Heilig Woord vrijelijk mogen prediken, zonder verhinderen, en de valsche leer bestraffen en wederleggen, zoodat de lidmaten niet gedwongen worden of te hooren valsche leeraars, of zonder Godsdienst te zitten” ¹¹.

„De verschillen zoo groot en zwaar, dat ieder volhield het gevoelen van zijn partij merklijk te dienen tot oneere Godes en lastering zijnes Heiligen Naams, mitsgaders tot verhinderen van der menschen zaligheid. Wat geestelijke gemeenschap, wat broederlijke eenigheid en vriendschap zou tusschen zoodanige partijen kunnen gevonden worden? Bij hen die door Resolutiën de harten en conscientiën hiertoe hebben willen dringen, moeten zaken van zoo groot gewigt in zeer kleine consideratie wezen; voorwaar geen teeken van een regt godvreezend gemoed!” ¹¹.

245a. Het Volk was, sedert 1588, aan de gewijzigde regering onderworpen en gedwee. Ook zou het alvermogen der Staten en der stedelijke Regenten niet ligt ernstigen weêrstand hebben ontmoet, zoo de Overheid, in betrekking tot de Staatskerk, het volksgeloof en het volksgeweten ontzien had. Maar het wereldlijk gezag stuitte op de onverzettelijkheid der Gereformeerde burgerij, toen het aan de Kerk, zonder op haar onafhankelijkheid te letten, gevaarlijke wangevoelens in strijd met haar belijdenis, opdroeg.

De Regering in botsing, niet met een volkswaan van den dag, maar met de geloofs-overtuiging welke den weêrstand tegen Spanje bezielde had. *Kerkelijk* en tevens *populair* en *nationaal* verzet. Eigen onderzoek van den Bijbel, persoonlijk geloof, individuele verantwoordelijkheid kenmerkt het Protestantisme en vooral de Gereformeerde Kerk. Ook hier een theologizerend Volk, calvinistische beslistheid, puriteinsche veerkracht (§ 85a), en, om der conscientie wille, naar gelang der omstandigheden, of rekbaarheid van onderwerping, of onbedwingbaarheid van vrijheidszin. Ook de eenvoudige Christen was niet onbevoegd ter beoordeeling der hoofdpunten van het geschil. Ook hij (aan het geloof en aan het veertigjarig martelaarschap zijner vaderen gedachtig) wist dat aan de politieke magt geen heerschappij toekomt in de kerk; dat zonder eenheid van belijdenis geen kerkgenootschap bestaat; dat de kern en kracht van het Evangelie in de vrije genade Gods ligt. Geen ellendig en kleingeestig gebeuzel en gekijf over spitsvindigheden der Godgeleerdheid, zonder invloed op hart en leven; maar, in den grond der zaak, voortzetting van den strijd over Religie en gewetensvrijheid onder gewijzigden vorm.

246. Bijkans alleen in Holland en Utrecht had de denkwijze der Remonstranten merkbaren weêrklank. Des te meer hielden de Staten van Holland hun stelsel van gewestelijke Souvereiniteit vast. Daarom mogt er volgens hen, van geen Nationale Synode spraak zijn. Aldus ge-

raakten zij tegen de overige Gewesten en tegen de Staten-Generaal in strijd. Met den geest der Unie, met de feitelijke eenheid der Republiek, was het onbestaanbaar, dat verdrukking der Hervormde Godsdienst, waarvoor men gemeenschappelijk krijg gevoerd had, die als grondslag van den Staat aangenomen was, van de willekeur eener gewestelijke Overheid afhankelijk werd.

De Staten beriepen zich op art. 13 der Unie, volgens hetwelk Holland en Zeeland in de Godsdienst naar goedvinden te werk konden gaan; daartegen werd herinnerd, dat deze bepaling ten behoeve der Gereformeerde Godsdienst gemaakt was, tot dat deze, ook in de andere Vereenigde Gewesten, als de naauwste band der vereeniging, ingevoerd worden zou. Om de religie als zaak van *Provinciaal* belang en beheer, te kunnen beschouwen, werd de hoofdbeweeegreden tot den krijg (§ 129—132) in de schaduw gesteld; als ware het zwaard getrokken voor de Hoogheden, Vrijheden, en Geregtigheden des Lands. „Men zag in het eerst zoo zeer niet op die Hoogheden: 't hart en was zoo hoog niet; — men deed zijn best om de tirannij te verdrijven, inzonderheid van de consciëntiën dergenen die de ware Religie, ook onder het kruis en zware vervolgingen, hadden aangenomen. Wij gunnen den Staten hunne Hoogheden van harte, wij staan ze voor, maar nu zij, door Gods genade, hoog en groot zijn geworden, nu moeten zij haar hoogheid en grootheid niet misbruiken tegen God”¹¹.

247. Voor de oppermagt der Staten en het overwigt van Holland heeft Oldenbarnevelt alles op het spel gezet. Onder het juk der Hollandsche burger-aristocratie, welke door hem bestuurd en geleid werd, zou er van Overheidswege vrede in de Kerk en, door ondergeschiktheid aan Hollands alvermogen, eenheid in de Republiek zijn.

De differenten op de leer heeft Oldenbarnevelt niet op het tiende deel zooveel behartigd als 't stuk van de autoriteit der Staten om kerkelijke wetten en ordonantiën te maken. Het onderscheid in leer was, volgens hem, zoo groot niet. „Een goed Christen moet ja leeren, door Gods genade en om de voldoening van onzen Heiland, gepredestineerd te zijn om zalig te wezen en dit geloof te hebben door de genade Gods”¹⁵. Lutherschen, Papisten, Doopsgezinden, zouden zich eer tot de Gereformeerde Kerk begeven, zoo de opinie van de Remonstranten vrij was; velen worden teruggestooten door de zeer precise opinie van Gomarus. Evenwel, liever dan dat de landen in zwarigheden of oneenigheden voor de Predestinatie kwamen, zou hij de opinie van de contra-remonstranten alleen hebben laten leeren, mits dat altijd alle conscientie-dwang zou worden geweerd. — In de vergadering van Holland was de invloed van Barnevelt beslissend, in andere gewesten niet gering. De Prinses-weduwe (Louise de Coligny) en haar zoon Frederik Hendrik toonden zich remonstrantsgezind. De Advocaat had bij het Fransche Hof steun. Onder zijne medestanders *Hugo de Groot* (geb. te Delft 1583, † 1645), Pensionaris van Rotterdam, die met jeugdigen ijver de Souvereiniteit der Staten voorgestaan

heeft; door omvang en veelzijdigheid van wetenschap, ook om zijn *Regt van oorlog en vrede*, overal vermaard; zwak van karakter, meer als geleerde uitstekend dan als staatsman of diplomaat.

248. Maurits, langen tijd, te lang welligt lijdelijk, werd eindelijk, door den drang der omstandigheden, op raad en bede van Willem-Lodewijk, overgehaald om, als Stadhouder, ter bescherming van Kerk en van gewetensvrijheid, Barnevelt te wederstaan. En het ontbrak hem niet aan krachtigen steun. De meeste Gewesten keurden het gedrag van Holland af. In Holland zelf was de overgrootste meerderheid der burgerijen niet slechts, maar ook een deel der Regenten, van oordeel dat aan de niets meer ontziende overmagt der Barneveltsgezinden paal en perk moest worden gesteld. Zoo werd het land in twee grootte partijen van een gescheurd, onder aanvoering van Maurits en van Oldenbarnevelt.

Met krigsverrigtingen meer dan met theologische nasporingen bekend, en helaas! niet uitmuntend door naauwgezette godsvrucht, was Maurits echter niet onkundig van de beteekenis en strekking der geschillen, waarmee de rust van den Staat gemoeid was. Hij hield zich onzijdig, al verborg hij zijne sympathie niet, en vermaande tot bevrediging en eendragt ⁹⁷. Later koos hij partij, uit trouw aan zijn eed en uit gevoel van billijkheid en regt. Vooral ook op aanspooring van Willem-Lodewijk. Friesland en Groningen bleven, onder dezen Stadhouder, zeer contraremonstrantsch; stoutmoedig en bedachtzaam, was hij ook in Holland, door zijne gestadige en schrandere raadgeving aan Maurits, zeer nuttig ²⁰. — „Niemand,” schreef hij in Maart 1616, „kan billijkerwijs afkeuren dat Uwe Exc. tusschentrede en naar wettige middelen omzie, om den Staat in eendragt te houden en de Gereformeerde Godsdienst, het bloed en het hart van de Republiek, niet te laten verdrukken. Dit raakt de eer en de veiligheid van den Staat. Door tweedragt zal men een prooi des vijands worden, en op u zal het verwijt rusten, van, uit angstvalligheid en laauwheid, de toorne Gods op u zelven en op het Land te hebben gehaald.” — Zoo werd Maurits, schoorvoetend en weifelend, het hoofd der contraremonstranten, de vertegenwoordiger der Generaliteit tegen Holland, de leider van de minderheid der Hollandsche Staten; om hem schaarden zich alle vijanden van den advocaat ⁹⁷.

248a. De vrede met het buitenland werd minder dan men in het begin van het Bestand te gemoet zag gestoord. Met den dood van Hendrik IV gingen zijne ontwerpen ter beteugeling van Oostenrijk en Spanje te niet. In Frankrijk en in Engeland was dikwerf de Regering bijkans Spaanschgezind. Alzoo had het Roomsch-catholicisme in Duitschland vrij spel.

Het Bestand was, naar het oogmerk van Hendrik IV en vermoedelijk in de schatting ook van Oldenbarnevelt, verademing, waarmee ernstiger worsteling

voorbereid werd. Schier gelijktijdig met de teekening (9 April 1609) ontstond, door het overlijden van den Hertog van Gulik, de vrees dat Oostenrijk, het erfregt van den protestantschen Keurvorst van Brandenburg, met bezitneming van het erfgoed en vestiging aan den Nederrijn, zou bewisten. Dit scheen, om de naauwe verwantschap met Spanje, bijkans voortzetting van den Nederlandschen krijg. De Koning schreef (3 April) aan zijn gezant in 's Hage: „Ik verklaar u dat ik dan meê van de partij zou willen zijn en er mij zoo diep mogelijk in storten.” De gezant schreef (8 April): „Barnevelt heeft mij gezegd en verhaald dat, zoo U. M. de verdediging van den Keurvorst onderneemt, zij zich bij u zullen voegen ten oorloge tegen wie het ook zij.”

De uitzigten werden, door den koningsmoord, verijld, toen de verwezenlijking nabij was. Van Fransche tusschenkomst, die voor de Republiek zoowel als voor Duitschland, door bedwang van Oostenrijkschen en Roomsch-catholijken overmoed, heilrijk had kunnen zijn, was geen spraak meer. De Koningin-weduwe (*Maria de Medicis*) zocht in de vriendschap met Spanje, die weldra (1612) door het huwelijk van den jongen Koning haar zoon (Lodewijk XIII) met eene Infante werd bevestigd, tegen de woelingen en eischen van de Aristocratie, ook van Protestantsche Grooten (den Hertog van Bouillon, Rohan, enz.) waarborg en steun. De aansluiting van vele Gereformeerden bij deze aristocratische, enkel politieke, oppositie zeer nadeelig. Genietende de Edicten en beloften van den overleden Koning, behoorden zij zich te vrede te stellen en bij elke gelegenheid te worden vermaand, dat de regte reformatie bestaat in de gehoorzaamheid aan den Koning; als goede onderzaten betaamt, bijzonder in des Konings minoriteit¹⁵. Aan het overwigt in Duitschland, aan stelselmatig verzet tegen uitbreiding der Spaansche magt, dacht de Koningin niet meer. — In Engeland Jacobus I zwak, wispelturig, voor doortastende maatregelen even ongezend als ongeschikt; begeerig naar toenadering tot Spanje, om aldus invloed bij Oostenrijk, ten gunste van de Duitse Protestanten, te verkrijgen.

249. Het twaalfjarig Bestand wordt eigenaardig naar den gang der kerkelijke geschillen verdeeld. Eerst werd de Hervormde Kerk aangevallen, zonder weêrstand (1609—1616); daarna ontstond er tegenwerking en strijd (1616—1618); bekroond door overwinning en herstel (1618—1621).

I. 1609—1616.

250. Reeds vóór het Bestand hadden de twisten in de Kerk eene onberustbarende hoogte bereikt. Reeds was de leer van Arminius verbreid, de aanvraag om revisie der Formulieren geschied, het beroep op de Overheid ter sprake gebragt, de regelmatige bijeenroeping der Synoden verzuimd of belemmerd. Bij de Gereformeerden was groot misnoegen en toenemende bezorgdheid ontstaan.

Fundamenten ter verandering van de Religie; a. het hard drijven van de noodzakelijke *revisie* van de Confessie en den Catechismus; b. de nieuwe verwarde

Pelagiaansche leer van *Arminius*, verspreid door 't gansche land; c. de hoogste magt in kerkelijke zaken, ook voor zoo veel de Gemeente Gods en haar geestelijke regering aangaat, gegeven aan de *Hooge Overheid*; d. het ophouden van de jaarlijksche *Synoden*, waarmeê de eenigheid der Kerken losgemaakt werd ¹¹.

1606. Nationale Synode eenparig door de Generaliteit toegestaan; doch „met Revisie van Belijdenis en Catechismus.” — *Arminius* en de zijnen beweerden dat de Revisie plaats hebben moest; de anderen dat ze plaats hebben mogt, als dit goed of noodig bevonden wierd; dat iedereen zijne bezwaren kon inbrengen, maar dat vooraf reeds elken band weg te nemen ongerijmd was. De Synode kon niet, om de mogelijkheid van dwaling, haar eigen Confessie in twijfel trekken; evenmin als een regter een eerlijk man, enkel omdat hij zondigen kan, tot onderzoek roept ¹¹.

1607. Mei. Voorbereidende Vergadering (*Conventus praeparatorius*) van predikanten en hoogleeraren, in 's Hage beschreven door de Staten-Generaal. — Met 13 tegen 4 stemmen (van *Arminius*, *Uytenbogaert*, en 2 Utrechtsche predikanten) adviseert zij dat aan de Formulieren verbonden blijven allen die ze onderteeekend hebben, tot dat bij iemand uit Gods Woord bewezen zal zijn dat ze in iets den Woorde Gods contrariëren; dat het oordeel der Nationale Synode gegrond zij, niet op eenige Confessiën, of op de gemeene overeenstemming van eenige Kerken, maar op den regel van Gods Woord; dat in de uitschrijving de clausule van Revisie door min kwetsende woorden vervangen worde, alhoewel de Confessie zal mogen overgelezen en in overweging worden gebracht.

1608. 14 Mei. *Arminius* en *Gomarus* ontboden voor den Hoogen Raad: *Gomarus* verklaart: „het zijn kerkelijke zaken die kerkelijk behandeld moeten worden.” De Hooge Raad en de Staten van Holland vermanen tot verdraagzaamheid. — De hoogleeraren geven geschriften uit.

1608. Oct. Vijf predikanten door de Classis van Alkmaar geschorst, omdat zij zich aan de Formulieren niet willen verbinden dan „voor zoo ver zij met de H. Schrift overeenkomen.” De Staten van Holland vorderen herstel. De Classis weigert, als zijnde, in kerkelijke zaken, aan de Overheid niet ondergeschikt.

1609. 20 Aug. De hoogleeraren voor de Staten van Holland. Als *Arminius* sprak, waren alle oogen en ooren geopend; als *Gomarus* sprak, liet men de hoofden ten meestendeele hangen en hij werd als met minachting gehoord” ¹¹. *Gomarus* verklaart dat hij met het gevoel van *Arminius* voor Christus regterstoel niet zou durven verschijnen. — De Staten bepalen dat de verschilpunten in eene Provinciale Synode zullen worden beslist.

251. De dood van *Arminius* maakte geen einde aan het geschil. Reeds onstonden ernstige beroerten, doorgaans in den zin der *Arminianen* gestild. Deze formuleerden hunne gevoelens in een vertoog, naar hetwelk zij *Remonstranten* werden genoemd. De Hervormden wilden dit in eene Provinciale Synode wederleggen. — Deze werd niet bijeen-geroepen; wel de *Haagsche Conferentie*, waar hunne *Contra-remonstrantie* ingeleverd werd.

1609. Arminius sterft. — *Vorstius* (1569—1622) in zijne plaats; hoogleeraar te Steinfurt, van zonderlinge gaven, geleerdheid, welsprekendheid, modestie, maar van slibberig verstand, die uit de Sociniaansche boeken eenige vreemde opiniën had aangenomen: reeds door de Academie van Heidelberg gecensureerd¹¹. Sterke tegenstand. Ook de Koning van Engeland waarschuwt (1611), „protesterende tegen het ongelijk, injurie, en schandaal gedaan aan de Gereformeerde Religie en tegen 't geweld aan de Alliantien, gefondeerd op de handhaving van de Gereformeerde Religie, door deze enorme indigniteit tegen de Kerke Gods”. — *Vorstius* wijkt naar Gouda. — 1611. Gomar, over het strijdvoeren verdrietig, wordt hoogleeraar te Middelburg, later in Saumur; in 1618 te Groningen. — *Polyander*, regt-zinnig, en *Episcopus*, remonstrantsch, worden tot hoogleeraren te Leiden benoemd.

Moeijelikheden te Leeuwarden. — Onlusten te Alkmaar. — Ernstige twisten te Utrecht, waar Frederik Hendrik, op naam der Staten-Generaal, aan het hoofd eener krijgsmagt, de zaak beslist. De oude Arminiaansgezinde Regering hersteld: 6 Apr. — zamenzwering ontdekt en gestraft.

1610. Jan. Vertoog of *Remonstrantie* der Arminiaansgezinden aan de Staten van Holland. Op kunstige wijs verbloemd, wat weldra bleek hun gevoelen te zijn omtrent de vijf punten; 1. verkiezing uit een voorgezien geloof; 2. algemeenheid van de voldoening van Christus; 3. vrije wil, of kracht van den verdorven wil ten goede; 4. ongenoegzaamheid der goddelijke genade ter bekeering van den zondaar; 5. mogelijkheid van afval der heiligen. — Stellingen die eene strekking hebben om de eere Gods, den roem des Verlossers, en de genade des Heiligen Geestes te verdonkeren, die het Evangelie omkeeren, de Christenen van allen vasten troost berooven, en der beoefening van nederige zelfverloochening en dankbaren ootmoed in den weg staan. De vrije wil de spil waar het gansche rad op draait¹¹. Voor-geven dat hiermede de leer der Formulieren in haar geheel blijft en zij met alle Gereformeerde Kerken in Europa eendragtig zijn. — Zij verzoeken eene Synode, onder der Staten voorzitting, oordeel, beleid en bestuur; volgens een door Uytenbogaert uitgegeven *Tractaat van het ambt eener hooge Christelijke Overheid in Kerkelijke zaken*.

1610. 22 Aug. Resolutie der Staten van Holland, zonder de Gereformeerde predikanten gehoord te hebben. Bij provisie de predikanten, van het gevoelen in de Remonstrantie uitgedrukt, van de censuren bevrijd; de aankomende leeraars zou men in het stuk der Predestinatie niet hooger noch zwaarder bezwaren dan in de vijf artikelen wordt verklaard.

23 Dec. Op aanvraag der Classen van Zuid- en Noord-Holland om in eene *Provinciale Synode* de Remonstrantie te wederleggen, *vriendelijke Conferentie* van 12 personen, 6 van wederzijde. — Dien ten gevolge (1611, 10 Maart) *Haagsche Conferentie*. De Gereformeerden leveren eene *Contra-remonstrantie* in, met opgave der regtzinnige leer in de vijf punten. — Op verzoek der Remonstranten, die ongaarne als tegenpartij der Kerk wilden beschouwd worden, liet men de Hervormde predikanten enkel als particulieren toe, zonder dat zij als Gedeputeerden der Classen werden erkend.

252. De Staten van Holland, als waren zij ook in geloofszaken oppermagtig, drongen, als christelijk liefdebetoon, aan de Kerk het dul-

den op van een leer welke zij voor onwaar, onbijbelsch, verderfelijk hield. Vrijheid van spreken werd aan de remonstrantschgezinden, vrijheid van tegenspraak weldra niet meer aan de regtzinnigen vergund.

1611. 20 Mei. Resolutie der Staten van Holland. Bij provisie de leeraars gelast elkander met broederlijke en christelijke liefde te bejegenen; sober en matig van de betwiste punten in de predikatiën te handelen. — Vrede en rust moet met de waarheid vergezelschap gaan, om godzalig of christelijk te kunnen wezen. De Staten trokken aan zich en onttrokken aan de kerkelijke opzieners het oordeel over de leerpunten. Met hen die men sustineert opiniën te drijven strijdig met de goddelijke waarheid, te houden kerkelijke en christelijke gemeenschap, is eene gewetenszaak, die wel moet worden onderzocht aan Gods Woord, of ze geoorloofd is en in hoeverre; die gemeenschap vooraf te gelasten is conscientiedwang.

15 Nov. Resolutie der Staten van Holland. Bevestiging van het vorige besluit; die er tegen handelen, zullen, als wederhoorigen, worden gestraft.

3 Dec. Resolutie der Staten van Holland. Zij gelasten omtrent 1. de volkomen voldoening van J. C., 2. de regtvaardigmaking, 3. het zalmakend geloof, 4. de erfsonde, 5. de zekerheid der zaligheid, 6. de volkomenheid des menschen in dit leven, niets anders te leeren dan doorgaans in de Christelijke Gereformeerde Kerk geleerd wordt en in deze landen tot dusver geleerd is. Nu verzochten de Gereformeerden ronde verklaring over deze punten; de Remonstranten weigerden dit, en werden door het gezag der Staten van Holland weldra hiervan vrijgesteld.

253. Dergelijke handelwijze, terwijl de Nationale Synode geweigerd of telkens uitgesteld werd, sterkte de Remonstranten in hun opzet en eisch. Eene nieuwe poging ter vereeniging werd in de *Delftsche-Conferentie beproefd*. Nadat ook deze mislukt was, schreven de Staten een *Accommodatie-formulier* uit. Ook gaven zij reeds vroeger, door het gebruik der onregtmatige *Kerkordening van 1591* te vergunnen, den remonstrantsch-gezinden Magistraten de magt om predikanten aan te stellen, door wie de arminiaansche leer aangeprezen werd.

1612. 24 Maart. Vergunning om de kerke-ordening van 1591 (§ 224) te gebruiken. — Aug. Resolutie om de Steden die zwaarigheid maken, te bezenden en te bewegen om zich met de meeste adviezen te conformeren.

1613. 26 Febr. *Delftsche Conferentie*, op aanzoek van Willem-Lodewijk; drie Gereformeerden en drie Remonstrantsche predikanten. De Gereformeerden verzoeken duidelijke verklaring of men buiten de vijf punten geene zwaarigheid heeft en zich met de zes artikelen der Resolutie van 3 Dec. 1611 vereenigen kan; de Remonstranten willen enkel hooren of hun vijf artikelen in het oog der tegenpartij dragelijk zijn of niet; deze kan dit niet onbepaald verklaren, maar is bereid om te handelen over een ontwerp van verdraagzaamheid.

1613. 5 Maart: Resolutie waarbij aan de drie Gereformeerde predikanten het inleveren van een opstel gelast wordt ter vereeniging. — Deze onderscheiden het tolereren van een gevoelen, en het toelaten dat het geleerd worde. Ongehoord is

het predikanten in het leerambt te dulden die openlijk hun verschil van de leer der Kerk hebben verklaard, maar zij willen het gevoelen dulden; mits *a.* de Remonstranten het voor zich houden, tot aan de beslissing der Synode; *b.* rondelijk verklaren dat zij overigens de leer der Formulieren in alles voor schriftmatig achten; *c.* zich onderwerpen aan het oordeel der klassen en Synoden, *d.* en dat de jaarlijksche Synoden hersteld worden.

1613. 6 Maart. Brief van Jacobus I. De Koning schrijft dat de quaestiën beter door openbaar gezag dan door de twisten der theologanten worden gestild; met verbod om de disputen op den predikstoel te brengen. — Arminianen ook hierdoor stouter, de Gereformeerden bekommerd. — Traktaat van de Groot over de *Godsdienstigheid der Staten van Holland*. — De Staten wilden nu een leerformulier voor de predikanten in Holland en West-Friesland; *a.* onnoodig, zoolang men de onschriftmatigheid der bestaande Formulieren niet bewees; *b.* nadeelig; wat de waarheid afaat, strekt tot voordeel van den leugen; *c.* ongeoorloofd; want de ware Christelijke Gereformeerde Religie was gevestigd; niemand mag eens anders conscientie binden, de Overheid zou grijpen in een vreemd ambt, en het zou, bij weigering der regtgevoelende leeraars, zeer onbillijke begunstiging der Remonstranten zijn ¹¹. — Desniettemin tracht Barneveld dergelijke Resolutie door te drijven. Van daar (1614. 23 Jan.), waarschuwing der Staten om niet bovenmate wijs te willen zijn; niet te leeren dat God eenigen geschapen heeft ter verdoemenis, of de menschen tot de zonde noodzaakt, of tot de zaligheid hen noodigt aan wie Hij besloten heeft ze niet te geven; inplanten dat de onverdienbare genade Gods in Jezus Christus het begin, midden en einde der zaligheid is. — De Gereformeerden er tegen. *a.* Men kan niet te hoog gaan, als men blijft binnen de palen van Gods Woord. *b.* De Gereformeerde leer wordt gebrandmerkt door valsche voorstelling. *c.* Met de dwaalleer van de verkiesing uit een voorgezien geloof is de genade onvereinigbaar. Eenvoudigen en zwakken moet men verdragen; niet die zich verstandig achten, de waarheid lasteren, en anderen aftrekken. Geen rust hierdoor, omdat het voorschrift, in den zin der Remonstranten uitgelegd, niet aannemelijk is; de Gemeenten niet bevredigd zullen zijn; de twisten van de Academie op den leerstoel zullen worden gebragt. Liever geve men bevel aan de Remonstranten om zich te houden aan de Formulieren (daar zij de gevoelens van ondergeschikt belang achten en aan de Overheid dit regt toekennen), of roepe de Nationale Synode bij een ¹¹.

254. De Hervormden, onvermogen, zouden gaarne, bij minnelijke schikking, de kerken hebben verdeeld; de Remonstranten, bijkans meester, konden niet met de helft te vrede worden gesteld. Er bleef dus, waar de prediking uitsluitend aan Remonstrantsche leeraars opgedragen was, den verongelijkten niet over dan, met prijsgeving der kerkgebouwen, in huizen en schuren te gaan. Doch, ziet! ook deze zamenkomsten werden verboden, belet, met geldboete, ontpoortering, en uitbanning gestraft. Uit vele Kerken verdreven, werd de kerkleer ook daar buiten niet meer geduld.

Bij uitzondering te Leiden, gelijk getal remonstrantsche en contra-remonstrantsche predikanten, „die met elkander kerkeraad hielden, elk op zijn beurt predikten en het Avondmaal bedienden, gaande de lidmaten zoodanigen hooren als zij verstonden met goed geweten te kunnen doen”¹¹; eene schikking elders vruchteloos beproefd. — De regtzinnigen sedert lang reeds bemoeijelijkt. Zoo, bijv. Geselius te Rotterdam, een predikant onbesproken in leer en leven, die zich onderworpen had aan de Resolutie van 20 Mei 1611, gelast alle zijne collegas te erkennen voor zuiver en gezond in de leer; beschuldigd, omdat hij in 't algemeen gesproken had van tot den bloede toe te wederstaan (*Hebr.* 12, v. 14), lijdende ten onregte; vervolgens afgezet; eindelijk daar hij, op verzoek van eenige honderden ledematen, in de huizen, tegen het verbod der Vroedschap, zamenkomsten van meer dan 20 personen hield, (14 Febr. 1612, 's morgens om 5 uur) met Schout en diefleiders, buiten de poort gebragt.

Vooral na 1614 scheiden de verdrukke contra-remonstranten zich af. — Zij weigerden geenszins, met onderwerping aan de willekeur van den Souverein, uit de openbare Kerken te gaan, en getroostten zich dit veel liever dan, om het gebruik der gebouwen en het genot van tractementen, iets tegen Gods Woord en eene goede consciëntie te doen¹¹.

28 Nov. — 22 Dec. Beraadslagingen der Staten van Holland. Bij Resolutie van 22 Dec. de vroegere besluiten gehandhaafd. Evenwel verscheidene Steden weigerachtig. Oldenbarnevelt wilde dat, bij gebrek van eenparigheid, met de meeste stemmen zou worden geconcludeerd; en dat er al of niet tolerantie zijn zou, naar goedvinden der plaatselijke Overheid.

Velerlei beroerten in de Gemeenten door het opdringen van remonstrantsche leeraars en de verdrukking van contra-remonstrantsche predikanten; te Oudewater, Schoonhoven, Gouda, Hoorn, Warmenhuizen, Heusden. — Burgemeesters en Vroedschappen verkiezen een nieuwen kerkeraad, noodzaken de contra-remonstrantsche leeraars, in den zin der Resolutiën, broederlijk met de overigen te verkeeren; beletten afzonderlijke bijeenkomsten; maken van hun overmagt ten behoeve hunner vooringenomenheid gebruik. — De handelwijs der Hervormden die, moedeloos, de kerken verlieten, noemde men *scheurmakerij*.

255. Maurits had, na 1609, in den oorlog over de erfopvolging in het Hertogdom Gulik, ten behoeve van den Keurvorst van Brandenburg, nieuwen krijgsroem behaald; maar de weifelende en spaanschgezinde staatkunde van het Fransche Hof gaf de Duitsche Protestanten aan het overwigt van Oostenrijk prijs. — Met de binnenlandsche geschillen liet de Stadhouder zich weinig of niet in. Wel verre van zich boven de Staten van Holland te willen verheffen, had hij onheusche bejegening van den magtigen Advocaat verduurd, en zou welligt nog langer, tot spijt van Willem-Lodewijk, de verdeeldheden over de Religie lijdelijk aangezien hebben, zoo niet Oldenbarnevelt van den tot dus ver onzijdigen Stadhouder hulpbetoon tegen de Gereformeerden gevergd had.

1610. Sept. Maurits, aan het hoofd van de krijgsmagt der Bondgenooten, vermeestert het sterke Gulik. — 1614. Palts-Neuburg wordt door Spanje ondersteund. Spinola, met 3000 man, wil het Guliksche bezetten, door Maurits tegengehouden; deze bemagtigt Emmerik, Rees, en Ravensberg.

Het Bestand had Oldenbarnevelts invloed versterkt. Maurits ondervond het. In 1609 zijne tusschenkomst noodig in moeilijkheden te *Alkmaar* door den onregtzinnigen predikant *Venator* ontstaan; 24 Dec. had hij er de Regering aangesteld; reeds 22 Febr. 1610 buiten zijne medewerking, veranderd (21 aanhangers van *Venator*, en 6 regtzinnigen. De belegering van Utrecht (§ 251) tegen zijn gevoelen. — Men trachtte in 1614 hem het bevel te onthouden over den Gulikschen togt; zoodat hij, verontwaardigd uitriep: „het zijn voorwendsels alle die redenen die voortgebragt worden om mij alhier te houden tegen mijne eer en reputatie; achtende beter van het Land voor alle mijne diensten te hebben gemeriteerd.” — Ook zocht men bezwaar tegen het aannemen der hem uit Engeland overgezondene Orde van den Kouseband.

II. 1616—1618.

256. Aldus was er wezenlijke vervolging tegen de belijdenis, waarvoor de Vaders gestreden hadden en die tot hoeksteen van den Staat gelegd was. Gehechtheid aan de Gereformeerde kerkleer werd door stedelijke Overheden als oproerigheid gestraft. De boog was sterk gespannen; ook in Holland bleek dit. De eerste gewigtige tegenstand ging uit van Amsterdam. Nu ving een strijd aan die, van de zijde der Gereformeerden, in den beginne althans, slechts verdedigenderwijs en om gewetensvrijheid gevoerd werd.

1616. 18 Maart. Resolutie der Staten van Holland. De onderlinge verdraagsaamheid nader aanbevolen; of straffe van perturbateurs van de gemeene rust. — Zes steden maken zwarigheid; Amsterdam, Enkhuizen, Edam, Purmerend, Dordrecht en Schiedam. — 24 April; bezending der Staten naar Amsterdam; H. de Groot beweert dat de Remonstrantsche leer het fundament, namelijk Christus, behoudt en dus in de Kerk kan worden geduld. Die van Amsterdam vreezen, uit zoodanige *tolerantie*, invoering van nieuwigheden, verdrijving van de Gereformeerde leeraars, en gedurige onrust der Gemeente. Zij willen „de ware Christelijke Religie maintenir, waarvan over de vijftig jaren hier te lande exercitie is gedaan, en achtten het ondienstig daarin de minste verandering te doen, tenzij bij wettelijke Synode rijpelijk geëxamineerd. Ook kunnen zij niet toestaan dat, onder den naam van hun Stad, eenige Placaten, veel min d' executie, tegen die van de Religie zouden worden gestatueerd”¹¹. Zij ontzeggen aan de Staten absolute superioriteit in kerkelijke zaken, waardoor alle kerkelijke vergaderingen overbodig worden, de politieke personen het ambt van theologanten waarnemen en de kerke-dienaars bloote huurlingen zijn; keuren de kerkordening van 1591 af; geven in bedenking om de intercessie van den Prins te verzoeken, als Stadhouder der Provincie.

De Hervormden, in naburige gemeenten te kerk gaande, gescholden voor *slijkgeuzen*. Dit loopen naar elders werd 's winters moeilijk, vooral aan ouden en zwakken; zij die bleven bij de Gereformeerde Religie, misten de vrijheid aan sectarissen verleend.

1616. 21 Junij. Placaat van *Schieland* tegen de conventikelen. Verbeuring van huis, schure, barg, schip, schuit, veld, of andere plaatsen waar ze gehouden zijn. Predikant en eigenaar beboet, elk met f 300, bij lijfswang; met bedreiging aan de Schouten van verlies van officie en arbitrale correctie, zoo de keur niet volkomen wordt achtervolgd. — Gematigder dan de bloedplacaten maar van gelijke strekking ⁹⁷.

1616. *Gouda*. De Magistraat verbiedt de bijeenkomsten: 2 burgers ontschutterd en ontpoorterd, aan 3 neering verboden, 2 uit de stad gezet.

Schoonhoven. Reeds in 1614 de Gereformeerden vervolgd. — 1615. Aan een predikant en aan een ouderling de stad ontzegd; de tusschenkomst van het Provinciale Hof door de Gecommitteerde Raden belet; 5 ouderlingen en diakenen ontpoorterd, hun neering verboden; acte hiervan geweigerd. Als zij verklaarden zich te beroepen op den oppersten regter Christus, zeide de burgemeester, spotwijze: „doe dat, doe dat”. De uitspraak door de Staten bevestigd en, toen zij iets wilden antwoorden, zeide Barnevelt: hier valt geen repliek.” — Die buiten de Stad hun neering wilden gaan doen, werd dit belet door het niet iken van gereedschap, of door boete van 25 gouden ridders.

's *Gravenhage*. Rosaeus, de eenige rontra-remonstrantsche predikant, gelast in eenigheid met Uytenbogaert te verkeerren, ook aan het Heilige Avondmaal. Hij weigert de Resolutie van 1614 aan te nemen en wordt geschorst. Barnevelt zeide hem: „daar staat gij nu alleen”, omdat alle zijne ambtgenooten hem hadden verlaten; doch hij antwoordde: „och neen, mijn Heer, maar God de Heer is met mij, en zooveel duizend vromen als nog in 't Land zijn” ¹¹. — Vele lidmaten verzochten herstel des geliefden leeraars, en begaven zich ter predikatie naar Rijswijk.

Geen uitzigt voor de Contra-remonstranten; „van op het kussen te komen niet de minste apparentie. Zelfs toen zij de standvastigheid bemerkten der Regenten van Amsterdam en daarna de goede affectie van den Prins, konden zij zich zoodanig eene uitkomst niet verbeelden” ¹¹.

257. Tegen de wederstreving der burgerijen riep Oldenbarnevelt de hulp ook van den Stadhouder in. Spoedig bleek het dat zijne berekening omtrent de onderdanigheid van Maurits, ook tegen zijne overtuiging en geweten, gefaald had. Tot partijkiezen gedwongen, verklaarde hij, volgens zijn eed, de Gereformeerde Godsdienst, pilaar en vastigheid van den Staat, te zullen beschermen. Aan geen verdrukken van de Remonstranten werd door hem gedacht. Veel zou zijn gewonnen, indien slechts aan het verdrukken van de Gereformeerden een einde gemaakt wierd; indien de gewetensvrijheid der Contra-remonstranten, door het niet verstooren hunner bijeenkomsten, erkend, indien hun, in de groote steden althans, een eigen kerkgebouw verleend, indien, na deze tijde-

lijke schikking, het oordeel over de theologische geschillen, niet door den Magistraat, maar door eene wettige Nationale Synode, geveld wierd.

1617. Jan. De Gereformeerden in 's Hage maken een groot huis gereed ter prediking. Verbod van den Magistraat. Voorspraak van Maurits; zij vergaderen in het huis van 's Prinsen boekhouder, en verzoeken eene openbare vergaderplaats. Barnevelt geeft aan Maurits te kennen dat „de Staten van Holland niet zouden kunnen nalaten hem af te vorderen handbieding tot conservatie van hun openbaar gezag”. — 14 Jan. Plegtige bijeenkomst van de Hooge en Provinciale Raad, de Rekenkamer, den stedelijken Magistraat, met de Gecommitteerde Raden. Maurits laat zijn in 1586 gedanen eed voorlezen; de Staten hebben zich met hem verbonden om, tot hun laatste druppel bloeds, de *Gereformeerde Religie*, oorzaak van den strijd, te beschermen: „Die Godsdienst zal ik handhaven, zoo lang ik leef”. In de toenmalige omstandigheden, een moedig besluit (*heroicque resolutie* ⁹¹).

Het contra-remonstrantsch gevoelen was de kerkleer, de leer der oude Hervormden, „die,” zeide Maurits, „mijn heer Vader op den zetel hebben gebragt” ²⁰. Barnevelt zeide: „ik ben geen theoloogant;” Maurits zeide: „zoo ben ik ook niet; laat ons dan de theologanten bijeenroepen, de Synode vergaderen en daar de quaestie decideren; zoo komen wij er af” ¹¹. De predikant Triglandt verzocht hem met autoriteit te bewerken dat vrije exercitie van de Religie vergund werd, ten minste in particuliere huizen en schuren; dan hadden zij nog wel moed d' Arminianen dood te prediken. Maurits zeide met verwondering en ernst: „Hoe! zouden wij nu in huizen en schuren gaan? de kerken komen ons toe; wij zullen ze ook hebben.” Triglandt wenschte daarop „dat God de Heere zijn zegen daartoe wilde geven” ¹¹. „Gevaarlijke geschillen, waarin de proceduren wel vreemd vallen en schijnen te strijden tegen alle maximen van Staat, immers zoo directelijk met de oude en vaste fundamenten van den onzen dat hij wel stokblind moet zijn die niet ziet dat, door onderdrukking van de Gereformeerde Religie, om welke de oorlog veertig jaren met zonderlingen zegen van God Almagtig gevoerd is, ook noodzakelijk moet volgen het verlies van de verkregene vrijheid des Vaderlands” ⁹¹.

„Het was niet te helpen,” zeide Maurits „met elkander uit de dienst te stooten,” en, toen Uytenbogaert antwoordde dat „Z. Exc. en de Staten, als wien de rust van 't Land en de Kerk zonderling bevolen was, de zaak behoorden bij de hand te nemen en den onderdanen in billijkheid de wet te stellen,” repliceerde hij „dat het ook met autoriteit niet te doen was, dat de partijen elk eene Kerk moesten hebben, daar zij mogten prediken, naar hare gezindheid; dat ook elk zijn Avondmaal afzonderlijk houden moest; dat de zaak anders niet ligt zonder bloedvergieten afloopen zou. De Contra-remonstranten, waren wel zoo sterk, dat ze niet lijden zouden verdrukt te worden, gelijk men voor had; ook zou dit different niet dan door de wapenen worden gedecideerd” ¹⁹.

258. Het opzienbarend besluit van den Stadhouder, het misnoegen der meeste Gewesten, en het volhouden van Amsterdam bragten bij de remonstrantsche Overheden minder vrees dan verbittering te weeg. Dus ging de verdrukking haar gang; de stedelijke Magistraat steunde op

het gezag der Staten tegen de klagten der burgerij. Evenwel de zaak nam, voor de Regenten, een ernstiger keer, toen het deelnemen van Maurits aan de godsdienstoefening der contra-remonstranten de scherphheid der tweespalt, ook onder de magtigen in den lande, had geopenbaard.

Schoonhoven. 5 Maart 1617. De predikant der dolerende Kerk door den baljuw van den predikstoel afgerukt en uit de stad gevoerd. — 12 Maart. De zakke-dragers gelast de loots af te breken, in het bijzijn van den eigenaar, op verbeurte van *poorterregt*. — 26 Maart: de predikant door den baljuw in het gebed gestoord en gevankelijk weggevoerd. — De binnenmoeder van 't Vrouwenhuis van haar dienst ontzet, omdat zij buiten ter preke ging. — De magistraat liet 60 spiessen doorzagen, de bovenste einden halve pieken blijven, van de ondereinden polsen of knodsen maken met scherpe ijzeren pennen, om, zoo men zeide, op de kop te slaan die den Magistraten de voet op den nek wilde zetten.

31 Maart. De Magistraat van *Utrecht* verbiedt alle conventikelen in huizen, kerken, kloosters, velden, bij dag of nacht; ook het gaan ter preke, zelfs buiten de Provincie; op straf van verbod van neering, ontpoortering, en uitzetting.

Krachtvolle toespraak van Willem-Lodewijk was voor Maurits, bij minder vastheid van overtuiging, onmisbaar. Nog in Maart 1617 schrijft Maurits: „Het is hier zoo gesteld dat het veel zijn zou, indien den Gereformeerden te Rotterdam, Schoonhoven, Brielle, het prediken in een huis of schuur vergund wierd. Uytenbogaert en de zijnen beweeren dat zij de ware Gereformeerde Kerk zijn en dat deze twisten er altijd zijn geweest.” Het antwoord is: „zoolang men, waar de Arminianen meester zijn, de beurtelingsche prediking niet verkrijgt, is er geen uitzigt op schikking. Onder het masker van religie wordt hier iets anders gesmeed. Ik laat aan de Gereformeerde Kerk van geheel Europa beslissen of Uytenbogaert gelijk heeft. Uwe Exc. zorge zich niet door goede woorden en kunstenarijen te laten terughouden in het wel aangevangen werk.”

Amsterdam zeer contra-remonstrantsch: op uitnoodiging van den kerkeraad, vergadering van *correspondentie*: om met andere getrouwe Gereformeerde predikanten broederlijk in overleg te treden¹¹. — Geen 100 Remonstranten; 5 Febr. hun eerste vergadering; doch (19 Febr.) opschudding en plundering.

April. Fransche troepen in dienst der Republiek, op verzoek der Regentes, naar Frankrijk gezonden; tegen het advies van Maurits, die evenwel (tot groot verdriet van Willem-Lodewijk) zwicht. Was dit doordrijven van de Staten van Holland om te believen aan het Fransche Hof? Of was het omdat men op verzwakking van den Stadhouder en reeds op het werven van waardgelders (§ 259) bedacht was?

9 Julij. De *Kloosterkerk* in 's Hage, voor de contra-remonstranten in orde gebracht, ofschoon nog niet gereed, door hen ingenomen en bezet met hun vergadering en predikatie; kwam eigenlijk de Groote Kerk hun toe, veel meer de Klooster¹¹. — 23 Julij. Maurits woont er de godsdienstoefening bij. Dit was de oorlogsverklaring aan den Advocaat. De scheurkerk werd de Prinsenkerk. Louise de Coligny en Frederik-Hendrik blijven in de Groote Kerk.

258a. Door onderlinge toegeeflijkheid was en bleef nog het geschil voor schikking vatbaar. Mits aan de Oud-Gereformeerden vrijheid van godsdienstoefening verleend wierd; mits de tegenpartij niet bij uitsluiting de Gereformeerde kerken bezet hield; mits de hoop op kerkelijke beslissing niet wegviel; mits de stedelijke Overheid van geweld, in het doordrijven van haar eigendunkelijk en partijdig goedvinden, afzag. Ter rustverkrijging op dergelijken voet werd door Maurits en Willem-Lodewijk geen arbeid of moeite gespaard.

Eene Nationale Synode moet er zijn; maar vooraf moeten de contra-remonstranten hersteld worden in hun vorigen staat, waarin zij zonder eene Synode gedeposeerd zijn. „Aan d' oude Gemeente moet worden toegestaan hare prediciën wederom te houden in de kerken, 't zij bij beurte of dat men elke partij eene bijzondere kerk inruime, en zoo dat, naar de menigte der toehoorders, ook geobserveerd worde het getal der predikanten" ⁹¹.

De regtspleging op de klagten tegen de stedelijke Regenten aan het Provinciale Hof te onttrekken onverdragelijk; „catilinarische praktijken en machiavellistische streken" ⁹¹. Ook wordt het zeer vreemd gevonden dat men in de vergadering der Staten van Holland wil voorstellen dat de Magistraten het krijgsvolk tegen die van de oude Religie zouden magt hebben te gebruiken; de conservatie van 't Gemeenebest zou veeleer vereischen dat tegen al zulke *criminaliter* wierd geprocedeerd. Extremiteiten voor alsnog niet raadzaam, maar, wordt er geen bekwaam middel van redres getroffen, de Arminianen zullen stof en occasie nemen om de zaken tot extremiteiten te laten komen" ⁹¹. Met de meerderheid der Provinciën zal men op het behoud van den Staat moeten bedacht zijn; door bescherming van de Gereformeerde Godsdienst, zuil der vrijheid van de Vereenigde Gewesten.

Mei. Pogingen van Zeeland, Gelderland, Friesland, en Groningen, alsmede van de zes hollandsche Steden, om de Staten van Holland tot eene Nationale Synode te bewegen. — 16 Junij: die van Holland verklaren met de zaak bezig te zijn (tot hoe lang?).

Het ware te wenschen dat de Remonstranten zoo wijs waren dat zij den contra-remonstranten goedwillig toestonden de openlijke exercitie hunne religie in de kerk, *waardoor zij immers zouden houden de autoriteit waarop zij zoo zeer staan* en met één rust en vrede maken door het gansche land, beide in politie en kerk, ook zich van groote opspraak en suspicie ontlasten," ⁹¹.

259. De Staten van Holland, wel verre van tot zachtheid en toegeeflijkheid te worden gestemd, stellen zich schrap tegen de Kerk, tegen den Stadhouder, tegen de Unie, tegen het meerendeel der burgerij, tegen een aanzienlijk gedeelte zelfs der stedelijke Vroedschappen van hun eigen Gewest. Met geringe meerderheid drijft Barnevelt ook nu door wat hij goedvindt. De Nationale Synode geweigerd, het nemen van waardgelders in de steden vergund, het beklag bij Hoven en Regtbanken ontzegd, de ondergeschiktheid van het krijgsvolk der Generali-

teit aan de Provinciale betaalsheeren gevergd. *Scherpe Resolutie* inderdaad; volledige toepassing van Barnevelts beginsel omtrent der Staten oppermagt, in de toenmalige omstandigheden, bijkans aan oorlogsverklaring gelijk.

1617. 4 Aug. *Scherpe Resolutie* door de Edelen en 9 steden. Een der meest roekelooze besluiten die ooit genomen zijn.⁹⁷ — *a.* Aanbod van *Provinciale Synode*, onder autoriteit en directie der Staten; *b.* de Steden gemagtigd krijgsvolk aan te nemen, tot uitvoering van de Resolutiën der Staten en tot hun eigen verzekerdheid; *c.* geen klacht in deze religie-zaken over de stedelijke Regenten dan aan de Staten, nul en van onwaarde wat bij eenige Collegiën van Justitie daartegen zal worden gedaan; *d.* last aan alle oversten en krijgslieden om, niettegenstaande eenige andere bevelen, aan de Staten of stedelijke Regenten gehoorzaam te zijn.

Maurits schrijft: „De Staten van Holland hebben zoo buitensporige Resolutiën genomen, dat ik voorzie eene scheuring ook in den Staat. Al het fenijn is daarin gelegen en er blijkt klaarlijk uit dat zich de Advocaat is makende Dictator van Holland: strekt ook merkelyk tegen de ware Gereformeerde Religie en onzen persoon, dewijl men daartoe het krijgsvolk begint te gebruiken.” Volgens Willem-Lodewijk zullen zij zich nu door niets in hun opzet laten terughouden: men moet hen, of in alles laten begaan, of, wanneer men zich verzet, bedacht zijn op het onheil en de wanorde waarmeê zij den Staat in de uiterste verwarring zullen pogen te brengen. De welgezinden moeten met kracht opkomen tegen deze nieuwigheden, strijdig met de grondregels van den Staat. *a.* Geen verandering van de Gereformeerde Godsdienst door de Staten, zoodat men de kerken aan de Gereformeerden ontnemt; *b.* geen gebruiken of beëedigen van het krijgsvolk, of aanwerving van nieuwe troepen, tegen de Gereformeerden; *c.* geen stremming van den loop der Justitie⁹¹.

De *Scherpe Resolutie* verklaarbaar. Zoo de Staten niet wilden wijken, moest er wel uitkomst in verdubbeling van geweld worden gezocht; welligt, naar Barnevelts oordeel, slechts de noodzakelijk geworden ontplooiing van hetgeen in het door hem aangenomen beginsel der gewestelijke Souvereiniteit vervat was. Maurits, kapitein-generaal, van de krijgsmagt zeker, zou niet dulden dat de garnizoenen tegen de contra-remonstranten wierden gebruikt. De meeste stads-regeringen waren magteloos; de schutterijen, even als de bevolking, grootendeels contra-remonstrantsch. Door de Gerechtshoven werd aan de uitgezette burgers regtsingang tegen de Regering verleend. Schier onoverkomelijk bezwaar. Dus zwichten? Geenszins; één forsche maatregel zou de Staten meester maken van het leger en van de regtsmagt. Gevaarvol, en ook onwettig, althans in zoover zij de soldaten der Unie, indien ze hun kapitein-generaal gehoorzaamden, met afdanking dreigt. Een burgeroorlog lag in de *Resolutie* opgesloten⁹⁷.

260. Uitzigt op minnelijke schikking verdween. De stedelijke Regenten nemen waardgelders aan, eischen een nieuwen eed van de burgerij, en vermeten zich bevelen te geven aan de soldaten door de Provincie betaald. Maurits handhaaft zijn gezag over het krijgsvolk;

vijf Gewesten worden het eens dat de Nationale Synode plaats hebben zal, en, zoowel in Holland als in Utrecht, is afkeer en haat het gevolg van aanmatiging en geweld. Nu althans scheen voor de partij van Barneveldt terugwijken raadzaam. Desniettemin werd de meerderheid der Staten van Holland door zijn invloed tot het betoonen van de uiterste hardnekkigheid geleid.

Verdenkingen, lasteringen, tallooze schotschriften aan wederzijde, altijd scherp en dikwijls ongerijmd. — De Prins beschuldigd van te streven naar hooger gezag. Barneveldt van door Spaansch geld omgekocht te zijn. Grenzenlooze hartstogtelijkheid.

Verscheidene Steden, Haarlem, Gouda, Schoonhoven, Hoorn, Rotterdam, nemen waardgelders aan; 1800 in Holland. — 28 Aug. In de Stad Utrecht vooreerst 600 tegen die, in kerkelijke of politieke zaken, den staat van den lande van Utrecht zouden willen troubleeren. — „Olie in 't vuur: de burgers en inwoners, die geen Arminianen waren, wisten niet hoe zij het hadden, of zij gevangen of geslagen, verkocht of geleverd waren. Niet te min hielden zij zich zoo stil als zij konden. Voorts wilden de Magistraten de burgers een anderen eed opleggen; dit altereerde de gemoederen nog veel meer; zoodat zij gingen doleren aan Z. Exc. en aan de Hoven van Justitie, waardoor de Magistraten oorzaak namen eenige te ontpoorteren en den Steden te ontzeggen, ook d' een en d' ander op den hals gevangen te zetten” ¹¹. — Te Leiden op de Breestraat bij 't stadhuis houten staketsel voor de waardgelders (de *Arminiaansche schans*). Eenige honderden burgers, om weigering van nieuwen eed, ontschutterd; sommigen ontpoorterd.

1617. Sept. Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend tegen de Resolutie op zoo gewigtige punten bij meerderheid, niettegenstaande contradictie van vele notabele leden en in het afwezen van andere. De Hooge Raad besluit de Resolutie niet te achtervolgen. — 29 Sept. Maurits brengt onverwachts bezetting in *den Briel*, om de aanneming van waardgelders, in eene plaats van zooveel militair gewigt, te verhoeden. — 6 Oct. De gezant van Engeland klaagt over de verdrukking van de aanhangers der zuivere oude leer; wijst op de Unie, raadt tot Nationale Synode. — 3 Nov. Du Maurier, gezant van Frankrijk, vermaant tot eendragt. — 11 Nov. Besluit der Staten-Generaal om eene Nationale Synode te *Dordrecht* te houden; onder ernstig protest van Holland, Utrecht en Overijssel. — 26 Nov. Maurits schrijft aan de steden van Holland; klaagt dat *men*, tot verkleining van zijn gezag over 't krijgsvolk, aan de bezettingen een nieuwen eed afvergt; bezoekt sommige steden, en raadt de Vroedschappen tot bewilliging in de Nationale Synode. Te Leiden de schutterij in de wapens en de poorten niet te vroeg open, om den Prins, zoo hij komen mogt, te kunnen afwijzen. — Dec. Vergadering der Staten van Holland. Vruchteloos eene Nationale Synode door de zes Steden in overweging gebracht. — *Haarlem* verdedigt de Scherpe Resolutie.

1618. Jan. Maurits naar *Nijmegen*; verandert de Regering. Hevige protesten, ook in Holland. De Stadhouder door de Staten van Gelderland om zijne wijsheid en voorzigtigheid bedankt. — Feb. Filips-Willem sterft; Maurits wordt Prins van Oranje. — Mei. Hij beweegt de Staten van *Overijssel* om te bewilligen in de Nationale Synode.

Sommigen uit de partij van den Advocaat wilden zich meester maken van steden, Schoonhoven, Woerden, enz.; wapenen aanschaffen; de Huizen te Duurstede, ter Eem, en te Abcoude bezetten. — Jan. Maurits te Utrecht; vermindering der waardgelders ter sprake gebragt. — Junij, in de Staten van Utrecht gehandeld over afdanking der waardgelders, afgevaardigden naar 's Hage om met den Prins te spreken; doch deze keeren, op raad der Barneveltsgezinden, onverrigter zake terug.

III. 1618—1619.

261. Aldus zou, door eene gewapende meerderheid der Staten van ééne Provincie, ten nadeele der Hervormde Godsdienst, de wet worden gesteld aan de Kerk, aan de burgerij, aan vijf Gewesten, zonder dat er op den aard en eisch der Unie van Utrecht en op de onverbrekelijkheid van den door geloofseenheid gelegden band gelet wierd. Zoodanige overheersching kon en mogt niet worden geduld. Weifeling en uitstel zou, bij toenemende spanning, leiden tot scheuring en burgerkrijg, dubbel verderfelijk om het naderend einde van het Bestand. Spoedige en krachtige tusschenkomst der Unie was het eenige middel van behoud. De Algemeene Staten namen een afdoend besluit. De afdanking der waardgelders, met kloeke beradenheid, te Utrecht hoofdzetel der Remonstranten, door Maurits geschied, bewees dat Barnevelt eigen kracht te hoog had berekend, en dat, nu hij in roekelooze vaart een kloeken en standvastigen wederpartijder ontmoet had, zijn overmoed geen overmagt was.

12 Julij. De Generale Staten verklaren de waardgelders „tegen d'orde, dienst en welvaren van 't Land en tot ontrusting en wantrouwen der ingezetenen.” — 14 Julij, de zaak in handen van den Raad van State, om met Z. Exc. en Graaf Willem te adviseren.

23 Julij. De Algemeene Staten zenden den Prins, Stadhouder van Utrecht, met acht personen uit hun midden, derwaarts, „om, met inductie of anders met de bekwaamste middelen, het afdanken en voorts het consent tot de Nationale Synode te weeg te brengen.” — De Staten van Holland belasten de officieren van het krijgsvolk te Utrecht niets te doen dan op last van de Staten van Utrecht of Gecommitteerden der Staten van Holland; met sommatie op den eed aan dezen, als *betaalsheeren*, gedaan. — 24 Julij, Hogerbeets, Grotius, en anderen naar Utrecht.

25 Julij. Aankomst van den Prins; gesprek met de remonstrantschgezinde predikanten; hij zou niet lijden dat iemand, ter oorzaak van de Religie, verdrukt wierd. — 26 Julij. Gesprek met de hollandsche Afgevaardigden. Volgens de Groot, zeide de Prins: „Men zou de Magistraten wel beschermen, maar eerst willen weten hoe zij regeren zouden. Men had vijf valsche punten zoeken in te voeren in de Godsdienst; men had hem willen ontzetten van zijn stadhouderschap en ten lande uitjagen; hij had hierin orde gesteld; hij wist wel wat hij deed; hij had vijf Gewesten

en zes Steden van Holland voor zich. Wilden de Utrechtschen geen Nationale Synode, dan moesten de afgezonderden ook Kerken hebben. De waardgelders erger dan de spaansche kasteelen; die moesten af. Alles de schuld van den Advocaat. Holland werd niet veracht, maar de Advocaat scheen van Holland te willen maken de Algemeene Staten." — De Regering van Amsterdam, om de krijgsoversten tegen de bedreigingen der Staten van Holland gerust te stellen, stond borg voor de soldij; de Colonel der waardgelders verklaarde den Staten van Utrecht dat hij niet wist aangenomen te zijn om tegen Zijne Exc. en de Gecommitteerden der Generaliteit te vechten, dat hem dit ongelegen was, en hij daarop zijn eed niet gedaan had. — 27 Julij. De Staten van Utrecht slaan de afdanking en de Synode plat af. — 31 Julij. Met het kriecken van den dag (3½ uur) doet Maurits het garnizoen, zonder trommelslag, oprukken naar de markt; de toegangen bezet; de wachthebbende compagnie gelast de wapens neder te leggen; aan den Luitenant, die zeide geen last hiertoe van zijn meesters te hebben, door den Prins toegevoegd, dat hij dan voor zijne meesters zou moeten vechten. De zes compagnieën leggen de wapens neêr. — De Regering veranderd; aan de Gereformeerden vrijheid van godsdienstoefening en eene openbare Kerk verleend. — „Die ééne forsche slag wierp het geheele gebouw van Hollands heerschzucht omver”⁹⁷.

262. De kracht der tegenpartij was gebroken. De Staten-Generaal maakten van hun voordeel gebruik. Zij dankten, ook in Holland, de waardgelders af; deden Barnevelt in hechtenis nemen; zorgden voor de verandering der stedelijke Regeringen; zoodat de bijeenroeping der Nationale Synode thans door de meerderheid der Staten in alle Provinciën beaëmd werd.

22 Aug. Resolutie der Staten-Generaal ter afdanking van de waardgelders ook in Holland. De Provinciale Staten gehoorzamen.

Nu scheen alles nog in der minne te kunnen worden geschikt; Maurits was tot gematigdheid gezind; maar van den eersten schrik bekomen, beginnen de Staten van Holland den ouden tegenstand op nieuw⁹⁷; zij bewilligen in de Nationale Synode, tot *bijlegging*, niet tot *beslissing*; dat is, zoo als zij er altijd eene geweld hadden, niet zoo als de Staten-Generaal besloten hadden er eene te houden.

29 Aug. Secrete Resolutie der Staten-Generaal, gevangenneming van Oldenbarnevelt, de Groot, en Hogerbeets, pensionaris van Leiden, ook van Ledenberg, secretaris der Staten van Utrecht. „Bij de verandering op onze ordre geschied te Utrecht, zijn ontdekt verscheidene zaken, waarvan te voren groot achterdenken is geweest, waardoor niet alleen Utrecht, maar ook verscheidene andere steden van de Vereenigde Provinciën zouden hebben gevallen in een bloedbad.” — Afgekeurd door de Arminianen, als ondragelijk geweld; door enkelen onnoodig gerekend, nu men de overhand had; door velen toegejuicht, als noodig ter beveliging van den Staat.

Maurits verandert de vroedschappen, te Schoonhoven, in den Briel, te Schiedam, Gorinchem, Oudewater, elders; ook in Noord-Holland (door de Staten van Holland verzocht voort te gaan), te Delft, te Leiden, te Haarlem, te Amsterdam,

waar Maurits aan burgemeester Hooft zeide: „Bestevaër, 't moet nu voor dezen tijd zoo zijn; de nood en dienst van 't Land vereischt het.” — 16 Nov. Acte van goedkeuring der Staten.

263. Het doodvonnis tegen Oldenbarnevelt, door een buitengewone regtbank uitgesproken, is, wie zou het niet betreuren? ten uitvoer gelegd. Zoodanig was het jammerlijk uiteinde van den meer dan zeventigjarigen Staatsman, wiens eigenzinnig en vermetel drijven van een aristocratisch beginsel, tot het op gewetensdwang uitliep, het Land in verwarring en in gevaar bragt, maar omtrent wiens goede trouw en vaderlandsliefde, ook waar hij door partijdrift gedwaald heeft, geen twijfel mag bestaan; wiens verdiensten in de vestiging der onafhankelijkheid van het Gemeenebest, nevens die van Willem I en Maurits, met dankbaarheid moeten worden herdacht, en omtrent wien, in het Resolutiën-boek der Staten van Holland, ten dage zijns overlijdens, met aandoenlijken ernst en eenvoud, aangeteekend is: „een man van grooten bedrijve, arbeidzaamheid, geheugen, en beleid, ja buitengewoon in alles; die staat, ziet toe dat hij niet valle, en zij God zijne ziele genadig, Amen”!

Regt der Algemeene Staten. Was er Alliantie van Souvereine Provinciën, of was er eenheid van het Gemeenebest? Was er, al dan niet, een oppertoezicht, althans in Religie, Financie, Militie, tot instandhouding der Unie; zonder kwetsing van de wettige magt der Provinciën, in al wat enkel provinciaal was? Zie daar het verschil, feitelijk tegen Oldenbarnevelt beslist.

Zamenstelling der Regtbank. — 24 regters door de Staten-Generaal benoemd. Het proces werd behandeld als over misdaad van gekwetste majesteit, waarin, naar regten, de gewone wijs van procederen niet behoefde te worden gevolgd. — Over eene zaak, welke alle Gewesten betrof, kon geen regtbank uit ééne Provincie worden gesteld. De Staten van Holland waren tevreden, mits er, gelijk gebeurde, 12 regters uit Holland zouden zijn. „Noch bij hen, noch bij het Hof van Holland, is toen de wettigheid der regtbank of der regters betwist”³. Algemeen geachte personen; als Kromhout, voorzitter, en Junius, raad in het Hof van Holland, van den Sande voor Friesland, enz.; niet allen tegenstanders van Barnevelt²⁰. — De behandeling was uitermate gestreng; noch bezoek van betrekkingen of vrienden, noch hulp van een regtsgeleerde, vergund.

Vonnis. Eenparig. — Feiten in de sententie. „Hij heeft, tegen de fundamenteele wetten der Vereenigde-Nederlanden, den stand van de Religie in verwarring gebragt; zich zelven, in handelingen met de vreemde Vorsten, aangematigd de autoriteit en de regering van het Land; tot steunsel zijner factie, onder allerlei voorwendsels, het vuur van tweedragt gestookt en wantrouwen tusschen de Gewesten verwekt; de regten der Geregthoven miskend; de Magistraten opgemaakt om zich te sterken bij krijgsvolk in hun bijzonderen eed; eene ligue tusschen acht groote steden ontworpen ter beraming van middelen tot feitelijken wederstand;

getracht om het gewone krijgsvolk uit de gehoorzaamheid van de Staten-Generaal en van Zijne Exc. te trekken; aan de Staten van Utrecht alle assistentie van raad en daad doen aanbieden om de cassatie der waardgelders aldaar te beletten; alle welke handelingen gestrekt hebben om niet alleen de Stad Utrecht, maar ook den staat van den Lande en den persoon van Zijne Exc. in het uiterste gevaar te brengen. Daardoor, en door alle zijne verdere machinatiën en conspiratiën, is gevolgd dat er Staten in Staten, Regering in Regering, en nieuwe verbonden in en tegen de Unie opgerigt, een generale perturbatie in den staat der Landen, zoo in het kerkelijk als in het politiek, gekomen, de financiën uitgeput, en de Landen op ettelijke millioenen aan kosten gebragt; algemeen mistrouwen en tweedragt onder de Bondgenooten en de ingezetenen van de landen ingevoerd, de Unie verbroken, de landen tot haar eigen verdediging onbekwaam gemaakt, en in gevaar gebragt zijn van te moeten vervallen in eenige schandelijke handeling of tot hun geheelen ondergang; die daarom in een welgestelde Regering niet behooren geleden, maar anderen ten voorbeelde gestraft te worden." — De Staten-Generaal, in hun brief van 19 Mei 1619 aan Provinciale Staten, voegen er bij: „ons is van de regters opening gedaan dat verscheidene andere punten tot zijnen laste zijn gebragt, waarvan in de sententie niet wordt vermeld, welke groot bedenken hebben gegeven dat hij zijn oog wel naar den vijand zou gehad hebben."

Straf. — De dood met verbeurdverklaring. — Door de hardnekkigheid der Remonstranten op de Synode, de beroerten in onderscheidene steden, en het gevaar van den Prins onder vele kwalijkgezinden, werden de regters tot meer gestrengheid gestemd²⁰. Willem-Lodewijk had, billijk en edelmoedig, zachter oordeel gewenscht.

13 Mei. *Voltrekking van het vonnis.* Maurits vroeg meermalen: „spreekt hij van geen pardon?" Hij zeide, met tranen in de oogen: „het ongeluk van den Advocaat is mij leed, ik heb hem altijd lief gehad en dikwijls vermaand anders te doen. Dewijl hij een anderen vorm van Regering heeft zoeken in te voeren, die Kerk en Staat zou hebben ondergebragt, heb ik mij tegen hem moeten stellen; maar hetgeen hij tegen mij misdaan heeft, vergeef ik hem gaarne." Op het schavot in het Binnenhof gekomen, sloeg Barnevelt de oogen ten hemel, zeggende: „o God, wat komt er van den menschl" en tegen het volk: „mannen, gelooft niet dat ik een landverrader ben, ik heb opregt en vroom gehandeld, als een goed patriot, en die sterf ik." — Maurits had den Overste zijner Garde ontboden om zorg te dragen dat alle vensters en luiken van het Hof gesloten werden, van binnen en buiten, en dat niemand, zijn livrei dragende, zich buiten zou vertoonen; hij kwam niet vóór etenstijd uit zijn kabinet, en vernam van de executie niets, eer zij hem door een kamerdienaar berigt werd.

Schuld van Barnevelt? — Hij zelf zeide: „Ik wil de regters niet beschuldigen; maar ik kom in een tijd waarin men andere regels van Regering volgt dan men plag." Maurits daarentegen: „de Advocaat heeft die grondregels in den Staat niet gevonden, maar zoeken in te voeren." Beiden met eenzijdigheid zoowel als ter goeder trouw. Nooit had men vóór Oldenbarnevelt aan eene zoo ver gedreven onafhankelijkheid en oppermagt van Provinciën en Steden gedacht als later, onder zijn invloed en leiding, tot *regel* gesteld werd, doch hij *vond* reeds een zeer krachtig element van gewestelijke en plaatselijke autonomie, vóór den opstand aanwezig, door den opstand gesterkt, en dat met elk centraal bewind in gestadigen

strijd was. Welligt was het ook om den drang der omstandigheden, dat Oldenbarnevelt veel te ver ging in het systematizeren van de oppermagt der Staten, gelijk ze feitelijk uit het verzet tegen den landsheer en den nood der tijden was ontstaan. Het ontbrak niet aan historische bestanddeelen voor een meer deugdelijken regeringsvorm. Zonder dat men provinciale of locale zelfstandigheid prijs gaf, had op de staatseenheid, gelijk de Unie van Utrecht ze gewild heeft, op de verdienstelijkheid en populariteit van het Huis van Oranje-Nassau, en op de regten der burgerijen kunnen worden gelet. Oldenbarnevelt heeft meer dan iemand medegewerkt tot een zuiver aristocratisch bewind. Maurits zag het aan; maar, toen de van lieverlede wettelijk verkregen magt, zonder acht te slaan op den zin en eisch eener staatsregtelijk weerlooze bevolking, tegen de Godsdienst van een aanzienlijk deel der ingezetenen misbruikt werd, moest wel de bedwongen weêrstand uitbarsten. De Advocaat, die zich, om het verkregen regt van den oligarchischen regeringsvorm veilig had gerekend, viel door de verbolgenheid van het lang getrotseerde Volk.

Mag de dood van Oldenbarnevelt een *geregte moord* heeten? Zoo ja, dan minstens evenzeer het vonnis waarmeê (§ 220) de Staten van Holland in 1587 hun Souvereiniteit hebben betoond.

Genade kon, ongevraagd, welligt niet worden verleend. Zeker kon ze, zonder ontrouw aan overtuiging en beginsel, met vernedering der geheele partij in haar uitstekenden leidsman, niet worden gevraagd.

De Groot en Hogerbeets veroordeeld tot eeuwige gevangenis op Loevestein. De eerste ontvlucht (1621) in een boekenkoffer, door de schrandereid zijner huisvrouw, Maria van Reigersbergen; vestigt zich te Parijs, alwaar hij (1622 tot 1642) gezant is van Christina koningin van Zweden; sterft 1645 te Rostock, op een terugreis van Stockholm; zijne laatste woorden: „ik ben de arme tollenaar; op Christus alleen is mijne hoop gevestigd.”

264. In de *Nationale Synode te Dordrecht* werd, met gemeen overleg der Gereformeerde Christenheid, op grond enkel van Gods Woord, het gevoelen der Remonstranten veroordeeld en de leer van vrije genade en van regtvaardiging, alleen om de verdiensten van den Zaligmaker, op nieuw als het fundament van de Kerk, als de hoofdwaarheid der Hervorming, als de hoeksteen van het Evangelie, erkend.

Synode. 13 Nov. 1618 — Mei 1619; 180 zittingen; 28 uitlandsche godgeleerden; uit Engeland, Schotland, de Paltz, Hessen, Zwitserland, Nassau, Oost-Friesland, en Bremen; 58 Nederlanders; hoogleeraren, predikanten, en ouderlingen. In Frankrijk aan de Hervormde kerken het zenden van afgevaardigden niet vergund. — *Bogerman*, predikant te Leeuwarden, voorzitter.

Synodale eed van „in het oordeel over de geloofs geschillen geenerlei mensche lijke schriften, maar Gods Woord alleen, voor een zekeren en onfeilbaren regel des geloofs te zullen gebruiken, en in dezen ganschen handel niet dan Gods eer, de rust der Kerk, en bovenal de behoudenis van de zuiverheid der leer te zullen voor oog hebben.”

6 Dec. *Episcopi* en de overige Remonstranten in de Vergadering; als partij, en om eene *conferentie* te hebben. Hun wordt herinnerd dat zij *gedaagden* zijn. Schriftelijke vertoogen; de Synode vraagt verdere verklaring; zij weigeren, ten ware men hun vrijheid geve om het tegenovergesteld gevoelen te wederleggen. Dit wordt vergund, behoudens toezigt der Synode tegen bittere en hatelijke voordragt; velerlei uitvlugten. — 16 Jan. Uit de Synode gezet, en geoordeeld naar hunne geschriften. — 24 April. Plegtige veroordeeling van hun leer; de gedaagden afgezet van hun bediening, en het oordeel omtrent de overige remonstrantsche predikanten aan de provinciale Synoden, aan de Classen en kerkeraden aanbevolen.

Leerregels. Vijf artikelen tegen de Remonstranten. Eerst verklaring der leer, daarna wederlegging der dwalingen. — 1 *Verkiezing en verwerping*. De verkiezing niet voorwaardelijk; het geloof gave Gods; de oorzaak van het ongelooft niet in God, maar in den mensch. — Deze leer moet voorgesteld worden te zijner tijd en plaatse; met den geest des onderscheids, zonder nieuwsgierige onderzoek van de wegen des Allerhoogsten, ter eere van Gods heiligen naam en tot levendigen troost van zijn Volk. Niet schrikkelijk voor hen die de middelen gebruiken waardoor God beloofd heeft het geloof in ons te werken; veel min voor hen die ernstig begeeren zich voor God te bekeeren, maar wel voor hen die, God en Christus niet achtende, zich aan de wereld en het vleesch blijven overgeven. — 2. *De dood van Christus*. Algenoegzame offerande, ter verlossing van de uitverkorenen; terwijl de onbekeerden verloren gaan door eigene schuld. — 3 en 4. *Des menschen verdorvenheid en bekeering, en de manier derzelve*. Verderf, niet door navolging, maar door voortplanting der verdorven natuur; wedergeboorte een opwekking uit de dooden, door de onwederstaanbare werking van den Heiligen Geest. De wijze hoe, kan in dit leven niet volkomen begrepen worden; maar de goddelijke genade werkt niet in de menschen als in stokken en blokken, noch vernietigt den wil; zij maakt hen levendig, heelt, verbetert en buigt hen, liefelijk en krachtig; zoodat opregte en gewillige gehoorzaamheid de overhand verkrijgt. 5. — *De volharding der heiligen*. God is getrouw. De verzekerdheid spruit voort niet uit openbaring, zonder of buiten het Woord, maar uit het geloof der beloften Gods, uit het getuigenis des Heiligen Geestes (*Rom. 8 v. 16*), en uit de ernstige en heilige betrachting van een goed geweten en van goede werken. De Synode vermaant allen, zooveel er den naam van onzen Zaligmaker Jezus Christus aanroepen, dat zij van het geloof der Gereformeerde Kerken niet willen oordeelen uit zamengeraapte lasteringen of uit gezegden van oude of nieuwe leeraars, dikwerf kwalijk begrepen of verdraaid, maar uit de openbare belijdenissen der Kerken zelve en uit deze verklaring; vermanende alle mededienaars om zich van alle wijzen van spreken te onthouden die den regten zin der Heilige Schrift te buiten gaan. — Deze Leerregels zijn door elk lid der Synode, als zijn eigen gevoelen, onderteeekend.

De uitspraak der Synode als het gevoelen der Gereformeerde Christenheid erkend. De Nationale Synode der *Fransche kerken* heeft ze in 1620 onderzocht; bevonden conform Gods Woord en de Belijdenis der Fransche Kerk; gesteld met zeer groote wijsheid en zuiverheid. — Eed daarop, met veroordeeling van de leer der Arminianen, „aangezien zij de verkiezinge Gods aan den wil des menschen doet hangen, de genade Gods vermindert en vernietigt, den mensch en de krach-

ten van zijn vrijen wil verheft, om hem van boven neder te werpen, het Pelagiaanschap weder invoert, het Pausdom verschoont, en de geheele zekerheid der zaligheid omstoot."

Ongeveer 200 Remonstrantsche predikanten afgezet. Last om zich te schikken tot een stil en ambteloois leven; in welk geval de Algemeene Staten voor hun onderhoud, binnen of buiten 's lands, ter hunner keuze, zorgen zouden. — 70 teekenden de Acte van *Stilstand*; ongeveer 80 onwilligen werden over de grenzen gebracht. — De Vergaderingen der Remonstranten, in de huizen, of ook in het open veld, verboden en, met strengheid jegens de leeraars, verstoord. Waarom niet, buiten de Hervormde Kerk, vrijheid van godsdienstoefening, nu men de Arminianen dood prediken (§ 257) kon, verleend?

265. De Synode zorgde verder voor de belangen der Kerk. De Geloofsbelijdenis en de Catechismus werden overgezien, zonder dat verandering noodig geacht werd; voorts last gegeven tot eene nieuwe Bijbelvertaling; het christelijk onderwijs, zoowel als de Evangelieprediking, ook in de Koloniën, behartigd.

De *Confessie* herzien en goedgekeurd. — De uitlandsche leden vermaanden de inlandsche in deze regtzinnige en godzalige en eenvoudige Confessie standvastig te volharden, en ze den nakomelingen onvervalscht te willen nalaten, tot op de komst van onzen Heer Jezus Christus. De inlandsche verklaarden zich hiertoe bereid.

De *Heidelbergsche Catechismus* bevonden in alles met Gods Woord te accorderen; zeer wel gesteld kort begrip der regtzinnige christelijke leer; wijselijk geschikt, niet alleen naar de vatbaarheid der teedere jonkheid, maar ook tot bekwaame onderwijzing van hen die tot jaren zijn gekomen.

Onderwijs. — Drieërlei wijs van catechizeren. a. In de huizen, van de ouders, wier ambt is hun gansche huisgezin met ernst en vlijt tot de vreeze Gods en opregte zaligheid te vermanen. b. In de scholen, van de schoolmeesters. c. In de kerken, van de predikanten, ouderlingen en lezers of ziekenbezoekers.

Bijbelvertaling (1626—1635), in den geest des geloofs en des gebeds te Leiden. De vertalers bleven aldaar na plegtig Gods naam aangeroepen te hebben, ook tijdens eene ziekte waardoor 20,000 menschen bezweken, in welstand en met heilige opgeruimdheid des gemoeds werkzaam, nabij eene grafplaats waar zij dikwijls 100 lijken zagen heenvoeren op één dag. — Naauwkeurige overzetting; uitmunten de kantteekeningen; zelfs de Remonstranten hebben zich van deze vertaling bediend; merkwaardig, ook uit het oogpunt der taal.

Evangelie-prediking in de *Overzeesche Bezittingen*. Seminarium van Walaëus (1622—1632), te Leiden, om leeraars te vormen voor Indische Kerken.

266. Maatregelen van bedwang waren noodig gekeurd; het gunstig oogenblik ter wijziging van den regeringsvorm ging ongebruikt voorbij. Maurits, feitelijk meester, maar ook nu omtrent gezag en staatsvorm tamelijk zorgeloos, dacht aan geen bestendigen waarborg tegen de gewestelijke overheersching, uit gemis van een overmagtig centraal

bewind ontstaan. Aldus bleef men, eenigermate uit sleur en omdat men tegen de moeite der verandering opzag, in de verkeerde rigting, waarin de Republiek, door den loop der gebeurtenissen en Oldenbarnevelts staatsbeleid, geraakt was.

De personen veranderd, de *Staatsinrigting* niet. Was Maurits heerschzuchtig geweest, hij had zich zonder moeite tot Landsheer kunnen opwerpen. De tegenstand was gebroken; hij was, door de dankbaarheid der Hervormde Gemeente en der predikanten, de verslagenheid der Remonstranten, de gehechtheid van de soldaten en van het meerendeel der bevolking, onweêrstaanbaar; bijkans Souverein; de lust alleen ontbrak ⁹⁷. Van jongs af geleerd en gewend de Staten als de hoogste Overheid te beschouwen, had hij tegen het misbruik der oppermagt, in zoo ver het tot geloofsvervolgving oversloeg, zich verzet; verder niet; in 1617 verklaarde hij dat het gezag der Magistraten niet wankelen zou dan wanneer het ten verderve van de Godsdienst gebezigd wierd ²⁰, en, toen de exceptionele maatregel het doel bereikt had, bevestigde hij zelf dit gezag. Naauwelijks kon hij door Willem-Lodewijk tot uitoefening van persoonlijken invloed worden overgehaald ²⁰. De nieuwe leden der Staten-vergadering werden door hetzelfde *esprit de corps* beziel. De Engelsche gezant schreef reeds in Jan. 1619: „Ik zie dat Holland de erkenning zijner meerderheid verlangt; wij hebben wel andere mensen, maar geen ander gedrag.”

De gelegenheid tot verbetering verzuimd; de tijdsomstandigheden zoo gunstig als men ze wenschen kon. Waarom niet Maurits Eminent hoofd, als Stadhouders der Unie, met toereikende magt; een Raad van State, met uitgebreiden, maar wel afgebakenden werkkring; een algemeene, op eenparigen voet geheven belasting; een Nationaal Geregtschhof boven de Provinciale Hoven; de benoeming der Vroedschappen, gedeeltelijk althans door de gezeten burgerij ⁹⁷? Aldus zou men uit den, vooral na 1588 ingeslagen weg, in een meer historisch-nationaal spoor geraakt zijn.

267. De betugeling der Barneveltsgezinden had de Republiek zoo-wel als de Hervormde Kerk gered. Wat zou het gevolg zijn geweest van hun triumpf? Het hartstogtelijk voortwoelen der onlusten, al ware het niet in een burgerkrijg losgebroken, zou den Staat, bij de vernieuwing van den oorlog tegen Spanje, weerloos hebben gemaakt. Gewestelijke en plaatselijke willekeur zou, door wegcijfering der eenheid van het Gemeenebest, door opdringing aan de Kerk van hetgeen met haar belijdenis in strijd was, over volksregt en volksgeloof gezegevierd, of wel, bij een onvermijdelijken strijd om der Godsdienst wille, nieuwe omwentelingen hebben bereid.

Ook zonder misdadige verstandhouding, strekte der Magistraten handelwijs om het Land zoo te verzwakken dat het tegen de uitgaande *trêves* niet magtig zou zijn behoorlijk wederstand te doen; waarom ook de gespanioliseerde Papisten dit alles met vreugde aanzagen en lachten in hun vuist; ook de vijanden in de spaansche en paapsche landen” ¹¹.

Overhelling der Remonstranten naar a. het ongeloof; Arminius ging verder dan

de vijf artikelen, Episcopus verder dan Arminius, Vorstius nog verder; ook wilden zij weldra geenerlei belijdenis of formulier; *b.* de Roomsche Kerk, om den vrijen wil. — Het Remonstrantisme heeft in *Engeland*, als in een spiegel, getoond waarheen de zege ook hier zou hebben geleid: *a.* overhelling der Episcopaaalsche kerk (eene kerk zooals de Groot ze wenschte⁸⁷) naar het Pausdom; *b.* willekeur, geweld en wreedheid tegen de Puriteinen; *c.* omwenteling, ten gevolge der magteloosheid van ontrouwe geestelijken en dwangzieke Overheid tegen een evangelisch en op aloude vrijheden najverig Volk.

268. De Republiek had voordeelen in Oost-Indië behaald. Aan haar bondgenootschap werd waarde gehecht. Desniettemin was er, toen de oorlog tegen Spanje zou worden hervat, geen reden om te roemen over de gunstige werking van het Bestand.

1615. Reis van *Schouten* en *Lemaire*; ontdekking van Kaap Hoorn. — Voortgang der Oost-Indische Compagnie. In 1616 45 lineschepen, 4000 stukken geschut, 1500 man soldaten en zeevolk. — *Koen* (1587—1629) van Hoorn, in 1617, Gouverneur-Generaal; die wellicht het meest tot de magt der Nederlanders in Indië bijgedragen heeft. — Naijver der Engelschen; heimelijke onderkruiping en openbare vijandelijkheid. — 1619. Onbesliste zeeslag met 7 tegen 14 Engelsche schepen. Jacatra dapper, ook tegen de inboorlingen, verdedigd; onder den naam van *Batavia*, tot hoofdplaats van Neerlands Indië gesteld. — De Groot schrijft zijn „Vrije Zee” *Mare Liberum*; tegen de Spanjaarden en Portugezen.

1616. Mei. Aflossing van den Briel, Rammekens en Vlissingen (§ 208) door Barnevelt verkregen, en waardoor de Republiek minder afhankelijk van Engeland werd.

1618. Overwinning van den Zeeuwschen Admiraal *Haultain* op 36 Algerijnsche en Turksche schepen. — Hulpvloot (12 schepen) naar *Venetië*, door Spanje bedreigd. — 1620. De Republiek spoedig in den dertigjarigen oorlog (§ 269) gewikkeld; *Frederik Hendrik* met een krijgsmagt naar de Paltz tegen *Spinola*.

Door het Bestand (§ 235) waren *a.* de pogingen vrijdeld ter oprigting eener West-Indische Maatschappij; *b.* de Arminiaansche twisten tot rijpheid gebragt; *c.* Spanje en de Aartshertogen vrij ter ondersteuning van het geweld des Keizers in Boheme en elders; *d.* de zeeroovers in de Middellandsche zee, ook door vele oorlogsgasten die zich bij de Turken gevoegd hebben, versterkt; assurantie voor 16 à 18 in plaats van 5½ %; zeeschuimers in de Zuiderzee. „De Staat van alle kanten ondergraven en ondermijnd, zoodat wij bij het bestand niet gewonnen, maar veel verloren hebben, zelfs de hoop om tot een goeden vrede of wapenstilstand te geraken en men door het geheele eedgenootschap der Roomschen, de overhand hebbende in Boheme, Hongarije en Duitschland, bedreigd wordt”¹⁷.

E. 1621—1625.

HERNIEUWING VAN DEN KRIJG.

269. Geen verlenging van den wapenstilstand werd dezerzijds begeerd. Evenwel haghelijk was de toestand. De innerlijke twist naau-

welijks gesmoord; Spanje nog steeds een geduchte tegenpartij, door eigen kracht, en meer nog welligt om de betrekking op Duitschland. door schrikbarenden voorspoed in het begin van den *Dertigjarigen* Aldaar was Oostenrijk magtig door de laauwheid der Protestanten en door schrikbarenden voorspoed in het begin van den *Dertigjarigen krijg*. Uit Engeland evenmin als uit Frankrijk kon men hulp te gemoet zien.

1621. Einde van den wapenstilstand. — 31 Maart. Filips III †, opgevolgd door Filips IV (1621—1665). — 13 Julij. De Aartshertog Albert †. Aldus de Zuidelijke Nederlanden weder meer regtstreeks onder Spanje; Izabella van Souvereine voortaan landvoogdes.

Noch argwaan tegen de Remonstranten, noch eenig ander bezwaar belette dat de krijg hervat werd. Eene afleiding voor de Duitsche Protestanten van onberekenbaar nut. Hun onderwerping zou voor Nederland verderfelijk geweest zijn. Ook Oldenbarnevelt zou evenmin nu, als toen de Hertog van Gulik overleed (§ 248a) teruggedeinsd hebben voor den krijg. — Remonstranten zoowel als Contra-remonstranten gingen met ijver den vijand te keer.

Dertigjarige krijg: 1618—1648. In oorsprong *religie-krijg*; lang voorbereid door de wederopkomst van het Roomsch-catholicisme. — 1618. Onlusten te Praag. — 1619. Frederik V, Keurvorst van de Paltz, tot het dwaasselijk aannemen van de Kroon van Boheme overgehaald. Spanje en de Roomsch-catholijke Ligue vereenigen zich met Oostenrijk tegen hem. Door niemand (zelfs niet door zijn schoonvader den koning van Engeland) bijgestaan; 8 Nov. 1620, verslagen; in den Rijksban.

Ijsselijkheden van dezen krijg; zwaard, hongersnood en pest. In 1636 en 1637 werden lijken als voedsel begeerd. Gansche legerbenden door ziekten als weg-gemaaid; rooverijen en barbaarsche mishandelingen door den soldaat. De bevolking in sommige dorpen van 400 op 20, in Augsburg van 80600 op 18000 ver-smolten; in Hessen 17 steden, 47 sloten en 300 dorpen verbrand; goederen vroeger f 2000 waard, voor f 70 of f 80 verkocht.

Het doel der Roomschen was de vernietiging der regten, in 1555 aan de belijders der Confessie van Augsburg verleend; alleenheerschings van Keizer en Paus. Met schijnbaar meerdere toegeeflijkheid omtrent de Lutherschen, was het aanvankelijk om de uitroeiing inzonderheid der Gereformeerden te doen. — De Keizerlijken moesten tegen de Vereenigde Nederlanden, als niet slechts Protes-tantsche, maar bepaaldelijk *Gereformeerde* landen, dubbel vijandig zijn.

269a. De oorlog in Duitschland nam nog ongunstiger keer. Hier te lande behaalde geen der strijdende partijen eenig beslissend voordeel; maar de Republiek, ernstig bedreigd, werd, bij uitbreiding van handel en toenemende welvaart, door Maurits' heldenarm en beleid tegen elken aanval beschermd.

Maurits ongelukkig in zijne aanslagen op den Bosch, Goch, twee of driemaal op Antwerpen, alwaar geen wijsheid of beleid, maar alleen succes ontbroken

heeft. Evenwel het indringen van victorieuse krijgsheeren, die geheel Duitschland ten onder gebragt hadden, werd belet. De natuur als zamengespannen tegen de ontwerpen van den Prins, met stormen, hooge vlooden, onmatige regens, ziekten en sterfte" 17.

1621. *West-Indische Compagnie*, voor Amerika en de westkust van Afrika. Vijf kamers, zeven millioen. Amsterdam $\frac{4}{9}$, Zeeland $\frac{2}{9}$, de Maas $\frac{1}{9}$, het Noorder-kwartier $\frac{1}{9}$, Friesland, Stad en Lande $\frac{1}{9}$.

1622. 10 Julij—3 Oct. *Bergen op Zoom* door Spinola belegerd; Maurits dwingt hem tot den aftogt. — Strooptogt van Frederik-Hendrik naar Brabant, tot nabij Leuven en Brussel.

Het Zeewezen in droevigen toestand, door slordig bestuur van sommige Admiraliteits-collegiën, nalatigheid der land-provinciën in het opbrengen van gelden, en gebrekkige inrigtingen en krijgstucht. — De Algerijnen bemagtigen in 13 maanden (1620 en 1621) 143 nederlandsche schepen, ter waarde van 30 millioen ². — Rooverijen der Duinkerkers; Enkhuizen verliest in één jaar 100 haring-buizen; in weinige jaren 600 meest Nederlandsche schepen veroverd; vijandelijke kapers bezetten somtijds de zeegaten van Texel. — 1622. Zege op de Spanjaarden bij *Gibraltar*, op de Duinkerkers bij *Calais*.

1623. Zamenzwering door de zonen van Oldenbarnevelt en een remonstrantschen predikant Slatius. De Prins zou tusschen den Haag en Rijswijk, waar zijn pages, een voetpad langs loopende, gewoonlijk de koets verlieten, worden vermoord. De schuldigen deels ontvlugt, deels gestraft. De remonstrantsche predikanten verklaren deze conspiratie voor „ongoddelijk, schandelijk en execrabel."

1623. Aanslag op Antwerpen, met 1500 vaartuigen van alles wel voorzien. De Prins, te Dordrecht afscheid nemende van leden der Staten-Generaal, zeide: „bidt God voor onze onderneming, God alleen kan ze doen mislukken; anders heb ik den uitslag zoo zeker in mijne magt als de hand die ik u reik." Storm en sneeuw-jagt en ijzel; de schepen onhandelbaar; Maurits en Frederik-Hendrik ter naauwer-nood gered.

1624. Octrooi der Oost-Indische Compagnie vernieuwd. De aandeelen zes kapitalen waard. Jaarlijksche uitdeelingen minstens 15, in 1606 75, in 1610 50, in 1616 62 %. — Reis van *l'Hermite* (1623—1625) met 11 schepen en 1637 koppen.

1624. Febr. Inval des vijands in de *Veluwe*, verdreven door de felle koude. Sept. Maurits verovert *Gennep* en *Cleef*.

Over 't algemeen (1622—1625) de toestand zorgverwekkend. „Alle de krachten van het Deutsche Rijk en van de Ligue zullen de Republiek bestormen; ze naderen reeds haar grenzen. De Koning van Engeland, die de magt van Spanje zou kunnen opwegen, laat zich door beloften om den tuin leiden, is bijkans werkeloos en vreest den krijg. In Duitschland is alles in schrik en onderwerping begraven. Frankrijk wil iets voor de Republiek doen, en weet niet hoe; doch, zoo het haar wel gaat, zal het iets meer verrigten, waaruit redding voor de Christenheid zal kunnen ontstaan" 92.

270. Ook thans ontbrak het Maurits aan genegenheid, niet aan gelegenheid tot eigen verheffing. Het heimelijk voortwoelen der overwonnen partij was somwijlen merkbaar en zelfs zijn leven werd door

misdadige poging bedreigd. Doch hooger gezag, al stond het te zijner keuze, werd, evenmin als te voren, door hem begeerd. Het zwaard voor de onafhankelijkheid van het Gemeenebest, zoolang zijn kracht niet uitgeput was, te mogen hanteeren, dit was hem genoeg. Desniettemin is de Vorst, die als der Staten onderdaan en ambtenaar overleed, is de grootste veldheer van zijn tijd, is Maurits, die Nederland tegen Spanje in veiligheid gesteld heeft, als geweldenaar uitgekreten. En waarom? Omdat hij pligtshalve, ten laatste, toen de willekeur der stedelijke Aristocratie niets meer ontzag, voor de zelfstandigheid der Kerk, voor de regten der burgerij, voor de vrijheid van het geweten, voor de Unie der zeven Provinciën, gelijk zijn Vader deed, of in dezelfde omstandigheden zou hebben gedaan, onverzettelijk in de bres stond.

23 April 1625. Maurits, voornemens naar het leger te vertrekken, sterft; volgens zijn laatste gesprekken met Bogerman op het ziekbed, gerust enkel op de verdiensten van den Heere Jezus Christus en dien gekruist.

DERDE AFDEELING.

1625—1648.

FREDERIK-HENDRIK.

271. *Frederik-Hendrik*, onder *Maurits* geoefend in den krijg, na door schitterende heldhaftigheid uitgeblonken te hebben, heeft ook als Stadhouder, vooral in merkwaardige belegeringen, groote bekwaamheden aan den dag gelegd; de Republiek, waar ze het meest bloot lag, met een grensmuur van veroverde vestingen versterkt; voorts, door de kloekheid zijner stamgenooten, inzonderheid der Friesche Stadhouders, ondersteund, in een roemrijken vrede het werk voltooid dat zijn Vader aangevangen en zijn Broeder voortgezet had.

1584. Te Delft geboren. — 1600. Strijdt reeds bij Nieuwpoort, nadat hij geweigerd had zich, zoo als *Maurits* begeerde, op de vloot in veiligheid te stellen. In eene reeks van oorlogsbedrijven door moedbetoon uitstekend. Als Kapitein-Generaal heeft hij zich bij belegeringen bepaald; dubbel roemrijke taak, omdat de roemzucht daaraan zoo weinig deel had; steeds aan den stelregel getrouw om, ten koste van zoo weinig menschenlevens mogelijk, groote uitkomsten te verkrijgen. Standvastig, onvertsaagd, waakzaam¹. Ook hij had van den oorlog studie gemaakt; de Gedenkschriften van Caezar had hij steeds bij zich. Uit vele landen later vermaarde veldheeren bij hem ter school; Bernard van Saxen-Weimar, Torstenson, Turenne, Karel-Gustaaf, de Groote Keurvorst. In Gedenkschriften, onder zijn oog opgesteld, heeft hij alles doorgehaald wat naar eigen lof kon zweemen. — Velerlei bezwaren; a. de zamenstelling van het leger, voor het grootste gedeelte uit vreemde gehuurde troepen (Engelsche, Schotsche, Fransche, Duitsche, Waalsche regimenten); b. het gebrek aan eenheid in het bestuur der oorlogszaken. De Prins opperbevelhebber en toch gaven ook de Staten-Generaal, de Raad van State, de Provinciale Staten, zelfs de regeringen der Steden, bevelen dikwerf onderling in strijd.

Zachtzinnig, vriendelijk, minzaam; men doorgrondde hem niet ligt. — 1625. Gehuwd met *Amalia van Solms*, uitmuntend in schoonheid en verstand, eergierig en niet onbaatzuchtig, zeer gezind zich al te zeer in staatszaken te mengen. — Kinderen a. *Willem II*; b. *Louize-Henriette* (1627—1667), de godvruchtige Keurvorstin van Brandenburg; c. *Albertina-Agnes*, gemalin van Willem-Frederik Stadhouder van Friesland; d. *Henriette-Catharina*, Vorstin van Anhalt-Dessau; e. *Maria Paltzgravin*.

Friesche Stadhouders. — *Ernst-Casimir*, Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe; moedig krijgsoverste (§ 230), vooral in Friesland, door velerlei oneenigheden gekweld, gehuwd met *Sophia Hedwig*, Vorstin van Brunswijk; † 1632, voor Roermonde. — *Hendrik-Casimir* zijn zoon, geb. 1612, † 1640 voor Hulst. — De broeder van dezen, *Willem-Frederik* (1613—1664). — Uit het Huis van *Nassau-Siegen*, waarvan Graaf Jan, zoon van Johan de Oude (§ 148),

stamvader was, hebben zeven zijner zonen de wapens voor de Vereenigde Nederlanden gevoerd; *Adolf* (§ 235), *Willem*, Veldmaarschalk, † 1642; *Joan Maurits* (§ 284); *Willem Otto* in 1641, *Christiaan* in 1644 gesneuveld; de oudsten, *Joan-Ernestus* in Venetiaansche dienst en *Joan* (1583—1638), die later Roomsch werd en voor Spanje streed tegen vaderland en geslacht. — De Graaf van *Hanau*, zoon eener dochter van Willem I, sneuvelt (1632) voor Maastricht.

272. De Spaansch-Nederlandsche oorlog smolt ook verder in één met den duitschen Dertigjarigen krijg. Het Huis van Oostenrijk, door den invloed der Jezuïten geleid, stoorde zich in zijn overmoed aan de regten der Stenden niet meer en streefde naar volkomen oppermagt; doorgaans zaâmgespannen met al wat in het Rijk Roomschgezind was, ter vernietiging van de Protestantsche ketterij. Bijgestaan door Spanje en tot wederkeerig hulpbetoon bereid. De twee takken van het Huis van Habsburg waren vereenigd in afkomst, in geloof, in belang, in bedoeling; de zegepraal van den Keizer zou niet volkomen zijn, ten ware ook het bloeiend Gemeenebest der Vereenigde-Nederlanden, verleidelijk voorbeeld en steunpunt van ongeloof en rebellie! wederom aan de kroon van den afgezworen erfheer gehecht wierd.

De Roomsche Ligue, onder den Keurvorst van Beijeren Maximiliaan, doorgaans met den Keizer Ferdinand II (1619—1637) eensgezind. Bij uitnemendheid vijandig tegen de Vereenigde-Nederlanden als *Gereformeerd Land*.

272a. Aldus stond op nieuw het evenwigt van Europa, zoowel als de algemeene zaak van het Protestantisme, met den val of het behoud der Republiek in het naauwste verband. Haar bondgenootschap werd hoog gewaardeerd. Haar magt was veelbeduidend. Door eigen veerkracht en diplomatiek overleg verkreeg zij een niet zelden beslissenden invloed. Klein van omtrek, werd het Gemeenebest weldra onder de groote Mogendheden geteld.

De Republiek had een magtig leger zoowel als een talrijke vloot. Aan soldaten, tegen goede betaling, was geen gebrek. Voor het belang en de eer van den Staat werden ruime hulpbronnen met onbekrompenheid besteed. — De Schut-terijen waren nog een krachtige steun ter verdediging van de Steden en werden dikwijls voor het bezetten van de grensplaatsen gebruikt. Reeds om de uitnemende ligging der Republiek, zou haar onderwerping of haar vriendschap aan Spanje, of Engeland of Frankrijk, het overwigt geven op het vasteland. Haar voorspoed en veerkracht in den langdurigen en hagchelijken strijd, de werking van haar voorbeeld, het gezag van haar raadgeving bij de Gereformeerden in geheel Europa, de glans van het Huis van Oranje-Nassau onder Willem I en twee zonen, beiden als veldheeren allerwege vermaard, dit alles verzekerde haar, bij toeneming, een gewigtig aandeel in al wat de algemeene belangen der Christenheid betrof. —

Reeds Gustaaf-Adolf verklaarde dat „in den Hage was het tooneel van alle de handelingen en actiën van Europa,” en alleen door de hollandsche diplomaten werden, in de zeventiende eeuw, de fransche diplomaten geëvenaard ⁸⁶.

273. Het Protestantsche Duitschland, aan krijgsverwoesting ten prooi, was zelden in staat de hulp te vergelden, die het uit de Vereenigde Nederlanden, in geld of troepen, meermalen genoot. Engeland, onder de Stuarts met weifeling en dubbelzinnigheid bestuurd, weldra door tweedragt verscheurd, nam aan de worsteling voor vrijheid en geloof op het vasteland weinig deel. Daarentegen, door de heilrijke tusschenkomst van Zweden, vooral door de krachtige medewerking van Frankrijk, werd de Republiek bijgestaan in den strijd tegen wereldlijke en geestelijke dwingelandij.

Duitschland: voortdurende betrekking op de Huizen van a. *Nassau:* Graaf Lodewijk-Hendrik te *Dillenburger* (1594—1662), *Nassau-Siegen:* (§ 271.) b. *Hessen:* landgraaf Maurits (1592—1627), in 1605 Gereformeerd; Willem V (1627—1637); daarna de landgravin Amalia, voor haar minderjarigen zoon Willem VI. c. *De Paltz:* Frederik V (keurvorst van 1610—1632), rampzalige koning van Boheme, zoon van Louise-Juliana, dochter van Prins Willem I. d. *Brandenburg:* Johan-Sigismund (keurvorst, van 1608—1619), in 1614 Gereformeerd; Georg-Willem (1619—1640); Frederik-Willem (geb. 1620, keurvorst 1640—1688), die uit verschillende gewesten een Staat gevormd en den grondslag voor de grootheid en magt van *Pruissen* heeft gelegd; grootendeels, door vierjarig verblijf (1634—1638) in Holland gevormd, en (7 Dec. 1646) met eene dochter van Frederik-Hendrik gehuwd. — *Engeland:* Karel I (1625—1649). Geschillen met de Republiek over het straffen van Engelschen op *Amboina*, en over de heerschappij der zee (*mare clausum*). Reeds in 1640 uitbarsting van binnenlandsche geschillen; weldra, 1642, van burgerkrijg. — *Denemarken:* 1625; verbond der Staten om 3000 man te leveren tegen het Rijk; later vele moeilijkheden over de tolgelden van de *Sond*. — *Zweden:* de godvreezende en dappere Gustaaf-Adolf van den kant der Staten, door bemiddeling van den vrede met Polen, opgewekt en ondersteund om zich aan het hoofd der Protestanten te stellen.

273a. Het bondgenootschap met Frankrijk was, onder een staatsman en regent gelijk *Richelieu*, onwaardeerbaar. Door hem is voortgezet wat Hendrik IV begon. Door hem werd Frankrijk wat Willem I gewenscht en voorzien had. Alleen met Frankrijk was op den duur weêrstand tegen Spanje en Oostenrijk denkbaar. Alleen door strijd tusschen roomsch-catholijke Mogendheden kon aan de worsteling het karakter worden ontnomen van religie-krijg. Alleen met buitengewone begaafdheden en onvergelykbare vastheid van wil, kon in Frankrijk het koninklijk gezag worden hersteld en gehandhaafd; kon velerlei aristocratisch en oproerig verzet, waarbij met Spanje en Rome geheuld

werd, worden bedwongen; kon de kracht van het magtige Rijk, met eendragtigen zin, aan de bereiking van het groote doel der vrijheid ook van Nederland dienstbaar worden gemaakt.

1624—1641. Richelieu, door staatkundig genie en karakter, meer koning dan de koning (*Lodewijk XIII*) zelf. Redder en grondvester van het vorstelijk gezag, met onverbiddelijke gestrengheid tegen een zelfzuchtigen Adel, die voor geen moord en burgerkrijg terugdeinst, bij den vijand steun zoekt en een midden-eeuwsche onafhankelijkheid begeert, evenzeer schadelijk voor Vorst en Volk. Aldus gesterkt, keert hij de krachten van Frankrijk tegen Oostenrijk en Spanje en geeft aan den dertigjarigen oorlog de politieke strekking waardoor de voortgang van wereldlijke en geestelijke overheersching gestuit wordt. Onder de niet-protestanten heeft niemand zich omtrent het Protestantisme verdienstelijker gemaakt dan deze kardinaal⁹³. Hij verbrak de politieke magt der fransche Gereformeerden; dit is zoo, maar velen onder hen, ondanks de vermaning van anderen, als vroeger Duplessis-Mornay, a. namen, zonder noodzaak, deel aan rebellie en burgerkrijg; b. waren in verstandhouding met eergierige Grooten niet slechts, maar somtijds zelfs met Spanje; c. benadeelden de algemeene zaak van het Protestantisme, vooral ook door de oppositie tegen Richelieu, die hen als gewapende factie bedwong, maar als godsdienstige gezindte tegen de onverdraagzaamheid van ultramontaansche drijvers beschermd heeft. Nederland heeft aan zijne staatkunde veel te danken gehad; weêrkeurig was het bondgenootschap der Republiek somtijds voor Richelieu bijkans onmisbaar.

De belangrijkheid der goede verstandhouding, door gunstbewijzen van den Koning aan den Prins van Oranje, bijv. door den toen nog zeldzamen titel van Zijne Hoogheid, erkend. — IJverend voor de fransche alliantie was vooral ook *François van Aerssen* (1572—1641); uitstekend diplomaat; reeds onder Hendrik IV gezant in Frankrijk; met velerlei gewigtige zendingen belast; raadsman van Frederik-Hendrik, ook voor de binnenlandsche politiek; heftige tegenstander van Barneveldt; volgens Richelieu, een der drie grootste staatslieden die hij gekend had.

273b. Inzonderheid in de Zuidelijke Nederlanden moest Spanje worden bestookt. Liefst om een onafhankelijken Staat te vormen, wellicht met de Noordelijke, als bij de Pacificatie van Gent, in verbond. Zoo niet, dan om verdeeling tusschen Frankrijk en de Republiek te bewerken. Eene verdeeling, hoe voordeelig, evenwel, om de verwisseling van Spanje met een straks nog magtiger nabuur, van gevaren in de toekomst niet vrij.

„Er was goede hoop dat eenige steden, plaatsen, en personagiën van aanzien wel gaarne het Spaansche juk vrijwillig zouden afwerpen, mits bij de Staten-Generaal vooraf verzekerd zijnde dat ze bij hunne regten, vrijheden, privelegiën, goederen, en openbare exercitie van hun Religie zouden worden bewaard”¹². — Velerlei plans. *Vereeniging met de Republiek*, op den voet van gelijkheid en bestier naar eigen volksgeloof en regt; doch, ondanks staatkundig overleg, was en bleef de Religie voor hereeniging een onoverkomelijk bezwaar. De Zuidelijke

Nederlanden als *onafhankelijke Staat*, dit zou Richelieu, om geschil en botsing met de Republiek te vermijden, het liefst gezien hebben. Later werd *verdeeling* ter sprake gebracht, tot dat uit den toelag (onder Mazarin, § 297) om ze geheel aan de Fransche kroon te hechten, het *Barrière-stelsel* ontstond.

274. Merkwaardige wapenfeiten, ter zee en te land, verhoogden den nationalen roem. De Oost- en West-Indische Compagniën bereikten eene verbazende hoogte van aanzien en magt; al was de luister der laatste, door roekeloosheid en overspanning, van korten duur.

De krijsroem nationaal. „In de legers van den Staat, hoe ook door vreemde toevoegselen vergroot, bleef altijd eene *nederlandsche kern*, zoodat de vaderlands-liefde, welke allerwege in de harten blaakte, in het leger gebragt werd; bezielde door nederlandsche vrijheidsmin, te zamen gehouden door nederlandsche geestkracht, tot de overwinning door nederlandsche bevelhebbers geleid”¹.

Ook voor het *Zeewezen* heeft de Stadhouder met ijver gezorgd; veeltijds, door de landprovinciën en ook door Amsterdam tegengewerkt. — Krachtige toerusting vooral noodig tegen de *Duinkerkers*, die (1631—1637) van Maassluis alleen 200 schepen veroverden. In de dagelijksche gevechten tegen deze stoutmoedige zeelieden, ook bij winterdag, kloekte zeelieden en ervaren bevelhebbers gevormd (Piet Hein, Tromp).

De *Oost-Indische Compagnie* breidt zich uit door verovering en handel. — 1628, Batavia tegen 100,000 Javanen verdedigd; 1636, vestiging op *Ceylon*; 1640, *Malacca* bemagtigd. — Betrekkingen op *China*; op *Japan*.

West-Indische Compagnie. — Snelle opkomst; van 1623 tot 1636 rust zij 800 schepen uit; verovert er 500, ter waarde van 60 millioen; zendt, in 1625 en 1626, vier vloeten in zee; 72 oorlogschepen, met 1200 stukken en 9000 zeelieden en soldaten; heeft 24000 man in dienst². — 1632, vestiging op *St. Eustatius*; 1634, op *Curaçao*. Groote veroveringen op de Spanjaarden en Portugezen, vooral in *Brazilië*. Aankoop van uitgestrekte landen in *Noord-Amerika* (thans New-York, Connecticut, New-Jersey, gedeeltelijk Delaware en Pensylvanië); stichting van *Nieuw-Amsterdam*. — Even spoedig verval; weinig overleg; kaapvaart en waaghalzerij; uitbreiding, onevenredig aan de middelen ter handhaving van het verkregen gezag.

275. De Hervormde Kerk was bevestigd op evangelischen grondslag. De verwarring, waaraan kerkelijke beslissing een einde gemaakt had, was ontstaan, niet uit de algemeenheid der afwijkende gevoelens, maar uit den steun door de Overheid, eigendunkelijk en partijdig, aan godgeleerden, die hun eigen inzichten aan de Kerk hadden willen opdringen, verleend. Zegenrijk bleef haar invloed; vooral zoolang in vastheid van leerbegrip geene genoegzaamheid van waarborg voor geloofsijver en ware godzaligheid gezocht werd. Ook in andere werelddeelen predikte zij Christus en dien gekruist.

De Gereformeerde Kerk werd door de Overheid ontzien. De invloed der regtzinnige leeraars was groot. Natuurlijk, bij de naauwgezette leden der Kerk. De Remonstranten gaven breed op van der predikanten „trotsigheid; pogende zij de Overheid den voet op de keel te zetten, gelijk de Paus." Doch, antwoordde men, „wat magt hebben zij om dat te doen? door oproerige predikatiën? zoo noemen terstond de Magistraten alles wat tegen hun interest gepreekt wordt" ¹². — Wel poogden de Staten dien invloed te beperken. De Nationale Synode, die om de drie jaren zou vergaderen, kwam nooit weder bijeen. In 1625 werd zij vervangen door eene Staats- en Kerkcommissie (*ad autographa*). Het aristocratisch foederalisme ook aldus gereed om zich, zoodra mogelijk, van de in 1618 geleden nederlaag te herstellen.

Voor de Remonstranten werd allengs, in het uitoefenen van hun Godsdienst, oogluiking gebruikt. Tegen de Roomschen de placaten strenger onderhouden dan tijdens het Bestand.

De godgeleerdheid bij de Hervormden, in grootendeels polemische rigting, liep gevaar meer op de Symbolische Schriften dan op den Bijbel, meer op scholastieke vormen dan op eenvoudige Evangeliewaarheid, meer op de regtzinnigheid dan op een geloof werkzaam in de liefde, te letten. Mannen als *Rivet* (1572—1647) en *Voet* (§ 338) hiertegen waakzaam. — Bij de Hervormde Kerk voegden zich niet weinige Remonstranten uit eigenbelang, „ziende dat op hunne vergaderingen geene ambten te vergeven waren" ¹².

Broederlijke betrekking op de Gereformeerde kerken. — *Genève* (1622) vraagt onderstand tegen den Hertog van Savoye; ontvangt f 20000 ¹². — 1630: beklag der *Zwitserse* kerken aan de Academie van Leiden, over de vrije prediking der Remonstrantsche leer. — 1643. Brief der predikanten in Zeeland aan de *Schotsche* kerk, met vermaning zich niet door de Bisschoppelijke kerk aan banden te doen leggen. — Hulpbetoon aan de *Fransche* Gereformeerden, ook toen zij (§ 279) van staatswege bestreden werden door de Republiek. — 1645: collecte tot inkoop van vivres en virtualie voor de verdrukke religie-verwanten in *Ierland*, ruim 3 ton. — Ook (1638) uitdeeling aan de *Grieksche* kerken van Nieuwe Testamenten, te Genève gedrukt op kosten van den Staat.

Engelsche en Schotsche kerken alhier; de Anglicaansche kerk poogt te vergeefs ze onder haar suprematie te brengen: „de Staten-Generaal vinden goed de predikanten te belasten zich te regelen naar de orde van het Land" ¹².

De Kerk breidde zich uit in *Oost-Indië*, in *Brazilië*; vooral in *Noord-Amerika*, waar de Hollandsche kerken (in 1842 nog 253 gemeenten), naar de leer der Synode van Dordrecht, in stand gebleven zijn.

276. De Staten van Holland bleven wat zij vóór 1618, onder de leiding van Oldenbarnevelt, waren geweest. Evenzeer voorstanders van de gewestelijke Souvereiniteit. Even begeerig naar overwigt hunner Provincie. Even gereed om, én Raad van State, én Staten-Generaal, én Stadhouder, én burgerij, én kerkgemeenschap, onvoorwaardelijk voor hun goedvinden en oppermagt te doen buigen. De Staten zelfden waren lasthebbers der stedelijke vroedschap. Zoo zou van lieverlede, niet slechts het Gemeenebest aan ééne Provincie, Holland,

maar ook Holland aan ééne Stad, Amsterdam, ondergeschikt zijn. Ook bij de Aristocratie was vaderlandsliefde en veerkracht; doorgaans evenwel, meer dan de Stadhouders, vredelievend, meer dan hij en zijne talrijke vrienden en medestanders, tot verzoening met Spanje, tot wanstrouwen jegens Frankrijk gezind.

De kracht der Aristocratie was niet gebroken (§ 237). Alles bleef in den ouden sleur. — 1628. Missive van den *Raad van State* aan de Provinciën; klagt dat er is verwarring in de Financiën; „dat in de regering kwade correspondentie gehouden wordt; dat de gewigtigste zaken beleid worden zonder kennis van den Raad; dat alle disorder toeneemt; dat het crediet van het Land meer en meer ontbreekt; dat het openbaar gezag gebroken wordt; dat de ongehoorzaamheid van het krijgsvolk de overhand neemt; dat de krijgstucht en de Justitie onder den voet raakt;” verzoekende Instructie ter nakoming van eer en pligt. Een stap door de Generaliteit hoog opgenomen. — De magt der Staten-Generaal veelzins tegengewerkt en besnoeid. — „Amsterdam voert in Holland de vlag”¹². De Raadspensionarissen van Holland (§ 223), bekwame mannen; geen Barnevelt. — 1618. *A. de With*; 1621, *Duick*; 1629, *Cats*; 1631, de schrandere *Pauw*; 1636, wederom bestevaër *Cats*, uitnemend volksdichter (§ 288), maar die van staatkunde luttel begrip had.

Velerlei twisten ook in de andere Gewesten; in *Friesland*; in *Groningen* met de *Ommelanden*; tusschen Holland en *Zeeland*. — Deze menigvuldige geschillen mede gevolg van de verzwakking der Generaliteit.

De partij der stedelijke Regenten heette dikwerf arminiaansch- en spaansch-gezind.

277. Partijhoofd is Frederik-Hendrik niet geweest; in het vereenigen der partijen is hij niet geslaagd. Ter bereiking van dit doel was zachtzinnigheid en toegeeflijkheid ongenoegzaam. Staatseenheid was alleen door staatshervorming verkrijgbaar. Door handhaving van het regt der Unie, waarbij tevens, in de vorming van Raad van State en Staten-Generaal, op de billijke eischen van het magtige Holland gelet wierd; door handhaving van het gezag der stedelijke Overheid, waarbij men acht sloeg op de aloude vrijheden der burgerij. Van dergelijke verbeteringen nam men de proef niet. Bittere teleurstelling was de vrucht van weifelend overleg; zoodat ten laatste de Stadhouder tegenover de Nederlandsche Aristocratie wederom onderdanig en magteloos werd.

Frederik-Hendrik was, in 1618, verdacht geweest zich tegen Maurits te willen stellen. Over en weer waren er welligt uitzigten geopperd en beloften gedaan; althans in 1627, schreef Uytenbogaert: „het schijnt dat de Prins de onzen maar met schoone woorden heeft bedrogen, tot dat hij tot zijn voornemen aangaande het Gouvernement zou gekomen zijn.” — Voorzigtigheid gebod den Prins de Hervormden te ontzien, die overal de Raadhuizen en Kerken in hadden; ook verzekerde hij „niet in het minst te zullen toestaan dat de Religie, zoo die te Dor-

drecht was vastgesteld, zou worden gekrenkt¹²”, en betuigde (1630) aan de Hollandsche Kerken „dat het goed was dat men de conventiculen der Remonstranten had geweerd; hij wilde wel dat hij rust en vrede der kerken met zijn bloed mogt koopen, en zou ook alles wat hem mogelijk is, contribueren tot grootheid en luister van de Gereformeerde Kerk”¹⁷. Desniettemin trachtte hij allengskens voor de Remonstranten vrijheid van Godsdienstoefening te verwerven, om a. overeenstemming in gevoelens; b. besef van billijkheid; uit de kerk verdreven, behoorden zij *nevens* de kerk te worden geduld; c. bezorgdheid dat zij met de Roomschen zamenspannen zouden; d. zucht om zich van hun invloed te bedienen; overal waar de Remonstranten iets te zeggen hadden, werd de Prins in zijne opinïën en maximes zeer geflatteerd, zoodat hij zich volkomen verzekeren kon van die partij¹².

Een tijd lang gevierd en ondersteund. Zoo werd aan zijn zoon, nog kind (1631), de *Survivance* van het Kapiteinschap en Admiraalschap-generaal verleend. Later moeilijkheden, als Maurits (§ 226) en vroeger reeds Willem I (§ 153) had ondervonden, ook zijn deel. Weigering van geld, dwarsboomen zijner krijgsverrigtingen, wantrouwen, vernedering, laster. De Staten, ijverig en standvastig in oogenblikken van gevaar, waakzaam tegen geldverspilling, „betoonden somtijds te groote schroomvalligheid, en, in sommige omstandigheden, waren er al de zacht-aardigheid en inschikkelijkheid van eenen Frederik-Hendrik noodig om een krijgsman niet wrevelig te doen worden”¹.

278. De Republiek verkeerde, bij het voortwoeden van den algemeensten krijg, in haghelijken toestand (1625—1629). Gunstiger werd het uitzigt door de tusschenkomst van Gustaaf-Adolf (1629—1635). Het bondgenootschap met Frankrijk deed de kans op volkomen zegepraal ontstaan (1635—1642). De laatste jaren (1642—1647) werden bijkans enkel aan onderhandelingen besteed.

A. 1625—1629.

279. Gevaarlijk voorzeker was, bij den loop der krigsgebeurtenissen, de toestand der Republiek. In Duitschland waren de Protestanten telkens verslagen en werd de zegepraal van het Huis van Oostenrijk aan een geweldig weder invoeren van het Roomsche-catholicisme, zoo-wel als ter versterking van des Keizers oppergezag, dienstbaar gemaakt. Aan den koning van Spanje zou door den overmagtigen bloed- en geestverwant en bondgenoot de behulpzame hand worden gereikt. Van Engeland kon men, onder Jacobus I, niet dan weifeling te gemoet zien. En Frankrijk? de staatkunde van Hendrik IV was aan het fransche Hof in vergetelheid geraakt. Dubbel welkom moest, in dergelijk tijdsgewricht, de optreding van Richelieu zijn, wiens beslistheid

en veerkracht, ter handhaving van het evenwigt in Europa, terstond openbaar werd.

Engeland schier lijdelijk. Het protestantsche Duitschland verslagen. Spanje onder het bestuur van Olivarez stoutmoedig.

26 April 1624. Richelieu minister. Het Verbond met de Vereenigde-Nederlanden hernieuwd. Huwelijk van Henriette-Maria, zuster van Lodewijk XIII, met den protestantschen prins van Wallis (straks Karel I). Frankrijk vermeestert, ten behoeve van het protestantsche Graubunderland, vestingen, in verstandhouding met Spanje door pauselijke troepen, als sleutel van Italië, bezet. Algemeene verbazing, daar de geheele toestand van Europa met de goede verstandhouding tusschen Frankrijk en Spanje in verband stond. Geen ontzag voor Rome zou dezen kardinaal, bij politiek overleg, in den weg staan.

279a. De ontwerpen van Richelieu werden door binnenlandsche onlusten, daar de Gereformeerden den burgerkrijg hernieuwden, verstoord. De koning van Denemarken, die den deutschen Protestanten te hulp kwam, verstoken van genoegzamen bijstand, bezweek. Niets scheen aan de keizerlijke legers te kunnen weêrstaan. Hier te lande werden op Spanje enkele voordeelen behaald; de verovering van *Grol*, de vermeestering der *Zilvervloot*.

1625. Opstand der fransche Gereformeerden. De 20 schepen door de Republiek tegen Genua gezonden, werden nu, onder den Admiraal Haultain, tegen *la Rochelle*, ter opneming van fransche zee-soldaten, gebruikt. Verontwaardiging in Holland; de predikanten vermanen openlijk tot bijdragen voor deze stad. — 1626. 5 Febr. Vrede. — Intusschen was het ontwerp om het zuidwestelijke Duitschland van de oostenrijk-liguistische overmagt te bevrijden mislukt; veeleer wierd het Protestantisme in de landen waar het ontstaan was en gezegevierd had, met ondergang bedreigd⁹³. — 27 Aug. 1626. Christiaan IV, Koning van Denemarken, bij Lutten verslagen. — 1627. Engeland verklaart den oorlog aan Frankrijk en roept de leidlieden der Hugenoten, Rohan en Soubise, wederom in 't geweer. Met jammerlijke uitkomst. *La Rochelle*, na heldhaftige verdediging, bedwongen (30 Oct. 1628).

1626. Oldenzaal ingenomen. 1627; *Grol*. Beleg (19 Julij—9 Augustus) dezer ongemeen sterke stad, ondanks de nabijheid van den Graaf van den Berg met 19000 man. Gelderland aldus tegen de strooptogten der Spanjaarden beveiligd; die „uit hunne roofnesten dagelijks uittrokken, den landman, met het mes op de keel of het pistool voor de borst, van alles beroovende, en woningen en schuren aan kolen leggende”¹. *Willem van Nassau*, Luitenant-Admiraal, sneuvelt.

1628. 9 Sept. *Piet Hein* verovert, voor de West-Indische Compagnie, de spaansche *Zilvervloot* (een buit van over de 11 millioen); (1629) sneuvelt in een gevecht tegen de Duinkerkers.

280. De binnenlandsche rust werd niet gestoord. Van Frederik-Hendrik hadden de in 1618 verdreven Regenten groote verwachting

gehad. Ten onregte. Maurits had in de schier ondragelijke gebreken eener door den drang der omstandigheden misvormde staatsregeling berust; de omkeering van zaken had zich, bij de uitkomst, tot eenige verandering in het personeel der Regenten bepaald; en zou nu Frederik-Hendrik, niet te vrede met dergelijken afloop, door herstel en begunstiging van de medestanders van Oldenbarnevelt, terug komen op hetgeen afgedaan was? zich aldus met de bij voortduring zeer magtige rigting die getriumfeerd had, begeven in een hagchelijken strijd?

De eerste daden van den Stadhouder (welwillendheid jegens van der Mijle, schoonzoon van Barnevelt, jegens Hogerbeets en van Reigersbergh, zwager van de Groot) verontrustten en ontstemden de bovendrijvende partij en zij uitte haar misnoegen en argwaan heftig. De Prins bedacht zich en verloochende voortaan, als Stadhouder, dikwerf zijne persoonlijke voorkeur. — Evenwel in Amsterdam arminiaanschgezinden, die men *moderateurs* heet, in het bestuur; tot groot misnoegen der burgerij; de Regering wendt zich tot den Prins, die (1628, 10 April) te Amsterdam komt en de Magistraten door garnizoen sterkt. Nu nam de Overheid het beboeten, ontpoorteren, en uitbannen te baat. 1629. Vernieuwing van den schutterseed; bij de naauwgezette Hervormden veel opspraak en tegenstand. Het gezag van den Magistraat berustte enkel op de militaire magt, die van den Stadhouder afhankelijk was.

281. Over het protestantsche Duitschland had de Keizer getriumfeerd; het protestantsche Nederland lag aan de beurt. Plotseling werd, in 1629, de Republiek door vijandelijke legers overvallen en overstroombd; haar ondergang scheen nabij; toen, heugelijke ommekeer! door de overrompeling van *Wezel*, in verband met de veerkracht van Overheid en bevolking, het spaansch-oostenrijksche leger dat reeds Amersfoort bereikt had, tot aftogt gedwongen en de bemagtiging van het sterke *'s Hertogenbosch* mogelijk werd.

1629. Gunstige vooruitzigten in het begin des jaars. De Infante Izabella scheen buiten staat eene aanzienlijke krijgsmagt zamen te brengen. De spaansche schatkist was uitgeput, Spinola teruggeroepen; een aanval der Franschen in Italië dreigde den oorlog tegen Spanje te doen uitbarsten; de keizerlijke legers werden nog door den koning van Denemarken bezig gehouden; de Republiek zou van deze omstandigheden gebruik maken voor eene gewigtige krijgsonderneming; de verovering van *'s Hertogenbosch*, bolwerk der Spaansche heerschappij. Het geheele leger der Staten was 68400 voetvolk en 8700 ruitery sterk. — 1 Mei, het beleg aangevangen (met 24000 voetvolk en 4000 ruitery). — Weldra waren de voordeelige kansen verkeerd. De togt naar Italië liep af, zonder dat door Frankrijk aan Spanje de oorlog verklaard werd; de Spaansche Nederlanden gaven ruime opbrengsten voor een magtig leger onder den bekwamen graaf Hendrik van den Berg. In Duitschland werden de keizerlijken meester. *Restitutie-Edict*; valsche uit-

legging van den Religie-vrede (§ 116); de Evangelische Kerken van haar eigendom ontzet, de Calvinisten in den rijksban. Menigvuldige overgang tot de Roomsche Kerk (Matth. 13, v. 21). — 12 Mei. Denemarken gedwongen een naadeeligen vrede te sluiten.

Julij. Aanval op de Republiek, ook om 's Hertogenbosch te ontzetten, door de vereenigde krijgsmagt van Graaf van den Berg en van het keizerlijke leger onder Montecuculi.

Legerkamp te Dieren om den overtocht over den IJssel te bewaren; 10000 man naar Hattem, 12000 naar Amersfoort. Voordeel op voordeel; Friesland en Groningen met vijandelijke benden vervuld; Amersfoort ingenomen; de meeste menigte meende dat het heele land verloren was en speelden de Pausgezinden daar dapper onder, om de gemeente kleinmoedig te maken. Reeds de omstreken van Naarden door stroopende ruiters verontrust. Wat nu te doen? zou het beleg van 's Hertogenbosch, door Frederik-Hendrik, opgebroken worden? dit kon niet, zonder de hoogstbelangrijke vrucht eener voorbeeldeloze inspanning te verliezen. Ernst-Casimir belast met de verdediging der Betuwe, Brederode met die van Holland; de Staten-Generaal te Utrecht; de sluizen bij Vreeswijk en te Muiden geopend; het zeewater tot onder de muren van Utrecht; het leger gebragt op 120,000 man; in Holland de huislieden van 16 tot 60 jaar opgeroepen en met vuurroers en pieken voorzien; kloeke houding van Amsterdam, wapenburg en korenschuur van het land. Het zou welligt niet hebben gebaat, zoo niet het land, door de verrassing van *Wezel* (steunpunt, magazijn en wapenhuis des vijands, ook voor de gemeenschap met de Spaansche Nederlanden onmisbaar) op bijna wonderdadige wijs ware gered. — 19 Aug. Nederlandsche troepen voor de stad; de poort open-geslagen, maar tegen den valbrug „vruchteloos het geweld van armen en werktuigen beproefd, toen een kanonskogel, geschoten van het bolwerk, hetwelk op deze poort flankeerde, de ketting van één scheurt. O admirabele voorzienigheid Gods! de brug nedervallende, trok de ruiterij binnen; de trompetters bliezen Tantara, de ruiters veeqden de straten en trokken in slagorde naar de markt.” Na een hardnekkig gevecht, de stad vermeesterd; voor 30 dooden dezerzijds, 200 gesneuvelden en 49 officieren met 1042 soldaten gevangen. Tegen den eersten berigtgever riep Frederik-Hendrik uit: „O mijn zone, mijn kind, mijn zone! is het zoo geschied? is het zoo? zoo is het een louter werk van God en niet van menschen.” — „De Heer is ons een toevlugt en helper geworden ter bekwamer tijd.” ** 24 Aug. Amersfoort verlaten; terugtocht naar den IJssel. Weldra (14 Sept.) gaf 's Hertogenbosch zich over, na roemrijken wederstand. Verbazend de werken der belegeraars, gedeeltelijk voor onuitvoerbaar geacht. — „Maakt u van hier, gedrochten! dit Bosch is het mijne.” ** Nu werd spoedig het grondgebied der Republiek door de vijanden ontruimd.

De *Utrechtsche linie* (van Vreeswijk over Utrecht naar Muiden), volgens Maurits zoo sterk dat men zich daarachter met 10000 man tegen de geheele wereld zou kunnen verdedigen, werd in dit jaar bijkans voltooid; later raakten de werken in verval. — Een jaar van benaauwdheid en uitredding, roemrijk door veerkracht, opofferingen en volharding. Aan het slot der Resolutiën van den Raad van State, leest men: „En dus eindigt het *gelukkig* jaar van 1629, daarvoor niet ons, maar God almachtig zij lof, prijs, eer en dankbaarheid in eeuwigheid.”

B. 1629—1634.

282. Nog ruimer adem schiep de Republiek, toen aan het geweld en den overmoed des Duitschen Keizers, door tweespalt in het Rijk en vooral door de zegevierende tusschenkomst van den koning der Zweden, Gustaaf-Adolf, paal en perk gesteld werd. Bij dezen meer gunstigen toestand waren velen van oordeel dat men op het verkrijgen van bestendige rust, door bevrediging met de Spaansche Nederlanden, moest bedacht zijn.

Van de zijde der Infante aanzoek tot een nieuw Bestand. Niet gunstig opgenomen bij den handelstand, noch bij de Hervormde Kerk. „Bij alle ijverige Contraremonstranten werd de trêves-handeling geimprobeerd in den hoogsten graad”¹², vooral uit vrees dat de Remonstrantsche partij het hoofd weder opsteken zou. — De Staten, inzonderheid van Holland, beducht voor bedriegelijken vrede, maar ook voor kostbaren krijg. Frederik-Hendrik deelt in hun gevoelen, dat er, of niet, of met nadruk, moet worden oorlog gevoerd. „Zoo de Heeren Staten bij tractaat een einde van oorloge goed vonden te maken, kon het met geen meer roem en voordeel geschieden dan nu. Zoo niet, dan moest de oorlog niet wezen defensief, maar offensief, alzoo de defensive de ruïne van het land was”¹⁷.

1630. 24 Junij. Landing van Gustaaf-Adolf in Pommeren, overal als redder en bevrijder begroet; weldra in het noordelijk Duitschland meester; overwint (Sept. 1631) te Leipzig; dringt met verbazenden voorspoed tot in Beijeren door; strijdt voor de godsdienstvrijheid en (door Richelieu ondersteund) tegen de Spaansch-oostenrijksche overheersching.

Julij. Tractaat met Frankrijk vernieuwd. — Dec. De Prins, toen het Bestand weder in overweging gebragt werd, zeide (in verband welligt met den voortgang der Zweden), „dat men nu den vijand Antwerpen of een ander voornaam lid moest afrukken, en zich niet ophouden met trêves, maar gedenken tot vigoureuse voortzetting van den oorlog”¹⁷.

1631. Onderneming op Duinkerken, met 15000 man voetvolk en 3000 paarden; bij de eerste verschijning des vijands, wordt Frederik-Hendrik door de gevolmagtigden te velde tot terugtogt gedwongen. — 12 Sept. Overwinning op het *Slaak* bij Tholen; alle de Spaansche schepen (35 fregatten) veroverd; 4000 gevangenen.

Remonstrantsche Kerk en (1631) Seminarium te Amsterdam. — Uytenbogaert keert naar 's Hage terug. De Groot in Holland gekomen (1632), wordt er niet geduld. — Twee ijverige Hervormde predikanten (1630) te Amsterdam uit de stad gezet. „De meeste leden van Holland waren wel van ander gevoelen, maar de Prins begunstigde de Regering, en in dusdanige dingen zeiden zij dat een ieder meester was in zijne stad”¹².

282a. Bevrediging met de Spaansche Nederlanden? Op ééne voorwaarde evenwel. Ze moesten niet langer Spaansch zijn. Door geheime verstandhouding met een deel van den misnoegden Adel scheen dit doel bereikbaar. De vermeestering van *Maastricht* zou aanleiding en moed geven tot nationaal verzet. Onderhandelingen met de Staten-

Generaal te Brussel werden geopend over bestand, vrede, hereeniging; maar spoedig herrees, tegen dergelijke verzoening en eendragt, in konings- en roomschgezindheid, het onveranderlijk bezwaar. Vooral toen, door het sneuvelen van Gustaaf-Adolf, aan de verslagenheid der keizerlijke tegenpartij een einde gemaakt, en, door den dood van Izabella, België weder onder een zuiver en streng spaansch opperbestuur gebragt werd.

In België achteruitgang, ellende; wrevel, vooral ook onder Geestelijkheid en Adel, tegen den weder toegenomen spaanschen invloed. Verstandhouding van Frederik-Hendrik met den Graaf van Warfuzée en den Graaf van den Berg. Op hun raad onderneemt hij het beleg van *Maastricht*. — 26 Mei. Opwekking van de Staten-Generaal der Vereenigde-Nederlanden aan de Zuidelijke, om zich, met behoud der openbare oefening van de roomsch-catholijke Godsdienst, bij hen te voegen. De Graaf van den Berg verklaart zich tegen Spanje. Frederik-Hendrik vermeestert Venlo en Roermond; komt, 10 Junij, voor Maastricht. De bevolking bleef onbewegelijk en gaf aan den toleg der aristocratie geenerlei steun. Het beleg volgehouden, met 17000 man en 4000 paarden, in het gezigt van twee vijandelijke legers, het spaansche van 14000 man, het oostenrijksche even sterk, met nog 3000 ruiters; de hulp van Frederik-Hendrik door de Franschen toegezegd bleef achter. — 17 Aug., gelijktijdig uitval der bezetting en aanval der Oostenrijkers onder den vermaarden keizerlijken veldheer Pappenheim, die met 1500 dooden en gekwetsten afgeslagen wordt. Overgave, na 69 dagen, op 20 Aug. — Nu roept de Infante de Staten-Generaal (wat sedert 1600 niet geschied was) te Brussel bijeen; 9 Sept., aldaar vergaderd. Afgevaardigden naar den Prins te Maastricht. Een voor de Republiek zeer voordeelig tractaat scheen spoedig verkrijgbaar; doch, tot zijn leedwezen, wordt de onderhandeling, op last uit 's Hage, derwaarts overgebragt. Inmiddels sneuvelt Gustaaf-Adolf te Lützen. De handeling wordt nu gerekt; de Vergadering te Brussel weifelt, en verklaart eindelijk (10 Mei 1633) dat ze, bij een eventueel bestand, in niets verstaat te wijken van de roomsche religie en van de gehoorzaamheid aan den Koning. Daarmede was voor Frederik-Hendrik de zaak afgedaan.

30 Nov. 1633. Izabella †, die om haar deugden en vroomheid in dankbaar aandenken bleef.

282*b*. Desniettemin zouden ook aldus velen vrede met Spanje hebben begeerd. Niet zonder moeite werden de Staten van Holland tot volharding overgehaald. Om den tegenspoed der Zweden, sloot de Republiek zich telkens meer met Frankrijk aan één; zoodat in 1635 de oorlog, op haar dringend aanzoek, door Richelieu aan Spanje verklaard werd en een tractaat ter vermeestering en verdeeling van de Spaansche Nederlanden tot stand kwam.

1634. 15 April. Verdrag, waarbij Frankrijk jaarlijksch subsidie van fr. 230000 verleent; gesloten na langdurig en hevig verzet van Holland en vooral van Amsterdam, op aandrang van den Prins.

6 Sept. Slag bij *Nordlingen*, waardoor het overwigt der Zweden in Duitschland te niet gaat. Nu zag Richelieu wederom, uit de vijandelijkheden van Spanje, door den voorspoed van Oostenrijk gesterkt en met den rebellerenden franschen adel in gestadige betrekking, groote gevaren te ontmoet. Onder dezen indruk besloot hij, na langdurige aarzeling, tot hetgeen dezerzijds sedert lang begeerd werd, oorlogsverklaring aan Spanje. De gezanten der Republiek hadden duidelijk genoeg doen verstaan dat ze, bij gebreke van dien, moe van oorlog, een Bestand zou sluiten tot elken prijs. — 1635. 8 Febr. Alliantie met Frankrijk, tegen den Keizer en Spanje; om gezamenlijk de Spanjaarden uit de Zuidelijke Nederlanden te verdrijven en deze (ten ware ze binnen drie maanden een vrij Gemeenebest oprigten) gelijkelijk te verdeelen. Te Parijs gesloten. Richelieu verklaarde nooit over zoo groot een zaak gehandeld te hebben, in geen 25 jaren was zoo groot een stuk genegocieerd¹². De strijd van Frankrijk en Spanje, waarmee het lot van Europa in verband was, brak weder in lichter laaije vlam uit.

C. 1635—1642.

283. Een naauw verbond met Frankrijk was gesloten en — de krijg te land werd met minder nadruk gevoerd. Nederland ontving meer fransche beloften dan fransche hulp, en, bij niet zoo dringend gevaar, waren de Staten tot het opbrengen van zware oorlogskosten dikwerf ongezind. Het naauwer bondgenootschap is oorzaak van verflauwing geweest. Aan de partij die sedert lang reikhalzend naar vrede uitzag, was de alliantie ongevallig, ook omdat men voor Frankrijk beducht was. Liever had zij tot nabuur een magteloos vijand dan een overmagtigen en woelzieken vriend. Uit dit oogpunt zou, dacht ze, een veldtogt zeer ligt al te voorspoedig kunnen zijn.

In Holland waren verscheidene leden (Dordrecht, Amsterdam, Rotterdam) die het verder inzagen en wien daarom de handeling niet smaakte; vreezende dat men zou krijgen tot nagebuur het magtig en door aanwas van 't meeste van Nederland zeer formidable Frankrijk¹². — Deze vrees overdreven en voorbarig. a. Spanje had nog groote kracht, b. De aanwas der magt van Oostenrijk was schrikverwekkend. c. Frankrijk was nog niet, gelijk weldra, in het bezit van Artois, Vlaanderen, de Elzas, Franche-Comté, Roussillon, of Lotharingen; het was overal verwondbaar en aan de noordergrens open; in 1636 verwoestten de Hongaren en Croaten Picardie en bedreigden Parijs. d. Frankrijk werd alleen door een bewind als dat van Richelieu tegen burgerkrijg behoed. — Ook was er, evenmin als tijdens Willem I, tusschen bondgenooten keus.

283a. In Duitschland was er velerlei wisseling in den oorlogskans. Het overleg met Frankrijk droeg in Nederland weinig vrucht. Voor Frederik-Hendrik was de gelegenheid ter uitoefening zijner oorlogskunst zeldzaam.

1635. 30 Mei. Vrede van *Praag*; tusschen Saksen en Oostenrijk. Weldra blijven alleen Hessen-Cassel, Baden en Württemberg aan het verbond met Zweden getrouw.

18 Junij. Manifest van Frankrijk tegen Spanje. De Prins opperbevelhebber over een fransch-nederlandsch leger van 32000 voetknechten en 9000 ruiters; glansrijk uitzigt! doch ziet, de Franschen slecht voorzien, ongenegen den vijand aan te tasten; onvermogen, door ziekte en gebrek, het veld te houden; alzoo liep de veldtocht af zonder vrucht.

1636. De Staten zonden geen geld; de Gedeputeerden te velde beklagen zich heftig; de Prins riep uit: „wil men geen middelen verschaffen tot den oorlog, zoo mag ik het rapier wel nederleggen.” — *Breda* veroverd in 49 dagen, terwijl in 1625 *Spinola* aan de belegering 10 maanden had besteed. — 1641. Aanslag op Antwerpen mislukt. — Vermeestering van het kasteel van *Gennepe*.

Amsterdam zag in bemagtiging van Antwerpen slechts krenking van haar eigen belang. De Stadhouder verdroeg deze tegenwerking met verwonderlijk geduld; verontwaardigd evenwel dat kooplieden uit baatzucht hulp boden aan de vijanden van den Staat. In 1639 verbod om aan de Spanjaarden of hun aanhangers schepen te verhuren of te verkoopen¹². De Antwerpenaars kochten buskruid te Amsterdam; een der schuldigen vrijgesproken; want hij zeide honderd kooplieden te kunnen noemen die de Antwerpenaars bedienden; hij deed het ook; de handel moest niet belemmerd worden, „daar hij om winst, al zou hij de zeilen verbranden, door de hel varen zou.” Aan den aldus getergden Prins ontviel de uitroep: „Ik heb geen grooter vijanden dan de stad Amsterdam; maar, krijg ik Antwerpen eens, ik zal haar zoo laag vernederen dat ze zich nimmer weder opbeuren zal.”

284. De luister der nederlandsche wapenen was des te schitterender op zee. De worsteling met de Duinkerkers bleef oefenschool van dapperheid en beleid. Spanje ontving in den glorieijken strijd bij *Duins* een gevoeligen slag. Ook in andere werelddeelen, vooral op de amerikaansche zeeën, ontbrak het niet aan bewijzen van nederlandschen moed.

De kaapvaart tegen Duinkerken aangemoedigd, 's lands zeemagt versterkt; dapperheid der Zeeuwen (twee heldengeslachten van *Evertsen* en *Banckers*). — 1636. Febr. Duinkerksch smaldeel door Jan Evertsen overwonnen; een ander (1637) door Banckers. — 1637. Marten *Tromp* en Witte Corneliszoon *de With*, luitenant-admiraal en vice-admiraal van Holland. — 1639. Febr. Bloedige zegepraal van *Tromp* met 11 schepen over 26 Duinkerkers nabij hunne stad.

1639. Zeeslag bij *Duins*. Eene Spaansche vloot (67 schepen, 1700 stukken, 24000 manschappen, de bloem der spaansche jongelingschap, en een ervaren bevelhebber, bestemd om troepen in Vlaanderen over te brengen) wordt den 15 Sept. door *Tromp* bij *Bevesier* met 13 schepen opgewacht, met 17 aangetast, met 20 gedwongen onder het geschut der engelsche kasteelen van *Duins* te wijken. De vijand ingesloten; gansch Holland een scheepstimmerwerf; binnen vier weken 96 oorlogsvaartuigen en 11 branders bijeen. Ondanks de bedreigingen van Engeland met Spanje bevriend, wordt *Tromp* gelast de spaansche vloot te ver-

nielen. De krachten nog ongelijk, dezerzijds 5906 zeelieden en 1866 soldaten tegen 13 of 14000 man. De vijand weigert den strijd; Tromp, om alle voorwendsels te benemen, laat hem masten en stengen halen, ja verklaart zich bereid hem kruid te verschaffen. Den 21 Oct. aanval; 18 schepen ontkomen; 40 veroverd en vernield; verlies van 7000 man, 1800 gevangen. Dezerzijds één schip en naauwelijks honderd zee- en krijgslieden gemist. — Nooit heeft de spaansche zeemaagt zich van deze nederlaag hersteld.

Oost-Indië. Van Diemen, Gouverneur-generaal (1636—1641). 1636. Na overwinning op de Portugezen, vestiging op *Ceylon*. — Handel op Japan, 1641; de Hollanders, uit weêrzin tegen het Christendom, in het eiland *Desima* gebannen.

West-Indië. 1636—1644. — *Joan-Maurits van Nassau-Siegen* (§ 271 en 398) naar *Brazilië*, als Gouverneur; ter opbeuring van de Compagnie, die reeds eene schuld had van 18 millioen. IJverig en bekwaam, schaft hij vele misbruiken af; maakt gewigtige verbeteringen in het beheer; bevordert godsvrucht en zedelijkheid; handhaaft de gewetensvrijheid der Portugezen, wil minder verovering en uitbreiding dan vestiging en versterking, door duitsche landverhuizing naar het bij uitstek schoone en vruchtbare land. — 1637. *St. George d' Elmina* op de Kust van Guinea vermeesterd. — 1638. Aanval op *St. Salvador* mislukt, door karige toezending van troepen. — 1640. Overwinning bij de *Bahia*; onder Loos en Huijgens; eene vloot van 29 zeilen jaagt, na driedaagschen strijd, 66 met 15000 man voorziene schepen op de vlugt. „God sloeg 's vijands hoogmoed den 12, 13, 14, en 17 Jan. 1640.” ** — 1641. Vrede met *Portugal* (in 1640 onafhankelijke Staat onder het Huis van Bragance); onvoorzigtig terugroepen van krijgsvolk door de Bewindhebbers. — 1644. De bij uitnemendheid verdienstelijke landvoogd, na zich te vergeefs tot de Algemeene Staten gewend te hebben, vertrekt. — Na zijne afreis ontving de Compagnie geene lading meer. Van landswege werd weinig bijstand verleend en haar onberaden hardnekkigheid belette niet dat zij in 1647 slechts drie vestingen overig had.

285. De traagheid in den gang der krijsgebeurtenissen stond dikwerf in naauw verband met de inwendige gesteldheid der Republiek. Was het vreemd zoo Holland, met zijne magtige handels-aristocratie en met de wereldstad *Amsterdam*, zich geregtigd achtte tot leiding van den Staat? zoo het voortging met de werkzaamheid der Staten-Generaal te beperken? zoo het, warsch van elken band, zelfs onder een zeer meêgaanden Stadhouder, met elken dag afkeeriger werd van het stadhouderslijk gezag? Holland kon de versterking niet willen van een invloed, bestemd om te waken voor de vrijheden der burgers en de regten der Generaliteit. Ook om dien invloed te fnuiken, wenschte het van den kostbaren oorlog ontslagen te zijn.

1637. De jurisdictie der Staten-Generaal over personen hebbende commissie van hen en staande onder hun eed, een regt dat, zoo wegens ontallijke precedenten, als vooral om de natuur der wederzijdsche betrekking, onbetwistbaar had moeten zijn (levensvraag, *palladium* van den Staat, waarmee Unie en stadhouderschap vervalt⁹²), werd door Amsterdam en Holland betwist. Holland protes-

teert tegen tusschenspraak van den Prins. — 1639. Holland verzet zich tegen eene behoorlijke inrigting der *Admiraliteit*. De Staten-Generaal, door wie de oorsprong der tegenstreving niet miskend werd, zenden, in overeenstemming met den Prins en den Raad van State, afgevaardigden naar Amsterdam; de Vroedschap verleent hun geen gehoor en wordt door de Provinciale Staten ondersteund. „Anders is er niet op gevolgd: de Prins was bedaagd en zachtzinnig” ¹². — 1640. Voorstel van Dordrecht om aan de Gedeputeerden van Holland, op het voorbeeld der overige Gewesten, langer dan drie jaren zitting te verleen; vermits anders hunne ambtgenooten „meerder kennis, bekwaamheid, directie, en autoriteit kwamen te obtineren.” Te vergeefs; op die wijs zou de magt der Staten-Generaal meer onafhankelijk van de stedelijke Regenten zijn geweest: „zoo zeer heeft het interest van de Regenten in alle tijden geprevaleerd boven dat van het gemeen” ¹³. Gedurig geroep om vrede, waardoor de oorlogsverrigtingen meermalen werden verlamd. — Weldra werden de Afgevaardigden van Holland, door een zeer uitvoerig Berigtschrift, aan nog enger banden gelegd. — Opmerkelijk is het dat, toen later (1646) Zeeland vóór allen vredehandel eene verbindtenis begeerde tot het onderhouden der Unie, Holland dit niet wilde dan met bijvoeging: „zoo ver zij kon nagekomen worden.”

285a. Door het huwelijk van Prins Willem, den jeugdigen zoon des Stadhouders, met eene engelsche Vorstin, werd eene naauwe en in de gevolgen zegenrijke band tusschen het Huis van Oranje en de rampzalige Dynastie der Stuarts gelegd. Eene verbindtenis, om de hoop eener minder antiprotestantsche politiek, in Engeland met algemeenen bijval begroet. In Nederland niet. Een Stamhuis dat in den bisschoppelijken vorm der vervolgzieke anglikaansche Kerk voor vorstelijk alvermogen steun zocht, kon hier niet dan een voorwerp van weêrzin en mistrouwen zijn. De luister van dezen echt werd, bij het uitbreken der onlusten in Groot-Brittannië, weinig geteld. De Stadhouder werd, bij de Aristocratie, van een dingen naar onbepaald gezag, bij de Gereformeerden van ontrouw aan de Reformatie verdacht.

Karel I vredelievend om vrij te zijn van het Parlement. Doorgaans, bij den fellen oorlog op het vaste land, weifelend en neutraal. Naijverig op Frankrijk en Holland, die hij ongaarne meester van de Vlaamsche kust ziet; ook daarom jegens Spanje doorgaans niet ongunstig gestemd. Hij wil de souvereiniteit des konings sterken door de episcopaalsche staatskerk en de bisschoppelijke hiërarchie. Van de *Puriteinen* (Calvinisten met presbyteriaansche kerkinrigting; § 85a) afkeerig, terwijl hij voor de Roomsche-catholijken toegeeflijkheid en oogluiking gebruikt. Aldus telkens weder met de nationale belangen en sympathiën, met volksgeloof en vrijheidszin, in strijd. — 1637. Verzet in *Schotland* tegen de invoering der bisschoppelijke liturgie; godsdienstige volksbeweging die naar Engeland overslaat en zich aldaar met weêrstand tegen de autocratie vermengt. — 1640. De koning genoodzaakt tot bijeenroeping van het Parlement.

1641. Prins Willem huwt Maria, oudste dochter van Karel I. Dit huwelijk in Engeland uitermate populair, als onderpand eener gewijzigde staatkunde en eener

betere toekomst. In Holland, waar meest alle de predikanten puriteinsch zijn ¹⁵, weerzin tegen eene dynastie die den Puriteinen gewetensvrijheid betwist; terwijl op de zegepraal met dezen zuiver protestantschen echt, over spaanschen en episcopaalschen invloed behaald, te weinig gelet werd.

285b. De oorlog had nu in Duitschland een doorgaans voor de Protestanten niet ongunstigen loop. Weldra nam ook elders het krijgsgeluk van Frankrijk eene vaart, waardoor de vernedering van het spaansch-oostenrijksche Huis nabij scheen; althans indien men aan de energieke staatkunde van Richelieu, ook na zijn overlijden, getrouw bleef.

Veldtogten in Duitschland. Krijgsbedrijven van den hertog Bernhard van Saxen-Weimar († 1639) en den zweedschen veldheer Banier; heldhaftigheid en volharding der landgravin Amalia van Hessen. — Keizer Ferdinand III (1637—1657) aan zijn vader in veerkracht niet gelijk.

Sedert 1635 de krijgsuitgaven in Frankrijk jaarlijks 60 millioen fr.; in 1641 reeds 118. In 1640 omtrent 150,000 soldaten en 30,000 ruiters. De zeemagt aanmerkelijk vergroot. — Frankrijk laat zich gelden in Duitschland en aan den Rijn. — 1642. Gewigtige voordeelen vooral in Spanje en Italië. — In 1625, toen Richelieu aan het bewind kwam, was de spaansche politiek ter omcingeling van Frankrijk in stelselmatigen gang; nu, in 1642, toen Richelieu (3 Dec.) stierf, was zij op alle punten geslagen. De Franschen meester van Lotharingen, van den Elzas, van Roussillon en Catalonië, van Artois, van een groot deel van den linker Rijnsoever, in het hart van Duitschland oorlogvoerend, slechts zestig mijlen van Madrid, in Italië genesteld ⁹³. Spanje's zon gaat onder, Frankrijk's zon gaat op.

1642—1648.

286. De dood van Richelieu bragt voor de Republiek in Frankrijks bondgenootschap geen verandering te weeg. De Koningin-moeder Anna van Oostenrijk en de kardinaal Mazarin, haar behendige en schrandere raadsman, bleven in het door Richelieu afgebakend spoor. De zes eerste jaren van het Regentschap waren een tijd van buitengemeen voorspoed. Voortduring van den oorlog, waarin ook de Republiek ter zee en land niet werkeloos bleef, scheen het middel te zullen worden om Oostenrijk en Spanje onvermogen, maar ook om Frankrijk onweêrstaanbaar te doen zijn.

Kardinaal Mazarin (1642—1661); diplomaat bij uitnemendheid, die, met sluwheid en volharding, onder velerlei weêrstand, het werk van Hendrik IV en Richelieu, in de binnen- en buitenlandsche politiek, voortzet. Reeds vóór de koning zelf, na hem, het bewind aanvaardde, had Frankrijk een verbazende hoogte van roem, magt en overwigt bereikt, en werden de staatslieden, veldheeren en geniën in wetenschap en letteren gevormd en ontwikkeld, aan wie Lodewijk XIV grootendeels den voorspoed en luister van de eerste helft zijner zelfregering te danken

gehad heeft. Schitterende voorspoed der Franschen in de veldtogten in Vlaanderen en aan den Rijn (1643—1645), vooral onder den jeugdigen *Lodewijk van Bourbon*, Prins van Condé; overwinningen te Rocroi (1643), Freiburg (1644), Nordlingen (1645); het scheen somtijds als of de fransche veldheer aan den Keizer te Munchen of Weenen den vrede voorschrijven zou. Frankrijk had legers in Spanje, in Italië, in Lotharingen, in de Nederlanden, en aan den Rijn.

1644. Frederik-Hendrik vermeestert *Sas van Gent* en (1645) *Hulst*. — 1645. Condé vermeestert *Duinkerken* (Tromp had, met de vloot, hulp en toevoer belet); bijkans zestig jaren, geesel der hollandsche kooplieden². Evenwel de gestadige strijd met zulk een vijand was de kweekschool geweest onzer zeemagt.

286a. Die onweêrstaanbaarheid kwam met het welbegrepen belang van het Gemeenebest niet overeen. Spanje moest niet al te zwak, Frankrijk niet al te sterk zijn. Het geroep om vrede vond nu, om de veranderde omstandigheden, bij zeer velen, ook bij den Stadhouder weêrklank. De krachtige tusschenkomst van het Gemeenebest, in het bijleggen der geschillen tusschen de Noordsche Mogendheden, was ook bevorderlijk aan het eindigen van den europeeschen krijg.

1644. De wet aan *Denemarken* voorgescreven; 900 koopvaardijschepen door eene vloot onder de With tegen overlast beschermd; andermaal (1645) 800 koopvaarders; de oorlogsvloot zeilde tolvrij door de Sond; een regt door *Denemarken* betwist². Niet slechts was de handel beveiligd, maar ook de vrede tusschen Zweden en *Denemarken* (13 Augustus 1645) voorbereiding tot den algemeenen vrede, door bemiddeling der Staten-Generaal hersteld.

Frederik-Hendrik, ziekelijk en afgemat, verlangt vrede, mede op aansporing zijner Gemalin (zeer tegen den zin van Willem II). „De Confederatie met Frankrijk is grootendeels van 's Prinsen beleid voortgekomen, tot 1646, als wanneer hij, ziende de progressen van Frankrijk, achterdenken heeft gekregen, en nagelaten te belegeren Antwerpen, Gent of Brugge, onaangezien daartoe goede gelegenheid was”¹⁷.

1646. Door het Staatsche leger werd weinig verrigt. De Prins wederkeerende zeide, met het oog op den reeds gevorderden vredehandel: „het is mij leed dat er dezen zomer niet meer uitgevoerd is; maar 't is vrede.”

286b. De vredehandel was omslagtig en van langen duur. Het weefsel van eischen en regten, waar het zwaard ter doorsnijding te kort schoot, kon niet dan met onbeschrijflijke moeite worden ontward. In het bondgenootschap der Republiek met Frankrijk lag een groot bezwaar; zij had zich tot oorlogen verplicht, zolang deze bondgenoot geen voldoening zou hebben erlangd. Op aandrang van Holland, werd ze desniettemin overgehaald tot afzonderlijk verdrag. Alleen tusschen Frankrijk en Spanje kwam het tot geen vergelijk. De Vereenigde-Nederlanden werden, bij den *Westfaalschen Vrede*, op de meest gunstige en eervolle voorwaarden, als onafhankelijke Mogendheid erkend.

1645—1648. Onderhandelingen te *Munster* en *Osnabruck*; Spanje had zich in den beginne, doch te vergeefs, tot den Prins van Oranje gewend. — Voornaamste afgevaardigden (Jan. 1646 vertrokken) *Pauw* en de *Knuyt*. Beslissend zou ook ditmaal het voorbeeld der Republiek zijn. Zij moest, volgens het tractaat van 1635, in overeenstemming met Frankrijk, te werk gaan, doch Spanje beproefde steeds haar te bewegen tot een verbreken of ontduiken van deze overeenkomst. Het gelukte. De meeste Gewesten (Utrecht en Zeeland niet) wilden vrede, om de gunstige aanbiedingen, om naijver tegen den stadhouderlijken invloed, om de zware oorlogskosten, om den argwaan tegen de Franschen, verdubbeld door een ontwerp van verwisseling der Nederlanden tegen Catalonië en van een huwelijk tusschen Lodewijk XIV en eene spaansche Prinses. Holland inzonderheid was voor Frankrijk beducht; dit kon eene toevlugt en steun voor de Roomschen zijn, voor de zes Provinciën, voor den Stadhouder, reeds met Engeland en Brandenburg bevriend. — Nog bij het leven van Frederik-Hendrik (15 Dec. 1646) teekening der *Preliminaren*; eerst na zijn dood (14 Maart 1647) Vrede van *Munster* (30 Jan. 1648), waarbij in Duitschland de staatsregeling behouden, de godsdienstvrijheid voor Luthersche en ook voor Gereformeerde Vorsten bevestigd, in Europa het stelsel van evenwigt der Grootte Mogendheden, voor kleinere Staten onmisbaar, ontwikkeld, en, wat de Vereenigde Nederlanden aangaat, het zegel op het werk van 80 jaren gedrukt werd. — „Spanje erkent de Vereenigde Nederlanden als Vrije en Souvereine Staten, Provinciën en Landen.” (Art. 1). „Een iegelijk zal behouden de Landschappen, Steden, Plaatsen, Landen en Heerlijkheden die hij tegenwoordig houdt en bezit.” (Art. 3). „De rivier de Schelde, alsmede de kanalen van 't Sas, Swijn en andere zeegaten daarop responderende, zullen van de zijde der Staten gesloten worden gehouden.” (Art. 14). Dit sluiten der Schelde, eene ongehoorde vernedering, was de bevestiging *jure* van hetgeen reeds eene halve eeuw *facto* bestond. — „God heeft ons deze rust bezorgd.” ** — Heftig en ijdel protest van den Paus tegen de bepalingen waarbij aan de ketters godsdienstoefening vergund werd.

De Republiek trad aan de hoofdstrekking der fransche diplomatie (vermeestering van de spaansche Nederlanden en van het graafschap Bourgonje) eens voor altijd in den weg. En geene bedenking kunst noch geweld, vermogt, sedert, haar van deze standplaats te doen wijken ⁸⁶. — Verontwaardiging der Franschen over de trouwloosheid van den bondgenoot. Was er voor dit beklag geenerlei grond? of wilde misschien Mazarin geen vrede, zoolang Frankrijk niet meester van geheel België wierd? De kardinaal was, in de toenmalige omstandigheden, zoo onhandelbaar niet. Met meer naauwgezetheid zou de Republiek waarschijnlijk, zonder dat ze aldus België prijs gaf, den algemeenen vrede bewerkt en tevens den wrok der fransche regering hebben ontgaan.

287. Het stadhouderschap van Frederik-Hendrik is een der meest luistervolle tijden van het Gemeenebest. Welligt is het nooit rijker geweest aan innerlijke kracht. De wereldhandel stelde dit kleine landje in staat om, zonder overspanning, de meest geduchte Mogendheden

te weêrstaan, het vijandelijk grondgebied te bestoken, tegen overheerschings en gewetensdwang bijstand te verleenen, en in de schaal van europesche belangen het beslissend overwigt te leggen.

De handel werd bij voortdurend door den krijg gevoed. „De visscherij, scheepvaart en koophandel, hebben zulk een menigte van volk van d'andere landen herwaarts getrokken, dat ze alle steden hebben moeten grooter maken en het land betimmeren, in voege dat de oorlog gestrekt heeft tot benedictie van de inwoners; en hoezeer zij menigvuldigden, zoo werden zij nogtans alomme rijk, niettegenstaande de groote en dagelijksche nieuwe belastingen" ⁷. — De vaart op de Oost- en West-Indiën; de handel op de Oostzee, ten koste der Hanzesteden bijna geheel bemagtigd; de *Rijnvaart*, waardoor een groot deel van Duitschland werd verzorgd; de *Levant-handel*; de handel op het Noorden (met Rusland sedert 1604), de *vrachtvaart*, zijnde de Nederlanders door het goedkoope der vrachten, de voerlieden van geheel Europa geworden; voorts de visscherijen, de fabrieken en allerlei takken van nijverheid en vertier.

De legers der Republiek waren eene krijgsschool (§ 271); de vloten en werven eene kweekplaats voor zeevaartkunde en scheepsbouw ². — Zweden is een voornaam deel van beschaving en welvaart aan Holland verplicht. Gothenburg, de tweede stad des rijks, gesticht door ongeveer 100 huisgezinnen van hollandsche visschers ⁷. Verbazende uitbreiding en verbetering der ijzer- en geschutgieterijen door een hollandsch koopman (*L. de Geer*; 1587—1652) in staat (1644) om, op eigen kosten, in de hollandsche havens, eene hulpvloot van 32 schepen met 3000 koppen uit te rusten, waardoor, in den krijg tegen Denemarken, na luisterrijke zege (Oct. 1644), de kans ten voordeele van Zweden werd gekeerd. — Reeds in 1618 een gezantschap uit Rusland om hulp tegen Polen en den Paus, met klagten over het woelen der Jesuïten. Van 1609 tot 1630 ongeveer 200 gezantschappen herwaarts.

288. De ontwikkeling van het leven der Natie had zich in de voortreffelijkheid eener eigen letterkunde geopenbaard; ook op dit gebied had buitenlandsche invloed de trekken van het volkswezen niet uitgewischt. De wetenschappen, voor wier aanleering de gelegenheid ruimschoots was geopend, werden met ijver beoefend. De schoone kunsten bloeiden onder het rumoer van den krijg. De tijden van Frederik-Hendrik mogten de gulden eeuw der letteren en kunsten worden genoemd.

Na vele rijmelaars en kronijkschrijvers, de *Rederijkers* en andere (Marnix, Coornhert, Spiegel); doch deze aanvang was niet veelbeduidend; ook werden de meeste werken nog in het Latijn geschreven, of, met geringe wijziging, uit het Latijn overgezet. Eerst in het begin der zeventiende eeuw heeft Nederland eene eigenlijke letterkunde gehad. — *P. C. Hooft* († 1647), dichter en geschiedschrijver; navolger van Tacitus, in gedrongenheid van stijl meer dan in diepzinnigheid der gedachte. *Constantijn Huygens* († 1686), wiens menigvuldige geschriften rijk zijn aan trekken van dichtelijk vernuft. — Zeer groot, en niet

altijd gelukkig, was op hen de invloed der fransche, der spaansche, en vooral der italiaansche letterkunde; het zachte, welluidende, bevallige, ook het bloemrijke, het weelderige, het overdrevene in tegenstellingen en woordspelingen, het valsch vernuft in velerlei gedaanten, herwaarts overgebracht. *Vondel* daarentegen (1587—1679) oorspronkelijk genie, met den geest der Ouden doorvoed, voortreffelijk boven allen door de kracht en verhevenheid zijner zieldoordringende poëzy. — *Cats* (1577—1660), de christelijke volksdichter, niet te langdradig, toen veler boekerij uit den Bijbel en zijne bijbelsche rijmen bestond; om eenvoudig hartelijken trant, algemeen gelezen en bemind; door alle tijden heen, *Vader Cats* genoemd.

De zucht naar kennis en wetenschap, niet minder dan de begeerte om eigen instellingen te hebben, deed in het oprigten van Hoogescholen een wedstrijd der Gewesten en zelfs der Steden ontstaan. — 1614. Academie te *Groningen*. — 1630. Athenaeum te *Amsterdam*. — 1636. Academie te *Utrecht*; „Zonne der gerechtigheid bestraal ons!” ** — 1648. Hoogeschool te *Harderwijk*. — Het beoefenen der godgeleerdheid, het vormen van bekwame en godvreezende evangelie-dienaars, en tevens van christelijke burgers in de meest gewigtige betrekkingen der maatschappij, hoofddoel. — In de regtswetenschap *De Groot* (§ 247), bij uitnemendheid vermaard, ook in andere wetenschappen uitmuntend. — Oude letterkunde; rij van voortreffelijke geleerden; *Scaliger*, *Lipsius*, en andere.

Schoone Kunsten; inzonderheid de schilderkunst. — *Rubbens* (1574—1640), *van Dijk* (1598—1640), *Rembrandt* (1606—1664), *Miereveld*, *van der Hulst*, *Jordaens* door de behandeling van verhevene onderwerpen, ook van historische tafereelen, beroemd. Evenwel het hollandsche penseel meest gewijd aan de naauwkeurige voorstelling van het dagelijksche leven in huis en op het land; *Douw*, *Potter* († 1654), *Ruisdael* en eene menigte alom bekende sieraden der hollandsche school.

289. De prediking van het zuiver Evangelie bleef in de beoefening van menige volksdeugd niet zonder vrucht; doch ook in Nederland werden reeds sporen der verbastering door rijkdom en weelde gezien.

„Van loffelijke pligbetrachting weinig ophef. De vermelding der gewigtigste diensten strekte zich ten hoogste tot eene bescheidene aantekening in den familiebijbel uit. Wanneer in dagen van gevaar de schutterijen volvaardig uittogen om de grensvestingen te gaan beschermen, wordt dit niet eens door de pen des historieschrijvers vermeld”¹.

Louise de Coligny bragt de eerste carosse mede uit Frankrijk; Maurits gebruikte eene veldkoets¹². Welra was het anders. De rijkdom in pracht en overdaad zichtbaar; fransche taal en zeden herwaarts overgebracht. — 1634—1637. Bloemhandel; spoedig windhandel en hazardspel. Voor eene tulp werd dikwerf f 2500, eens f 4600 met koets en paarden geboden. „Te Haarlem voornamelijk en te Amsterdam, voorts geheel Holland door, werd de handel gedreven; oud en jong, vrouw en man, dochter en dienstmaagd, boer en edelman, ja briefdragers, schippers, voerlieden, turfdragers, schoorsteenvegers kochten tulpen; een ieder verliet zijn werk; elk meende met ter haast rijk te worden; wat listen en middelen gebruikt werden om de bloemen te doen rijzen, is kwalijk te beschrijven. Eenige werden zoo dartel, dat lieden die naauwelijks in hun eigen huis scherp bier en

boekmelenbrij krijgen konden, nu niet wisten hoe zij zich aanstellen zouden; want wijn was hun naauwelijks genoeg, alzoo dat maat nog regel te vinden was" ¹². — Het stadhouderlijke Hof gaf het voorbeeld van luister en pracht. In 1642 werd, ondanks de plegtige vermaning van den kerkeraad te 's Hage, een kostbaar ballet gehouden, ter eere der koningin van Engeland. Amalia beminde zeer de grootscheit des levens; de prachtige *Oranjezaal* in het *Huis ten Bosch* getuigt er van.

290. Aldus was de strijd geëindigd tusschen Spanje en de Gewesten waar, om der conscientie wille, te midden der martelaarsvuren, Willem I, Prins van Oranje, zich tegen geloofsvervolging, met het oog naar boven, verzet had. Welk een uitkomst! De Staat die vroeger naar de wereldmonarchie dong, magteloos en uitgeput, liet zich elke vernedering gevallen, en de Provinciën voor wie in den aanvang geen offer der gehoorzaamheid en onderwerping, behoudens vrijheid van geweten, te zwaar zou geweest zijn, waren nu een, in alle werelddeelen geëerbiedigd, in de europesche christenheid mede toongevend Gemeenebest. De jeugdige Republiek, gevormd door den moed en de volharding van evangeliebelijders Gode meer dan menschen gehoorzaam, was het gedenkteeken van de onbedriegelijkheid der belofte: „Zoekt eerst het koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid, en alle deze dingen zullen u toegeworpen worden.”

291. De wonderbare zegeningen Gods zijn, bij het menschelijk berderf, noch duurzaam, noch onvermengd. Bedriegelijk was het uitzigt op vrede en rust. De gebreken der staatsregeling zouden weldra, onvermijdelijk was het! bron zijn van nieuwe twist; om straks, bij het wegvallen van het Stadhouderschap, zich te openbaren in een regentendwang, ondragelijker dan men tot dusver ondergaan had. Binnen weinige jaren zou het strijdperk worden heropend. Niet tegen een ontzenuwd Spanje, maar tegen Staten, in volle ontwikkeling en bloei, en voor wier overmagt het daarmee naauwelijks vergelijkbare Gemeenebest scheen te moeten bezwijken. Evenwel ook dan zou het blijken dat de hand des Heeren niet is verkort, waar zijne langmoedigheid niet uitgeput werd. In de veeljarige en bange worsteling tegen Frankrijk, zou Nederland met Oranje, na den Tachtigjarigen krijg, andermaal de waarheid ondervinden van het apostolische woord: „Verneder u onder de krachtige hand des Heeren, opdat Hij u verhooge te zijner tijd.”

DERDE TIJDPERK.

BLOEI.

1648—1713.

ALGEMEENE AANMERKINGEN.

292. De Munstersche Vrede was het einde van den tachtigjarigen krijg, waarna spoedig een bijna zestigjarig oorlogvoeren begon. Schitterend tijdperk, door de ontwikkeling van strijdkrachten ter zee en te land; door den roem onzer staatslieden en krijgshelden; door veelbeteekenenden invloed op de europeesche diplomatie; door de onwrikbaarheid en de volharding waarmee het Gemeenebest, hereenigd met Oranje, eerst de zamenspanning van magtige vijanden weêrstand, daarna tegen de buitensporige heerschzucht van Frankrijk een voor-muur, niet enkel ter eigen bescherming, opgericht heeft.

293. De Republiek was tot werkzaam deelgenootschap in de algemeene staatkunde geroepen en verplicht. Door zeevaart, volkplantingen en wereldhandel, bijna met alle landen in betrekking, had zij belang bij de veiligheid der zeeën en bij elke gebeurtenis die het onderling verkeer der Volken betrof.

Handels-tractaten, tot wier handhaving dikwerf krijg vereischt werd. — Bijv. vrije doortogt van de *Sond* was onmisbaar voor de vaart op de Oostzee, die jaarlijks meer dan 36 tonnen gouds enkel aan vrachtlöonen opbragt¹, en waardoor alleen de genoegzame aanvoer van scheepsmaterialen uit Zweden en van elders plaats hebben kon; daarom moest wel de Republiek ijverig deelnemen aan elke botsing in het Noorden. — Door iederen tak van handel werd men in buitenlandsche bemoeienis gewikkeld.

294. Ofschoon de oorlogen nu gevoerd werden, minder om der Godsdienstwille dan uit heerschzucht en om gewin, trachtte de Roomsche Kerk; en het gelukte haar somtijds, de ondernemingen der Vorsten dienstbaar te maken aan de herwinning van haar heerschappij. Vereeniging met evangelische Mogendheden was noodzakelijk voor den protestantschen Staat, tot zelfbehoud, en ook om voor vervolgde geloofsgenooten een krachtige voorspraak te zijn.

Nederland en *Engeland* behoorden de steunpilaren te zijn der Hervormde Kerk; „de twee armen van het heiligdom.” Daarom was hun tweedragt bedroevend; in 1653 wezen de zwitsersche evangelische Cantons Cromwell en de Staten-Generaal

op *Genes.* 13 vs. 8. „Laat toch geene twisting zijn tusschen mij en u; want wij zijn mannen broeders" ¹². — Evangelische betrekking in *Duitschland* op *Brandenburg*, de *Paltz*, *Brunswijk*, *Lunenburg* en *Hessen*; voorts op *Zweden*, *Denemarken* en sommige *Zwitserse Cantons*. Ook de oorlogen in het Noorden (1654—1660) werden als een droevig verscheuren van de protestantsche Christenheid beschouwd. — Veelvuldig hulpbetoon aan de Gereformeerden in Frankrijk, Piemont, Hongarije en elders. — Ultramontaansche bekeeringsijver met gewetensdwang niet zelden in de politiek zoowel van Lodewijk XIV als van de Stuarts op schrikverwekkende wijze openbaar (§ 430 en 431).

295. Nog op andere wijs werd de Republiek in onderhandeling en oorlog betrokken. Het evenwigt der europesche Staten, door den vrede van Munster gevestigd, werd nu door hen onder wier medewerking het tot stand was gekomen, bedreigd. De betrekkingen der Volken hadden bijna eene geheele omkeering ondergaan; de Republiek werd gedwongen bij voormalige vijanden een steun tegen voormalige bondgenooten te zoeken. De naijver van Engeland, met hetwelk zij driemaal in hevigen krijg geraakte, bragt haar, evenzeer als de heerschzucht van Frankrijk, aan den uitersten rand van het verderf, terwijl zij met den Keizer, het Deutsche Rijk en Spanje zich ter instandhouding van haar aanzijn en welvaart verbond.

Aanwas van de *Engelsche* en *Fransche* magt. Daarentegen, bij en na den Munsterschen vrede, vernedering van: 1. den Keizer, door a. de bevestigde vrijheden en regten der Duitsche Vorsten; b. de zwakheid van Ferdinand III (1637—1657) en Leopold I (1657—1705); c. de opkomst van *Pruissen* onder den keurvorst *Frederik-Willem* (1640—1688); d. de gedurige invallen der *Turken* in Hongarije, door het trouwelooze Frankrijk heimelijk aangemoedigd. 2. *Spanje*, van vele bezittingen in en buiten Europa beroofd en kwijnend, ook door de nietsbeduidendheid zijner Vorsten (*Filippus IV*, † 1665 en *Karel II* 1665—1700). — In het Noorden, *Zweden* tegen *Denemarken*; zonder ooit den invloed te herwinnen dien het in den dertigjarigen krijg uitgeoefend had.

296. De Republiek werd door Frankrijk gestadig bedreigd. Alles scheen zamen te werken om deze Mogendheid weldra oppermagtig te doen zijn. Niet, gelijk de spaansche Monarchie, ver van elkander gelegen, naijverige en vijandige gewesten, maar een wel samenhangend geheel, door volkseenheid gesterkt; gunstige ligging, uitgestrektheid, vruchtbaarheid van bodem, talrijkheid der bevolking, ondernemend en ligt ontvlambaar nationaal karakter; voorts vereeniging der krachten onder een weinig beperkt en welgevestigd vorstelijk gezag; zeldzame menigvuldigheid van groote talenten, in handel en nijverheid, in onderhandeling en krijg; vooral ook bijkans overal doorgedrongen invloed

van fransche taal, zeden en beschaving; en bij dit alles de ongemeene bekwaamheid van een Koning, door aanleg en inborst bij uitnemendheid voor het regeren van deze Natie geschikt, en die meer dan een halve eeuw, met vaste hand, den staf gevoerd heeft. De weg naar het meesterschap over gansch Europa scheen voor Lodewijk XIV, door zwakheid, oneenigheid en weifeling zijner tegenstanders, gebaad; maar zijn roekeloosheid en overmoed werd desniettemin onverduurbaar, en, door de volharding van Nederland onder Willem III, met krachtige hulp van het aan eene valsche staatkunde ontworpen Engeland, is deze teugellooze vaart eindelijk gestuit. Aldus verkreeg de samenwerking der beide Zee-Mogendheden voor het evenwigt van Europa, in natuurlijk bondgenootschap, een vasten grond.

Lodewijk XIV (geb. 1638; koning 1643—1715). Zelf aan het bewind gekomen (1660), wilde hij de grenzen zijner Staten uitzetten, aan Europa de wet stellen. Dit ontwerp was geen hersenschim. Toen reeds was niet ééne Mogendheid aan de fransche monarchie gelijk (§ 286) en hij was door vorsteliijken aanleg en talenten gevormd om haar ten hoogsten top van aanzien en overmagt te verheffen. Geen woest veroveraar, ging hij steeds naar een vast plan en met omzigtigheid te werk. Lang werd een aanval beraamd en voorbereid; steden of gansche landstreken plotseling bemagtigd, nooit zonder schijn of voorgeven van matiging en terughouding. Wie niet zelf beleedigd was, verbeeldde zich dan gaarne dat toegeeflijkheid omtrent het tot stand gebragte den geduchten monarch ontwapenen zou, en deze, aanvankelijk geslaagd, wachtte tot men gerust gesteld was, om, telkens krachtiger, telkens op dezelfde wijs, een schrede verder te gaan. Het opkomen of de voortdoring van alliantien (het eenige dat te duchten voor hem was) trachtte hij, door bedreiging en belofte, langen tijd met gewenscht gevolg te beletten. Elk doeltreffend middel was goed. Op velerlei wijs, wist hij oneenigheid te wekken; in bijna elken Staat eene partij te vormen of te kiezen die zich, uit eigenbelang, tot ondersteuning zijner inzigten verbond. Geen wreedheden ontzag hij om schrik te verspreiden, geen schatten om aanhangers te winnen, geen heiligheid der eeden, als de tegenpartij er door in slaap kon worden gewiegd. En met welk een uitkomst? Dat, na vijftigjarige alleenheerschings, Frankrijk, in den aanvang krachtig en bloeiend, aan het einde uitgeput, kwijnend en straks voor omwentelingen rijp was.

297. België was telkens tooneel van den krijg. De spaansche Monarchie — dit was het groote doel van den geweldenaar — zou, bij het lang verwacht kinderloos overlijden van den koning van Spanje, aan de fransche worden gehecht. De vermeestering der Zuidelijke Nederlanden, waarop Frankrijk reeds lang gevlamd had, zou ter voorbereiding strekken. Schrikverwekkend uitzigt! Door onmiddellijke nabuurschap werd de Republiek overmeesterd. Het gevaar was te grooter, om de magteloosheid van Spanje ter bescherming dezer verafgelegen

gewesten. Het niet fransch worden van België, werd, in het algemeen belang ook van Europa, stelregel van het Gemeenebest.

De *Spaansche Successie* bestond uit Spanje, Sardinië, Sicilië, Napels, Milaan, de Nederlanden en de bezittingen in Oost en West. Het overlijden van den ziekelijken Vorst werd, gedurende een bijna veertigjarig leven, steeds als aanstaande beschouwd. Inmiddels was het begeerig oog altijd op België gerigt en, na de verovering van België, kon men ondergeschiktheid der Republiek aan franschen invloed, opening der Schelde en ondersteuning der roomschgezinden te gemoet zien. De Nederlanden werden door eene magtige partij onder den spaanschen Adel bijkans als een nuttelooze en kostbare last aangemerkt; ook zou, meende zij, uit eigenbelang, door de Republiek en het Duitsche Rijk tegen de ondernemingen der Franschen, met genoegzamen ijver, worden gezorgd.

298. Alliantiën waren, ook om de kleinheid van het grondgebied, gewichtig. Haat van menigen vijand en de wangunst van schijnbare vrienden stelde de Republiek aan plotselingen aanval vooral van de landzijde bloot; waarbij ze, ondanks de uitgestrektheid van overzeesche magt, zeer ligt in het hart gegrepen werd. Ook voor anderen was haar zelfstandigheid van belang; om de ligging aan den uithoek der borstwering, waarmeê weleer Bourgondië de duitsche landen tegen Frankrijk gedekt had; om haar onmisbaarheid ook aldus in het zamenstel der Mogendheden, welks instandhouding voor de vrijheid der Europeesche Staten vereischt werd.

299. De Republiek bleef, wat den regeringsvorm aangaat, in de rigting die, ondanks weêrzin der bevolking en tegenstand der Stadhouders, gezegevierd had; belangen en regten der Unie werden, bij toeneming, aan het goedvinden van het steeds magtiger Holland ondergeschikt. Twintigjarige terzijdestelling van het Huis van Oranje gaf vrije loop en werking aan aristocratischen zin. Het stelsel van de oppermagt der Staten en van het alvermogen der stedelijke regenten werd onder stadhouderloos bestuur ontwikkeld en bevestigd. Onder Willem III getemperd; meestendeels in de praktijk, door persoonlijken invloed, om den drang van buitengewone omstandigheden, zonder dat in de staatsregeling het beginsel van eenheid, welks gemis reeds zoo veel onheil berokkend had, gebragt werd.

„De vrede met Spanje is het ware tijdpunt met hetwelk de Unie haar vorige kracht heeft verloren, en het groot verval omtrent het stuk der *consenten* (de spil waarop de gemeene defensie en mitsdien de Unie draait), zoo niet begonnen, ten minste hand over hand toegenomen heeft”¹⁸. — De magt van Holland (§ 144, 197, 276) versterkt en bevestigd.

300. De Staten van Holland miskenden het gezag der Generaliteit. Onafhankelijkheid der Provincie maakte haar meesteres van de Republiek. Evenzoo bood Amsterdam aan de Provincie weêrstand; het wenschte in Holland te zijn, wat Holland in de Republiek was. Het zou gaarne de Staten-vergadering vernederd hebben tot bijeenkomst van soevereine steden, wier vrije wil door geen beslissing der meerderheid beperkt was.

301. De Gereformeerde Kerk, op haar schriftuurlijke belijdenis grond, bleef Staatskerk. Christelijke verdraagzaamheid bleef zich gelijk, ook bij het vernemen der gruwelen tegen Protestanten gepleegd. Openlijke verbreiding van godlasterlijke gevoelens werd niet geduld, roomsche godsdienstoefening bij oogluiking wêl. — Niet in elk opzigt was de toestand der Kerk gunstig. Waar het stadhouderslijk gezag ontbrak, stoorde zich de Overheid dikwerf niet aan de zelfstandigheid der Kerk; dwaalbegrippen werden niet altijd geweerd; in de geschillen der godgeleerden werd de Gemeente dikwerf op voorbarige en ongepaste wijze gemengd. De Kerk had grootelijks aan de verlevendiging behoefte, welke haar, onder den invloed van nationale rampen en van den geloofsijver der uit Frankrijk verdreven Protestanten, ten deel viel.

Placaat der Staten van Holland van 19 September 1653, tegen de Socinianen, hunne bijeenkomsten en schriften „vol lasteringen tegen God en zijne eigenschappen, ook tegen de Godheid en voldoening van Christus en de Heilige Drievuldigheid, mitsgaders tegen de fundamentele gronden en hoofdpunten van de ware christelijke Religie”. De bijeenkomsten gestraft met verbanning, en, voor de tweede maal, met arbitrale correctie. Het drukken, behalve het verlies van neering, met boete van f 3000; het verkoopen met boete van f 1000, de tweede maal met verbanning.

Te Munster was, stelliger nog dan bij het Bestand (§ 236), het verzoek van het fransche Hof om openbare godsdienstoefening voor de Roomschen geweigerd. En nog in de bange dagen van 1672, schreven de Staten van Zeeland; „de Religie is het waarachtige palladium en de kostelijke schat die bij den grooten God in den boezem van den Staat tot haar behoudenis zoo gunstelijk is nedergelegd; die niet zou kunnen lijden dat nevens haar de paapsche godsdienst publykelijk zou worden toegelaten, die bij oogluiking maar te veel is aangegroeid en als een serpent in den eigen boezem geworden, gelijk de droevige ervaring nu maar te veel leert”.

302. Bij rijkdom en weelde bleef verbastering der volkszedes niet achter. Noodlottig was het overnemen van fransche taal en gebruiken. Al is er geen geloofsleven zonder geloofswaarheid, regtzinnigheid zonder geloofsleven was niet zeldzaam. Evenwel vruchten der godzaligheid werden openbaar. De werking van handelsgeest en eigen-

belang bleek in velerlei verkeerdheid, doch er was heiligende tegenwerking in waarachtigen christelijken zin.

303. Verbazend was de welvaart en magt van den Staat. Evenwel bleven zij niet lang op de hoogte bij den Munsterschen Vrede bereikt. De handel, te voren, bij vrije zeevaart, door den krijg zelven uitgebreid, werd door de oorlogen tegen Engeland gestremd. De verliezen in Oost en West, werden door nieuwe veroveringen gedeeltelijk vergoed; doch voor de mededinging van andere Natiën werd men niet schadeloos gesteld.

Proeve van de welvaart kort na den Munsterschen vrede. Volgens een voorstel van van Maarseveen, burgemeester van Amsterdam, en P. de Groot, om tegen 2½ % het ongemunt goud en zilver van de ingezetenen ter leen te nemen, werd dit berekend voor Amsterdam op 100 en in het geheel in Holland op 700 tonnen gouds.

land (§ 274) door Engeland bemagtigd. — Daarentegen, 1667, verovering van 1651. *Brazilië* verloren; 1662, aan Portugal afgestaan. — 1664. *Nieuw-Neder-Suriname*, in verband gebragt (1674) met eene nieuwe West-Indische Maatschappij; verdiensten van *Sommelsdijk* (1684—1688), om een moeras in winstgevende volkplanting te herscheppen. — 1651. Vestiging aan de *Kaap de Goede Hoop*; om akker- en wijnbouw en als verversching-plaats op de reis naar Indië, gewigtig. — In Oost-Indië roemrijk bestuur van *Maatsuiker* (1651—1678); *Ceylon*, *Coromandel*, *Malabaar*, *Macassar*, *Java* veroverd; de Portugezen en Fransen overwonnen; de Oost-Indische Maatschappij alom geëerbiedigd door de oostersche Vorsten. — 1654, dappere bedrijven van *Hulft*. — *Rijklof van Goens* (1619—1684) neemt of vernielt 40 galjoenen en 3 zware schepen der Portugezen; gouverneur-generaal (1676—1681); na hem *Speelman* en *Camphuis*; voorts anderen, minder in verdiensten en roem. — 1664. Rapport van Bevelhebbers en Generaliteit, waaruit bleek dat de O.I. Maatschappij 140 schepen in dienst had, met 15000 matrozen en soldaten, alles uit de aangebragte goederen, met overwinst van eenige millioenen, goedgemaakt⁹.

Engelands handel toegenomen; de volkplantingen, vooral in *Noord-Amerika*, uitgebreid. — Ook Frankrijk legt zich toe op zeevaart, koophandel en overzeesch landbezit; 1664, W.I. Compagnie (*Guadeloupe*, *St. Domingo*, *Canada*); 1679, O.I. Compagnie (*Pondichery*).

In 1684 klaagt Amsterdam dat, sedert 1648, de handel verminderd is op de helft; elk volk wil *eigen* handel. — Nog in 1696 was de verhouding der schepen: Engeland 500,000, Holland 900,000 en de overige europesche natiën 2,000,000 ton.

Lage intrest. — Matige renten. — De Nederlanders verkoopen veel en verbruiken weinig.

304. De hulpmiddelen van de Republiek, door staathuishoudkunde verdubbeld, waren niet evenredig aan haar behoefte. Vooral het worstelen tegen Frankrijk noodzaakte tot offers, wier omvang de beperkt-

heid van haar krachten overtrof. Was overspanning te misprijzen waar, bij minder inspanning, zelfbehoud onmogelijk en, bij volharding, aller behoud en de triump van vrijheid en regt mogelijk werd?

305. Dit Tijdperk heeft vier Afdeelingen. — Willem II (1647—1650), door wiens vroegen dood in de meeste gewesten het Stadhouderschap te niet ging; het Stadhouderloos Bewind (1650—1672), dat, trots inwendige verdeeldheid, aan Engeland het hoofd geboden heeft; Willem III (1672—1702), redder van de Republiek en van Europa tegen franschen overmoed; het Tweede Stadhouderloos Bewind (1702—1713), dat, op zijn voetspoor, het grootsch ontwerp, door het ontwringen van België aan Frankrijk, bij den vrede van Utrecht, ten uitvoer heeft gelegd.

EERSTE AFDEELING.

1647—1650.

WILLEM II.

306. Bezwaarlijk was reeds de handhaving van het stadhouderlijk gezag. De magt der stedelijke Magistraten was toegenomen, ook door de krachteloosheid van een vreesachtig en weifelend bewind. Eene omwenteling in Engeland en verdeeldheden in Frankrijk droegen bij ter versterking en aanvuring der anti-stadhouderlijke partij. Ook was het vrede; de Stadhouder had de gelegenheid niet meer om, door de verdienstelijkheid zijner kriegsverrichtingen, wantrouwen en naijver tot zwijgen te brengen. Waartoe, zeide of dacht men, een Stadhouder en Kapitein-generaal, nu de Souverein niet afwezig, nu er geen oorlog meer is; waartoe een altijd gevaarlijk en in dezen toestand overbodig geworden ambtenaar eener vrije Republiek? Vroeger, ja, had het fiere Holland, met andere Gewesten, het regt van opvolging aan den zoon des Stadhouders verleend; maar het verwachtte, het eischte althans, dat de onervaren jongeling, op het voetspoor van zijn vader, als dienaar der Heeren Staten, gedwee aan den leidband der Hollandsche regenten zou gaan.

De magt van Holland wies bij den vrede van Munster, vooral door Holland bewerkt (§ 286b). — Vreeselijke gebeurtenissen in Engeland; de burgerkrijg loopt op staatsomkeering uit. (1649, Jan.), Karel I, schoonvader van den Prins van Oranje, in de magt van het parlementaire leger geraakt, gevonnisd en onthoofd; oprigting van een Gemeenebest. — In Frankrijk, tijdens de minderjarigheid van Lodewijk XIV (vooral 1648—1652) woelingen en burgerkrijg van de Parlementen en den Adel tegen het Hof (*de Fronde*).

Vele Regenten dachten wat door een van de Regering van Dordrecht (1649) gezegd werd: „dat men, althans in vrede zijnde, geen Stadhouder van noode had; willende zeggen dat ze hun stedelijken magistraat zelf wel konden kiezen; dat de Souverein niet meer afwezig of in Spanje, maar hier *in loco* was; en dat het ambt van kapitein-generaal alleen vereischt werd in tijd van oorlog”¹². Gelijk later (1651) Holland aan Zeeland te kennen gaf: „de bloedige oorlogen veranderd zijnde in een lang gewenschten vrede, kunnen wij niet anders oordeelen dan dat de charge van kapitein-generaal, op den oorlog gefundeerd, door cessatie van dien, van zelf voor *gemortificeerd gehouden moet worden*”¹². Niet zonder oorzaak dus werd aan Prins Willem jong en aankomende, „de impressie gegeven dat, bij tijd van vrede, zijn gezag zeer zou verminderen, zijn charge, zooveel dezelve militair was, onnoodig zijn, en dat de Staten alle autoriteit aan zich zouden trekken”¹².

Ook zeide reeds in Juli 1650, de Prins ziek zijnde, een notabel lid der vergade-

ring van Holland: „zoo de Prins kwam te sterven, die van Holland zouden geen Stadhouder weder nemen" ¹².

307. Willem II was voor dit lijdelijk gehoorzamen niet geschikt. Hij had de bekwaamheden zijner voorouders wel, maar niet de buigzaamheid van zijnen vader geërfd. Schitterend waren zijne gaven van ligchaam en geest; eergierig en hooghartig, paarde hij aan ondernemend karakter beleid en overleg. De gesteldheid der naburige Rijken was niet te dreigend en ingewikkeld voor de stouthed zijner ontwerpen. Krijg verlangde hij; niet enkel om ijdel roem te verwerven, niet enkel uit naauwgezetheid, omdat hij den Munsterschen vrede, zonder Frankrijk gesloten, als bondbreuk aangemerkt had; maar vooral dewijl hij in den oorlog een middel zag om in Engeland het Vorstelijk Geslacht te herstellen, en om hier te lande, door den glans van ridderlijken heldenmoed en door uitbreiding van grondgebied, de woelingen zijner tegenstanders en de aanmatiging van één Gewest te bedwingen. Met zoodanige gevoelens en inzigten kon hij niet gezind zijn om, van het regt der Unie bewust, voor den overmoed en de willekeur van Holland of van Amsterdam, zonder tegenweer, te wijken.

Geb. 1626. — Opgevoed door den geleerden en godvruchtigen *Rivet*. — „Van zeer goede hersenen en oordeel" ¹². Zijne schranderheid en talenten werden hoog geroemd. Van ridderlijke gestalte, vijf talen magtig, niet zonder kennis der wetenschappen, bedreven in de wiskunst, veelbelovend in kriegsbeleid en staatsbeheer, zou hij, meer onbesproken van zeden, ook om de veerkracht van zijn karakter, zeer grooten invloed gehad hebben. „Milddadig en genereus" ¹²; meer dan met de beperktheid zijner middelen overeenkwam. „Bij de levendigheid zijner hartstogten kon hij zijne passien wel bedwingen en zijn voornemen bedekt houden" ¹⁷. „Hij behoefde voor zijne voorouders niet te wijken in uitmuntende hoedanigheden" ⁹. Zoo hij langer geleefd had, hij zou, volgens *J. de Witt*, de bekwaamste geworden zijn van zijn gansche geslacht" ²⁵. — 1643. Proeve zijner dapperheid, in het verslaan of gevangen nemen, bij *Breskate*, van 800 spaansche ruiters.

307a. Hoog werd het bondgenootschap met Frankrijk door Willem II gewaardeerd. In gestadige verstandhouding met Mazarin, zou hij vernieuwing van het tractaat van 1635, ter verdeling van België, hebben begeerd. Vredebreuk met Spanje zou tot demping der binnenlandsche twist en tot doeltreffend hulpbetoon aan den verdreven koning van Engeland den weg hebben gebaad.

De Prins heftig bestrijder van den afzonderlijken vrede van Munster. Nog in 1650 schreef hij, in een vertrouwelijken brief: „ik brak gaarne den nek aan alle de onverlaten (*coquins*) die den vrede hebben gemaakt." — Voor de aristocratie

was, om alvermogend te zijn, vrede, voor den Stadhouder, om zich te handhaven, oorlog onmisbaar. Oorlog tegen Spanje dat, zoowel hier als in Frankrijk, onlusten stookt. Ook Mazarin wil een verbond met de Republiek en den verdreven koning van Engeland tegen Spanje, om aldus in Frankrijk aan den opstand der rebellerende grooten buitenlandschen steun te ontnemen, om Karel II op den troon te brengen, en om den Prins van Oranje tegen den hollandschen overmoed staande te houden.

307b. Alles scheen zamen te spannen ten voordeele der hollandsche burger-aristocratie, ten nadeele van den Prins. De anti-stadhouderlijke partij werd door Spanje geveleid; de engelsche republikeinen reikten haar de broederhand; de loop van Frankrijks zegepralen werd door inwendige twisten gestuit. Frankrijk bleef aan burgerkrijg ten prooi.

In Frankrijk (1648—1653) de *Fronde*; streven der door Richelieu bedwongen aristocratie, om het vorstelijk gezag aan zich te onderwerpen, schijnbaar met verzet enkel tegen Mazarin. Spanje hierdoor gebaat.

In Engeland revolutie. De Presbyterianen overvleugeld door de Independenten onder Cromwell die, meester van het leger, allen weêrstand bedwingt. — 30 Jan. 1649. Karel I gevonnisd en onthoofd; de Republiek.

Brun, gezant van Spanje te 's Hage, een der schranderste diplomaten, zaait mistrouwen jegens den Prins en maakt aan de hollandsche regenten het hof. — Spanje, dat ook het engelsch gouvernement vleit, op alliantie met de twee Republieken tegen Frankrijk bedacht.

De spaansche invloed, na den vrede van Munster, alhier niet gering; „De gemeene discoursen onder alle die het met den Prins hielden, waren (1650) dat de ambassadeur van Spanje en de spaanschen alle beroerten hier verwekten, de Hollanders tot de *menage* rieden, veel geld onder eenige pensionarissen uitdeelden, en alle kwaad stookten”¹². — Ook de Prinses-moeder, door wie goede verstandhouding met Holland op prijs gesteld werd, was eer spaansch- dan franschgezind.

308. De Prins stond voor het regt der Unie niet alleen. Even als Maurits, had hij tegen zich de meerderheid der Staten van Holland, even als Maurits, werd hij door zes Gewesten en ook in Holland door eenige Steden ondersteund. De algemeene Staten en de Raad van State eischten uitoefening en handhaving van oppertoezicht en opperbewind; de Hervormde Kerk, het leger, en de burgerij, bescherming tegen den gewestelijken of stedelijken magistraat. Waar de Unie bedreigd werd, dreef de Stadhouder van Friesland, Willem-Frederik, in denkwijze en ontwerpen met hem eensgezind, tot krachtigen weêrstand. De Prins was het hoofd eener magtige partij. Tegenover de aristocratie, niet de landsheer, maar de volksman.

Invloed van Willem II; in Friesland en Groningen door zijn bloedverwant den stadhouder, in Zeeland en elders, door hooge waardigheden, en ook door naijver

tegen Holland. Inzonderheid in Gelderland, waar bijv. de raadbestelling te Nijmegen, die *den oorlog gedurende* aan den stadhouder toevertrouwd was, hem ondanks de stad, door den landdag, nu ook in vredestijd werd verleend. Die aldaar 't meeste gezag hadden in de Steden, gelijk ook meest alle de Edelen, zochten den Prins te believen" ¹².

Willem-Frederik (1613—1664) „van natuur actief en arbeidzaam" ¹³, bekwaam, ofschoon met Willem II geenszins te vergelijken. Hoewel hij later, uit vrees en eigenbelang, voor de aristocratie boog, zou hij zeer gaarne haar ten onder hebben gebragt; in bijkans veertigjarigen leeftijd, ijverde hij zeer voor de krachtige maatregelen, ten onregte alleen aan den Prins van Oranje, als vrucht van jeugdige onbezonnenheid, in rekening gebragt.

In Dec. 1649 schrijft hij aan Willem II: „Zoo Holland haar gang wil gaan, ondanks de overige Gewesten, moet men stoute en heilzame maatregelen nemen en ze wèl ten uitvoer leggen; Uwe Hoogheid moet zorgen zich meester te maken van Amsterdam". In Febr. 1650: „Ik bid u steeds aan Amsterdam te denken; want dat is noodig. Ik hoop dat Uwe Hoogheid nog eenige steden zal winnen en dat ze zal beschamen die verraders en verkoopers en vijanden van den Staat, die slechts hun eigen voordeel en grootheid zoeken, ten koste van het algemeen, en dat ze naar verdiensten zullen worden gestraft."

309. Terstond na den dood zijns vaders, had de Prins den invloed van Holland ter gestadige dwarsbooming van zijne ijsigten en wenschen ontmoet. In het doordrijven van den vrede; in de wijs waarop reeds vroeger zijne krijgsverrigtingen werden gestremd; in de verwaarloozing, bij het onderhandelen, der belangen van zijn Huis; in de onheuschheid waarmede zijne aanstelling maanden lang achtergehouden werd. Niet slechts aan den Stadhouder deed het alvermogend Gewest zijn overwigt gevoelen; het geheele ligchaam der Republiek werd daaraan ondergeschikt. Enkel op het belang, of van de Provincie, of van Amsterdam, of van veelvermogenende Regenten, werd gelet. Aldus bleek het dat de gelijkheid van ongelijke Gewesten niet langer door Holland zou worden geduld.

Holland beweert dat, met den vrede, „de Unie haar effect had gedaan en uit was" ¹⁷. Klagt over „de manier van doen die de directeurs in Holland eenigen tijd herwaarts gebruikt hebben in groote zaken; namelijk langzame beraadslaging in de Vergadering der Staten, onderzoek en mededeeling in Vroedschappen, en, als zij de zaak tot eenparigheid of besluit onder henzelfen gebragt hadden, of dat het hun anderszins oorbaarlijk dacht te zijn, alsdan door een aanzienlijk aantal van extraordinaire Gedeputeerden, of ook altemet bij geschrift, door de gewone Gedeputeerden, het provinciaal advies van Holland te doen inbrengen ter Generaliteit; te dringen dat d'andere Provinciën 't zelve alzoo willen volgen en zich met Holland conformeren. En, zoo d'andere Provinciën van Holland verschilden, bleven vele zaken staan onafgedaan, hoewel dikwijls de Gedeputeerden, om gevoeglijkheid, aan die van Holland hebben toegegeven. Hoedanige manier van doen

imperieus is, en achterdenken geeft dat eenige magtige leden in Holland autoriteit zoeken te usurperen over hun Bondgenooten en over de andere Steden van hun eigen Provincie, meenende dat zij, met het gewigt van hun contributiën en magt, vermogen aan d'andere de wet te geven en alle gezag aan zich te brengen; dat bij continuatie, onder schijn van Holland, aan ééne stad (*Amsterdam*) vervallen zoude" ¹⁷.

Vooral Utrecht en Zeeland waren lang tegen den vrede geweest; maar „Holland heeft d' andere zes Provinciën met redenen, inductiën en dreigementen van afzonderlijke handelingen, bewogen tot aanneming van het tractaat. — In 1647 had Holland elke voordeelige krijgsoperatie belet. De overige Gewesten wenschten het Overquartier van Gelderland te winnen; Holland wilde van geen veldtocht hooren" ¹². De Prins drong bij Holland aan op het voltallig houden der troepen; hij werd verzocht van geen werving te spreken, opdat Spanje de opregtheid der Staten niet betwijfelen mogt ⁹. Hij zond troepen naar den kant van Hulst; Holland verzocht ernstig terugontbieding: toen echter antwoordde hij, als kapitein-generaal, voor de grenzen te moeten zorgen; maar dat „hij, op bevel der Algemeene Staten, of ook zoo de Spaanschen geen achterdocht meer gaven, het krijgsvolk terug roepen zou."

De meeste Provinciën op schadeloosstelling voor den Prins bedacht. „Gedurig (1649) werd onder de hand geurgeerd de satisfactie van zijne Hoogheid, dat' hij door den vrede vele emolumenten en profijten verloren, vele schulden van zijn vader geërfd had, dat de Provinciën hem behoorden te vereeren een millioen. — Holland lag altijd dwars in den weg en belette zoodanige liberaliteit" ¹².

De commissie aan den Prins, als stadhouder van Holland, werd eerst op 19 Dec. 1647 gegeven. Achter dit onvoegzaam uitstel „schulde het oogmerk om zijne Hoogheid in toom te houden" ¹⁷. Holland scheidde zich daarbij af van Zeeland, tegen den zin dezer Provincie, en de Staten-Generaal werden bij de aanstelling niet meer, gelijk vroeger (§ 222) gekend ³.

Holland telkens tegen de andere Gewesten. — *West-Indische Compagnie*. „Afzending van hulp op ongelegen seizoen, weigering van behoorlijken bijstand en verachting van alle goede deliberatiën of besluit, waarop de meeste Provinciën en eenige steden in Holland gedreven hebben". — *Betaling van regten*. Bij de trafikerende steden allerhande frauden verontschuldigd, ook altemet voorgestaan, tot merkelijke verzwakking van 's Lands inkomen ¹⁷". — *Het land van Overmaze*. „Het regt hierop tegen Spanje, bij de meeste Provinciën en eenige steden in Holland, behartigd, wordt bij de meeste steden van dit Gewest, tegen het advies van zijne Hoogheid en den Raad van State, verwaarloosd en vernietigd; belettende die van Holland de eenparigheid welke de Spanjaarden tot reden zou kunnen brengen" ¹⁷. — *Verbond met Denemarken* (1649); beleediging voor Zweden, van welks oude vriendschap men, tegen de oude maximes van den Staat, scheen af te wijken ¹²", gesloten, ondanks de weigering van Zeeland, Utrecht en Overijssel. „Amsterdam en de Noordhollandsche steden durven sustineren, ter voldoening aan dit tractaat, de middelen van de convoyen te zullen gebruiken, ook in weêrwil van andere Provinciën" ¹⁷.

310. De loop der gebeurtenissen in Engeland was oorzaak van gestadig verschil. De meeste gewesten waren koningsgezind. Zij zagen op

de onwettigheid van het republikeinsch bewind, op de gruwelijkheid van den moord aan Karel I, den wettigen Vorst, den gezalfden des Heeren, gepleegd. Holland was, zelfs na deze buitensporigheden, welwillend jegens het Parlement, niet enkel uit handelsbelang; herstel der Stuarts zou weldra het middel worden om het Huis van Oranje te sterken en te verheffen; spoedig welligt kon de hulp der engelsche gemeenebestgezinden onwaardeerbaar zijn. — De ondersteuning des konings werd door aanzienlijke vermindering van het zeewezen belet.

Zoo als Frederik-Hendrik reeds gedaan had, stak Willem II zich in groote schulden¹² voor de koningsgezinde partij. De Stuarts waren hier te lande, om de ergerlijke verdrukking der regtzinnige Presbyterianen, bij de Hervormden onbeminde; doch, vooral na de teregtstelling van den koning, werd de verontwaardiging tegen Cromwell en de zijnen algemeen. — De *Staten-Generaal* begroeten den herwaarts gevluchten Hertog van York (1648); zijn niet ongenegen tot hulpbetoon; erkennen Karel II als koning; verlangen terugroeping der gezanten; weigeren gehoor aan Strikland, afgevaardigde der Engelsche Republiek. — Holland eischt minstens onzijdigheid; doet bij de Algemeene Staten het verzoek van Willem II om ondersteuning der koningsgezinden afwijzen (1648); drijft door dat slechts één der gezanten terug ontboden wordt; duidt den predikanten in 's Hage ten kwade dat zij afgrijzen van de koningsmoordenaars doen blijken; laat de aanvraag om de bestaande tractaten met Karel II te vernieuwen, onbeantwoord, en verklaart (27 Sept. 1649) de andere Gewesten schuldig te zullen houden aan de onheilen uit de weigering van gehoor aan den resident Strikland⁹. — In Mei 1650 zendt Holland een zaakgelastigde naar Londen om daar als commissaris te residieren, „zijnde de Provincie ten volle genegen om goede vriendschap en naburige correspondentie met de regering van Engeland te onderhouden”. — „Dit afzonderlijk zenden verdroot zeer den prinsgezinden, als of Holland wilde een separate Republiek maken”¹². Een handelwijs stellig met art. 10 der Unie in strijd.

Het getal der in dienst zijnde schepen terstond na den vrede, van 130—150, op 40 gebragt, ook omdat Holland vreesde dat de Prins de navale magt tegen de regering van Engeland en ter bevordering van de belangen zijner familie gebruiken zou”¹².

310a. Holland scheen tot doordrijving van eigen oppermagt (*hegemonie*), zonder zich aan Unie of Stadhouder te storen, gezind. Zwickten, waar het toevertrouwd gezag aangerand werd, kwam met het karakter van Willem II niet overeen. De eischen en bedoelingen liepen aldus te zeer uit één dan dat men een vergelijk zou kunnen treffen. Wederzijdsche hartstogtelijkheid en verdachtmaking deden straks den burgerkrijg en de scheuring van het Gemeenebest te gemoet zien.

„Een krachtige bemiddelaar is aan de lieden alhier noodig, zoo dikwerf de hartstogt hen, door eigenbelang, verblindt, en toch zijn er, dwaas genoeg om te

beweeren dat een stadhouder alleen om den afwezigen koning te vervangen vereischt werd en thans, daar de Souverein aanwezig is, overtollig wordt. De Republiek kan niet bestaan, zoo de Prins minder gezag dan zijn vader en oom heeft"¹⁰⁰. Sommigen meenen dat Holland, door *proportioneele* vertegenwoordiging der Provinciën, verandering wil brengen in de regering der Staten-Generaal; anderen gelooven dat Amsterdam er op uit is om een afzonderlijke Provincie te vormen, in gezag aan de overige gelijk; nog anderen vermoeden dat zij streeft naar eene meerderheid over de andere steden van Holland en den geheelen Staat, nagenoeg als die van de stad Venetië over de geheele uitgestrektheid der Republiek"¹⁰⁰ — Amsterdam was van geheim overleg met Spanje en met de engelsche parlemantairen verdacht. — De gebroeders Bicker waren aan het hoofd der amsterdamsche oppositie.

Zoo Holland bij Spanje en bij de moordenaars van Karel I steun zocht, dan ook vond de Prins in het uitzien naar fransche hulp geen bezwaar. In 1649 wordt aan Mazarin gevraagd of, in geval de Prins zich met zes Provinciën, en in Holland door verscheidene Steden en vele ingezetenen ondersteund, tegen het overige Holland aan één sloot, Frankrijk ze, van Holland afgezonderd, als Staat zou erkennen en bijstaan met geld; ook met troepen, om gedeeltelijk ter bewaring van de grenzen tegen Spanje te worden gebruikt. Aldus zou, dacht men, Holland tot rede gebracht en (na een nieuw en voor de Republiek voordeelijker tractaat en alliantie ter verdeeling van België) de oorlog worden hervat.

311. Afdanking van krijgsvolk werd aanleiding tot nog heviger twist. Alle Gewesten waren, ten gevolge van den vrede, tot aanzienlijke vermindering bereid; Holland alleen verlangde, ten einde tegen gewapende handhaving van het gezag der Unie, zooveel doenlijk, gewaarborgd te zijn, eene verzwakking van het leger die de Generaliteit en de Stadhouders onvereenigbaar achtten met de veiligheid van den Staat. En dit niet slechts. Wat allen afkeurden, beweerde het te kunnen verrigten. Het dreigde met afzonderlijke afdanking van troepen, door Holland betaald, maar in dienst van het algemeen bewind; eene aanmatiging waardoor het staatsregt der Republiek omgekeerd, en de Unie, ten behoeve ééner Provincie, te niet gedaan werd.

Te ver gedreven ontwapening ongeraden, om *a.* het misnoegen van Frankrijk tegen de Republiek (§ 286), bij voortdurenden krijg ook in de Nederlanden; *b.* de nog onafgedane geschillen met Spanje; *c.* den inwendigen toestand, daar b.v. gering vertrouwen op de goede gezindheid der Roomschen bestond. — „Het oordeel hierover incumbeert niet op ééne Provincie alleen, maar op de gezamenlijke Bondgenooten"¹⁷. — Voor de veiligheid der landgewesten moest, ook ondanks Holland, door de Generaliteit worden gezorgd; „de frontieren van Gelderland en Overijssel kunnen bij de ingezetenen alleen niet worden bewaard"¹⁷.

In geen geval mogt Holland het krijgsvolk eigendunkelijk ontslaan. — Het regt van jaarlijksche consenten, zonder overstemming, was door Art. 9 der Unie beperkt, zoodat ééne Provincie, bij verschil van meening, verplicht was zich, of naar

het gevoelen der meerderheid, òf naar de uitspraak der Stadhouders (bij *submissie*) te voegen (§ 222 en 225). „De maxime van vrije en soevereine magt der Provincie was schadelijk en verderfelijk voor den Staat en, in dier voege, gedurende den oorlog nooit bij eenig Gewest gepretendeerd. De Souvereiniteit komt wel alle Provinciën toe, maar men is bij de Unie gebonden om de een den ander te assisteren” ¹⁷. Holland werd geacht 140 millioenen schuld te hebben; was het onvermogen, zoo mogt het, na behoorlijk bewijs, verligting verzoeken, maar niet, met afwijzing van gemeene lasten, de betaling inhouden; veel min krijgsbenden, die onder den eed der Generaliteit zijn en van deze commissie ontvangen, eigener gezag ontslaan ¹⁷.

Antecedenten allen tegen Holland. — 1 Nov. 1623. Resolutie der Generaliteit „dat geene Gewesten vermogen, op eigen gezag, eenige compagniën af te wijzen, zonder voorafgaande mededeeling aan en besluit van de Staten-Generaal en den Raad van State; en dat, strijdig hiermede gehandeld wordende, daartegen met autoriteit behoort voorzien te worden”. — 9 Febr. 1626, toen *Zeeland* had besloten de compagniën op haar repartitie te reduceren; aanschrijving van de commandeurs om geene reductie toe te laten, zonder nadere orde van de Staten-Generaal; bezending aan *Zeeland* om voor te dragen dat „zoodanige besluiten zijn strijdende regtstreeks tegen de Unie en bij eene Provincie alleen niet kunnen genomen worden; ook schadelijk en ruineus voor den staat van 't Land, met zich slepende niet als confusie en zoodanige schadelijke consequentiën, die zonder eversie van de goede orde niet kunnen getolereerd worden.” — 1630. Nadrukkelijk schrijven aan *Friesland*, „om aan de Provincie te vertoonen de onbehoorlijkheid van haar procederen en de ondienst die de gemeene zaak zou komen te lijden”. — 1642. Soortgelijk besluit ⁷². — Alle Resolutiën waartoe Holland medegewerkt had ¹⁷.

De separate cassatie en reductie zou het leger in provinciale benden zonder samenhang of verbond doen uitéén vallen; het was schennis en verbreken der Unie; alvermogen van Holland, in stede van den bondgenootschappelijken staatsvorm.

312. Spoedig na den vrede werd aanmerkelijke afdanking ter sprake gebracht. Holland besloot, bij aarzeling der overige gewesten, dat van de troepen op haar repartitie slechts een aan haar voorstel evenredig getal betaald worden zou. De Provinciën, aanvankelijk uitermate gebelgd, bewilligden echter; zoodat Holland ondanks het wederregtelijke der afzonderlijke daad, de overhand behield.

1648. 30 Julij: reductie; de ruitery verminderd; van elke compagnie te voet 50 koppen. Voor Holland alleen berekend op jaarlijksch voordeel van f 1,600.000. De Prins bewilligt, de Raad van State gehoord; de afgevaardigden der Gewesten aarzelen, bij gebrek aan last. Holland doet de vermindering op eigen gezag ⁹.

1649. Jan. Holland wilde invoeren haar project, waarbij de militaire tractementen van alle hooge officieren zeer werden verminderd. De andere Provinciën begeerden dat op de goede en langdurige diensten zou worden gelet, uit dank-

baarheid, en om in 't vervolg met beter lust en ijver te worden gediend. Holland dreigde alleen voor haar *de menage* te zullen doen ¹².

313. Weldra eischte Holland nog meer. De voorslagen die het ter reductie inbragt, werden buitensporig gekeurd. De zes gewesten weigeren aldus, naar hun inzien, het welzijn en het behoud van den Staat in de waagschaal te stellen, en terwijl de Prins geduld en rekkelijkheid betoont en verdere onderhandeling begeert, besluit Holland het provinciaal goedgeind ten uitvoer te leggen, zonder acht te geven op de ernstige afmaning der Generaliteit.

1649. Oct. Voorslag van Holland bij de Algemeene Staten afgewezen: desniettemin schrijven de Gecommitteerde Raden aan de Oversten der vreemde vendelen, om af te danken. — 26 Oct. „Vigoureuse” ¹⁷ resolutie der Staten-Generaal, waarbij, onder protest van Holland, de krijgshoofden gelast worden de vendels voltallig te houden. — Nov. Holland laat zich gevallen dat de vermindering, naar oud gebruik, door den Raad van State, op naam der Algemeene Staten, geschiede. De Prins bewilligt, in het *wezen* der zaak, gelijk Holland in den *vorm*; de zes Gewesten hiertoe ongezind. — Nadere voorslag van Holland ter cassatie van 105 compagniën te voet en van de halve ruitery ¹⁷. Ook dit, als geheel onaannemelijk, verworpen ter Generaliteit. — Jan. 1650. Voorslag van den Raad van State en van de beide Stadhouders ter afdanking van 35 compagniën te voet en 20 te paard. Holland geeft den Gecommitteerden Raden last om vóór Paschen de afdanking, gelijk de provincie die bepaald heeft, plaats te doen hebben. Dit wordt door de tusschenkomst der Staten-Generaal belet. „Het gedrag van den Prins jegens de Staten van Holland, om beleid en standvastigheid, bewonderenswaard” ¹⁰⁸. — Mei. Nader voorstel van den Prins; zonder gevolg. — 18 Mei. Resolutie van Holland (bij goedwillige leden te weeg gebracht) om te casseren 55 en 20 compagniën; een besluit dat wel wat schijnt toe te geven aan de Geconfedereerden, maar beklemd is met prejudiciabele clausulen van *provisioneele* vermindering en bedreiging, zoo dit dusgenaamd *conciliatoir* advies niet aangenomen wordt, alsdan te verblijven bij haar privé cassatie en reductie” ¹⁷. — Zoo de gemoederen niet zeer spoedig bedaren, zal er gevaarlijke verwarring ontstaan ¹⁰⁰. Verzoek van den Prins en de Staten-Generaal om te wachten met de executie, totdat de Provinciën zich zouden hebben verstaan; met aanbod van conferentie en met uitnoodiging om de Staten van Holland, wier vergadering op het scheiden stond, bijeen te houden. — 4 Junij. Holland casseert haar aandeel (31 compagniën te voet en 11 ruitery), breekt de conferentie af, stelt haar Resolutie vast, met regtstreeksche aanschrijving aan de bevelhebbers, staande de vergadering gededescheerd ¹⁷. — „Door drift van eenige heete en opiniastre humeuren” ¹⁷, aldus verdere raadpleging met de Algemeene Staten belet. — De minderheid bestond uit de Edelen en vijf steden (Leiden, Rotterdam, Gorinchem, Schoonhoven en Enkhuizen); de Edelen verklaarden „bij de nakomelingschap zich ontlast te houden van de oneenigheid, scheuring, verwarring, mutinatie en andere groote zwarigheden” welke zij te gemoet zagen.

De Admiraal Witte de With, uit Brazilië, tegen zijn orders, teruggekomen (7

Mei), op last van den Prins en de Staten-Generaal in 's Hage gevangen, zoo als mede eenige zijner kapiteins te Amsterdam. De Staten-Generaal stellen regters uit alle de Admiraliteits-Collegiën, overeenkomstig de Unie en vijftigjarig gebruik. Holland verzet zich; de wethouderschap van Amsterdam doet met geweld de gevangenis der Admiraliteit openslaan, (sedert de oprigting van dat Collegie inviolabel) en de kapiteins er uitligten¹⁷. De Prins doet, ter voorkoming van soortgelijke handelwijs, de With terug brengen in zijn herberg. Deze geweldenarij was mede een „voorteeken van de groote verandering hierna (1651) gevolgd”¹². — Ongehoord en ongerijmd dat één Stad of ook één Collegie alleen regter zou wezen over personen en zaken, geschied en gebruikt in dienst der Generaliteit, verre buiten hare Gewesten¹⁷.

314. Dit kon niet worden geduld. Indien men voor Holland zwichtte, was het uit met de Generaliteitsregten, met de veiligheid van den Staat, met de eigenaardigheid van het federatief Gemeenebest. De Algemeene Staten gaven aan den Prins bevoegdheid en last om de noodige orde ter handhaving van de Unie te stellen.

Verdere toegeeflijkheid onmogelijk: a. om de veiligheid van den Staat. Slechts 27,000 voetknechten en 3000 ruiters; naar evenredigheid, minder dan tijdens het Bestand; zoo veel meer steden moesten nu worden bezet. Zeeland wilde (1650) in het eerst in het geheel geene afdanking; „als zijnde haar Provincie op de uiterste frontieren tegen de Spaanschen aan”¹²; de Prins had (in Mei) verklaard dat „al moest hij heden sterven, hij zich in gemoede niet kon overtuigen dat de Staat, met minder krijgsvolk, genoeg verzekerd zou zijn”. — b. om de waardigheid van het bewind. Het gezag van de Staten-Generaal werd ondergraven; hun regtsmagt belet en ontzenuwd; „d'autoriteit van den Stadhouder, steunende op de Collegiën van hun Hoog Mogende, Raden van Staten, en van de vijf Collegiën ter Admiraliteit in 't politique, en gezag over de militie, werd niet alleen indirectelijk verzwakt, maar ook directelijk in vele zaken tegengegaan en gekrenkt. Waarom aldus twisten opgeworpen, met animositeit gesustineerd en 't geen den gezamenlijken Bondgenooten verdacht en nadeelig is, met overhaasting ten uitvoer gelegd? D'oude en wijze grondregels bij onze voorouders ingevoerd en dus lang eendrachtig bewaard, mogen niet veranderd worden als met gemeen advies en bewilliging; en zoo eene Provincie nieuwigheden bij de hand neemt, is het tijd dat een iegelijk op zijn hoede is en gedenke hoe men d'afwijkende zal brengen en houden op den ouden voet”¹⁷.

5 Junij. Resolutie der Staten-Generaal. — Bezending aan de Steden van Holland; de Prins verzocht en gemagtigd om voorziening te doen, „ten einde alles in goede rust en vrede worde bewaard, en inzonderheid gehandhaafd en vastgehouden de Unie, met den gevolge en aanleve van dien, en integendeel geweerd en te ontmoet getreden dat daartegen zou mogen worden ondernomen”. Gelderland en Utrecht hadden niet bewilligd¹⁷.

315. De bezending aan de Steden van Holland liep vruchteloos en niet zonder beleediging van den Stadhouder af. Nogmaals werd be-

raadslaging met de Staten beproefd; te vergeefs. De Prins, nu elk middel van overreding te kort schoot, achtte zich tot buitengewone maatregelen gerechtigd en verplicht. De overmoed zijner tegenstanders werd door geen moedbetoon gevolgd. De gevangenneming van zes hollandsche Regenten en het verschijnen van troepen voor Amsterdam bragt de Stad, en straks ook de Staten van Holland, tot eenstemmigheid met de Generaliteit.

De Prins stelt zich aan het hoofd der bezending, uit naam der Staten-Generaal, om de ronde en opregte verklaring op het onderhouden der Unie, het herstellen der breuke door de afzonderlijke afdanking geschied, het aannemen van den door zes Gewesten goedgekeurden staat van oorlog, of het inslaan van den weg der *submissie*, bij de Unie bepaald. — 9 Junij te Dordrecht; hooghartig antwoord. — Soortgelijke ontvangst te Schoonhoven. Te Delft, èn huisvesting van den trein, èn audientie in de Vroedschap geweigerd. — Bij Haarlem en Medenblik geen gehoor. Te Amsterdam (23 Junij), wel voor den Prins als Stadhouder, niet als Afgevaardigde der Generale Staten; „audientie nevens Gedeputeerden der Staten-Generaal, bij de Vroedschap 't eenemaal geweigerd. De maaltijd door de Stad aangeboden werd niet aangenomen, onaangezien alle instantiën; zes à zeven gedekte tafelen weder opgenomen; zeggende zijn Hoogheid geen goede sier te kunnen maken met die hem weigerden te hooren spreken”¹⁷. — Te Leiden (25 Junij) daarentegen „misnoegen der Regenten in de overhaaste cassatie en andere maximen van vele Steden, die zij alle zeiden te smaken naar hetgeen in 1618 in zaken van regering en religie ondernomen was geweest”¹⁷. — De Prins, wien men geraden had geen deel te nemen aan de bezending, om affront te ontgaan¹⁷, wenschte welligt dat der Regenten weêrbarstige gezindheid openbaar wierd. Door de burgerlijën werd hij met alle eere ontvangen. „De toeloop, acclamatie van 't gemeene volk, met verwelkomen en afscheid nemen, is zeer groot geweest.” — 27 Junij. Verslag aan de Staten-Generaal.

De Staten van Holland' bijeen. 30 Junij: de Prins klaagt over Amsterdam en eischt voldoening; de Stad klaagt over het rondreizen in de Vroedschappen; Holland veroordeelt het gedrag der Algemeene Staten, met verbod aan de Steden van dergelijke bezendingen te ontvangen. — 15 Julij: Voorstel van den Prins, na besognes dagen achtereën met den Raad van State; 1800 man te voet en 4 compagniën paarden meer casseren dan de zes Provinciën hadden toegestaan¹⁷. Holland verwerpt den voorslag. Onaangezien veelvoudigen aandrang, zijn „geen van de leden te bewegen geweest om de submissie te accepteren”¹⁷. — 27 Julij: hooghartige brief van Holland aan de Provinciën; het wil 26,000 voetvolk en 2700 paarden behouden. „Het verschil gering, in zoo ver het nu in vier compagniën paarden en eenige honderd soldaten bestond”¹⁷; veelbeteekenend daar het de vraag gold of de meerderheid der Staten van Holland het gebied zou voeren over de Republiek. — De Prins gelooft aan verstandhouding tusschen Engeland en Amsterdam. Zes dagen voor den aanslag verklaart hij aan een vertrouweling een brief uit Londen gezien te hebben, inhoudende dat het Parle-

ment 10,000 man tot assistentie beloofd had; zijnde bij de missive opgaaf van de kolonels en officieren gevoegd¹².

Tegen hardnekkigen onwil, volgens het aangenomen staatsregt, hoog tijd regtswang te gebruiken; gelijk (1587) met *Medemblik* door Maurits, op last der Provinciale Staten, (1610) met *Utrecht* door Frederik-Hendrik, op bevel der Staten-Generaal. Bij Art. 23 der Unie hadden de Provinciën, ter nakoming, personen en goederen verbonden, „om, in geval van contraventie gearresteerd, gehouden en bekommerd te mogen worden”. — De Prins had wel niet, zoo als Maurits (§ 262) een *uitdrukkelijken* last der Staten-Generaal, en ging tegen Amsterdam buiten goedvinden of kennis van Holland te werk, maar de Unie was *facto* geschonden; het Generaliteits-leger werd gesloopt; ééne Provincie, ééne Stad, zegevierde over de Republiek; als kapitein-generaal en stadhouder was hij gehouden, zelfs uit eigen beweging, hierin te voorzien; de Resolutie van 5 Junij liet hem in de keus der middelen vrij; het *vragen* van meer bepaalde lastgeving zou het *ten uitvoer leggen* onmogelijk hebben gemaakt.

De maatregelen met *Aerssens*, heer van Sommelsdijck, en met den stadhouder van Friesland beraamd. — 30 Julij. Zes afgevaardigden der hollandsche steden, ook de *Witt*, oud-burgemeester van Dordrecht, gevangen en naar *Loevestein* gebracht (van waar de naam der *Loevesteinsche factie*). Troepen, onder Willem-Frederik, naar Amsterdam, met last om niet te schieten, al wierd er op hen geschoten, ten ware het de burgers al te grof maakten. De verrassing mislukt; de poorten gesloten; voorslag in den Raad om den zeedijk door te steken; de wethouderschap verklaart „zich te willen verdedigen met de wapenen die God en de natuur hun verleend hadden”.

Groote ontsteltenis in 's Hage. Vele leden der Staten van Holland vertrekken plotseling naar hunne Steden („van de hoogdravende geesten was meer wijsheid en moed te wachten geweest”¹⁷) — als „duiven, wanneer de adelaar komt”¹⁸. Op de bede van Holland, bezending der Staten-Generaal naar den Prins voor Amsterdam, om de vijandelijkheden te staken. — Reeds vóór haar komst (3 Aug.) capitulatie. Amsterdam a. vereenigt zich met de zes Provinciën op het stuk der reductie; b. belooft den Stadhouder met alle eer, ook in de Vroedschap, te ontvangen; c. sluit Andries en Cornelis Bicker van de Regering uit. De Gecommitteerden, bij den Prins ten eten gebleven, zeiden „dat zij het element des waters tot haar voordeel zouden gehad hebben”; „en ik”, antwoordde hij, „het element des vuurs”; hetwelk zoo voort met lagchen passeerde¹². — Nu was er geen zwarigheid meer. Amsterdam, „het rijkste, magtigste, en voornaamste lid, was een krachtig exempel en persuasijf aan alle de andere”¹². — 13 Aug. Holland doet ter Generaliteit verklaren dat het, ter gemoetkoming aan den wensch der overige Gewesten, het voorstel van 15 Junij aanneemt. — 18 Aug. Eenparige Resolutie der Staten-Generaal. De staat van oorlog gearresteerd; voorts „bepaling dat geene afzonderlijke afdanking, inkorting of afwijzing van eenig krijgsvolk, in dienst en eed van de Generaliteit staande, ooit meer op eigen gezag, door eenig Gewest zoude mogen ondernomen worden; maar dat voortaan alle zoodanige afwijkingen, inkorting of afwijzingen gedaan zouden worden overeenkomstig de orde der Regering”¹². — De gevangenen ontslagen, mits blijvende buiten bewind.

Dankbetuiging der Provinciale Staten. — *Zeeland* „advoueert en prijst het zenden van militaire troepen naar Amsterdam en het in hechtenis nemen van

eenige heeren." *Friesland* „dankt voor zijne groote moeite, zorg en voorzigtigheid." *Gelderland* dankt, vertrouwend dat de Prins altijd zal hebben „de genegenheid om te assisteren, maintineren en te bevorderen allezins de regten en privilegiën van het Land, als ook de rust, vrede, en eenigheid onder de Provinciën." *Overijssel* wenscht hem geluk „over de gelukkige uitvoering van deze gewichtige zaak en bedankt ten hoogste voor zijne moeite." *Utrecht* keurt goed hetgeen gedaan is tot handhaving van de Unie. Van *Stad en Lande* kwam geen dankzegging, omdat er geen Landdag was. — Een plegtige Dankdag zou uitgeschreven zijn, zoo niet Holland zich verzet had ¹².

Hoewel de krijgslieden de Stad niet waren binnengerukt, de tegenstand was gebroken; „het was een groot succès; wat met menschelijk beleid en magt, kon worden bereikt, was bereikt" ¹². Een meesterstuk! meer dan zijn vader in zijn gansche leven zou hebben durven denken, had de Prins in drie weken ten uitvoer gelegd ¹⁰⁰.

316. Het doel was getroffen, de Unie gehandhaafd, de moedwil van Holland gefnuikt; maar de magtige partij der hollandsche Magistraten, vernederd en tot buigen genoopt, was niet ten onder gebracht. Het was te voorzien dat de stedelijke aristocratie de eerste gelegenheid om aan den Stadhouder het gebeurde duur betaald te zetten, met gretigheid te baat nemen zou.

De vrucht der overwinning allezins merkbaar. Schijnbare gedweeheid; veranderde houding van velen jegens Frankrijk; zoo dit voortduurt, is het aan den Prins te danken ¹⁰⁰. Evenwel in Holland en vooral te Amsterdam wrevel. „De murmuratie, ongeduld, ja kwaadsprekingen gingen in zwang" ¹². Amsterdam liet de stadsgrachten palissaderen, bragt de schutterij van 24 tot 54 vendels, nam waardgelders aan. De Prins bij Don Juan en vooral ook bij Alva vergeleken; beschuldigd van de bank en de rijke kantooeren te hebben willen van gereede penningen ontblooten, om den koning Karel II te helpen, om met Spanje te breken, om zich meester te maken van een absolut en souverain gezag ¹².

Het mistrouwen der Aristocratie niet onverklaarbaar. Ter goeder trouw kon zijn meenen dat haar feitelijk gevestigde souveriniteit verkregen regt had; dat er voor den billijken eisch eener Provincie als Holland bij de bondgenootschappelijke staatsregeling te weinig gezorgd werd; dat het stadhouderschap een gansch niet onontbeerlijk overblijfsel van een voormaligen regeringsvorm was; dat er geen grooter onheil zijn zou dan de verbreking van den naauwelijks gesloten vrede, en dat men dus niet te zeer op zijne hoede kon zijn tegen een vorst wiens overtuiging en belang met deze beschouwingen streed, die met de voorstanders van eenhoofdig gezag, met Mazarin, Karel I, den keurvorst van Brandenburg, in naauwe betrekking en gestadig overleg was, en van wiens bekwaamheid en veerkracht men in de jongste gebeurtenissen een merkwaardige proef had.

De Prins schijnt, ook in het belang zijner verdere ontwerpen, toegeeflijkheid wenschelijk geacht te hebben; want Holland bleef geducht; Frankrijk was, door inlandschen krijg zwak; de republikeinsche partij in Engeland, na de zege bij Dumbarton (3 Sept.), onweêrstaanbaar. „Vele en zelfs van 's Prinsen vertrouwde-

lingen waren van meening dat hij zou al het gebeurde weder verzachten en zelfs den gesaisisseerden Heeren zoeken bij andere wegen voldoening te geven" ¹².

317. Nu, meer dan ooit, was Willem II op het vernieuwen, in bondgenootschap met Frankrijk, van den oorlog tegen Spanje bedacht. Ook voorzeker op bevestiging van het voordeel over den aristocratischen aanhang behaald. Evenwel met bedachtzaamheid en zelfbedwang. Staatkundig overleg, geen voorbarig en onverstandig doordrijven, kon men van zijn doorzicht en karakter te gemoet zien. Aanvankelijk scheen nu de toeleg om door zachtheid de tegenstanders te winnen. Ook in den vrede tusschen Frankrijk en Spanje zou hij niet ongaarne berusten, indien aldus den weg tot herstel van het koningshuis in Engeland kon worden gebaand.

Aug. Ter bane gebracht twee zaken, „die preludiën schenen om weder met Spanje in oorlog te komen" ¹²; a. eisch van satisfactie voor den Prins aangaande zijne particuliere overeenkomsten met Spanje te Munster, met bedreiging van retorsie; b. aanbod der mediatie van den Staat tusschen Frankrijk en Spanje, met bedreiging van krijg; Holland stelde zich magtig daartegen" ¹². — Zeer geheime handel van den Prins met Mazarin. De Prins wanhoopt niet de zaken spoedig tot oorlog te brengen, maar men moet zijn maatregelen wel nemen. De tijd kan komen waarin de kardinaal en ik de een den ander zeer noodig zullen hebben. Ik moet, waar de spaansche gezant mij tegenwerkt, ontveinzen, tot dat ik de mij vijandige kabaal zal hebben verdreven, waaraan ik, zonder tijdverlies, arbeid." — 20 Oct. Concepttractaat om (tegen 1 Mei 1651) Antwerpen te belegeren, met 10,000 knechten en 6000 paarden; terwijl een fransche krijgsmagt van 10,000 knechten en 6000 paarden Brugge aantasten zou. De Prins zou Antwerpen voor zich behouden; het tractaat van 1635 zou worden nageleefd en de oorlog aan Engeland, in het belang der verdreven dynastie, worden verklaard. Was het, in den eigenlijken zin, een concept-tractaat? Was het meer dan opteekening der hoofdlijnen eener overeenkomst, gelijk ze, naar den eisch der staatsregeling, aan de Staten-Generaal, naar men zich vleide, smakelijk zou kunnen worden gemaakt? Zoo ja, is het denkbaar dat men Willem II tot teekening zou hebben overgehaald? Waande hij zich, in de toenmalige omstandigheden en terwijl ook Mazarin tegen eene geweldige oppositie nauwelijks bestand was, binnen weinige maanden, heer en meester, souverain en autocraat in de Republiek?

Niet onwaarschijnlijk is het dat de Prins, zelfs in alliantie met Frankrijk, tegen den oorlog, te gelijk met Spanje en het Parlement, als al te hachelijk, opzag. Verzoening van Frankrijk en Spanje werd *ernstig* ter sprake gebracht. „Indien het mij gelukken mogt," zeide de Prins, „na de Unie dezer Provinciën te hebben gehandhaafd, den vrede tusschen Frankrijk en Spanje te bewerken en daarna den koning van Groot-Brittanië te herstellen, ik zou meenen voor het algemeen belang en voor mijn eigen roem genoeg te hebben verrigt".

318. Ter verwezenlijking van de ontwerpen van den Prins werd geen minder bekwaamheid dan de zijne vereischt. De plotselinge dood

van den vier-en-twintigjarigen Vorst, met wien aan de Unie hoofd en veldheer ontviel, was voor de tegenstanders, door zijn beleid en veerkracht ter naauwernood bedwongen, de waarborg eener volkomene overwinning zonder noemenswaardigen strijd. Dit overlijden was, om het overwigt van zijn persoon — de uitkomst bewees het — aan omwenteling gelijk.

De Prins te Dieren; tot jagtvermaak en om het oog te hebben op den Gelderschen Landdag; 27 Oct. krank; 29 Oct. naar 's Hage; de kinderziekte openbaart zich. 6 Nov.: hij sterft.

Dröefheid bij velen. Eenige predikanten zeiden dat de Staat, *onthoofd*, in twist, verwarring, en in duigen zou vervallen en dat dit jaar medebragt het begin van den val dezer landen. Bij de regenten van Holland zag men terstond groote verandering en blijdschap: in de armbus te Amsterdam werd zeer mildelijk gegeven, en bij stukken goud een schimpdicht gevoegd; vele Magistraten durfden zeggen dat nu eerst Hollands Vrijheid geboren was, daar men 80 jaren om geoorloofd had; dat Holland eindelijk toomvrij was geworden, dat men nu verlost was van de slavernij der Prinsen van Oranje, die te groot werden in den lande en van tijd tot tijd gedongen hadden naar de Souvereiniteit ²⁸.

318a. Niet enkel om de eigenaardige gebreken der stadhouderloosheid is dit vroegtijdig afsterven voor de Republiek schadelijk geweest, maar ook om de beteekenis en invloed daarvan op den politieken toestand van Europa. Vooral door bevestiging in Engeland van het republikeinsch bewind. Toenadering dezerzijds, die aan de vereenigde Nederlanden, toen het koningschap hersteld was, duur te staan kwam, belette niet dat reeds terstond Cromwell in het benadeelen en beoorlogen van een bij uitnemendheid handeldrijvenden Staat kracht en steun zocht. Evenmin belette goede verstandhouding, uit gemeenschappelijk belang, met het fransche Hof, dat door Mazarin en Lodewijk XIV tegen de regerende partij, die den vrede van Munster gewild en bewerkt had, een afkeer, niet dan door de diepste vernedering verzoenbaar, gevoed werd.

's Prinsen dood vernomen, te Madrid en Londen, met blijdschap; met leedwezen te Parijs. De Republiek, in plaats van, onder den invloed van Willem II, zich met Frankrijk te verstaan, werd nu, onder den invloed van Holland, tot gevaarlijk sympathizeren met het Parlement gebragt. Van den schranderen Prins was geen doldriftig aandringen op vredebreuk met Spanje te voorzien; geen voorbijzage der noodzakelijkheid van waarborgen tegen Frankrijks toenemende kracht; geen poging in Engeland ten behoeve van vorstelijke willekeur, dat toen, al zou hij daartoe overgeheld hebben, ijdel en belagchelijk zou geweest zijn. Wel het stre-

ven naar verbreking van het juk waaronder de Engelsche Natie, na den koningsmoord, door het militair geweld en de dweepzucht van de partij der Independenten, geraakt was; dit zou welligt tot bestendige vriendschap geleid hebben. Eene vriendschap daarentegen met het Parlement, als die welke met het overlijden van Willem II in onmiddelijk verband was, liet geen keus dan onderwerping of krijg. De terzijdestelling van het Huis van Oranje is de oorzaak der gevaren, evenzeer van 1653 als van 1665 en 1672, geweest.

TWEEDE AFDEELING.

1650—1672.

STADHOUDERLOOS BESTUUR.

ALGEMEENE AANMERKINGEN.

319. Kortstondige vernedering der Staten van Holland had, door het overlijden van Willem II, op de meest onvoorzienne wijs, plaats gemaakt voor volledigen triumpf. Het stelsel van hun oppermagt en van de provinciale Souvereiniteit had, telkens ter bane gebragt, telkens tegenstand en beperking ontmoet. Het tijdstip van onbelemmerde en volkomen ontwikkeling was daâr.

320. De theorie vormde zich uit hetgeen feitelijk geschied was; zoodat de ingeslopen misbruiken voortaan, als wet en regel, in praktijk werden gebragt. De gewestelijke Staten, niet voldaan met het vorstelijk gezag, gelijk vroeger bij den landsheer, waren of werden niet slechts de eenige, maar ook de aan geen privilegiën of herkomsten gebonden Souverein.

Volgens de staatsgezinden waren de ingezetenen de *subjecten* der Staten ²². — „Het gezag der Staten werd ten hoogsten top eener *volstreckte* souvereiniteit gevoerd. Volheid van magt en gezag, zonder de minste representatie, zoodat elke invloed van schutterijen of gilden (bij Art. 25 der Unie van Utrecht erkend) gezegd werd te smaken naar particuliere conjuratie en populaire factiën, eer als naar een goede en opregte forme van regering” ²¹; met hoogen lof b. v. aan het besluit van Maart 1581 (§ 145). Bij de Staten was de opperste wetgevende magt; absolut commanderen over de militie, stellen en ordonneren van magistraten en ambten; uiterste beroep of provocatie; regt van dood of leven over hunne onderdanen, en ze te eximeren van de wetten en condemnatiën; regt van schatting te stellen; regt van de munt, terwijl er, om niets te vergeten, in de schriften der alvermogende partij nog een *enz.* bijgevoegd werd ²¹. „Geene magistratuur, autoriteit, magt, gezag of jurisdictie in eenige van de Provinciën en geassocieerde landen dan die vloeit en spruit uit de Hooge Overheid van ieder der Provinciën” ²¹. — Velen, ook die vroeger anders gedacht hadden, werden „in den waan gebragt dat de *Staatsregering* was eene volstreckte Souvereiniteit, die aan geene *Verdragen, Privilegiën, of vastgestelde gebruiken* verbonden ware” ³. — „De onbeperkte magt der Magistraten had de burgers tot een toestand van vernedering gebragt, welke van het lijfeigenschap onder beschaafde volkeren niet ver afwijkende was” ²⁷.

321. Holland, nu er geen Maurits of Willem II meer daar was, dreef,

met hooghartig zelfvertrouwen, dat de Unie slechts een bondgenootschap, een Alliantie was van zeven republieken; vereenigd, ja, door Godsdienst, taal, karakter, zeden, ligging en belang; ook tot gezamenlijk overleg geroepen, maar zóó, dat elk Gewest als onafhankelijk geheel, aan de besluiten der meerderheid niet gebonden, naar eigen goedvinden te werk ging.

Vroegere pogingen om den Staatsvorm, door bekrachtiging van den band der Unie, naar den oorspronkelijken geest van het Bondgenootschap te herstellen: § 237.

Friesland beriep zich nog dikwerf op den te voren algemeen erkenden stelregel omtrent de Souvereiniteit der Staten-Generaal; bijv. in 1663, schrijvende aan Holland: „de Hoogheid en Souvereiniteit van de Geuniëerde Nederlanden is ongetwijfeld en buiten dispuut bij *Hare Hoog Mogende en de Heeren Staten van de respective Provinciën*. De Staten-Generaal is de hoogste en Souvereine Overheid van alle Vereenigde Provinciën, en speciaal ook boven UEd. Mogende zelf, in alle zaken die door de Unie tot haar Hoog Mogende dispositie gesteld zijn”²². — De Staten van Holland integendeel beweerden te zijn „de ontwijfelbare Souverein en, naast God, de eenige Overheid der Provincie;” waaromtrent echter zij bekennen bij velen, geen wonder voorwaar! tot nog toe groote ignorantie te hebben bespeurd.

Volgens de Staatsgezinden kan „niemand buiten de Staten van respective Provinciën worden gezegd eenig point der Souvereiniteit, hoe klein ook, te bezitten; veel min dat eenige subordinatie of dependentie van elke Provincie zoude zijn aan de Generaliteit, daar zelf niet 't geen aan de Unie is gedefereerd, gezegd kan worden geabdiceerd te zijn”²². — Geen van de zeven Provinciën heeft eenige superioriteit, zelfs geen zes te gelijk over de zevende; maar elk is gelijk en egaal in het Verbond; zonder dat een achtste systema, macht of autoriteit, die over de zeven bondgenooten te zeggen zou hebben, kan worden geïmagineerd opgericht te zijn”¹². — „Daar zijn verscheidene Vergaderingen die groote overeenkomst hebben met die van de Staten-Generaal; als die van de *Zwitsersehe Cantons*, die van de Ligue van de *Acheërs* en van de *Aetoliërs*, elk lid blijvende bij zijne bijzondere Souvereiniteit”²¹ — Zie § 222.

321a. Liep dit niet op ontbinding der Unie en op slooping van het Gemeenebest uit? Geenszins. De Unie zou worden behouden en bevestigd op gewijzigden voet. De leiding des sterkeren zou nu voor allen regel en wet zijn. Door de onafhankelijkheid zelve zou men in afhankelijkheid van Holland worden gebragt.

„Het oogmerk van Holland was niet, zich van de overige provinciën af te zonderen, maar zijne natuurlijke overmagt onbelemmerd te doen gelden. Men behoefde slechts de hand der Generaliteit, welke den evenaar hield, te verkrachten, en de schaal van Holland haalde, door zijn natuurlijk gewigt, de andere Provinciën, ieder afzonderlijk en allen te zamen, van zelf over. Zij moesten haar behoud

dan toch zoeken onder de vleugelen van Holland. Holland werd het middelpunt, daar zij om draaiden. Holland won wat de Uniemagt verloor. — Het gold dus het bestaan of niet-bestaan der wezenlijke Generaliteitsmagt, zoo als zij nog ten jare 1650, wettig, in volkomen overeenstemming met het oude Unieregt, tegen de provincie Holland uitgeoefend was" ⁸⁶.

322. Ter overheersching van de burgerijen en ter ontzenuwing der Unie was de ter zijde stelling wenschelijk van een gezag, gelijk men tot dus ver aan de Vorsten van Oranje-Nassau opgedragen had. Dit had meermalen reeds de willekeur der Staten beperkt. Ook had men niet vergeten dat in 1618 en 1650 de Prins van Oranje, stadhouder van vier of vijf Gewesten, als kapitein-generaal der Republiek, ter uitvoering van den bondgenootschappelijken wil, over provinciale tegenkanting gezegevierd had. Blijvende triumpf van Holland en vestiging der Aristocratie vereischten dus afschaffing van het Stadhouderschap, bij de Unie van Utrecht als blijvend en onmisbaar bestanddeel van den regeringsvorm erkend.

De Witt noemt de Republiek een *aristocratischen* Staat, waarin, zegt hij, meer dan in Monarchiën, op gestadige naleving der aangenomen beginsels rekening kan worden gemaakt ²⁴.

Door Friesland werd (1651) aangemerkt dat het ampt van Stadhouder tot beslichtinge van differenten en handhaving van de Unie, is noodzakelijk en de Provinciën *ex contractu* gehouden zijn tot surrogatie van Stadhouders, in plaats van de verstorvene ²⁷. — Door de afschaffing werd de klem en kracht der Staten oneindig versterkt; zijnde daardoor de *wetgevende* en *uitvoerende* Magt in een gesmolten, zoo verre die laatste bij den Stadhouder, berustte. Dit strekte tot sterking van een *aristocratisch* of eigenheerig bestuur, in kwaden zin. „De burgerlijke vrijheid won niets; integendeel de staatsleden en stedelijke regeringen werden meer onafhankelijk" ³.

323. De stedelijke Regeringen werden bijkans alvermogenend in eigen kring. Voor de provinciale belangen, bleven de afgevaardigden der Vroedschap aan de meerderheid der Staten in den regel ondergeschikt. Evenwel het streven, vooral van Amsterdam, om door halsstarrigheid de wet aan de gansche Provincie en aldus aan het gansche Gemeenebest te stellen, werd niet zonder moeite en somtijds vruchteloos tegenwerkt.

Naauwelijks kan men zich het gezag voorstellen eener Magistratuur, uit een klein getal familiën zamengesteld, door afgevaardigden deelgenoot der souveriniteit, door den stedelijken raad wetgeveres in elk plaatselijk belang, door burgemeesters besturend, en die door schepenen regt spreekt. — Daarbij een schout of baljuw, hoofd der policie, die, naar goedvinden en zonder verantwoor-

delijkheid, vervolgt of onvervolgd laat, in hechtenis zet en in hechtenis houdt. — Bij de lijfstraffelijke rechtspleging waren geheime procedure en pijnbank, ter bekentenis, in zwang; dikwerf bleef de beklaagde, die niet bekend had, bij administrativen maatregel, gevangen of werd uit de stad gezet²⁷. — Volslagen willekeur. Dergelijke magt, niet uit de verte, maar nabij, en die even daardoor, bij kleingeestigheid en wrok, tot duizenderlei plagerij en kwelling in de gelegenheid was, moest wel de bron zijn van onrecht en dwang; dubbel eerwaardig de Regenten welke, bij zooveel verzoeking tot misbruik van gezag, door billijkheid en liefderlijke zorg, zich Vaders betoonden der burgerij.

De eigendunkelijkheid der *Steden*, in zaken van *provinciaal* belang, was voor de magt der Staten-vergadering en voor den invloed van den Raadpensionaris zeer nadeelig. Volgens de Witt, is het „geheel anders dan met de Unie, met de Staten der particuliere provinciën, daar elk lid onderworpen is aan hun beschikking, als een hooger systema, afgescheiden van elk lid en over hetzelfde *autoritative* hebbende te disponeeren. De Staten-Generaal vermogen niets dan waartoe zij kunnen bewijzen magt en autoriteit van de Staten der respectieve Provinciën te hebben ontvangen, en integendeel de Staten der Provinciën vermogen alles, welken aangaande niet bewezen kan worden hun de magt en autoriteit door eigen overgifte benomen te zijn”²¹.

Vroeger had het landsbestuur regtstreeksche gemeenschap met de leden der Provincie en ook des verkiezende met de burgerijen zelve; bijv. in 1587 (§ 219) en in 1650 (§ 315). — Volgens de Witt, een dwaling²¹. Verstandhouding met buitenlandsche gezanten door hem als misdaad beschouwd²⁵. In 1662, Resolutie van Holland dat geen uitheemsche gezant, over zaken van Staat, in Vroedschappen zou worden gehoord⁹.

Aanmerkelijk was, bij vrijen handel, de bloei en magt van *Amsterdam*. De stad telkens vergroot. 1648—1655, het nieuwe Stadhuis gebouwd. — Reeds in 1651, aanbod der Amsterdamsche kooplieden om, in vijf maanden, ter beveiliging van de zee, 100 oorlogschepen te water te brengen.

324. Holland, na, door vernietiging van het kapitein-generaalschap, de Unie ontwapend te hebben, zag met minachting neêr op de overige deelen der Republiek. Het roemde van opofferingen en verdiensten, alsof alleen Holland de Vereenigde-Nederlanden vrijgestreden had. Bevoorrecht door ligging, rijkdom en handel, scheen het, zich zelve genoeg, naauwelijks belang bij het beschermen der bondgenooten te hebben. De Stadhouders, dus sprak men, hadden de ontwikkeling van Hollands grootheid, ten behoeve der landgewesten, belemmerd; hun duurgekochte zegepralen en lastige veroveringen waren glansrijk meer dan nuttig geweest. Holland, te lang, zoo het achtte, regtens aan eene meerderheid die feitelijk minderheid was, ondergeschikt, schreef nu de wet voor; het behield den vorm der gemeenschappelijke raadpleging, ofschoon ook dit niet altijd.

Holland en Zeeland de moeder-provincien, uit welker confoederatie (1576) die van alle de andere is voortgekomen²¹. — „De frontieren van Holland zijn door zee en stroomen meest overal zeer ligt zoo te versterken dat het, enkel op zijne *defensie* staande, gewis alle uitheemsche magt zou te schande kunnen maken”²². — „De *conquesten* en *victoriën* zijn niet alleen onnut, maar zeer lastig den lande van Holland”²². — Evenwel ook andere Provincien zouden „gelijke verdiensten kunnen voorstellen, alzoo zij alle den brand des oorlogs hebben uitgestaan, d' een wat langer en zwaarder, d' ander wat korter. Die op de frontieren wonen, en het ongemak van legers, belegering en verwoesting verduurd hebben, terwijl d' andere in rust zaten, zouden ook roemen kunnen van hetgeen zij om de gemeene zaak geleden en gedaan hebben”¹⁷.

Een bolwerk aan de landzijde is niet onverschillig. De land-provinciën brengen niet veel in de lasten; zij allen minder dan Holland alleen: ze zijn desniettemin, behalve hetgeen zij contribuieren, als een dijk die, ofschoon zij geen vruchten van gewas geeft, de zee keert en de landen beschermt”^{*}.

325. De naam van *Vrijheid* werd door de staatsgezinden toegekend aan het stadhouderslooze bewind. Waarin bestond die vrijheid? in het vrijelijk gebieden van de Aristocratie over het Volk, van Holland over het Gemeenbest. Met deze vrijheid van Holland ging het goed regt der Gewesten, met deze vrijheid der Regenten, zonder Eminent Hoofd, ging de vrijheid van allen die geen deel aan het aristocratisch beheer hadden, te niet.

Verhouding der Magistraten tot de burgerij: § 322, 323. De Generaliteit werd door Holland behandeld op hoogen en verachtelijken toon. Het bleef (§ 313) jurisdictie beweerden over personen ook in haar dienst. Waar het bedieningen gold, steeds door de Gewesten bij meerderheid verleend, stelde het als onbetwistbaar „dat het in de wille en keur was der tegenwoordige *Souvereins in Holland* om ministers aan of niet aan te stellen; dat zij, vrij van den koning, geen wetten konden aannemen van hun bondgenooten, waartegen te vergeefs werd bijgebracht de Unie van Utrecht; want, daar ze donker sprak, wilde men het regt van uitlegging aan de andere niet toestaan”¹². — Holland steeds gereed om anderen te overstemmen; overstemd te worden, zou het niet hebben geduld. — Het maakte van de reeds vroeger (§ 309) aangewende middelen telkens met meer hooghartigheid gebruik. Het verschijnen van de Staten van Holland *en corps* ter Generaliteit werd gewoonte, wanneer men tegenstand der Gewesten te gemoet zag. Holland alvermogen, in het zeewezen, in de financiën, in elke zaak van gewigt. Dikwerf had het Gewest eene afzonderlijke, met de belangen der Unie strijdige diplomatie.

326. Deze regeringsvorm kwam, noch met de volksregten, noch met het grondwettig aanzijn van het Gemeenbest, noch met den geest van het meerendeel der natie overeen. De ingezetenen waren tegen de willekeur der Magistraten, eerst door het gezag van den landsheer, en later,

althans eenigermate, door de magt en invloed der stadhouders beschermd. Men was niet weêrloos prijs gegeven geweest aan eene Provincie, die de andere gewesten bijkans voor wingewesten hield. — Het stadhouderlooze bewind was een gedwongen toestand. Oranje, door onwaardeerbare verdiensten vereenzelvigd met den Staat, kon niet, zonder nationale verontwaardiging, van Nederland worden gescheurd. Het verlangen naar meer natuurlijke en eigenaardige gesteldheid deed eene tegenwerking ontstaan, niet dan met geweld tot rust of zwijgen gebragt.

„De Voorouders, stichters van de Republiek, hebben nergens minder om gedacht als om een regering zonder stadhouders; zij hebben meer dan eens verklaard dat de regering niet kon wezen zonder *hoofd*: omdat de eenigheid waardoor alle Republieken meest behouden worden, niet wel kan zijn bij velen, in wil en gemoed veeltijds verschillend. Het is onwedersprekelijk dat eene staatsregering met stadhouders *de oude en ware constitutie van de Republiek is*, en dat de stadhouders, van het begin der Republiek af, veel medegewerkt hebben om de Provinciën, zoo elk in den hare als onder elkander, te houden in rust en eenigheid, en niet minder om speed, vigueur en secretesse bij te zetten, en aan de beraadslagingen en aan de uitvoering der besluiten” ¹⁸.

De engelsche gezant *Temple*, warm lofredenaar van *de Witt*, erkent dat zijn bestuur, op het uitsluitend en onbeperkt gezag der stedelijke magistraten gevestigd, eene *factie*-regering was.

327. De Staten van Holland, door den magtigen handelstand en door het eigenbelang van hen die de gunsten der Overheid genoten of beeerden, ondersteund, hebben echter, ook in eigen Gewest, met den onwil van velen te kampen gehad. De burgerijen ergerden zich over de eigendunkelijkheid der Regenten; het leger over het minachten van den krijgsman; de predikanten over de inbreuken op de zelfstandigheid der Kerk; allen over de miskennen van het Huis van Nassau, waardoor het plegen der veelsoortige ongerechtigheid mogelijk werd. Het misnoegen over de ondankbaarheid jegens het geliefde vorsten- en heldengeslacht werd, vooral bij tegenspoed, door volksberoerten openbaar.

328. Door de Staten der overige Gewesten werd de overheersching van Holland, ofschoon met weêrzin, geduld. Uit noodzaak. Verzet baatte niet, al werd het door de Staten-Generaal of den Raad van State ondersteund. Daarbij was de hollandsche invloed in de andere Provinciën niet gering. Holland had, door beschikking over ambten, hetzij der Provincie zelve, hetzij dikwerf ook der Generaliteit, een overvloed van middelen om overal medestanders te winnen. Overal werd met de stad-

houderloosheid de oppermagt der Provinciale Staten en het onbeperkt gezag der stedelijke regenten gevestigd; zoodat het stelsel ook buiten Holland verleidelijk was. Aldus bestond er, zelfs in de meest oranjegezinde gewesten, eene tegenovergestelde partij; er kon zeer ligt verdeeldheid door Holland opgewekt, gestookt, en, door krachtdadige tusschenkomst, ter versterking van het aristocratisch beginsel worden gebruikt.

Holland ijverde gedurig om de andere Provinciën tot zijn gevoelen en onder *oligarchisch* beheer te brengen. — *Friesland* en *Groningen* bleven, ook na den dood des stadhouders (1664) standvastig bij het stadhouderlijke bewind. In *Gelderland*, vroeger zeer oranjegezind, werden, door velerlei praktijken, eenige regenten met de hollandsche maximes doortrokken, die het bewind van de Provincie en Steden alleen in hunne magt kregen. *Zeeland* is altijd aan de interessen van het Huis van Oranje toegedaan geweest; vooral te Middelburg en Tholen werden eenigen in de hollandsche partij gebragt; hoewel er steeds tusschen dit gewest en Holland sterke naijver en afgunst bestond. — *Utrecht* van velen genoemd Hollands bootje. — *Overijssel*, een- en andermaal, ten gevolge der ondersteuning uit Holland aan de staatsgezinden, bijkans in twee Provinciën gescheurd ²⁸.

329. De magt was bij de Vergadering van Holland. Doch, om die magt, onder woeling en tegenstand, zegevierend te gebruiken, om onderwerping en rust te bewerken, werd (zoo stadhouderloosheid niet regeringloosheid zijn zou) eenparige leiding vereischt met vaste hand. En waar zou die leiding dan bij den raadsman der vergadering, den Raadpensionaris, worden gezocht? Dit ambt, wel bestierd, werd, uit den aard der zaak, de spil van het Gemeenebest. Op dien post, aan het hoofd der Staten, was een persoon onmisbaar van ongemeene gaven en onbuigzamen wil; berekend zoowel om de uiteenlopende gevoelens tot een besluit, als om hetgeen besloten was, ten uitvoer te brengen; een staatsman, wiens invloed minder nog uit het gewigt zijner betrekking dan uit de onbetwistbare overmagt van bekwaamheden en vooral van karakter zou ontstaan; een man als Oldenbarnevelt, of als — J a n d e W i t t.

Eigenaardige bezwaren der stadhouderloosheid. — *Van binnen*. Men kan begripen welke de toestand is van eene Republiek waar meer dan twee duizend menschen, in de Staten en Vroedschappen aan de regering deel hebben, en die zonder hoofd, van kabalen en ondeugende geesten vol is. Vreemd is het niet, zoo een uurwerk met zooveel raderen en veeren dikwerf van stel is. Maar zij die in Holland het heft in handen hebben standvastig, behendig en bedachtzaam, zoodat ze zich kunnen handhaven, ten ware zij door de burgerlijen hunner eigen steden worden aangevallen en afgezet. De Witt raddraaijer van dit Bewind ¹⁰⁰.

— Naar buiten, Brandenburg, Engeland, na 1660, gunstig aan het Huis van Oranje; de keurvorst en ook Karel II was oom van den Prins; beiden persoonlijke vijanden van de Witt.

330. De Witt stond, 28 jaar oud, als Raadpensionaris, aan het hoofd der Republiek. Met zeldzame geestvermogens heeft hij uitgebreide, ook wetenschappelijke, kennis en onverdroten arbeidzaamheid gepaard. Vlug van bevatting, bedaard en helder in overleg, wist hij — kenmerk van het genie — tot bijzonderheden af te dalen, terwijl hij den geheelen omvang der staatsaangelegenheden overzag.

Geb. 1625 te Dordrecht, waar hij eenige jaren advocaat was. Zijn vader en grootvader waren er burgemeester, zijn oom pensionaris geweest; deze, na Oldenbarnevelt, Advocaat van Holland. — Hij zelf, 19 Nov. 1650, pensionaris; heeft weldra, in de Staten van Holland, grooten invloed; 1652, vervangt den afwezigen raadpensionaris Pauw; volgt hem, na zijn dood, 1653, als raadpensionaris, op. — Door huwelijk verbonden aan de vermogende en (§ 315) niet prinsgezinde amsterdamsche familie der Bickers.

„Ago quod ago” ***. „Hoe kunt ge zooveel afdoen? ik doe één ding te gelijk”. — Strengheid van zeden; geregelde levenswijz; vroeg op; onafgebroken des voormiddags werkzaam; matig in spijs en drank; geruste slaap; verpoozing en opbeuring in den huiselijken kring²⁵. — De Registers zijner voorgangers in 65 jaren bedroegen 23475, de zijne, in 15 jaren, 22951 bladzijden. — Velerlei kunde en begaafdheid. Zeer ver in de wiskunde en aanverwante vakken. Gewoon in het gemoed van anderen te dringen, meester van aandoening en gelaat (met zeldzame „moderaatheid en froideur”); uitgeleerd in geoorloofde kunstgrepen van diplomatieken omgang. — „Een groot man”, schrijft d’ Estrades (1663), „en van uitstekende bekwaamheid; 36 jaren oud en sedert tien jaren in de voorname ambten, bestuurt hij alle zoowel buiten- als binnenlandsche zaken met kracht, behendigheid en, waar het noodig is, met doordrijvend gezag. Geen bekwamer of fijner man”²³. — En Temple getuigt: „niemand meer regtschapen; niemand meer behendig en bekwaam”²⁵.

Cornelis de Witt (geb. 1623), burgemeester van Dordrecht en Ruwaard van Putten, door voorkomen of bekwaamheid niet bevallig of uitstekend, maar, als gecommitteerde op de vloot en in andere betrekkingen, opgenomen in broederlijken werkkring en glans.

331. Zijn inborst, van godsdienstige beginselen niet ontbloomt, was gekenmerkt door zelfvertrouwen, veerkracht, en onverzettelijkheid. Eergierig, ja, maar in verband met de beginsels welke hij zich tot rigtsnoer gesteld had, kende hij geen lage geldzucht of bekrompen eigenbelang. Met weinigen zijner tijdgenooten onomkoopbaar, werd hij, ook in het bij voorkeur plaatsen zijner bloedverwanten, door geen klein-geestig nepotisme geleid. In ontmoedigende omstandigheden zelden moedeloos. Schrander doorzigt gaf hem, in benarden toestand, hulp-

middelen aan de hand; ook had hij het leven veil, waar het de zegepraal zijner staatkunde gold.

Te vergeefs beijverde Lodewijk XIV zich om hem, die hooger drijfveer kende, met geld te winnen²³. „Wat zouden wij gevonden hebben?” zeiden na zijn dood, die met het onderzoek zijner papieren belast waren: „niets dan eerlijkheid.” — Volgens een tijdgenoot „scheutig en welgemaakt.” Voorkomen en houding deftig, en, ofschoon somtijds stroef en hoog, toch waar het vereischt werd, open en gemeenzaam; kleeding en huisraad eenvoudig; één lijfbediende, die het huiswerk verrichtte, bij staatsiebezoeken in eenvoudig liverei achter op de koets; doorgaans was hij te voet en alleen, als de minste burger²⁵.

In Zeeland (1651) wilde hij liever de volkswode tarten dan een hem opgedragen last niet ten uitvoer te leggen⁹. — In een hagchelijk oogenblik schrijft d' *Estrades* (1665): „ik zie veel verdeeldheid en verslagenheid; alleen in de Witt niet”²⁵. — Zelf begaf hij zich op de vloot (1665); „ik twijfel”, meldt de gezant, „dat hij terug kome; naar zijne gemoedsstemming te achten, zal hij het gevaar niet ontwijken”²⁵.

332. Vooringenomen was hij tegen het Huis van Oranje, niet enkel uit familie-wrok; vooral uit overtuiging dat geen aristocratisch, geen republikeinsch beheer op den duur met een Eminent Hoofd vereenigbaar is. De soevereiniteit van de Staten, als wettige Overheid, was, volgens hem, onbeperkt; de suprematie van Holland natuurlijk en billijk; uitsluiting of vernedering van het vorstelijke Huis voorwaarde ter instandhouding van de Republiek. Daarom nam hij elk middel te baat om de onbeperkte soevereiniteit der Staten te versterken, om aan de staatsgezinden in de andere gewesten onderstand te bieden, en om het gewijzigd staatsbeheer tegen Oranje en het stadhouderschap in veiligheid te stellen.

Zoo de vader van de Witt het: „gedenk aan Loevenstein” telkens in den mond had, de Witt zelf schrijft (1662): „Dat ik den naam heb altijd het interest van den Prins tegen geweest te zijn, komt mij niet vreemd voor, aangezien ik, het altijd gesteld hebbende na dat van den Staat, dikmaals om 't laatste te bevorderen, eenige zaken heb helpen drijven, en ook andere met stilzitten aangezien heb, die, het interest van Zijne Hoogheid in 't bijzonder in acht genomen zijnde, daarmede niet ten beste overeenkwamen”²⁴. — Evenwel was dit al? had hij het belang van Oranje aan dat der Republiek *ondergeschikt*, nooit *tegenover gesteld*?

De aristocratie was, volgens de Witt, niet bestand tegen een veldheer, aan het hoofd eener staande legermagt, of ook tegen een hoog beambte, wiens gezag zelfstandigheid had. Liefst noch stadhouder, noch kapitein-generaal; geen krijgshoofd dan voor één veldtogt. „In een Gemeenebest geboren en eed tot behoud der wetten hebbende gedaan, kon hij niet toestemmen in hetgeen de strekking had om ze te vernietigen. Verwonderlijk was het dat de Republiek zoo lang voortgeduurd had, onder het gevaar waarin zij, door te groote magt der stadhouders, had ver-

keerd; men had dit behoud te danken, of aan de gestadige oorlogen, of aan de groote matiging der Prinsen met deze bediening bekleed" ²⁵.

De denkbeelden van de Witt omtrent het *absolute* der souvereiniteit blijkbaar in het zonderlinge van zijn oordeel omtrent het regt der Vaderen tegen Filips: „hij zou nooit die handelwijs goedgekeurd, noch tot den afval meêgewerkt hebben" ²⁵.

Streng en onverbiddelijk in de handhaving van al wat hij voor wettig staatsgezag hield ⁹. — Bijv. in de procedure van *van der Graaf* (1672). Om 't gewigt van de zaak en haar consequentie, mogt de Justitie niet worden verkort, welke haar voldoening moest hebben, al zou de wereld vergaan. — Niet uit wraakgierigheid; vóór het in hechtenis nemen van den oranjegezinden *Buat*, zegt men dat hij, ofschoon daarna (zelfs uit naam der Staten, bij het Hof van Holland) voor de doodstraf ijverend, hem eene waarschuwing deed geworden om te ontvlugten" ⁹. — Geweldige maatregelen werden door hem, waar ze ter bescherming van de Overheid noodig waren, regtmatic geacht. — Bijv. Resolutie van Holland, 3 Aug. 1652 (gevlod uit de pen en voordragt van de Witt ³), tegen de schimp-schriften en seditieuse propoosten; waarbij aan den prokureur-generaal en de andere officieren gelast of in bedenking gegeven werd: a. zich in de veerschuiten en anderzins te informeren door *expresse personen* op hen die deze propoosten voeren en uitbreiden; b. de seditieuse personen aan de poorten der steden te doen aanhouden; c. de drukkerijen te bezoeken en, daar zij merkelijke *suspicie* vinden, de *letters en perssen na zich te nemen*; d. bij notificatie alle goede ingezetenen te animeren en te waarschuwen op zoodanige personen regard te nemen en ze *bekend te maken*, met belofte van recompense. — Gestrenge voorziening, waaruit men een denkbeeld krijgt welke de hoog opgehemelde *vrijheid in den Burgerstaat* in dien tijd geweest zij ³.

De Witt noemde die met hem eens waren *Patronen der Vrijheid*. Zie § 325.

333. Na de vernedering van Oostenrijk en Spanje, moest vooral op de verhouding tot Frankrijk en Engeland worden gelet. De welwillendheid, schijnbaar althans door het fransche Hof aan de aristocratische partij betoond, kon voor de Witt het gevaar niet verbergen van den snellen aanwas dezer Monarchie, en even dreigend was de naijver door Engeland tegen de Republiek, als handelsmagt en zeemogendheid, gevoed. Om op den duur aan een dezer naburige Staten het hoofd te bieden, was het Gemeenebest te zwak. Hoe dan zich vrijgewaard tegen tweederlei overmagt? door haar tweederleiheid. Op de jaloezij en de strijdige belangen der geduchte wederpartijders werd de berekening van de Witt gebouwd. De vriendschap der Vereenigde-Nederlanden was, voor beiden, ook om hun onderlingen strijd, onwaardeerbaar; daarom scheen men verzekerd dat de Republiek, bij ernstigen aanval, door Frankrijk tegen Engeland, door Engeland tegen Frankrijk zou worden beschermd.

„De diplomatieke kunst van de Witt rustte op de onderstelling dat Frankrijk en Engeland tegen elkander gekant bleven, en de Republiek juist daardoor, tusschen beide Mogendheden in, zich onafhankelijk hield. Door beide werd het zelfbestaan der Republiek evenzeer bedreigd. Zij kon zich slechts handhaven tegen de eene door de andere. Maar zoodra Frankrijk en Engeland zich tegen de Republiek vereenigden, zakte de grondslag van het stelsel weg, en was de diplomatie van de Witt ten einde”²⁰.

334. Verre van franschgezind, is de Witt tegenstander van Frankrijk geweest. Naar goede verstandhouding, ook uit partij-belang, begerig, schroomde hij evenwel niet, waar Frankrijk te ver ging, dringend en dreigend zich te verzetten. In beloften en tractaten heeft hij wellicht te veel vertrouwen gesteld, en ten onregte in den erfelijken volkshaat van Engelschen en Franschen een waarborg tegen de luimen van een gewetenloozen Karel II gezien. Evenwel, weigerachtig aan Lodewijk XIV, door medewerking of oogluiking, ten dienste te staan, heeft hij, in het aandringen op een vestingrei en in het sluiten van een Drievoudig Verbond, eenigermate den grondslag voor de meer verheven staatkunde van Willem III gelegd.

„Wat men ooit de Witt van franschgezindheid heeft nagegeven, zijn valsche aantijgingen zijner vijanden; de franschgezindheid bepaalde zich bij die belangen der republiek, waardoor zij den koning wel tot *vriend*, maar niet tot *nabuur* kreeg”²¹. — „Om den Franschman tot ons gebuur niet te krijgen, zijn bijna alle verbonden goed”²². „Het denkbeeld der Staten omtrent een *Barrière*”, schreef, vrij naïf, een fransch staatsdienaar, bederft alles”. — „De Witt was een regtschapen Hollander, en had noch het gemoed, noch de neiging van een Franschman”²³.

Het puntige gezegde van den dortschen pensionaris Vivien is op meer dan ééne hoog gespannen verwachting van de Witt toepasselijk. Als het Eeuwig Edict (§ 365) bezworen werd, sneed hij het leër van een boek met een pennemes aan reepjes, en toen de Witt vroeg: „wat doet gij, Neef?” was het antwoord: „ik beproef wat het perkament vermag tegen het staal.”

335. Schier alomvattend was zijn persoonlijk beheer; het vertrouwen der Staten van Holland in hem onbeperkt. De Staten-Generaal volgden, ook tegen wil en dank, werwaarts hij verkoos. Hij was, meer dan eenig Stadhouder wellicht, oppergebieder in het Gemeenebest. En als staatsman, en als administrateur berekend voor die moeilijke taak. In de geldmiddelen en in het zeewezen met goede uitkomst en onvermoeid werkzaam. De draden der diplomatie hield hij alleen vast; aan hem verbleef het onderhandelen met de vreemde gezanten en Hoven, met of zonder medeweten der gezanten van den Staat.

„De Witt is de ziel van de beraadslagingen der Staten” ²³. Alle de Provinciën genoodzaakt de gevoelens van Holland te volgen, het magtigste en rijkste Gewest, en dit wordt door de Witt naar goedvinden bestuurd” ²³.

Stoutmoedigheid in het doordrijven. — Een hoogstgewigtigen last aan de *Ruijter* (1664) wist hij door een kunstgreep, bij de Algemeene Staten, buiten medeweten der meeste leden, geteekend te krijgen ⁹. — Een Besluit der Staten-Generaal om de vloot terug te roepen, waarmede hij zich niet vereenigen kon, hield hij vijf dagen op, tot dat het weder ingetrokken was ²³. — Tractaat met *Denemarken* (9 Feb. 1666), waarvan de geheime artikelen zelfs niet gezonden werden aan de Provinciën, die het dus *blindelings* ratificeerden; een exempel dat men ook onder eene Republiek de zaken durft en kan secreet houden voor de principalen, meer als toen er was eene quasi-monarchale Regering” ³. — De *Triple Alliantie* (1668) gesloten zonder ruggespraak met de bijzondere Gewesten: „men moet een de *Witt* zijn, om zulks te ondernemen, vooral in onze Republiek” ³¹! — De gezant *Boreel* had last om met Frankrijk te *handelen* over een Verbond (1653), en wist niet dat er bij den Staat geen oogmerk was het te *sluiten* ⁹. — De Witt schijnt (1665) geheime onderhandelingen met de engelsche republikeinen aangeknoopt te hebben ⁹.

Door overleg van de Witt werden (1655) de renten der hollandsche schulden (gelijk in 1644 van 6¼ op 5) van 5 op 4% gebracht; waardoor jaarlijks f 1,400,000 uitgewonnen werd ⁹. — Voornamelijk door zijn invloed waren de Admiraliteiten tot het uitrusten en onderhouden der talrijke vlootten in staat ².

Vertrouwelingen van de Witt, vooral in het diplomatieke, *H. van Bevernigk* (1614—1690), burgemeester van Gouda, bijkans in elken vredehandel gebruikt thesaurier-generaal der Unie (1656); *Temple* betuigt geen ambassadeur gekend te hebben zoo bekwaam ²⁵ *K. van Beuningen* (1622—1693), met gewigtige zendingen in Zweden, Denemarken, Frankrijk en Engeland belast; schrandere en geleerd; van een somtijds onhandelbaar karakter, die liever aangehoord worden dan aanhooren wilde ²⁵, en wiens republikeinsche trots beleedigend werd. — *W. Boreel* (1590—1668) gezant in Frankrijk; *J. Boreel*, (1621—1672) in Engeland; *P. de Groot*, (1615—1678), zoon van Huig de Groot, in Zweden en Frankrijk.

De tegenstand somwijlen in de Vergadering van Holland werd bedwongen door de eenstemmigheid van een genoegzaam getal steden, waarop de Witt doorgaans rekenen kon. „De Aristocratie werd Oligarchie: de introduceurs dezer nieuwe regering in Holland zochten zich te verzekeren van eenige pensionarissen van stemmende steden, welke als *ministri perpetui* groot gezag hadden, en, als er moeilijkheid was, wist men dit met officiën, beneficiën, beloften, premiën en anderszins zoo te verbeteren dat men eindelijk tien stemmende steden op zijne hand kreeg, waardoor men de andere kon overstemmen en met geprepareerde stemmen resolutie verkrijgen bijna op alle punten die men op het tapijt bragt” ²⁸.

336. Onder de misbruiken van het aristocratisch beheer was het be-
geven van ambten en bedieningen om geld, naar gunst, met partijzuchtig overleg. Verwaarloozing der landmagt scheen grondregel der anti-stadhouderlijke politiek. De zeegewesten waren karig voor het leger en

onbekrompen voor de vloot; van de landzijde zou Holland, binnenwaarts gelegen, dacht men, nog tijdig worden beschermd; een groot aantal krijgslieden in dienst zou voor het bewind gevaarlijk zijn, en aldus werd het defensie-wezen, onder de Prinsen van Oranje de kracht en de roem van het Land, tot nietsbeduidendheid gebracht, en de Staat voorbereid om in een oogwenk te worden overheerd.

Het Zeewezen. — Onbekwaamheid en lafhartigheid van scheepsbevelhebbers. — 1652. 8 Oct. „Ettelijken hielden zich buiten het gevecht, of schoten over, ja zelfs door de nederlandsche schepen; en, hoewel de admiraal de With in den krijgsraad gezegd had „er is nog hout genoeg in het vaderland om galgen te maken,” „bedienden sommigen zich van de duisternis om de vlag te verlaten; zoodat de vloot niet bestand was tegen de overmagt des vijands.”² — 1654. 10 Aug., „hielden 24 eer en pligt vergetende kapiteins zich buiten het gevecht of verlieten schandelijk de vlag, gedurende den strijd.”² — 1665, 13 Junij. „Onderscheidene kapiteinen hielden zich als of de strijd hun niet aanging; de propfen op hunne stukken werden nog na het einde van den zeeslag gezien. De nederlandsche linie werd van één gescheurd en Tromp schandelijk door hen verlaten.”². — Noodlottige benoeming van Wassenaer, kolonel der ruiters tot luitenant-admiraal. Van waar die keus? omdat „het denkbeeld ondragelijk was aan een zeeuwschen vlootvoogd, aan Evertsen, voorstander van het stadhouderlijk bewind, de zeemagt te vertrouwen; terwijl Wassenaer voorstander en lid der staats-regering was.”². Door zijne onbekwaamheid, bij regtschapenheid en moed, bleef de overwinning op de Zweden (1658) onvolkomen; en de vreeselijke nederlaag van 1665, werd, schrijft de Witt, „naar het generaal gevoelen van alle de zeelieden, meest veroorzaakt doordien de Admiraal de andere schepen voorbijgelopen heeft, zoodat de onderscheidene deelen der vloot, in een geraakt, den vijand geen afbreuk, ja zelfs elkander somwijlen schade hebben gedaan.” Een bekwaam scheepsbevelhebber zeide: „God Almagtig heeft ons opperhoofd de kennis benomen of nooit gegeven.” — De bevelen der Algemeene Staten zouden, opgevolgd, de vloot somtijds in het verderf hebben gebracht. In Nov. 1652, toen, ondanks het jaargetijde, ze buiten gaats blijven moest, ware zij, indien de Admiraal, overeenkomstig de aanschrijving, kort bij wal was gebleven, grootendeels vernield.

De Landmagt. — Door het noodlottige besluit van 1651, dat de begeving der krijgsambten toekende aan de Provinciale Staten of Staten-betaalsheeren, werd de krijgsmagt, in ongelijke afdeelingen gesplitst; Holland, 't welk de meeste troepen betaalde, vermeerderde ook hierdoor gezag en invloed; de bevelhebbersplaatsen werden, met terugzetting van hen, die, onder de vanen van Oranje, veeljarige ondervinding hadden opgedaan, aan de meestbiedenden verkocht, of geschonken aan de zonen of gunstelingen der regeringsleden, zonder op aanleg of geschiktheid te letten. De kompagnïen, zoo te paard als te voet, werden in eigendom gegeven, als bloote geldswaarde; het was gewoonte menschen om te koopen die zich voor een enkele reis op de monstering vertoonden, opdat de kapiteins-eigenaars soldij zouden ontvangen voor het aantal manschappen dat zij behoorden te hebben¹. — De opperbevelhebber schroomelijk belemmerd; de Provinciale Staten behielden volkomen gezag over de troepen, zoodat hij, zonder hen, er geene uit het eene in

het andere Gewest kon doen trekken (§ 226). *Gedeputeerden te Velde*, naar wier goedgevinden hij zich gedragen moest; zelfs tot het afzenden van kleine benden naar bedreigde punten, werd soms volmagt uit 's Hage vereischt. Plaatselijke besturen, gewestelijke regeringen, de Algemeene Staten, de Raad van State, de kriegsbevelhebbers, ziedaar zoo vele souveriniteiten en magten, die tegen elkander stredden en de schuld op elkander wierpen. Gewigtige bevelen onuitgevoerd; overal wanorde en gebrek. — De vestingen vervallen, de magazijnen onvolledig voorzien; hier lood, maar geen kruid en lont; daar omgekeerd; ook wel de kogels van ander kaliber dan het geschut¹.

Verkwisting van 's Lands penningen. „Uiterlijke pompe in alle openbare en solennele actiën, om zich egaal met Gekroonde Hoofden te houden; kostelijke karossen, stoelen en rokken van staat; nieuw gepractiseerde digniteiten te land en te water, verheerlijkt met koetsen, liverijen, helbardiers, knechten en meubelen. Deputatien tot inspectie van werken, monsterring en verpachting die meer kosten als men bij 't effect van dien profiteerde; afgevaardigden uit Steden en Provinciën namen vrouwen, kinderen en vrienden, op 's Lands kosten mede, tot een speelreisje; f 80,000 's jaars besteed met verleggen van garnizoenen, tot voordeel van de officieren zijne vrienden en tot spijt dergenen waarop men gepiqueerd was”²⁸.

337. De ontwikkeling van krachten, tijdens het stadhouderlooze bewind, ware niet mogelijk geweest zonder het aanzien, den rijkdom en de magt verkregen in den tachtigjarigen krijg. Daarbij was dit tijdperk, glansrijk door wapenfeiten ter zee, een bijkans onafgebroken tafereel van oorlog en tweedragt; met onbekenden voorspoed aangevangen, geëindigd in bijkans onvermijdelijk verderf. En toch, billijke schatting der veelsoortige bezwaren leidt tot het besluit dat de Witt, in scherpzinnigheid, overleg, volharding en veerkracht, door zeer weinige staatslieden geëvenaard is.

De verbazende verrigtingen die dit tijdperk kenschetsen, zijn niet enkel gewrochten van het stadhouderlooze Bewind, of van het bestuur van de Witt. „Indien de Staat onder de Stadhouders niet zoovele schatten had aangeworven, en zijn naam en magt in het Oosten en Westen geducht gemaakt, zou zeker niemand het zoo lang hebben kunnen volhouden en zulke luistervolle zaken uitrigten”³. — Vijf kostbare oorlogen tegen *Cromwell* (1652), *Portugal* (1654), *Zweden* (1656), *Engeland* (1664), *Munster* (1665), behalve de krijg in 1672 begonnen; gedurige tweedragt binnen 's lands.

De instellingen, uit haar verband gerukt en verwrongen, meer nog dan te voren zonderling, en gestadig een bron van traagheid, uitstel, verwarring. — De personen somtijds zeer onhandelbaar. — Geheimhouding, als vijf of zes leden van Holland eene zaak weten, is bijkans onmogelijk; ook om dronkenschap of omkoopning²³. Onophoudelijke kuiperijen²³. Volgens *d'Estrades* slechts vier staatslieden onomkoopbaar (de de Witten, Bevermingk en van Beuningen); „van de overige beschikt men met geld, zoo vaak men verkiest”²³. — 1656. Zuiverings-eed in Holland tegen het geven of beloven van geschenken bij ambtbejag¹². —

1657. Bij de komst van den franschen gezant, die gezegd werd groote som van penningen mede te brengen, eed van niet te zullen adviseren om eenige consideratiën van voordeel of particulier profijt ¹². — De halsstarrigheid van één persoon dikwerf genoeg om de gewigtigste zaak tegen te houden ²³.

338. Het Stadhouderloos Bewind was voor de Hervormde Kerk een tijd van vernedering en verval. Zij werd verdrukt door Regenten, waaronder het niet aan remonstrantsgezinden ontbrak, en voor wie de vrijmoedigheid van predikanten en hun liefde voor de Prinsen van Oranje, bescherm- en voedsterheeren, ondragelijk was. De regtzinnige leer werd niet altijd in de Kerk gehandhaafd en door de Overheid beschermd. Predikanten, ijverend voor de waarheid, werden tot ijveren ook voor eigen begrippen en opvattingen verleid. Daarbij kwam eene wijsbegeerte van gevaarlijke rigting en werking. — Gehechtheid aan het Evangelie werd, in werkzaam medelijden, aan de slagtoffers van het vervolgzieke Pausdom betoond.

Minachting voor de predikanten, bij de aristocratie. „In wat achting zijn ze? is er wel een edelman, ja een geacht burger die zijn zoon laat studeren om predikant te worden? ja, het wordt voor een groot ongeluk, impariteit en schande gerekend, zoo een predikant eene rijke dochter ten huwelijk neemt. En toch men zou moeten bekennen dat door de predikanten en predikatiën het land is vrij geprekeet van het spaansche juk” ¹².

Toespeling op staatszaken werd den predikanten, die zich daartoe gerechtigd en verplicht achtten (§ 134), door Resolutiën der Staten van Holland belet. — 1652 (Maart), een predikant in 's Hage gesuspendeerd, om aanstootelijke digressiën ¹². — 1665, een predikant afgezet, omdat hij zich tegen het verbond met den afgoischen koning van Frankrijk uitgelaten had ¹².

G. Voet (geb. 1588), hoogleeraar te Utrecht (1634— † 1676); gestreng handhaver van de zuivere leer tegen Roomschen en Remonstranten, en tevens hervormer der Kerk in godzaligheid en geloofsleven. De huis-godsdienst met nadruk door hem aangeprezen; de onderlinge bijeenkomsten der geloovigen (*oefeningen*) ook tegen de stedelijke magistraten verdedigd. — J. Coccejus (geb. 1603 te Bremen), hoogleeraar te Franeker (1636) en te Leiden (1650— † 1669); voorstander van naauwgezette gramatisch-historische uitlegging der H. Schrift, tegen de veldwinnende strekking om de eens gevormde leerstukken boven of nevens den Bijbel waaruit ze ontleend zijn, te stellen; aan de formulieren van eenigheid uit overtuiging gehecht, „door wier onderteekening men verklaart de waarheden toe te stemmen en in de wijs van uitlegging niets te vinden dat de broederlijke gemeenschap des geloofs zou kunnen verhinderen”. Welligt had zijne godgeleerdheid eene te uitsluitend verstandelijke rigting, behagelijk waar het aan geestelijk leven ontbrak. Beiden, Voet en hij, uitstekend in godsvrucht en kennis. — De ernst en ijver van Voet en zijne godvreezende vrienden (*Koelman, Lodenstein, A. M. Schuurmans* en anderen) hebben, ter verlevendiging van een geloof in de liefde werkzaam, gezegenden invloed gehad. Het separatisme van den in leer en leven

regtzinnigen en naauwgezetten de *Labadie* (1610—1674) deed de verwachtingen te niet gaan welke zijne krachtige prediking te Middelburg (1666) en elders gewekt had.

Voetianen en Coccejanen in strijd. Over den *Zondag*, waarvan de heiliging door de eersten strenger aangedrongen werd. Over de betrekking der Kerk tot de *Overheid*; haar regtstreeksche en verregaande bemoeijing, volgens de Voetianen, ongeoorloofd, volgens de Coccejanen regtmatig. De leerlingen, meer dan de meesters tegenover elkaar. Ook zijn de Coccejanen in afwijkingen vervallen, waartoe het onderwijs van Coccejus geen grond, en, gedeeltelijk althans, geen aanleiding gaf; vooral dwaalden zij door de cartesiansche wijsbegeerte (die Coccejus geenszins goedgekeurd had) met de godgeleerdheid te vermengen.

De schriften van *Descartes* (1596—1650), wiens weten van twijfelen uitging, en die de rede boven de openbaring gesteld had, maakten ook hier te lande, waar hij geruimen tijd verkeerd had, merkbaren opgang. — 1656. Resolutie der Staten van Holland, „met vermaning om de aanstootelijke stellingen van Descartes niet voort te zetten en de vrijheid van filosoferen, welke de Staten niet wilden wegnemen, niet te misbruiken”. — Het wangelooft schoot dieper wortelen ook in de Kerk; *Labadie* werd (1668) door de Waalsche Synode afgezet om zijn getuigenis tegen de stellingen van den predikant Wolzogen, dat menschelijke taal en oudheidkennis, zonder hooger licht, ter bijbelverklaring genoegzaam, en dat de rede de toets is van de aannemelijkheid der leeringen in de H. Schrift.

De Coccejanen waren, om meerdere gedweeheid, bij de Staten van Holland beter dan de naauwgezette en voor Oranje en kerkvrijheid ijverende Voetianen gezien.

1655. Vervolg van der *Waldenzen* onder den hertog van Savoye, Karel-Emmanuel II. Kort na de bevestiging der aloude Privilegiën, bevel om, of binnen drie dagen het land te ruimen, op straffe des doods en der verbeurdverklaring, of ter misse te gaan. Velen op de vlugt. 18 April. Een leger van 15000 man rukt in de valleijen: brandstichting en moord; ook vrouwen, grijsaards en kinderen, onder de uitgezochtste folteringen, gedood; van de rotsen geworpen, in stukken gehakt, in heetgemaakte ovens gelegd, zuigelingen verpletterd of verscheurd. — Een afgezant der Staten-Generaal naar den hertog, om verontwaardiging over dit gruwelijk onrecht te betuigen. — Sept. Vast- en bededag en collecte. — De tusschenkomst der Protestantsche Mogendheden bracht kortstondige verademing te weeg. Drie honderd Waldenzen uit Amsterdam naar Nieuw-Nederland overgebracht.

1661. f 75000 aan *Genève* verleend, door de Staten-Generaal, ter versterking dezer stad.

339. Geloof en godsvrucht, in de volkszedes nog openbaar, vermogt niet den voortgang van verflauwing en bederf, inzonderheid in de hoogere standen, te beletten. Navolging van fransche manieren en ondeugden werd reeds, als kenmerk van fijne beschaving, in den gezelligen omgang van rijken en aanzienlijken algemeen. Vlijt en eerlijkheid, voor handelsvertrouwen onmisbaar, waren, bij hen vooral, met geldzucht, overdaad en losheid van zeden somtijds vereenigd op

eene wijs, waardoor de zuiverheid van het beginsel dezer prijszettelijke hoedanigheden twijfelachtig werd.

Eenvoudigheid, goede trouw, arbeidzaamheid, matigheid, spaarzaamheid, nationaal. Door bijna iedereen, zelfs bij zeer beperkte inkomsten, werd jaarlijks iets opgelegd. Dit maakte het dragen van ongewone lasten ligt. — Ongeveinsde godsvrucht in veler handel en wandel.

Vreemde invloed noodlottig. Het fransch was de spraak der hoogere zamenleving en der diplomatie. De meeste Edelen, Officiers, en ook vermogende kooplieden mislukte copien van een slecht origineel²⁵. De opvoeding van rijke jongelieden door een buitenlandsche reis, doorgaans naar Engeland of Frankrijk, voltooid. „Men is zoo betoverd door de verfoeilijke fransche modes dat men na-aapt en tot patroon neemt wat te Parijs door de hoofdsche kleërmakers wordt verzonnen. De spijzen smaken niet, zoo zij niet met een fransche saus zijn overgoten en naar fransche wijs toebeleid. Tot inkoop van wijnen en delicatessen worden jaarlijks vele millioenen vervoerd, vooral naar Frankrijk, dat ze ten verderve van Nederland misbruikt. De toenemende overdaad en verkwisting is groote oorzaak van den soberen staat van vele ingezetenen: want, terwijl de Regenten voormaals in kleeding niet waren te onderscheiden van particulieren, zoo doet men nu geheel het tegendeel”¹². Misbruik van wijn en brasserijen waren geen zeldzaamheid meer; de uitspattingen der weelde moesten somwijlen door wetten worden beperkt. — Karel II, een allezins bevoegd regter, in Holland (1660) luisterrijk onthaald, betuigde in geen land even prachtige gastmalen bijgewoond te hebben. — „Geen koopmanschappen te groot, geen bruiloften te breed, geen huizen en huisraad te kostelijk, geen kleederen te opzigtig, geen fatsoenen te vreemd en te nieuw, geen neeringen te ergerlijk, of het kon al onder Christenen worden geduld”*. — Landverraad zelfs was, in het oog der winzucht, eerlijk bedrijf; b. v. het voeren van kriegsbehoeften naar den vijand en het heulen met vreemde gezanten, van wie men geschenken ontving (geld of ook portretten met edelgesteenten omzet).

340. Deze Afdeeling heeft drie onderdeelen, het eerste tot het uiteengaan der Groote Vergadering (1651); het tweede tot de wederoprigting van het koningschap in Engeland (1660); het derde tot het losbarsten (1672) van den verdelginskrijg, einde van het stadhouderloos bewind, maar voor den Staat het begin van nog luisterrijker moed- en krachtbetoon.

A. Jan. — Aug. 1651.

DE GROOTE VERGADERING.

341. Holland, van een Stadhouder die tegen de Provincie het dwangregt der Unie gehandhaafd had, verlost, wilde van de gezamenlijke oppermagt der zeven Gewesten en daarom ook van het stadhouderschap worden bevrijd. Geen stadhouder meer, vooral geen

kapitein-generaal; afschaffing van elke hooge bediening, waardoor tot dus ver de vrije beschikking der Staten belemmerd, of de Generaliteitsmagt tegen weêrbarstigen uitgeoefend was. Eene algemeene en plegtige bijeenkomst (*de Groote Vergadering*) werd tot dat einde belegd. De kans stond voor Holland gunstig; om de verslagenheid van velen die aan de zijde van den stadhouder hadden gestaan; om den strijd van inzichten en belangen in het vorstelijke geslacht; vooral om het overleg waarmeê, onder een schijn van matiging, het gewigt van hetgeen men bedoelde bedekt werd.

De *Survivance* werd door velen als natuurlijk en regtmatig beschouwd; en „verstandige lieden zeiden dat, zoo de Prins maar één week de geboorte van zijn zoon overleefd had, hij hem zou hebben doen designeren tot alle zijne charges” ¹².

De Algemeene Staten, na doode van Willem II, terstond bijeen. — 12 Nov.: voorslag van Holland om de Provinciën, door nog andere Afgevaardigden vertegenwoordigd, naar 's Hage te beschrijven, om op de *Unie*, de *Religie* en de *Militie* te besluiten; zullende alles blijven op den tegenwoordigen voet, „tot nader besluit der Provinciën.” Eerst stond er, in stadhouderlijken zin, „totdat de koninklijke Prinses verlost zou zijn.”

11 Nov. Bevalling der Prinses, van een zoon (Willem III). „De klokken werden geluid en de Gemeente in den Haag toonde veel blijdschap; te kennen gevende dat zij niet veel anders wisten of de Prins was Souverein en Erfheer van het land” ¹². — 20 Nov. Brief der Prinses-douairière (Amalia van Solms) aan de Provinciën, om, „als de bestelling van het kapiteinschap generaal te water en te lande en het stadhouderschap van uwe Provincie in deliberatie zal worden gelegd, regard te nemen op den jongen Prins” ¹².

De Prinsessen, moeder en grootmoeder, niet eensgezind. — De natuurlijke vereeniging der Oranjegezinden om, bij aanstelling van het vorstelijk kind, graaf Willem tot luitenant-stadhouder te doen kiezen, werd vooral door persoonlijke inzichten van dezen belet; hij zou liever voor zich zelven het stadhouderschap gehad hebben, en trachtte, met der hollandsche partij te believeen, zijn gedrag tegen Amsterdam in vergetelheid te brengen: de vrienden van den Prins betrouwen hem niet ¹². — *Brederode* († 1655), gehuwd, eerst met Anna van Nassau, kleindochter van graaf Johan, broeder van Willem I, daarna met eene zuster der Prinses-douairière, koos terstond de zijde der Staten van Holland. — Evenzoo *Joan-Maurits van Nassau-Siegen* (§ 284). Niets kon meer dan de verdeeldheid der stadhouders-gezinden aan den wensch der tegenpartij bevorderlijk zijn.

„Die van Holland hebben zich allezins zeer civiel getoond, en van dankbaarheid tot het Huis van Oranje-Nassau veel gesproken, en telkens verklaard te zullen vergeten en ter zijde stellen alles wat gepasseerd was; en met de Provinciën in alle liefde, unie en eendragt te willen leven en sterven” ¹².

342. De Provinciën, behalve Groningen, waar graaf Willem-Frederik stadhouder werd, wachtten zich, op uitnoodiging van Hol-

land, van al wat op de gemeenschappelijke beraadslaging vooruitloopen zou. — Holland daarentegen ging onmiddellijk te werk, alsof het vaststellen van een stadhouderloos bewind — hoofdzaak waaraan elk onderwerp van algemeen belang ondergeschikt was — een zaak ware van eigen goetvinden en huishoudelijk bestier.

„Hoe de verkiezing van graaf Willem tot stadhouder van Stad en Lande aan de Princessen behaagde, kan men wel denken: — maar die van Stad en Lande zeiden dat zij, om hun geschillen, een man, niet een kind, van noode hadden en ongewend waren een *luitenant*-stadhouder te nemen; en dan considereerden ook de patriotten beter voor de vrijheid dat niet één alleen over alle de Provinciën stadhouder-generaal was” ¹².

Beleefde antwoorden der Provinciën ⁹. — In Zeeland werd het lid der Edelen door de Staten voor vernietigd gehouden; „sustinerende dat zij zulks aan de Prinsen van Oranje hadden toegestaan om hun verdiensten en persoonlijk, geenszins reëlijk” ¹².

In Holland de afgezette regeringsleden bijkans onmiddellijk hersteld: Jacob de Witt te Dordt, twee dagen na 's Prinsen dood ¹².

„De Staten van Holland toonden, meer dan immer te voren, dat zij zich als *souvereinen* der Provincie gedragen wilden” ⁹. — In a. de *Magistraatsbestellingen* der Steden: vroeger, op haar *benoeming*, ter keuze van den Stadhouder en, bij zijn afwezen, van het *Hof van Holland*; thans vergunden de Staten (*octrooi* hiertoe aanbiedende) aan de vroedschappen, om en te benoemen en te verkiezen. — b.: het begeven van *ambten*, „het absoluut vergeven van politieke ambten buiten de Magistrature zou staan aan de vergadering van Haar Ed. Gr. Mog.” ¹². — c.: het geven van *pardon*. „Alle gunsten, vergiffenissen en uitwischingen van misdaden, door den Stadhouder verleend, moeten voortaan van de Staten zelve worden verzocht.” — d.: het begeven van het *Lieutenant-houtvesterschap*, en het aan zich houden van hetgeen tot de waardigheid van opperhoutvester behoort ⁹. De lijfwacht te paarde van den Prins werd lijfwacht der Staten van Holland ⁹.

343. De Groote Vergadering kwam bijeen. Holland nam gevele en belofte, ook wel hooghartigheid en bedreiging, te baat. Het kapitein-en admiraal-generaalschap bleef onvervuld; vier Gewesten werden door Holland overreed om stadhouderloos te blijven, en de voortaan alvermogende Provincie, niet dan tijdelijk ingetoomd, ontwong zich aan elken bondgenootschappelijken band.

18 Jan. *Groote Vergadering* uit ruim 300 personen zamengesteld. — Terstond werd door Holland zeer geintrigueerd. „Die van Holland toonen in 't gemeen grooten afkeer tegen 't Huis van Oranje en het aanstellen van een kapitein-generaal of stadhouder over de Provinciën; die van Zeeland hadden daartoe meer inclinatie” ¹⁷, maar die van Holland hebben d' eene Provincie voor, en d' andere na, getracht te trekken in hun gevoelen en maximen; Zeeland heeft zeer geluisterd, uit inzichten van onderling belang en handel. — De weg bij Holland ingegaan

door particuliere conferentiën, is tegen d' oude orde en observantie, van niet te handelen, over zaken d' Unie aangaande, als in volle vergadering der Bondgenooten. Het middel om, door aanbieding van beneficiën en charges, de Gelderschen te lokken en te winnen is berispelijk. „Eenige goede en notabele leden hielden deze procedure voor een schadelijke corruptie, die in deze Vergadering niet behoorde geleden te worden”¹⁷. — „Door sommige handelingen scheen Holland jaloesie te willen geven aan de andere Provinciën, dat Holland en Zeeland alleen, des nood zijnde, zouden kunnen hun staat met Engeland zoo vast stellen dat de andere van zelf zich naar de begeerte van Holland zouden moeten schikken”¹².

344. De *Unie* werd nu alleen door Hollands overwigt tegen ontbinding behoed. De *Religie* en de *Militie* werden tot gewestelijke aangelegenheden verlaagd; de meest innige band lossen gemaakt, aan de Hervormde Kerk een waarborg van zelfstandig aanzijn ontfroefd, en de magt van Holland, door de beschikking over krijgsambten, versterkt.

De *Unie*. — Holland komt reeds in de openingsrede van den raadpensionaris Cats, voor haar gevoelen uit (18 Jan.). „Nu te treden tot verkiezing van een nieuwen gouverneur en kapitein-generaal wordt bij hun Ed. Gr. Mog. bedenkelijk geoordeeld, maar zouden eer hun gedachten laten gaan op eene forme van regering in het militaire na 't exempel van de oudste Republiek, die van de Hebreëen, die omtrent 450 jaren nooit vasten gouverneur of kapitein-generaal hebben gesteld, maar op elken togt een veldoverste verkozen”¹². — 20 Jan. In *Gelderland* had, onder anderen, het kwartier van Zutphen op een kapitein-generaal en een stadhouder gedrongen: „maar de steden en de kwartieren van Nijmegen en de Veluwe en eenige edellieden prevaleerden”¹²; de Provincie zweeg, gelijk mede *Utrecht* en *Zeeland*, wenschende slechts in het algemeen voorziening in de defecten, door het niet aanwezig zijn van een stadhouder, bijv. in het stuk van submissie, ontstaan¹². *Friesland* en *Groningen* waren zeer ijverende om de charge van kapitein-generaal te confereren aan den jongen Prins, met graaf Willem tot Luitenant”¹². — Zij hielden de keus van provinciale stadhouders volgens de Unie, verpligtend¹². — 30 Jan. Nieuwe deductie van *Holland* en (13 Febr.) voorslag om „het stellen of niet stellen van Stadhouders te laten aan het welgevallen der Staten van iedere Provincie”¹². — 12 Febr. Nadere deductie en tegenspraak van *Friesland*. Men kwam tot geen resolutie, op grond dat de verschillen steeds bij minnelijke schikking waren afgedaan³ en dit niet-besluiten was voor Holland het meest gewenschte besluit.

De *Religie*. — Allen wilden tegenstand aan de Roomschen en handhaving der Hervormde Godsdienst, volgens de Synode van Dordrecht; maar was dit aangelegenheid der afzonderlijke Provinciën of wel der Generaliteit? Volgens de meeste Gewesten, in den geest der Unie, was het een algemeen belang; Holland echter triumfeerde en het stuk werd niet in *gemeenschap* gebracht. — De Gewesten *verklaarden* (niet, gelijk er eerst bijstond, *beloofden*) te handhaven de ware Christelijke Hervormde Godsdienst, door de Synode van Dordrecht bevestigd; terwijl

het tegengaan van de „stoutigheden der Pausgezinden” als *provinciaal* aangemerkt werd³.

De *Militie*. — Welligt, om het in 1650 voorgevallene, het teederste punt. Holland wilde haar, zooveel mogelijk, provinciaal; ook dit punt werd geregeld, zoo als Holland verkoos. En toch, „het onttrekken van het beleid des oorlogsvolks aan den Raad van State, het niet aanstellen van een kapitein-generaal, het begeven van krijgsambten, het uitgeven van patenten en het verleggen der bezettingen zijn afwijkingen van de oude orde in regering gebruikelijk, en nadeelig aan de Bondgenooten, vereenigd met schadelijke pretensiën en twisten”¹⁷.

De Afgevaardigden van Friesland zeiden (in hun rapport aan de Provincie) dat zij, „klaarlijk bemerkende dat men zocht eene *totale verandering* in de Regering dezer Nederlanden, hun pligt geacht te hebben, door particuliere conferentiën met Gelderland, Overijssel, Utrecht en Stad en Lande, voor te slaan middelen ter continuatie van de *olde form*; doch, bemerkende de groote genegenheid en ijver van eenige Provinciën tot *verandering* in de *form* van regering, hebben geraden de minste verandering de beste te wezen”¹².

Er bestond weinig genegenheid om anderen aan de voordeelen van het Bondgenootschap deelachtig te doen zijn. Verzoeken van de Baanderheeren, Edelen en Steden van *Staatsch Brabant* en van de Ridderschap en Eigen-Erfdn van het Landschap *Drenthe* om als lid der Hooge Regering erkend te worden, vinden geen ingang.

345. De grondslagen eener onweêrstaanbare oppermagt waren nu gelegd. Ook nam de hollandsche en staatsgezinde partij spoedig een toon aan, waarin de bewustheid der behaalde zege zeer kennelijk was. De geschillen van 1650 werden op het tapijt gebragt; de Unie gedwongen tot intrekking der besluiten, waarin zij de handelwijs van Holland en Amsterdam misprezen en de pligtbetrachting van den Prins uitgelokt en goedgekeurd had; de handhaving der grondslagen van het Gemeenebest gebrandmerkt als een mislukte aanslag op de soevereiniteit, en de Vergadering, met belofte van vergeten begonnen, ter naauwernood tot vergeven overgehaald.

Cats legt in de Vergadering van Holland een geschrift van Willem II over, nopens den aanslag op Amsterdam. Verontwaardiging en bitterheid der nu meester geworden partij, onderzoek naar den steller; bezwaren tegen Sommelsdijk (§ 315). — Naauwelijks, op aandrang van Friesland, Groningen, en de Ridderschap van Holland, algemeene amnestie; met nietigverklaring der besluiten van 5 en 6 Junij 1650, en van al wat dien ten gevolge verrigt was⁹. — Holland vergoedde aan Amsterdam de buitengewone kosten; met grooten dank⁹. De aanslag op Amsterdam en het aantasten der zes Heeren verklaard voor een attentaat op de vrijheid, hoogheid en Souvereiniteit der Provincie⁹. — Men begrijpt hoe dit het aanzien, gezag en klem der hollandsche Staten hooger verhief, en ook in de Vergadering der Algemeene Staten steigeren deed³.

21 Aug. De Groote Vergadering gesloten. Afscheid van Cats, door Pauw (§ 286b) als Raadpensionaris gevolgd.

B. 1651—1660.

346. Dit tiental jaren heeft de bekwaamheid van de Witt dikwerf reeds op een zeer moeilijke proef gesteld. Het pas opgekomen Be-wind had te strijden tegen den weêrzin van eene bevolking aan het Huis van Oranje met dankbare liefde verknocht. Het geraakte, bijkans onmiddelijk, met Engeland in een ontzettenden krijg. Frankrijks voor-spoed in den voortgezetzten oorlog tegen Spanje was, vooral toen Crom-well anti-spaanschgezind werd, voor de Republiek schrikbarend. Jaren achtereen moest aan Denemarken tegen Zweden hulp worden ver-leend. Hoe kon eene regering, wier aristocratische grondtrek im-populair was, zich staande houden, ofschoon, door opofferingen en rampen, misnoegen en wrevel gevoed werd?

Frankrijk. — In den fransch-spaanschen krijg, begon, na het stillen van de onlusten der Fronde, de fransche overmagt zich te ontwikkelen. Indien Frankrijk de spaansch-bourgondische landen won, had de Republiek het spaansche juk afgeschud, om in de hand van Frankrijk te vallen. Men erkende het hier. Maar mogt de Republiek met Frankrijk breken? Ware het geneesmiddel minder hagche-lijk dan de kwaal? ⁹⁸.

Engeland. — Cromwell, vóór en na dat hij den titel van *Protector* verkreeg, inderdaad alleenheerscher, *dictator*. De burgerlijke magt, werktuig en aanhangsel van militair geweld. Deze autocratie wordt door overwonnelingen, zoowel als overwinnaars, gesteund; daar elk een, hetzij tegen koningschap, aristocratie en episcopaalsche kerk, hetzij tegen erger buitensporigheden, een waarborg in Crom-well's scepeter of zwaard zag. De overmagt van den zeldzamen man, die de pro-
testantsche staatseenheid der drie rijken (Engeland, Schotland en Ierland) be-werkte, en aan het Protestantisme zelfstandigheid in de europesche maatschappij gaf ⁹⁹, was, in zoo ver, ook voor Nederland gewin; maar ook Nederland, van zijn dwingelandij afkeerig, leed velerlei schade door zijne partijberekening en handels-politiek; door a. de *Acte van Navigatie*; b. den oorlog tegen de Republiek; c. het verzwakken van Spanje, waar versterking tegen den rijzenden stroom der monarchie van Lodewijk XIV vereischt werd ⁹⁶; d. aanmoediging van al wat tegen het huis van Oranje, ter bevestiging van aristocratische willekeur, beraamd werd.

347. De omstandigheden waren, in ander opzigt, niet ongunstig. De engelsche regering was voor de wederopkomst der stadhoudersge-zinden beducht; Frankrijk, aan onzen staatsvorm tamelijk onverschillig, was er op uit om de Republiek, onder elke regering, te steunen tegen Engeland en te winnen voor de ontwerpen van Mazarin; de Prins van Oranje was een kind, en de Witt een met weinigen vergelijkbaar staatsman in de volheid zijner jeugdige kracht.

347a. Zoodra de gewijzigde regering tot stand was gekomen, werd misnoegen, onrust, tegenkanting openbaar. De wettigheid van het in vijf Gewesten doorgedreven stadhouderloos bewind, tot dusver in Nederland onbekend, werd geenszins door het meerendeel der burgerijen beaëmd. Slechts met geweld gelukte het bijleggen van twisten, waardoor het aanzien van den Staat, ook in het buitenland, niet weinig geknakt werd.

In Holland het regt van *politieke uitzetting* (§ 223) (12 Julij 1651) aan de steden nader verzekerd³. Door de Ridderschap, Edelen en Steden „*representende de Staten*” werd (19 Dec. 1651) op rapport van J. de Witt, besloten alom de Magistraten en Regenten, bij nieuwe verkiezing te doen beloven en zweeren den *Staten van Holland en West-Friesland*, zijnde onze hooge en soevereine overheid, gehouw en getrouw te wezen⁵. — De *Prinsevlag* veranderd in *Statenvlag*.

Groot misnoegen. De regering in vele geschriften hevig doorgestreken. — Pogingen van *Zeeland* ten behoeve van den Prins.

Van Beuningen schrijft uit Zweden aan de Witt (5 Oct. 1652) dat de Staat op het punt is van „door de ontijdige turbulente deliberatiën over het stadhouder-schap in kleinachtinge buiten 's lands te komen”²⁴; en (21 Dec. 1652): „de dis-puten over het kapiteinschap-generaal extenderen haar kwade effecten tot in dit Hof en brengen voort, ik weet niet wat discoursen van oneenigheid, partijschap en scheuring tusschen de Provinciën, welke tot ons zeer groot nadeel worden geglosseerd en misschien getrokken om gevaarlijke ontwerpen daarop te formeren”²⁴.

OOORLOG TEGEN ENGELAND.

348. Engeland, uit de stormen eener omwenteling magtiger en stoutmoediger te voorschijn getreden, wilde de Vereenigde-Nederlanden onderwerpen, of door *Coalitie*, die ze tot wingewest zou hebben gemaakt, of door krijg, waarvoor de Republiek onvoorbereid was. Te vergeefs trachtte toegeeflijkheid en lang gerekt geduld de heillooze vredebreuk te beletten. Smaad, beleediging en onregt noodzaakten tot een roemvollen strijd, doch waarbij de vijand blijkbaar de overmagt had en die 's lands welvaart, door stilstand van den handel, in den hartader aangetast heeft.

Eerste Engelsche oorlog: Mei 1652—April 1654. In 15 maanden 12 groote zeeslagen en eene menigte afzonderlijke gevechten. „Eene onverwachte, regt verdrietige, oproerige en bloedige oorlog, waarin meer bataillen zijn geleverd als in den oorlog van 80 jaren; al het vorige was kinderspel”¹².

In jan. 1651 was de engelsche Republiek door de Staten-Generaal erkend. Deze bereidvaardigheid weldra (Maart) door de komst van een gezantschap beant-

woord. Dringend aanzoek tot alliantie of zamensmelting der twee Gemeenebesten in één Staat, waardoor Nederland niet veel meer dan een engelsche Provincie zijn zou. — Aandrang tot dergelijke vriendschap was aan vijandschap gelijk. — Junij. Vertrek der gezanten, onverrigter zake.

9 Oct. 1651. *Acte van Navigatie*. Invoer uit andere werelddeelen alleen met engelsche schepen, uit andere landen van Europa met engelsche schepen of met schepen uit het land waarvan de goederen oorspronkelijk zijn. Geen Parlements-acte heeft voor Engeland en voor de wereld grooter gevolgen gehad⁹³. Gerigt tegen a. de commercieele verstandhouding der Hollanders met engelsche koningsgezinden in Amerika; b. het overwigt der Hollanders in den wereldhandel⁹³. — Vrijheidsbeperking, waardoor Engelslands scheepvaart en zeemagt weldra verbazende uitbreiding verkreeg.

Het Engelsche Gouvernement had, ter afleiding der gemoederen aan oorlog behoefte. Voorwendsels: wrok over Duins (§ 284); geschil van Amboina; twisten over de visscherij en de vlag; aanspraak op de souveriniteit der omringende zeeën. Oorzaak: naijver tegen het magtige Holland, dat, doof voor de aangeboden alliantie, vrij en zelfstandig begeerde te zijn. — Nov. Brieven van represaille door het Parlement gegeven (van schâvergoeding, zonder dat er schade aangedaan was). — Buitengewoon gezantschap naar Engeland. — 3 Maart 1652. Besluit der Algemeene Staten om nog 150 schepen uit te rusten. — 29 Mei: ontmoeting van Tromp met Blake, op wien hij niet schiet dan na de volle laag ontvangen te hebben.

Holland ontwijkt, zoolang doenlijk, den krijg. Lastgeving aan Tromp om te werk te gaan, alleen verdedigenderwijs². „De vijand bleef nemen, aanhouden en opbrengen; 't welk veroorzaakte onuitsprekelijke verbittering tegen de engelsche Natie, en tegen de regering van dezen Staat eene opspraak, omdat ze zoo lang zuimde in haar resolutiën tot tegenweer en ruptuur”¹².

Engelsche zeemagt. In het laatste jaar van Elisabeth 42 bruikbare schepen; in 1651 reeds 106 sterk bemand; in 1653 waren er 131. Geld ruimschoots door het Parlement verleend. Eenheid en eenvoud in het bestuur²; geweldige veerkracht van een revolutionair bewind en van een Cromwell. Na een nederlaag (Dec. 1652) de zeelieden, door pressing, van 15000 op 30000 gebragt. Welwillend en moedig oorlogsvolk; zeer bekwame vlootvoogden, *Blake, Monk, Ayscue, Penn*.

Nederlandsche zeemagt. De 150 schepen niet geleverd; de vloot bestond uit 80 tot 100 schepen. Vele oorlogsvaartuigen afwezig, vooral in de Middellandsche zee. — Bij het gemis van een admiraal-generaal, de band tusschen de vijf Admiraliteiten weg; zoodat ze op nieuw gewestelijke inrigtingen waren; de zeeprovinciën breidden haar gezag naar willekeur uit; de landgewesten onwillig en nalatig in het toestaan en opbrengen der gelden; de bevelen der Staten-Generaal dikwerf miskend. De schepen, kleiner en ranker, dan die der Engelschen, met minder en ligter geschut en minder manschappen: het bestuur van het zeewezen had de eenheid en kracht van het engelsche niet; werd niet behoorlijk ondersteund, en was door vele misbruiken belemmerd. In Junij 1653, meer dan 50 schepen in de engelsche vloot beter dan het beste nederlandsche. Enkel vrijwillige werving en geen verbod van de zeevaart en de visscherij. — Landsoldaten op de schepen; dikwerf door ouderdom of ziekte onbekwaam; niet gewoon aan de zee en aan het scheepsleven,

en na den togt, zonder geld of eten, ja bedelende, naar hun garnizoen. — Er werd in de behoefte, zelfs aan kruid en lood, niet naar eisch voorzien. Het geld door de meeste Gewesten traag toegestemd en trager opgebracht. De Admiraliteit van Amsterdam eens gedwongen de arbeidslieden op de werf af te danken; die van Rotterdam kon, in 13 maanden, aan de bevelhebbers en matrozen geen betaling doen. Voorts lafhartige kapiteinen. De zeelieden dezerzijds vlugger en bedrevener; de bevelhebbers meer geoefend en bekwaam; vooral had Nederland veel te danken aan den onverzettelijken moed, het beleid, de langdurige onderzanding, en de uitstekende begaafdheden van den luitenant-admiraal Tromp.

349. Bloedige zeeslagen volgden elkander, bijna zonder tusschenpozing, op. Nederland behoefde, in moedbetoon, voor Engeland niet onder te doen. Ook waar de overwinning de zijde der Trompen en de Ruyters verliet, behaalden zij den lof van onvertsaagde pligtvervulling en van onovertroffen beleid.

5 Aug. 1652. Hevige storm, zoodat Tromp met minder dan de helft der schepen, en de meeste zeer ontredderd, terugkeert; in ongenade. — 26 Aug. De Ruyter overwint, met geringer magt, de Engelsche onder Ayscue; door tegenwind belet in Plymouth de vloot te vernielen. — 8 Oct. Nederlaag van de With, grootendeels door pligtverzaking van sommige kapiteins. Tromp in het opperbevel hersteld; 1 Dec. onder zeil; met 90 oorlogschepen; ten geleide van 270 koopvaarders. — 10 Dec. Overwinning op Blake, die naar de Theems vlugt: „de nacht viel ter regter tijd in tot behoud der vloot”². — 1653; 28 Febr. Driedaagsche zeeslag van *Portland*, tusschen Tromp en Blake; op den derden dag de helft onzer vloot zonder kruid of scherp, 25 schepen tegen 70; „nog een half uur,” schrijft Tromp, „wij zouden al het overige verschoten hebben en apparent in handen van den vijand gevallen zijn.” Het voordeel bij de Britten, en de roem gelijk; Tromp had, volgens de Witt, blijkens alle rapporten, „een zonderlinghe conduite en couragie betoond.” — 12 Junij: tweedaagsche slag bij *Nieuwpoort*: Tromp tegen Monk, 98 tegen 110 schepen, veel beter dan de onze. Nederlaag; de Ruyter betuigt niet meer in zee te zullen gaan, zoo de vloot met geen beter schepen voorzien wordt. — 8 en 10 Aug. Slag bij *ter Heyde*, in het gezicht der kust; Tromp, met 82 tegen 120 schepen, later door 27 schepen onder de With versterkt, sneuvelt, de overwinning twijfelachtig, doch de vijand gedrongen om de kusten, die hij acht weken als belegerd gehouden had, te verlaten. — Nieuwe uitrusting. Sept.: de With, met 84 schepen, brengt 400 koopvaarders in zee en een gelijk aantal binnen. — 9 Nov. Geweldige storm: 15 schepen vergaan of gestrand; 13 à 1400 man gebleven. — 22 Sept. Wassenaer-Obdam luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland.

350. Desniettemin was het in de Republiek hagchelijk gesteld. Schrikverwekkend voor handel en nijverheid de gevolgen van den krijg. De volksellende werd op rekening der regenten gesteld. Luide verhief zich de stem der oranjegezinde burgerij. Vrede waartoe Cromwell, niet

ongenegen meer was, scheen buitendien den staatsgezinden, om eene tegenomwenteling te verhoeden, onmisbaar en dus, ook op vernederende voorwaarden, welkom.

Vele beroerten in Holland ter bevordering van den Prins tot kapitein-generaal; ten onregte *oproeren* genoemd enkel van het graauw. Vooral in 1653, te Rotterdam, Vlaardingen, Amsterdam, Dordrecht, Alkmaar, Hoorn; ook in 's Hage³. — „De gemeente allenthalven zeer verbolgen; in den Haag over de verandering der burgervendels”¹².

In de overige gewesten velen zeer prinsgezind. „De gemeente magtig op de regering ontsteld, roepende gestadig om den Prins. Geheele Provinciën voor den Prins; die van zijn Huis hadden in Friesland en Groningen de grootste charges en gouvernement, en, of wel hij nog een kind was, regeerde zijn geest, zoodat men geen volk dorst of kon werven, ten ware de trommelslager ook gebruikte zijn naam”¹². — In Zeeland de gemeente en de predikanten sterk oranjegezind. De Staten van Holland zonden de Witt en anderen derwaarts (Aug. 1652); maar de gemeente scheen boven de regering gewassen en verscheidene regenten verklaarden den afgevaardigden niet magtig te zijn hen naar behooren te beschermen²⁴. — 1652. Sept. Besluit van Zeeland, dat de Prins behoort voorgeschikt te worden tot „kapitein- en admiraal-generaal; met graaf Willem tot luitenant;” de Gedeputeerden echter „toonden dat zij de Resolutie alleen *pro forma* dreven; ze wisten in Zeeland geen beter raad tot stilling als geduld en toegeving”²¹. Zoodanig was de berekening van de Witt niet; veeleer (4 Dec.) sterke Resolutie van Holland; „met categorijke verklaring dat zij vastelijk gemeend zijn zich tot de electie van een kapitein-generaal niet in te laten; directelijk noch indirectelijk in eeniger manieren”²⁴. — 1653. Een memorie van den jongen Prins werd aan de Staten van Holland gepresenteerd; 't was niet op gezegeld papier; ook begon het: *Syn Hoogheid*. De Raadpensionaris zeide: alle onderdanen van Holland moesten in 't requestreren gebruiken gezegeld papier, en in Holland geen Hoogheid *absolute* te kennen, maar wel *Syn Hoogheid den Prins van Oranje*.

Ellende en verval. Te Amsterdam 3000 huizen te huur, 600 kapitale, van f 300 tot f 1200 jaarlijks; het gras op de straten; een handschoëmaker, vroeger met 48 knechts, zelf knecht, een handelaar in zwart zijden speldewerk, vroeger met 300 of 400, nu met drie¹². Het gemeen gevoelen was dat, zonder ander succes ter zee, het met de navigatie, den handel en den Staat gedaan was¹². Het land was vol van bedelaars³. — De stoutmoedigheid der prinsgezinden wies. „Had het in den Haag aan de burgerij gestaan, zij zouden gaarne den jongen Prins voor Souverein hebben uitgeroepen. — Geheel Holland door was 't meest alzoo; hoe men beroerder, ellendiger en armer werd, hoe de gemeente meer riep *Vive le Prince* en geen vrede met Engeland³. Op wagens en in schuiten werd wederom gesproken dat al het kwaad kwam, omdat er geen hoofd was. Te Rotterdam was de gemeente zoo vol murmuratie dat men moest dubbele wacht houden. De prinsgezinden hoopten dat men den Prins tot kapitein- en graaf Willem tot luitenant-generaal aannemen zou; zulke discoursen begonnen al zeer om te gaan¹². Zij wilden alliantie met den verdreven koning van Engeland, die aangeboden had zelf op de vloot te dienen en eenige schepen in de Middellandsche zee had, maar

vooral ook met Frankrijk. „Alle prinsgezinden waren hiertoe zeer genegen en daarom was het bij de anderen suspect” ¹².

Pogingen tot vrede. — Engeland wil ook thans niet *confederatie*, maar *coalitie*; één Volk en Gemeenebest; tot Godes eere en verzekering van de Protestantsche Religie; elke Staat onder zijn municipale wetten en nogtans onder ééne Regering, uit personen die men van beide Staten daartoe zou kiezen ¹². Deze „woeste voorslag”, gelijk van Beuningen schreef, geweigerd zijnde, eischte Cromwell dat men den Prins van stadhouderschap of krijgscharge uitsluiten zou: „hij kon met dezen Staat niet vast gaan, zoolang men hier vast bleef bij Oranje, 't welk vast was aan Stuart” ¹². Bij de Staten-Generaal ook dit volstandig geweigerd; zoodat men, op voordragt van Holland, tot een *Temperament* besloot, te weten, dat elke stadhouder of kapitein- of admiraal-generaal het verdrag *beëedigen* zou. De afgezanten gelast liever in alles toegeeflijk te zijn, dan een letter te veranderen in dit stuk ³). — 5 April. Vrede van *Westminster*. Men won niets dan ophouden der vijandelijkheden ⁹. De gevraagde schadeloosstelling bijna geheel aan de Engelschen verleend, de Acte van Navigatie in volle kracht; verplichting tot het strijken der vlag; aldus erkenning van eigen zwakheid en van de overmagt van Groot-Brittannië ter zee ².

351. Het schandelijkste beding werd eerst na de teekening van den vrede bekend; de *Acte van Seclusie*, waarbij de provincie Holland zich afzonderlijk tot het weeren van den Prins van Oranje uit hooge waar-digheden verbond. Dit geheim verdrag, tegen den stellig uitgedrukten wil der overige Gewesten, werd als schreeuwend onrecht tegen het vorstelijk geslacht en de Generaliteit, en als prijsgeving van den Staat aan de eischen eener vreemde Mogendheid, verfoeid. De verbittering steeg ten top, om het vermoeden dat de Witt, door meesterlijken trek van staatkundige sluwheid, een beding, dat hij voorgaf opgedrongen te zijn, zelf begeerd en uitgelokt had.

Acte van Seclusie. Het dringend verlangen van Cromwell (*Protector* geworden) aan Beverningk reeds den 6 Jan. bekend; het gehoor geven daaraan bij het sluiten van den vrede ondersteld. De zaak (28 April) bij de Staten van Holland gebragt, doorgedreven (1 Mei), onder eed van geheimhouding, terwijl de Acte staande de vergadering opgemaakt en geteekend werd. Belofte aan de engelsche regering nimmer den Prins of iemand zijner linie te verkiezen tot stadhouder of admiraal der provincie, noch ook te zullen toestaan, zooveel haar stem aangaat, dat hij ooit verkozen worde tot kapitein-generaal over de Militie van den Staat.” Ook *Brederode* had voor gestemd; vijf steden ten sterkste er tegen; vooral Haarlem en Leiden. — De Acte spoedig bekend; door Cromwell (21 Mei) verlangd, aan wien zij weldra (12 Junij) overgegeven werd ⁹.

Holland gaf voor dat de drang van Cromwell onweerstaanbaar geweest was. De Oranjegezinden zeiden dat „al het werk kwam van hier, niet uit Cromwell, en uit vier of vijf personen welbekend” ¹²; dat niet zonder doel bij de onderhandeling voor de Generaliteit een zeer bedekte provinciale handel gevoegd

was, en dat het bewind tegen de bevolking behoefte gevoeld had aan buitenlandschen steun.

„Niet slechts enkele leden van Holland, geheele Provinciën verzetteden zich openlijk tegen de Seclusie”³. De verbaasdheid en verontwaardiging ontzettend. „Op wagens en in schuiten werd dit werk zeer odieuselijk uitgelegd; openlijk in de vergadering was dien van Holland toegezeid zij hadden gedaan tegen de Unie, tegen eed, tegen eere; zij waren bondbrekers, hadden de dieergekochte vrijheid verkocht aan den Protector, zochten den Prins te dempen en te vervolgen, gelijk Cromwell het Huis van Stuart”¹². — 17 Junij. Deductie van Holland (meesterlijk gesteld³) ter verdediging van de Acte, vermits Holland *de volle en absolute Souvereiniteit* had, en er zeer wel, zonder laaghartige toegeeflijkheid aan vreemden of ondankbare miskennen van de verdiensten der Oranje-Vorsten, aan wenschelijken vrede een offer kon worden gebracht. — Opgaaf van hetgeen Oranje aan Nederland gekost had; koopmansrekening, waarbij tegenover het uitbetaalde goud het vergoten bloed niet in tel was. Alle de Gewesten hebben die verdediging en de gedane beloften afgekeurd. „Alle de *Registers van Staat*, alle de *staatswijze* genomen besluiten, zoo der Gewesten als der Algemeene Staten, zijn vol van afkeuring van 't hollandsch gedrag”³. — Friesland beweerde dat de Acte nietig was; dat de gezanten ter verantwoording moesten worden geroepen, noemde het ongehoorde en prejudiciable resolutie en attentaat³. Aldaar werd nu in alle Kerken ook voor den Prins van Oranje gebeden, vroeger alleen voor den stadhouder¹². — In Holland de spanning zoo groot dat er krijgsmagt ter geruststelling van de regenten vereischt werd, en dat, toen de Provinciën de compagniën om den zee-oorlog naar de kusten gezonden willen terugroepen, de Staten „dit namen alsof men hunne steden wilde ontblooten van militie, om de gemeente tegen de magistraten gaande te maken”¹². — „Alleen het overwegend gezag, de onbezweken moed en 't schrandere beleid van de Witt was tegen alle die hinderpalen bestand”³.

352. Het stadhouderloos bewind werd, vooral in Holland, door den vrede bevestigd. Bij herleving van handel en welvaart, was men tot ondergeschiktheid meer gezind; ook werd willekeur, bij flauwer tegenstand, minder gevoeld. De magistraatsbestellingen geschieden in den zin der triumferende partij. Zoo was er in Holland rust, althans vergelijkenderwijs met de vorige jaren en met de overige Gewesten. Elders waren de prinsgezinden, of, buiten bewind, te magtig om niet naar verandering te staan; of, aan het bestuur, bij gestadige tegenwerking te zwak. Van den eindeloozen twist in de Provinciën maakte Holland gebruik om tusschenkomst en bemiddeling ten voordeele der anti-stadhouderlijken te doen gelden, terwijl het, door het onvervuld laten der bediening van Veldmaarschalk, nog een waarborg tegen stadhouderlijken invloed verkreeg.

„De bewegingen in Holland hielden, sedert den vrede, bijna alomme op. Men droeg zorg dat er bij de jaarlijksche verandering der wethouders in de

steden, allengskens meerder op 't kussen raakten, die voor *liefhebber der vryheid* bekend waren" ⁹. — Amsterdam terstond zoo opgekomen dat in 't begin van 1655 een ordre op het stuk van bruiloften en maaltijden (*lex sumptuaria*) is gemaakt" ¹². — „Alle de woelerijen, te voren tegen Holland, waren nu," schreef de Witt (April 1656), „afgekeerd naar de andere Gewesten" ⁹.

In *Gelderland* en elders twist, vooral over de aanstelling der magistraten. — *Overijssel*. De landdag verdeeld; de stadhouderlijken te Zwol, de anderen te Deventer, wierven krijgsvolk tegen elkander. — 14 Oct. 1654: de jonge Prins te Zwol tot stadhouder benoemd, met Prins Willem tot luitenant. — „De meeste stemmen waren bij die van Zwol en volgens alle ordre en forme van regering moest de pluraliteit worden gevolgd" ¹². Desniettemin opgeworpen geschil. Ten laatste de uitspraak gesteld aan de Staten van Holland; 8 Aug. 1657, verkiezing van den luitenant-stadhouder vervallen; die van den Prins van Oranje gelaten in waarde of onwaarde, naar het oordeel van hen die bij zijne meerderjarigheid in de regering zouden zijn. — *Stad en Lande*. Insgelijks hevige geschillen. „De Landdag meer een bataille als een vergadering" ¹². Febr. 1655. Gedeputeerden der Staten-Generaal derwaarts, vele moeilijkheden. 7 Julij; conferentie, „waarin de Witt speciaalijk zich heeft getoond met zulken ijver en dexteriteit dat hij partijen wederzijds heeft gedisponeerd tot submittie of compromis" ¹².

Veldmaarschalk. — 3 Sept. 1655: Brederode sterft. — *Conciliatie of Harmonie* („bij sommigen *Arminianerije* genoemd, omdat het zeer bevestigde den vrijen wil der Provinciën tot bepaling van de hooge ambten" ¹²) a. vernietiging der Resolutie van 18 Aug. 1650 (§ 315), „dat geene Provincie mogt doen separate cassatie van krijgsvolk"; b. royeren van alle geschriften, protesten en dergelijke rakende 't werk van de Secluse; c. vernietiging der keuzen van stadhouder en luitenant in *Overijssel*, geen Veldmaarschalk of hoofd der militie te gelijk stadhouder, ofschoon Prins Willem (dien men gaarne van de Oranjepartij wilde aftrekken) *casu quo* zijne stadhoudersschappen zou mogen behouden; d. eed van den Veldmaarschalk op het tractaat met Engeland. — *Zeeland* teekent protest aan; gelijk het ook bij alle de prinsgeneigde personen werd afgekeurd. Op den Landdag in *Friesland* niet veel approbatie ¹².

1657. Raadplegingen over de aanstelling. — Holland (bij Missive v. 23 Jan.) eischt keus bij eenparigheid; geen perpetueel overhoofd, een veldheer telkens voor iederen veldtogt. Zoo de Provinciën bij overstemming te werk gaan, zal het deze infractie van regt en geregtigheid niet gedogen, maar een provinciaal overhoofd over de Militie ter bezoldiging van Holland aanstellen ¹². — 18 Febr. 1657. *Friesland* verlangt overeenstemming; a. alle de zaken aan de Generaliteit bij de Unie gedefereerd (behalve de punten stellig uitgezonderd) worden tot dispositie van de meeste Provinciën gesteld; b. de veldmaarschalk ontvangt commissie van de Staten-Generaal; doet eed *alleen* aan de Generaliteit en het ambt strekt zich uit over de Militie van *alle* de Provinciën: c. Holland zelf heeft (13 Febr. 1651) bepaald dat de hooge militaire charges ter begeving van de Generaliteit blijven. In vreedestijd moet om oorlog worden gedacht; ervaring, gezag en aanzien niet als door lange diensten en continuele bediening verkrijgbaar. — *Stad en Lande* achten Hollands „maximen van gevaarlijke consequentie, waardoor de Unie staat ontbonden en de algemeene defensie ontzenuwd te

worden." *Gelderland* desgelijks. — 17 Mei; deductie van *Holland*. En daarbij bleef het.

353. De vrede bragt geene verstandhouding of overeenstemming met den Protector in de buitenlandsche aangelegenheden te weeg. Veeleer werkte Cromwell, door Spanje te beoorlogen, meê tot de slooping van het bolwerk dat tegen Frankrijk, in het belang van Engeland, had moeten worden versterkt. De handel werd op velerlei wijs benadeeld; ook door Frankrijk, tot dat de moedige houding van het Gemeenebest een einde maakte aan onrecht en geweldenarij.

1655. Cromwell in krijg tegen Spanje; sluit een verbond met Frankrijk; overtoert Jamaica en bemagtigt *Duinkerken*, voor het bezit der Spaansche Nederlanden zoo gewichtig (§ 284): „met den oorlog vermeederde het opbrengen en aanhalen van nederlandsche schepen.”¹² Geen beter waarborg voor Englands revolutionair bewind dan zoo men, door verbindtenis met Frankrijk tegen Spanje, aan de Stuarts en hun aanhang alle hoop op fransche ondersteuning ontnam. De staatskunst van Cromwell is verklaarbaar; doch de nederlandsche Republiek was er het slagtoffer van⁹⁶.

„De oneenigheden met *Frankrijk* wegens den koophandel liepen in 1655 en 1656 vrij hoog. Dit Rijk had, volgens zijn regel *que la robe d'ennemi confisque celle d'ami*, vele onzer schepen met spaansche goederen geladen verbeurd verklaard. Noch Engeland, noch Frankrijk gedoogden den regel *vrij schip, vrij goed*: maar Engeland liet het schip doorvaren; terwijl de fransche regel en wet veel scherper en ondraaglijker was: goed en *schip* waren verbeurd”⁵. — Van 1641—1657 waren 320 schepen genomen: een waarde van 20 à 30 millioen. Eenige orde hiertegen gesteld; doch, bij de uitvoering, werd men met beloften gepaaid. Brieven van *reforsie*: de Ruyter, in zee gezonden, vermeestert twee fransche kapers: in Frankrijk beslag op alle nederlandsche vaartuigen; over en weêr vermeesterde men de schepen. — 1657. April: zending van *de Thou* naar 's Hage; eischt teruggave en straf van de Ruyter. Voorslag van Holland ter Generaliteit om, ten einde recht te verkrijgen, de fransche waren te verbieden, de fransche schepen in beslag te nemen, en de vloot van 48 schepen met 12 schepen te versterken. In Holland, zonder uitstel, beslag op alle goederen, wisselbrieven en schulden; de invoer der fransche waren verboden, over het bezetten der fransche havenen geraadpleegd. Resolutie der Algemeene Staten, genoegzaam overeenkomstig met Holland⁹. — Junij: toenadering der Franschen: verdrag bij den Koning bekrachtigd, waarbij de Staten verkregen al wat zij konden verlangen⁹.

1657. Geschillen met *Portugal* over Brazilië. Nov. Oorlogsverklaring; Friesland, alleen tegen, beweert dat er eenparigheid vereischt wordt; de anderen dat, volgens de Unie, als de Staat, in of buiten Europa, aangetast wordt, geen Gewest hulp weigeren mag⁹. — Vermeestering van een deel der Portugeesche suikervloot door Wassenaer.

354. Het evenwigt in het Noorden liep, door de ontwerpen van den

heldhaftigen en oorlogzieken koning van Zweden, gevaar. De zweedsche magt zou, naar het scheen, ook in Duitschland aan de Baltische zee worden gevestigd; Denemarken werd bijkans met vernietiging bedreigd; ook zouden Engeland en Frankrijk den voorspoed van een bondgenoot, welken zij tegenover Brandenburg en Oostenrijk behoeften, niet ongaarne hebben aanschouwd. De Witt wist echter met de fransche en engelsche gezanten een verdrag te bewerken, waardoor aan de krijgvoerende vorsten (op voorwaarden welke Denemarken, aan zich zelven overgelaten, nooit verkregen zou hebben), de vrede, met behulp der nederlandsche zeemagt, opgelegd werd.

Onrust in het Noorden, door de pogingen van *Karel-Gustaaf* (reg. 1654—1660) die, met verovering van Polen en Denemarken, het vormen eener magtige noordsche Monarchie ten doel had. Vermeerderende bezorgdheid der Staten-Generaal. 1655: de Koning vermeestert een groot deel van Polen en belegert *Dantzig*, korenschuur van Nederland. 1656: vloot van 42 schepen onder *Wassenaer*, (27 Julij) voor de stad. Sept.: vrede van *Elbing*: *Dantzig* beschermd; de vrije handel in de Oostzee bevestigd. 1658: Karel rukt tegen Denemarken op, en noodzaakt tot den vrede van *Rotschild* (26 Febr.), met het beding „nooit te gedogen dat een vreemde oorlogsvloot door Sont of Belt in de Oostzee kome”. Ook hiermede onvoldaan, hervat hij weldra (Aug.) den krijg, belegert Copenhagen; de val van Denemarken nabij. IJlings besluiten de Staten-Generaal, op voorstel van Holland, tot krachtige hulp. — 8 Nov.: nederlandsche vloot van 35 schepen, onder *Wassenaer*, opent de Sont. De zweedsche vloot, onder *Wrangel*, verslagen: *Wassenaer*, door voeteuvel gekweld, zat rustig op het dek, door zeven vijandelijke schepen omsingeld, en met 80 dooden of gekwetsten en vijf of zes voet water; in dezelfde nacht braken de Zweden het beleg op². De vloot bleef en de zeelieden werkten mede ter verdediging van Copenhagen, bij vernieuwden aanval (11 Febr. 1659). — De naijver der Engelschen in de gebeurtenissen van het Noorden onmiskenbaar². Engelsche vloot naar de Oostzee. 20 Mei: vloot van 40 schepen, met 4000 landtroepen, onder de Ruyter insgelijks derwaarts. Oorlog met Engeland en welligt met Frankrijk scheen te kunnen uitbarsten. — 21 Mei: *Haagsch Tractaat* tusschen Engeland, Frankrijk en de Republiek; bemiddeling, op den voet van den rotschildschen vrede; met te niet doening van het verbod omtrent de Sont. Tegen den Koning die weigerachtig mogt zijn, zal dwang worden gebruikt. — Klagt van wege Denemarken, doch volkomen vredebreuk met Zweden was ongeraden en Denemarken had reden om erkentelijk te zijn; Frankrijk en Engeland zouden, bij hooger eischen van het Gemeenebest, de rust in het Noorden, met exclusie van dezen Staat, hebben bewerkt. — Gedurig uitstel der vijandelijkheden; maar, na vertrek der engelsche vloot en bij voortdurende weigering van Zweden, (10 Nov.) landing van de Ruyter op *Funen* (24 Nov.); hardnekkige en bloedige slag, de hoofdstad *Nijborg* vermeesterd. „De Denen gaven aan de Nederlanders de eer dezer overwinning en de Zweden getuigden dat zij het waren die hun den doodsteek hadden gegeven”¹ — Aldus de vrede voorbereid, na den dood van Karel-Gustaaf (23 Febr.), te *Oliva* (3 Mei) tusschen Polen en Zweden, en te *Copen-*

hagen (27 Mei) tusschen Zweden en Denemarken, onder bemiddeling van Frankrijk en van de Zee-mogendheden, gesloten.

355. De Republiek was meer op uitbreiding en handhaving van invloed, dan op versterking en beveiliging van eigen grenzen bedacht. Geschillen der stad *Munster* met den twistzieken Bisschop hadden, door tijdige hulp, in haar belang en even daardoor in het belang der Republiek, kunnen worden beslist. Het weigeren van onderstand, voor een dezerzijds aangemoedigten tegenweêr, deed de stedelingen bukken. Waar de Staat het meest toegankelijk was, zou men in de vriendschappelijkgezinde stad een nuttigen bondgenoot gehad hebben; thans schiep men zich aldus op een gevaarlijk punt een getergden en wraakzuchtigen vijand.

1657. *Munster*, door den Bisschop belegerd, wendt zich aan de Staten-Generaal; deze zenden troepen, wier aannadering een vergelijk bewerkt (21 Oct.) De Magistraat verklaart „alleen aan haar Hoog Mogende de behoudenis der stad schuldig te zijn” ¹². — 1658. *Munster*, op voorspraak der Staten-Generaal, opgenomen in d' alliantie met de Hanzésteden. — 1659. Nieuwe onlusten en beleg. Friesland is voor hulp. 1660. De stad wil zich onderwerpen aan de Staten-Generaal: een voorslag bij de meeste Provinciën smakelijk; niet bij Holland. Friesland wil dat men de stad gewapenderhand ontzette en, volgens Zeeland, is zij „door de belofte en op vertrouwen van dezen Staat in dit beleg gebragt: zoo men haar niet helpt, zou haar bloed op ons druipen. Gelderland, Overijssel en Stad en Lande verschilden niet veel daarvan. Holland zeide, men kon geen oorlog resolveren als met gemeene stemmen der Bondgenooten, en toonde zich schuw. De voornaamsten, en speciaalijk de Raadpensionaris, itereerden en verzekerden gedurig dat deze Staat niet een paard zou zadelen voor *Munster*” ¹². Gedurig uitstel en toch schijnbare bemoeijng, om de gemoederen tot bedaren te brengen; want „niet weinig opspraak was bij den gemeenen man dat men de stad alzo liet en verzuimde” ¹². — 26 Maart 1661. *Munster* capituleert.

c. 1660—1672.

356. De wederoprigting van den troon in Engeland, verblijdend na zooveel twist en jammer, was, zoo voor de Vereenigde-Nederlanden als voor het protestantsche en vrijheidlievend Engeland zelf, niet zonder gevaar. Vooral om de persoonlijkheid van Karel II, roomsch- en franschgezind, en die voor zingenot alles, ook de hoogste belangen van zijn Rijk, veil had. Reeds daarom had men tegen de weifelingen en afwisselingen zijner inzigten en wenschen geen waarborg. Daarbij had de terugkeer des konings voor de staatsgezinden een eigenaardig en zeer groot nadeel. Engeland was hun steunpunt geweest; nu werd het

de toevlugt der stadhouderlijke partij. Gelijk vroeger uitsluiting, evenzoo zou nu welligt verheffing der Prinsen van Oranje worden geveegd. Nabij aan hem verwant, gedachtig aan de beleedigingen die hij zelf, in vernedering en ballingschap, van het stadhouderloos bewind ondergaan had, zou de vreemde Vorst niet ongaarne eene gelegenheid aangrijpen om, met de stadhoudersgezinden, den val der aristocratische partij te bewerken.

1660. Mei. De Monarchie (nadat Cromwell, in 1658 gestorven, door zijn zoon Richard opgevolgd was, maar niet vervangen) onder nationaal gejuich hersteld. Ook in Nederland de vreugde bij de talrijke prinsgezinden algemeen; om het gunstig voorteeken dezer verheffing zonder slag of stoot. Ook anderen zagen deze verandering niet ongaarne; de nederlandsche Republiek had aan Cromwell weinig verplichting; de liefhebbers der vrijheid (§ 332) konden over zijne vrijheidsliefde niet roemen, en door de *Acte van Navigatie* had hij de gunst ook der voorstanders van de *Acte van Seclusie* verbeurd. — 1660 2 Junij. Karel II vertrekt van Scheveningen: „in Holland koninklijke ontvangst, zoodat men een eigen Souverein niet meer zou hebben kunnen doen”¹². Evenwel het is Karel niet ten kwade te duiden, zoo hij van de onbaatzuchtigheid dezer goede sier niet overtuigd was.

Karel II ligtzinnig en zedeloos, wiens staatkunde aan zijne hartstogten ondergeschikt was; van oorlog en Parlement afkeerig, wanneer hij in zijne weelderige rust gestoord werd, en die voor geld, ten dienste van Lodewijk XIV, het evenwigt van Europa en de onafhankelijkheid van Engeland prijs gaf. Zelf heimelijk roomsch-catholiek en jegens de Presbyterianen ondankbaar, begunstigt hij de Episcopaalsche kerk. Omtrent de bedoelingen van zoodanigen koning over een op Nederland naijverig volk, kon men in de Republiek niet onbezorgd zijn. „De Natie jaloersch, veranderlijk en corruptibel, de koning, naar veler opinie, meer naar het Pausdom dan naar de Reformatie overhellend”²⁴. — In 1664 geeft Karel aan Lodewijk in de spaansche Nederlanden *carte blanche*.²⁶.

357. Tegen deze vijandelijke gezindheid, die in den bestendigen naijver der Engelschen tegen de Republiek, als handelsmagt en zeemogendheid, steun had, scheen, in de vriendschap van Frankrijk alleen, voor de Witt een waarborg te zijn. Daarop was uitzigt, want Frankrijk had nu, om de Republiek aan Engeland te onttrekken, bij de instandhouding van het stadhouderloos bewind dubbel belang. Maar dit bondgenootschap was even gevaarlijk als onmisbaar. De vrede der Pyreneën had het bewijs geleverd van Spanje's magteloosheid; de krachten der fransche Natie, waartegen geen andere Mogendheid bestand scheen, stonden ter beschikking van een jeugdigen Vorst, voor wien vermeertering van België in verband met het streven naar eene soort van europesche dictatuur was. Hoe eer hoe liever begeerde hij voldoening aan dien aanvankelijken eisch. Maar werd hij niet hierdoor reeds meester

van de Republiek? Zou hij niet, zoodra dit gelukte, ook zonder inlijving, de wet voorschrijven aan den aldus weerloos geworden Staat? Een verschiet te meer dreigend, naarmate, in die uitgestrekte en volkrijke monarchie, handel, landbouw en fabriekwezen, onder een welgeregeld bestuur, telken jare aanwas en ontwikkeling verkreeg.

1659. 27 Nov. Vrede der *Pyreneën*. Tusschen Frankrijk en Spanje. Voor Frankrijk zeer gunstig. a. Ontwikkeling van het geografisch-militaire stelsel; vooral aan de duitsche en nederlandsche grenzen, aanwinst van belangrijke positiën ter verdediging en ook tot aanval. b. Huwelijk van Lodewijk XIV met de Infante Maria Theresia. Bij waarschijnlijke ontstentenis van mannelijk oir, was het op de spaansche successie, al deed men daarvan plegtigen afstand, gemunt.

1661. Kardinaal Mazarin sterft. — Na velerlei onrust en krijg liet hij Frankrijk in rust en vrede en telkens toegenomen magt en luister; met gevestigde staatseenheid, vorstelijk alvermogen, voortreffelijk leger, uitmuntende veldheeren (*Condé* en *Turenne*), scherpziende diplomaten (*Lionne*), een financier als *Colbert*. Met een verbazende kracht om zich in verderen krijg als oppergebieder in Europa te doen gelden. Maar oorzaak en aanleiding tot oorlog ontbrak. De tractaten van Westfalen, van de *Pyreneën* en van *Oliva* hadden de onafhankelijkheid van het Rijk tegen den Keizer, de meerderheid van Frankrijk over Spanje, het overwigt van Zweden op Denemarken beslist. De jeugdige fransche Vorst evenwel wilde geen rust. De spaansche successie gaf, ter verbreking van het met zooveel moeite en arbeid tot stand gekomen evenwigt, een veelbelovend verschiet ²⁸.

Zelfregering van Lodewijk XIV; van 1661—1667 met veel bedachtzaamheid en matiging. Frankrijks toenemende magt. *Finantien*: in 1661, inkomsten 84 millioen, waarvan slechts 31 in de schatkist kwamen, en de schuld 451 millioen; in 1667, de schuld grootendeels afgedaan; inkomsten 95 millioen, voor de schatkist 63. *Marine*: in 1661, 18 schepen; in 1667 reeds 59. Ook na den vrede, staande legermagt van 125,000 man ²⁶. — Menigvuldig diplomatiek overleg. Vernieuwing van het in 1658 gesloten *Rijnverbond*, dat althans in het westelijk gedeelte van het duitsche Rijk een invloed gaf, minstens aan het gezag des Keizers gelijk. Alles inzonderheid met het oog op de spaansche erfenis (§ 297).

358. De toekomst werd voor het aristocratisch bewind zeer zorgverwekkend. Bezwaren en gevaren deden met toenemend verlangen naar verandering uitzien. In Friesland en Groningen werd straks, bij het overlijden van Willem-Frederik, het stadhouderschap bevestigd. De moed der Oranjegezinden werd door het zien op Engeland, vooral ook door het zien op den veelbelovenden Prins, die weldra geen kind meer zijn zou, verhoogd.

Na doode van Willem-Frederik (1664) werd, tegen den raad der hollandsche partij, aan zijn zoon *Hendrik-Casimir II* (1657—1696), onder voogdijchap der

moeder Albertina, dochter van Frederik-Hendrik, de survivance verleend. Zelfs de magistraatsbestelling werd, gelijk aan de twee laatste stadhouders, aan haar overgelaten. Eenige in de Steden waren genegen om dit regt aan zich zelve te nemen en octrooi te verzoeken van de Staten, maar de meeste regenten waren aan het stadhoudelijke Huis gehecht ¹².

Van Willem III getuigen reeds in 1660 de Staten van Zeeland: „men kan van nu af klaarlijk zien, dat God de Heere verscheidene goede deugden en gaven in hem gelegd heeft, en particulierlijk een goedaardig en medegaand naturel, wel overeenkomend met het humeur van deze Natie.” Wat aan opvoeding ontbrak, werd door de voortreffelijkheid van aanleg vergoed; door schranderheid, gevatheid en zelfbedwang. De predikant *Trigland* verraste hem meermalen gekniel en biddende dat hij mogt worden een zuil voor de godsdienst en een voedersterheer der Kerk.

De fransche gezant schrijft in 1660: „ofschoon reeds tien jaar oud, is hij de erfgenaam der volksliefde voor het Huis van Oranje. Verkrijgt hij eenmaal de waardigheden zijner voorzaten, hij zal, indien hij het begeert, Souverein kunnen worden van dezen Staat, ook door de hulp die hem uit Engeland niet kan ontbreken. Het is zaak zijn gemoed niet tegen ons te verbitteren, waarin zich reeds eenige fierheid openbaart.” In 1661: „het kleine Prinsje belooft reeds veel.” In 1663: „hij belooft iets groots te zullen zijn.”

359. De Witt wanhoopte niet in Lodewijk XIV een steun voor de stadhouderlooze regering te behouden, zonder voor zijn dringen en drijven ter uitbreiding van het fransche gebied tot aan de grenspaal van het Gemeenebest te zwichten. Frankrijk, dus berekende hij, zou niet dulden dat, door den val der staatsgezinde en nu ook uit noodzaak eenigermate franschgezinde partij, de Republiek aan engelschen invloed ondergeschikt wierd. Engeland kon evenmin lijdelijk aanzien dat, door de vermeerstering der spaansche Nederlanden, het lot van Holland aan Frankrijks willekeur verbleef. Deze vastheid van overtuiging werd de grondslag eener diplomatie, niet krachteloos, maar die op dezen haar eenigen steun, in het wederstaan van den franschen toeleeg op België en in het vasthouden aan een impopulair staatsvorm, somtijds al te gerust was.

§ 333. — De Witt had een dubbel gevaar te ontwijken. Hij was voor Alliantie tegen Frankrijk tusschen den Keizer en Spanje (in verstandhouding met de Oranjegezinden) beducht. Door begunstiging der ontwerpen van Lodewijk XIV raakte de veiligheid der Republiek op het spel; maar, door voet te geven aan spaanschen invloed, bereidde hij zijn eigen val en een vredebreuk met Frankrijk, heilloos ook voor den Staat ²⁰.

360. Op aandrang van sommige Gewesten werd nu, ook door Holland, aan den Prins van Oranje, een schijn althans van belangstelling en welwillendheid betoond; doch tevens was de Witt op voorkomen

of bedwingen van al wat naar stadhoudersgezindheid geleeek, ijverig bedacht. Met Engeland sloot men een naar de omstandigheden gewijzigd verdrag; niet evenwel eer dat ook met Frankrijk de alliantie vernieuwd was.

1660. 2 Junij. Karel II vertrekt van Scheveningen: „in Holland koninklijke ontvangst, zoodat men een eigen Souverein niet meer zou hebben kunnen doen.” — 15 Junij: uitnoodiging van Amsterdam en Haarlem aan den Prins en zijne moeder om hunne steden te bezichtigen. Aug. voorstel van *Zeeland* om den Prins te designeren tot stadhouder van Holland en Zeeland en tot kapitein en admiraal-generaal der Unie, zonder de actuële bediening vóór hij achttien jaren oud is en zonder luitenant, en om tevens met ernst op zijne opvoeding te letten. De Staten van Zeeland, en *corps*, in de Vergadering van Holland (Sept.) om deze propositie aan te dringen. — 8 Sept. *Friesland* wil insgelijks de nominatie tot kapitein en admiraal-generaal. *Holland*, op verzoek der Prinses-douarière, besluit (25 Sept.) de educatie te behartigen, „om hem bekwaam te doen worden voor de hooge charges bij zijne voorouderen op commissie der Staten bekleed”¹². Bij Resol. van 29 Sept. de *Acte van Seclusie* (§ 351) gehouden „voor gemortificeerd en van geene kracht, waarde of effect. De Prinsessen erkentelijk; uit Holland alleen benoemd die met het toezigt over den Prins zouden belast zijn: Zeeland, aldus vernederd, ofschoon deze Provincie het ijs gebroken had”¹².

29 Julij. Resolutie van Holland „alle Acten en Commissiën van ambten, officiën, staten en bedieningen verleend bij *provisie en tot wederzeggen*.” — Alle ambtenaren los en wederroepelijk; „wijde deur tot willekeurige afzettingen”⁵.

Troepen naar *Utrecht* (alwaar, volgens de Regenten, politieke zaken op den kansel werden gebracht); twee ijverige predikanten (*van de Velde* en *Teellinck*) ontslagen; gelast, bij briefjes, van de Vroedschap om, vóór zes uur, de stad, en van de Staten om, binnen 24 uur, de Provincie te verlaten¹². — *Kerkgebeden*. De aloude volgorde („de Staten-Generaal en de Raad van State; onze Gouverneur; de Staten van dezen Lande”), volgens Holland wanvoegelijk, dus veranderd (13 Maart 1663): „De Staten van Holland en West-Friesland, zijnde onze wettige hooge Overigheid, de Staten van de andere Vereenigde Provinciën, hunne Bondgenooten; en derzelver gezamenlijke Gedeputeerden ter Staten-Generaal en in den Raad van State.” Deze wijziging om a. de provinciale Souvereiniteit te bevestigen, b. het gebed voor den Prins van Oranje te beletten.⁹ — Behalve Utrecht, tegenstand van alle de Gewesten, op grond dat aldus aan de waardigheid der Staten-Generaal te kort gedaan werd, dat zoodanige verandering niet aan de willekeur eener Provincie stond, en dat alles blijven moest bij het gebruik van over de 80 jaren, volgens de Unie en de Liturgiën in 1618 en 1619 bevestigd¹². Holland volhardt: de Friesche kerken beklagen zich bij de hollandsche Synoden over het nieuwe formulier: Holland verzoekt (17 Julij) de Staten van Friesland orde te stellen „dat de correspondentie der kerken voortaan niet meer zoo grofflijk misbruikt moge worden, opdat Holland zich niet genoodzaakt vinde die af te wijzen en op te zeggen.” — „Het scheen die van Holland aan den hartader te raken”¹².

1663. 19 Julij. Akte van *Indemniteit*, aan allen wien, om voorslagen, ver-

toogen, raad of besluiten, tot handhaving der tegenwoordige Regering en behoudenis der vrijheid, nadeel in lijf, goed, ambt of eere, mogt overkomen.

1661. 6 Aug. Verdrag met *Portugal*, waarbij Brazilië voor 8 millioen afgestaan wordt. Holland had het „zeer geurgeerd; Gelderland, Zeeland, Utrecht, Stad en Lande van tegenovergestelde meening; willende hebben restitutie van Brazil”¹² — „Gelderland en Zeeland lieten aantekenen dat de conclusie, ter Generaliteit doorgedreven, eene resolutie was van vijf Provinciën tegen d'ordre van regering”¹³.

27 April 1662. Tractaat met Frankrijk; handhaving van elkanders geregtigheden, in handel, zeevaart en ook in *visscherij*; over welk laatste punt geschil met Engeland was. Misnoegen van Karel II; „het griede hem,” voegde hij den franschen gezant toe, „dat de koning de vriendschap van de Witt en zijn aanhang boven de zijne verkoos”²³. — Lodewijk XIV wenscht, gelijk de Staten-Generaal Hendrik IV als *vader* bemind hadden, door hen als *zoon* te worden geliefd; doch hij *alleen*; door gelijke alliantie met een ander Vorst zou zijne hartelijkheid verloren kunnen gaan²⁴.

1662. *Engeland*. Onderhandelingen; dezelfde aanmatigingen als ten tijde van Cromwell, omtrent visiteren in zee, visscherij, navigatie en handel, ten koste der Republiek, met onwil tot wederzijdsche garantie. — 14 Sept. Verbond van vriendschap.

361. Het traktaat met Frankrijk werd door onderhandeling over België gevolgd. Minder om tot overeenkomst te geraken, dan ter navorsohing van elkanders gezindheid; vooral ook, door de Witt, om de beoogde inlijving te beletten, te verschuiven, te beperken; door Frankrijk, om de lijdelijkheid der Republiek te verwerven, zoo niet te bedingen. Wederzijdsche voorstellen werden ter wederzijdsche toetsing te berde gebragt; totdat Lodewijk (voor de Republiek, verzwakt door verdeeldheden en bedreigd door Engeland, minder beducht) de onderhandeling die hij nu bijkans overtollig achtte, wel niet afbrak maar slepende en weldra slapende hield. Aldus streefde hij naar het steeds in het oog gehouden doel, met behoedzamen en des te zekerder tred.

1660. Junij. De echtverbindtenis van Lodewijk (§ 357) was geschied onder afstand der erfregten op elke aanhoorigheid der spaansche kroon. De koning ziekelijk; de erfprins, een kind, desgelijks. Lodewijk zond reeds in 1661 een gezant naar Spanje over het herroepen van den afstand; te vergeefs. Nu beweerde hij die belofte nietig te zijn; *a. geen* huwelijks acte mogt aan de grondwetten der Monarchie derogeren; *b. de* formaliteiten waren niet vervuld; *c. de* bruidschat niet uitgekeerd. — 26 Dec. 1662. *d'Estrades* naar 's Hage, om *a. toestemming en garantie* voor de overeenkomst waarbij Karel II (27 Oct.) *Duinkerken* aan Frankrijk verkocht had; *b. de* zaak der *Spaansche Nederlanden* op het tapijt te brengen. 1663. 30 Maart. De Witt neemt het initiatief, komt terug op de ontwerpen tijdens Frederik-Hendrik (§ 283). België eene Republiek, (naar

den wensch van Richelieu, § 273*b*, en het voorbeeld der Zwitsersehe Cantons). Reeds nu zou men, indien er opstand uit eigen beweging ontstond, *hulp verleenen*; later, als de koning stierf, tot afscheiding *opwekken*; wanneer ook de erfprins overleed, *dwingen*; in dit geval zoo dat en Frankrijk en de Republiek zich een deel van het naastbij gelegene toeëigenen zou; alles dezerzijds in de onderstelling der bewijsbaarheid van het regt der fransche koningin, en met waarschuwing dat, zoo Frankrijk hierin niet berustte, men welligt de voorstellen van Spanje tot naauwe verbindtenis der 17 Provinciën aannemen zou. — Geheime autorisatie van Holland op de Wit om aldus te handelen; onder voorzorgen tegen het overbrengen van koophandel en handwerken naar de zuidelijke Nederlanden, en tegen het graven van nieuwe vaarten. — Nader plan van Lodewijk, om, terstond bij den dood des konings, Belgie te bezetten; op grond, zoo het heette, van een *Devolutie-regt*, in sommige dier Gewesten, waardoor de kinderen van een eerste huwelijk die van een tweede zouden uitsluiten; een beweeren dat hij in Maart 1662 in Spanje voordragen liet. — Volgens de Witt, verwarring van kroonregten met overeenkomsten van bijzondere personen; een nieuw plan en allezins geschikt om een verbond der Republiek met Spanje te bewerken. Amsterdam wilde ook geen meerder toegeeflijkheid (Febr. 1664). — Lodewijk geeft last de onderhandeling te rekken ²⁶.

TWEEDE OORLOG TEGEN ENGELAND.

362. De Republiek, terwijl ze tegen Frankrijk voorzorgen nam, werd door de wangunst der Engelschen en den haat van Karel II, gewikkeld in een vreesselijken krijg; te gevaarlijker voor de Witt, omdat de aanval meer bepaaldelijk gemunt was of scheen op het stadhouderlooze bewind. De onregtvaardigheid der vredebreuk werd geëvenaard door de trouwloosheid waarmeê men, reeds lang vóór de oorlogsverklaring, de vijandelijkheden begon.

Oorzaken. Naijver in Engeland wegens den bloeienden handel; veete des konings en van een koningsgezind Parlement tegen de Witt; ingenomenheid der (na 1660 op nieuw veelvermogende) episcopaalsche Kerk tegen eene presbyteriaansche Republiek; wensch om den Prins van Oranje in het bewind te brengen.

Trouwloos en verraderlijk begin. Reeds in 1661 gewelddadigheden op de westkust van Afrika; in 1664, vermeestert Holmes met 22 oorlogschepen een aantal onzer bezittingen in Afrika en Amerika (*Goedereede, Nieuw-Nederland, Tabago, St. Eustatius*); een vloot onder den hertog van York brengt 130 schepen op; alle nederlandsche koopvaarders in de engelsche havens in beslag genomen. — Hiertegen uitrustingen; 15 Mei, Resolutie der Staten-Generaal om 30 schepen te bouwen. — Aug. Geheime zending van de Ruyter ter herneming van de verloren overzeesche bezittingen; grootendeels wel geslaagd. 23 Dec. De smyrnasche retourvloot door de engelsche aangetast en dapper dezerzijds verdedigd.

Het zeewezen in Engeland, vooral na 1660, in uitnemenden toestand. — In de Republiek ook veel verbeterd. Vroeger, grootendeels gehuurde koopvaardij-schepen; ervaring van het nadeelige hiervan; daarom, reeds 1653—1654, in elf maanden 60 schepen gebouwd. Nu insgelijks (Dec. 1664) bevel tot aanbouw van 24 schepen; in Junij 1665 gelijk getal; in 1666 nog 12, onder waarborg van Holland, meerendeels groot, zwaar en sterk bewapend. — IJver der Admiraliteiten, ook der friesche: de amsterdamsche (sedert 1661 de voornaamste) leverde $\frac{2}{3}$ der schepen. — Nederland, de algemeene timmerwerf van Europa en stapelplaats van handel en welvaart; dus ruime gelegenheid tot aanbouw, uitrusting en bemanning; doorgaans overvloed van zeelieden, veel uitheemsch bootsvolk; de officieren en onder-officieren bijna allen Nederlanders. Bij gebrek aan matrozen, koopvaart en visscherij verboden (in dezen oorlog gedurende twee volle jaren.) In 1665 de vloot bemand met 21631 koppen. — Oprigting van regimenten mariniers en scheepssoldaten. — Na de hevigste gevechten was telkens de vloot in weinige weken en zelfs dagen gereed om zee te kiezen; commissarissen der Admiraliteiten in de havens en zeegaten; welvoorzien magazijnen. — Bereidwilligheid der Algemeene Staten en der bijzondere Gewesten. — Het gemis van een admiraal-generaal (§ 348) gedeeltelijk vergoed door den ijver van de Witt; hij drong ter Generaliteit en in Holland, bij het Gewest en bij de Steden, tot toestemming en opbrengst der gelden; hield onafgebroken briefwisseling met de leden der Admiraliteiten; ten volle met de aangelegenheden der zeemagt bekend, zorgde hij, in dringenden nood, voor spoedig herstel. Betere wapening der schepen, vermeerdering der officieren en andere nuttige maatregelen; ook de verheffing van de Ruyter en de togt naar Chattam. — Zeehelden: Kortenaar, de van Nessen, van Gent, de Evertsen, de Vries, vooral Cornelis Tromp en de Ruyter, schrik des grooten Oceaans. — In het algemeen overtrof de engelsche zeemagt de onze.²

Bondgenooten. — Engeland gebruikte den Bisschop van Munster. De magtige Oranje-partij (hoewel aan het Vaderland, zelfs onder een bewind waarvan zij afkeerig was, getrouw) zag ook in een afgedwongen vrede met Engeland een middel tot eigen triumpf. — De Republiek sloot (Febr. 1666) een tractaat met Denemarken, offensief tegen Engeland, en (16 Febr.) een defensief tractaat met Brandenburg. Frankrijk telkens gereed in zoover hulp te verleen als, om de Witt staande te houden, vereischt werd.

363. Bij de overmagt der Engelschen ter zee kwam de onverhoedsche inval van den Bisschop van Munster. De wrange vrucht der verwaarloozing van de landmagt werd in snellen voortgang zijner stroopbenden openbaar; misnoegen en verlegenheid zouden tot eene omwenteling, in stadhouderlijken zin, geleid hebben, zoo niet Frankrijk, toen tot bijstand gereed, den Bisschop tot vrede gedwongen en, door oorlogsverklaring aan Engeland, de staatsgezinden opgebeurd had.

1660. 13 Junij. *Wassenaar* tegen *York* (103 schepen, 4869 stukken, en 21000 man, tegen 109 schepen, 4192 stukken, en 21000 man.) De admiraal springt in de lucht; 17 schepen en 4000 man verloren. — *De Ruyter* luitenant-admiraal. 14 Aug.

De vloot in zee; 93 schepen; 9 Sept. geweldige storm, de meeste schepen beschadigd; 29 Sept. storm. Oct. terugkeer, na 18 dagen de Theems gesloten te hebben.

Munstersche krijg. Vroegere geschillen (§ 355); in 1664, (4 Junij) ontweldiging onder aanvoering van *Willem Frederik*, van den, door Munster wederregtelijk in bezit genomen, *Dijler-schans*. 1665. 19 Sept. Oorlogsverklaring: strooptogt met 18000 man tot voor Doesburg, Zutphen en Deventer: met meer kriegsbeleid en spoed waren deze steden en Zwol bemagtigd²². — *Joan Maurits*, opperbevelhebber bijkans zonder gezag (§ 336): weinig uitgerigt; schoon het aan geen proeven van heldenmoed ontbrak (5 Oct. 2000 vijanden bij de *Bourtange* door 500 soldaten en eenige ruiters verjaagd. In *Emmen* de kerk door 50 Friezen tegen 1500 Munsterschen verdedigd. Bij *Arnhem* 18 vijanden door een korporaal op de vlugt gejaagd.) Lodewijk XIV zendt 4000 man voetvolk en 2000 ruiters. 7 Dec. De vereenigde troepen over den IJssel. 13 Dec.: *Lochem* hernomen. Inval der Munsterschen in Noord-Brabant; teruggeslagen.

De stadhoudersgezinden, door Engeland, Spanje en Brandenburg begunstigd, ijveren voor vrede; velen, zelfs onder de Staten van Holland, niet ongenegen tot verheffing van den Prins. — Sept.: opschudding te Rotterdam; misnoegen tegen de Witt. — Oct.: vijf Provinciën (Utrecht niet) dringen aan op benoeming van den Prins tot kapitein-generaal; in schuilen en op openbare plaatsen wordt van de Witt gesproken, als van een verrader; geroep om vrede en den Prins. — Nov.: men wil den Prins naar Engeland zenden om vrede te sluiten. — Febr. 1666. De Witt zelf denkt ernstig om hem te begunstigen, mits hij afzie van alle betrekking op Engeland; eene toenadering alleen door Frankrijk belet⁶⁵. In Holland 13 steden voor den Prins.

1666. 26 Jan. Oorlogsverklaring van Frankrijk aan Engeland. 18 April, ook om de ellendige gesteldheid der landmagt, vrede met Munster te Cleef.

364. Frankrijk bepaalde zich bij het aarzelend uitzenden eener vloot die werkeloos bleef. De zeehelden der Republiek verhoogden, in voor- en tegenspoed, den roem der nederlandsche vlag. De schitterende onderneming op *Chattam* verhaastte den vrede van *Breda*, op voorwaarden, gunstiger dan men doorgaans in den loop van den fellen oorlog had kunnen te gemoet zien.

1666. 11—14 Junij. Vierdaagsche zeeslag: *De Ruyter* tegen *Monk* (85 schepen, 4615 stukken, 21909 man tegen 60 en later 80 schepen.) Den laatsten dag bevel om, met alle slagorden te gelijk, in den vijand in te breken; de linie der Engelschen gescheurd en vele schepen tusschen twee vuren geklemd. Schitterende zege; de Engelschen verloren 5000 dooden, 3000 gevangenen en 23 schepen; „naauwelijks één schip heel; allen schenen wrak te zijn”². De vijand gered door de bezeildheid der schepen en zware mist. God, zeide de Ruyter, wilde zijn ondergang niet voltooiën, maar hem tuchtigen om zijn hoogmoed. — 3 Aug. bij *Duinkerken*; *de Ruyter* tegen *Ascue* (88 schepen, 4704 stukken, 22,325 man tegen 89 schepen, waarvan het minste 40 stukken voerde); nederlaag². 19 Aug. De Engelschen in het *Vlie* en op *Terschelling*; steken 140 meest rijkbeladen

schepen in brand. 5 Sept. De vloot (70 schepen) onder de Ruyter in zee. Van de fransche vloot (45 schepen) weinig vernomen.

1667. April. Zeeland eischt 's Prinsen verheffing, althans tot generaal der ruitery en lid van den Raad van State. Nu Holland er tegen; doch, vermits het besluit van 25 Sept. 1660 (§ 360) eigenlijk niet ten uitvoer gelegd was, (9 April) Resolutie voor de opvoeding van den Prins, vooral ook om aldus van hem te verwijderen alle Engelschen of die men als engelschgezinden beschouwt. — Junij en Julij. Zeeland, Friesland, Stad en Lande, Gelderland en Utrecht willen den Prins in den Raad van State⁹. — Oct. Doodvonnis van den ritmeester *Buat*, om briefwisseling in Engeland ten voordeele van den Prins; het Hof van Holland, (welks competentie door de Generaliteit betwist werd) tot matiging geneigd; door eene Commissie uit de Staten ten ernstigste gewezen op de consequentie die, bij ontstentenis van severe administratie van justitie, met reden te beduchten staat." Het oordeel, aldus met 5 tegen 3 stemmen geveld, ondanks de voorspraak van velen, voltrokken. — Verbittering der Oranjepartij. — Karel II wil onderhandeling in 's Hage, om eene omwenteling tegen de Witt te bewerken²³.

1667. 22 Junij. Togt naar *Chattam*, onder de Ruyter (*C. de Witt* was op de vloot, namens de Staten van Holland), de Theems opgevaren, Sheerness vernield, 6 schepen verbrand, 2 veroverd. — „De Nederlanders,” schreef een kundig Engelschman, „overtreffen ons in wijsheid, moed, kracht, kennis van onze eigene stroomen, en eindigen als overwinnaars den krijg.”

31 Julij. Vrede van *Breda*. Naar hetgeen men van wederzijde in bezit had (*uti possidetis*); Nieuw-Nederland verloren, Suriname behouden. De acte van Navigatie eenigszins, ten aanzien der Rijnvaart, verzacht. De vernederende bepaling omtrent de Vlag (§ 350) niet gewijzigd². — Vrede van Engeland met Frankrijk en Denemarken. — Lodewijk XIV wenschte vrede, om den krijg tegen Spanje te beginnen; Engeland had veel geleden (ook door pest en brand in Londen); Holland uitermate gedrukt²³.

365. Door dergelijken vrede werd de invloed van de Witt versterkt. De uitkomst was voordeelig en vereerend voor de Republiek; Frankrijk was ter goeder ure bondgenoot geweest van het stadhouderloos bewind; het vertrouwen der stadhoudersgezinden in Englands koning liep op teleurstelling uit. Niet om Engeland te believen, zooals voorzigtigheidshalve ten onregte van de *Acte van Seclusie* beweerd was, neen, ondanks Engeland, zou nu het Stadhouderschap bij *Eeuwig Edict* worden vernietigd! Door de Staten van Holland werd het afgeschafft in hun Provincie, en ook elders met het kapitein-generaalschap onvereinigbaar verklaard.

5 Aug. *Eeuwig Edict*, bij eenparigheid. a. Beschrijving in de Ridder-schap en magistraatsbestelling blijft aan de Ridderschap en de Steden; b. de ambten en bedieningen ter begeving van de Staten, verblijven hun; c. geent kapitein- of admiraal-generaal te gelijk stadhouder; d. in Holland het stadhouder-

schap vernietigd; e. eed van Edelen en Vroedschappen op deze punten. — Eerst geheim; Holland trachtte de andere Gewesten tot het scheiden der hooge bedieningen, uit eigen beweging, te brengen. Zeeland antwoordt dat dit op generale mortificatie van het Stadhouderschap, althans op uitsluiting van den Prins, zou neêrkomen; dat er veel meer stof was „om de tot nog toe ongeremedeerde nieuwigheden uit den weg te ruimen, dan om de Provinciën zoo te persen om daarbij andere veruitziende nieuwigheden te voegen”²¹. — 1668. Jan.: bezworen: „vele leden van Holland tergiverseerden; meenende 't streed tegen hun vrijheid, zoo de andere Provinciën vrij bleven; maar eindelijk is 't voortgegaan”²¹. — Het misnoegen tegen Holland, en vooral tegen de Witt, nam toe bij velen⁹.

1668. De Prins van Oranje wordt, bij het begeven der krijgsambten, voorbijgegaan. Prins *Joan-Maurits van Nassau* en *Wirtz* (vroeger in zweedsche dienst) Veldmaarschalken; de *Rijngraaf* en de Prins van *Tarente*, die lang onder Frederik-Hendrik gediend had, luitenant-generaals der ruitèrij.

366. Lodewijk XIV, na lang overlegd en zich, zoowel door diplomatieke afspraken als door het vormen eener geduchte krijgsmagt, voorbereid te hebben, trok het zwaard. Op grond van nietige voorwendsels en met verbreking van herhaalde belofte, werd, in vollen vrede, een groot deel der Spaansche Nederlanden overheerd.

1661—1667. Reeks van onderhandelingen ten behoeve van het geliefkoosde plan. Vruchtelooze poging om *Spanje* te overreden en *Holland* te winnen (§ 361); verbond met *Portugal* (31 Maart 1667), om aan Spanje werk te verschaffen; verbindtenissen met *Duitsche Vorsten*, om den Keizer het doen doortrekken van troepen naar België te beletten. — 1667. Gezanten naar Stokholm, Berlijn, Regensburg, en Weenen, om vriendschap aan te knooien of vredebreuk te verhoeden.

1665. 17 Sept.: dood van *Filips IV*; opgevolgd door zijn zoon *Karel II*, onder regentschap zijner moeder. — 1667. 18 Mei; bijkans vriendschappelijke kennisgeving van Lodewijk XIV aan de Regentes van zijn trouwloozen inval met 47000 man in België, dat slechts 19000 man ter verdediging had. In drie maanden (2 Junij—12 Sept.) een aantal gewigtige steden vermeesterd (*Charleroi, Ath, Doornik, Douai, Rijssel, Kortrijk, Oudenaarden, Aalst*).

367. Het Duitse Rijk en ook de Keizer scheen aan de klagt van Spanje bijkans onverschillig; maar in de Republiek en ook in Engeland, ondanks de franschgezindheid van den koning, was schrik en verontwaardiging algemeen. Diplomatieke tusschenkomst werd onmisbaar. De *Triple Alliantie* met Zweden schreef aan de strijdenden een vergelijk voor, waarbij een gedeelte van den buit aan Frankrijk toegekeerd en daarmee Spanje tegen verder onrecht vrijgewaard werd. Tot den vrede van *Aken* schijnbaar althans gedwongen, had Lodewijk inder-

daad de zege behaald en grootendeels het doel dat hij zich nu voorgesteld had, bereikt.

De Franschen eischen, na de Republiek tegen Munster en Engeland beschermd te hebben (§ 363) nu ook de hulp der Staten, volgens het verdrag van 1662. Verbazing en misnoegen van de Witt, die gemeend had dat de Koning, althans niet zonder voorafgaande waarschuwing, gelijk afgesproken was, het sedert lang gekoesterd voornemen zou hebben ten uitvoer gelegd. Wederzijdsche voorstellen; de Republiek wil Spanje bewegen of dwingen tot aanneming van een redelijken eisch; mits Lodewijk afzie van verder successieregt. — Sept. Gezantschap van Meerman naar Engeland, alwaar de Natie zeer beducht is voor Frankrijks veroveringszucht²⁸. — Aanbiedingen van Spanje aan de Vereenigde Nederlanden (Brugge, Ostende en andere plaatsen als onderpand) ter verkrijging van troepen en geld.

1668. 23 Jan. Triple alliantie tusschen Engeland, de Republiek, en Zweden. 1. Verdedigend verbond; 2. bemiddeling met wapenschorsing, naar de voorstellen door Lodewijk zelven gedaan; 3. geheime punten; a. geen erkenning van eenig regt op de spaansche nalatenschap; b. geen bijstand van Frankrijk aan Portugal, door krijg in de Spaansche Nederlanden te brengen; c. bij weigering van Frankrijk, verbindtenis om Spanje te ondersteunen, Frankrijk te beoorlogten te water en te land, en den vrede der Pyreneën tot grondslag van onderhandelingen te leggen. Onderstandgelden van Spanje aan Zweden, onder borgtocht der twee andere Staten. — 1668. 13 Febr.: vrede tusschen Spanje en Portugal, na zes en twintigjarigen krijg.

1668. Febr. Lodewijk XIV verovert, bij verrassing, in 14 dagen *Franche-Comté*. — Aandrang bij hem en bij Spanje tot vrede. Aanvankelijk wederstreving van den spaanschen landvoogd Castel-Rodrigo. — Vrede van Aken: (1 Mei) Frankrijk (welligt meer uit zucht om gematigd te schijnen dan uit onvermogen ter voortzetting van den krijg) geeft *Franche-Comté* aan Spanje terug, maar behoudt de steden, die het in de Nederlanden zich toegeëigend had. Des konings doel hoofdzakelijk bereikt; Frankrijks noordergrens versterkt. Het beweerde erfregt (§ 297) en het voorbeeld van een twijfelachtig geregtvaardigden, maar gelukkig volbragten aanval zweefden dreigend over den algemeenen politischen toestand van Europa²⁹.

368. De staatkunde van de Witt, naar het zich liet aanzien, was met glansrijke uitkomsten bekroond. Wat hij berekend had, was gebeurd: de hulp van Engeland had, na fellen krijg, niet ontbroken, zoodra ze, om Frankrijk te bedwingen, vereischt werd. De woelingen der Oranjegezinden hadden niets uitgewerkt dan een plechtig besluit der hollandsche Aristocratie, waarbij alle uitzigt op toegeeflijkheid verdween. Aldus was er gezorgd voor de oppermagt der Staten, voor de suprematie van Holland, voor de veiligheid en invloed van het Gemeenebest. Nederland had de noordsche Mogendheden bevredigd, terwijl het En-

geland wederstaan en tegen den zegevierenden franschen koning, het „tot hiertoe en niet verder!” uitgesproken had.

Gedenkenpenning, op last van den Raad van State gemunt: „de landswetten verzekerd, de godsdienst hervormd, de koningen bijgestaan, beschermd en verzoend, de vrijheid der zeeën gehandhaafd, een heerlijke vrede door kracht der wapenen verkregen, en de rust der europeesche wereld bevestigd.” **

369. Hagchelijk evenwel was de toestand van de Republiek en van het stadhouderloos bewind. De *Triple Alliantie* had, bij uiterlijken luister, geen waarborg van bestendige kracht; bij ontstentenis van ander redmiddel, welligt prijzenswaard; maar halve maatregel, waarbij, in gedeeltelijke bekrachtiging van het onregt, een slagboom tegen verder onregt gezocht werd, Spanje had, ter verdediging van het overschot zijner Nederlanden én minder vermogen, én minder belang; er kon noch op Zweden, noch op Engeland worden gerekend; Frankrijk was magtiger en getergd. — En het *Eeuwig Edikt*? daar het den stadhoudersgezinden alle hoop op toenadering ontnam, bragt het onverzoenlijkheid en des te heftiger tegenstand te weeg. — Het gevaar van vijandelijken overval en van burgertwist, tijdelijk afgewend, was, door den aard van het uitstel, verdubbeld.

370. Nog eene omstandigheid had de Witt naauwelijks kunnen voorzien, waardoor de Staat ten wissen val zou worden gebragt. De verachtelijke Karel had zich aan Lodewijk verkocht. Reeds toen Engeland zich bij de *Triple Alliantie* ter bestrijding van Frankrijk verbond, beraamden deze Vorsten het verdelgen van de Republiek. — Frankrijk brak weldra alle verstandhouding af. Vroeger vriendschapsbetoon was door verkoeling, verkoeling werd door vijandige maatregelen gevolgd. De trotsche koning, door visschers en marskramers, naar hij zeide, gehoond, behoefde niet meer een de Witt naar de oogen te zien; noch om België te bemagtigen, want de onverzettelijkheid van den Raadpensionaris was gebleken; noch om de Republiek buiten vreemden invloed te houden, want Engeland en Frankrijk zouden den Staat, niet beurtelings ondersteunen, maar gezamenlijk verpletten.

Reeds in Dec. 1667 onderhandeling over een geheim verbond der twee koningen tegen de Vereenigde Nederlanden ²⁶. — 1669. Mei. De *Pomponne* evenwel naar 's Hage om, ook thans nog, een afzonderlijke alliantie te beproeven; vruchteloze zending. — 1670. Junij: geheim tractaat ter verdeeling van het Gemeenebest; voor den Prins van Oranje zou worden gezorgd.

De nederlandsche zeevaart in Frankrijk telkens hooger belast. B. v. voor

een stuk laken in 1632 f 6, in 1654 f 26, in 1660 f 56 en (ondanks het tractaat van 1662) later tot f 80. Allerlei kwellingen; zoodat in 1671 de Staten tot represailles op de fransche brandewijn kwamen, door nog erger represailles aan de andere zijde gevolgd. De fransche kooplieden begrootten hun jaarlijksche schade op 35 miljoen ²³.

371. Verontwaardiging over het Eeuwig Edict bragt in Holland en de overige Gewesten hooggaanden twist, hier en daar bijkans openlijke vijandschap te weeg. De meeste Provincië waren dubbel ijverend voor de verheffing van den weldra meerderjarigen Prins. Holland vergunde dat hij in den Raad van State toegelaten werd; zoo echter dat het, tot dien prijs, de afscheiding van stadhouder- en kapitein-generaalschap verkreeg.

1668. Vruchteloze bezending naar Friesland, Stad en Lande en Zeeland om, volgens het ontwerp van *Harmonie*, te bepalen dat geen stadhouder tevens kapitein- en admiraal-generaal wezen zou. — Opschudding te Veere. — 18 Sept. De Prins, als eerste Edele, in Zeeland ontvangen. — Resolutie van Holland (28 Sept.) dat geen stadhouder zitting in den Raad van State hebbe. Utrecht mortificeert het stadhouderschap ¹².

Friesland; twisten over het regt om op de landschapsvergadering te komen. Ook in *Stad en Lande*. De tusschenkomst der Algemeene Staten, door de hollandschgezinden begeerd, werd niet geduld. — *Overijssel*: als vroeger (§ 352), in twee deelen gescheurd. Beide partijen, noemende zich *de Staten* van het Gewest, vervoegen zich (1669) bij Holland; partijdige uitspraak. — „Men zag klaarlijk dat deze tweedragt in de Gewesten voornamelijk ontstond uit den ijver voor den Prins. De Prinsgezinden bleven in Friesland en in Stad en Lande, de overigen in Overijssel in het hoog bewind” ⁹.

1668. Misnoegen tegen Holland gebleken bij de afdanking van krijgsvolk; de Raad van State wil verminderen tot op 31,680 knechten en 52 kornetten: Holland tot op 2060 man minder. Vijf Gewesten hier tegen: Holland (gebelgd over de verwijzing naar de Resolutiën van 1650) dankt eigendunkelijk af, en houdt vol tegen den Raad en de Generaliteit ⁹.

1670. 2 Junij. De Gewesten vereenigen zich eindelijk met de *Harmonie*; aan den Prins wordt zitting en stem in den Raad van State verleend.

372. De Witt werd door de staatsgezinden niet meer met dezelfde eenstemmigheid en volgzzaamheid als vroeger ondersteund. Er rees wangunst en onwil; hetzij uit persoonlijke beweegredenen, hetzij door de begeerte van sommige steden, inzonderheid van Amsterdam, om zich, zelfs in aangelegenheden der Provincie, aan de oppermagt der provinciale Staten te onttrekken. Uit deze beginselen van verdeeldheid scheen, vooral van de zijde der misnoegden, toenadering tot den Prins van Oranje te kunnen ontstaan.

1669. Amsterdam (dat zich reeds in 1666 tegen de door Holland besloten versterking van *Naarden* verzet had) tracht zich boven de andere steden te stellen, als die de helft der belastingen van de Provincie betaalt; tegen de factie van Leiden, Dordrecht en Rotterdam die, gesterkt door het crediet van de Witt, in bijkans alle verkiezingen de overhand had. Sommigen willen zelfs een nieuwen ambtenaar, *Secretaris van Staat*, met de buitenlandsche zaken belast²⁵. 1670. Men klaagt dat de Witt, door zoo lang in het bewind te blijven, volkomen meester van de staatszaken wordt, en enkel zijne vrienden in de gewigtigste bedieningen brengt.

Voor al *van Beuning* had hierin de hand; hij en *van Beverningk* verklaarden, bij het gedurig voortrekken der gunstelingen van de Witt, „dat de Republiek niet vrij was, zoo al de ambten en bedieningen naar het goedvinden van ééne familie wierden verleend, en dat zij het Land liever zouden verlaten, dan getuigen van dergelijke ongerechtigheden te zijn”¹³. De tegenstanders van de Witt zoeken bij de Oranjegezinden steun. „Niets geeft zooveel hoop voor den Prins als de warmte waarmede Amsterdam zijn belang ter harte neemt; ook (1670) voor den Raad van State; en, daar de Witt steeds bij magte is om zelf dergelijke bevordering te bewerken, zou de Prins in groote verlegenheid omtrent de keus eener partij kunnen zijn”²⁵.

Zeer opmerkelijk is wat plaats had met het boek *Aanwijzing der heilzame maximes van de Republiek van Holland en West-Friesland*, geschreven onder den invloed van de Witt. — 10 Dec. 1668; een, door den Raadpensionaris geteekend octrooi voor 15 jaren, toen eenigen in 't laatst van de week en bij het scheiden der vergadering van Holland absent waren; daarentegen (28 Mei 1669) Resolutie der voltallige vergadering, waarbij het octrooi, als sub- en obreptief verkregen, ingetrokken en het boek verboden is op straffe van f 600; „omdat het in vele passages injurieus, lasterlijk en ten hoogste detestabel is”²⁶.

373. Vierjarige rust was er, ofschoon met ieder jaar de toekomst dreigender werd. Het bleek dat de *Triple Alliantie* enkel op het papier bestond. De fransche diplomatie liet niets onbepoofd om haar doel, vernedering zoo niet ondergang van het Gemeenebest, te bereiken. Allerwege werd medewerking of lijdelijkheid bedongen. Voor al zou het de aristocratische partij gelden die reeds te Munster en nu weder, door het drievoudig overleg, haar vermetelheid in het dwarsboomen van Frankrijk getoond had. Lodewijk, na een aantal vijanden tegen de Republiek opgezet en haar, door list en bedreiging, van bijkans elken bondgenoot beroofd te hebben, stond gereed om, aan het hoofd zijner krijgsmagt, het doemvonniss der wraakzucht en begeerlijkheid te voltrekken.

1669. *Zweden* aan het wankelen gebragt en weldra gewonnen. 1670. *Lotharingen*, door onverhoedschen inval der Franschen, bemagtigd. — Sept.: schrijven van P. de Groot, gezant te Parijs, over de ontwerpen tegen den Staat. — Vruchteloze pogingen om *Brandenburg* tegen de Republiek te winnen. — 1671:

uitrustingen in Engeland; Temple terug ontboden; twist over het strijken van de Vlag. — 1672. 4 Jan. ootmoedige missive der Staten-Generaal, door Lodewijk dreigend beantwoord.

374. De Witt, aan het belang van Engeland tegenover franschen overmoed gedachtig, kon zich naauwelijks voorstellen eene trouweloosheid waardoor al wat hij, in diplomatie en staatsbeheer, met schrandereheid en inspanning opgebouwd had, plotseling ineensstorten zou. Van daar dat men op ernstige waarschuwingen te weinig acht sloeg en geene aan de omstandigheden evenredige voorzorgen nam. De kostbare oogenblikken, die nog aan eenig herstel van wat men ter verdediging te lang verzuimd had, konden worden besteed, werden aan het tegenwerken van de benoeming des Prinsen van Oranje tot kapitein-generaal der Unie verspild.

De Witt zou versterking van Holland, door verbetering der vestingwerken van Woerden, Oudewater, Schoonhoven en allereerst van *Naarden* gewenscht hebben; de poging mislukte (§ 372). Hij voorzag wel in 1669 (27 Dec.) de mogelijkheid dat de Staat, nevens Engeland in ruptuur vervallen zou met Frankrijk²⁴, maar hij vleide zich steeds. De onrustbarende mededeelingen van den keurvorst van Brandenburg werden als overdreven en als uitvloeisel van oranjegezindheid beschouwd. Nog op 8 Maart 1672, twijfelde de Witt of het Lodewijk ernst ware; of hij welligt de Republiek „op zware kosten gejaagd had, om haar, zonder feitelijke aggressie, onder dien last te laten zitten, mogelijk met opinie om daardoor, meer als met eene onzekere attaque, te incommoderen”²⁴. Ook achtte hij de Republiek volkomen gerechtigd om „te mogen toetasten en zelf den eersten slag te geven, indien er eene goede occasie mogt aan de hand komen”²⁴. — Hij wilde de Franschen in Keulen of elders aanvallen, vooral hunne oorlogschepen, bijv. in Brest; om die, vóór de conjunctie met de engelsche vloot, onder Gods zegen, te ruïneren²⁴. — 1671. Raadplegingen op de aanstelling van een legerhoofd. Ook de Witt (Dec.) wil den Prins tot kapitein-generaal, doch met zeer beperkende Instructie en voor *één veldtogt*; zes Gewesten en eenige leden van Holland wilden voor *het leven*. — 1672. Jan. Resolutie van Holland, in den zin van de Witt; ernstige missive der Generale Staten om Holland tot levenslange aanstelling te bewegen; vruchteloos. — 25 Febr. de Prins kapitein-generaal voor den veldtogt.

375. Alles was aan de zijde des vijands ten aanval bereid, terwijl dezerzijds ter afweering alles onvoorbereid was. Spoedig werd de Republiek bijkans geheel overheerd; naauwelijks kon men zich vleijen dat zij, die onlangs de magtigste koningen getrotseerd had, van de genade des geweldenaars een zweem van zelfstandigheid zou verwerven. — Zoodanig waren, ondanks de talenten van de Witt, de vruchten van een regeringsvorm welke, lijnregt tegen de historische en nationale beginsels gekant, het Gemeenebest van natuurlijke medestanders ge-

scheiden, spanning en verdeeldheid bewerkt, de talrijke Oranjegezinden verbitterd, de werking der Unie verlamd, en, uit partijzucht, het leger verwaarloosd, de grenzen in weerloozen toestand gelaten, het land aan overrompeling blootgesteld, voor vijandelijken inval den weg gebaad had.

De *Tusschenregering* van 1650—1672 bevat vele bewijzen voor de nuttigheid van het Stadhouderschap. Desniettemin hield Willem III, zoozeer als iemand met de verkeerdheden der stadhouderlooze regering bekend, de Witt voor een der grootste mannen zijner eeuw, en geloofde dat hij den Staat getrouwelijk gediend had ³¹.

376. Overmaat van jammeren bragt in één oogenblik tot stand wat door de stadhoudersgezinden sedert 1650, dikwerf en vruchteloos, beproefd was. De Witt scheen de Republiek verraden te hebben, die hij met uitstekend talent gediend had, en ter goeder trouw. De nationale wensch, twintig jaren telkens bedwongen, kon, bij den snellen voortgang des vijands, door geen overleg of geweld worden gesmoord. Uit de algemeene vertwijfeling rees, gelijk voorheen, het *Oranje boven!* als noodkreet, totdat het — dank zij Hem die een Willem III gevormd had — gelijk voorheen, zegekreet werd!

DERDE AFDEELING

1672—1702.

WILLEM III.

ALGEMEENE AANMERKINGEN.

377. De Republiek is dertig jaren door Willem III tegen Lodewijk XIV beschermd. Toen hij het stadhouderschap aanvaardde, scheen ze weerlooze buit van talrijke vijanden te zijn; toen hij overleed, waren de kansen nagenoeg gelijk en de maatregelen beraamd door welke, na zijn afsterven, het fransch geweld aan banden gelegd is. — Omdat hij den aard en de algemeenheid van den strijd ingezien had, heeft hij den alleen genoegzamen tegenstand aangeprezen en, door raad en daad, gewekt. Het evenwigt van Europa en de vrijheid van geweten te handhaven is zijne levenstaak geweest.

378. De dierbaarste aangelegenheden der Christenheid waren op het spel. De onafhankelijkheid der Staten; want Frankrijk, dat zich uitbreidde naar een vast ontwerp, zou weldra voor elken nabuur en daarna in gansch Europa wetgever zijn. De vrijheden der volken; want Lodewijk verleende gaarne onderstand aan elk die, om onderdanen of medeburgers te verdrukken, zich tot het begunstigen zijner oogmerken verbond. Gewetensvrijheid en het aanzijn der kerken waarin de evangelie-prediking zuiver werd bewaard; want door de wapenen der Fransen werd de weg ter uitbreiding van roomschen invloed gebaad.

Zie § 296. — De *Jesuiten*, met vervolgzieke roomsch- en wereldschgezindheid, met zedelijkheid-verwoestende moraal, nog veelvermogen bij de roomsche Vorsten. Lodewijk XIV en de Stuarts werden er van omringd; aan hunne werken werden zij gekend.

379. Het algemeen belang was voor de Republiek eigen belang. Zij had, indien Lodewijk vrij spel had, niet anders te wachten dan slaafsche onderwerping aan een buitenlandschen Vorst, herstel der openlijke godsdienstoefening van de roomsche kerk, en vernietiging van den handel; het fransch worden der spaansche Nederlanden zou met het openen der Schelde gepaard gaan. Het behoud van allen was de voorwaarde van haar welvaart en behoud. Alleen wanneer Europa gered werd, kon Nederland worden gered.

380. Willem III was berekend om tegen Lodewijk te staan; Prins van Oranje, met den luister van grootsche herinneringen omstraald; bij het meerendeel eener dankbare bevolking geliefd, aan de magtigste Vorsten verwant. Het ontbrak hem, noch aan zeldzame gaven, noch aan uitgebreide kennis, noch, bij een zwak gestel, aan vastheid van wil en veërkracht der ziel. In de kweekschool van leed en vernedering gevormd, had hij wantrouwen op menschen geleerd, vertrouwen op de Voorzienigheid Gods, welke, door het geloof meer nog dan door het zwaard zijner Vadersen, de evangelische kerk op nederlandschen bodem had geplant.

Zie § 358. — Tenger en zwak, bruin hair, breed voorhoofd, een uiterlijk deftig en vol waardigheid; levendig en doordringend oog. Doorgaans ernstig; vrolijk niet dan in klein gezelschap; sprak weinig, langzaam, kortaf en droog, maar „dat zwakke, ziekelijke ligchaam scheen, te midden van strijd en doodsgevaar, eene ongekende sterkte en veërkracht te verkrijgen en de stroefheid van zijn voorkomen maakte dan plaats voor de hoogste geestdrift”¹⁰¹. Geheugen verbazend. Zijne opvoeding verwaarloosd. Onder de verguizing zijner jongelingschap bleef de fierheid en hooghartigheid van inborst onbedwongen; welligt rees zij er door; maar eene omzigtigheid en terughouding werd hem eigen, die ligt naar stug- en stuurschheid geleek. Geen liefhebber van tegenspraak, ofschoon hij van vleitaa! en van den omslag der openbare eerbewijzingen een afkeer had. „Het is een dag van groote fatigue voor mij,” schrijft hij in 1692, „hebbende dezen morgen mijne aanspraak in 't Parlement gedaan en moetende verder essuyer en de ceremoniën van mijn geboortedag”. Weinigen hebben, onder een koel en phlegmatisch voorkomen, heviger gemoedsbewegingen gekend; „vuur was er onder dat ijs”¹⁰⁰. Opgewondenheid en neerslagtigheid waren hem evenzeer vreemd. „Na de schitterende overwinning bij de Boyne,” zegt een ooggetuige, „was er geen vreugd, geen schaduw van ijdelheid zichtbaar, terwijl hij op loftuitingen geen acht sloeg; bij het opbreken van het beleg van Limerick (groote teleurstelling!) even kalm.” Hij geleek hardvochtig meer dan hij inderdaad was. Voor zachte gemoedsaandoeningen (blijkens zijne vertrouwelijke brieven) allezins vatbaar. Toen hij naar Ierland vertrok (1690), zeide hij aan een zijner ministers: „ik ga mijne loopbaan vervolgen of sterven, ik heb slechts medelijden met de arme koningin; daarbij is het zeer droevig koning Jacobus in persoon te bevechten; het zou voor mij en voor de koningin een doodelijk leed zijn, zoo hij omgebracht of gevangen wierd”. Na het overlijden van Maria, was hij tot schrijven aan den Raadpensionaris Heinsius, drie weken buiten staat. Edelmoedig, traag tot argwaan en vergevensgezind, ook jegens hen die in Engeland aan de zamenzweringen tegen hem deel hadden. In het verhoor van een hunner, werd op het noemen van medepligtigen gedrongen: de koning tikte den regter op den schouder: „Mylord, reeds te veel hiervan.” Een ander trachtte zich met de schrale uitvlugt te behelpen dat hij de lieden die ten zijnent kwamen, niet afwijzen kon, maar loyale beginselen had: „ik ken u voor een man van eer, ik wil gelooven wat gij zegt; maar herinner het u en dat ik er rekening op maak”; voorts verliet hij, zonder antwoord te wachten, het vertrek.

Een ander voornaam staatsdienaar had briefwisseling met den vijand gehad en loochende het; de koning stelde hem een zijner eigen brieven ter hand, met uitnoodiging om te gedenken aan het verraad dat hij gepleegd had en aan de genade die hem betoond was. De Prins van Nassau (§ 389) had hem veel verdriets berokkend; nog bij het leven des vaders, stelde hij den zoon tot eenigen erfgenaam in⁹. Van godverzaking en lastering had hij een afschuw „vijand van alle profaniteit en van al wat er naar smaakt”³⁴. De openlijke godsdienstoefening woonde hij met voorbeeldige aandacht bij; alleen in de weekpredikatiën kwam hij niet veel³¹. Bij het binnenrijden der veroverde vesting *Grave*, vroeg hij aan den hofprediker naast hem, of hij zoo aanstonds eene dankrede zou kunnen doen; op het bevestigend antwoord hervatte hij: „Laat ons dan voort in de kerk gaan en allereerst God danken;” zoo gezegd zoo gedaan¹. Hij verzuimde het gebed en de lezing der H. Schrift niet; zeer gehecht aan de leer der Hervormde kerk, vond hij *voorzienigheid* zonder *voorbeschikking* (§ 239) ongerijmd³¹. — Onder Gods zegen, de weldoener en redder der Republiek, van Engeland, van Europa.

381. De gemalin van Willem III was *M a r i a*, dochter van den hertog van Yorck, later koning Jacobus II. De naaste erfgename van den troon in Engeland; eene vrouw van uitstekende gaven, beminnelijk karakter en ongeveinsde godsvrucht.

Maria (1662—1695), wier moeder (dochter van Clarendon, kanselier van Engeland) gereformeerd was. — Ontzagwekkend voorkomen; helder verstand, gezond oordeel, bekoorlijke zachtheid, voorbeeldige godsvrucht en deugd. Of-schoon zij dikwerf slechts over weinig geld kon beschikken, vond zij in zuinigheid middel om veel weldadigheid te betoonen; de waarde der gift werd door de wijs van geven verhoogd³¹. De pensioenen door haar (na 1688), hier te lande verleend, bedroegen jaarlijks *f* 11340. „Zij had veel gelezen over geschiedenis en godgeleerdheid, later, door zwakheid van gezigt daarin belemmerd, was zij in handwerken bezig met voorbeeldigen ijver. Met de teederste liefde aan haren echtgenoot verknocht, onderdanig in alles, begeerde zij, ook op den troon, niet dan de gemalin des konings te zijn”³¹. Niet gewoon zich in staatszaken te mengen; doch haar bekwaamheid en ook haar moed bleek toen zij, in haghelijk tijds-gewricht (1690), met het bestuur belast werd. — Aan de Hervormde kerk uit overtuiging gehecht; gereed om rekenschap te geven der hope die in haar was, met zachthoedigheid en vreeze. — Haar ingetogen leefwijs had gunstigen invloed op het Hof. — Zij beijverde zich de wetten tegen dronkenschap, vloeken en ont-heiliging van den zondag ten uitvoer te doen leggen³¹. Na de overwinning in Ierland, raad zij Willem III scholen voor de beklagenswaardige Ieren op te rigten: „redding en voorspoed verpligten u te doen al wat ter bevordering van de ware godsdienst en van de evangelie-prediking mogelijk is”³⁰. Zij gaf, na rijp beraad, toestemming tot al wat in 1688 gedaan werd. Kort te voren, in zeer vertrouwelijk gesprek, betuigde zij liever te willen leven en sterven daar zij zich nu bevond, dan in hooger stand. Zij had het kinderlijk gevoel niet uitgeschud; het was een gedwongen opgeruimdheid die, in 1689, bij haar aankomst in Engeland, opgemerkt werd. Willem III, op reis gaande naar Ierland, (1690), waar

schuwde een voornaam staatsdienaar niets in tegenwoordigheid der koningin te zeggen dat naar oneerbiedigheid jegens haar vader geleek, daar zij dit nooit aan iemand vergaf. Volgens den hertog van Nottingham, die haar vertrouwen genoot, zou zij, had ze haar gemaal overleefd, al het mogelijke gedaan hebben om Jacobus II weder op den troon te brengen, met waarborgen voor de godsdienst en de vrijheden van het land³⁰. — Zou dan Maria de kroon hebben aanvaard, uit lage drijfveer en bedoeling, of wel, bij de gevaren der Kerk, aan de uitspraak des Heeren gedachtig: „wie vader of moeder lief heeft boven Mij, is mijns niet waard”?

382. Groot was Willem III als veldheer. Hij blonk uit door persoonlijke moed; strenge tucht achtte hij het eerste vereischte van krijgsebeleid; schrander uitgedacht waren de plannen die hij voor den naderenden veldtocht, of onder het gewoel der oorlogsverrigtingen ontwierp. Het is niet genoeg op te merken dat meer dan één veldslag door hem gewonnen, een aantal sterke plaatsen ingenomen, en, door meesterlijken aftocht of onwrikbaar standhouden, aan den doorgaans overmagtigen vijand ontzag ingeboezemd werd. Om zijne verdiensten naar waarde te schatten, houde men in het oog dat hij het nederlandsche leger uit het niet opgebeurd, beroemde veldoversten gevormd, en met eene bondgenootschappelijke legermagt, uit zeer verschillende bestanddeelen zamengesteld, aan de nationale fransche krijgshereen, aangevoerd door uitstekende legerhoofden, gedurende eene reeks van jaren, weerstand geboden heeft.

De held is daarom nog geen veldheer; maar de veldheer, die waarlijk dien naam verdient, moet een held zijn¹⁰¹. Dit was hij. Te *Senef* midden onder de vijanden geraakt; volgens Condé, aan een oud legerhoofd gelijk, behalve dat hij zich gewaagd had als een jong soldaat. Bij *St. Denis* zette hem een Franschman het pistool op de borst, toen Ouwerkerk den aanvaller doorschoot. Voor *Grave* gedurig in de loopgraven en op de uiterste posten. Te *Neerwinden*, volgens een ooggetuige, „vliegende als een blixem overal, om zijne orders, onder een hagel van kanon- en musketkogels te geven”. Aan de *Boyne*, gewond aan schouder en been, de leidsman zijner troepen tot in het dichtste slaggewoel. — Tegen de lafhartigen gestreng. *Pain et Vin* ter dood veroordeeld (1672); *Torrington* (1690) in regten betrokken. Bij een bezoek op de vloot (1673) verklaarde hij dat „er voor de lafhartigen niets zoo gevaarlijk zou zijn als de havens van den Staat”. Te *Mont-Cassel* gaf hij, verbolgen, aan een vluchteling eene snede in het gezigt: „schelm, ik zal u teekenen om u te doen ophangen”. — In Ierland, vóór den slag, reed hij de regimenten, naarmate zij opkwamen, te gemoet; sprak den krijgslieden moed in, en toen hem een order voor wijn aan zijne tafel ter teekening gebragt werd: „neen”, riep hij uit, „ik zal water drinken met den soldaat”. Elken nacht bleef hij in het kamp; den ganschen dag te paard; vloog van plaats tot plaats om troepen of landstreek in oogenschouw te nemen, liet aan anderen niets over dat

hij zelf kon verrigten en, toen, in het bijzijn der soldaten, van uitstel gesproken werd, zeide hij dat zij het hoorden: „ik ben niet in Ierland gekomen om gras onder mijne voeten te laten groeijen”³⁰. In de hitte van het gevecht, had een zijner dragonders die hem niet herkende, het pistool naar het hoofd des konings gerigt: deze, het koelbloedig afwendende, zeide: „wat, kent gij uwe vrienden niet?”³⁰. Evenzoo, bij Goeree, in levensgevaar wegens mist en ijs, sprak hij tot de beangstigde bootslieden: „hoe! vreest gij te sterven in mijn gezelschap”?⁹. — Schrandere gevatheid bij onverwacht bezwaar. — De iersche generaal Sarsfield, zeide aan engelsche officieren, na het bijna vermeesterd zijn van Ierland: „hoe ellendig de toestand onzer zaken ook zij, laat ons van koning ruilen en wij zullen u wederstaan”³¹.

Gedeputeerden te velde (§222, 223 en 336) heeft Willem III, waar hij zelf tegenwoordig was, niet begeerd; hebbende de krijgsg zaken zoo aan zich getrokken dat de Staten-generaal en Raad van State zich daarmede niet of weinig bemoeid hebben¹⁸. Dikwerf belemmerd door a. den naijver, de flauwhartigheid en de eigennuttigheid der bevelhebbers, over de legerafdeelingen der Bondgenooten gesteld; „het genie worstelende tegen traagheid, kleingeestigheid en onkunde, die aan de diepst doordachte, best berekende ontwerpen niets overstellen dan onwil en werkeloosheid”¹⁰¹. b. De tweedragt der Vorsten, die, in het plan van den veldtogt, in den gang der operatiën, in de keus der winterkwartieren, op het meeste voordeel van eigen troepen en Staten het oog hadden; c. de trage en karige medewerking in de Republiek. — Aanmerkelijk was het voordeel der Franschen, wier nationale kracht naar den wil en wenk van één opperbeieder in beweging gebragt werd. Fransche legerhoofden van uitstekende bekwaamheid en moed: eerst Condé en Turenne; daarna Luxemburg en Boufflers; de vestingbouwkundige Vauban.

Heeft Willem III, gelijk men beweert, niets dan *nederlagen* gekend? Onjuiste voorstelling. Groote voordeelen heeft hij behaald; in de veldtogten van 1672 en 1673, die de fransche legers dwongen Holland te ontruimen; in den veldtogt van 1689, die het opgestane Ierland tot onderwerping bragt; in den veldtogt van 1695 (Namen veroverd, bijna in het gezigt van een groot fransch leger). Meestal de zwakkere; maar als hij sterk genoeg is tot aanval, gaat hij over tot stoute, beslissende ondernemingen, die zijne eeuw ver vooruit waren, die soms aan Napoleons veldtogten doen denken. De studie der oorlogen van Willem III brengt tot het besluit dat hij, als veldheer, de groote legerhoofden van Lodewijk XIV evenaarde, zoo niet overtrof¹⁰¹.

Voorname krijgsoversten. — *George-Frederik, Graaf van Waldeck*, in 1690 veldmaarschalk, wiens moed en bekwaamheid zelden door krijgsgeluk ondersteund werd. *Walraven van Nassau-Usingen* (1635—1702) „die meer dan 30 jaren uitstekende diensten bewees, door ervaring en dapperheid, in 15 veldslagen en 27 belegeringen verkregen en betoond”¹. — *Hendrik van Nassau-Ouwerkerk*, kleinzoon van Prins Maurits, die bij St. Denis aan Willem III het leven gered heeft; de held van den successie-krijg. — *Godard van Rhee-de-Ginckel*, later Graaf van *Athlone*; overwinnaar van Ierland. *Hans-Willem Baron van Aylva*, Frieslands wakkere verdediger in 1672 († 1691) — *Mackay* (1640—1692), sedert 1674 in dienst der Staten-generaal, uit Schotland geboortig, die aldaar en in Ierland, alsmede in het bondgenootschappelijk leger, gewigtige diensten bewees; voorbeeld

zoowel in godsvrucht als in krijgsbekwaamheden en moed. — *Menno van Coehoorn* (1641—1704), Fries; uitstekend veldoverste, als vestingbouwkundige, slechts door *Vauban* geëvenaard.

383. Als staatsman was niemand, althans zijner tijdgenooten, aan *Willem III* gelijk. De kracht zijner staatkunde was niet enkel op bekendheid met de geheime roersels der kabinetten, op onbetwistbare meerderheid van talenten, vooral niet op behendigheid in diplomatieke kunstgrepen of bedriegerijen, op doorslepenheid en geveinsdheid, waar van hij een afkeer had, gegrond. De onweêrstaanbaarheid van het door hem uitgeoefend gezag (waaraan, in de ure des gevaars, half Europa hulde bewees) lag veeleer in de edelaardigheid zijner beginsels, in de grootschheid van het doel, in de onkreukbaarheid zijner goede trouw, in de vastheid van een karakter door hooger inzichten geleid; in de onwrikbaarheid der volharding, waarmede hij de hem aangewezen taak, al wierd ze telkens afgebroken, telkens weder opgevat heeft.

Eerlijke en naauwgezette naleving van elke verbindtenis onveranderlijke stelregel. Ook hierom steeds tegen afzonderlijken vrede, waar men verplicht was tot bondgenootschappelijk overleg. Altijd zelf gedachtig aan hetgeen hij, in 1702, aan het Parlement zeide: „zorgt voor het openbaar crediet; het valt weg, zoo gij niet zorgt dat niemand die op u vertrouwen gehad heeft, ooit dien ten gevolge eenig verlies onderga”.

Niet gewoon zich van omslag van woorden en fijnheid van intrigues te bedienen. Onbewimpeld en kort af, zeide hij waar het op stond. — Zoo in 1689; bij de eidelooze beraadslagingen over het bestuur van Engeland, liet hij zich, na lang zwijgens, ten laatste aldus uit: Een Regentschap? welligt raadzaam, maar, wat hem betrof, hij verkoos niet Regent te zijn; zij konden op een ander het oog slaan. De Prinses alleen op den troon, zoodat hij onder haar het bewind zou voeren? hij rekende dit beneden zich; zoo de Natie hem niet verlangde, hij zou het zich geenszins aantrekken, en naar Holland terug keeren, met het vast besluit zich niet meer in haar zaken te mengen; de glans der kroon had hem nooit verblind³¹. Het gevolg was de opdracht aan *Willem* en *Maria*. Evenzoo in de Haagse bijeenkomst (1691) van een aantal duitsche Vorsten. Zonder omwegen, wees hij aan dat het gevaar der bondgenooten het gevolg hunner misslagen was. Haast zou de vijand al 't overige onderworpen hebben, zoo verdeeldheid, traagheid en eigenbaat nog langer onder hen heerschte: 't was niet met geroep en klagten te doen; magtige legers, naauwe vereeniging van allen, zonder uitstel, was noodig, zoo men aan den vijand de vrijheid van Europa, reeds onder 't juk, wilde ontwringen⁹. Het gevolg was dat er 222000 man werden te velde gebracht.

Staatslieden onder *Willem III*. — Behalve *Beuningen* en *Beverningk*, ook *Casper Fagel* (1620—1688): 1663, pensionaris van Haarlem; 1670, griffier der Staten-generaal; 1672, raadpensionaris (zie § 390). *Hendrik Fagel*, zijn broeder (1617—1700), na hem griffier. *Arnoud van Citters* (1633—1697) gezant in Engeland. *E. van Weede van Dijkvelt*, die veel tot de omwenteling van 1688 heeft mede-

gewerkt, „waardig in Engeland een marmeren standbeeld”³¹. *Willem Bentinck*, later graaf van *Portland* (1645—1709), die, toen Willem III aan de kinderziekte nederlag, in zestien etmalen niet van de legerstede week, ten gevolge waarvan hij zelf, nog gevaarlijker, krank werd; in vele gewichtige aangelegenheden, als vertrouweling, gebruikt. *Joost van Keppel*, graaf van *Albemarle*, minder bekwaam, insgelijks in hooge gunst. — Vooral ook *Antoni Heinsius* (1641—1720), in 1679 pensionaris van Delft; raadpensionaris, van 1688 tot aan zijn dood.

384. Willem III verlangde zelfstandigheid der Staten en geen suprematie; vrijheden en regten en geen eigendunkelijken dwang; behoud van de Hervormde kerk en geen onverdraagzame pauselijke heerschappij; bloei der Republiek en niet haar bederf; het tegendeel van al wat Lodewijk dreef. Wederstand tegen Frankrijk werd zijne hoofdgedachte. Geen waarborg was er voor deze heilige regten en dierbaarste belangen, zoo dit Rijk niet binnen eigen grenzen beperkt, en, inzonderheid aan den kant der Nederlanden, door eene lijn van geduchte vestingen gestuit werd.

Geen toemeloaze oorlogsdrift; hij wilde een goeden en verzekerden vrede (§ 151). Geen haat tegen Frankrijk of tegen Lodewijk, maar besef der onmisbaarheid van weêrstand om het reeds verbroken evenwigt te herstellen. „Er was,” zeide hij (1675), „geen vrees voor het Huis van Oostenrijk, ten ware men buiten den pyreneschen vrede ging; in welk geval, doch niet eer, hij zoo goed fransch zou zijn als hij nu spaansch was”⁹.

Voorstander van gemengden regeringsvorm; de wederstand der staatsgezinden had ten dien opzichte geen invloed op hem gehad. „Naar zijn inzien,” zeide hij, „kon slechts een vrij volk zich langen tijd tegen een magtigen vijand staande houden en geld en andere hulpmiddelen vinden; ook behoorden de wetten vaste perken voor te schrijven aan het hoogste gezag”³¹. In Nederland heeft hij voor zich zelve de souvereiniteit niet begeerd en de regten van allen, zooveel doenlijk, tegen inbreuk beschermd. In Groot-Brittanie heeft hij medegewerkt tot het vestigen van een staatsvorm met regelmatig invloed der Natie; terwijl bijna overal de regten der Stenden te niet gingen in de vorstelijke autocratie. — Hij was echter geenszins voor beperking waardoor de overheid magteloos en bijna verachtelijk werd: „ik ken de voordeelen van een republikeinsch en van een monarchaal bewind; het is niet ligt te bepalen wat het best is; maar dit is zeker dat er geen erger is, dan een koning zonder geld en zonder magt”³¹. In Engeland scheen hij wel eens genegen om meer zelf te verrigten dan met naauwgezette inachtneming van de vormen der staatsregeling overeenkwam; afwijking waartoe hij te eer kon worden gebracht, omdat geheimhouding bijkans onmogelijk, misbruik van vertrouwen menigvuldig, en de raad van anderen, om bekrompenheid van inzigten of kleingeestigheid, dikwerf minder tot nut dan tot overlast was.

Afkeerig van al wat naar kwellung om der godsdienst wille geleek; daarom juist wilde hij waarborgen tegen eene Kerk tot wier stelregels het vervolgen der ketters behoort. — Hij handhaafde in Groot-Brittanie de regten der gevestigde kerk, en

verklaarde (1686) dat hij zich geen moeite zou geven om den Episcopalen het stelsel van Calvyn over de besluiten Gods op te dringen; dat de Liturgie hem zeer beviel en het bisschoppelijk bestuur hem verkieslijk voorkwam; de afschaffing van sommige ceremoniën, zoo als het kruis bij den doop en de kniebuiging bij het altaar, zou hij hebben gewenscht; ook vond hij het verkeerd dat men, zoo als hij sommigen had hooren doen, de buitenlandsche Hervormde Kerken veroordeelde ¹⁰.

385. Sommige der bezwaren waarmede de Witt had te kampen gehad, bestonden niet meer. Op de vroeger weifelachtige vriendschap van Spanje, Oostenrijk en Brandenburg kon nu doorgaans rekening worden gemaakt, en Willem III behoefde niet, om steun tegen de Natie te hebben, den franschen geweldenaar te ontzien. Maar andere hinderpalen stonden hem in den weg, onoverkomelijk voor elk behalve voor hem. Bij de onverschilligheid en kortzigtigheid, de baatzucht en naijver, de flauwhartigheid en vadzigheid der meeste Vorsten, was het geene ligte taak een veelomvattend Verbond te vormen, te besturen, tegen uiteenvallen te behoeden, meermalen te vernieuwen, nadat het uiteenvallen viel.

Jammerlijk doorgaans de houding van Keizer Leopold (reg. 1657—1705); weinig geschikt om eenheid en veerkracht te geven aan het Duitsche Rijk. — Nietsbeduidendheid van den koning van Spanje Karel II (reg. 1665—1700). Zie § 297.

386. In de houding van Engeland lag nog grooter bezwaar. Dit magtige Rijk, natuurlijk steunsel van het bondgenootschap, werd, tegen den wensch en tot ergernis der Natie, door de laaghartigheid en roomschgezindheid der Stuarts, aan Lodewijk dienstbaar. En, ook nadat krachtige tusschenkomst aan deze verraderlijke verwaarloozing der engelsche en europesche belangen een einde had gemaakt, werd al de bekwaamheid en volharding van Willem III vereischt om niet, onder veelsoortige miskenning en tegenkanting, tot onvermogen en moedeloosheid te worden gebragt.

387. Dezelfde kleingeestigheid als bij de Bondgenooten ontmoette hij in de Republiek. Velen, wier eigenwijsheid even hardnekkig als hun politiek gezichtsvermogen beperkt was, beweerden dat enkel voor de Vereenigde-Nederlanden moest worden gezorgd; zonder zich buiten noodzaak te mengen in wat anderen betrof. Als of die noodzakelijkheid, bij algemeen gevaar, niet altijd bestond; als of er onafhankelijkheid der Republiek, na het zwichten der naburen, kon zijn; als of de overmagt van Frankrijk, in België en elders, den nederlandschen han-

del zou hebben gespaard; als of, bij het vooruitdringen van een overheerscher, vrede zonder krijg niet aan onderwerping gelijk was; als of, bij gemeenschappelijkheid van nood en wederstand, het Gemeenebest minder in Italië of Spanje dan op eigen grenzen bedreigd en aangevalen werd.

388. De Republiek was tot haar eigenaardige gesteldheid, eenigermate, niet ten volle, wedergekeerd. Het Stadhouderschap werd door erfregt en, in de landgewesten, door invloed op de keus der magistraatspersonen, versterkt; aan de verwarring en onzekerheid welke de praktijk in het staatsregt gebragt had, werd geen einde gemaakt. Willem III voor wien, wanneer men Franrijk bestreed, tusschen staats- en stadhoudersgezinden geen onderscheid was; die de souvereiniteit, door de vijanden aangeboden, verwerpelijk gekeurd had; die, ter vermeederling van eigen gezag, noch de verlegenheid der Regenten, noch de liefde der burgerijen te baat nam, heeft geen oppermagt uitgeoefend en gewild dan die aan een buitengewoon karakter en aan zeldzame zielskracht, ook tegen wil en dank, toegekend wordt. Zou hij, door bevestiging van de grondslagen der Unie, tegen de aanmatigingen der provinciën en steden, beter voor de toekomst hebben gezorgd? Vooraf vrage men wanneer hij voor dergelijke herziening, voor dergelijk verbeteren van de wanstaltige publieke instellingen, magt en gelegenheid had.

Wenschelijk ware het geweest den *Raad van State* te herstellen in het gezag weleer aan dat Collegie toegekend (§ 221 en 237). — Ook thans bleef het gebrek aan eenheid van bestuur, en de onweêrstaanbaarheid van eigenzinnig of baatzuchtig tegenstreven van ééne Provincie of Stad. Er was geen middel om tot het voldoen van deugdelijk verschuldigde gelden te dwingen. — Al had Willem III niet doorgaans te veel met buitenlandsche vijanden te doen gehad om zich met verbetering van het inwendig beheer geregeld bezig te kunnen houden, zou hij zijn oogmerk niet ligt door algemeene overeenstemming, maar — en dit juist wilde hij niet — door zich uitsluitend van stadhoudersgezinden te omringen, hebben bereikt. Ook was hij van gevoelen dat de Hollanders zich aan een Heer niet zouden gewennen en veel liever geld opbrengen voor hun vrijheid dan voor de glorie van een Souverein²¹; dat door dergelijke staatsverandering spoedig, voor den Staat handel en welvaart, voor den Vorst magt en aanzien, verloren zou gaan²⁵. —

De meesten zijner raadslieden waren geen voorstanders van het stadhouderlijk gezag. De denkwijz van sommigen werd gewijzigd; anderen ondersteunden hem slechts, wanneer samenwerking, ook in het belang der staatsgezinden, vereischt werd. — *Van Beuningen* had lang met ijver de maatregelen van de Witt ondersteund; *van Beverningk* was van de Acte van Seclusie (§ 351) onderteeenaar,

zoo niet bewerker; *Fagel* had het Eeuwig Edict voorgestaan; *Dijkvelt* was met de Witt bevriend; *Heinsius* had in het eerst naar den staatsgezinden kant overgehield.

389. De strekking der Aristocratie bleef wat zij te voren was. Al kon zij den Stadhouder niet ter zijde stellen, al was zij, in gevaarlijke oogeblikken, van de onmisbaarheid zijner krachtige leiding overtuigd, zij vergat niet hem, zooveel doenlijk, aan banden te leggen; zoodat, wanneer de nood des vaderlands ophield, telken male het dwarsboomen van den redder des vaderlands begon. En deze tegenstand werd bedenkelijk, om de dikwerf bijkans ondragelijke aanmatigheden van het steeds magtiger *Amsterdam*; om den naijver van *Hendrik-Casimir*, die, ontrouw aan het voorbeeld zijner vaderen, met Friesland en Groningen (gewesten onder de Witt zoo Oranjegezind), liever tegen dan naast Willem III verlangde te staan, en om de onverantwoordelijke wijs waarop door staatsgezinde regenten geheime verstandhouding met Frankrijk aangeknoopt werd.

Amsterdam beoordeelde dikwerf (niet in 1672 en 1688) de aangelegenheden van Nederland en Europa uit kwalijk begrepen commercie-belang. Onder vrijen handel werd door sommigen het onbelemmerd voeren zelfs van krigsbehoeften naar den vijand geteld; vertrouwelijk overleg met den franschen gezant, waar het ontdekt werd, heette geoorloofde behartiging van stedelijk belang.

Hendrik-Casimir (§ 358); gehuwd met *Amalia Vorstin van Anhalt*, kleindochter van *Frederik-Hendrik* (1666—1726). Van teêr en aemborstig gestel, doch werkzaam en dapper, had hij zeer verdienstelijk kunnen zijn, zoo kwalijk bestuurde eerezucht hem niet tot min prijselijke handelingen verleid had.

390. De Republiek ware, zonder eensgezindheid van stadhouder en raadpensionaris, bijkans niet te behouden geweest; doch *Fagel*, in wiens voetspoor naderhand *Heinsius* trad, was, om bekwaamheid en karakter, waardig de vertrouweling van Willem III te zijn; hij had de heilzame strekking zijner staatkunde tegenover de bekrompen inzichten en baatzuchtige berekeningen der meeste regenten, erkend; zijn invloed in de vergadering van Holland en bij de Staten-Generaal, werd, met onverflaauwd ijver, aan des stadhouders ontwerpen gewijd.

Fagel (zie § 383); raadpensionaris op dezelfde Instructie als de Witt; met verplichting om de voornaamste zaken aan den stadhouder bekend te maken. — Sommige leden van Holland hadden dit ambt nu willen bepalen tot het gewest alleen; met aanstelling van een provinciaal thesaurier en, voor de buitenlandsche zaken, van een secretaris van staat, met lastbrief der Algemeene Staten⁹ (zie § 372).

„Zeêr bedreven in de regten, van een klaar en vaardig oordeel, welsprekend;

bekwaam om eene talrijke vergadering naar zijn zin te doen besluiten; godvruchtig, deugdzaam" ³¹, onvervaard, waar elk ander radeloos was. De Witt, toen de Franschen in de Betuwe waren gevallen, betuigde geen kans of middel te zien om 't gevaar te ontgaan; Fagel antwoordde dat de Staat voorheen in grooter gevaar geweest was; dat God gered had en nog redden zou, mits men zich, waar hartig besluit vereischt werd, niet aan wanhoop overgaf; dat men het roer niet moest verlaten eer het schip verloren was ⁹. Hij weigerde (1672), ondanks allen aandrang der provincie Holland, de volmagt te teekenen tot onderhandelen met Frankrijk. Aan den gezant P. de Groot, voegde hij toe: „gij kunt vertrekken en uw vaderland verkoopen, maar zult werk hebben den kooper te vestigen in het bezit" ⁹. — Aan Lodewijk, die eene poging liet doen om hem en, door hem, den Prins met geld en eerbetoon te winnen, gaf hij ten antwoord: „dat de Staten magtig en edelmoedig genoeg waren om zijn arbeid te vergelden; dat ook de trouw Gode en den vaderlande gezworen niet gedoogde zulke voorstellen te doen aan een Prins die, als zijne voorouders, roem uit deugd en niet uit schatten en waardigheden zocht" ⁹. — Aan den gezant van Brandenburg, als deze (1684) beweerde dat er geen mogelijkheid was voor de Vereenigde-Nederlanden om het vermeersteren van België te beletten; „de zaken hebben in de vorige eeuw hagchelijker gestaan, toen Haarlem verloren was en Leiden en Alkmaar wonderdadig gered werden; dezelfde God leeft; onze zaak is regtvaardig; beter te sterven in het handhaven eener goede en Gode aangename zaak dan in 't opvolgen van maatregelen die uit den booze zijn" ⁹. De amsterdamsche burgemeester Witsen, die weinig opgewektheid had om aan de onderneming van 1688 de hand te leenen, meende „dat de zaak van Engeland eene zaak van godsdienst zijnde, door God zelve wel zou worden beschermd"; Fagel toonde met schriftuurlijke voorbeelden dat het zwaard mogt en moest worden gebruikt: „zoo hebben onze voorouders gedaan en den Staat op de godsdienst gevestigd" ⁹. — Volgens Willem III, in 1672, was er, buiten hem, niemand in het land tot de functie van raadpensionaris bekwaam, en bij Fagels overlijden schreef hij: „ik kan niet genoeg betuigen met wat smert, tot het binnenste mijner ziel, ik den droevigen dood van den raadpensionaris heb vernomen; ik verlies den grootsten vriend dien ik in deze wereld kan hebben en zekerlijk de Staat den trouwsten dienaar."

391. Goed en leven heeft Willem III voor zijne heilrijke ontwerpen over gehad. Hij verlangde geen magt dan ter bereiking van het oogmerk zijner zelfopoffering onmisbaar; geen roem dan uit het beschermen van godsdienst, waarheid en regt. Met helder inzien der gevaren van Europa, zich ergerend over het pligtverzuim en de lichtzinnigheid van Vorsten en Volken, was hij zijner eigen gaven en talenten, zijner vastheid van wil, onder de algemeene lafhartigheid en weifeling, niet onbewust; doordrongen met het gevoel der verheven roeping waartoe Gods wijze en liefderijke beschikking hem uitverkoren en toegerust had.

Op eigen voordeel werd nooit door hem, ten nadeele der staatsbelangen, gelet. Alle berekeningen op zijne baatzucht gegrond, bleken ijdel. Zoo in 1676; „zij

kenden hem weinig", sprak hij, „die hem zulke voorstellen deden; wanneer slechts zijne eer, door voldoening aan de bondgenooten bewaard wierd, zou de vrede geen uur uitgesteld worden om zijn bijzonder belang" ²⁵. In 1691 betuigde hij den Staten-generaal dat „hij de kroon had aangenomen, niet uit onmatige staatzucht, des mogt God hem getuige zijn, maar om de godsdienst, den welstand en rust van Engeland, Schotland en Ierland te bevorderen, en de bondgenooten, vooral de Staten, te beter te kunnen bijstaan tegen de fransche overmagt". — Zijn wensch naar invloed en gezag was zoo naauw met grootmoedigheid en zucht tot het algemeen welzijn vereenigd als ooit in een menschelijk hart; uit besef, niet enkel van zich aan de veiligheid van Europa, tegen onophoudelijke aanranding te hebben toegewijd, maar ook van in eigen standvastigheid en doorzigt hulpmiddelen te bezitten die niemand buiten hem had. Talrijke legers, ruime inkomsten en het hoogste gezag werden door hem gezocht, als werktuigen der overwinning in het strijdperk voor burgerlijke en godsdienstige vrijheid" ³².

392. De welvaart hield zich staande, ook bij de groote verliezen die de oorlog te weeg bragt. Handel en scheepvaart bloeiden, sommige takken van vertier werden door den krijg gevoed. De volkplantingen leverden ruime inkomsten aan het moederland. Aldus, en voorts door geldheffingen en financieel overleg, was en bleef het mogelijk in de ontzagelijke oorlogskosten te voorzien.

In 1672 zegevierde in Oost-Indië de nederlandsche vlag. De dappere *van Goens* vermeersterde verscheidene schepen uit het smaldeel van *La Haye*, dat, ter benadeeling van de Hollanders, naar den indischen Archipel afgezonden was.

Willem III ten onrechte beschuldigd het nederlandsche zeewezen verwaarloosd te hebben. Veel werd door hem verrigt. Ook op zijn aandrang besloot men in 1682, tot aanbouw van 36 schepen, en werd als beginsel aangenomen, dat de zeemagt voortaan uit 96 lineschepen zou bestaan. Verbetering van de geldmiddelen der Admiraliteiten, verbetering van het dok te Hellevoetsluis; nieuw dok te Vlissingen, pogingen om een vast korps zeelieden op te rigten. Van 1682—1701 werden 81 miljoen ter aanbouw door de Provinciën toegestaan; jaarlijksch onderhoud f 5,800,000. Van 1693 tot 1697 doorgaans 100 tot 115 schepen, 4 tot 5000 stukken geschut, en 20 tot 24,000 zeelieden, althans niet minder dan tijdens de Witt. — Omstandigheden buiten hem hebben het verval van het zeewezen voorbereid en den roem der Nederlanders in de schaduw gesteld; vooral ook de vereeniging met de Engelschen; onze zeevoogden hadden niet het opperbevel en werden dikwerf in den krijgsraad overstemd. Na den slag van la Hogue geene groote zeeslagen meer. ² — *Almonde* (geb. 1644) vijftig jaren een der grootste sieraden van het zeewezen ², *de Evertsen*, *Callenburgh* (1642—1722) en anderen, kweekelingen van de Ruyter.

Buiten de gewone belasting, van 1673—1677 in Holland aan *gevensgeld* f 34,606,783.

393. Het verval van beginselen en zeden werd door de rampen van 1672 eenigermate gestuit; later had de overkomst der fransche Her-

vormden, wier geloof in zelfopoffering was gebleken, over 't algemeen, gunstigen invloed ter verlevendiging van christelijken zin. De zelfstandigheid der Hervormde Kerk werd tegen de kwellingen der stedelijke Regenten ook door Willem III beschermd; de regtzinnigheid in de leer werd tegen velerlei afwijking door treffelijke godgeleerden gehandhaafd; doch de zaden van volksverbastering begonnen wortelen te schieten, en het ontbrak niet aan verontrustende verschijnsels van wan-geloof en twijfelarij.

Verootmoediging in 1672. „Elk toetste zich voor den Heer, welken moed hij hebben zoude, indien hij eerlang geroepen wierd om de heilige waarheid te be-lijden voor gemijterde hoofden en te verdedigen, zelf op een schavot.”³⁵ —

„Predikanten voorheen ijverloos, droegen meer zorg voor hunne Gemeenten, waren naarstiger in het dienstwerk, en stichtten door onderwijs en voorbeeld: heilzame synodale resolutiën, te dier tijd genomen, nog lang daarna gehandhaaft.”³³

Aan de verdrukking der Voetianen (§ 338), voorstanders van de presbyteri-aansche eigenaardigheid der Kerk, werd een einde gemaakt. Ook door Willem III werd onderlinge verdraagzaamheid gewenscht. Bijv. in Dec. 1694, na raadpleging met den Stadhouder, placaat der Staten van Holland, dat „de hoogleeraars en predikanten zich houden zouden aan de gewone leer der Hervormde Kerken, vervat in den catechismus, de belijdenissen en de regels der nationale dordrecht-sche Synode, maar de punten die deze onbeslist gelaten had, op hun eigen oordeel niet zouden voorgeven van zulk een gewigt te zijn dat, zonder die, de Schrift niet wel, noch genoegzaam ter zaligheid zou kunnen worden verstaan.”

Opkomst eener *voetiaansch-coccejaansche School*, die, door vereeniging van het goede, het gebrekkige of schadelijke der tweederlei rigting aanvult of wegneemt. — *Witsius* (1636—1708), theologant en boetprediker van uitstekende geleerdheid en hartelijke godsvrucht, liefderijk en getrouw: „verrader zijns Heeren”, schreef hij, „is elk die, onraad vernemende, de wapens niet aangordt en anderen in de wapenen roept; de vrede dien wij zoeken, is de vrede van Jeruzalem, die in zich bevat den oorlog tegen den duivel, de wereld en de zonde.” *Vitringa* (1659—1722), hoogleeraar te Franeker; wiens doorwrochte geschriften en praktikaal onderrigt groot nut hebben gesticht: zijne collegiën door studenten uit Engeland, Schotland, Duitschland, Polen en Hongarije bezocht.

Roëll (1653—1718), hoogleeraar te Franeker, stelt de uitspraak der rede boven het eenvoudig geloof aan de H. Schrift. In de meeste Provinciën kerkelijk veroordeeld en door *Vitringa*, hoe verdraagzaam ook, met hoogen ernst bestreden en wederlegd. — *Bekker* (1634—1698), die het bestaan of althans de werking loochent van Engelen en duivelen. — *Spinoza* (1633—1677) uit joodsche ouders geboren; ontwerper eener wijsbegeerte die tot algodendom of godverzaking leidt. *Bayle* (1647—1706), uit het zuiden van Frankrijk geboortig; hoogleeraar in de wijsbegeerte te Rotterdam; geleerde, scherpzinnige en vernuftige deïst en twijfe-laar, wiens geschriften (vooral het *Dictionnaire historique et critique*) zeer schadelijk geweest zijn.

394. Vijandschap tegen Frankrijk belette niet dat Frankrijk, door taal, zeden en letterkunde, telkens meer invloed verkreeg. De vestiging der *Réfugiés*, waaronder mannen van fijne beschaving en uitgebreide kennis, heeft daartoe krachtig medegewerkt. Bij voortdurenden bloei der wetenschappen, gingen de nationale ontwikkeling van dichtkunde en proza in het overnemen en navolgen van vreemde denkbeelden en voorstellingen bijkans te niet.

Kunsten; minder schilders van den eersten rang (zie § 288). Wetenschappen: *Christiaan Huygens* (1629—1695), uitstekend in wis-, natuur- en sterrenkunde, uitvinder der slingeruurwerken; *Ruysch* (1638—1731), ontleedkundige; *Swammerdam* (1637—1680), natuurkenner; *van Leeuwenhoek*, uitvinder van den mikroskoop. — Bloei der regtsgeleerdheid, onder de hoogleeraars *Huber* (1639—1694); *Voet* (1647—1713) en *Noodt* (1647—1725). — Letterkunde: Oude letteren; onder voorang van *Gronovius*, *Graevius*, *Perizonius*. — Nederlandsche poezy; navolging van Hooft en Vondel bragt tot gezwollenheid en overdrijving; *Antonides* (1647—1684) evenwel en *Luiken* (1647—1712) dichters in den hooger zin van het woord; rij van stichtelijke dichters, waaronder *Vollenhove* (1631—1708) uitgemunt heeft. — Nederlandsch proza bijkans niet beoefend; wetenschappelijke onderwerpen behandeld in het Latijn; in de predikatiën weinig behagelijke voordragt; de regtsgeleerdheid wist zich niet van barbaarsche vormen en verbasterde taal der gerechtshoven te ontslaan; alleen de geschiedschrijver *Brandt* (1626—1685) was voorbeeld van eenvoudigen en kernachtigen stijl. — Verbazend de invloed der fransche literatuur; ten gevolge van a. verval of niet ontwikkeld zijn onzer eigen letterkunde; b. de algemeenheid der fransche taal, ook in 's Hage, middenpunt der diplomatie; c. de overkomst van de *réfugiés* en van geleerden als *Jurieu*, *Basnage* (1653—1723), *Bayle* en *le Clerc* (1656—1736); d. de meesterstukken in dicht en ondicht in Frankrijk. — Een invloed niet onschadelijk voor zeden, letteren en nationale zelfstandigheid.

395. Deze afdeeling bevat den krijg tegen half Europa, tot aan den vrede van *Westminster* (1672—1674); den oorlog tegen Frankrijk tot aan dien van *Nijmegen* (1674—1678); de bedriegelijke en gevaarvolle rust, door den togt naar Engeland afgebroken (1678—1688) den negenjarigen krijg, te *Rijswijk* ten einde gebragt (1688—1697); de laatste jaren van Willem III, waarin hij den grondslag van hernieuwden en zegepralenden tegenstand gelegd heeft (1697—1702).

A. 1672—1674.

396. Voor de Republiek, van trouwelooze vijanden omringd, scheen het uur van snellen en roemloozen ondergang daar. Anders was besloten bij Hem die den raad der koningen vernietigt en de gedachten der

volkeren breekt. De wraak van den franschen monarch zou, niet den val van het gemeenebest, maar wel de verheffing van den geduchtsten zijner vijanden bewerken; van den een-en-twintigjarigen *Wille m-Hendrik*, Prins van Oranje, welke nu reeds Nederland beschermen en later, aan het hoofd der Bondgenooten, de heerschzucht en onge-rechtigheid van den trotschen overweldiger beteugelen zou.

Het doel van Lodewijk was vernedering, kon het zijn, vernietiging der Repu-bliek. Uit verbolgenheid tegen de, naar hij beweerde, hooghartige en ondankbare Hollanders, werd hij ontrouw aan de staatkunde van Hendrik IV, van Richelieu, van Mazarin, en aan zijn eigen tot dusver meer bedachtzame politiek.

397. Dit tweejarig bestek bevat, den rampvollen toestand, eer de Prins van Oranje stadhouder werd (Maart—Julij 1672); de aanvan-kelijke uitredding (Julij 1672—Jan. 1673); de voortdoring van den steeds haghelijken kamp; tot dat, door den vrede met Engeland en het aftrekken der Franschen, de verijdeling der vijandelijke ontwerpen duidelijk was (Jan. 1673—Febr. 1674).

1. M a a r t—J u l i j 1672.

398. De Republiek was, naar menschelijke berekening, onredbaar. Frankrijk zou te land, Groot-Brittanje ter zee, Keulen en Munster haar van de noord-oostzijde overvallen. Wat vermogt, tegen de helft van Europa, een Staat van geringen omvang, om de vooringenomen-heid tegen het stadhouderloos bewind, nagenoeg zonder bondgenoot en, door de verwaarloozing der landmagt, bijkans zonder leger of ver-dedigbare vesting; terwijl mistrouwen en verdeeldheid aan het jammer-lijk overschot van haar krachten bruikbaarheid ontnam?

De militaire charges geschonken of verkocht aan neven, die eerst van de Academie kwamen; aan dienaars, die nooit piek gedragen, noch dood man gezien hadden; ook wel bij voorraad aan kinderen, die nog geen degen konden aangespen, of in de wieg lagen ²⁸.

Spanje de eenige bondgenoot; 17 Dec. 1671, geheim verbond van onderlinge verdediging.

In 1671 het leger, volgens den staat van oorlog, 37,000, in het voorjaar van 1672 ruim 52,000 man. Maar welk een leger! „Noch orde, noch oefening, noch militaire geest bij de troepen; noch geestkracht bij de bevelhebbers, noch zorg voor uitrusting, wapening, voeding en onderhoud van den soldaat bij de bestuurders des lands. De officieren, deels vreemdelingen en fortuinzoekers, deels gunstelingen van regeringspersonen. ¹⁰¹ De militie t' eenemaal ongedisciplineerd, ook de offi-

cieren zeer schroom- en schrikachtig." ²⁸ Aan ingenieurs volslagen gebrek! In het eerste tijdvak van den veldtogt zwakheid en lafheid, der troepen, verzet tegen de officieren; onkunde, pligtverzuim, somtijds verraad der bevelhebbers.

De generaliteits-magazijnen, om menage, van ammunitie en vivres onvoorzien; het kruid door vochtigheid onbruikbaar. In 22 jaren geen schop gebezigd ter reparatie van de forteressen. ²⁸ „Bolwerken die men tot tuinen had laten inrigten; wallen en borstweringen, die men had laten vervallen en instorten; natte grachten, die doorwaadbaar waren, omdat men ze nooit uitdiepte; heggen en pallisaderingen, die men uit zuinigheid verkocht; geschut weinig in getal, zoo slecht, dat meestal na eenige schoten de affuiten instorten." ¹⁰¹ — De Nederlanders niet ligt ontvlambaar; sedert 1629 waren de schutterijen aan ernstige gevaren ontwend; in 1672 viel dus *in den eersten tijd* niet te rekenen op krachtige medewerking van het volk.

Daartegenover talrijke en uitmuntende legers. Het fransche leger het beste van Europa. (§ 382). Als men de munstersche en keulsche troepen meêrekent, werd de Republiek te land aangevallen door minstens 130,000 man; een krijgsmagt, naar den toenmaligen maatstaf, reusachtig door getalsterkte zoowel als door innerlijke kracht.

398a. Engeland begon den oorlog, alvorens dien te hebben verklaard. Lodewijk, bij het verpletterende zijner overmagt, besloot, van den zuidoostelijken kant, met snelheid in het hart van Holland te dringen. Door de overtogt van den Rijn, waarna de verdediging der IJssellinie onmogelijk werd, scheen de weg ter overrompeling van de Republiek gebaand. Wat zou het baten of de Ruyter te Solebay over de fransch-engelsche vloot gezegevierd had?

1672. 23 Maart; onverhoedsche aanval der Engelschen, als naar gewoonte (§ 348), op de smyrnasche retourvloot, bij *Wight*; mislukt door de heldhaftigheid ook van den kapitein *van Nes*, gesneuveld op een schip met 100 dooden of gekwetsten. — 7 April: gelijktijdig manifest van Frankrijk en Engeland; in verbandtenis met Keulen, Munster, Osnabrug, en Brunswijk-Lunenburg.

Raadslagen van de Witt (die in 1669 en later te vergeefs op versterking der strijdkrachten aangedrongen had.) — 15 Mei. Ontwerp om andermaal (§ 364) de Theems op te varen ²⁴. — 4 Junij: de post aan den Yssel niet abandonneren ². — Later wil hij alles in het werk stellen tot behoud van *Holland*: „wij behooren den zetel der regering te figeren binnen Amsterdam; aldaar nevens de staatsgewijze vergaderingen, allen voorraad van kanon en wapenen te brengen; uit die plaats, als het hart, aan alle de leden, zooveel mogelijk, hulp te brengen, en onder Gods genade, den vijand het land tot den uitersten man, met batavische constantie te disputeren" ²⁴. — 20 Junij. „De zaken," schreef de Witt, „loopen dagelijks van kwaad tot erger, en het allergrootste kwaad is een genoegzaam generale wildheid en ongehoorzaamheid van alle de ingezetenen in de steden en ten platte lande" ²⁴.

Defensie-plan: verdediging van Maastricht, van de kleefsche vestingen, en van *den IJssel*. Ook de Prins van Oranje schreef (21 Mei): „ik meen dat het eenigste middel om het land te salveren is, dat men al de magt die men kan bijschrapen,

ten spoedigste hier aan den IJssel doe komen: ik hoeve u niet te zeggen wat een desastre de passage over den IJssel zou zijn: ik meen de gansche ruïne voor den Staat."

Maastricht onaangeroerd, doch het garnizoen (9000 man beste troepen) afgesneden. — 1 Junij. In Kleefsland *Orsoy*, *Rijnberk*, *Burick* en *Wezel*, (door staatsche troepen bezet) gelijktijdig door de Franschen berend; voorts *Grol* door den bisschop van Munster. Alle deze steden, *Rees*, *Emmerik*, *Deutichem*, vermeersterd; ook de open stadjes *Oldenzaal*, *Ootmarsum*, *Enschedé*, *Almelo*.

12 Junij. Overtogt van den Rijn bij Elten, lafhartigheid van Montbas. — De vijand in de Betuwe. Nu de IJssel verlaten, om niet afgesneden te worden van Holland. — Het leger van 22,100 op 9000 verminderd, door het achterlaten van bezettingen in de IJssel-vestingen. Verderfelijke maatregel, alleen welligt door het provincialisme der Gedeputeerden te velde verklaarbaar; aan den IJssel bleven juist de overijsselsche, geldersche, groningsche en friesche regimenten.

7 Junij: felle zeeslag bij *Solebay* op de oostkust van Engeland, onder de Ruyter tegen de Engelschen en Franschen onder York en d'Estrées. Het voordeel dezer zijds; de Engelschen, door hunne bondgenooten flauwelijk ondersteund, hadden 2500 dooden en gekwetsten.

399. Weerloos bijkans werd het land door krijgsbenden overstroomd. De meeste vestingen vermeersterd zonder slag of stoot. Het geringe veldleger van den IJssel naar Utrecht, van Utrecht naar Holland gedrongen. Binnen vier weken Gelderland, Overijssel, Drenthe, Utrecht overheerd, Woerden en Naarden bemagtigd; Amsterdam bedreigd. Zoo de Franschen, uit de Betuwe onverwijd in Holland waren gevallen, de Republiek ware verloren geweest.

18 Junij. *Utrecht* verlaten. — *Wageningen*, *Rhenen*, *Doesburg*, *Zutphen*, *Deventer*, door de Franschen vermeersterd; *Hattem*, *Elburg*, *Harderwijk*, *Zwol*, *Hasselt*, *Kampen*, *Zwartsluis*, de *Ommerschans* door den Bisschop van Munster, *Amersfoort*, *Naarden*, *Woerden* door de Franschen bezet; ook *Utrecht*. — Lafhartigheid, omkoopings, verraad; het vermogen ook van het goud liet de vijand niet onbeproofd¹.

De *Utrechtsche waterlinie* (§ 281) was, na 1629, onvoltooid; „met Utrecht vereenigd zou Holland, gansch ongefotificeerde steden blijvende behouden, zich tegen alle magtige heeren dezer wereld kunnen beschermen" ²². — Dus moest nu achter de *Hollandsche waterlinie* (van de Merwede naar de Zuiderzee, van Gorinchem over Schoonhoven, Nieuwerbrug, Abcoude langs Weesp naar Muiden) de vijand worden gekeerd. — Een paar weken nadat de Franschen te Utrecht waren, verliepen er gelukkig, eer de hoofdmagt naar het eigenlijke Holland rukte, en toen was het in staat van verdediging gebracht.

400. Verslagenheid en vertwijfeling waren algemeen, niet het minst bij hen wier kloekhartigheid ten voorbeelde had moeten strekken. Niet te verwonderen voorwaar! Elke berekening was verijdeld; en de regen-

ten, zelfs in den uitersten nood, ongezind de werking van het stadhouderlijk gezag te beproeven, waren en werden dagelijks meer het voorwerp van wantrouwen en haat der bevolking, die door angst tot verwoedheid kon worden gebracht.

„Elk scheen zijne sententie des doods ontvangen te hebben; de ambachten stonden stil; de winkels waren toegedaan; de rechtbanken gesloten; de academiën en scholen maakten vacantie; de kerken te klein voor alle de benaauwde harten; vele verzonden vrouwen en kinderen met hun schat naar andere Landen; vele vergroeven kostelijkheden in kelders, putten en hoven. De raadsragen der meeste regenten waren confuus. De obligatiën op het Land liepen af tot 30 en minder ten honderd, de oost-indische actiën, voorheen tot f 572 verkocht, werden aangeboden voor f 250”²⁸. — Het scheen, zeide men, dat de regering *radeloos*, het volk *redeloos*, het land *reddeloos* was.

„Niemand van den algemeenen schrik onbevangen, als alleen sommige roomschgezinden, die den Franschman, als hun verlosser, met verlangen te gemoet zagen, en eenige personen, die het geheim van de misse schenen te weten, alzoo zij weinig bekommring hadden en andere benaauwde harten vertroostten op deze wijs: „wees gerust en goedsmoeds, alles zal zonder merkelyk ongeval van den Staat en met weinige verandering afloopen. Het geheele land zal zoo glad overgaan als een vinkentouw.” De Pausgezinden staken het hoofd op, bijv. te Doesburg, „zeggende den Magistraat niet meer te kennen en den Gereformeerden geen kerk te willen gunnen. Lodewijk had aan de roomschgezinde Hoven doen weten dat de oorlog zou strekken tot voortplanting van het geloof en straffe der ketters”²⁸.

401. Door velen werd, in onderwerping aan Frankrijk, het eenige redmiddel gezocht. Vrede tot iederen prijs, werd leus van elk die voor schande minder dan voor gevaren beducht was. Voor de Roomschen kon vrije godsdienstoefening, ook met verlies van volksbestaan, als weldaad worden beschouwd; een deel der staatsgezinde regenten vleide zich de voortdoring van het stadhouderloos bewind, waarbij ook Lodewijk belang had, te bedingen; zelfstandigheid van den Staat was, naar zij dachten, onmogelyk geworden; liever wilden zij dus, met behoud van aristocratische overmagt, zich aan Frankrijk onderwerpen dan, met een Stadhouder en Prins van Oranje, onder den alvermogenenden invloed van Engeland staan.

402. De verontwaardiging over dit vreesachtig, baatzuchtig en franschgezind overleg was algemeen bij de burgerij. Geen vrede die het bederf van Kerk en Staat bewerken en het ondragelyk juk der magistraten, welke het Gemeenebest ten val hadden gebracht, door verstandhouding met Frankrijk bevestigen zou. Neen! liever met den jeug-

digen Prins het uiterste gewaagd en het onmogelijke beproefd. Ook in vele Regenten ontwaakte een edeler zin; in Zeeland en te Amsterdam stelde men den dood boven een schandelijk verdrag.

26 Junij. Bezending van *Zeeland* naar 's Hage om op moedigen tegenweer te dringen. 29 Junij. Missive aan Holland: uitsluitende oefening van de ware christelijke gereformeerde Religie, handhaving van de vrijheid, instandhouding van de wettige Regering der landen, zonder iets van het ligchaam der Unie te demembren, zijn drie hoofdzaken die geen onderwerp van handeling mogen zijn dan om ze te behouden.

403. Aan den Prins van Oranje, wiens oom de koning van Engeland was, zou door den vijand souverain gezag over het verkleind en vernederd Gemeenebest worden verleend. Hij versmaadde, met de fierheid der verontwaardiging, dergelijke gunst. Ter goeder ure; bij weifeling zou het bederf der Republiek onvermijdelijk zijn geweest. Alleen door zijn groothartigen afkeer werd de oranjegezinde partij, op wier lijdelijkheid, zoo niet medewerking, de vijand rekening gemaakt had, weldra de kern van nationaal zelfbehoud. Veel heeft de Prins aldus verrigt, toen hij gerekend werd nog weinig of niets te kunnen verrigten; legerhoofd schier zonder troepen en zonder gezag; wiens verheffing, door verre het meerendeel der Natie gewenscht, door de Witt en de zijnen met onveranderlijke hardnekkigheid tegengehouden werd.

Beide koningen zouden verstandhouding met den Prins hebben begeerd, geboren tegenstander der partij die tweemaal tegen Engeland een fellen krijg gevoerd, tweemaal, bij den vrede van Munster en de Triple-Alliantie, zich tegen de ontwerpen van Frankrijk verzet had. Doch overleg bleef onraadzaam. Toen de Prins in October 1670 naar Engeland gereisd was, berigtte Karel aan Lodewijk dat hij te ijverig Hollander en Protestant was, om hem bekend te maken met den verraderlijken toelag. — Ook in 1672 heeft hij, met versmading van ieder lokaas, geen belang dan dat van het gemeene Vaderland gekend.

Niet aan hem is de slechte verdediging van den IJssel te wijten, toen nog slechts in naam, niet inderdaad aan het hoofd van het leger, en voor wien de kleingeestigheid en slapheid van zooveel onverdragelijk was. — Beverningk schrijft (25 April): „om eene formaliteit blijven wij gefrustreerd van het noodige kanon, niet een enig stuk op de nieuwe retranchementen aan den IJssel. Zijne Hoogheid is naauwelijks wederhouden zelfs naar 's Hage te gaan, op presuppoot dat hem kleinigheid bij den Raad (van State) werd aangedaan; (17 Mei) vol actie en vol moed:”²⁴ (10 Junij) „zeer animeux, maar over den toestand der militie zeer verslagen.”

404. In de Staten van Holland werd beraadslaagd of men aan den gezant der Republiek bij den franschen koning eene volmagt zou geven,

die met onderwerping op genade en ongenade gelijk stond. Zonder aarzeling verwierp Amsterdam dergelijk voorstel, maar de meerderheid dreef door wat de minderheid, niet ten onregte, voor lafhartig en eerloos landverraad hield.

22 Junij. Gezanten (van Gendt, Odijk en P. de Groot) naar Lodewijk; smadelijk bejegend; hij wil niet handelen, zoo ze geen *volmagt* hebben. — 25 Junij: de Groot te 's Hage om naderen last; hij raadt Maastricht en de Generaliteitslanden aan te bieden, met tegemoetkoming in de oorlogskosten, mits de koning de gewesten vereenigd en hun godsdienst en regering vrij late. — De Edelen en de meeste steden (onder betuiging, natuurlijk! van vaderlandsliefde en kloekmoedigheid), om den drang der omstandigheden, hiertoe gezind. *Amsterdam* verzet zich; de afgevaardigde dezer stad, alsmede die van *Alkmaar, Schiedam, Hoorn, Edam en Purmerend*, willen dergelijke verantwoordelijkheid niet op zich nemen; belovende ten spoedigste met naderen last der Vroedschappen terug te zullen zijn. In hun afwezen (26 Junij) de zaak ter Generaliteit gebragt; *Overijssel, Stad-en-Lande* afwezig; *Friesland, Utrecht en Zeeland* weigeren de Resolutie op te maken; *Holland* doet, toen de griffier Fagel het stuk niet teekenen wilde, de Groot vertrekken; onder belofte dat men de Resolutie nazenden zou. „Zonder voorbeeld,” betuigde Amsterdam, dat men iets ter Generaliteit had doorgedreven, tegen 't gevoelen van alle de andere Gewesten.

27 Junij. De Afgevaardigden terug. Amsterdam teekent protest aan. De Vroedschap had besloten veel liever op de wallen te sterven. De pensionaris Hop „heeft met zeer vehemente uitdrukkingen den leden aangewreven als of ze waren *verkoopers van de Souvereiniteit en Vrijheid*; concluderende dat zij zich van de andere leden niet zouden laten overleveren, noch immer willen tremperen in eene negociatie van dergelijke *bassesse*; dat zij zich voor de Gemeente zullen kunnen justificeren, maar dat die te vreezen hebben, welke, buiten nood en zonder een kanonschot ontvangen te hebben, zoo prodigaal zijn in het overgeven van de liberteit van hunne subjecten”³. — Aldus, schreef de Prins in 1675, „hebben zeer vele Regenten, toen het aankwam op voorstaan van de vrijheid en de godsdienst met goed en bloed, besloten en getracht, op zeer schandelijke voorwaarden, te verdragen met den vijand. Die meest gesnoefd hadden van 't voorstaan der vrijheid, zijn de voorbarigste geweest om een verdrag te sluiten, waardoor Godsdienst, vrijheid, voorregten en alles op eens verloren zou geweest zijn”.

405. Zoo was de Republiek op het punt om, met een schijn van zelfstandigheid welligt, onder fransche overheersching te worden gebragt. De zaak eenmaal geklonken, zou het, dus redeneerden sommigen, ligt vallen ijdel verzet van opgewonden burgerijen door den invloed der meeste Regenten en de tegenwoordigheid, des noods, van fransche troepen te bedwingen. Bij dit overleg vergat men de kracht eener Natie, welke de maat der ongerechtigheid volgemeten acht. Lang had men haar wenschen en regten miskend; lang was ze lijdelijk geweest; doch, zonder tegenweer aan de Franschen te worden overge-

leverd, dit wilde zij niet. Door het Stadhuis dat Nederland van de spaansche tirannij bevrijd had, zou het tegen de fransche worden beschermd, en, niet als partijleus, maar als nationale standaard, werd de Oranjevlag tegenover de lelievaan geplant.

2 Julij 1672—Jan. 1673.

406. Het Eeuwig Edict werd vernietigd, de Prins in de waardigheden zijner voorzaten, de Republiek in haar eigenaardigen regeringsvorm hersteld; om Willem III schaarden zich allen bij wie vaderlandsliefde en moed was. De toestemming der Regenten werd gegeven, door sommigen uit onweêrstaanbaren dwang; door velen omdat in het stadhoudelijk bewind de voorwaarde van onmisbare veerkracht en samenwerking lag.

21 Junij. De Prins te Veere tot Stadhouder uitgeroepen; (29 Junij) soortgelijke bewegingen te Dordrecht, Rotterdam en elders; (2 Julij) aanstelling tot stadhouder van Zeeland. — 3 en 4 Julij. Vergadering van Holland: eenparige vernietiging van het Eeuwig Edict (geen vijf jaren oud); de Prins stadhouder; voorts kapitein-generaal der Unie, met vrije magt over de Patenten en de Militie. — Alle verordeningen sedert 1652 ingevoerd, die met het stadhoudelijk bewind onbestaanbaar waren, vernietigd of vervallen³.

Terugkeering tot den vorigen regeringstand; geen oproer. In de Registers van Holland, tot 4 Julij, wordt niet „gewaagd van *beroertens*, van *oproeren*, van *geweld*, of van verzochte *voorzieningen* daartegen. Moet men het *oproer* noemen, als eene geheele Natie, door buitenlandschen vijand zoo naauw geprangd, bij zijne zelf radelooze regenten aandringt en hen overtuigt dat er geen behoud is dan in het spoedig en onverwijld opdragen van de uitvoerende magt en van het gansche kriegsbeleid aan een man die, hoe jong, zich reeds, ten blikke zijner afkomst, kenteekende door moed en beleid! — De uitroeping geschiedde met uitbundige vreugde van 't *geheele Volk*, van rijken en armen, en (misschien eenige aristocratische regenten uitgezonderd) van regent en burger”³. — Op het bloot gerucht van 's Prinsen verheffing, de obligatiën (zie § 400) weder tot 93 gestegen.

De oorlog werd nu een *volksoorlog* en de Prins had, voor een oogenblik althans, *dictatoriale* magt. — Vermeerdering van het leger, door aan de vloot ontleende versterking (50 compagniën zeesoldaten) en door de schutterijen en vrijwillige burgers. — Krijgstucht door 's Prinsen gestrengheid hersteld. Ontegenzeggelijk is de goede verdediging des lands in 1672 hoofdzakelijk te danken aan hem. Hij was het zwaard en de beukelaar van het nederlandsche volk; hij hield de heirmagten des vijands tegen; zijn genie was het dat dien vijand tot geheele ontroiming van de Republiek dwong¹⁰¹.

Nevens den een-en-twintigjarigen Prins de zeventigjarige *Joan-Maurits* (§ 284); verdienstelijk vooral door de verdediging van Muiden, den sleutel der onderwater-zettingen van Amsterdam.

407. Weinig verandering werd er in de personen, minder nog in de instellingen gebragt. De Stadhouder verlangde geen hooger gezag; hij kon en wilde niet de hulp van schrandere en ervaren mannen missen, omdat ze aan de zijde van de Witt hadden gestaan. Aldus werd de veêkracht waarlijk algemeen, maar tevens de Aristocratie evenmin als in 1619 bedwongen; het was te voorzien dat zij, na voor den drang der omstandigheden gebogen te hebben, zich, bij het wijken des gevaars, weder oprigten zou.

Geene afdoende wijziging van den staatsvorm (§ 388). De burgerijen wilden zich, bijv. te Amsterdam, ter wederverkrijging van aloude regten, door de Aristocratie ontnomen (§ 136, 145, 223), doen gelden; zij verlangden herstel der Privilegiën, handhaving der gildenkeuren; bepaling dat geen regent tevens lid van den kriegsraad der schutterij, geen burgemeester tevens schout zijn zou; doch te vergeefs.

408. Aan geen onderwerping werd meer gedacht. Voor de overmagt bezwijken, dit kon; vernederende voorwaarden onderschrijven, dit niet meer. Het behoud der Republiek werd niet in het afsmeeken van genade gezocht; in eigen heldhaftigheid, in de onverwinnelijkheid eener bevolking voor de heiligste panden te wapen geroepen, in den zegen van een God voor wien niets te wonderlijk is.

Julij. Aanbod van de Groot: 10 millioen nevens de Generaliteits-landen. — Eisch van Lodewijk: 1. Afstand van grondgebied. a. *al* wat de Staat buiten de zeven Provinciën bezit; b. Delfzijl met 20 van de naaste kerspelen; c. het graafschap en de stad Meurs voor Keulen; d. de opperste magt over Grol, Breevoort, Lichtenvoorde en Borculo; e. bijkans *al* wat gelegen is tusschen Rijn en Lek en de Spaansche Nederlanden. 2. Handelsvoordeelen: vrijheid van regten; terugbrenging der handelsplacaten op den voet van 1662, zonder reciprociteit; behandeling der Franschen als de meest begunstigde volken, en latere minnelijke overeenkomst met de oost-indische Maatschappij. 3. Openbare oefening van de roomsche godsdienst; den roomschen, waar meer dan ééne kerk is, eene kerk, en elders vrijheid om er eene te stichten; onderhoud der priesters uit de kerkelijke goederen; toelating der roomschen in de wethouderschappen en openbare ambten. 4. Zestien millioen oorlogskosten. 5. Een jaarlijksch gezantschap, om, onder aanbieding van een gedenkpenning, den koning te bedanken dat hij het land aan de Staten wedergegeven heeft. — Z. M. (met het oog op de Witt en de zijnen) zou handelen met de gewesten welke het geld betalen zouden, en hun de overwonnen gewesten en de regering daarvan overlaten. — Voorwaarden aan vernietiging gelijk.

4 Julij. Verslag van de Groot in de Staten van Holland. — Beraadslaging op anderen toon. *Leiden* alleen wil den gezant zijne volmagt doen behouden. De *Edelen* en meeste *Steden* hellen over tot het afbreken der onderhandeling; *Amsterdam* wenscht dat er nooit over geraadpleegd ware; *Alkmaar* wil het uiterste wagen

liever dan voort te gaan op dergelijken voet; *Purmerend* zegt dat het volk de Regenten om zulke voorwaarden dood smijten zou. — De Prins verklaart de voorslagen onaannemelijk. — Geen dergelijk overleg meer!

16 Julij. Overeenkomst van Frankrijk en Engeland omtrent de vredesvoorwaarden. Frankrijk als vroeger; Engeland eischt voorregten voor den handel, een millioen pond sterling voor oorlogskosten; 10000 jaarlijks voor de haringvisserij op de engelsche kust; Walcheren, Sluis, Kadzand, Goeree en Voorn; verheffing van den Prins van Oranje. Slechts tien dagen zijn de koningen aan dit voorstel gehouden. — De Prins verklaart zich liever aan stukken te laten houwen; wat zijn persoon betrof, was vijanden-, niet vriendenwerk.⁹ — Op de vraag der engelsche gezanten, die hem telkens toevoegden: „ziet ge dan niet dat de Republiek verloren is?” gaf hij ten antwoord: „ik ken een zeker middel om haar ondergang niet te aanschouwen, het sterven bij de verdediging der laatste gracht”.

409. De kans tot verder doordringen der Franschen scheen aanvankelijk voorbij. Veerkracht had moedeloosheid vervangen. Holland werd door overstroming gedekt. Te *Aardenburg* bleek wat een hoop dapperen vermag. Ook begonnen Brandenburg, Spanje en Oostenrijk zich in beweging te stellen. Alleen zoo overrompeling der Republiek gelukt ware, zou men in haar vernietiging sidderend hebben berust.

25 Junij. (nadat de Prins te *Veere* uitgeroepen was) manhaftige verdediging van *Aardenburg* in Staats-Vlaanderen, 40 soldaten en 186 burgers (na eenige uren met 160 soldaten versterkt) tegen 9000 Franschen. De vijand laat vele dooden en gewetsten en 640 krijgsgevangenen achter: dezerzijds niet één doode, vijf of zes gewond¹. — Aldus een inval in Zeeland belet.

Verbond met *Brandenburg* (6 Mei). De keurvorst, meer aan het belang van Europa dan aan eigen veete tegen de loevensteinsche partij gedachtig, verbindt zich binnen twee maanden 20000 man marschvaardig te hebben. — 23 Junij en 25 Julij: verbonden van Oostenrijk met Brandenburg en de Republiek, ter handhaving van den vrede van Munster, met belofte van 24000 man bij den keurvorst te voegen. — Deze trekt (Aug.) naar den Rijn en, hoewel door Oostenrijk weinig of niet ondersteund, noodzaakt Turenne 30000 man tusschen Wezel en Emmerik bijeen te trekken. — Aan den landvoogd der Spaansche Nederlanden, graaf de *Monterey*, had de Republiek groote verplichting, reeds in het begin van Junij kwamen 2000 ruiters Holland te hulp.

De Prins, zoodra mogelijk, naar het leger te Bodegraven. — Lodewijk, toen hij (5 Julij) de benoeming tot stadhouder vernam, verliet Oudewater en Woerden om zich hooger op te verschanen. — „Als met verwonderlijke toverkracht werkte die verheffing. Eendragt verving tweespalt en radeloosheid. De arbeid tot verdediging der steden begonnen, of met verdubbelden ijver voltooid. Amsterdam in geduchten staat van tegenweer gebragt, als een onwinbare reuzenburg in het midden der wateren,” verzekerd ook door 60 vendelen schutterij (10000 man); „bijkans onnemelijk,” schreef Beverningk, „indien zij niet vervalt door wanorde of flauwhartigheid.” De Prins bezigtigt al de verdedigingspunten van *Heusden* tot *Amsterdam*, geeft bevelen, stelt order, bezielt het werk door zijne tegen-

woordigheid" ¹. — 10 Julij. Lodewijk vertrekt van Zeist, laat Luxemburg met genoegzame krijgsmagt om de veroverde plaatsen en vooral Utrecht te bewaren, beproeft van Noord-Brabant zich meester te maken: het beleg van 's-Hertogenbosch, niet ondernomen, slechts eenige dorpen verbrand. De koning keert (26 Julij) naar Frankrijk.

De gevreesde landing der fransch-engelsche vloot (90 oorlogschepen), 21 Julij, toen zij in het gezigt van de Helder was, belet door een hevigen storm uit het Z. Westen, drie dagen zonder ophouden en, met tusschenpozing, bijkans drie weken, te heerlijker uitredding omdat de nederlandsche vloot (door gedwongen afdanking van $\frac{1}{3}$) slechts 47 oorlogsschepen, 12 fregatten en 20 branders telde en, schaars van volk, buskruid en scherp voorzien, naar het oordeel zelfs van de Ruyter, tegen de vijanden niet bestand was ².

De commissie- of kaapvaart, op aanraden van den Prins (24 Julij), opengesteld, sterk gedreven vooral in Zeeland.

410. Door velen werd de opdracht van het stadhouderschap voor ongenoegzaam, voor bedriegelijk gehouden, zoolang de verandering van zaken bij de benoeming van een stadhouder beperkt was. Nevens den Prins waren in het bewind gebleven ook die het meest tegen hem geijverd hadden; die voorstanders geweest waren van een onteerend verdrag; die straks de gelegenheid zouden aangrijpen om den Stadhouder, zoo niet ter zijde te stellen, althans onder hun invloed te brengen; die (sommigen welligt niet ten onregte) verdacht werden van verstandhouding met de Franschen. Zou dan het deerniswaardig vaderland, schijnbaar gered, met den tegen dergelijke slimheid niet opgewassen Oranje-telg verloren moeten gaan door afschuwelijk verraad? Zoo dacht, zoo sprak men; de toorn der teleurgestelde en verbitterde burgers klonk in 's Gravenhage tot razernij. Na den afgrijselijken moord aan de Witt en zijnen broeder gepleegd, werd, in het belang der allereuwe bedreigde Magistraten, aan den Prins magtiging tot het veranderen der regeringen verleend.

„De bewegingen tot *verandering* van regenten in eenige Hollandsche steden, te Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Rotterdam, allen *na* de aanstelling des stadhouders" ³. Deze aanstelling werd, zoo de regenten hun gezag behielden, ongenoegzaam geacht; niet zonder grond. „De subite desastres hadden", schrijft de Witt (4 Aug.) „doen opvatten eene sinistre impressie van de regenten". — Sedert lang was men van het stadhouderloos bewind afkeerig; nu het was gevallen, liet men zich niet paaijen en wilde geen stadhouder door antistadhouderlijken omringd. De regenten voerden nog somwijlen hoogen toon; men bleef met den vijand in heimelijk en partijzuchtig overleg. Luxemburg schreef (27 Julij) aan den oorlogsminister Louvois: „de vrienden van de Witt zijn magtige lieden en achten zich nog niet verslagen: zelfs hebben ze bijkans beloofd dat ze mij den vijand zouden doen slaan, mits er eene overeenkomst met de Witt geregeld en

zelfs zoo die zaak slechts in goeden gang gebragt ware; daar ik hun heb doen begrijpen dat dit hen opbeuren en den Prins ten onder brengen zou".

Pogingen van Willem III om de gemoederen tot bedaren te brengen. — Op verzoek der Staten (8 Julij) *rondgaande brief* aan de Steden; dat hij „geen kennis ter wereld en zelfs geen vermoeden had dat eenige regenten zich zouden hebben schuldig gemaakt aan verraad, verstandhouding met den vijand, of aan iets strijdig met den plicht van een eerlijk en trouw regent" ⁹. Bereidvaardig den regenten te believen, was hij niet gezind hun werktuig ter gewelddadige verdrukking der burgers te zijn. — 11 Julij: op verzoek van Holland om een scherp placaat, op zijn naam, tegen de oproeren, antwoordt hij „dat de *beroerten* haar oorsprong hadden uit burgerhoplieden en voorname burgers, die met geene placaten te dwingen waren" ⁹.

Gruwelijke moord der *de Witten*. — De raadpensionaris (21 Junij) verwond door een jongeling *van de Graaf*, die ter dood gebragt werd; legt (4 Aug.) zijn ambt neder en neemt zitting in den Hoogen Raad. De ruwaard (21 Julij) gevat, *ter zake van beweerde medepligtigheid aan een aanslag tegen het leven van den Prins*, ontkent, ofschoon gepijngd (18 Aug.) eenige stellige kennis aan dergelijken toele; (20 Aug.) vonnis van het Hof (welks personeel grootendeels gekozen was onder het stadhouderloos bewind), dat hem van zijne ambten vervallen verklaart en uitbant; in het oog zijner vijanden, een partijdig en zwak *menagement*. Ten zelfden dage de broeders te 's Hage uit de opengebroken gevangenis gesleept en, met erger dan kannibalen-uitzinnigheid, verscheurd. — De Prins, die van deze onmenschenlijke wandaad nooit dan met afgrijzen sprak, achtte het straffen ondoenlijk: „het stuk was door de voornaamste burgers uitgevoerd, tegen wie men zich niet zonder gevaar van strenge middelen zou bedienen" ⁹. Dit was niet het gevoelen van den Prins alleen; de Gecommitteerde Raden waren van oordeel dat „de weg van strengheid niet was te houden; de regters, zelfs gesterkt met het weinige krijgsvolk in de steden, niet bestand tegen de gewapende burgerij" ⁹. Fagel, door wien het gebeurde een *execrabel feit* genoemd werd, zeide dat er stof genoeg was om scherpe placaten te maken; doch dat de tijden zulks niet gehengden, zullende het Volk hardnekkig worden, zoo men het aldus dacht te verbazen" ⁹. — De tegenwerking van de Witt (reeds verlaten door velen zijner eigen partij en die voor al de jammeren van 1672 verantwoordelijk werd gesteld) zou voor den Prins, welligt ter gezagsversterking nuttig, en althans niet nadeelig geweest zijn.

27 Aug. Resolutie van Holland ter magtiging van den Prins om, waar geen vereeniging van wethouders en burgerij mogelijk was, de Regenten te ontslaan.

411. Hooger gezag te verkrijgen zou den Prins ligt zijn gevallen. Doof voor den onmiskensbaren wensch der op dat tijdstip alvermogene burgerij, maakte hij zelfs van de opgedragen magt spaarzaam gebruik. Niet om de zegepraal zijner aanhangeren, maar om aller samenwerking, om behoud van het Vaderland, om het zegevieren op den uitheemschen vijand, om vergeven en vergeten jegens medeburgers was het hem te doen.

Bijv. te Leiden, op het verzoek der burgers een nieuw ligchaam van *veertigen* zullende vormen, koos de Prins de 25 regenten, uit de vorige *veertigen* op de lijst gebragt, allen weder in³. — „Aldus eenige Heeren licentierende, zonder kreuk van hun eer en trouw; daaronder sommigen, welker dienst de Gemeente niet onaangenaam was, om de anderen te minder *suspect* te houden”²⁸.

8 Nov. Algemeene *Amnestie* door de Staten van Holland, op aanhouden van den Prins⁹. — „t Was openbaar”, schreef hij weinige jaren later, „hoe hij, in 1672, toen de burgerij, misnoegd op die Regenten, ze allen veranderd wilde hebben, zijn best gedaan had om de gerezen onlusten te stillen, zonder zich te willen bedienen van deze gelegenheid om meer gezag te verkrijgen, 't welk hem zeer ligt te doen geweest zou zijn”⁹.

Verscheidene personen werden, op aandrang der burgerij, ontslagen, die de Prins liever behouden, anderen benoemd, die hij liever niet aangesteld had. Hij zelf dacht aan vorige beleediging niet. *Van Beuningen* werd burgemeester van Amsterdam; *Adr. Paats* (1630—1686) uit Rotterdam, bij uitnemendheid anti-stadhoudersgezind, bleef gezant te Madrid; *van Beverningk* werd in de gewigtigste onderhandelingen gebruikt.

412. Dappere oorlogsfeiten getuigden van herlevenden moed. De vijand werd, in het noorden, door de wakkere verdediging van *Groningen* gestuit. De hevige strijd bij *Woerden* deed zien dat soldaten, die vroeger naauwelijks weêrstand hadden geboden, nu reeds, onder het oog van den Prins van Oranje tot krijgshelden waren beziel. De onderneming op *Charleroi*, al mislukte zij, gaf aan krijgskundigen althans, hoogen dunk van den jeugdigen veldheer die, terwijl de Fransen in het land genesteld waren, met welberaden stoutheid, den oorlog op vijandelijken bodem had overgebragt. Door de heroovering van *Koeverden* werd Groningerland veilig; toen bij winterkoû de weg naar 's Hage voor de Fransen gebaad scheen, werd voortrukken door invallend dooiweêr belet.

18 Julij—28 Aug.: roemvolle verdediging van *Groningen*, onder Rabenhaupt, tegen den Bisschop van Munster; dapperheid der burgerij, ook der studenten, en van 2000 man geregelde troepen. Sterke ligging, om de gemeenschap over zee met Holland; de keulsch-munstersche legermagt van 22,000 man versmolt op de helft; in de stad geen 100 gesneuvelden. Bij overgaaf, ware Groningerland vermeesterd, geen stad in Friesland had wederstand kunnen bieden; ook Delfzijl niet, en de Engelschen hadden zich, door de Eems in te loopen, bij de overige vijanden gevoegd⁹. — 24 Aug. *Blokzijl* verjaagt de munstersche bezetting.

10 Oct. *Woerden*, met 1500 man, door den Prins aangetast; Luxemburg komt, met 2500 man en ruitery, te hulp: „gestreden met de uiterste verwoedheid”¹, 91 fransche officieren gesneuveld. De onderneming mislukt; de fransen bespeurden dat zij een geduchten vijand hadden, dien zij moeilijkelijk zouden ten onder brengen.

Dec. De deutsche legers van Brandenburg en Oostenrijk, na heen en weêr

trekken op den regteroever van den Rijn, gingen uit een. De Prins, aan eigen krachten overgelaten, poogt den terugtogt der fransche legers te bewerken, door het bemagtigen van hun voorname deur van gemeenschap met Frankrijk, *Charleroi*. Uitstekend beleid, in de kunstige beweging die het doel verbergt en in de waak-waakzaamheid en het overleg waarmee hij Luxemburg in Utrecht bijkans opgesloten hield¹. Het beleg opgebroken, om de felle koude; het ontzag gerezen voor ongelooflijke stoutheid en zeldzaam veldheerstalent. Het ontwerp om aldus de gemeenschapslijnen van het fransche leger te bedreigen, bewijst dat hij in strategische bekwaamheid zijne eeuw ver vooruit was. Handelingen, zoo als hij in 1672 en 1673 beraamde en uitvoerde, komen bij de oorlogen der zeventiende eeuw zelden of niet voor¹⁰¹.

27 Dec. Luxemburg, door strenge vorst begunstigd, met 10,000 man naar 's Hage om het in brand te zetten. Dooi noodzaakt tot terugkeer; dappere verdediging van *Nieuwkoop*, waarbij de landlieden zich van hun eigenaardig wapentuig, den tot piek herschapen polsstok, bedienen: ¹ *Zwammerdam* en *Bodegraven* in assche gelegd. De vijand ingesloten, zonder het schandelijk verlaten van den *Nieuwerbrug*.

29 Dec. *Koeverden*, „wapenplaats en middelpunt des vijands, model eener volmaakte vesting”¹ bij verrassing in één uur vermeersterd: 600 krijgsgevangenen; de overwinnaars erkennen: „dit is niets-anders als Gods hand!”

Nog in 1672 werd Evertsen door de Staten van Zeeland, tevens met een eskader der amsterdamsche Admiraliteit, naar de West-indiën gezonden; na voordeelen, op *St. Eustatius* en elders, behaald, waagde hij een kans op *Nieuw-Nederland* (§ 303): de overgave van *New-York* geschiedde (9 Aug. 1673) tot onbeschrijflijke vreugde der nederlandsche bewoners, de groote meerderheid nog³⁶.

3 Jan. 1673 — Febr. 1674.

413. Zeer hagchelijk bleef, al mogt ze adem halen, de toestand der Republiek. De Franschen in het land, de Engelschen op de kust. Ook de Munsterschen bestookten de grenzen; hierbij kwam het verlies van *Maastricht*. Maar men bleef onverschrokken; vriend en vijand hadden op nieuw geleerd wat, ter bescherming van haardstede en altaar, een gering volk, wel bestuurd, tegen talrijke legers vermag.

Voorzorgen in Holland. De steden met spoed in beteren staat van verdediging. Volkswapening met groote bereidwilligheid: (15 Mei) oproeping van Willem III aan alle burgers van 18 tot 65 jaren. Amsterdam levert 60,000 weerbare mannen: het doet den voorslag bij de Staten om uit Holland, in 14 dagen, 100,00 man in het veld te brengen: een groot middel in dezen gruwelijken zondvloed der fransche razernij”³. — „Holland, van Amsterdam tot Gorinchem, geleeke een groot meir, waarboven zich hier en daar een hooge dijk verhief”¹. De Staten van Holland bragten, ter geregelde betaling der gewapenden, een fonds van 10 millioen bij een¹.

In *Holland* gedurig kleine gevechten. — Febr.: bij *Linschoten* 500 Franschen

op de vlugt gejaagd; door 400 man uit Oudewater, op schaatsen derwaarts gesneld.

13—30 Junij. Beleg van *Maastricht*; na dappere verdediging overgegeven bij eervol verdrag. „De verslagenheid eenige dagen zoo groot, als of het gansche Land verloren was” ³⁴.

414. De verdiensten der zeemagt zijn in 1673 onwaardeerbaar geweest. Driemaal, onder aanvoering van *de Ruyter* met de vloten van Engeland en Frankrijk in strijd, heeft zij telken male aan den overmagtigen vijand het land belet; de Engelschen genoodzaakt tot herstel van schade naar Engeland te wijken; hen, totdat ze door storm en onweder teruggedreven werd, nagejaagd en opgezocht; zee gehouden, zoolang er iets bleef te verrigten, en aldus gewigtige voordeelen behaald en onvergankelijken roem.

1673. 7 Junij. Slag bij *Schooneveld* tegen de fransch-engelsche vloot onder *d'Estrées* en Prins *Robert*: 105 zeilen tegen 150. De zeelieden noemden onze vloot het *klein hoopken*; de Ruyter had, zeide hij, goed vertrouwen, niet op zijn magt die klein was, maar op Gods almagtigen arm. Voordeel dezerzijds, na bloedigen strijd: „de vijand”, schreef de luitenant-admiraal van Nes, „zoo getraceerd dat geen nood hadde daarvan liedekens te gaan zingen”; de fransche vlootvoogd betuigde zijn leven te willen geven voor den roem door de Ruyter behaald. — 14 Junij: tweede zeeslag, overmagt van den vijand, die echter wijkt, de Theems (15 Junij) inzeilt, en zich eerst na zes weken vertoont. — 2 en 3 Aug. de vereenigde vijandelijke scheepsmagt voor *Scheveningen*; waarschijnlijk om, met 4000 man geoefende troepen, 's Gravenhage te verrassen. De kustverdediging in allerijl geregeld; met geschut en ruitery, en oproeping der huislieden uit de naburige dorpen; de Prins, uit het leger toegesneld, reist de kust langs om overal orde te stellen. — 21 Aug. slag van *Kijkduin*; de vijand heeft 2000 dooden en gekwetsten; de zeegaten open en vrij. — 12 Sept. de vloot naar de engelsche kust; door stormwinden tegengehouden. — Aanzienlijke voordeelen der commissie-vaarders, inzonderheid der zeeuwsche kapers of avonturiers; van 31 Maart tot 14 April in de spaansche havens 115 prijzen opgebragt, en, van 1672 tot Febr. 1674, 2863 vijandelijke schepen (2703 engelsche) veroverd ².

415. Het vermeesteren van *Naarden* en het onheil dat de Munsterschen voor *Koevorden* trof, maar vooral de deelneming in het lot der Republiek, door meer dan ééne Mogendheid geopenbaard, deden wel dra gunstige vooruitzigten ontstaan. Oostenrijk en Spanje vereenigden zich ter bescherming van het Gemeenebest. Op de overgaaf van Bonn volgde de ontruiming van Utrecht, en Karel II werd door Parlement en Natie gedrongen om te *Westminster* een einde te maken aan den schandelijken krijg.

6—12 Sept. *Naarden* door den Prins bemagtigd; aldus aan den vijand de laatste hoop benomen om in Holland te dringen.

Koeverden op nieuw belegerd (15 Mei): de Munsterschen, om door opstuwing van water tot overgave te dwingen, leggen een zwaren dijk, versterkt met schansen en redoutes en 60 stukken geschut; de Bisschop was, met 400 schuiten en 3000 man, gereed een algemeenen aanval te beproeven, toen (1 Oct.) een storm den dijk scheurde en 1400 soldaten of arbeidslieden verzwolg.

20 Mei. Defensief verbond met *Denemarken*. — *Brandenburg* genoodzaakt (16 Junij) met Frankrijk vrede te sluiten. — 30 Aug. nader verbond der Republiek met *Spanje* en den *Keizer*. Zoo werd het sedert den westfaalschen vrede verbroken bondgenootschap der twee lijnen van het Huis van Oostenrijk nu, ten gunste van dat Huis afgevallen Republiek, hersteld. Minder nog op de *Triple Alliantie* (§ 367), kort van duur en die slechts het algemeene denkbeeld bevatte, berust de weêrstand dien Frankrijk ondervond en de latere gestalte der europeesche politiek⁹³. — Oct. oorlogsverklaring van *Spanje* aan Frankrijk. — 5—12 Nov. de Prins aan het hoofd der keizerlijke, spaansche en nederlandsche troepen, vermeestert *Bonn* en dwingt daardoor de fransche legerhoofden Holland te ontruimen, om niet afgesneden te worden van Frankrijk.

Nov. *Utrecht* ontruimd. — „Het verblijf der Franschen in de Vereenigde-Nederlanden door roofzucht gekenmerkt; hun aftogt vergezeld van geldafpersingen, door bedreiging van brandstichting en plundering en door het wegvoeren der aanzienlijken als gijzelaars”¹. Volgens de Staten van Holland, hebben de vijanden in Holland en West-Friesland brandschattingen aangerigt, en door vermoorden en verbranden van stokoude luiden, onnoozele kinderen en zuigelingen, en het bedrijven van allerhande ongehoorde en onmenselijke actiën en wreedheden, zich op zoo barbaarsche wijs gedragen dat daarvan onder de beschaafde Heidenen, ja onder Tartaren zelfs, bijna geen exempelen gevonden worden.” In de briefwisseling van Luxemburg met den minister van oorlog Louvois, maken zij van deze gruwelen, onverschillig en dikwerf schertsende, gewag. Bij het verbranden van een dorp: „de huizen zijn in dit land zeer ontvlambaar; alles is verbrand wat er in was; paarden, koeijen, en, naar men zegt, vrij wat boeren, vrouwen en kleine kinderen.” Elders, „geen koortsaanval is zoo geregeld als onze gewoonte om, van de twee dagen een, te verbranden die dwaas genoeg zijn er ons toe te dwingen.” — „Zoo even komt de vijand ons terugvragen een kolonel bij hen in groote achting; ik houd het er voor dat hij in asch verteerd is, gelijk verscheidene officieren die gesneuveld zijn te Swammerdam, waar ik er nog al aardige hoopen van heb gezien en die verteerd zijn door de vlammen, gelijk ook vele lieden die in de huizen verborgen waren.” — Louvois schreef aan Condé: „alle Hollanders in Swammerdam heeft men geroosterd; niet één heeft men uit de huizen laten gaan.”

Ongehoorde kwelling en geldafpersing. Op een uitvoerig berigt van den franschen intendant te Utrecht, die met welbehagen een tafereel zijner onbarmhartigheden ophangt, antwoordt Louvois: „Ik bid u, houd niet op boosaardig te zijn en deze zaken met de uiterste veerkracht te drijven.” Na de beschrijving van den rampzaligen toestand der bevolking, schrijft Luxemburg: „waarlijk ik dacht er aan u dit niet te schrijven, omdat ik u zoo medelijdend ken, ten einde u geen leed te doen; maar ik heb niet kunnen nalaten u de dingen te melden gelijk ze zijn;” in denzelfden toon is het antwoord: „ja, ik neem het u zeer euvel af mij van alle de ellenden van Holland zoo te hebben onderrigt; ik ben er in den hoogsten graad gevoelig aan; en had ik hier casuïsten bij de hand, ik zou ze raadplegen of ik,

gewetenshalve, kan blijven in eene betrekking die geen ander doel heeft, dan mijn naaste tot wanhoop te brengen. Gelukkig voor mij, is er geen in het leger; niet één."

Lodewijk deed te Parijs een ereboog oprigten die de verovering van Holland, door trotsche zinnebeelden en opschriften, vereeuwigen zou (*la porte St. Denis*); ziet! Holland was ontruimd, eer de boog afgewerkt was.

1674. 14 Febr. — Karel II tot vrede geneigd, vooral uit vrees voor het klimmend misnoegen der bevolking, (ook om de werkeloosheid der fransche vloot in 1673.) — Voorwaarden: de plaatsen in den oorlog veroverd teruggeven, het regt der opperheerschappij in de voornaamste zeeën van Europa (*brittannische zeeën* genoemd), na drie bloedige oorlogen, aan Engeland toegekend. — De algemeene onderhandeling te *Keulen*, in Junij 1673 begonnen, waarbij Frankrijk nog Maas-tricht, 's Hertogenbosch en Breda geëischt had (Maart 1674), afgebroken.

B. 1674—1678.

416. Aldus was, door de onvertsaagheid en het beleid van Willem III, de verraderlijke aanval afgewend. De Vereenigde-Nederlanden waren het steunpunt om hetwelk zich eene alliantie gevormd had. Frankrijk, zonder bondgenooten, werd door een magtig bondgenootschap bedreigd. De Republiek, bevrijd en zegevierend, in ruim genot der inkomsten uit heropende hulpbronnen, had roemvol aandeel in den verderen oorlog. Het was en bleef een haghelijke strijd. Bij toeneming ondervond men dat Frankrijk, ook alleen, op half-Europa de overhand behield.

§ 415. — Buitengewone inspanningen van Lodewijk; in 1674 het geheele bedrag zijner strijdkrachten wel 300,000 man. De oorlog populair; al wat eenigen invloed uitoefende, naijverig op Frankrijks wapenroem en koningsgezind tot in het gebeente. Daarentegen de magt van Duitschland, door gebrek aan eenheid, buiten alle verhouding tot hulpmiddelen en uitgestrektheid; de krijgsmagt van den keizer en de duitsche vorsten nooit meer dan 80,000. — Spanje zoo zwak, zoo onbeduidend, dat het ter naauwernood woog in de schaal van het evenwigt van Europa.¹⁰¹ De landmagt der Republiek, die bovendien een gedeelte van het duitsche oorlogsvolk betaalde, ongeveer 100,000 man.

Frankrijk ontleende groote hulpmiddelen aan zijne centrale stelling (§ 296) en aan de eenheid in staats- en krijgshandelingen, sterk afstekende bij de steeds verdeelde en uiteenlopende inzigten der bondgenooten, zoodat deze niet de sterkste partij waren en dat Frankrijks magt minstens de hunne wel opwoog.

416a. Verdubbelde inspanning werd vereischt ter zee en te land. Door nederlandsche vloten werden Spanje, Brandenburg, Denemarken in de oost- en middellandsche zeeën ondersteund en Frankrijk, zoowel op zijn eigen kusten als tot in de west-indische bezittingen, bestookt.

1674. 22 April: vrede met *Munster*: 11 Mei, met *Keulen*; teruggave van alles. — 20 Junij: verbond met den Keizer, *Spanje*, en den hertog van *Brunswijk-Lunenburger*; waarbij ook nu weder (1 Julij) *Brandenburg*, voorts (10 Julij) *Denemarken*, zich voegt.

1674. April en Mei. *Gelderland* en *Overijssel* ontruimd.

1674. — 24 Mei—30 Sept. Tocht van de Ruyter tegen de fransche bezittingen in de West: 20 Julij: aanval op *Martinique* mislukt, niet door gebrek aan voorzorgen of moed². — 18 Junij—3 Dec. Tromp naar de westkust van Frankrijk: (23 Junij) landing op *Belle-Isle*: (4 Julij) aanslag op *Noirmoutiers* en bemagtiging van het kasteel. Drie weken hield men er stand; de Oranjevlag verspreidde schrik langs de kusten, van *Brest* tot *Bayonne*, 8 maanden nadat der Franschen hoofdkwartier te Utrecht was geweest. Verdere tocht naar de middellandsche zee; het plan om *Toulon* aan te grijpen, verijdeld, vermits de spaansche schepen, tot demping van een opstand, naar Sicilie waren gezeild.

1675. Krijg in het Noorden. Zweden, bondgenoot van Frankrijk, valt in Brandenburg; gewigtige overwinning van den dapperen en schranderen keurvorst te *Fehrbellin* (28 Junij); in Holland dankdag. Eskader onder Binckes naar de Oostzee; geen krigsverrigtingen van belang.

1675. 29 Julij. De Ruyter naar de middellandsche zee (met 18 schepen, 1000 stukken, 4916 koppen). 26 Sept. te *Cadix*. — 1676. 8 Jan.: slag bij *Stromboli* tegen de sterkere fransche vloot onder *du Quesne*; van de beloofde 24 spaansche schepen was er één gekomen: de Ruyter schreef geen scherper schutgevaarte bijgevoond te hebben; de overwinning onzeker. 22 April: slag bij *Messina*, de zege dezerzijds, ondanks de overmagt; de Ruyter wordt gewond en sterft (29 April). — 2 Junij, noodlottig gevecht bij *Palermo*. — 1677. Febr.: de vloot terug. 1678. 10 Febr.: vloot onder Evertsen naar *Cadix*; door de besluiteloosheid van Spanje, zonder vrucht.

1676. Tromp, als admiraal-generaal en rijksraad van Denemarken, over de vereenigde deensch-nederlandsche vloot. 4 Junij: gevecht onder *Almonde* tegen de Zweden; 26 tegen 35 schepen, de zege onbeslist. 11 Junij: luisterrijke overwinning onder Tromp; de vijandelijke vloot buiten staat zee te houden. Landing der Deenen op Oeland door Tromp ondersteund. — 1677. Smaldeel naar Denemarken, onder W. Bastiaensze Schepers. — 1678. 1 Aug. Tromp naar Pommeren; over de schepen van Brandenburg gesteld, verovert *Rugen*, waarvan het behoud der belangrijke stad *Straalsund* afhankelijk was.

Hernieuwing van de kaperijen der *Duinkerkers* (§ 274, 284, 286, 361); die nu de nederlandsche handel en zeevaart herleefden, met ligte en snelzeilende fregatten en jagten langs de kusten zwierven, de zeegaten bijkans bezet hielden, somwijlen de schepen er uit haalden, in kleine smaldeelen gevormd ook de oorlogsschepen aantastten en het ontwerp smeadden om Brielle en Hellevoetsluis te verrassen, of althans de aldaar liggende vaartuigen te vernielen². De beroemde *Jean Bart* overtoert reeds in 1674 tien nederlandsche koopvaarders en visschers. — In 1677 eskader van 15 fregatten tegen de *Duinkerkers*; ook de zeeuwsche commissievaarders hebben gewigtig deel aan den strijd; één hunner nam in 1676 dertien fransche koopvaardij-schepen. — Zeer aanmerkelijk waren de uitrustingen der Admiraliteit van Amsterdam, boven de andere Collegiën bevoorregt, omdat zij a. de toegezegde gelden van Holland ontving, in de uitbetaling naauwgezetter dan

de overige gewesten; *b.* ruime inkomsten had; in 1674 reeds *f* 7,869,680, behalve *f* 700,000 die zij nog te vorderen had meerendeels opbrengst van handel en zeevaart ².

417. Vooral naar België was het oorlogstooneel overgebracht. De Prins van Oranje, die aldaar het opperbevel der bondgenooten had, werd spoedig op één lijn met de vermaardste veldheeren gesteld. Doch geen moed of kriegsbeleid was genoegzaam, waar, door de jaloezij en bekrompenheid van legerhoofden en vorsten, telkens het schranderst ontwerp te niet ging, het behaalde voordeel zonder gevolg bleef, de meest heilrijke poging onuitvoerlijk gemaakt, en het behoud der krijgsmagt, bij gebrek aan voorzorg of aan ondersteuning, in de waagschaal gesteld werd. In vier veldtogten drong Lodewijk telkens verder in de Spaansche Nederlanden door. Aan de Bondgenooten was het te wijten dat hij zooveel heeft bemagtigd, aan Willem III was het te danken dat hij niet geheel België heeft overheerd.

Verdediging overal elders, maar *verovering* in België, was der Franschen ontwerp. — De Bondgenooten slap; vooral Spanje, dat zich, in de Nederlanden, op het eigenbelang van Engeland en de Republiek verlaat, en, door on vervulde beloften en onjuiste opgaven, den Prins telkens te leurstelt en bedriegt ³¹. — De Keizer besluiteloos; doellooze bewegingen aan den Rijn. — „De onafhankelijkheid welke de bevelhebbers der Bondgenooten zich aanmatigden, nadeelig. De vijand betrok de winterkwartieren in de nabijheid der spaansch-nederlandsche vestingen; de Prins moest, bij elken veldtogt, eerst door een land trekken waar voor het onderhoud van zijn leger niet gezorgd was. Wanneer hij aankwam, waren de vestingen, even slecht verdedigd als slecht voorzien, reeds in 's vijands handen gevallen” ¹.

1674. Terwijl de Bondgenooten op de herovering van Lotharingen bedacht waren, maakten de Franschen zich meester van Franche-Comté. Van dien kant veilig, keerden zij zich tegen den aanval uit het Noorden. — 11 Aug. Slag bij *Senef* (voor Willem III wat Nieuwpoort voor Maurits geweest is), Oranje met ongeveer 60 tegen Condé met 45 à 50 duizend man; van 's ochtends vroeg tot een uur voor middernacht; van wederzijde verlies van 6 of 7000 man; bij de Franschen duizend gesneuvelde officieren; de beste infanterie en een goed deel der ruiters buiten gevecht ¹. — De overwinning twijfelachtig; geen voet gronds gewonnen; maar de schande uitgewischt die sedert 1672 op het nederlandsche voetvolk rustte ¹; het had het voornaamste deel aan den strijd en het grootste verlies. — Het leger in slagorde tegen Condé, die Oudenaarden wilde ontzetten, toen *de Souches*, bevelhebber der keizerlijke troepen, liet weten dat de plaats hem niet geschikt voorkwam, en aftrok. Deze generaal, schreef de Prins aan de Staten-Generaal, „had telkens obstakelen aan de beste resolutiën toegebracht” ⁹. Het gevaar van een inval in Frankrijk bleef dreigend; oproeping in de noordelijke provinciën van de zoogenaamde *ban* en *arrière-ban*. — 9 Oct.: de Prins voor

Grave, sedert 15 Julij door Rabenhaupt belegerd; zes en zeven aanvallen in één nacht; vreeselijke slagting; na heldhaftige verdediging, overgave (28 Oct.)

1675. *Dinant*, *Huy* en *Limburg* voor Spanje verloren; de Prins verovert *Binch* (31 Aug.)

1676. *Condé* veroverd, eer de Prins te velde kon zijn; *Bouchain* kon hij niet ontzetten, om de geringheid zijner krijgsmagt.¹ — 9 Julij: hij belegert *Maastricht*; toen al de buitenwerken stormenderhand waren vermeesterd, moest hij, op het aanrukken der Franschen, het beleg opbreken (27 Aug.); de spaansche troepen hadden hem verlaten om *Aire* te ontzetten en de duitsche hulpbenden bleven achter.

1677. Vroege inval der Franschen; overgave van *Valenciennes* (17 Maart) en *Kamerijk* (16 April). — 3 Apr. *St. Omer* belegerd. De Prins rukt aan tot ontzet. — 11 Apr. slag van *Mont-Cassel* tegen den hertog van Orleans, die den vorigen nacht 15000 man versterking ontving. Nederlaag; bij de Franschen 2000 gesneuvelden, dezerzijds 3000; meesterlijke aftogt; doch (20 Apr.) overgave van *St. Omer*. — Na zes weken de Prins weder gereed; beleg van *Charleroi*, bij het aannaderen van Luxemburg, opgebroken. — Van de grensvestingen had Spanje nog alleen *Namen* en *Mons*.

1678. *Gent* (12 Maart) en *Yperen* (25 Maart) onverhoeds door Lodewijk bemagtigd. Wat zou het zijn, zoo hij meester van *Antwerpen* wierd!

418. De meeste tegenwerking ondervond de Prins in de Republiek. Wel is waar, na zoo vele verdiensten, was hem erkentelijkheid betoond. Het stadhoudelijk gezag werd door erfelijkheid bevestigd; in Utrecht, Overijssel en Gelderland verkreeg hij, door nieuwe regeringsreglementen, veelvermogens invloed; zoo hij gewild had, hij zou hertog van Gelderland zijn geweest. Maar dankbaarheid openbaarde zich niet in de handelwijs der hollandsche Aristocratie; zij wenschte, nu het vaderland gered was, de verloren magt te herwinnen; naauwelijks had de stadhouder den vijand over de grenzen doen wijken, of de wederstreving begon.

1674. 2 Febr. Het stadhouderschap erfelijk verklaard in Holland; weldra ook in Utrecht, Gelderland en Overijssel; insgelijks het kapitein- en admiraal-generaalschap der Unie. — Holland neemt f 2,000,000 over, door Amsterdam aan Willem II geleend; Zeeland vereert den Prins f 300,000 rentebrieven; de oost-indische Maatschappij geeft hem en zijne nakomelingen $\frac{1}{33}$ van haar uitdeelingen.

Regerings-Reglementen: (1674. 26 April) te Utrecht en (1675. 20 Febr.) in Gelderland, aanstelling van burgemeesters, schepenen en vroedschappen door den stadhouder, zonder voordragt. 1675. 2 Mei: in Overijssel; keuze der wethouderschap door de gemeentslieden, onder goedkeuring van den stadhouder.

1675. 29 Jan. Opdragt van het *hertogdom* Gelder en *graafschap* Zutphen; door den landdag, bij eenparig besluit. Een aanbod, dat de Prins, na raadpleging met de gewesten, heuschelijk afwees.

419. De Staatsgezinden hielden Willem III, voorstander van de regten der Unie en der burgerijen, verdacht naar hooger gezag te dingen en den krijg, uit eerezucht, te rekken. Vrede was, ter herwinning van haar overmagt, onmisbaar. Er zou geen behoefte aan veldheers-talenten meer zijn, onder Frankrijks herlevenden invloed en vriendschappelijke bescherming. De traagheid van Oostenrijk en Spanje gaf ook reden tot billijk beklag. Met karigheid en onwil werden de gelden verleend, tot krachtige voortzetting der operatiën vereischt. Waartoe nog langer, en nu het Gemeenebest bijna uitgeput was, schatten en leven, ten behoeve enkel van flauwhartige bondgenooten en met gevaar der binnenlandsche vrijheid, verspild!

1674. *Gelderland, Utrecht en Overijssel*, na der Franschen vertrek, in de Unie weder opgenomen, met gelijke regten en naar ouden rang. Holland zou ze niet ongaarne als geconquesteerd hebben beschouwd (§ 328). De Prins verklaarde dat a. de Gewesten buiten het Verbond te houden tegen regt en reden zou zijn: „in Holland waren ook wel steden die zich, op de aankomst van den vijand, niet ten beste verdedigd zouden hebben:” b. aan het Sticht geen land kon afgenomen worden: „het belang van Holland gaf geen regt; God zou, wegens zulke onregtvaardigheden, het land ligtelijk straffen.”

Weinig geneigdheid bij de Staten, ook in Holland, tot behoorlijk voortzetten van den krijg. — Alle de gewesten, behalve Holland, tegen het zenden van een smaldeel naar de Oostzee (1675).² — Tegenkanting vooral der land-provinciën, toen Spanje (1675) hulp ter onderwerping van Sicilië gevraagd had. Dien ten gevolge de magt te klein: „ik heb mijn leven veil voor den Staat,” zeide de Ruyter, „maar 't is mij leed dat de Heeren de vlag van den Staat zoo veil hebben en wagen.”² Karigheid ook in de uitrustingen te land.

Mistrouwen tegen den Prins, in Holland bij de opdracht van het hertogdom van Gelderland openbaar; vooral in Zeeland, waar men in de nadeelen der eenhoofdige Regering uitweidde en den Prins raadde, als Gideon, de aanbieding af te slaan. — De Prins antwoordde dat hij „met groote smert had vernomen dat men ongunstige gedachten van hem had: waardoor ook in de Gemeente een argwaan verwekt was, als of hij op 't verkrijgen van de opperste magt over de Landen toegelegd had. Zou hij de Souvereiniteit nu zoeken, daar hij ze afgeslagen had toen ze hem aangeboden werd, en geen meerder gezag begeerd, toen hij het ligtelijk verkrijgen kon? . . . Uit zulk een argwaan kon wel eens bewaarheid worden wat Gods woord van het Huis Gideons getuigde, dat de kinderen Israëls niet dachten aan den Heer hunnen God, die hen gered had van de hand aller hunner vijanden van rondsomme, en dat zij geene weldadigheid deden bij den Huize Gideons, naar al het goed dat hij Israël gedaan had.”

1677: kerkelijke onlusten te *Middelburg*, waar de regering een predikant, welks beroep door de klassis niet goedgekeurd was, bevestigen wil. — Nov.: de Prins stelt orde op de zaak, en maakt merkelijke verandering in de wethouderschap.⁹

420. De Prins wenschte ook vrede; nu te meer omdat hij dien, we-

gens den ongunstigen loop der krijgsverrigtingen en het ontmoedigend gedrag der Bondgenooten, voor noodzakelijk hield. Geen afzonderlijk verdrag evenwel, waardoor men, om eigen voordeel en met schennis der Verbonden, de Mogendheden die om het Gemeenebest den oorlog hadden aanvaard, tot voorwaarden zou dwingen, door welke Europa, verdeeld en ontwapend, aan nieuwe ongeregtigheden ten prooi werd.

Ook Fagel verzette zich, met verontwaardiging, tegen een afzonderlijk verdrag. In 1677 evenwel zeide hij: „s Prinsen vrienden konden niet lijden dat hij te velde trok, alleen om, door de misslagen der Spaanschen, misschien wel alle de Spaansche Nederlanden te zien verliezen. — De Prins zou gedwongen kunnen worden door het slecht beleid der Bondgenooten, door den ongunstigen uitslag van den veldtogt, en vooral door binnenlandsche beroerten, waartoe men, in Amsterdam, reeds neiging bespeurd had.” — Willem III zeide ook toen „dat een afzonderlijke vrede niet gesloten zou worden, zoo lang hij leefde en het kon beletten; hij wist dat het, na zijn dood, terstond plaats hebben zou.”²⁵

421. Engeland behoefde slechts een billijken algemeenen vrede ernstig te willen, om dien te bewerken. Maar Karel II, aan het lot der Spaansche Nederlanden welligt niet geheel onverschillig, was te zeer, door geldverspilling en baatzucht, in afhankelijkheid van Lodewijk gebragt, om eene staatkunde overeenkomstig met de belangen van Engeland en van Europa te kunnen volgen. Gestadige aandrang en opwekking van den Prins bleef, ook na het huwelijk van dezen met eene engelsche vorstin, zonder wezenlijke vrucht. Voorwaarden, ondragelijk in zijne schatting, kwamen den koning aannemelijk voor; de wensch der staatsgezinden werd door deze weifelende houding zeer ondersteund. Evenwel, ook ter elfder ure, kon misschien de stem der Natie, zelfs voor den verachtelijken Karel hoorbaar geworden, worden verhoord.

„De koning had sedert twee jaren den vrede in zijne hand. Frankrijk was in geen staat om in oorlog te blijven, als Groot-Brittannie zich bij de Bondgenooten wilde voegen.”²⁶ Hij liet den Prins weten dat hij kans zag Frankrijk te brengen tot afstand van Ath, Charleroi, Oudenaarden, Condé en Bouchain, tegen Kamerijk, Aire en St. Omer. De Prins verbleekte, toen hij *Kamerijk* hoorde noemen, en riep uit dat men de Spaansche Nederlanden liever door de wapenen moest verloren zien gaan dan door zulk een verdrag.²⁵

Nov. Huwelijk van den Prins (§ 381); voor velen, ten onregte, bewijs of voor- teeken van meer vredelievende gezindheid. Veeleer was de invloed zijner krachtige staatkunde onmiskenbaar; nadat hij Engeland verliet, scheen de koning, nog onder den indruk van zijn bezoek, bij het fransche Hof op betere voorwaarden te willen dringen. Bij de engelsche natie week van lieverlede handelsnaijver voor godsdienstig medegevoel.

422. Verdeeldheid onder de vijanden te brengen kon aan Lodewijk niet moeilijk vallen. Door één der Bondgenooten te believen, zou hij meester worden van allen; aan de Republiek werd weldra niets geweigerd. — Teruggaaf der plaatsen die Frankrijk had bemagtigd, vrije handel, verademing, rust, en — vriendschap, waar het noodig mogt zijn, ook tegen Oranje; wat zou de staatsgezinde partij meer gevorderd, wat begeerlijker hebben geacht! — De afzonderlijke vrede kwam te *Nijmegen*, op listige wijze, tot stand; noch de veldslag bij *St. Denis*, noch de hevige klagt der bondgenooten belette dat het verdrag door de Staten goedgekeurd en bekrachtigd, en straks door andere voor Frankrijk zeer gunstige tractaten gevolgd werd.

Lodewijk drong steeds op afzonderlijk verdrag; onder velerlei belofte: „zelfs wilde hij na 't sluiten van den vrede en het herstel der oude vriendschap, maatregelen nevens de Staten beramen, waardoor hunne vrijheid (§ 325) voor altoos zou kunnen in zekerheid gebragt worden.”⁹.

Junij 1678: wapenstilstand van zes weken met de Republiek; men zou afzonderlijken vrede sluiten, zoo de Bondgenooten niet tot aanneming van de voorwaarden waaromtrent men overeengekomen was, wierden overgehaald. Deze verklaring stond met vrede gelijk. Doch onverwachte kennisgeving der Franschen dat zij de veroverde steden niet ontruimen, eer Zweden voldoening heeft; verontwaardiging zelfs aan het engelsche Hof en (26 Julij) verbond met de Republiek tot gezamenlijken krijg, zoo Frankrijk niet vóór 11 Aug. zich tot onmiddellijke teruggave verbindt. Nu werd Frankrijk behoedzaam. 10 Aug.: de fransche gezanten bereid den vrede op den verlangden voet te teekenen, mits denzelfden dag. Vrede van *Nijmegen* tusschen Frankrijk en de Republiek; belangrijke aanwinsten van Frankrijk in de Spaansche Nederlanden. Aan de Republiek teruggave, zelfs van Maastricht.

14 Aug. Overwinning van den Prins op Luxemburg, bij *St. Denis*, 1½ uur van Mons. De hoofdstellingen des vijands vermeesterd; verschansingen overweldigd die, zoo als Luxemburg vooraf schreef, „niet kunnen worden geforceerd, al had de Prins 40000 en ik 10000 man.” De weg open om, zoo Engeland tot medewerking besloot, in Frankrijk te dringen, toen Willem III de officiële tijding van den vrede ontving. — Was hij daarmede reeds vóór den veldslag bekend? Alleen een *officiël* bericht mogt hem, als veldheer, tot rigtsnoer verstrekken: het staken der vijandelikheden kon bepaald zijn na het uitwisselen der ratificatiën; vooral om het mistrouwen op de Franschen, voor wie een voorloopig sluiten welligt slechts middel was om de krijgsoperatiën te stremmen: de Prins, aan het hoofd van Bondgenooten, had verplichtingen jegens allen; berispelijk, zoo hij de gunstige gelegenheid tot aanval ongebruikt gelaten had.¹ Maar hij had *geenerlei* berigt; den 15en schreef hij aan Fagel: „ik kan voor God verklaren dat ik niet geweten heb als dezen middag, dat de vrede gesloten was.”⁹ Luxemburg wist het, en wilde zelfs na den slag, een wapenstilstand van slechts 48 uren omdat hij den oorlog niet voor geëindigd houden mogt, zoo lang hij geen berigt had van zijn Hof.¹

Misnoegen tegen Beverningk.⁹ In 's Hage was men zoo vertoornd dat sommigen

den voorslag deden niet slechts om de bekrachtiging van den vrede te weigeren, maar om hem in regten te betrekken ²⁵. Dit baatte evenmin, als de oorlogzuchtige houding, na den vrede, van Karel II.

Verontwaardiging der Bondgenooten. De keurvorst schreef aan de Staten-generaal: „wie had zich kunnen voorstellen dat de Republiek, tegen uitdrukkelijke bepaling der tractaten, haar Bondgenooten zou verlaten, die alleen voor haar behoud de wapens hadden opgevat! Het gevaar kan wederkeeren; wie zal, na dergelijke ervaring, bijstand willen verleenen?” — Het hulpbetoon, hoe loffelijk ook, was niet geheel belangeloos geweest; sommigen der Bondgenooten, de Keizer en Spanje althans, hadden, door vadzigheid en verzuim, tot de droevige uitkomst medegewerkt.

17 Sept. Vrede met Spanje. Frankrijk behoudt *Franche-Comté*, twaalf vestingen in de Nederlanden, daaronder *Valenciennes*, *Bouchain*, *Condé*, *Kamerijk*, *Aire*, *St. Omer*, *Yperen*.

5 Febr. 1679. Vrede met den Keizer en het Rijk. — Frankrijk behoudt *Freyburg* en *Nancy*.

423. Lodewijk had, door geweld en slimheid, zijn oogmerk bereikt. Frankrijks grondgebied was aanmerkelijk vergroot; een vrije toegang geopend om op nieuw in de Spaansche Nederlanden te vallen; het Bondgenootschap ontbonden, enkel door eendragtige samenwerking tegen Frankrijk bestand; het evenwigt in Europa verbroken, de meest schaamteloze inbreuk op het regt der Volken door voordeelige uitkomsten bekroond. De tijd zou spoedig leeren of de Prins tegen dergelijk verdrag uit eigenbelang had geijverd; of de heerschzucht, al dan niet, zoolang er iets te overheerschen blijft, onverzadelijk is; en of de vrede, waarbij de Republiek, in land of steden, geenerlei schade geleden had, onschadelijk was.

Aanwinsten voor Frankrijk uit een krijgs- en staatkundig oogpunt onwaardeerbaar. Hierin echter lag niet het grootste gevaar. Dit ontstond uit de wijs waarop de vrede tot stand kwam. Frankrijk had den kamp tegen half-Europa, niet slechts met voordeel gevoerd, maar verdeeldheid in het bondgenootschap gebragt, en wanneer is de magtige magtiger dan in zoodanig oogenblik? Had de Prins van Oranje ongelijk, toen hij al het mogelijke deed om den afzonderlijken vrede te beletten? was het zijn belang of het belang van Europa? ⁶⁵ Zegevierend bemiddelbaar van het voor hem sidderend Europa, bereikte Lodewijk te Nijmegen het top-punt zijner grootheid; ²⁵ maar in een dergelijken vrede, waardoor zijn eergierigheid gevoed werd, lag de kiem van onvermijdelijken krijg.

c. 1678—1688.

424. Alleen door eene onwrikbaarheid, als die van Willem III, kon men, na den vrede van Nijmegen, voor volslagen moedeloosheid

worden behoed. Lodewijk ging, in overmagt en overmoed, te werk als of er, buiten eigen willekeur, geen regt was. De voormalige Bondgenooten waren tot krachtdadigen wederstand, óf, zoo als Oostenrijk, om de vijandschap der Turken, onvermogen; óf, gelijk Brandenburg, om den wrok tegen het Gemeenebest, ongezind. In de Republiek werd elke poging van den Prins gedwarsboomd door den magtigen invloed eener partij met den franschen gezant bevriend.

Door de tractaten van de Pyreneën, en nu vooral ook van Nijmegen, was telkens de magt van Frankrijk geklommen. Ook in het zeewezen; in 1681 96 lineschepen, 42 fregatten, en 36 branders. De grenzen door uitnemend ingerigte vestingen versterkt. — Frankrijk had 20000 Zwitsers in dienst; vermogt veel in Italië en Spanje; was in vriendschap met duitsche vorsten; had invloed in Zweden en Polen, ook — en aldus kon het Oostenrijk bedwingen — te Konstantinopel en in Hongarije: de koning van Engeland was bijna vasal van Lodewijk, van wien ook meer dan één republikeinschgezind parlamentslid bezoldiging kreeg.

Ontmoediging en verdeeldheid der Bondgenooten. *Spanje* uitgeput; het *Rijk* niet eensgezind; de *Keizer* voor zijne oostenrijksche Staten, om het misnoegen der Hongaren en het voortdringen der Turken, beducht. De keurvorst van *Brandenburg*, die vroeger in de Vereenigde Nederlanden een burgt van het protestantisme en een bolwerk tegen Frankrijk had gewaardeerd, dacht er aan, zelfs gewapenderhand, van de Republiek schadeloosstelling te bedingen, en was, nu er op alliantien tegen de Franschen niet te rekenen viel, in een voorstander van vrede verkeerd.

D' Avaux, Gezant van Frankrijk te 's Hage, bedient zich van geld, vrees, beloften; vooral van het mistrouwen tegen den Prins van Oranje. Veelvuldige en vertrouwelijke bijeenkomsten met de leden der Staten van Holland; inzonderheid met de regenten van Amsterdam. Overleg tot hoever Lodewijk kan gaan, zonder, door den schrik zijner wapenen, de Republiek tot oorlogsverklaring en onder den invloed van Oranje te brengen. Ook het allergeheimste werd hem bijkans onmiddelijk medegedeeld. — Zelfs waren er voorstanders van het stadhouderloos bewind die, door d' Avaux, den koning aanspoorden om, ter omkeering van den regeringsvorm, *de expeditie van 1672 te vernieuwen*; in zes weken zou de Republiek Frankrijks bondgenootte zijn. — Meestal werd Amsterdam door Friesland en Groningen met den Prins van Nassau (die in 1679 het stadhouderschap aanvaard had) ondersteund; zoodat het, in Holland en ter Generaliteit, hoewel niet de meerderheid van stemmen, doorgaans onwederstaanbare overmagt verkreeg. — Willem III vond tegenwerking ook bij menig regent in 1672 (§ 411) op het kussen geraakt.

424a. Karel II, wiens willekeur en roomschgezindheid bij toeneming ergernis gaf, bleef, wat het buitenland betrof, bij zijne weifelende en voor den weêrstand tegen Frankrijks verderfelijke politiek. Gemaal der vermoedelijke erfgename van de kroon, was Willen III, bondgenoot en hoofd der vrijgezinde, der protestantsche, der nationale partij. Een haghelijke toestand en roeping. Aan zijne beginselen getrouw, mogt hij echter geen voet geven aan eenige rigting door welke, in

het spoor der staatsomkeering van 1640, het gezag en welligt het aanzijn der kroon kon worden bedreigd. Aan den eigenlijken strijd trachtte hij zich te onttrekken. Zooveel doenlijk, bepaalde hij zich bij gestadige vermaning tot eensgezindheid van koning en Parlement. De koning was, vooral uit geldsgebrek franschgezind; het geld ontbrak, omdat het Parlement hem van aanslagen op vrijheid en Protestantisme verdacht hield.

Spanning tusschen *Whigs*, voorstanders eener vrijheid die, zonder behoorlijk tegenwigt, op de Republiek uitliep, en *Tories*, verdedigers van een dikwerf te ver gedreven prerogatief van kroon en episcopaalsche kerk. — Het was, om geboorte en huwelijk, niet slechts het belang, maar het onbetwistbaar regt en de duidelijk aangewezen pligt van den Prins van Oranje om te waken over den inwendigen toestand van Engeland; vreemdeling kon hij nooit worden gerekend in een Rijk, waarvan hij straks, naar den gewonen loop van het erfregt, regeerder kon zijn. In al wat met geweld en faktiezucht door velen geschied is, heeft hij geen het minste aandeel gehad. Moeijelijk tijdsgewricht in 1680, toen er geene keus scheen dan beperking van de vorstelijke voorregten of uitsluiting van den hertog van Yorck, 's Prinsen schoonvader. Ook toen wilde hij zich niet verklaren. Slechts deed hij opmerken, aan de *Tories*, dat het Parlement, des noods tot elken prijs, tevreden moest worden gesteld; aan de *Whigs*, dat er, om geen absolutistische reactie te verwekken, bedachtzaamheid en zelfbeheersching vereischt werd.

425. Lodewijk begon zijne heerschzuchtige ontwerpen op ruime schaal ten uitvoer te leggen. Hij rigtte geregtshoven op, door wier uitspraak hij zich steden en landen, bij *vereeniging* en als *aanhoorigheden* van het bij den vrede afgestane, toewijzen liet; voorts deed hij de uitspraak dezer regtbanken door zijne troepen, bij overrompeling, voltrekken. Aldus verrastte hij Straatsburg, en liet, tot staving zijner eischen in de Spaansche Nederlanden, het beleg voor Luxemburg slaan. Was het oorlog? geenszins; het was ten uitvoerlegging van den vrede; tegenweer werd vredebreuk genoemd. Spanje werd gelast, binnen een bepaalden termijn, zich, aan der Franschen eisch, of aan de blijkbaar partijdige bemiddeling van den koning van Engeland, te onderwerpen. Vruchteloos waren de pogingen van Willem III om krachtige tusschenkomst te bewerken. Daarentegen, wanneer de staatsgezinde partij, om der vriendschap wille, termijnsverlenging in dit onregtplegen bedong, werd de grootmoedigheid van den sluwen Lodewijk geroemd, en de onwil der Spanjaarden, om zich te laten berooven, hun zeer ten kwade geduid.

1680. Oprigting der Inlijvingshoven op de grenzen (*Chambres de Réunion*); als of, ook in den kring van het volkenregt, door den franschen regter kon worden

beslist. — 1681. Maart. Fransch krijgsvolk vermeestert eenige plaatsen in het land van Luxemburg: Lodewijk eischt van Spanje *Aalst, Ninove, 't land van Beveren*; bedreigt Vlaanderen, blokkeert *Luxemburg*. — 30 Sept. *Cazal*, de sleutel van Lombardye, bezet; *Straatsburg* verrast, waardoor de Elzas bedwongen en de toegang naar Duitschland geopend wordt, en waarvan Karel V plag te zeggen: als „Weenen door de Turken en Straatsburg door de Franschen belegerd was, zou ik Weenen verlaten om Straatsburg te beschermen.” — De Prins van Oranje gedagvaard te Metz; waar men, bij verstek, zijne heerlijkheden *Vianden* en *St. Vit* verbeurd verklaart. Eisch van d'Avaux om in 's Hage het Binnenhof in te rijden door de *Stadhouderspoort*.

1682. Onderhandeling met de Franschen te *Kortrijk*. — Het beleg van Luxemburg opgeheven (gematigheidsvertoon, als voorbereiding om naar de keizerskroon te dingen), opdat Oostenrijk bij den inval der Turken (in 't geheim door Lodewijk bewerkt) zijne gansche magt tegen de ongeloofigen zou kunnen stellen. — Hij wil a. afzonderlijke negociatie met Spanje; terwijl daarentegen, ook van de zijde der Staten, op afdoening der geschillen met het Duitsche Rijk, ten waarborge van den algemeenen vrede, aangedrongen werd: b. mediatie van Engeland, om de overbekende franschgezindheid van Karel II, onaannemelijk. De stad *Oranje* ontmanteld; tegen deze en dergelijke beleediging vond de Prins noch in de Republiek, noch in Engeland steun.

Weinig opgewektheid in Holland. — Bezwaren zoo tegen het zenden van 8000 man naar de Spaansche Nederlanden als tegen het versterken van de zeemagt. — „Verscheidene steden betuigden dat Straatsburg te ver was om er zoo groot belang in te stellen, en dat het hun genoeg was, zoo de rust in de nabuurschap hersteld wierd.”²⁹ — niet ten onrechte schreef (17 Nov. 1681) de fransche gezant te Londen: „ik heb den koning verzekerd dat men over Luxemburg drie dagen spreken zal, gelijk men over Straatsburg heeft gedaan, en dat daarna niet slechts Engeland, maar het overig Europa met genoeg zal ontwaren dat de vrede overal is bevestigd.”³⁰ Ook Brandenburg en Denemarken dringen bij de Staten om zich in geen oorlog te begeven, daar, zeiden zij, de toestand tegenover Frankrijk nu vrij wat zorgelijker is dan toen men in 1678 den vrede wenschelijk gekeurd heeft.

426. Om de lafheid, of ook om de magteloosheid der tegenpartijders, was het den Franschen zeer ligt, na afloop van den termijn, wederom in de Spaansche Nederlanden, weerlooze prooi der roofzucht, te vallen. Vlaanderen werd aangetast, steden vermeesterd, Luxemburg beschoten. De Prins van Oranje wilde, nu althans, aan Spanje nadrukkelijken bijstand verleen; om de verplichting bij de tractaten opgelegd, en om het eigen belang der in België aangevallen Republiek. Alleen door moedbetoon kon de vrede worden bewaard; anders zou men, telkens door nieuwe toegeeflijkheid en ten laatste met eigen bederf, den oorlog ontwijken, of eindelijk de wapens opvatten, als er geene kans van welgelukken overig was. — Anders was het overleg der staatsgezind partij; zij berekende dat men Lodewijk door tegenstand vertoornen en door toegeeflijkheid bevredigen zou.

1683. 6 Febr. Tractaat van den Keizer, Spanje en Zweden met de Republiek, tot handhaving van den vrede van Nijmegen. — *Denemarken*, door Frankrijk opgestoot en gesterkt, bedreigt *Zweden*; besluit der Staten-generaal, langen tijd door Amsterdam tegengehouden, om aan Zweden bijstand te bieden. — Aug. vertrek der vloot (20 schepen, onder Bastiaanze Schepers), bij Gothenburg en op de terugreize, door stormen bijna vernield.²

1683. 14 Julij — 12 Sept.: *Weenen* door de Turken belegerd en door *Sobiesky*, koning van Polen, ontzet. — Voor Lodewijk te vroeg; niet ongaarne zou hij, in den uitersten nood, als ridder der Christenheid, te hulp gekomen, den merkwaardigsten strijd van zijn leeftijd tusschen Westen en Oosten hebben beslist.⁹³ — 1 Sept.; de Franschen vallen in België, om den vollen eisch, of Luxemburg als *equivalent*. Nov. *Kortrijk* en *Dixmuiden* bemagtigd: (Dec.) een twaalfstal dorpen in Vlaanderen verbrand; 30,000 man onder d'Humières, voor Luxemburg; de stad gebombardeerd. — 12 Dec. oorlogsverklaring van Spanje, nadat aan Spanje sedert lang de oorlog, niet verklaard, maar aangedaan was.

Eindelijk (Sept.) 8000 man door de Staten-generaal naar België gezonden; ondanks Delft, Leiden en Amsterdam. — 1684. 16 Maart: De Staten-generaal zenden nog 12 regimenten te voet en 1600 paarden naar België; tegenstand van Amsterdam, Groningen en Friesland.

427. Deze strijdigheid van inzichten werd spoedig de oorzaak van hevig geschil. Eene werving van zestien duizend man werd, in den drang der omstandigheden, door den Prins van Oranje en door de meeste leden niet slechts der Generaliteit, maar ook der Staten van Holland, onmisbaar gekeurd. Doch de tegenpartij was onverzettelijk; Amsterdam vooral; dat in een vredebreuk den ondergang van het Gemeenebest zag, en schier evenzeer vertrouwen in de beloften van den franschen monarch als wantrouwen in des stadhouders bedoeelingen had.

29 Sept. Voorslag van den Prins en den Raad van State tot werving van 16000 man (6000 ruiters en 10000 voetknechten), voor 4 maanden; uitgaaf van f 1,966,500. Zwarigheden in Holland: de Edelen en meeste steden er voor; Amsterdam verzet zich: „de Republiek en Spanje zijn niet magtig genoeg. De Keizer had met de Turken de handen vol werks; de koning van Engeland stelde Spanje in het ongelijk en weigerde bijstand.”⁹ — De Prins verklaart dat d'Avaux niet anders gesproken zou hebben. — Onverzettelijkheid der Vroedschap. Bezending, met den Prins, als stadhouder, aan het hoofd; te vergeefs. Er werd aan gedacht den stadhouder van Friesland tot bevelhebber over Amsterdam te ontbieden.³¹ De afgevaardigden wedergekeerd, zijn van gevoelen dat men behoort voort te gaan; daar 't redelijker was, dat één lid zich naar 18 voegde dan 18 naar één. — „Het kwam er nu op aan,” zeide de Prins, „of men zich door Amsterdam zou laten brengen tot onderwerping aan Frankrijk.” Verontwaardiging der Edelen en meeste Steden, de Ridderschap verklaart dat Amsterdam over alle de leden zoekt te heerschen en de vrijheid en welvaart van den Staat in gevaar stelt. — 1684. 13 Jan.: wijdluftig vertoog van Amsterdam. 31 Jan.: besluit der Staten tot de

werving; tegen het gevoelen van Amsterdam en Schiedam: Amsterdam betuigt nimmer iets tot de kosten te zullen betalen. — Correspondentie van amsterdamsche regenten met d'Avaux ontdekt: de papieren der stad verzegeld (16 Febr.); hevige twist, eerst door de ontzegeling en teruggave (24 Junij) bijgelegd. — Moeljelikheden ook in *Zeeland*: de Prins schreef aan de Staten: „Na den vrede van Nijmegen had men Spanje een goed deel lands afhandig gemaakt; op onchristelijke wijs gebrand en geblaakt, en nogtans voorgewend den vrede niet verbroken te hebben. Onderwerping aan zulk eene willekeur heette bij hem harde oorlog, geen vrede: het kwam aan op den voormuur van den Staat, die door den verhaasten vrede van 1678 veel te zwak gelaten was.”⁹ Desniettemin bleef *Middelburg* tegen de werving; de Prins, zelf in de Staten, doet bij meerderheid besluiten. *Friesland* en *Groningen* tegen.

428. Weifelend altijd, was de koning van Engeland, ofschoon Lodewijk voortging allerwege den schrik zijner wapenen te verspreiden, niet te bewegen om paal en perk aan deze geweldenarijen te stellen. Aldus werd het onregt, in plaats van gewroken, andermaal bevestigd. Een verdrag van Frankrijk met de Republiek was voorbode van twintigjarigen wapenstilstand met Spanje en het Rijk, waarbij Straatsburg en Luxemburg afgestaan, en gewigtiger voordeel dan te Nijmegen toegekend werd.

1684. Febr. *Haagsche bijeenkomst*: gezanten van den Keizer, Zweden, en eenige Duitsche Vorsten. Poging om, door den koning van Engeland, een achtjarig Bestand te verkrijgen, met teruggave van hetgeen Lodewijk, na den vrede van Nijmegen, veroverd heeft; doch Karel II verklaart dat Frankrijk hierin nimmer bewilligen zou: verdere raadpleging der Bondgenooten onderling; velerlei belofte, weinig blijkt dat er op troepen te rekenen valt. — Onderhandeling der Staten-generaal met Frankrijk; de Prins, namens Holland, wordt verzocht niets vijandelijks te ondernemen.

Mei. *Genua*, op last van Lodewijk, aan de zeezijde vernield, dewijl hij over de stad, zoo drukte hij zich uit, te onvrede was. — 4 Junij. Overgaaf van *Luxemburg*. „Het lot van een groot deel van Duitschland en van de Nederlanden,” zeide Fagel, „hing van deze Stad af; haar prijs te geven was de handen, ja het hoofd afsnijden, om het ligchaam te behouden. De drie keurvorsten aan den Rijn aldus afhankelijk van Frankrijk gemaakt.” — Kort daarna de vestingwerken van *Trier*, op bevel der Franschen, geslecht.

Willem III en Fagel ontveinsden zich de gevaren van wederstand niet. De magt tegen de Franschen schoot, dit erkende de Prins, zeer verre te kort; doch het was beter zijne bezittingen te verliezen, met de wapens in de vuist, dan oogluikende te gedogen dat zij, onder deksel van *afhankelijkheden* en bij wege van *hereeniging*, worden weggenomen. „Een roemrijke dood is boven een eerloos leven te kiezen; ik ben in tegenspoeden geboren en opgevoed; God heeft mij in de waardigheden mijner voorouders, ondanks de pogingen mijner vijanden hersteld; Hij zal niet gehengen dat ik elendiglijk sterve; heeft zijne wijsheid anders besloten, ik zal berusten in zijn wil.”⁹ En Fagel: „Beter trekt men den Franschman te

gemoet te Brussel en te Antwerpen dan te Breda of te Dordrecht; de geheugenis der rampen, door hem over Nederland uitgestort, is nog versch; onze voorouders hebben den dood in 't beschermen der vrijheid ondergaan; hun voorbeeld moet worden gevolgd."

1684. 29 Junij. Verdrag met Frankrijk (onder protest van Gelderland en Zeeland); de Staten verbinden zich Spanje, in zes weken, tot een twintigjarig bestand met overgifte van *Luxemburg*, *Beaumont*, *Bouvignes* en *Chimai* te bewegen, of, zoo dit hun niet gelukt, geen onderstand aan Spanje te bewijzen, terwijl de krijg, ten hunnen gevalle, door Lodewijk elders dan in de Nederlanden zou worden gevoerd.

15 Aug. *Twintigjarige wapenstilstand* van Frankrijk; met Spanje, op de voorwaarden van het verdrag van 29 Junij; met het Rijk; *Straatsburg* afgestaan. In vollen vrede, met geringe kosten en bijkans zonder gevaar, had Lodewijk inbezittingen of geheel of bijkans volbragt, van een gewigt en omvang als waren zij de vrucht van een hoogstvoordeeligen krijg. Het regt van anderen bestond voor hem niet meer. Ook om de verdeeldheid in het Deutsche Rijk en om het gevaar voor Oostenrijk van Hongaren en Turken, was Europa, door vrees en schrik, aan banden gelegd.⁹³

429. De fransch- en staatsgezinde partij had getriumfeerd; Amsterdam zou nu den Stadhouder, in vreedestijd, zeide men, niet dan tot overlast, aan banden weten te leggen; Lodewijk had, behalve Willem, geen vijanden meer; wederstand was schier ondenkbaar. En toch — het tijdstip was nu juist dáár dat de verguisde Prins de toevlugt van allen zijn, en een bondgenootschap, geduchter dan te voren, tegen den zegevierenden geweldenaar vereenigen zou. Door overmaat van eigen wanbedrijf, moest de trotsche monarch dalen van het toppunt waarop hij duurzaam gevestigd scheen.

Voornemens der staatsgezinden: Fagel van zijn ambt te onttrekken, den Prins tot magteloosheid te brengen. Er zou in de Staten van Holland naar de wettigheid van het gezag des stadhouders onderzoek gedaan, de regering in Gelderland, Utrecht en Overijssel gewijzigd, eene nadere alliantie met Frankrijk gemaakt, het leger op 25000 man gebragt, Waldeck buiten dienst en de Prins van Nassau in zijn plaats worden gesteld.²⁹

430. Vervolging om der godsdienst wille heeft ommekeer bewerkt. Eene lange reeks van ongeregtigheden tegen de fransche gereformeerden gepleegd, liep op de herroeping van het *Edict van Nantes* uit. Geloofsverzaking werd bevolen, het in ballingschap gaan bleef niet vrij. De overkomst der slagtoffers van gewetensdwang, ook herwaarts gevlucht, deed veler oog opengaan voor de oogmerken van den Vorst, die in dweepzieken ijver, een vrijbrief voor zedeloosheid en misdrijven zocht.

Onder Richelieu en Mazarin hadden de Gereformeerden, na het niet geheel onverdiende verlies van politiek-militaire zelfstandigheid (§ 273a), hunne godsdienstvrijheden behouden. Ook nog onder Lodewijk; in 1666 schreef hij: „niet minder getrouw dan mijne overige onderdanen, hebben zij aanspraak op gelijke goedheid”. — Van lieverlede, ook door de spanning tegen Holland, als geloofsgenooten van 's konings vijanden, verdacht. Terstond na den vrede van Nijmegen nam Lodewijk het werk, reeds vroeger begonnen, met dubbelen ijver ter hand. — 1679. Verscheidene regten ontnomen. — 1680. De Hervormden uit alle bedieningen gezet; gemengde huwelijken verboden; 300 kerken gesloten; op sommige plaatsen inlegering, mishandelingen; met geweld naar de roomsche kerken gesleurd. — 1681: Duizenden vluchten naar Engeland, Denemarken en Holland. — 1682: kinderen, die zeven jaren oud, het protestantsche geloof afzweren en het ouderlijke huis verlaten, worden in de roomsche kerk opgevoed, ten koste der ouders; giften of legaten aan Hervormde kerken of armen vernietigd. — 1683: het bezoeken van gereformeerde scholen bemoeijelijkt; vereenigingen der Hervormden gewapenderhand belet; waar tegenstand is, zendt men een groot getal troepen; de Protestanten opgezocht, aangevallen, ter dood gebragt; somtijds de kinderen niet gespaard; de predikanten naar de galeijen, opgehangen, geradbraakt; *Dragonnades*. — 1684: de gereformeerde ziekenhuizen gesloten; de krankten in roomsche hospitalen gebragt. Inlegering van troepen, gemagtigd om huisraad te plunderen, te breken, of te verbranden, en voorts alle leed en pijniging aan te doen, mits het leven worde gespaard. — 1685: de grafplaatsen der Gereformeerden verstoord. Eindelijk, 2 Oct. *herroeping van het edict van Nantes*: vernietiging der kerken; verbod van godsdienstoefening; verbanning der predikanten; opheffing der scholen; doop en opvoeding der kinderen in de roomsche kerk; verbod van uit het Rijk te gaan, op straf van de galeijen voor de mans, van gevangenis en verbeurdverklaring voor de vrouwen. — Le Tellier, de grijze kanselier van Frankrijk, onderteekent, stervend en lasterend, het hemeltergend bevelschrift: „Heere: nu laat Gij uwen dienstknecht gaan in vrede, naar uw woord.” — Voorts (1686), op aandrang van Lodewijk en omdat vele fransche Hervormden naar Piemont gevlucht waren, vernieuwde vervolging der *Waldenzen* (§ 338). De hertog van Savoye, door fransche troepen ondersteund, laat hen opzoeken in het gebergte; 3000 gedood; grijsaards, kinderen en zieken vermoord; 10000 gevangenen, meerendeels omgekomen door gebrek.

Vluchtelingen (*Refugiés*); de heldhaftigheid der belijders ditmaal, niet in weêrstand, maar in vlucht openbaar; met wat gevaar ging dit vluchten vergezeld! ⁹³ Hier te lande vele duizenden, vooral na 1685, opgenomen als geloofsgenooten en broeders. Gunstige bepalingen der overheid: 1681; in Holland, vrijdom van buitengewone lasten voor 12 jaren; te Amsterdam onbepaalde vrijheid van handwerken en aanbouw van duizend huizen tegen geringe huur. Ongeveer 200 predikanten, aan wie meestal standplaats en jaarlijks inkomen verleend werd. De *waalsche* Gemeente (§ 83) versterkt; *fransche* Gemeenten gesticht (bijv. te *Bommel*, *Hattem*, *Harderwijk*, *Harlingen*, *Sneek*). In 1686 gaf Holland f 100,000 voor Hervormde officieren die herwaarts de wijk genomen hadden.

Groote indruk van de berigten en van het voorbeeld dezer geloofsgenooten, onder alle rangen en standen. Bij velen der meest hevige staatsgezinden begonnen kleingeestige inzigten voor hooger beginsel te wijken. — Hierbij kwam: a. on-

eenigheid der amsterdamsche regenten; *b.* betere verstandhouding van Willem III met eenige steden en met den Prins van Nassau; *c.* vernieuwde handelsgeschillen met Frankrijk; *d.* de volharding van Lodewijk in stelselmatigen toeleg: streed Oostenrijk tegen de Turken, hij tegen de ketters; was hij ijverend voor de regten der gallikaansche kerk, de fransche staatseenheid zou door geloofseenheid worden bezield.

431. De regtmatige bezorgdheid der protestantsche Republiek werd door den toestand van Groot-Brittanje verdubbeld. Wat in Frankrijk plaats had, scheen in Engeland door den verdwaasden Jacobus II te worden bedoeld. Sedert het herstel der Stuarts, in 1660, was hun roomsch-gezindheid, een der voornaamste oorzaken der omwenteling van 1640, op nieuw openbaar; doch Karel II had zich gewacht voor de onbezonnenheid waarin nu zijn broeder, roekeloos voortvarende, verviel. Jacobus wilde, zonder regten en vrijheden te ontzien en des noods met fransche hulp, den triumpf der roomsche kerk. Straks kon men, na de reeds zoo verderfelijke onzijdigheid van Engeland, gemeen overleg tegen de ketters te gemoet zien.

Reeds onder Karel II. *a.* Ondersteuning der *episcopaalsche* kerk (die minder van Rome verwijderd geacht werd), door de *presbyteriaansche* te verdrukken. Spoedig na 1660 werden de Gereformeerden, ook in Schotland, met schennis der plegtigste beloften en heiligste regten, onder bisschoppelijken kerkvorm gebragt. Afscheiding en *conventikelen*, waartegen inlegering, gevangenis, boete, ballingschap, lijfstraf. Dood en verbeurte van goederen tegen den leeraar die in het open veld gepredikt had; zelfs tegen vrouwen werden, om het blijwonen van zoodanige vergaderingen, bevelschriften (*letters of intercommuning*) afgeleverd, waarbij aan een iegelijk, op gelijke straf, verboden werd met de daarin aangewezen personen verkeer te hebben, herberg, spijs, drank, kleederen, of eenige levensbehoefte hun te verschaffen. Militaire expeditiën, somtijds van de woeste bergbewoners (*the Highlanders*) van gouvernementwege gelokt. Overvoering (*deportatie*) naar de koloniën. Als, door overmaat van onregt en kwelling, wederstand (bijv. in 1679) losbrak, vreeselijke strafoefening. — *b.* Schijnbare begunstiging der protestantsche *Dissenters*, om tevens voor de Roomschen toegang tot ambten en waardigheden te verkrijgen. — *c.* Franschgezinde staatkunde, ten einde een uitheemschen bondgenoot tegen protestantsche onderdanen te hebben.

1685. 5 Febr. Jacobus II gevaarlijker nog voor de volksvrijheden en voor het evenwigt van Europa dan zijn broeder. Voor den triumpf van de kroon over het Parlement en van Rome over het Protestantisme zag hij oogluikend het gevaar van fransche overheersching voorbij.

432. Op wien zou het oog, zoo niet op den Prins van Oranje, worden gerigt! Hij had het bedriegelijke van vrede en wapenstilstand voorspeld; geen wonder dat hij de ziel van een nieuw bondgenootschap werd. Reeds eenmaal was de Republiek, onder Gods zegen, door

hem gered; natuurlijk dat, in dreigend gevaar, de onmisbaarheid zijner talenten door de tegenstrevers van zijn gezag werd gevoeld en erkend. Hij was zeer na met het Vorstenhuis in Engeland verwant; het kon niet anders of ook daar werd, uit vrees voor bijgeloof, geweld en franschen invloed, de hoop gevestigd op hem die vrijheid en hervorming tegen Frankrijk voorgestaan had.

1686. 19 Julij. Alliantie van *Augsburg* tusschen den Keizer, Spanje, Zweden en eenige *Duitsche Vorsten*; enkel defensief, ter handhaving van de tractaten van Westfalen en van Nijmegen en van den twintigjarigen wapenstilstand. Blijkbaar onder den invloed van Willem en ter gemeenschappelijke verdediging tegen Lodewijks verdere plannen gevormd.

433. Met elk jaar ging Jacobus II doldriftiger te werk. Geen verkregen regten, geen wetten, geen grondslagen van den regeringsvorm werden, waar het begunstiging van Rome betrof, ontzien. Omkeering van Kerk en Staat scheen weldra onvermijdelijk. Engeland, door een burger- en religiekrijg, in democratie en regeringloosheid, of onder de volslagen willekeur van een roomschgezinden Vorst gevallen, zou in den strijd voor onafhankelijkheid en gewetensvrijheid werkeloos, of, nog meer dan tot dus ver, schadelijk zijn. De dagen van 1672 konden terugkeeren: de vereenigde kracht van Engeland en Frankrijk aan de uitroeiing der Hervormde Kerken en allereerst aan de vernietiging der Republiek worden gewijd.

Door de buitensporige eischen en zamenzweringen der Whigs (1680 en 1681) was er, ten voordeele der kroon, terugwerking ontstaan. De Tories waren nog, toen Jacobus aan het bewind kwam, overmagtig. Het duurde evenwel niet lang of de kans scheen aan velen zijner tegenpartijders reeds gunstig te staan. — 1685. Junij. *Monmouth* (zoon van Karel II) tracht zich meester te maken van den troon; lieveling van het volk, vindt hij bij de hogere standen (ook om het erfregt der Prinses van Oranje) weinig steun; de poging spoedig mislukt en door schrikkelijke strafoefeningen gevolgd. Nu meent de koning dat hij alles vermag. 30 Nov. ontbinding van een Parlement, behalve in religie-zaken, zeer onderdanig. — 1686: uitspraak van het koninklijk gerechtshof, waarbij den koning het dispensatieregts toegekend wordt van de *Test-Act*, die ambten en bedieningen aan de belijdenis der episcopaalsche kerk verbindt. Benoeming van Roomschen in gewichtige betrekkingen; ontslag van een voornaam staatsdienaar (*Rochester*) die geweigerd had tot het roomsche geloof over te gaan. De fransche gezant, die zelf (even als vele Roomschen) voor de uitkomst van dergelijk drijven beducht was, schrijft dat de koning in alles door roomschgezindheid geleid wordt; „gaarne zou men hetzelfde als in Frankrijk verrigten, indien men hopen kon dat het zou gelukken.” — 1687. 4 April. Afschaffing, bij koninklijk besluit, van de *Test-act* en andere wetten waarbij de Roomschen uit openbare betrekking werden geweerd; algemeene ge-

wetensvrijheid, om ook de protestantsche *Dissenters* te winnen. — Sept. de koning wenscht bekrachtiging van den maatregel door een Parlement. Om dit doel te bereiken, moest, door wijziging of vernietiging van kiesregten, eene vergadering, in onvoorwaardelijk koningsgezinden geest, worden gevormd. Velerlei willekeur, waardoor het staatsgebouw in de diepste grondslagen aangetast en herstel, op regelmatige wijs, bijkans onmogelijk werd.

Vele misnoegden naar Holland; staatslieden van verschillende partijen in briefwisseling met den Prins; ook Jacobus beijvert zich om zijne goedkeuring voor de algemeene godsdienstvrijheid te verkrijgen. — 1687: zending van *Dijkvelt*, overleg met de engelsche grooten; de Prins zal nimmer in dergelijke maatregelen instemmen. — 4 Nov. Brief van *Fagel*, met opzet in Engeland verspreid; het gevoelen van den Prins en de Prinses is: a. geen Christen behoort om zijne consciëntie vervolgd te worden; vrije godsdienstoefening zou aan de Roomschen, als in de Vereenigde-Nederlanden, kunnen worden vergund; b. geen Protestant die God vreest, kan (vermits de Roomschen het uitroeijen der protestantsche religie bedoelen) medewerken tot het afschaffen van wetten ter beveiliging van de Hervormde Kerk. — De Prins nam aan de zamenspanningen ook nu (§ 424a) geen deel. Er is geen de minste grond om te veronderstellen dat hij, of vroeger, of zelfs in 1687, de onderneming van 1688 in den zin had.⁹⁵

434. Dergelijk gevaar zou weldra niet anders dan, welligt door gewapende tusschenkomst, ter regeling der geschillen en ondersteuning der welgezinden, worden gekeerd. Het geboren zijn, zoo het heette, van een troon-erfgenaam, had de Protestanten tot vertwijfeling, of althans tot het omzien naar een afdoend redmiddel geleid. De koning had, behalve de Roomschen, alle partijen, ook de magtige en trouwe episkopaalsche kerk, van zich afkeerig gemaakt. Een regtstreeksch aanzoek werd nu, van achtbaren kant, aan den Prins van Oranje gerigt; te meer behartigenswaard, omdat de uitbarsting van een nieuwen oorlog met de Franschen onvermijdelijk scheen. Het lot van de Republiek en van geheel het vasteland zou van Englands houding afhankelijk zijn.

1688. 27 April: last des konings aan de engelsche bisschoppen om de declaratie van Apr. 1687 af te lezen; weigering van zeven; opzienbarende regtspleging en (29 Junij) vrijspraak. — 20 Junij: bevalling der koningin; waaraan weinig geloof gehecht wordt. Algemeene ontsteltenis; omdat het erfregt der Prinses van Oranje vervalt. — 30 Junij: uitnoodiging van zeven voorname personen (daaronder de bisschop van Londen en de admiraal Russell) aan den Prins om over te komen met gewapende magt.

9 Mei: dood van den keurvorst van *Brandenburg*, met wiens zoon en opvolger, *Frederik III*, de Alliantie vernieuwd wordt. — 3 Junij: dood van den keurvorst van *Keulen*; Lodewijk vermeet zich, tegen Paus en Keizer, die een Prins van Beijeren verlangden, een zijner gunstelingen, den kardinaal van *Furstemberg*, op dien zetel te brengen.

434a. De verbodsmaatregelen en de oorlogstoebereidselen van Lodewijk, door wien de krijg tegen den Keizer weldra werd begonnen, gaven voorwendsel en gelegenheid tot het bijeenbrengen van troepen; het gelukte vermogende regenten te overtuigen dat de overtocht naar Engeland vereischt werd, in eigen belang en tot eigen behoud.

Geheime toebereidsels der expeditie naar Engeland. Schoorvoetende medewerking van *Hudde* en *Witsen*, burgemeesters van Amsterdam: hun gesprek met Dijkvelt: „men moest op de Voorzienigheid vertrouwen, de tijd kan verandering baren, 't Land kon niet van krijgsvolk worden ontbloot, de zeemagt was in slechten staat.” De Prins liet weten *of nu, of nooit*. Zij konden aan- noch afraden; wilden wel raden tot een onderstand dien zij met eed en plicht bestaanaar zouden achten, maar meenden niet dat het bij de Vroedschap zou doorgaan. — Het trekken der Franschen in 't keulsche beweegt de Staten krijgsvolk op de grenzen zamen te brengen; vier millioen toegestaan ter versterking van de plaatsen langs Rijn en Yssel. — Onderhandelingen met deutsche vorsten (*Brandenburg, Lunenburg-Zelle, Wurtemberg en Hessen*) om 13000 man, die naar Engeland zouden vervoerd worden, door hulptroepen, te vervangen. — De uitrusting der vloot bedroeg f 2,288,000.² — Aug.: Bentinck naar Amsterdam om den burgemeesteren kennis te geven van den voortgang der zaak: „zij verklaarden dat hij de moeite eener persoonlijke overkomst wel had mogen sparen en wachteden zich van, aan den maaltijd, op de goed uitkomst der onderneming te drinken.”⁹ — Half Sept.: beraadslaging in de Vroedschappen, onder eed van geheimhouding. Te Amsterdam bij meerderheid, daarna bij de Staten van Holland eenparig, besloten tot ondersteuning van den Prins.⁹ Toestemming ook der overige gewesten. In die dagen schreef de Prins aan Bentinck: „mijn lijden, mijn ongerustheid is vreeselijk: ik zie naauwelijks een weg; nooit heb ik zoo de behoefte aan Gods leiding gevoeld. God geve u deel te nemen aan een werk waarmeê, menschelijkerwijs, het welzijn van zijne kerk in verband is.”

Jacobus II verzuimt zich te sterken door ondersteuning die Lodewijk aanbiedt. „Is hij betoverd?” vroeg deze; „zijn zijne raadslieden met blindheid geslagen?” Een inval der Franschen in de Nederlanden zou de onderneming schier onmogelijk hebben gemaakt. — 24 Sept.; oorlogsverklaring van Frankrijk aan den Keizer, onder nietige voorwendsels: een der ergste gedenkteeken van Lodewijks kwade trouw.⁸¹ Aanval tegen den *Paus* en vermeestering van *Avignon*.

435. Het oogmerk was in Groot-Brittanje godsdienst en vrijheid te beschermen en, aldus, nadat er zoo lang met Frankrijk geheuld was, de buitenlandsche staatkunde in nationale anti-franschgezinde rigting te brengen. Eerbiediging der regten van kerk, volk en Parlement op den voorgrond; in al het overige zou men door de omstandigheden worden geleid. De partijen (Whigs en Tories, Anglicanen en Dissenters) vereenigden zich rondom den Prins van Oranje, en de overhaaste vlucht van Jacobus bragt Willem en Maria op den opengevallen troon.

10 Oct. Manifest van den Prins: beklag over de begunstiging der Roomschen, met voorbijzage der grondwetten van den staat: zijn doel bijeenroeping van een vrij en wettig Parlement en handhaving der anglicaansche kerk, met gewetensvrijheid voor allen. — 26 Oct. vertrek van 's Hage, aandoenlijk afscheid. — 29 Oct.: de vloot (50 oorlogschepen en 350 transportvaartuigen, met 14 of 15000 man) in zee: zware storm; de schepen uit een geslagen; 1000 paarden gestorven of over boord; gedwongen terugkeer. „Het is niet vreemd,” riep Jacobus, „want de hostie is dagelijks ten toon gesteld.” — 10 Nov. De togt hervat; op 's Prinsen schip het opschrift: „voor de Protestantsche Religie en de vrijheden van Engeland: *Je maintiendrai.*” — 15 Nov. landing te *Torbay*: allengskens voegen aanzienlijken en geringen zich bij hem. — 1689. 2 Jan. De koning, van allen verlaten, vliedt naar Frankrijk. 2 Febr. Conventie of Rijksvergadering: velerlei beraadslaging; Willem III, bereid naar Holland te keeren, begeert niet, als regent of opperkamerheer, onder zijne gemalin te staan. De troon ledig verklaard. — 23 Febr. aanbieding en aanvaarding van de kroon. — 21 April: krooning van Willem en Maria.

436. Aldus kwam binnen weinige weken, zonder bloedvergieten, eene omwenteling tot stand, die niet enkel nuttig en heilrijk, maar pligtmatig en noodzakelijk was. Het gevaar van burgeroorlog, regeringloosheid en despotisme werd afgekeerd, en de grondslag van het wankelend staatsgebouw vaster gelegd. Ook voor Nederland was deze gebeurtenis heilrijk en onmisbaar, daar zij een magtigen staat, die met den vijand steeds overleg gepleegd had, in een bondgenoot, den eenigen die met de verbonden mogendheden tegen Lodewijk was opgewassen, herschiep.

Revolutie die in het verdedigen en bevestigen van historische regten en nationale vrijheden bestond. Aldus had Willem III, in weinige weken, een beslissende verandering in de verhouding der europesche Staten en herstel van het door Frankrijk verbroken evenwigt bewerkt. Met een stoutheid in het ontwerpen, als die van Richelieu, met een behendigheid in de ten uitvoerlegging, als die van Mazarin. Het was geene ligte zaak te gelijk een beroep op den protestantschen volksgeest van Engeland te doen en de welwillendheid der regeringen niet te verbeuren in wier schatting het Protestantisme verderfelijke ketterij was; het Rijk, Spanje, en Rome zelfs, met Engeland en Holland tegen Frankrijk te verbinden, en van de franschgezinde anti-stadhouderlijke partij de middelen te verwerven voor de onderneming die al de plannen van Frankrijk omverwierp en aan het Huis van Oranje een nieuwe baan van grootheid en luister ontsloot. Dit alles, zelfs wat daarin onvereinigbaar scheen, heeft hij volkomen en met één slag bereikt. De geschiedenis der staatkunde kent geen tweede voorbeeld van zoodanigen triomf.⁹⁵ Door de revolutie van 1688, die de grondslagen van den Staat heeft bevestigd, is Engeland tegen de revolutie van 1848, die ze ten onderste boven zou gekeerd hebben, behoed.⁹⁵

C. 1689—1697.

TWEEDE OORLOG TEGEN FRANKRIJK.

437. Uitstekend zijn, onder leiding van Willem III, de verdiensten der Republiek, gelijk in het voorbereiden en bewerken, even zoo in het handhaven der zoogenaamde Revolutie van 1688 geweest. De felle negenjarige krijg, door de onverzadelijkheid van den franschen koning veroorzaakt, heeft tot buitengewone inspanning verplicht. De grootheid dezer offers kan mede, in Nederlands eigen belang, ter regtvaardiging van den togt naar Engeland strekken. Zoo het Gemeenebest, nadat het gewigt van Groot-Brittanje in de schaal gelegd was, zich tegen Frankrijk ter naauwernood beveiligen kon, wat zou het geweest zijn, zoo Jacobus II, op den troon gebleven, aan den geweldenaar geen tegenstand geboden, of zelfs ondersteuning had verleend!

De petitiën van den Raad van State bedroegen; bijv. 1693 ad f 18,133,489; 1694 ad f 23,311,248; 1696 ad f 23,588,612. — Het getal troepen niet beneden de 80000 man. — Subsidiën der Algemeene Staten aan andere Mogendheden. In 1690 ten behoeve van Spanje, geldligting van 15 ton; ook Brandenburg met vijf ton bijgestaan.⁹ In dezen oorlog werd de kas van Holland (behalve f 2,337,000 voor rekening van die Provincie, op last der Generaliteit geligt) belast met omtrent 28 millioen aan geleende penningen.

438. In Groot-Brittanje, had Willem, wat de binnenlandsche aangelegenheden betreft, te worstelen met velerlei en gestadige wederstreving; met de onvoldaanheid en den onderlingen strijd der voor een oogenblik slechts tot eensgezindheid en samenwerking gebragte partijen, en met de traagheid van een doorgaans karig en dikwerf onhandelbaar Parlement.

Moeijelijkheden in Engeland. — a. Noodzakelijkheid om wel te blijven met de twee rigtingen wier vriendschap het gemeenschappelijk gevaar niet overleefd had;⁹⁵ met de *Whigs* die, na tot de opdracht der kroon ijverigst te hebben medegewerkt, het koninklijk prerogatief willen besnoeijen; met de *Tories* die ofschoon zij in den nationalen wederstand hadden gedeeld, echter meenden dat men, door verandering van Souverein, te ver gegaan was. b. Algemeene zucht tot beperking van het vorstelijk gezag; versterkt door de langdurige twisten van de Stuarts en het Parlement; door het veldwinnend Staatsregt, en door de omwenteling zelve. c. Onbetrouwbaarheid en verraad zelfs van aanzienlijke staatslieden, bij mogelijken terugkeer van Jacobus, op vergiffenis en, kon het zijn, op gunstverwerving bedacht. d. Zamenzweringen der nog talrijke aanhangers van den uitgeweken koning. e. Gesteldheid van Schotland, waar het vereffenen der geschillen in Staat en Kerk moeijelijk viel. f. Toestand van Ierland, waar de bevolking grootendeels uit

Roomschen bestond. *g.* Weêrzin tegen Willem, die, hoewel zoon en echtgenoot eener engelsche prinses, vreemdeling en Hollander was; daarbij meer geschikt om eene natie te redden dan om de gemoederen, door liefelijkheid van manieren en omgang, te winnen.⁹⁵

De koning, in schijn benijdenswaard, wist zelf dat het bezwaarlijke zijner taak eerst nu begon. Reeds den 18 Jan. 1689 zeide hij aan Witsen: „'t is hier nu Hosanna! maar welligt haast Kruist hem, kruist hem!” Misnoegen en ondank tot loon: nooit is er onder de Stuarts meer geest van oppositie geweest; hij was minder dan zelfs Karel II bemind³². — In 1689 schreef hem een der voornaamste Whigs: „Uw leger, uwe lijfwacht zelfs is u ongenegen, en zal medewerken tot uw val. Het Parlement dat u de kroon opgezet heeft, is van u afkeerig; in Schotland het misnoegen zeer groot. Gij hebt de harten van een groot deel des volks verloren. Een gevaarlijke en kostbare oorlog wordt gevoerd, zonder dat er geld is. Uw Hof en uw Raad worden geleid van menschen die uw ondergang bedoelen”³⁰. — Toen reeds zamenzwering om, door een nieuw Parlement, Jacobus onder zekere voorwaarden terug te roepen³⁰, in 1691 eene tweede; in 1696 moordaanslag. — Wederstreving der Schotten, zoodat Willem, toen de hertog van Hamilton Schotland hoogelijk verhieft, ongeduldig uitriep: „ik wenschte het op honderd duizend mijlen van hier, en dat gij, mylord! er koning over waart”⁴⁰. — Onophoudelijk beklag aan Heinsius over „de onverdragelijke langzame procedures van 't Parlement. 't Is onbegrijpelijk d' artificiën die daar worden gebruikt, waartegen ik alles doe wat mogelijk is.” Dan weder: „De zaken in 't Parlement beginnen in wat beter plooi te komen; het zijn wonderlijke menschen daar men mede te doen heeft.” — In 1693: „de partijschappen zoo vehement dat men niet weet wat men heeft te verwachten.” — Ik versta mij beter,” zeide hij, in 1690 naar Ierland vertrekkende, „op het besturen van een veldtogt dan op het omgaan met de twee huizen van het Parlement.” — Eene wet, ook die hem onaangenaam was, eenmaal bekrachtigd, was in zijne schatting heilig. Eer hij zijn woord gaf, bedacht hij zich lang, omdat hij het nooit brak.⁹⁵

Zijns gelijke, in schrandereheid van overleg en vastheid van karakter, was er in Engeland niet. Steeds zal het voor de kroon van Engeland een eer zijn dat ze gedragen werd door zoodanig een man. Met hem vergeleken, was de onbeduidendheid zelfs der bekwaamste staatslieden die den troon omringden, openbaar.³² De onafhankelijkheid van Engeland werd door dezen oorlog (een uiterst moeilijk tijdvak waarin de uitkomst der Revolutie nog onzeker bleef⁴⁰) gered.³²

439. Zeer naauw was, van nu af aan, de betrekking van Groot-Brittanje en het Gemeenebest. Doch deze meerdere vereeniging, waarbij de Republiek zelfstandigheid en onafhankelijkheid behield, was bron van wederzijdsche jaloezij, en ook de onpartijdigheid van Willem III, ofschoon hij op den troon van Engeland Hollander bleef, werd hem, in Holland, als verregaande partijdigheid ten laste gelegd.

29 Apr.: overeenkomst omtrent de zamenvoeging der vloten: Engeland levert 50 en Nederland 30 schepen; aldus drie eskaders, voor de middellandsche, de iersche en de noordzee, elk van engelsche en staatsche schepen; de krijgsraad, uit

wederzijdsche vlag-officiëren in gelijken getale, onder een engelschen opperbevelhebber. 22 Aug.: verweerend en aanvallend verbond: geen vrede dan met gemeene bewilliging; de handel op Frankrijk zal ook aan onzijdige mogendheden belet worden.

Wederzijdsche klagten en vrees. — *Witsen*, als gezant naar Engeland, merkt aan dat de koning zich op den troon denkt te handhaven door het geld en het volk der Staten, en teekent het verbond met bevende hand. — Klagten dat, door de partijdigheid der Engelschen en het verleenen van convooi, Amsterdam wel tien millioenen verliest. — In het Parlement, toen er gesproken was over het gevaar om in de handen der Franschen en der Ieren te vallen, riep een lid uit: voeg er de Hollanders bij" ³⁰. Door den voorzitter werd aan den koning, in openbare toespraak, vinnig genoeg, herinnerd dat „de Hollanders, weleer door de Engelschen verlost van slavernij, de schuld nu terug hadden betaald" ³⁰. Niet dan na lang dralen werden de kosten vergoed die Nederland voor den overtocht van 1688 had gemaakt. Willem kon niet altijd een glimlach weêrhouden, als door kortzigtige landgenooten van herroeping der Navigatie-Acte (§ 348) en van soortgelijke verwachtingen gedroomd werd, doch hij ondersteunde elken billijken eisch. Hij zeide aan het Parlement; „de Hollanders hebben hun eigen veiligheid niet geacht, om Engeland in het uiterste gevaar te verlossen: zij hebben ongehooflijke opofferingen gedaan; ik vertrouw dat uwe edelmoedigheid voor hen even onbeperkt zal wezen als de hunne jegens u" ³⁰.

Zijn hollandsche manieren en voorliefde voor Holland waren den Engelschen aanstoetelijk. — Geliefkoosd verblijf te Hamptoncourt, omdat het, zeide men, van moerassige waters omringd, naar een hollandsch paleis geleek en naar hollandschen smaak ingerigt was ³⁰. — Aan Heinsius schreef hij; nu eens: „ik verlang naar Holland, als een visch naar het water"; dan weder: „ik word ziek, indien ik langer in Engeland moet blijven; het is onmogelijk meer naar Holland te verlangen dan ik doe." De gehechtheid aan hollandsche vertrouwelingen werd hem zeer euvel geduid. Verdiende het afkeuring in een vorst, van vleijers en verraders omringd, vier of vijf vrienden bij zich te houden wier trouw tot in den dood beproefd was? ³⁵ De koningin schrijft (1690): „Iemand uit Holland gekomen heeft mij groote blijdschap veroorzaakt door mij te zeggen hoe lief het volk mij daar heeft; als ik daaraan denk en zie wat de lieden hier doen, grieft het mij al te zeer" ³⁰.

439a. Weinig of geen verandering was er in den regeringsvorm der Republiek. Indien door een koning-stadhouder meer dan te voren ontzag ingeboezemd wierd, veelvuldig afwezen en de tallooze bezwaren welke hem elders in den weg werden gelegd, gaven aan de staatsgezinden meer invloed en kracht.

Sommigen zouden niet ongaarne stadhouderloosheid of een meer handelbaren stadhouder hebben gewild; de koning verklaarde liever van den troon dan van de waardigheden zijner voorzaten afstand te zullen doen. — Tegenstreving van Amsterdam en van Friesland en Groningen, met hun stadhouder, den Prins van Nassau. In 1693 schreef Willem III: „Ik hoop dat de Friezen tot bedaren zullen

komen en zulke extravagantie niet aanvangen als ze meê dreigen." En in 1694: „Het is maar al te klaar dat het een krijg van intrigues zal worden, 'tgeen ik vrees dat ons ten laatste zal ruineren. Van alle d'intrigues die Frankrijk bij de hand heeft is die in den Staat het dangereuste en inzonderheid die in Friesland (§ 449). Men zal haast moeten zien of de Prins van Nassau weder terug wil komen of het gebit op zijne tanden nemen; in zulk een geval moet men hem niet sparen."

440. Onwaardeerbaar was het onderling vertrouwen van den Vorst en den Raadpensionaris. Groot zijn de verdiensten van *Heinsius* geweest. In de binnenlandsche aangelegenheden, heeft hij, door beleid en zachtmoedigheid, veel goeds bewerkt en veel kwaads gekeerd. In de buitenlandsche onderhandelingen heeft hij, met schranderheid en volharding, Willem ondersteund.

Zie § 383 en 388. — *Heinsius* berekend voor zijne gewigtige betrekking door welwikkend oordeel, onverdroten ijver, wijze gematigdheid en lofwaardige beginsels. Zijn leven door ingetogenheid gekenmerk. „Een eenvoudig voorkomen," schreef in 1709, een ooggetuige, de fransche minister *de Torcy*: „geenerlei praal in zijne woning; een secretaris, een koetsier, ééne dienstmaagd, één lakei; een uiterlijk koel, zonder ruwheid; ook bij verschil van meening, bedaard." Volgens een aanzienlijk en kundig staatsman der 18e eeuw (*Bentinck*) „had de Raadpensionaris, boven langdurige ervarenheid, zeer groote penetratie, zoodat hij eene zaak aanstonds in het hart aantastte en van alle kanten kon beschouwen." — De bekwaamheid van *Heinsius* blijkt uit den invloed dien hij, meer dan dertig jaren en tot aan zijn overlijden, behield; uit de achting bij buitenlandsche staatslieden; uit het vertrouwen van Willem, bevoegd regter! — Grootendeels aan zijne voorzigtige leiding is het te danken dat de koning gedurende dezen krijg geen feller tegenstrevig, en doorgaans, in het oorlog voeren, gewillige ondersteuning gehad heeft.

441. De leiding van het Bondgenootschap bleef eene zeer moeilijke taak. Wel was het veel magtiger geworden; nu Engeland er zich bijgevoegd had; nu Oostenrijk minder door de Hongaren en Turken belemmerd, nu de keurvorst van Brandenburg, in den beginne althans, met hooge ingenomenheid aan Willem III gehecht was; nu de krijg gelijktijdig aan den Rijn, in Italië, en aan de spaansche grenzen, in de middellandsche- en in de noordzee, met talrijke legers en vloten gevoerd werd. Doch, hoe uitgebreider werkkring en *Alliantie*, te bezwaarlijker was het, bij de verscheidenheid der inzigten, eenheid en nadruk in de operatiën te brengen; de bescherming van de Spaansche Nederlanden als hoofdzaak te doen beschouwen; niet de handhaving van den Twintigjarigen wapenstilstand, zelfs niet van den vrede van

Nijmegen, maar wel van de tractaten van Westfalen en van de Pyreneën, steeds op den voorgrond te stellen.

1689. 12 Mei. *Groote Alliantie* te Weenen van *Oostenrijk* en de Republiek, om, wegens het gevaar der Christenheid door den aanval en de bondbreukigheid der Franschen, oorlog te voeren, ter zee en te land, tot herstel op den voet der tractaten van Munster en van de Pyreneën; met verbindtenis der Staten-Generaal om, bij doode des konings van Spanje, zijne nalatenschap aan Oostenrijk te helpen brengen. — 20 Dec. Toetreding van *Groot-Brittanje*; ook (Junij 1690) van Victor Amedeus II, hertog van *Savoye*; gewoon, in zijne langdurige regering (1675—1730) zonder aarzeling telkens, met schennis van vroeger overeenkomst, de partij te kiezen welke, door wisseling van omstandigheden, de meestbelovende werd.

Ook in Holland waren voorstanders van afzonderlijken vrede, dien Lodewijk, vooral door mistrouwen tegen den stadhouder en tegen Engeland, poogde te bewerken. — *Spanje* was, of scheen, onder een ellendig bestuur uitgeput, en stelde of toonde althans in de Nederlanden weinig belang. De *Keizer* trachtte zoo min mogelijk zelf, zooveel mogelijk door de bondgenooten te verrigten; het getal zijner troepen gering; door de traagheid van hun aankomst en de dwaasheid van krijgsooperatiën, waarop van de oostenrijksche zijde dikwerf aangedrongen werd, ging menig welgegrond uitzigt te niet. *Zweden*, nog magtig, en *Denemarken* leenden nu en dan, ook in dezen krijg, aan fransche inblazingen een toegenegen oor en zouden niet ongaarne in Europa een soort van *derde partij* hebben gevormd. De keurvorst van *Brandenburg* wenschte voor de levering zijner troepen veel geld en had, gelijk velen der duitsche vorsten, te hoogen dunk van eigen veldheerstalent. Op de medewerking van den hertog van *Savoye*, die het zoo gewigtige *Piemont* in bezit had, kon, om zijn onbetrouwbaar karakter, weinig rekening worden gemaakt.

Hoe talrijker de bondgenooten, door des te meer gevaren werd de bestendigheid der Alliantie bedreigd. Onmogelijk was het dat een twintigtal regeringen, verdeeld door twisten over voorrang, om grondgebied, om handel, om godsdienst, langen tijd zouden samenwerken in volmaakte eensgezindheid. Aan Willems wijsheid, geduld en volharding is het te danken dat zij verscheidene jaren in gebrekkige eensgezindheid hebben zamengewerkt. Geen coalitie heeft, onder zoo vele bezwaren, een meer bekwamen leidsman gehad. De beschikbaarheid van alle strijdkrachten, naar den wenk van één oppermagtigen gebieder, was voor de tegenpartij een onberekenbaar voordeel.⁹⁵

441a. Englands buitenlandsche politiek werd door den koning geleid en beziel. Bezwaarlijk echter was het verkrijgen van gestadigheid en veerkracht waarvan de onontbeerlijkheid te weinig gevoeld werd. Telkens, en nog dikwerf te vergeefs, moest worden herinnerd dat onafhankelijkheid en godsdienstvrijheid op het spel was.

In de buitenlandsche zaken was de koning, met goedvinden van allen, zijn eigen raadsman.⁹⁵ Doch telkens werd hij belemmerd door onverschilligheid en kleingeestig overleg. — Velen zouden liever meer voor het zeewezen en ter eigen

bescherming hebben verrigt; als of, schreef Willem, hun eiland met de geheele wereld niets te doen had. „Het was ligt de veldtogten in Vlaanderen, als kostbaar en nutteloos, uit te krijten; zonder krachtige afleiding, zou landing der Franschen beproefd en welligt gelukt zijn. De oorlog van 1689 en de Groote Alliantie waren tot behoud van Englands onafhankelijkheid onmisbaar” ³². Ongerijmd is het te beweerden dat Willem het engelsche zeewezen verwaarloosd heeft ³². In 1678, behalve de branders, 38 schepen, met 18,323 man; in 1701, zonder de branders, 184 schepen en 53,921 man. — In 't Parlement vele ondragelijke en impertinente resolutien,” schreef Willem in 1692, „die mij niet weinig chagrineren. Ik meen dat zij ten laatste geld zullen geven, maar *niet genoeg en te laat*.” Zoo was het bijkans ieder jaar. „Het is bedroefd te zien dat deze Natie niet anders denkt dan om haar eigen passieën te voldoen, zonder eenigzins reflexie te maken op het publiek.” In een beslissend oogenblik evenwel vond de verhevenheid van zijne staatkunde ook in Engeland bijval en weerklink. Er was algemeen vertrouwen, omdat hij anti-fransch- en antiroomschgezind was. Voor Jacobus kon niets nadeeliger zijn dan de vriendschap en bescherming van den *franschen* koning. De Hollanders waren onbeminde, maar de Franschen werden gevreesd en gehaat. Engeland en Holland waren, als de nood drong, tot opofferingen boven vermogen bereid; omdat de oorlog tegen den vervolgzieken overveldiger nationaal was. Omdat men ook in Engeland, nu en dan ten minste, begreep dat in den algemeenen strijd de voorwaarde ook van eigen zelfbehoud lag.

441b. Tweedragt en vadzigheid der bondgenooten, terwijl Lodewijk geen spanning en overspanning zijner strijdkrachten ontzag, deed regtmatige bezorgdheid voor den afloop van een met niet ongunstig vooruitzicht aangevangen oorlog ontstaan. Niet te verwonderen is het dat, om den toestand zoo van Groot-Brittanje als van het gansche bondgenootschap, Willem telken jare met ernstiger verlangen, vrede, op dragelijke voorwaarden, gewild heeft.

a. Geen vrede tot elken prijs. „Ik vrees (1691) dat men maar een vrede zoekt *quovis modo*, 't welk zekerlijk de slavernij van gansch Europa moet na zich slepen; het is dan beter met den degen in de hand overwonnen te zijn dan zich vrijwillig of door een schijn van vrede te onderwerpen. — b. Niet ligt een *afzonderlijke* vrede. „Een separate vrede (1690) moet de ruïne van allen zijn. Om tot een congres te komen, zoude onze ruïne zijn en zeker gaan tot separate vrede, als te Nijmegen geschied is, en indien geen generale vrede wordt gemaakt, zoo zijn wij allen verloren.” Evenwel, „kunnen de geallieerden niet contribuieren (1692), zoo moet de geheele Alliantie worden geruïneerd en in duigen vallen.” — c. Zoodra mogelijk, vrede op *redelijke voorwaarden*. „Ik moet bekennen (1693) dat ik de noodzakelijkheid van een vrede tegenwoordig meer en meer inzie. Het geeft mij geen wonder (1694) dat de Franschen debiteren dat ik den vrede niet zoek, zeker niet op hun manier, maar wel op redelijke conditiën. Daar zijn er maar weinigen die meer reden hebben om naar een goeden vrede te wenschen dan ik en, als die maar tamelijk was, ik zou dien verkiezen boven de voortzetting van den oorlog.” — d. Geen openbaarmaken dat men vrede *behoeft*. „Het is mij zeer leed te vernemen

(1694) het groot empressement van de heeren van Amsterdam tot den vrede, 't geen ik vrees dat oorzaak zal zijn dat wij dien niet zullen krijgen, of ten minste op desavantageuser conditiën."

442. De krijg had drie nagenoeg gelijke perken; waarin (1689—1692) de nieuwe orde van zaken in Engeland aanvankelijke bevestiging verkreeg; (1692—1695) wisseling der oorlogskansen de strijdende magten in evenwigt hield; (1695—1697) onder flauwer voortzetting van den krijg, de vrede voorbereid werd.

1. 1689—1692.

443. Hagchelijk bleef de toestand. Frankrijk had allerwege talrijke legers in beweging gesteld. Een deel van het westelijke Duitschland was overheerd en de vijand in België gevallen; de aanhangers van Jacobus, in Schotland niet zonder strijd bedwongen, hadden in Ierland de overhand behouden, en zagen in Engeland naar een gunstig oogenblik om zich te doen gelden, met verlangen uit. Gelijktijdige nederlagen te land en ter zee, te *Fleurus* en bij *Bevesier*, hadden de leus kunnen zijn van afval en verraad zoo niet de zegepraal aan *de Boyne* de onderwerping van Ierland voorbereid, de vrienden van den nieuwen koning bemoedigd, en de tegenpartij tot uitstel en ontveinzing van haar oogmerken gebragt had.

Oorlogsverklaring van Frankrijk (§ 434) aan de Republiek, 16 Nov. 1688, en aan Spanje, 15 Apr. 1689; van Engeland aan Frankrijk, 17 Mei 1689. — 1688, Lodewijk rigt zijne wapenen naar Duitschland. — 30 Nov. *Filipsburg* ingenomen; 1689. *Maintz*, *Trier* en andere steden bezet; barbaarsche verwoestingen in de *Paltz*, waar de Franschman, om zich door een woestijn te dekken, steden, dorpen, gehuchten en alle woningen te vuur en te zwaard vernielt, *Manheim* tot een puinhoop gemaakt, *Oppenheim*, *Spiers*, *Worms*, *Heidelberg*, uitplundert en in brand steekt. — Krijg vooral aan den Rijn: *Keizerswaard* en *Bonn*, ook met hulp van nederlandsche troepen, in vereeniging met den keurvorst van Brandenburg, bemaagtigd (Junij en Oct.). In België (27 Aug.), voordeelig gevecht bij *Walcourt*, onder Aylva en van Slangenburg. — 1690. 1 Julij: veldslag van *Fleurus*, gewonnen door Luxemburg met 40000 op Waldeck met 30000 man; „roemruchtig door den onvergelykelijken heldenmoed van het nederlandsche voetvolk!"¹ Het getal dooden en gekwetsten omtrent gelijk; 34 vaandelen en standaarden waren, een zeldzaam iets! in handen der overwonnenen gevallen. 10 Julij: zee strijd bij *Bevesier*, onder Torrington en Evertsen, tegen de Fransen onder Tourville (57 schepen, 3842 stukken en 23100 man tegen 82 schepen, 4546 stukken en 27000 man). Ten gevolge der schandelijke werkeloosheid van de Engelschen, een derde der nederlandsche schepen genomen, gezonken en verbrand: de koning schreef aan

Evertsen: „wij hebben met het uiterste misnoegen vernomen dat u door onze vloot naar behooren niet is gesecondeerd geweest.” Nooit was er voor de nederlandsche vlag eervoller strijd.⁹⁵ Torrington vrijgesproken door een partijdigen krijgsraad: de schout-bij-nacht Scheij, als getuige geroepen, voegde hem toe: „dat al dit vragen niets afdeed; dat hij had moeten vechten, toen het tijd was, en dit niet gedaan had.”²

Vertrek van den koning naar Ierland. Donker uitzigt! — Londen, in zijn afwezen door de fransche vloot bedreigd. In Schotland (waar de opstand in den slag van *Killecranky*, 10 Julij 1689, gedempt was) bijna alle personen van aanzien geneigd om den nieuwen troon omver te werpen³⁰. In Ierland, waar Jacobus, in 1689, door Frankrijk ondersteund, zijne intrede te Dublin gedaan had, stond hij, met 30000 man, en 15000 in de omliggende steden, tegen 40000, aan wier hoofd de koning zelf was. — 11 Julij: Luisterrijke overwinning aan *de Boyne*: Willem, ofschoon den vorigen dag gewond (bij het bericht hiervan werd Parijs geillumineerd!) steeds in het heetste van den slag; de Nederlanders en Engelschen trekken door de rivier en werpen het vijandelijke leger, na dappere verdediging, overhoop. — Jacobus naar Frankrijk en de reeds wankelende troon bevestigd!

444. Kortstondig was de welwillende medewerking die Amsterdam in 1688 betoond had. Het was als of onafhankelijkheid door tegenstreving aan den dag moest worden gelegd. Uit gehechtheid, zoo men voorgaf, aan stedelijke privilegiën (naar het oordeel ook der Staten van Holland, op geenerlei wijs aangerand) werden de gewichtigste belangen van den Staat en van geheel Europa in de waagschaal gesteld.

1689. Geschillen met Amsterdam over a. de keus van *Schepenen*, die het aan het gerechtshof en niet aan den afwezigen stadhouder, opgedragen wil; omdat, volgens de Vroedschap, de koning sedert zijne verheffing andere belangen en veelligt ook andere inzichten gekregen had.⁹ b. *Halewijn*, zeer in de gunst van Willem en aan wien Amsterdam zitting in het Hof van Holland betwist. c. *Bentick* die, tot graaf van Portland verheven, volgens Amsterdam, in de Staten van Holland niet moest worden geduld. De koning schreef hem: „de kwelling die de Heeren van Amsterdam u willen aandoen, ontstaat alleen uit het kwaad hart dat ze mij toedragen en valt mij ten hoogste verdrietig.” — De Edelen en alle de Steden van Holland keurden het gedrag van Amsterdam af. Desniettemin duurde het geschil tot in het voorjaar van 1690; Amsterdam weigerde over de gemeene middelen te raadplegen; ondanks den aandrang van alle de leden der Provincie, om niet, ter zake van een huislijk geschil, het land open te stellen, zonder reden en zonder nood, voor een wreeden en geweldigen vijand, dien men dus, tot verdelging van 's lands godsdienst en vrijheid, in de hand werken zou.⁹ De Vroedschap verklaarde dat de vernedering van Frankrijk en het overwinnen der geheele wereld haar niet zoo dierbaar als de behoudenis van haar privilegiën was.⁹ — „Ik ben gealarmeerd,” schreef de koning aan Heinsius, „over de conduite van Amsterdam, ziende van welk eene consequentie ze zou kunnen zijn, niet alleen voor mij, maar voor het welwezen van gansch Europa.” — 12 Maart 1690. Amsterdam zwicht. De on-

eenigheden door de Staten van Holland, in de hoofdzaak overeenkomstig het gevoelen des konings, bijgelegd.

445. De koning kwam in 1691 in Holland, om zich voorts in de Nederlanden aan het hoofd der vereenigde legermagt te stellen. De veldtogt liep zonder aanmerkelijke krijgsbedrijven af; in Ierland werd de zegepraal, door hem begonnen, door van Rheede-Ginckel voltooid; de vernietiging der fransche vloot bij *la Hogue*, in 1692, deed de hoop verflaauwen welke de nog talrijke aanhangers van Jacobus op eene landing der Franschen hadden gebouwd.

5 Febr. 1691. Willem in Holland: statelijke intrede in 's Hage, „die hem meer moeite dan vermaak deed.”⁹ — Daarentegen, in de Algemeene Staten gecompareerd, heeft hij met vele tedere expressiën zijne affectie en genegenheid tot den Staat betuigd.⁹ — *Haagsche bijeenkomst*: vele duitsche vorsten in persoon, de keurvorsten van Beyeren en Brandenburg, de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttele en de landgraaf van Hessen-Kassel. Opwekking om met meer nadruk en eendragt Frankrijk te wederstaan. (§ 383.)

24 Maart—8 April. *Bergen in Henegouwen* door de Franschen vermeesterd. — Willem reeds den 4den April te Halle bij het leger groot 50000 man, genoodzaakt tot den elfden te toeven, bij gebrek aan wagens en karren, die de Spaanschen verzuimd hadden in tijds te bezorgen.⁹ 2 Junij: na een uitstap naar Engeland, weder bij het leger; Luxemburg ontwijkt een slag; *Luik* te vergeefs door de Franschen gebombardeerd. — 17 Sept.: de koning vertrekt; twee dagen later gevecht bij *Leuze*; nadeel aan de zijde der bondgenooten.

1691: overwinningen van van Rheede (straks graaf van Athlone) in Ierland. Vermeestering van *Ballymore* (17 Junij), van *Athlone* (29 Junij), in één uur met 1500 grenadiers en zes bataljons, onder aanvoering van Mackay, dwars door de rivier; bloedige en beslissende strijd bij *Agrim* (21 Julij). Overgave van *Limmerick* met een garnizoen van 15000 man. Geheel Ierland onder de gehoorzaamheid van koning Willem gebragt.

1692. 29 Mei: zeeslag bij *la Hogue*. Tourville rekt op den afval onder de engelsche vloot, en waagt met 44 schepen den strijd tegen 88 onder Russell en Almonde. De meeste nederlandsche schepen door stilte verhinderd deel te nemen aan de overwinning; de Franschen met vereenigde krachten achterna gejaagd, hunne schepen bij *Cherbourg* verbrand, of in de baai van *la Hogue*, onder bescherming van twee forten, terwijl een legermagt het aanzag, vernield. In drie dagen ongeveer 25 zware schepen voor Frankrijk verloren. — Nu werd er aan landing, niet der Franschen in Engeland, maar der Engelschen in Frankrijk gedacht.

2. 1692—1695.

446. De veldtogt van 1692 was niet gelukkig. Het gewigtige *Namen* werd door de Franschen bemagtigd en de slag van *Steenkerke* op Willem III gewonnen. Ook hier echter deed het geringe voordeel uit

de overwinning getrokken wederom zien dat hij, zelfs na een nederlaag, voor den overmagtigen vijand geducht was.

1692. De Franschen met 100,000 man, onder Lodewijk en Luxemburg. *Namen*, stad en kasteel, veroverd (25 Mei—30 Junij). Vauban, om den kunstrijken aanleg van het fort *William*, (waarvan Coehoorn, die het gebouwd had, de verdediging op zich nam), gedwongen zevenmaal zijne batterijen te veranderen. — 3 Aug.: slag bij *Steenkerke* tusschen Willem en Luxemburg. De vijand in den hardnekkigen strijd door versche troepen gesterkt, meesterlijke aftogt en het voordeel der Franschen gering; zij konden niets ondernemen: dan eene mislukte poging op Charleroi. Evenwel Willem schreef aan Heinsius: „Ik moet u ronduit zeggen dat, indien wij een vrede kunnen krijgen, 't welk zeker op geen favorabele conditiën zal zijn, wij dien behooren aan te gaan.” — Weigering van het aanbod om, namens Spanje, de regering van de Nederlanden op zich te nemen. Hij begreep dat een protestantsch regent bij geestelijkheid en bevolking verdacht zijn zou.⁹⁵

447. De rust in het Gemeenebest was niet onafgebroken; de oorlogsondersteuning werd niet altijd hartelijk en eenstemmig verleend. De feitelijke wederstand der regenten te *Goes* en de geheime onderhandeling door *Halewijn* met Frankrijk over afzonderlijken vrede, waren het bewijs dat het vuur van binnenlandsche tweedragt niet uitgedoofd was.

1692. Hevig geschil te *Goes* over eene keus van rentmeesters, die de burgemeester *Ad. van Westerwijk* doorgedreven had. De stadhouder verlangt uitstelt, totdat hij het verslag van gemagtigden zal gehoord hebben. Verzet der Regering. — 13 Aug.: krijgsvolk voor de stad, de wethouderschap beweert, volgens haar privilegiën, geen troepen te ontvangen dan op patent der Staten van Zeeland. Aanstalten ter verdediging; evenwel het krijgsvolk trekt binnen (24 Aug.) De Staten van Zeeland magtigen den stadhouder om de zaak ten einde te brengen (22 Sept.). Verandering der Regering: teregtstelling voor de stedelijke regtbank: *Westerwijk* veroordeeld ter dood, de overigen tot uitbanning; smeekschriften aan den koning, waarin *Westerwijk* schuld belijdt. De vonnissen onuitgevoerd; de schuldigen uit Holland en Zeeland gebannen.

1693. Jan. Geheime handeling van *van Halewijn* met de Franschen door middel van zekeren *du Plessis*. Hij erkent dit, zonder te belijden dat hij misdään heeft. „Alleen onderhandelingen ten nadeele van den Staat waren verboden; hij had 's lands welzijn beoogd. Die eerlijke middelen aanwendde tot een goeden vrede, was zoo weinig misdadig dat men hem veeleer een beeld behoorde op te rigten. Hij was liever dood, dan dat hij langer zien zou dat men de lieden hier goed en bloed deed geven om *dobbe dobbe dob* en *fan fare* te spelen voor den koning van Engeland”⁹⁶. — Door het Hof veroordeeld tot altoosdurende gevangenis en zijne goederen verbeurd verklaard.

448. De engelsch-nederlandsche zeemagt, te *Lagos* van zwaren ramp overvallen, bewees weldra, door schrik en dood langs de

fransche kust te verspreiden, dat het vijandelijke zeewezen, zelfs door de stoutmoedigheid der duinkerksche kapers geholpen, niet tegen haar bestand was. — De veldtogt van 1693 werd door het verlies van den slag bij *Neerwinden* gekenmerkt; die van 1694 was onbeduidend; in 1695 werd de glansrijke militaire loopbaan van Willem III door de heroovering van *Namen* bekroond.

31 Oct. 1692. Verbond der Republiek, met Engeland en Spanje om in de middellandsche zee, elk met 16 kloeke schepen, den levantschen handel te beschermen, den hertog van Savoye te ondersteunen, en de vereeniging der eskaders van Toulon en Brest te beletten. — 1693. 26 Junij. Engelsch-nederlandsch eskader van 16 schepen midden onder 70 fransche oorlogsschepen bij de baai van *Lagos* (op de kust van Portugal) vervallen en gedeeltelijk vernield; het overige en het meerendeel der koopvaarders, door heldhaftigen tegenweer, gered. — 1694. Engelsch-nederlandsche vloot (van 20 en 16 schepen onder Berkeleij en Almonde) ter vernieling van de fransche zeehavens. — Junij en Julij: *Brest* vruchteloos aangetast; *Dieppe* in den asch gelegd; *Havre de Grâce* gebombardeerd; Sept.: *Duinkerken*, uit weêrwraak voor de schade die Jean Bart (29 Junij) aan een nederlandsch smaldeel had berokkend, beschoten, doch zonder gevolg: *Calais* gebombardeerd. In de middellandsche zee *Barcelona* (Aug.) door de vereenigde vloot ontzet. — 1695. Overwintering te *Cadix*; maatregel dien Willem niet zonder moeite doordreef, waaraan hij groot gewigt hechtte, en die, ter handhaving van de meerderheid der bondgenooten, gunstige gevolgen gehad heeft. *St. Malo* en *Granville*, ook *Duinkerken*, vruchteloos aangetast.

1693. Junij. Lodewijk met 120,000 tegen Willem met 80,000 man, keert onverwachts naar Frankrijk. — 29 Julij. Slag bij *Neerwinden* tegen Luxemburg: zeer bloedig; de fransche keurbenden zwichtten waar de aanval door Willem geleid werd. De overwinning door de Franschen met 10,000 hunner beste troepen betaald. Na geregelden aftogt schreef hij aan Heinsius den dag zelven: „na een zeer opinâtre gevecht van over de vier uren zijn wij geslagen”; drie dagen daarna: „Ik hoop dat wij weder haast in staat zullen zijn om met een formidabel leger den vijand het hoofd te kunnen bieden.” Zoo was het; weldra vertoonde hij zich met sterker krijgsmagt in het open veld. Een voor de bondgenooten, ter zee en te land, ook in Spanje, Italië, Duitschland, rampspoedig jaar. — 1694. De veldtogt weinig beduidend¹. 1695. Overlijden van de koningin Maria, algemeen betreurd. Drie weken later schreef de koning aan Heinsius: „Het is niet zonder veel moeite dat ik nu kan schrijven; ik moet u in confidentie zeggen dat ik mij niet meer bekwaam vind om den oorlog te voeren.” Evenwel het tegendeel dezer vermeende onbekwaamheid werd spoedig blijkbaar. Schitterend was, onder zijn aanvoering, in België de veldtogt. *Namen*, met een garnizoen van 15,000 man onder Boufflers, belegerd en bemagtigd (5 Julij—3 Aug.); de vermeestering van het eerste buitenwerk (18 Julij) kostte dezerzijds 1200, aan den vijand 3000 dooden en gekwetsten. — Hardnekkige verdediging van het kasteel; overgave (2 Sept.) ondanks de nabijheid van een leger van 90,000 man onder Villeroi. „Eene groote gebeurtenis,” schreef Willem, „waarvoor God niet genoeg kan worden gedankt.”

3. 1695—1697.

449. De wensch naar vrede was in de laatste jaren versterkt door het weinig beslissende van kostbaren krijg. Zoo was het bij de Bondgenooten; zoo was het in Engeland; zoo vooral ook in het Gemeenebest. Deze begeerte werd gevaarlijk, toen zij tot bedekten handel met den Prins van Nassau, en in Italië tot den afval van Savoye aanleiding gaf.

Aanstelling van den hertog *Holstein-Pleun* tot eersten veldmaarschalk, om Waldeck te vervangen (1693), onder protest van Friesland ten behoeve van hun stadhouders, die tweede veldmaarschalk was. Geheim overleg van Hendrik-Casimir met de Franschen: niet minder werd bedoeld dan zich, met onderstand van Lodewijk, aan het hoofd van het Gemeenebest te stellen. — 8 Febr. 1694: brief van zekeren Asfeldt aan Lodewijk: „de Prins van Nassau vraagt 2 of 300,000 daalders (*escus*); dan zou hij Friesland en Groningen doen verklaren dat zij in vredesonderhandeling willen treden; de welgezinden aansporen om niet langer tot de oorlogskosten bij te dragen en om hunne troepen terug te roepen, en een belangrijke partij vormen. Hij kan op de waardigheid van stadhouder-generaal niet hopen dan twee of drie jaren na den vrede; en verlangt, in geval van nood, wijkplaats in Frankrijk en middelen om er te bestaan.” — Dergelijk overleg te meer van ernstigen aard, naar mate de last des krijgs zwaarder geworden was: „t gemeen begon, gelijk in Engeland, te morren dat men groote legers onderhield, om eenige maanden te velde te liggen, in 't gezigt des vijands, zonder dat er iets merkwaardigs voorviel.”⁹.

Verraad van den hertog van Savoye die, in 1691, alleen door den krachtigen bijstand der bondgenooten gered was. Reeds in 1695 verdacht. De Engelschen waren meester in de middellandsche zee; alles scheen gunstige uitkomst te voorspellen, zoo de hertog meer ijver betoond had. Geheime onderhandeling met Frankrijk, eindelijk (9 Julij 1696) openbaar, en besloten door den vrede van *Turin* (29 Aug.); niets was te veel om een vorst te winnen, tegen wien 50,000 man vereischt werd en wiens rijkelijk beloonde ontrouw tot voorbeeld en lokaas kon zijn. — De hertog, aan het hoofd der fransche troepen, keert zich onmiddellijk tegen Milaan en dwingt aldus Spanje en Oostenrijk (bij verdrag van 7 Oct.) tot de *onzijdigheid van Italië*, waardoor de zuidoostelijke grenzen van Frankrijk in veiligheid werden gesteld. — „Ik zou,” schreef in Nov. 1696 Willem aan Heinsius, „den hertog van Savoye niet gaarne in de algemeene garantie van vrede admitteren, zoo ligt niet kunnende vergeten d'infame streek die hij ons heeft gedaan.” — Deze onzijdigverklaring was reeds, met schennis der Groote Alliantie, een afzonderlijk verdrag.

450. Het voortzetten van den krijg had toenemend bezwaar. Voor Frankrijk was de onzijdigheid van Italië groote winst. De medewerking van den Keizer en het Rijk was niet evenredig aan den toestand. In Engeland gebrek aan geld of crediet. Ook de Republiek uitgeput.

Het stond geschapen dat, bij langer uitstel, het nadeel aan de zijde der bondgenooten en de vrede niet dan op ongunstige voorwaarden verkrijgbaar zijn zou.

Reeds in den aanvang van 1696 heeft Frankrijk eene belangrijke uitrusting tegen Engeland in gereedheid. Russell, met 63 linie-schepen (waaronder 12 nederlandsche), kruist langs de engelsche en hollandsche kust. Ook wordt (eene voor Willem smartelijke noodzakelijkheid) de vloot uit de middellandsche zee terug geroepen; tot groot nadeel en voor den handel, en voor de veiligheid van Spanje; en voor den invloed, (het bleek in den afval van Savoye) tot bedwang van sommige Vorsten vereischt.

Na de trouwloosheid van Victor-Amédée, was vrede, zonder verdubbelde veerkracht, ondenkbaar. „Er wordt thans,” dus schrijft Willem (Junij 1696) aan een zijner ministers, „allerwege de grootste inspanning vereischt; geen waarschijnlijkheid van vrede, dan op ondragelijke voorwaarden, en ik ben echter overtuigd dat Frankrijk, zoo het ons vastelijk besloten ziet den krijg met nadruk voort te zetten, ten laatste gedwongen zal zijn tot een redelijk verdrag. Men zorgde toch spoedig in Engeland eenig crediet te vinden ter betaling van de troepen, of wij zijn verloren. Het grootste bezwaar is verloren te gaan, en daar moet het heen, indien wij niet spoedig middel vinden om de soldaten te betalen.” Voorts (Julij): „ik zie geen uitkomst om het leger voor munterij of uit een loopen te behoeden; het is hier, nog meer dan in Engeland, onmogelijk geld te vinden; indien gij penningen noch crediet vindt, is alles verloren.” Aan Heinsius: „Nooit ben ik in grooter bekommring geweest om mijne troepen te doen subsisteren; ik kan u niet genoeg schrijven mijne verlegenheid.” Men was tot nieuwe opofferingen onvermogend, of althans ongezind.

Willem vreesde a. openlijke breuk onder de bondgenooten; b. religieukrijg, zoo de keizer zich met Lodewijk verstond; c. algemeene verwarring, indien, midden in den oorlog en bij zooveel tweedragt en flauwhartigheid, de koning van Spanje overleed. — Hij wenschte spoedigen vrede, zonder zich voor Frankrijk neder te buigen en met instandhouding van het bondgenootschap. Den 6den Aug. 1696 schrijft hij: „wij kunnen de Geallieerden niet verplichten de voorwaarden door Frankrijk aangeboden zich te laten gevallen, ten zij we hen dwingen, door te verklaren dat wij hun geen verderen bijstand kunnen geven; eene verklaring gewaagd, niet enkel omdat Oostenrijk ons vóór kan wezen, door afzonderlijk verdrag, maar ook dewijl er, na het treffen van algemeenen vrede, geen hoop is de Grootte-Alliantie te behouden, die onze eenige veiligheid is.”

In België lieten de Franschen het jaar 1696 verlopen zonder iets te ondernemen ¹.

451. Ook bij Lodewijk was, ondanks de meerderheid zijner wapenen, de wensch naar vrede opregt; om de zwaarte der oorlogslasten, als ook, dewijl zijne oogmerken op de Spaansche Successie beter in tijd van algemeene rust konden worden bereikt. De onderhandeling begon. Eendragtig berusten in billijke voorwaarden zou thans meer

dan ooit nuttig zijn geweest. Doch de houding van Oostenrijk, even langzaam in beraadslaging als overdreven en hardnekkig in eisch, bragt eindelijk een afzonderlijk overleg der Zeemogendheden met Frankrijk te weeg. De vrede moest worden getroffen, eer de laatste kans om op redelijken voet te sluiten, door dwaze halstarrigheid te niet ging.

1697. Aan verwezenlijking der plannen van 1688 kon in Frankrijk niet meer worden gedacht. Ook de fransche natie begon te bevroeden dat zij op den duur tegen de krachten die zij tegen zich in het harnas gejaagd had, niet bestand was; zij werd verdrietig over het *defensief* karakter van den krijg. Willem III zag „insurmontabele difficulteiten om den oorlog te continueren”; ook vreesde hij afzonderlijke negotiatie tusschen Frankrijk en het Huis van Oostenrijk; „in de uiterste bekommering voor de aanstaande campagne.” — Lodewijk, uit eigen beweging, doet een allezins aannemelijk voorstel; teruggaaf van Lotharingen aan den hertog, van Luxemburg aan Spanje, van Straatsburg aan het Rijk, met erkenning van het engelsch gouvernement. Was de aanbieding opregt, dan was de aanneming voor de bondgenooten belang en pligt. Naauwelijks zou men in een reeks van voorspoedige veldtogten kunnen afdwingen wat nu de vijand aanbood. — 9 Mei. Congres te *Rijswijk*; onder bemiddeling van Zweden. Velerlei moeilijkheden, om de traagheid en onwil van Spanje en vooral van den keizer, die gaarne den krijg, met afschuiving van het meerendeel der lasten op de Zee-mogendheden, voortgezet zou hebben. „De conduite van het ministerie van het Huis van Oostenrijk zal ons, nevens henzelfen ruïneren, indien wij nu voor ons zelve niet toezien.” — 7 Julij: overleg tusschen *Bentinck* en *Boufflers*, waardoor een groot deel der bezwaren vervalt: „Ik acht,” schrijft de koning (22 Julij), „den vrede zeer nabij, doch als men met de Franschen te doen heeft, kan men van niets zeker zijn, tot de zaak ten einde gebragt is; wij moeten ons ten oorlog bereiden, als of er geen uitzigt op vrede bestond.” — Lodewijk herhaalt een voordeelig aanbod, mits het aangenomen worde vóór 21 Aug. Vergeefsche poging van Willem om den keizer tot aanneming te brengen. 21 Aug. gaat voorbij met een voor de bondgenooten verderfelijik getalm. — Gerust aan den kant van Savoye, had de vijand inmiddels gewigtige voordeelen behaald; in de West-Indiën *Carthagera* (5 Mei), in de Nederlanden *Ath.* (5 Junij), in Catalonië *Barcelona*, door rijkdom en ligging gewigtig (10 Aug.). In dezen stand der zaken mogt de Republiek zich gelukkig achten, zoo men redelijken vrede bedong! de Franschen verhoogden hun eisch; nu houden zij Straatsburg en stellen 10 Sept. tot termijn.

452. De vrede van *Rijswijk* werd gesloten; de Prins van Oranje als koning van Groot-Brittanje erkend, de onafhankelijkheid der Staten gehandhaafd, en Lodewijk tot teruggave althans van sommige zijner wederregtelijke veroveringen genoodzaakt. Doch men was niet tot den vrede van Westfalen, zelfs niet tot dien van Nijmegen, wedergekeerd. Frankrijk behield den Elzas, en gaf meerendeels die streken en plaatsen terug, welke het weldra door vermeend erfregt dacht te her-

winnen. Het bleef ook voor de Republiek geducht, vooral omdat het op nieuw de Alliantie van een gescheiden en mistrouwen gezaaid had.

20 Sept. vrede van Frankrijk met Engeland; Willem III als koning erkend. Vrede met de Republiek en met Spanje; wederzijdsche restitutie. 30 Oct. vrede met den Keizer en het Rijk: Lodewijk behoudt den Elzas, ook Straatsburg. — Vergeefsche pogingen der Protestanten, om a. toegeeflijkheid voor fransche geloofsgenooten te verwerven; b. art. 4 van het verdrag met het Rijk te doen herroepen; waarbij, met schennis van den westfaalschen vrede, in de plaatsen die Frankrijk teruggaf (waar het de pauselijke godsdienstoefening ingevoerd en aan de Roomschen menig kerkgebouw der Protestanten toegewezen had) „de godsdienst blijven zou op den tegenwoordigen voet.” — De vredesvoorwaarden evenwel gunstig, na doorgaans niet gelukkigen krijg.³²

Aldus sloot ditmaal de Republiek, met goedvinden van Willem, die den vrede van Nijmegen zoo heftig afgekeurd had, een *afzonderlijken* vrede. Doch was de toestand aan dien van 1678 (§ 422) gelijk? Zou er niet nu inderdaad door volharding, ten behoeve van baatzuchtige en ijverlooze bondgenooten, doellooze uitmergeling onzer handeldrijvende gewesten zijn ontstaan? Zoo veel en zoo lang mogelijk, was voor de bondgenooten gezorgd.³¹ Indien zij, te voren meer ijver of nu meer rekkelijkheid betoond hadden, men zou voordeeleriger schikking bedongen en voor Frankrijk minder hoogen toon raadzaam hebben gemaakt. Den 22 Sept. schreef Willem: „de goede God zegene den gesloten vrede, en beware ons dien lang in zijne genadel doch ik beken dat de manier waarop die gesloten is, mij niet weinig bekommert.”

Er was geen keus. In April 1697 reeds berigt de koning uit Engeland aan den raadspensionaris: „Ik moet u in confidentie zeggen dat de menschen alhier, geen uitgezonderd, zoo zeer verlangen naar den vrede, ten minste als de heeren van Amsterdam; ik had niet kunnen gelooven dat het zoo universeel zou zijn geworden; 't geen evenwel niet goed is; maar u kunt ligt oordeelen hoe het mij moet obligeren, als men den vrede op maar eenigszins dragelijke conditiën kan erlangen, en dat zoo spoedig als doenlijk zal zijn.” — Al werd Frankrijk niet zoo ver teruggedrongen als men bedoeld had, ook Lodewijk was niet geslaagd, noch in de bevestiging van den in 1684 verkregen toestand (§ 428), noch in de handhaving der met hem eensgezinde Stuarts, noch in het verootmoedigen van de Republiek. Het geloof aan zijne onweêrstaanbaarheid was geschokt. Eene in beginsel tegen hem gekante regering was in Engeland opgerezen en door den krijg zelven gesterkt. Het bedreigde Protestantisme had oneindig veel gewonnen; het had de overmagt in alle zeeën en het grootste aandeel in het bestuur der europesche politiek.³³

E. 1697—1702.

453. Meer nog dan de vrede van Nijmegen, scheen de vrede van Rijswijk, ter verademing onmisbaar, niet dan wapenschorsing te zijn. De groote vraag der Spaansche Successie bleef onafgedaan; afdoening was niet beproefd, omdat men, zoodra dit onderwerp te berde

gebragt werd, afbreken der onderhandeling tegemoet had gezien. Althans voor den scherpzinnigen Willem III was het niet twijfelachtig dat Lodewijk den vrede bevorderd had, niet enkel omdat door zijne onderdanen smachtend naar rust verlangd werd, maar om, door schijn van matiging, den band van het bondgenootschap te doen verslappen. Hij zou aldus Europa ongewapend en onvoorbereid vinden, wanneer hij, in het naderend oogenblik der beslissing, de erfenis, sedert lang het doel zijner begeerlijkheid, in Italië, in Spanje, en vooral in de Nederlanden, door rasse maatregelen vermeersteren zou.

454. In zoo hagchelijk tijdsgewricht, moest men, meer dan ooit, ter verzekering van den vrede, zich gereed maken tot krijg. De Republiek, vooral Holland, was tot het nemen der noodige voorzorgen, zooveel na kostbaren oorlog mogelijk was, bereid. Het zeewezen werd behartigd, eene niet onaanzienlijke legermagt onder de wapens gehouden, en, na overleg met den spaanschen landvoogd, nederlandsch garnizoen in sommige vestingen van België gelegd.

Inwendige rust. Meer ontzag en vertrouwen voor Willem III, nu hij, na glorie-rijke loopbaan, den vrede tot stand gebragt had.

Het zeewezen. *a.* herstel van de geldmiddelen der Admiraliteiten; de Maze *f* 3,300,000 ten achter; Amsterdam, aan de meeste kapiteinen 8 tot 17 maanden soldij schuldig, kwam *f* 6,900,000 te kort; het Noorder-kwartier had van de gewesten drie millioen te eischen; door eene leening van 12 millioen werden deze collegiën in staat gesteld zich uit tijdelijke verlegenheid te redden, nieuwe uitrustingen te doen, en diep gezonken crediet te herstellen; *b.* aanbouw van 30 linijschepen; *c.* oprigting van drie regimenten mariniers, elk van 1000 man ². — Het leger niet verder verminderd dan op 45000 man.

1698: overeenkomst van Willem III met den keurvorst van Beijeren, landvoogd der Spaansche Nederlanden; door den koning van Spanje bekrachtigd, om 25 bataillons staatsche manschap in de sterke plaatsen te leggen. Dus kwam, voor de eerste maal, eene eigenlijk gezegde *Barrière* tot stand.

455. De Republiek, ook bij goeden wil, was niet tegen Lodewijk bestand zonder magtige hulp. En wat kon er te gemoet worden gezien? gebrek aan veerkracht. Vernieuwing van het bondgenootschap, ten onderlingen waarborge, werd te vergeefs beproefd; en, hoewel in Frankrijk van geen vermindering van strijdkrachten bleek, kon men in Engeland niet beletten dat het Parlement zich van troepen, als van nutteloozen en gevaarlijken overlast, ontdoed.

Lodewijk hield zijne legers op verontrustenden voet, en deed ijverig aan vestingen arbeiden. De nederlandsche handel, onder velerlei voorwendfels benadeeld,

tegen de bepalingen van het verdrag; de vervolging der fransche Gereformeerden, feller dan te voren hervat.

Groote moeilijkheden in Engeland. — 11 Dec. 1697. Parlementsbesluit ter afdanking van alle troepen, op 10000 na; toen er desniettemin 16000 in dienst waren gebleven, vermindering tot op 7000 inlanders. Aldus werd (Dec. 1698) de koning genoodzaakt tot verwijdering zelfs van de hollandsche Gardes en van de fransche Réfugiés, die zooveel tot de omwenteling van 1688 hadden medegewerkt; beleediging, waartegen hij te vergeefs alle middelen in het werk stelt, en die hem ernstig bedacht maakt om het bewind neer te leggen en naar Holland terug te gaan ³². Aan Heinsius schrijft hij: „Ik ben zoo chagrin van 't geen in 't Lagerhuis passeert in 't regard van de troepen dat ik kwalijk over eenige andere materie mijne gedachten kan laten gaan. Ik voorzie dat ik tot extreme resolutie zal moeten komen en dat ik u in Holland eerder zal zien als ik had gemeend. De aanspraak aan het Parlement, door hem zelven ontworpen, lag gereed. „Ik ben, op verlangen der Natie gekomen; om u van ondergang te redden en uwe godsdienst, wetten en vrijheden te behouden. Een lange en kostbare krijg is geëindigd door een goeden vrede. Maar, nu gij op mijn raad zoo weinig let dat ge voor uwe veiligheid geen zorg draagt, zou het onredelijk wezen dat ik getuige van uw ondergang wierd. Noemt mij dus geschikte personen, aan wie ik het bestuur kan achterlaten; gereed, als het voor uwe bescherming noodig mogt zijn, te rug te keeren en mijn leven in de waagschaal te stellen.” Hij, Englands redder, vernam slechts klachten en ondank, wantrouwen en tegenwerking; hij verkwist, zeide men, geld en goederen aan zijne gunstelingen ³², hij bemint de Natie niet; hij heeft in de Engelschen geen vertrouwen; hij reist gedurig naar Holland, hij verbeuzelt den tijd met jagtvermaak op het Loo ³¹.

456. In zoodanigen toestand was het verklaarbaar dat Willem aan het onverwachte voorstel van Lodewijk gehoor gaf om, bij voorbaat, verdeeling der Spaansche Successie te bewerken. Bedrog en meened behoefde niet te worden ondersteld, omdat het eigenbelang aan den trouweloozen Vorst opregtheid gebod. En, indien er, bij een weder uitbarsten van den krijg, op Englands krachtigen bijstand niet te rekenen viel, wat kon er dan, bij een zoo ontmoedigend vooruitzicht, gewenschter zijn dan dergelijke schikking? Aldus, en op geen andere wijs, zou het behoud van den vrede en van de onafhankelijkheid der Staten mogelijk zijn. De verhouding waarop, na menigen bloedigen strijd, de rust van Europa gebouwd was, werd verbroken, zoodra aan Oostenrijk of aan Frankrijk, die beiden beweerden regt te hebben op het geheel, het geheel te beurt viel. Het evenwigt werd, met ontzettend gevaar voor de Protestanten, niet minder bedreigd, indien er tusschen deze twee Mogendheden overeenkomst, ter eigendunkelijke verdeeling, straks ter uitoefening van europesche oppermagt, ontstond.

Reeds bij de eerste aanbiedingen van Lodewijk schrijft Willem aan den graaf van Portland, gezant te Parijs: „De raadpensionaris is overtuigd dat, zoo de

koning van Spanje nu kwam te sterven, er niets overblijft dan vernieuwing van den krijg, omdat hij eene schikking met Frankrijk volstrekt onuitvoerlijk rekt; hij twijfelt niet of de Republiek zou, zonder aarzeling, zich daarin begeven met de grootste inspanning van krachten. Hier vrees ik veeleer dat, al wierd tot oorlog besloten, men mij, door gebrek aan hulp zou laten bezwijken, waarop ik zoo als gij weet, in den laatsten krijg, te dikwerf kans liep. Men zou alleen willen bijdragen voor het zeewezen, zeer weinig voor de landmagt, en dat gaat niet zonder alles te verliezen." — „Ik erken hartelijk te wenschen dat ik, in den korten levens-tijd die mij nog overschiet, niets meer van oorlog moge zien; al, wat eer en geweten vergunt zal ik doen om dit te verhoeden." In 't begin van 1699 aan Heinsius: „Het doet mij leed dat ik u moet zeggen dat de zaken alhier in kwader staat zijn als men kan bedenken en dat ik niets als confusie en ruïne voorzie. Indien Frankrijk daartoe geld heeft gegeven, is het kwalijk besteed; want ik kan u verzekeren dat het niet van noode is; want de menschen generalijk zijn zoo verblind of kwalijk geïntentioneerd dat geen corruptie van nooden is om hen te bewegen tot het totaal abandonneren van hun securiteit."

456a. Aldus werd Willem, om de verlegenheid waarin hij, vooral door de flauwhartigheid der Engelschen, geraakt was, een en andermaal tot overleg met Frankrijk overgehaald, waarbij voor de veiligheid der Vereenigde Nederlanden, zoo veel doenlijk, gezorgd werd.

Grondslagen der geheime onderhandeling, vooral door Heinsius en Bentinck gevoerd: a. verdeeling der Successie; b. geen twee kroonen op één hoofd. — 11 Oct. 1698. *Eerste deelings-tractaat* van Frankrijk met Groot-Brittanje en de Republiek; aan den keurprins van Beijeren, Spanje, de Nederlanden en de koloniën, aan Oostenrijk het milanesche, aan een franschen prins Napels en Sicilie. — Na den dood van den keurprins (6 Febr. 1699) *tweede deelings-tractaat* (25 Maart 1700); bij het aandeel van Frankrijk Lotharingen, aan den hertog ter schadeloosstelling het milanesche, en aan den aartshertog Karel de verdere nalatenschap. — Aldus bleef het evenwigt behouden en België de voormuur van het Gemeenebest.

Hevig misnoegen in Oostenrijk, heviger nog in Spanje. De overeenkomst ook in Holland afgekeurd; in Engeland roofverbond genoemd. Onregt scheen het over de erfenis van een nog levenden vorst, zonder zijn goedvinden en tegen den wensch der Natie, te beschikken. Maar wat dan? De koning van Spanje werd als stervende beschouwd; Lodewijk zou, door overleg met den keizer, de Zee-mogendheden buiten beraadslaging houden, of zich in het bezit stellen; en wat was er, in dit meest waarschijnlijke geval, bij den onwil der engelsche oppositie en de loomheid van het keizerlijke bewind, anders dan het welgelukken der verderfelijke aanslagen te wachten! — Kwam de geheele Spaansche successie aan het Huis van Bourbon, naar alle waarschijnlijkheid zou over weinige jaren Engeland niet meer groot en vrij, en Holland een fransch wingewest zijn. Zoodanig gevaar mogt men door oorlog ontgaan; waarom niet door vredelievenden handel? — Er behoorde, zelfs als Lodewijk verleidelijke voorstellen deed, op het mogelijke van onopregtheid rekening te worden gemaakt; doch het was niet ongerijmd te onderstellen dat, om de voor Oostenrijk gunstige stemming van het spaansche Hof, hij

veel liever goedschiks een deel zou verwerven dan straks, welligt zonder bondgenooten, wederom in een europeschen strijd ingewikkeld te zijn. Ook zouden waarschijnlijk de zaken een anderen keer genomen hebben, zoo niet de keizer, door hardnekkig weigeren, op nieuw het verschil der inzigten van Frankrijks vijanden getoond had. — Geen onbillijker en ongerijmder oppositie dan die der vredelievende Tories tegen een staatkundig overleg, zonder hetwelk de oorlog onvermijdelijk was³². — Hier werd niet (zoo als later met Polen geschied is) een Rijk, eene Natie verscheurd; maar een gedwongen zamenvoegsel ook van onderling vijandige Staten die enkel de regerende dynastie gemeen hadden, losgemaakt en verdeeld.⁹⁵

457. Willem III gebruikte de bemiddeling en gewapende tusschenkomst der Republiek tot herstel der rust ook in het Oosten en Noorden van Europa. De krachten van den Keizer en van het Rijk waren te dikwerf door de aanvallen der Turken verdeeld; hieraan werd door verdrag een einde gemaakt. De krijg waarin Zweden alle zijne naburen tot vijanden had, scheen ligt nog verder om zich heen te kunnen grijpen; vrede werd door eene engelsch-nederlandsche vloot bewerkt. — Er was reden om te verwachten dat de doodmare van den koning van Spanje geen ander gevolg zou hebben dan ten uitvoerlegging van het verdeelingstractaat.

26 Jan. 1699: vrede van *Carlowitz* tusschen Oostenrijk en Turkije; vrucht der zegepraal van prins Eugene en bewijs der meerderheid van Oostenrijk.

1700. Zweden met Holstein, wederregtelijk aangevallen door Denemarken, Polen en Rusland. — Tusschenkomst der Republiek, hiertoe wegens garantie van het tractaat van *Altona* (1660) verplicht. Eskader van 13 linie-schepen onder Almonde, naar de Oostzee; vereenigd met 10 engelsche linie-schepen en met de zweedsche vloot: (20 en 25 Julij) bombardement van de deensche schepen en van Kopenhagen, ofschoon den admiralen enkel het *keeren van geweld met geweld* voorgeschreven was. Willem schreef aan Heinsius: „Ons dient geen oorlog nu in het Noorden; het eenige goed dat ik uit dit werk kan voorzien, is dat de twee noorder-kroonen zich nu t'eenemaal zullen scheiden; want haar combinatie heeft ons in den laatsten oorlog veel kwaads toegebracht” (§ 441). En later: „het bombardement gevalt mij niet. Het succes zal den jongen koning, vrees ik, zeer opzetten en men zal genoeg te doen hebben om hem van daar te krijgen. De conduite van Frankrijk valt mij zeer suspect.” De zaken namen echter spoedig gunstiger keer. — 18 Aug. Vrede van *Travendal*; Zweden triumfeert.

Nog in Oct. 1700 vroeg Lodewijk, daar Karel II op het uiterste lag, aan Engeland en de Republiek schepen om den hertog van Anjou in het bezit der aan hem toegewezen landen te stellen: Resolutie der Staten-generaal (16 Oct.) ter gereedmaking van 12 linie-schepen.

458. Alle voorzorgen der diplomatie bleken, door de uiterste wilsbeschikking van den koning van Spanje, nutteloos. De hertog van

Anjou, een kleinzoon van Lodewijk, was eenig erfgenaam. De verzoeking was voor Lodewijk, die nu geen oorlog zou hebben gewenscht, te sterk; het testament werd aangenomen, het verdeelings-tractaat ter zijde gelegd. Aldus kwam plotseling, met te niet doening van elken waarborg, vereeniging van Frankrijk en Spanje tot stand, en werd aan Europa de vrucht ontfroefd van dertigjarige onderhandeling en krijg.

1700. 1 Nov. De koning van Spanje Karel II sterft. Erfstelling (bij testament van 2 Oct.) waarschijnlijk vrucht van fransche kuiperijen, in verband met de verontwaardiging der Spanjaarden over de willekeur waarmeê door buitenlanders over hun lot beschikt was. Lodewijk, namens zijn kleinzoon, aanvaardt de gansche nalatenschap. Hij drukt den aard en omvang van deze gebeurtenis zeer wel uit: „er zijn geen Pyreneën meer.” — 18 Nov.: verklaring van den franschen gezant aan den raadpensionaris: „Z.M. verloor hierbij veel; maar wilde liever afzien van de voordeelen die het verdrag van verdeeling hem zou aangebragt hebben dan Europa op nieuw in zwaren oorlog te wikkelen.” Ernst of spotternij?

459. Met een schennis der goede trouw, zelfs in Lodewijk verbazend, had deze nu, indien de poging gelukte, meer dan hij zich ooit had kunnen voorstellen, bereikt. De Spaansche Nederlanden, om welke hij drie oorlogen gevoerd had, waren slechts een gering deel van wat hem te beurt viel. Hij zou, evenzeer als in Frankrijk, meester in Spanje en Italië zijn, over rijke volkplantingen beschikken, het gebied voeren in de middellandsche zee. De overmagt van Frankrijk zou gelijk staan met wereldheerschappij.

Willem III schreef aan Heinsius: „ik heb mij nooit veel verlaten op Frankrijks beloften; doch ik dacht niet, dit moet ik bekennen, dat men voor het oog der gansche wereld een plegtig verdrag reeds vóór de voltrekking verbroken zou hebben. Het is onloochenbaar dat wij de dupe zijn; maar, als men woord noch trouwe houdt, is het ligt iemand te bedriegen. Ik ben volkomen overtuigd, in geval dit testament effect sorteert, dat Engeland en de Republiek in het uiterste gevaar zijn van geheel verloren of geruineerd te worden. Het is mijn uiterste mortificatie niet met een goed exempel voor te kunnen gaan; maar het moet door de Republiek geschieden en ik hoop met een voorzigtige conduite de menschen alhier 't engageren allengskens, zonder dat zij het zullen voelen. Onbegrijpelijk is de blindheid der menschen alhier.”

Frankrijk en Spanje (zoo als bij het aangaan der Groote Alliantie, § 464, gezegd werd), waren nu als ware t' zaamgesmolten tot één en hetzelfde Rijk; zoodat, indien er niet spoedig in voorzien werd, alle hoop op redelijke voldoening voor den keizer te niet ging; het duitsche Rijk zijne leenregten in Italië en België verloor; de vrijheid van handel in de middellandsche zee, naar Indië en elders in het uiterste gevaar gebragt werd, de Barrière verdween, en aan Franschen en Spanjaarden het gebiedvoeren over gansch Europa weldra ligt vallen zou.

460. Ware niet Willem nog in leven geweest, welligt zouden de weifelende Magten ook dit uiterste der trouweloosheid, om slechts vrede te behouden, zoo niet onverschillig, lijdelijk hebben aanschouwd. In Engeland, waar men de eenheid der belangen van Groot-Brittanje met die van Europa weinig begreep, was men afkeerig van al wat naar oorlog zou kunnen brengen; in Holland werd de gansche invloed der staatslieden, leerlingen van Willem van Oranje, vereischt om de vredelievendheid, vooral van Amsterdam, tegen te gaan. Oostenrijk alleen, meer hevig echter dan bedachtzaam, was tot oorlog gezind. Nooit welligt is Willem in haghelijker omstandigheden geweest, nooit heeft hij meer onwrikbaarheid en tevens voorzigtigheid betoond.

1700. Nov. De koning schrijft aan Heinsius: „vrij algemeen is men hier van oordeel dat het testament voordeeler is voor Engeland en Europa als het deelings-verdrag; alleen in de onderstelling dat Anjou naar spaansche grondregels opgevoed worden zal; alle de menschen zijn hier zeer gerust en bekommeren hunne gedachten weinig om deze groote verandering van 's werelds zaken; het schijnt mij eene straf des Hemels dat het engelsche volk zoo onverschillig is omtrent al wat op het vaste land gebeurt.” — De raadpensionaris berigt: „wij zijn in het allergrootste gevaar; doch de meesten hier meenen dat de vrede door de aan-neming van het testament zeer wordt bevestigd; ja te Amsterdam zijn, op die tijding, de fondsen zeer gestegen, waaruit het algemeen gevoelen der kooplieden blijkt. De publieke opinie is dat de snoode daad in stilte moet worden geduld, indien slechts geen vijandelijkheden door de Franschen zelven worden begonnen.” — Ook ontbrak het niet aan redeneringen die een schijn hadden. De keizer, zelf bedreigd, was niet in staat om te helpen; Engeland zou de Republiek in den steek laten; Holland te overrompelen zou voor de fransche overmagt ligt zijn; oorlog was, van alle nadeelen, het ergste; de vredelievendheid der Franschen moest worden gewaardeerd; de spaansche belangen zouden boven den invloed van Lodewijk de overhand hebben; verdeeling der nalatenschap had ook menig bezwaar. Heinsius en de zijnen, bewust dat vooral handelsbelang en vreesachtigheid in het spel waren, deden opmerken dat handel en onafhankelijkheid meer dan ooit bedreigd werden en dat moed en veerkracht Frankrijk tot rede kon brengen. Een lid der Staten van Holland verklaarde „dat de verheffing van Anjou den ondergang van den Staat en welligt van gansch Europa zou bewerken; zoo men vergaan moest, was het eerlijk, op het voorbeeld der voorouderen, als dappere lieden te vergaan.”⁹

Willem III, om de tegenwerking in Engeland, onvermogen tot den krijg en tot lijdelijke ontveinzing gedwongen, wenscht dat, althans door eendragtige en mannelijke houding, Frankrijk nog tot matiging worde overgehaald. „Ik ben verzekerd,” schrijft hij (Dec. 1700) aan Heinsius, „dat het Parlement mij niet een duit zou geven, om nu den keizer te assisteren tot handhaving van zijn regt, en, na alle apparentie, een adres maken om den hertog van Anjou als koning van Spanje te erkennen; van wat consequentie dat zou zijn, kunt u oordeelen. Het is onmogelijk, volgens de constitutie van de zaken in Europa, dat wij lang buiten oorlog blijven,

hoe men zich ook wil flatteren. Ik beken dat ik in mijn leven in grooter vrees niet ben geweest, ziende niets voor oogen als ruïne. De groote God wil ons bewaren! want menschelijkerwijze zijn wij in een desperate conditie."

461. Lodewijk draalde niet zich feitelijk in het bezit der erfenis te stellen. Anjou werd met geestdrift door de Spanjaarden ontvangen; de bijstand van Frankrijks koning ingeroepen en aan hem de vrije beschikking over de hulpmiddelen van Spanje verleend; de vereeniging was, tegenover de bondgenooten, volkomen. Willem begreep dat er toegeeflijkheid vereischt werd, om den vijanden niet, terwijl men ter verdediging niet gereed was, voorwendsel tot vredebreuk te verschaffen; om hun onrecht en geweld in het volle licht te kunnen stellen; om tijd te winnen ter vernieuwing der Alliantie en ter voorbereiding tot den krijg.

4 Dec. Missive van Lodewijk aan de Staten-Generaal. Hij had gehandeld naar den geest van het verdrag van verdeeling, ter bevestiging van den vrede; hij vertrouwde dat zij niet over hem klagen, maar hem eer danken zouden dat hij aanzienlijke Staten, die hij aan zijne kroon had kunnen hechten, had willen offeren aan de gemeene welvaart." Filips V gaf ook kennis van zijne komst tot den troon. — Ontwijkend antwoord: de Staten-Generaal moeten raadplegen met de bijzondere gewesten en met den koning van Groot-Brittanje.

De Junta, voorloopig met de regering in Spanje belast, verzoekt Lodewijk zoodanige beschikkingen te nemen als hij dienstig acht. „De Spanjaarden," sprak deze, „hebben mij eersten minister van mijn kleinzoon gemaakt."

1701. Febr. Anjou te Madrid. — De Franschen in het milanesche. De hertogen van *Savoye* en *Mantua*, weldra ook de keurvorst van *Beijeren* en zijn broeder de keurvorst van *Keulen*, twee der magtigste duitsche vorsten, voor Frankrijk gewonnen.

462. De Republiek zou van nabij worden bestookt. De Spaansche Nederlanden, wier onafhankelijk bestaan tegen Frankrijk, van oudsher en telkens meer, als de alleen genoegzame waarborg voor haar onafhankelijkheid en voor de rust van Europa aangemerkt was, werden door fransche troepen bezet. Aldus was de onmisbare voormuur plotseling gevallen, maar aldus ook voor den meest vredelievende de onvermijdelijkheid gebleken van den naderenden krijg. Bij toenemend gevaar werd te grooter omzigtigheid vereischt, en Anjou, behoudens nadere gezamenlijke overweging van de europeesche aangelegenheden, onder den naam van Filips V, door de Republiek en Groot-Brittanje erkend.

1701. 6 Febr. de grensvestingen in de spaansche Nederlanden door fransche troepen bezet, met stille trom en bij nacht de grenzen overgetrokken. De staatsche

troepen (§ 454) als krijgsgevangen. Dit was geschied, werd door den spaanschen gezant gezegd, omdat de Staten uitstelden den koning te erkennen, aan verbonden arbeidden, hun krijgsmagt in België versterkten, en allerlei toebereidselen maakten ten oorloge. Willem, die zich nog steeds gevleid had dat omtrent het bezet houden dezer vestingen eene overeenkomst zou kunnen worden getroffen, schreef aan Heinsius (8 Febr.): „U. kunt ligt begrijpen hoe dit ongelukkig voorval mij moet chagrineren; dat het nu over 'd acht en twintig jaren is dat ik onophoudelijk heb gearbeid om die Barrière aan den Staat te conserveren, en daartoe noch moeite, noch perikel gespaard, en dat ik nu moet zien dat in éénen dag het verloren is, zonder slag of stoot.”

Erkenning van Filips V (weldra ook in Engeland); ook om de troepen die in België waren, te redden; met voorbeding dat de Staten-Generaal nader verklaren zouden op welke voorwaarden, tot behoud der rust van Europa, zij dien stap hadden gedaan. Deze daad, ofschoon zij den keizer grieve, die terstond algemeen krijg zou hebben gewenscht, was het onvermijdelijk gevolg der gesteldheid van zaken, vooral in Groot-Brittannië; de wijs der erkenning gaf gelegenheid om, wanneer Frankrijk onhandelbaar bleef, deel te nemen aan den krijg.

463. Frankrijk stond, gewapend en dreigend, aan de grenzen der Republiek. Zij nam het initiatief van moedigen weêrstand. Elk aanbod van afzonderlijk overleg werd door haar afgeslagen. In dit nijpend gevaar, daar de vijand met elken dag in het hart des lands vallen kon, werd nu, onder het ijverig behartigen van allerlei voorzorg, oog en stem naar Engeland gerigt.

Verbazend de indruk, zoowel van de onderworpenheid der Spanjaarden aan Lodewijk, als vooral ook van het intrekken der Franschen in België, en bij de Engelschen, en in het Gemeenebest. — In Januarij daalden de fondsen te Amsterdam plotseling 30%. — Algemeen begon men overtuigd te worden dat het geen tijd van lijdelijkheid, maar van zelfverdediging was. — Om de nog onzekere houding van Groot-Brittanië, groote omzigtigheid vereischt.

1701. Maart: de sluwe d' Avaux (§ 424) in 's Hage. — 22 Maart: eisch der Staten-generaal; a. redelijke voldoening voor den keizer; b. ontruiming van België door de Franschen voor altijd; c. staatsch garnizoen in Venlo, Roermonde, Stevenswaard, Luxemburg, Namen, Charleroi, Bergen, Dendermonde, Damme en St. Donaas, ter verzekering van het Gemeenebest; d. geen deel der spaansche nalatenschap immer aan Frankrijk; e. behoud van voorregten in 't spaansche gebied, zonder dat de Franschen boven hen worden begunstigd; Engeland verlangt Ostende en Nieuwpoort. — 2 April: Lodewijk gezind — waartoe? om den rijswijkschen vrede na te komen en te vernieuwen; een antwoord dat, als geheel onbeduidend, groote verwondering, doch eer veerkracht dan verslagenheid veroorzaakt. — D'Avaux zou, o zoo gaarne! afzonderlijk met de Republiek gehandeld hebben: stellige weigering der Staten-Generaal, op grond van a. de verdragen met Engeland; b. de naauwe betrekking op den koning; c. het verdrag van verdeeling, waarin Engeland partij was.

Maatregelen van tegenweer. Aanbouw van schepen, vermeerdering van troepen,

waartoe Amsterdam (11 Febr.) toestemming gaf; het platte land bij Lillo onder water gezet; de uitvoer van paarden verboden. Overleg met Coehoorn, om den vijand, door verschansingen, langs de rivieren, op de meest bedreigde punten, te stuiten.

13 Mei. Brief der Staten-Generaal aan Willem III: „Wij hebben geweigerd in afzonderlijke onderhandeling te treden; omdat Engeland en de Republiek één belang en regt hebben bij het behoud van den algemeenen vrede. Maar bijstand is onmisbaar. Frankrijk, niet voldaan met de plaatsen te bezitten die Spanje in België nog overig had, zendt er dagelijks talrijke troepen; brengt eene menigte geschut in de vestingen het naast bij onzen Staat; beijvert zich magazijnen aan te leggen en kriegsbehoefte te verzamelen; is onophoudelijk bezig onze bondgenooten tot alliantie of ten minste onzijdigheid over te halen en verdeeldheid in het Duitsche Rijk te bewerken. Wij zijn bijkans allerwege ingesloten, behalve aan den zeekant; onze gesteldheid is erger dan in den laatsten oorlog of bij openlijken krijg; wij zijn reeds verplicht het land onder water te brengen en de dijken door te steken voor de veiligheid onzer grenzen. Elk oogenblik staan wij bloot overheerd te worden. Het is onnoodig aan Uwe Majesteit te doen opmerken dat de ondergang van haar Rijken van onzen ondergang onafscheidelijk is.”

464. De noodkreet vond in Engeland gehoor. De koning, in stede van langdurige tegenkanting, had nu krachtigen steun bij de Natie en het Parlement. De onderhandeling werd afgebroken, de ijver in de oorlogstoebereidselen verdubbeld, en de *Groote Alliantie* tusschen de Zeemogendheden en Oostenrijk gesloten, om aan den Keizer voldoening te verschaffen, de vereeniging der kroonen van Frankrijk en Spanje te beletten, en de Spaansche Nederlanden tot voormuur van het Gemeenebest te doen strekken.

Goede uitwerking der missive van de Staten-Generaal. Aan Heinsius schrijft Willem (20 Mei): deze brief heeft een wonderlijk goed effekt gehad en deze natie t' eenemaal verbonden aan den Staat. Amsterdam zou inclineren tot afzonderlijken handel; haar maximes zijn mij onbegrijpelijk"; en (31 Mei): „ik zie dat men zijne gedachten nu ten eenemaal zal moeten appliceren tot den oorlog; alhoewel ik bij de gansche wereld geloofd word dien te desireren, zoo is er mogelijk niemand die het nooder zal zien; maar, zonder securiteit te bekomen, vervolgens op de genade van Frankrijk te leven, is het grootste kwaad van al dat ons kan overkomen.”

15 Junij: d' Avaux bewilligt in onderhandeling gezamenlijk met Holland en Groot-Brittanje; doch wil niet dat de keizerlijke gezant worde toegelaten en beweet dat de keizer niets te vorderen heeft.

14 Julij. Willem III in 's Hage. — Engelsche hulp: 1600 man van de gardes, 5000 man uit Ierland; drie schotsche regimenten. — De koning in de Staten-Generaal.

26 Julij. Afscheid van d'Avaux. De Republiek had alle redelijke zekerheid en handelsvoordeelen kunnen bedingen; doch zij had verkozen, door zich met Engeland vereenigd te houden, de onderhandelingen te rekken; nu zou men de Staten ook ligtelijk overhalen om te dringen op voldoening aan den keizer, en aldus

belangen, die hun vreemd waren, voor te staan. Antwoord der Staten-Generaal: „Zij zochten, nevens den algemeenen vrede, alleen de behoudenis van 't gene zij bezaten. Zij hadden zich gewapend, doch niet dan nadat de voormuur, die hun zooveel geld gekost had, door het trekken der Franschen in België, weggenomen was; ook had de naauwe vereeniging van Frankrijk en Spanje becommerring bij hen gewekt. In het begeeren van voldoening voor den keizer waren zij 't volkomen eens met den koning van Groot-Brittanje; ten volle verzekerd dat hem de algemeene vrede en het welzijn van den Staat diep ter harte gaat. — 11 Aug.: d' Avaux vertrekt.

15 Junij. Tractaat van Engeland en de Republiek met *Denemarken*, dat tegen subsidie 12000 man belooft. Soortgelijke verdragen met den keurvorst van de *Paltz* en den bisschop van *Munster*. — Onderhandelingen ook met *Pruissen*.

7 Sept. *Groote Alliantie* van Engeland en de Republiek met den keizer, op raad van prins Eugene. („Wil men,” zeide hij, „Brussel en Milaan zonder strijd prijs geven aan het Huis van Bourbon, dan worde liever terstond de oppermagt van Frankrijk over Duitschland erkend; erger kan de uitkomst van den rampspoedigsten oorlog niet zijn”¹⁰²). — Zoo binnen twee maanden geene behoorlijke schikking met Frankrijk wordt getroffen, verbindtenis ter verovering van België, als barrière voor de Republiek, voorts van Milaan, Napels en Sicilië, alsmede van de Koloniën. Onderling overleg, geen vrede of bestand dan gezamenlijk, na billijke en redelijke voldoening voor den keizer en zekerheid voor de bezittingen en den koophandel van Groot-Brittanje en de Republiek. Alle mogendheden zouden in het verbond toegelaten en de duitsche vorsten tot deelneming uitgenoodigd worden. De keizer zou 90,000, Groot-Brittanje 40,000, de Republiek 102,000 man in de wapenen brengen.

465. Alle hoop op vrede verdween. Reeds waren in Italië de vijandelijkheden tusschen Frankrijk en Oostenrijk begonnen. Na het overlijden van Jacobus II, werd de vermeende prins van Wallis door Lodewijk met den titel van koning van Groot-Brittanje vereerd; een hulde die de engelsche natie als felle belediging opnam. De Franschen drongen al verder en verder met troepen en aanleg van vestingwerken; de Republiek werd allerwege, aan de landzijde, omsingeld; de oorlogstoebereidselen op haar grenzen maakten den toestand, bij langer uitstel, steeds hagchelijker en een openlijke vredebreuk tot zelfbehoud onmisbaar.

16 Sept. Jacobus II sterft; Lodewijk erkent den pretendent als Jacobus III. De engelsche en nederlandsche gezanten verlaten Parijs.

Reeds in Junij (nadat in Mei het manifest van den keizer tegen Frankrijk uitgegaan was) oorlog in Italië: voordeelen der keizerlijken onder prins Eugene. — 26 Aug. Engelsch-nederlandsche vloot onder Benbow en van Wassenaer (25 engelsche en 10 nederlandsche linie-schepen) naar Spanje, om de spaansche galjoenen, die door een fransch eskader begeleid werden, te onderscheppen; doch zonder vrucht.

De keurvorst van *Keulen* ontvangt fransche bezetting in *Luik*, *Rijnberk*, *Nuis*, *Bonn*, *Keizerswaard*, en andere plaatsen langs den Beneden-Rijn.

7 Oct. Overeenkomst met *Zweden*. — Nov. Nader verbond der Republiek om Groot-Brittannië, zoo Frankrijk aanvalt, met alle kracht bij te staan. Willem III met den Raad van State in de Staten-Generaal; alle hoop op minnelijke schikking is verdwenen; oorlog beter dan gevaarlijke onzekerheid, de zaken moeten met kracht worden voortgezet, ter handhaving van den Staat bij vrijheid en godsdienst. — Vruchtelooze poging om den prins van Nassau, zoon van Hendrik-Casimir, tot erfstadhouder te benoemen. — Terugkeer (14 Nov.) naar Engeland, nadat het plan voor den veldtocht gemaakt was. — Weldra verbond met *Pruissen*; ijverig, nu men den keurvorst als *koning* erkent.

De Franschen werpen eene schans op de Zelzate, onder 't geschut van Sas van Gent, uit welke vesting op de schans geschoten werd (19 Dec.). Om dezen regtmatigen tegenweer, Sluis en Sas van Gent met bombardering bedreigd.

6 Jan. 1702. Aanspraak van den koning in het Parlement, grootendeels toepasselijk op de Republiek: „De koning van Frankrijk heeft, door het plaatsen van zijn kleinzoon op den troon van Spanje, zich in staat gesteld het overige van Europa te verdrukken, ten ware men snelle en regtmatige middelen aangrijpe om dit te beletten. Aldus is hij de ware meester geworden van de geheele spaansche monarchie; hij heeft ze ten eenemale afhankelijk van de Franschen gemaakt; hij beschikt er over, als of het zijn eigen land ware. Op die wijs heeft hij zijne naburen dermate omsingeld dat, onder den naam van vrede, zij de kosten en ongemakken verduren van den krijg. Gij hebt thans nog gelegenheid om voor u en uwe nakomelingschap het vreedzaam genot van godsdienst en vrijheden te verwerven; maar ik zal u openhartig mijne meening zeggen: zoo gij deze gelegenheid verzuimt, is er geen grond om een andere te verwachten. Laat de twisten ophouden; laat er geen onderscheid meer zijn dan van hen die de protestantsche religie en de tegenwoordige orde van zaken verlangen, tegenover de voorstanders van een paapschen prins en een fransch gouvernement.” — Voor de vaststelling der protestantsche erfopvolging in het Huis van *Hanover* werd bij Parlementsacte gezorgd.

466. Het uur was nabij waarop het zwaard zou worden getrokken, toen de stervensure van den handhaver der europesche vrijheden sloeg. Hagchelijk was de proef waarop zijne wijsheid en volharding ook in deze laatste jaren gesteld werd, doch voor hem niet te zwaar. Hij had, in Engeland zoowel als in de Republiek, de natie met de verhevenheid zijner grondbeginsels bezielde; de slapende bondgenooten wakker gemaakt, en een verbond in de wapenen geroepen, bij eenparige en krachtvolle rigting, tegen Lodewijk bestand.

In het laatste jaar bijna steeds in ziekelijken toestand, maar de kracht van geest had de overhand behouden; hij had den last der veelvuldige zorgen en bemoeienissen met gelijken ijver als in de jaren zijner jongelingschap getorcht.

4 Maart 1702: Willem sterft, ten gevolge van een val van het paard, (19 Maart)

met verwonderlijke bedaardheid. De oogten hemel, terwijl hij korte gebeden en verzuchtingen sprak.³¹

Droefheid en ontsteltenis in de Republiek! De Staten van Friesland noemden dit afsterven „ondragelijk niet alleen voor Nederland, maar voor de pericliterende vrijheid van Europa, welke Z. M., gedurende den ganschen loop van zijn leven, met ongekrenkte standvastigheid en wonderlijk beleid beschermd en gehandhaafd heeft.” De Raad van State zeide dat, zoo de dood des konings van Spanje billijke reden gaf tot „het verdubbelen van den arbeid aan de fortificatiën, nog veel billijker reden daartoe was in het overlijden van den koning van Groot-Brittanie, wiens moed, wiens beleid, wiens zorg, wiens naam meer gerustheid gaven aan den Staat als de beste frontieren.” — Het Huis der Gemeenten in Engeland getuigde dat hij hen verlost had van pausdom en slavernij. In de eerste aanspraak der koningin Anna aan het Parlement werd hij gezegd de voornaamste steun niet enkel van Groot-Brittanie, maar van geheel Europa te zijn geweest. — De Prinsen van Oranje, van Willem I tot en met Willem III, „hebben de treffelijkste reeks van helden gevormd, in de historie bekend, en zijn leven bevat zoo vele trekken van Gods voorzienigheid en bijzondere gunst dat hij wel, in dit opzigt, als David, de man die hoog is opgericht, de gezalfde van Jacobs God, mogt worden genoemd.”³¹

De vernieuwing der Groote Alliantie (§ 464) was het meesterstuk van Willems staatkundig doorzicht, beleid en volharding. Ook in Engeland sidderden de ministers, om volslagen gebrek aan nationale veerkracht, voor de mogelijkheid van den krijg. Ondanks natie en ministers, werd Engeland, dat zich dwaasselijk wilde verschansen achter een vermeend eigenbelang, door 's konings allen weldra wegslepende zielskracht, tot beschermengel der vrijheid van Europa gemaakt. Op zijne vermaning had Holland elk lokaas van verleiding, elk schrikbeeld van bedreiging, in een edelmoedig afwijzen van allen afzonderlijken vredehandel weêrstaan. Door het Parlement werd de noodzakelijkheid om Holland te ondersteunen, om met de bondgenooten vereenigd te blijven, om in ieders vrijheid den waarborg van aller vrijheid te zoeken, erkend. De geheele Natie werd op de stem van den stervenden koning wakker, en de grondslag werd gelegd eener Alliantie die langen tijd stand gehouden heeft, met ongekende aaneensluiting, stevigheid, en goede trouw.⁷²

467. Willem III, de laatste, niet de minste, uit een onvergelykbaar vijftal staatslieden en helden, hij die de uitredding van Nederland en van Europa, in 1672 bewerkt en thans, in 1702, wederom voorbereid had, werd afgeroepen, nu hij, meer dan ooit, ter uitvoering zijner ontwerpen, onmisbaar geacht werd. Ook aldus zou het blijken dat de invloed van een groot man reikt tot over het graf, en dat Gods wijze en almachtige voorzienigheid, wanneer zij de volkeren behouden wil, de meest door haar bevoorregte stervelingen niet ter verwezenlijking van haar liefderijk voornemen behoeft.

VIERDE AFDEELING.

1702—1713

TWEEDE STADHOUDERLOOS BESTUUR.

SPAANSCHЕ SUCCESIE-KRIJG.

ALGEMEENE AANMERKINGEN.

468. Deze elfjarige krijg, die ter verdediging, om het verbroken evenwigt, gevoerd werd, heeft de vroegere oorlogen in vreeselijkheid en uitgestrektheid nog overtroffen. Nooit was het gevaar grooter dan in den aanvang; nooit de loop der krijgsgebeurtenissen even glansrijk. En, ofschoon, om de noodlottige wisselvalligheid der staatkunde in Engeland, de uitkomst niet geheel beantwoord heeft aan de nu en dan hooggespannen verwachting, het zwaard der bondgenooten heeft perken aan de fransche heerschzucht gesteld.

De vraag naar het lot der Spaansche Monarchie, sedert veertig jaren (§ 297) aanhangig, trad nu op den voorgrond. Zou Frankrijk daarbij een billijk aandeel erlangen, of zou het ideaal van eigendunkelijkheid en overmagt dat Lodewijk zich steeds voorgesteld had, worden bereikt? Lodewijk dong naar de *geheele* nalatenschap voor zijne dynastie, tegen den wil van Europa, in strijd met de tractaten die hij zelf gemaakt had. Zoo dit gelukte, dan was het met de zoo even nog te Rijswijk (§ 452) vastgestelde grondslagen van het evenwigt gedaan en zou de vermeerdering van Frankrijks overwigt onberekenbaar zijn. Hoewel, naar de theorie der gallicaansche kerk, niet onvoorwaardelijk aan den Paus ondergeschikt, bleef Frankrijk onverdraagzaam voor elke afwijking van de roomsche kerkleer.⁹³

469. Deze gunstige uitkomst heeft men grootendeels aan Willem III te danken gehad. Niet enkel omdat hij de onafhankelijkheid der Staten en de vrijheid der bevolkingen gehandhaafd en, door telkens hernieuwden strijd tegen uitheemsch geweld, het wederopvatten der wapenen ook thans mogelijk gemaakt had; meer regtstreeksch was zijn invloed op hetgeen na hem gebeurd is. Door zijne wekstem waren Vorsten en Natiën tot eene aan het gevaar evenredige krachtsontwikkeling geleid. Grootendeels werden de overwinningen behaald door troepen en krijgsoversten, de onderhandelingen gevoerd door staatslieden die hij gevormd had; het was op zijn aanbeveling dat een uitstekend veldheer, *Marlborough*, hem aan het hoofd der bondgenooten verving.

„De Republiek in 1672 hulpeloos en verlaten; nu den evenaar houdende van Europa en het zwaard in de schaal leggende waarmede Willem III haar gewa-
pend had.”¹ — Het legertje van 1672 (§ 398) wist hij tot een zoo uitstekend
voorbeeld van taktische bedrevenheid te vormen, dat Frederik II de eer van voor
de 18e eeuw de leermeesters der krijgskunst te zijn geweest, niet aan zijne Pruis-
sen, maar aan de nederlandsche troepen in den successie-oorlog heeft toegewe-
zen.”¹ Willem was het die aan de nederlandsche staatslieden den weg had ge-
baand en in wiens voetstappen zij traden.

John Churchill, hertog van Marlborough (1650—1722), laaghartig, sluw,
schraapziek, verraderlijk, een karakter dat afkeer verwekt, maar ongemeen be-
kwaam als veldheer, staatsman en partijhoofd; de ziel van het bondgenootschap
en van den successie-krijg. Moet zijn voorbeeldeloos krijgsgeluk gedeeltelijk wor-
den verklaard uit de onbekwaamheid der meeste toenmalige fransche legerhoof-
den, uit het veldheersgenie van prins Eugene (§ 476), uit de dapperheid van de
nederlandsche troepen, uit de kunde en geestkracht der nederlandsche bevelheb-
bers? was er afwijking van de regelen der oorlogskunst, was er traagheid en
flauwheid, gebrek aan werkdadigheid in zijne handelingen merkbaar? Welligt;
maar door geen middelmatig oorlogstalent wordt eene reeks van zegepralen als
de zijne behaald; de stoutheid zijner operatiën had doorgaans in welberekend
overleg haar grond; door Willem III werd hij aanbevolen en door Wellington,
als de grootste veldheer van een engelsch leger, geroemd. De voortduring van
zijn invloed, als leidsman der bovendrijvende en oorlogzuchtige whigpartij, was
voor de bestendigheid der Groote Alliantie onmisbaar.

470. De Republiek heeft ongemeenen ijver en, ook toen het gevaar
reeds ver van haar grenzen geweken was, zelfopoffering betoond.
Groot was haar aandeel in de oorlogskosten, talrijk het leger, uitmun-
tend de staatslieden en bevelhebbers. De Vereenigde Nederlanden
hadden doorgaans ook op den loop der onderhandelingen een veel-
beduidenden invloed.

De schuld werd vermeerderd met 350 millioen. Doorgaans had de Republiek
120 tot 130,000 man in de wapenen, en over de 50 zware linie-schepen in dienst.
Hierbij kwam de *kaapvaart*; in Zeeland zóó sterk gedreven dat te Middelburg
en Vlissingen 74 commissievaarders 't huis behoorden, die 1722 stukken en 11,747
manschappen voerden. Onder andere hulpmiddelen werd ook het *last-en-veilgeld*,
door J. de Witt, tijdens den eersten engelschen oorlog ingevoerd, thans (Juni
1702), onder den naam van *extraordinaris*, door de Algemeene staten verdubbeld.

Krijgsoversten van den Staat. — Onder Marlborough *Ouwerkerk* († 1708),
zie § 382; de graaf van *Athlone*, de prins van *Nassau-Sarbrücken* en *Coehoorn*
(† 1704); *Slangenburg*, om naijver tegen Marlborough, te vroeg uit de dienst
gegaan; *van Goor*, die de overwinning aan den Schellenberg (§ 488) voorbereid-
de; *Vleertman*, die ontelbare gewigtige diensten bewees; ¹ *Fagel* (§ 489), *Gro-
vestins*, die de ruiterij der bondgenooten leerde haar kracht te stellen in het blank
geweer, ¹ vooral de prins van Oranje (§ 480).

Het plan voor den veldtog telkens met den raadpensionaris beraamd, somtijds
(bijv. in 1709) opzettelijke zamenkomst van Marlborough, prins Eugene en Hein-

sius, te 's Hage. — De Republiek, schreef de fransche staatsman *de Torcy*, vroeger vernederd, was nu bemiddelares van Europa; vrede scheen niet dan door tusschenkomst der Hollanders verkrijgbaar. ³⁹ — Bewijzen van den invloed van het Gemeenebest; bijv. in het voorstel der Franschen (1709) dat Napels door hollandsche troepen in bewaring zou worden gehouden, ³⁹ en in de zending van den graaf van Rechteren om de opgestane Hongaren met den keizer te helpen verzoenen.

471. Vruchteloos was de erflijkverklaring van het stadhouderschap, die men in 1672 als waarborg tegen vernieuwing van heillooze verdeeldheden aangemerkt had. Door het kinderloos overlijden van Willem III vervielen vijf gewesten onder stadhouderloos bewind. Hij zelf zou gaarne zijn neef, den jeugdigen stadhouder van Friesland, tot opvolger hebben verkoren gezien, maar de Aristocratie rekende zich allezins tot zelfregeren bevoegd, en velen der stadhoudersgezinden achten nu beter geen Eminent hoofd dan een kind en Fries, of een buitenlandschen vorst.

Nog in 1701 (§ 465) trachtte Willem III den prins van Nassau te benoemen; Holland was onverzettelijk. ³⁷ Behalve de zwarigheden der staatsgezinde partij in 't algemeen, pleitte thans tegen Friso dat hij was a. een kind; b. een Fries (Holland was voor frieschen invloed bevreesd); c. stadhouder van twee provinciën; „tot het behoud van de vrijheid, het regt der Staten en de privilegiën had,” zeide men, „veel medegewerkt dat alle provinciën niet onder één stadhouder waren; zoodat de voorstanders der vrijheid het gezag van den eenen eenigzins konden contrabalanceren door dat van den ander.” ¹⁸ Waarschijnlijk heeft bij sommige stadhoudersgezinden de herinnering aan het gedrag van des jongelings vader (§ 424 en 449) gewerkt. — Eene keus onder de protestantsche vorsten in het Duitsche Rijk ware ligt gevaarlijk; onbekend met de wetten en costumen dezer landen, zouden zij ongaarne zich daaraan onderworpen hebben. ¹⁸ — Velen, daaronder de koning van Pruissen, zouden tot het stadhouderschap (waartoe Frederik I welligt onderhandsche pogingen aanwendde) genegenheid gehad hebben.

472. De rust en eensgezindheid werd niet in Holland, wel in andere gewesten, deels door de woelingen der tegenstanders van Willem III, deels en vooral door den eisch van teruggaaf der eigendunkelijk ont-nomen volksregten, gestoord. — Was de magistraatsbestelling, bij ontstentenis van een stadhouder, aan de staten of stedelijke regenten, dan wel, gelijk van oudsher, aan de burgerijen, gilden of gemeenschappen vervallen? deze vraag werd oorzaak van geschillen, menigvuldig, langdurig en heftig, die ten laatste tot bevestiging der vruchteloos bestreden Aristocratie hebben medegewerkt.

In Holland werd het regt van benoemen aan de staten toegekend en het uitoefenen, als bij lastgeving, aan de regenten verleend; een middenweg waardoor,

om de herroepelijkheid van dien last, terugkeering tot stadhouderlijk bewind minder moeilijk was. — In Gelderland, Overijssel en Utrecht gaven de staten het regt aan de magistraten; geweldige opschuddingen. De voor- of tegenstanders van de onafhankelijkheid der stedelijke overheden spoedig bekend onder den partijnaam van *oude en nieuwe Plooi*.

473. Het gemis van een stadhouder, van een Willem III vooral, werd overal gevoeld. — In het oorlogvoeren, waar menig nuttig plan op den naijver der bevelhebbers, welligt ook op schroomvalligheid of onwil van de gedeputeerden te velde of van hunne lastgevers afstuitte; in de beraadslagingen der staten; in de onderhandelingen met andere mogendheden; in het financie- en zeewezen; in elke aangelegenheid, tot wier doeltreffende behartiging de Republiek, noch door getrouwe opvolging zijner voorschriften, noch zelfs door het te voorschijn treden van buitengemeene talenten, voor het verlies van zijn ervaring en invloed schadeloos kon worden gesteld.

1702. 25 Maart: de Staten van Holland, *en corps* naar de Staten-Generaal, verklaarden „dat zij door het funest, ongelukkig en ontijdig afsterven van den koning, kwamen te missen dat appui en dien band, waarmede de leden van hunne provincie en de Unie van de bondgenooten aan een waren geschakeld; dat de Staat miste een opperhoofd, zoo te water als te land, die hen, onder Gods zegen, tot nog toe zoo menigmaal tegen de vijanden, met gevaar van lijf en leven, had beschermd; dat zij waren ontzet van dat aanzienlijk crediet en autoriteit en van 't voorzigtig beleid waardoor niet alleen zoo vele Potentaten met den Staat zijn geallieerd, maar ook die geallieerden als in één ligchaam tegen de vijanden zijn verknocht geweest.”

„Het zou onverschoonlijk geweest zijn dat er, na den dood van Willem III, geen orde gesteld is tegen de defecten, zoo in de generale regering als in die van de particuliere provinciën, welke noodzakelijk moesten volgen uit het stilstaan van ambten van zoo groote directie en gezag, ambten die zoo notabele ingredienten zijn van de oude constitutie van de regering, indien deze dood niet voorgevallen was in eene conjuncture, waarin de regenten, den Staat ziende in het uiterste gevaar, en een zwaren oorlog voor de deur, hadden te denken op gansch andere zaken als op dergelijk redres.”¹⁸

21 Aug. 1702. Instructie voor de gedeputeerden te velde, nog meer gebonden aan ruggespraak met de Staten-Generaal,¹⁸ waardoor de stelling van den opperbevelhebber nog moeilijker werd. — Marlborough heeft er ondervinding van gehad; hun medewerking was belemmerend voor den gang der oorlogszaken, waarbij eenheid van gezag niet kan worden gemist¹⁰¹; kostbare oogenblikken gingen, door over- en weêrzenden naar 's Hage, te loor. — In 1702 weigerden zij verlof tot een slag; „gelukkig voor ons,” schrijft een kundig generaal der Fransen; „wij zouden, zonder ons te kunnen roeren, verslagen zijn geweest.” In 1703 werd de voorslag om de fransche liniën door te breken als roekeloos verworpen.¹

In 1795 de hertog tot werkloosheid gedwongen, waar hij van een overwinning als die van Blenheim (§ 488) zeker meende te zijn. Prins Eugeen schreef hem: „gij zult met uw leger niets van belang uitrigten, zoolang uw gezag beperkt is. Alexander heeft met kleine magt, groote dingen tot stand gebragt, maar hij had geen gedeputeerden in het kamp!”³⁸ Misschien evenwel was er overdrijving in het beklag, en werd niet ongaarne de verantwoordelijkheid van eigen verzuim door Marlborough op anderen gelegd.

Naijver van nederlandsche generaals. Niet van Ouwerkerk, vriend van Marlborough; niet van Athlone, die in 1702 betuigde: „de voorspoed van dezen veldtogt is enkel aan den onvergelykelijken opperbevelhebber te danken; ik heb mij tegen zijne meening en voorstellen verzet.” Ook in Marlborough ijverzucht en wrok. „Meer dan eenmaal gaf hij blijk hoe weinig hem de eer en het belang van Holland ter harte gingen, en hoe hij zijne oorlogshandelingen voornamelijk regelde naar de ingevingen van zijn eigen belang.”¹⁰¹

474. De staatkunde van Willem III heeft hem overleefd. Geen afzonderlijk tractaat; geen vrede, die aan Frankrijk een gevaarlijke overmagt liet; geen vrede en ook geen voortzetting van den krijg, waardoor het evenwigt in de waagschaal wierd gesteld. Deze grondregels werden, met bekwaamheid, veerkracht en volharding, door Heinsius en andere uitstekende staatslieden gevolgd.

De leiding der zaken bij den raadpensionaris, met de plannen en uitzigten van Willem bekend. Volgens Marlborough, braaf en zeer verstandig; doch van natuur zoo vreesachtig dat hij nooit zal tegenspreken, hoedanig ook de neiging der Staten moge zijn;”³⁸ maar zou niet welligt Heinsius zich dikwerf tegen den veelvermogenenden Engelschman achter zijne verantwoordelijkheid hebben verschanst? Als de belangen van het Gemeenebest, zijns inziens, tegenover engelsche staatkunde op het spel waren, legde hij zelfs eene heftigheid die hem ongewoon was, aan den dag, en stoorde zich dan zoo weinig aan de tegenspraak van den hertog, dat ernstige woordenwisseling ontstond.³⁸

W. Buys (1661—1749); pensionaris van Amsterdam. *Hop* (1654—1725) thesaurier-generaal der Unie; van groot verstand en moed, even bekwaam in het leger als in het kabinet, vlug en, als de arbeid niet langer kon uitgesteld worden, onvermoeid; vrolijk, gemeenzaam en buigzaam van karakter vrij van hovaardij en inbeelding.⁴⁴ *Van der Dussen* (1660—1742), 40 jaren pensionaris van Gouda. *Simon van Slingelandt* (1664—1736), van 1690 tot 1725, secretaris van den Raad van State; van wien Chesterfield, de engelsche gezant, getuigt: „de bekwaamste minister en de eerlijkste man dien ik immer kende; mijn vriend, meester en leidman.” De petitiën van den Raad van State door hem gesteld, meesterstukken van staats- en historiekennis. *François Fagel* (1659—1749), zoon en opvolger van Hendrik Fagel (§ 383); meer dan vijftig jaren griffier der Staten-Generaal, had, volgens Chesterfield, de diepste kennis van zaken en het gezondste oordeel, welke hij ooit bij iemand aantrof.”

Alle deze staatslieden, met wie Heinsius raadpleegde, ongezend, hetzij voor Frankrijk, hetzij voor Engeland, te buigen. Alleen in zoo ver de een vroeger, de

ander eerst later, voor Frankrijk onbezorgd en wantrouwend jegens Engeland werd, bestond er nog een engelsch- en een franschgezinde partij.

475. De nauwe vereeniging met Engeland, na den dood des konings, meer zorgverwekkend, bleef echter onmisbaar tot zelfbehoud. De Republiek ondervond de nadeelen eener verbindtenis, welke niet in gelijkheid van krachten waarborg van wederzijdsche billijkheid heeft, ofschoon er, voor zelfstandigheid der Republiek gewaakt, en aan overdreven eisch van den magtigen bondgenoot, of niet, of althans niet dan in buitengewone omstandigheden, uit noodzaak toegegeven werd.

De tractaten, met name dat van 1689 nopens de zeezaken (§ 439), vernieuwd bij verdrag van 9 Junij 1703.

De kracht der groote Alliantie berustte vooral op de goede verstandhouding van Groot-Brittanje en de Republiek. Marlboroughs stelregel was: „zonder wederzijdsche welwillendheid van Engeland en Holland, reken ik alles verloren. Niets kan ons zóó uit de bezwaren in welke wij geraakt zijn, redden als volmaakte overeenstemming; dit is blijkbaar beider belang.”³⁸ Van daar de zorg om niets te verrigten waardoor Holland tot afscheiding zou worden gebragt.

Desniettemin dikwerf wantrouwen en klagten. Weërkeerige jaloezij der krijgsoverbevelhebbers (§ 473); vermoeden dat de nederlandsche troepen somtijds bij voorkeur aan het gevaar bloot werden gesteld, dat aan de Engelschen de eer van den beslissenden aanval voorbehouden, dat in de berigten aan de dapperheid van allen niet gelijkelijk regt gedaan werd. — Aanmatigingen der Engelschen, die zich toeëigenden wat men gewoonlijk had bemagtigd. Zoo behielden zij het gewigtige *Gibraltar* en de uitmuntende haven van *Port-Mahon*.²

Koningin *Anna* (1703—1714) zwak en weifelend, door ministers en vooral door drift en luimen geleid. — Weldra de krijg minder naar de beginsels van Willem III dan naar het eigenbelang van Engeland gevoerd. Erger nog, toen ook dit belang miskend en, na den val van Marlborough (1710), onder den invloed der Tories, aan de Franschen toegeeflijkheid betoond werd.

476. Het bondgenootschap was magtiger dan onder Willem III, omdat het doorgaans eendragtiger was. Het gemeen overleg en onderling vertrouwen van Heinsius, prins Eugene en Marlborough, heeft in beraadslaging en uitvoering eenheid gebragt. Daarbij was Frankrijk, ofschoon het door de geestdrift in Spanje en de ontwikkeling der gebeurtenissen in het Noorden ondersteund werd, niet meer wat het in den mannelijken leeftijd van Lodewijk geweest was.

De Alliantie met Oostenrijk weldra (1703) versterkt door *Pruissen*, *Portugal* en *Savoye*. — Oostenrijk niet meer door de Turken bedreigd.

Prins Eugene van Savoye-Carignan (1663—1736), keizerlijk opperbevelhebber, door zegerijke veldtogten tegen de Turken spoedig vermaard, de grootste generaal en staatsman van Oostenrijk; geboren Franschman uit italiaanschen

stam, doch van Duitschen aard in zin. In 1704 aan het hoofd van het krijgsministerie: aldus boven de vroegere lastige wederstreving van jaloerij en onkunde gesteld. „Geen geld, geen volk, geen ammunitie, geen ernst, geen ijver, geen zorg, en evenwel te willen krijg voeren en triumferen, zijn,” schreef hij, „tegenstrijdige zaken, op wier vereeniging ik mij niet versta.” In dezen man woonde het veldheersgenie in de volste betekenis van het woord.¹⁰¹

Het streven van Lodewijk niet meer evenredig aan zijne kracht. Tegen Engeland, door de verbindtenis met Holland zeebeheerschend, tegen Oostenrijks oorlogsmagt in de veldtogten tegen de Turken ontwikkeld, en tegen de dappere krijgsbenden der duitsche vorsten door de handelsmogendheden betaald, was Frankrijk, met al zijn hulpbronnen en roemzucht en inspanning, niet opgewassen. Het was uitgeput; ook was de keus van veldheeren en staatslieden, onder den invloed van biechtvader en gemalin, minder gelukkig dan te voren; het verdedigen van Spanje viel zwaar; de vervolging om der godsdienst wille bragt in de *Cevennes* zeer ernstigen opstand te weeg, waarvan de bondgenooten, door hulpbetoon aan de protestanten (*Camisards*), partij hebben getrokken. Daarentegen was en werd de zaak van Anjou bij de spaansche natie (afkeerig van verdelging, zoowel als van engelsche en hollandsche ketters) nationaal; de krijg tusschen de noordsche magten scheen meer dan eenmaal eene wending te nemen, voor de belangen van Frankrijk nuttig; in Groot-Brittanie had Lodewijk geen onbelangrijken steun aan de vredelievendheid der Tories en aan verstandhouding met den Pretendent.

477. De vereeniging der Mogendheden was ook nu van de eigenaardige gebreken eener dergelijke Alliantie niet vrij. Niet zelden ontbrak het aan pligbetrachting, aan naauwgezetheid en ijver. Baatzucht trachtte den last des oorlogs en de kansen van gevaar op anderen te leggen, en toen het niet meer om beveiliging, maar om bevoordeeling te doen was, openbaarde zich, bij het klimmen der begeerlijkheid en het uiteenloopen in bedoeling, velerlei verschil, jaloerij, misverstand, twist.

Oostenrijk, door den opstand in Hongarije onder vorst Ragotzky, zeer bezig gehouden; de Koning van *Pruissen* (1688—1713), vooral door ijdelheid en geldzucht bestuurd, met den koningstitel in de Alliantie gelokt, zou er zeer ligt, om eenige achterstallen, weder uit zijn gegaan; de hertog van *Savoye*, roemwaardiger om talenten dan om inborst, was steeds met Oostenrijk in geschil. De gewigtigste ondernemingen dikwerf verijdeld, omdat, door bijoogmerken nu van dezen, dan van genen, de maatregelen tot het algemeene doel, verwaarloosd en verlamd werden. De inval in het zuiden van Frankrijk (1707) mislukte, omdat er tusschen *Savoye* en den keizer hooggaande twist was, en omdat deze, ontijdig en tegen den wil der bondgenooten, tot het veroveren van Napels besloot. — Zoodra de kans ten goede gekeerd was, vernam men buitensporigen eisch; zoo verlangde Karel III niet enkel geheel Spanje, maar ook het in Frankrijk gelegen Roussillon en al wat reeds bij den vrede der Pyreneën afgestaan was. — Onder zoo menigvuldige oneenigheid was het naauwelijks verklaarbaar dat jaren achtereen zamenwerking stand hield.

De medewerking van *Groot-Brittanje* was verbonden aan den voortdurenden triumpf der Whigpartij; gedwarsboomd, lang eer zij van het roer geslagen werd.

478. De nederlandsche staatslieden, omtrent Frankrijks overmagt en nabuurschap, na de verovering van België, minder bezorgd, hebben naar een algemeenen en ook voor Frankrijk niet onbillijken vrede verlangd. Immers wat heil voor de Republiek in verderen krijg? bij welgelukken kon ze ligt onder afhankelijkheid van Engeland raken, door tegenspoed konden spoedig al de vruchten verloren gaan eener inspanning, wier langdurigheid het Gemeenebest bijkans uitgeput had. Doch de Republiek vermogt niet de bondgenooten, wier begeerlijkheid door gunstige uitkomsten gevoed werd, te dwingen; en afzonderlijke vrede, die telkens op de verleidelijkste voorwaarden aangeboden werd, ware het onfeilbare middel geweest om Frankrijk weldra in vroeger overwigt te herstellen. Dus werd men, tegen wil en dank, medegesleept, ook toen de krijg eene voor het vaderland doellooze en schadelijke rigting verkreeg.

De *gansche* spaansche successie door den keizer voor den aartshertog (*Karel III*), door Frankrijk voor Anjou (*Filips V*) verlangd. Ook Engeland, om commerciële belangen, stelde weldra op den voorgrond dat ze in *haar geheel* voor Oostenrijk moest worden gewonnen. — De Republiek, aan de staatkunde van Willem III gedachtig, zou veeleer verdeeling gewenscht hebben; maar achtte een ontijdig verlaten van de bondgenooten noodlottiger dan zelfs het zonder noodzaak voortzetten van den krijg; het was daarom onveranderlijke stelregel te volharden, tot dat de Ligue gezamenlijk een eerlijken vrede bedong.³⁹ De aanbiedingen van Frankrijk stuitten hierop af; *Barrière*, handelsvoordeelen, al wat vleijen en bekooren kon, werd vruchteloos beproefd.

479. Holland behield, met rijkdom en handel, feitelijken voorrang; bij ontstentenis van het stadhoudelijk gezag, een voor de Unie heilzamen band. Er was aansporing tot eendragtig overleg, er was eigen bereidvaardigheid in het krachtig voortzetten van den krijg. Lofwaardig voorbeeld gaf het magtig en nu ook edelmoedig Amsterdam.

Alleen van 1701 tot 1705, bedroegen de schulden der provincie $36\frac{1}{2}$ millioen. Aandrang bij de overige gewesten; dikwerf de Staten van Holland en *corps* bij de Staten Generaal. Ook de zeezaken werden zeer door Holland behartigd.² — „Amsterdam,” schreef Marlborough in 1708, „is altijd onder alle steden, de ijverigste geweest om in den oorlog veerkracht te bewijzen.”³⁸

480. De oranjegezindheid der bevolking werd door de talenten van den jeugdigen stadhouder van Friesland en Groningen J o h a n -

Willem Friso ook in de overige gewesten versterkt. De roem zijner gaven en dapperheid zou, had hij langer geleefd, de zwaarigheden hebben overwonnen welke aan zijne verheffing in den weg werden gelegd.

Johan-Willem Friso (1687—1711), te Dessau geboren. Veelbeteekenend gelaat, fiere houding door zachtmoedigheid getemperd. In geestvermogens rijk begaafd, algemeen en vooral bij het leger bemind; zich ondank latende gevallen, met de bewustheid lof te hebben verdiend: „de soldaten weten wat er gebeurd is; dat is mij genoeg.” Heldhaftig en onvertsaagd. — In 1709 huwelijk met *Maria-Louisa*, vorstin van Hessen-Kassel (1688—1765), uitmuntende vrouw, *Maïke-Moei* bij de dankbare Friezen genoemd, door tegenspoed geoefend, en van wie in haar levensbeschrijving gezegd werd: „geen uitwendige godsdienstigheid en onberispelijke wandel alleen, hoedanig de hedendaagsche mode gewoon is godvruchtigheid te noemen, maar het hartveranderend genadewerk van den Heiligen Geest.”

481. Onder zooveel krachtbetooning waren ook teekenen van verval. De Republiek had op het gewigt van den strijd meer dan op de maat van haar krachten gelet. De gevolgen van dit opzettelijk en eervol miskennen der beperktheid van haar vermogen, werden in achteruitgang bespeurd, aanvankelijk vooral van het zeewezen.

De ontwerpen van Willem III bleven onuitgevoerd; van de 58 schepen, tot wier aanbouw reeds besloten was, slechts 21 voltooid. — Van 1682—1700 werden 93, van 1700—1713 slechts 21 linie-schepen gebouwd.² — Oorzaken: a. Geen eenheid van leiding meer, zoodat de gebrekkige opbrengst der meeste gewesten nog gebrekkiger werd. Groningen en Friesland onttrokken zich bijna geheel; in vier jaren door geene provincie, Holland en Zeeland uitgezonderd, één enkele stuiver betaald, in de overige jaren zeer weinig. Holland betaalde van zijn aandeel, f 51,770,000, slechts f 26,112,000: b. geldgebrek der Admiraliteiten, die zeer aanzienlijke sommen van de nalatige gewesten te vorderen hadden, geld zelfs tegen 9% opnamen, en met zware schuld belast waren; c. de gewijzigde betrekking op Groot-Brittanje, dat zich een gezag begon aan te matigen, waartegen Willem III de Republiek behoed had.² — Bijna gelijktijdig (1708—1711) dood of ontslag van Almonde, Callenburgh en Geleijn Evertsen; met welke drie vermaarde zeehelden de school uitstierf van de Ruyter.² — In de laatste jaren van den successie-krijg verklaarde de Republiek, wier vloten vroeger aan alle oorden der wereld gezien werden, zich onvermogen een eskader in zee te brengen. Naauwelijks meer zee-mogendheid van den tweeden rang².

482. Evenwel het vooruitzicht was niet ongunstig. Friso scheen op het voetspoor zijner voorzaten, door beproeving en teleurstelling voor dezelfde grootsche taak te worden gevormd; de afwijking van den vaderlandschen regeringsvorm zou kortstondiger zijn dan ze, door het gemis van een meerderjarig vorst, na Willem II geweest was, en de lessen der ervaring zouden tot duurzame verbetering worden gebruikt.

De krijg was duurzaam en afmattend; evenwel, als eenmaal de vrede getroffen werd, zou men, door onvergankelijken roem, en ook door geld en landbezit, voor een goed deel schadeloos worden gesteld. Maar neen! deze berekeningen, niet ongegrond of buitensporig, bleken ijdel. De veelbelovende jongeling stierf, en in den schandelijken vrede van Utrecht werden, omdat Groot-Brittanje het wilde, de regtmatigheid der eischen van de Republiek, op grievende wijze, miskend.

483. Drie onderdeelen dezer Afdeeling: het eerste (1702—1706), tot dat, door den slag van *Ramillies*, voor Frankrijk zelfverdediging begon; het tweede (1706—1710), waarin te *Geertruidenberg*, de vernedering van Lodewijk voltooid scheen; het laatste (1710—1713), toen, na de verwijdering van Marlborough, Frankrijk opgebeurd en een verdrag als dat van *Utrecht*, mogelijk werd.

A. 1702—1706.

484. Dit tijdsbestek, met angstige bezorgdheid aangevangen, werd door luisterrijke zegepralen gekenmerkt. Onder levendig besef der noodzakelijkheid van den krijg, werd aan vrede niet gedacht; onge-meene veerkracht, door Holland vooral, betoond.

1702. Maart. De Staten van Holland geven hun vast besluit te kennen om de alliantien in stand te houden; bereid liever goed en bloed op te offeren dan het Gemeenebest, de vrijheid, en de godsdienst verloren te zien gaan. — Gelijksoortige betuigingen der overige gewesten; met stilzwijgen omtrent het stadhouderschap.

30 Maart. Op aanzoek der Franschen tot afzonderlijk verdrag (nu de Republiek wederom *vrijheid* beleefde, niet meer in *bedwang* was, op *zich zelven* stond, zoodat er gehandeld kon worden naar den geest van het Gemeenebest en volgens het algemeen belang), gaven de Staten-Generaal met waardigheid ten antwoord dat men zich, bij gebrek aan kennis hunner regering, geweldig bedroog; dat zij te voren zooveel vrijheid als nu hadden om besluiten te nemen dienstig voor den welstand en de behoudenis van den Staat, en verzekerd waren dat de raadgeving des overledenen konings nergens toe gestrekt had dan om vrijheid en godsdienst te behouden; waarom zij zijne maatregelen zouden opvolgen en niet afwijken van de verbonden door hem gemaakt.⁹ Toen het gerucht verspreid werd, als of *Amsterdam* tot vrede neigde, schreef de pensionaris Buys dat alle leden der Staten eenparig hadden besloten alles ten offer te brengen voor de Unie van Utrecht, het protestantisme en de vrijheid, zoo van de Republiek als van Europa, en dat, zoo het mogelijk ware de andere leden in ijver te overtreffen, Amsterdam het zou hebben gedaan.³⁷

485. De eerbied voor de nagedachtenis en het opvolgen der voorschriften en raadgevingen van den stadhouder belette niet dat spoedig

afkeer van het stadhouderschap en misnoegen over sommige maatregelen van Willem III openbaar werd. De pogingen van Friesland en Groningen om aan hun stadhouder meer invloed te verschaffen, werden door den hevigen weerzin der gewesten doorgaans verijdeld.

1702: bewegingen in Zeeland: „het gemeen, opgestoot, zoo men wil, riep dat de koning 's volks vrijheden geschonden en in de provincie een onmatig gezag had uitgeoefend.”⁹ — 3 April: de waardigheid van Eersten Edele vervallen verklaard. 23 Mei: regenten, in 1692 afgezet (§ 447), hersteld.

1704. De prins van Oranje, op verzoek van Groningen en Friesland, met veel moeite en zonder bevel, zonder jaarwedde, zonder stem in de krijgsraden, tot generaal van het voetvolk bevorderd; onder ernstig protest van Zeeland, „dat men zich niet moest laten inwikkelen in bevorderingen, die een brug konden leggen tot een vorm van gebied, waartoe noch Zeeland, noch de andere gewesten zich gaarne zouden zien wederbrengen.”

1705. Resolutiën van Holland en Utrecht, waarbij de Prins ontzet werd van zijn regt om in den Raad van State te zitten; eene bevoegdheid der stadhouders zelfs in 1651 erkend: de Staten van Friesland achtten zich zeer verongelijkt. — De regten van den prins tegen den tamelijk hebzuchtigen koning van Pruissen door de Algemeene Staten, als executeurs van koning Willems testament, flauwewijk gehandhaafd.

486. In verscheidene gewesten ontstond burgertwist. De regenten, zonder onderscheid van staats- of prinsgezindheid, wilden gaarne, door magistraatsbestelling, voor zich zelven of hunne naastbestaanden en vrienden, op den duur meester zijn van het bewind, doch zij ontmoetten bij velen, uit ware of ook uit voorgewende ingenomenheid met de oude volksregten, heftigen weêrstand.

8 Apr. Resolutie van Gelderland „dat de magistraatsbestelling in de Steden nu gekomen was en voortaan altijd blijven zou aan de bijzondere wethouders,” oorzaak van ernstige opschudding. — Julij: dadelijkheden te *Nijmegen*; alwaar de gemeentslieden, van 36 op 6 uitgestorven, na, op hun eisch, voltallig te zijn gemaakt, den geheelen Raad ontslaan en een anderen, meerendeels uit nieuwe regenten, benoemen. Soortgelijke verandering te *Tiel* en te *Bommel*. — Aug.: de regering te *Nijmegen*, met gewapende magt door de Staten hersteld; weldra (Jan. 1703) andermaal afgezet. Verandering der regering ook te *Arnhem* en in de andere steden van Gelderland. Bewegingen in Overijssel. In Utrecht na hevige beroerte, behielden de Staten de overhand.

487. Weinige weken na den dood van Willem III, werd de oorlog door de in het naauw gebrachte Republiek aan Frankrijk verklaard. Reeds in den eersten met een aanval op *Nijmegen* geopenden veldtogt, werd zij, door Marlborough, van de onmiddellijke nabuurschap der

vijandelijke legers bevrijd. Niet minder was, door de zegepraal van *Vigos*, de voorspoed ter zee.

8 Mei: oorlogsverklaring aan Frankrijk en Spanje, „om een verbondsbreuk zoo ongehoord als ooit in de wereld is bekend en een grondslag om aan geen tractaat immer meer gehouden te zijn.” — 15 Mei: manifest van Engeland en van den keizer.

10 Junij: *Nijmegen* door Boufflers met 40000 man bijna overrompeld; door snellen aanmarsch van Athlone gered. — 15 Junij: *Keizersweerd* door de Nederlanders en Pruisen bemagtigd.

2 Julij: Marlborough gaat aanvallenderwijze te werk. — 26 Julij: over de Maas en voorwaartsche beweging naar de zijde van Hamont en Diest. — 11—22 Sept.: *Venlo*, onder leiding van Coehoorn (die eerst Staats-Vlaanderen tegen de Franschen verdedigd had), tot overgave gedwongen. *Stevensweerd* en *Roermond* gelijktijdig aangetast en spoedig (2 en 6 Oct.) vermeesterd. — *Landau*, sleutel van den Elzas, door de keizerlijke troepen veroverd zijnde (11 Sept.), trekt Marlborough op *Luik*; de stad capituleert; het kasteel, door de bekwaamheid van Coehoorn, in minder dan één uur stormenderhand gewonnen (23 Oct.) Aldus was de vijand van uit de buitenwerken van Nijmegen teruggeslagen tot achter de linien, welke hij tot bescherming der spaansche Nederlanden had aangelegd, en de bondgenooten hadden vrije gemeenschap langs de Maas.”¹ Marlborough in 's Hage ontvangen met uitgelaten vreugdebetoon.

Vloot van 21 schepen (met 1726 stukken, 8897 zeelieden en 3600 man krijgsvolk) onder *Almonde*, met de Engelschen onder Rooke, naar de middellandsche zee, om *Cadix* te vermeesteren; onderneming door koning Willem raadzaam gekeurd. 23 Aug. aankomst voor de stad; de landing (8 Sept.) mislukt door het dralen van den bevelhebber van het britsche krijgsvolk². Gereed huiswaarts te keeren, ontvangt men het berigt dat de spaansche westindische vloot met een fransch eskader in *Vigos* was binnen gevallen; op aandrang van *Almonde* (23 Oct.), luisterrijke overwinning door zee- en landmagt; fransche oorlogschepen verbrand; negen, van 42 tot 76 stukken, genomen, een aantal galjoenen vermeesterd.

488. De veldtocht van 1703 was in de Nederlanden, waar het hachelijk gevecht bij *Ekeren* de dapperheid der onzen schitteren deed, niet ongelukkig. Veel merkwaardiger evenwel het volgende jaar, toen Marlborough, ook met nederlandsche troepen, naar Beijeren gesneld, in den veldslag van *Hochstett*, Duitschland gered heeft.

De keurvorst van Beijeren had zich in 1702 openlijk voor de Franschen verklaard; de markgraaf van Baden was (15 Oct.) door Villars geslagen en ook in Italië was de veldtocht met nadeel der bondgenooten geëindigd. Lodewijk wilde nu te gelijk Holland op nieuw bedreigen en, vereenigd met Beijeren en Savolje, door Tyrol heen, in verstandhouding met de opstandelingen van Hongarije, den marsch naar Weenen beproeven: weldra werd hij in de voortzetting van dit plan door den afval van Savoye gestuit. *Bonn* door Coehoorn, volgens zijne schijnbare

vermete le belofte, in elf dagen (3—14 Mei 1703) bemagtigd. — Ontwerp van Marlborough om, na het doorbreken der fransche liniën, Antwerpen en Ostende te veroveren. — 27 Junij; inval in het land van Waes door Coehoorn en Sparre. — 30 Junij; een groot deel van het nederlandsche leger, onder Wassenaer-Obdam, bij *Ekeren* door de Fransen, onder Boufflers, omsingeld, na een allerhevigst gevecht en door wonderen van dapperheid, gered; wederzijdsch verlies van twee duizend man; schitterend wapenfeit. — Vruchtelooze wensch van Marlborough naar een hoofdtreffen. *Huy* vermeesterd (16—27 Aug.); *Limburg* (26 Sept.) en *Gelder* (17 Dec.); de geheele landstreek tusschen Maas en Rijn tot boven Luik en Keulen van vijand gezuiverd¹.

1703. Junij—Dec.: vereenigde engelsch-nederlandsche vloot naar de middellandsche zee de onzen onder *Almonde*), om den Camisards bijstand te bieden en ter vermeerstering van Napels en Sicilië mede te werken.

1704. Het ontwerp der Fransen tegen Duitschland zou andermaal worden beproefd. Villeroi in de Nederlanden; Tallard met 45000 man aan den Boven-Rijn; de keurvorst van Beieren, met eene gelijke magt, bij Ulm; nauwelijks 20000 man konden, ter bescherming van Weenen, tegen hem worden gesteld. Het lot van Europa ware, door den val van Oostenrijk, beslist, zoo niet Marlborough met alle beschikbare troepen naar Duitschland geijld was. Overtogt te Coblentz (26 Mei) en over den Neckar (9 Junij); vereeniging bij den Donau (22 Junij) met den markgraaf van Baden. — 2 Julij. Gevecht op den *Schellenberg*, bij Donauwerd; de eerste aanval door de Nederlanders; na hevigen tegenstand de verschansingen stormenderhand ingenomen en het fransch-beijersch legerkorps verslagen. Tallard voegt zich bij den keurvorst van Beieren en prins Eugene bij Marlborough, en nu weldra (13 Aug.) slag bij *Hochstett* en *Blenheim*. Hevige strijd: de prins van Hessen-Kassel schreef aan de Staten-generaal: „uwe kavallerij heeft wonderen gedaan:” het nederlandsche voetvolk, met het engelsche, dwong 24 bataillons zich krijgsgevangen te geven. De nederlaag volkomen; de vijand verliest 30000 man aan dooden en gekwetsten en gevangenen; bijkans geheel Beieren in de magt der bondgenooten. — 29 Oct. Marlborough bemagtigt *Trier*.

489. Ook in Portugal en Spanje werden door de nederlandsche land- en zeemagt gewigtige voordeelen behaald. Eervol was de verovering van *Valencia* en *Gibraltar* en de zeeslag bij *Malaga*. Zoo de verwachtingen van den veldtogt in 1705 met geene glansrijke uitkomsten bekroond werden, de teleurstelling is in 1706 ruimschoots door den slag van *Ramillies* vergoed, die geheel België onder de bondgenooten bragt.

1704. Door de toetreding van Portugal het Schiereiland geopend. Eene vloot onder *Callenburgh*, met 5000 man krijgsvolk onder *Fagel*, in vereeniging met de Engelschen, naar Lissabon, om koning Karel III over te brengen. — 7 Maart: aankomst voor en (Mei) mislukte aanval op Barcelona; (1 Aug.) *Gibraltar*, door ligging bijna onneembaar en voorzien met 100 stukken geschut, aan de bondgenooten overgegeven; voorts, onder den prins van Hessen-Darmstadt, belegerd door de fransch-spaansche krijgsmagt (21 Oct.—2 Mei 1705); loffelijke ver-

dediging; verlies van den vijand 12000 man, dezerzijds geen 1200. — 24 Aug. Zeeslag bij *Malaga*; met 53 tegen 50 fransche lineschepen; de overmagt, door de zwaarte der vaartuigen, aan de zijde des vijands; ² een der scherpste gevechten ooit door 's lands zeemagt geleverd, de overwinning onbeslist; hadden niet de Britten krijgsvoorraad gemist, de bondgenooten zouden eene luisterrijke zege hebben behaald. ²

27 Mei 1704: de brigadier van Welderen, bij *Sobreira*, met twee hollandsche regimenten ingesloten en gevangen. — Fagel verwierf in Spanje den grootsten lof. Met geringe krijgsmagt, slecht ondersteund, niet zelden teleurgesteld als hij versterking wachtte, wist hij den vijand steeds in angst en onzekerheid te houden en perk aan zijn voortdringen te stellen. De verovering van *Valencia* (8 Mei 1705) te danken aan zijn beleid. De koning van Portugal zeide: „zoo *Fagel* het leven verlaat, ben ik verloren.” ¹

1705. Een eskader onder *Almonde* (20 linie-schepen van 50 tot 94 stukken) met de Engelschen naar de middellandsche zee. — 22 Aug. *Barcelona* vermeesterd. Catalonie en een groot deel der provincie *Valencia* onder Karel III gebragt. Terugkeer der vloot; een gedeelte, onder Leake en *van Wassenaer*, overwintert te Lissabon. — 1706: tijding dat *Barcelona* van de land en zeezijde ingesloten is. De vloot derwaarts gezeild en tot 50 linie-schepen aangegroeid komt (7 Mei) voor de stad; de fransche vloot (28 linie-schepen en 8 fregatten) reeds geweken en het beleg (10 Mei) opgebroken van eene stad, met wier val, schrijft Karel III aan de Staten-Generaal, de spaansche kroon hem zou ontvallen zijn. ² *Carthagena* onderwerpt zich. *Alicante* (8 Aug.) stormenderhand vermeesterd. *Yvica* en *Majorca* tot erkenning van Karel III gedwongen.

1705. Voornemen van Marlborough om den slagboom der fransche veldwerken in België om te trekken en langs de Moezel in Lotharingen te rukken. Trage opkomst der duitsche troepen verijdelt dit plan; alsmede de buitengemeene inspanning van Lodewijk. Een fransch leger stond aan den Boven Rijn. Villars met 75000 man in den omtrek van Trier; Villeroy en de hertog van Beyeren, met even talrijke legermagt, op vernieuwden aanval naar de zijde der Republiek bedacht. *Huy* ingenomen (28 Mei—10 Junij), *Luik* bezet; schrik in Holland; Marlborough herovert *Huy* (12 Julij) en brengt het oorlogstoonel in Zuid-Brabant. — 18 Julij: een fransch legerkorps, met verlies van 6000 dooden, gekwetsten en gevangenen, overhoop geworpen; doch het gelukte Villeroy door versnelden marsch, achter de *Dijle* het voortdringen te betwisten. — 2. Aug. Overweldiging der fransche liniën in Staats-Vlaanderen door Sparre, zoo dat de vijand in allerijl de wijk nam naar Gent.

1706. In Spanje, Italië, en Duitschland de toestand der bondgenooten ongunstig. Lodewijk mogt zich vleijen dat eene overwinning in de Nederlanden, met krachtbetoon in Piemont en Catalonie gepaard, hem tot het voorschrijven van den vrede in staat stellen zou. Hoe bedroog hij zich! — 7 Mei: *Barcelona* ontzet. — 23 Mei. Veldslag bij het dorp *Ramillies* (tusschen Namen en Leuven), Marlborough met 60000 tegen Villeroy met 62000 man. De zege in een half-uur beslist door den linkervleugel, waar zich de nederlandsche legermagt bevindt; de grijze Ouwerkerk overlaadt zich met roem. Verwarde vlucht, na hardnekkigen strijd. De bondgenooten hadden 1066 dooden en 2567 gekwetsten; de Franschen een verlies van 13000 man aan dooden, gekwetsten en gevangenen, met 80 vaandels en al het

geschut. — Vlaanderen en Brabant ontruimd. *Ostende* vroeger (§ 231) in geen drie jaren, nu in drie dagen bemagtigd (3—6 Junij); ook *Menen* (21 Julij—22 Aug.), en *Ath* (4 Oct.) — De bekwame *Vendome*, om dezen kritieken toestand, uit Piemont naar België geroepen; door wiens vertrek het ontzet van *Turin* (7 Sept.) en het verdrijven der Franschen uit Italië aan prins Eugene gemakkelijker gemaakt werd.

B. 1706—1710.

490. Na Ramillies moest de staatkunde der Republiek wijziging ondergaan. Door de vermeerstering van België was de gelegenheid daar om voor de Republiek een genoegzamen voormuur en voor Europa een billijken vrede te bedingen. Vrede was in allen opzichte behoefte; door voortzetting der vijandelijkheden kon men tot eene overmagt van Oostenrijk of van Groot-Brittanje, even nadeelig als die van Frankrijk, worden geleid.

De grondslagen der aanstaande regeling van Europa waren nu wederom gelegd. Opper-Italië en de Nederlanden waren, na langdurigen kamp, in de magt der bondgenooten geraakt. De geheele spaansche nalatenschap zou niet blijven in vereeniging met Frankrijk, zoo als Lodewijk bedoeld had.

491. De invloed dezer overwegingen bleek in de wijs waarop dezerzijds voor de regeling van het bewind van België gezorgd, op het vormen van den voormuur gedrongen, en het aanknoopen van onderhandelingen (onder toekenning van eenig deel der erfenis aan den hertog van Anjou) begunstigd en voorbereid werd. De meeste bondgenooten daarentegen, om zich, op kosten van Frankrijk, nog meer te verrijken, beweerden dat, door de redelijke voldoening, aan Oostenrijk beloofd, de *geheele* spaansche nalatenschap moest worden verstaan.

1706. Aanbieding van de landvoogdij der zuidelijke Nederlanden door Oostenrijk, namens Karel III, aan Marlborough; doch nadrukkelijke vertoogen der Staten-generaal, ten wier gevalle de hertog deze hooge betrekking (zeer ongaarne en met verbeterden wrok) van de hand wijst. Bij voorraad uit voorname inboorlingen een *Raad van State*, op naam van den koning van Spanje, maar niet in zijn eed, en onderworpen aan eene zoogenaamde *Conferentie* van gevolmagtigden der Zeemogendheden.⁹ Groot was het misnoegen der bevolking onder dit bestuur; ofschoon het herstel van den Raad van State, welks gezag onder Spanje door meer afhankelijke collegieën was vervangen, welligt veel toegebragt heeft om de gelukkige dagen die België later beleefd heeft, voor te bereiden¹.

Aandrang der Republiek om de Barrière, zoo lang gewenscht en beloofd; poging om niet slechts in eenige vestingen regt van garnizoen, maar over een goed deel

van België de souvereiniteit te verkrijgen. Geschillen met Engeland waardoor de sluiting van een tractaat hierover nog lang uitgesteld werd. — 1706. Julij. Marlborough beklagt zich dat de Republiek aldus het veroveren van een koninkrijk beoogt. „De meest verstandigen,” schrijft hij, „zijn op dat punt buitensporig.”³⁸

Openingen tot vrede, aan de zijde der Franschen reeds in 1705 begonnen; ontwerp dezerzijds naar Engeland, volgens hetwelk Spanje aan Filips, Napels en Sicilië met Milaan en België aan Karel toegelegd werd; Godolphin antwoordt dat geen vrede waarbij Spanje aan Filips verbleef aannemelijk is.⁹ — Nieuw voorstel der Franschen na Ramillies; Spanje en Indië aan Karel, België aan de Republiek, met magt om er, ten behoeve van Oostenrijk, over te beschikken; Napels, Sicilië en Milaan voor Anjou. De nederlandsche staatslieden vonden niet ongeraden op dezen voet in nadere handeling te treden; het geviel den Engelschen niet.⁹ De gevoelens over de voorwaarden liepen gedurig verder uiteen. Marlborough schrijft (30 Aug.): „In 's Hage zegt men openlijk dat Frankrijk nu geworden is wat het zijn moet en dat verder krijgvoeren Engeland grooter zou maken dan wenschelijk is. Ik vrees dat onze beste bondgenooten zeer sterke geneigdheid hebben tot vrede, en dat zij ons met den keizer in twist zouden willen brengen, om een voorwendsel tot sluiting te hebben.”³⁸; (26 Sept.) „de Hollanders zijn geresolveerd vrede te hebben, zeer vertoornd op den keizer en naijverig op ons; ook zijn zij vrij stellig er op dat Anjou iets gegeven moet worden.” Evenzoo in het volgende jaar; (18 Julij) „Zij zullen niets meer van gewigt op het spel willen zetten; want zij meenen dat zij reeds genoeg voor hun veiligheid bezitten, en dat, des noods, Frankrijk hen zal bijstaan in het beschikken daarover, zoo als zij wenschelijken achten.”³⁸ Godolphin vertoornd schreef: „de koningin moet aan de staten, zonder omwegen, doen gevoelen dat, bij de minste toenadering tot Frankrijk, zij de gevolgen van haar hoogste ongenoegen hebben te wachten. Engeland zal niet buigen en ten ondergaan, omdat de Hollanders hun rekening vinden bij den vrede; maar het zal zich genoeg kunnen sterken om, en over Frankrijk, en over Holland, den boventoon te hebben.” Dergelijke heftigheid, allezins geschikt om de Republiek in de armen van Frankrijk te werpen, kwam met de schrandere inzichten van den meer bedachtzamen Marlborough niet overeen; hij stemde (3 Oct.) zijn ambtgenoot tot zachtheid: „de uitgaven der Hollanders zijn reeds zoo groot dat, al hadden zij den wil, ik vrees dat zij de magt tot krachtige doorzetting van den oorlog niet hebben.”³⁸

492. De binnenlandsche verdeeldheden werden in de stadhouderlooze provinciën met moeite gesmoord. De Staten ijverden om hun bewind te sterken; zoowel door de fnuiking van elken tegenstand eener veelzins misnoegde bevolking, als met den prins van Oranje buiten invloed te houden; hetgeen echter, naar mate zijne dapperheid en zelfopoffering toejuiching verwierf, moeilijker werd.

1707. Hevige beroerten in Gelderland. Wageningen ingenomen door de Arnhemmers; verandering der Regering te Arnhem en Nijmegen.

De Prins uit den Raad van State gehouden; ofschoon hem, om het misnoegen in Friesland en elders te matigen, de rang en wedde van generaal toegekend

werd.⁹ — Besluit van Overijssel om nimmer weder een stadhouder aan te stellen; voorslag aan de andere provinciën om hierover, als tijdens de Witt (§ 352), eene soort van Harmonie te treffen.

493. Groot waren, ondanks de vredelievende staatkunde der Republiek, de oorlogstoebereidselen voor den veldtocht van 1707. Deze aanzienlijke opofferingen werden geenszins door evenredige uitkomsten beloond. De bondgenooten leden in Spanje een veelbeduidend verlies. Naijver en de eigenzinnigheid des keizers deed eene belangrijke onderneming op Toulon mislukken; in België viel er niets van eenig gewigt voor. — De Hollanders wenschten ook nu dat men de steeds gunstige gelegenheid tot vrede niet zou laten voorbijgaan.

1707. Nadeelige gebeurtenissen. — a. 25 April: slag bij *Almanza*, waarin de nederlandsche infanterie, met al te groote stoutheid door het middenpunt der vijandelijke stelling gedrongen, met groot verlies teruggeslagen werd. b. Onderneming tegen *Toulon* mislukt, vooral ook doordien de keizer een groot deel zijner troepen, in het belang meer van Oostenrijk dan van het bondgenootschap, ter verovering van Napels afgezonden had. c. Vermeestering der liniën van *Stollhoven* door Villars, ten gevolge waarvan Duitschland bedreigd werd. d. Onzekere en voor de regelmatige aanmarsch der duitsche troepen nadeelige houding van den zegevierenden zweedschen koning Karel XII, wiens verblijf in Saksen aan verstandhouding met Lodewijk toegeschreven werd. — In België bracht Vendome de bondgenooten tot staan, door een hoofdtreffen zorgvuldig te ontwijken; zoo liep de veldtocht met heen en weder trekken af.¹

494. De overwinning bleef in 1708 aan de vanen der bondgenooten, met nieuwen luister, getrouw. Gewigtig waren de krijgsverrichtingen der vereenigde scheepsmagt in de middellandsche zee; in België was dit jaar voor de Franschen noodlottig. Voornemens de Nederlanden door verdubbelde inspanning te herwinnen, werden zij verslagen bij *Oudenaarden* en straks, door de vermeestering van *Rijssel*, op eigen grondgebied bestookt.

1708. Lodewijk wil op nieuw aanvallenderwijs te werk gaan. In Oct. 1707 schreef Marlborough: „De koning van Frankrijk heeft last gegeven tot eene vermeerdering van 30 regimenten voet- en paardenvolk. Dit, gevoegd bij zijn overmagt gedurende den afgeloopen veldtocht in Duitschland, België en Spanje, geeft een droevig vooruitzicht, ten ware ook wij tot aanzienlijke vermeerdering gezind en in staat zijn.”³⁸ — Plan voor den veldtocht. De hertog van Savoye zou in den Elzas dringen; prins Eugene een leger bij Coblentz bijentrekken, in schijn om langs den Moezel naar Frankrijk in te rukken; inderdaad om, met snellen marsch, zich tot het leveren van een beslissenden slag bij Marlborough in België te voegen. — Maart. Poging van Frankrijk om den Pretendent in Schotland te brengen; 5 oorlogschepen en 30 kapers met 6000 man krijgsvolk uit Duinkerken gezeild; de

aanslag, wegens gebrek aan bijval, ten eenemale mislukt. — Het hoofddoel der Franschen zou, meenden zij, in België worden bereikt. De engelsch-nederlandsche krijgsmagt, 85000 man sterk. De Franschen, om Vlaanderen te winnen en de bondgenooten naar de Maas terug te werpen, vermeesteren *Gent* en *Brugge*, (5 Julij) en bedreigen *Oudenaarden*. 11 Julij: veldslag bij die stad, onder Marlborough en Eugene: hardnekkige strijd; dapperheid van den zeven en zestigjarigen Ouwerkerk en van den jeugdigen prins van Oranje, die, aan het hoofd zijner bataljons (tegenover de fransche grenadiers en lijfwachten, de bloem van 's vijands leger) de beslissing aanbragt. De bondgenooten hadden 3000 dooden en gekwetsten; de vijand verloor 15000 man.

12 Aug. Beleg van *Rijssel*, „de tweede stad van Frankrijk, om het aanzien en den rijkdom der ingezetenen;”¹ door Vauban op geduchte wijze versterkt, en verdedigd door 16000 man onder Boufflers; stoute onderneming, bijkans vermetel, daar achterwaarts *Gent*, *Yperen* en *Brugge*, ter zijde *Bergen* en *Doornik* in handen der vijanden was, en al de groote wegen door het fransche leger beheerscht werden! Prins Eugene ontving het bevel over de belegering met 40000 man, door Marlborough met 70000 gedekt. 27 Aug. het vuur geopend. 30 Aug. vereeniging der fransche legers, onder Vendome en Berwick, te zamen 110,000 man. Allermoorddadigste stormen, waarbij de onvertsaagdheid ook van den prins van Oranje schittert. 27 Sept.: gevecht bij *Wynendaal*; door 8000 man nederlandsche troepen, onder Webb en Nassau-Woudenberg, de zege op een dubbel getal vijanden behaald; 3000 Franschen dood of gekwetst. 22 Oct.: overgaaf; Boufflers trekt met 4500 man in het kasteel. 22 Nov.: de keurvorst van Beijeren met 15000 man voor *Brussel*; te vergeefs, na in één nacht negen malen den storm te hebben hervat. 9 Dec.: ook het kasteel van *Rijssel* vermeesterd; doch het beleg van stad en citadel had aan de belegeraars 4000 dooden en ongeveer 10000 gekwetsten gekost.¹ — Het fransche leger betreft de winterkwartieren in de grensvestingen. 30 Dec.: overgave van *Gent* aan Marlborough, door de ontruiming van *Brugge* gevolgd.

Het nederlandsch eskader in de middellandsche zee, onder van Wassenaer, bewees, met de Engelschen, gewigtige diensten. a. verstrooiing van een fransch convooi (12 Mei); b. overbrenging van troepen uit Italië naar Catalonië (Julij); c. vermeestering van Sardinië en Minorca, waardoor een rijke korenschuur geopend en het evenwigt in de middellandsche zee verzekerd werd.²

495. De wensch naar vrede werd in Holland bij elke overwinning versterkt, en om de opofferingen die zij gekost had, en om het vooruitzicht dat Frankrijk, of lager dan oirbaar was, dalen, of straks (bij de reeds merkbare verdeeldheid der bondgenooten en den altijd onzekeren oorlogskans) zich tot eene geduchte hoogte weder opbeuren zou. Geen wonder dat alhier, onder het misprijzen van overdreven begeerlijkheid, de voorstellen van Lodewijk tot eene ook voor Oostenrijk gunstige verdeeling der spaansche nalatenschap aannemelijk werden gekeurd.

Reeds vóór den slag van Oudenaarden pogingen van Buys, namens Amsterdam, om vrede te bewerken; ook om de nadeelige geruchten omtrent de wankelbaarheid van het engelsch ministerie. Marlborough schrijft (3 Mei): „de burgemeesters van

Amsterdam zijn meer dan twee uur bij mij geweest, om mij van de noodzakelijkheid eens spoedigen vredes te overtuigen." (9 Mei): „Amsterdam, dat zich steeds boven anderen volijverig betoond heeft, dringt nu tot den vrede, op voorwaarden die ik niet overeenkomstig acht met Englands eer en belang. Ik heb reden om te gelooven dat deze verandering minder ontstaat uit vrees voor Frankrijk dan wel om de berigten dat de koningin van partij veranderen zal." En, na Oudenaarden (26 Julij): „als de gezindheid van Amsterdam openbaar wordt, zullen de Staten van dezelfde meening zijn; zij gelooven dat er genoeg voor den vrede gedaan is, en ik vrees zij zullen niet gewillig toestemmen dat hun leger in Frankrijk geleid worde." ³⁸

Marlborough begreep dat Holland in financiële moeilijkheden was. (3 Dec.) „De bezwaren zijn in Holland zoo groot dat, zoo ik hoop, iedereen in Engeland te vrede zal wezen, als het $\frac{1}{3}$ in de vermeerdering van oorlogstoebereidselen draagt; het is uitgemaakt dat zij nu enkel door crediet bestaan en de kwalijkgezinden verlangen, om verdeeldheid te bewerken, dat Engeland op $\frac{1}{2}$ blijve dringen." Aan den keizer schrijft hij: „de Staten zijn wel genegen om al het mogelijke te doen; maar hunne pogingen hebben hen zoo uitgeput dat we den bijstand dien wij thans noodig hebben, niet van hen te gemoet kunnen zien." ³⁸ Ook de vrees voor bevordering van den prins van Oranje deed het spoedig treffen van den vrede voor velen dubbel wenschelijk zijn.

Dec. Voorslag van het fransche hof dezelfde als vroeger, zoo echter dat Milaan van Anjou afgenomen wordt. Vredelievendheid zelfs der meest engelsch-gezinden in de Republiek. ³⁸

496. Onderhandelingen werden geopend. Nederland zou gaarne Napels en Sicilië ten gunste van Anjou hebben bedongen; maar de hardnekkige baatzucht der overmoedige bondgenooten, ongaarne in hun zegepralende vaart gestuit, verijdelde dit ontwerp. Weldra werd aan Lodewijk eene reeks van Preliminairen voorgelegd, waarbij Anjou geenerlei schadeloosstelling ontving en Frankrijk tot den munsterschen vrede teruggebracht werd.

1709. 17 Maart: bijeenkomst van den afgezant Rouillé met Buys en van der Dussen bij het *Strijensche Sas*; de Hollanders beloven Napels en Sicilië voor Anjou te zullen vragen, ³⁹ doen velerlei eischen; Rouille naar Parijs om naderen last. — Bezorgdheid in Engeland wegens het verlangen der Hollanders naar een verdeelings-tractaat. — 9 April: Marlborough te 's Hage; naar het oordeel der koningin, geen veilige of eerlijke vrede, zoo niet de gansche spaansche successie aan Oostenrijk komt. ³⁸ Heinsius vreest dat Frankrijk zich nimmer aan dergelijke voorwaarden zal onderwerpen; het afbreken der onderhandeling zou noodlottig zijn; de blaam alleen op Engeland worden gelegd. Anderen spraken nog sterker; niet minder voor de suprematie van Engeland dan voor die van Frankrijk bevreemd. 12.—21 April: nadere bijeenkomsten met Rouillé te Bodegraven; het zou veel zijn, indien Engeland tot het afstaan van Napels besloot; de bondgenooten zouden nimmer het geringste deel der spaansche monarchie aan Anjou, als schadeloosstelling, of onder welken titel ook, gunnen.

6 Mei. *De Torcy*, minister van buitenlandsche zaken, zelf te 's Hage. Heinsius, van wiens vredelievendheid hij overtuigd was,³⁹ houdt vol dat de Staten-Generaal, krachtens de verbonden, niet kunnen afwijken van der geallieerden eisch om de nalatenschap in haar geheel te behouden. — Voortzetting der onderhandelingen, nu weldra ook met de gezanten van Engeland en Oostenrijk. — 27 Mei: *Preliminaires*, waardoor de algemeene bepalingen der Groote Alliantie (§ 464) nader worden verklaard en beperkt. Niet minder dan 40 artikelen. Voor a. Karel III, Spanje en Indië, Napels en Sicilië; b. Engeland, erkenning der protestantsche erfopvolging en vergrooting in de koloniën; c. de Republiek, handelsvoordeelen, toltarief van 1664 en Barrière; d. den keizer en het Rijk, herstel op den voet van den munsterschen vrede.

497. Lodewijk scheen dergelijke voorwaarden zich te laten gevallen, doch weigerde genoegzamen waarborg dat Spanje zou worden ontruimd. Het was nu, als of Frankrijk, ten allernieuwste met Spanje vereenigd niet dan afzonderlijken vrede kon treffen; als of het aan de overzijde der Pyreneën geenerlei invloed meer had; als of Anjou, weinig meer dan Lodewijks stedehouder en onderkoning, plotseling onafhankelijk wierd. Ook de nederlandsche staatslieden, en zij vooral, omdat zij het meest naar wezenlijken vrede verlangden, waren afkeerig van een bedriegelijk verdrag. Zou niet, ondanks de meest plegtige beloften, ondersteuning door Frankrijk aan Spanje verleend en de krijg aldus, wel verre van geëindigd te zijn, op een voor de bondgenooten ongunstig terrein worden overgebracht?

Marlborough zelf verwachtte vrede; hij schreef in Mei: „de Torcy heeft zooveel aangeboden dat ik niet twijfel of het zal eindigen met een goeden vrede.”⁴⁰ Ook na de Preliminaires, was hij van hetzelfde gevoelen: Rouillé had ze willen onderteekenen;⁴¹ de Torcy echter was, om nader met den koning te overleggen, naar Parijs wedergekeerd.

4 Junij: verwerping der Preliminaires; vooral wegens art. 4 en 37; volgens welke Anjou binnen twee maanden Spanje verlaten moest hebben; zoo niet, zouden er gezamenlijk maatregelen beraamd worden om de volledige ten uitvoerlegging te bewerken. — Lodewijk had, dus verzekerde hij zelf, de opregte; geen het minste voornemen om de bondgenooten immer, door hulpverstrekking aan de Spanjaarden, in ongelegenheid te brengen; doch het streed, zeide hij, met eer en menscheeljkheid te verlangen dat hij de hand leenen zou om een kleinzoon te onttronen, dien hij wederregtelijk op den troon gezet had.

498. Nogmaals zou de kans der wapenen worden beproefd; nogmaals viel zij gunstig voor de bondgenooten uit. De vernedering van Frankrijk werd in 1709 door de bemagtiging van *Doornik* en den bloedigen slag van *Malplaquet*, voltooid. De geduchte Coalitie werd door het *barrière-tractaat* der Zee-mogendheden gesterkt. Het scheen dat

de trotsche Lodewijk, om wegens baldadigen overmoed te boeten, bijkans aan de genade of ongenade zijner vijanden overgeleverd was.

Villars met 80000 man tegen Marlborough en Eugene met 110000 man. 7—28 Julij. Beleg en overgave van *Doornik*; van de 60 bataljons der belegeraars 23 nederlandsche.¹ — (11 Sept.) Slag bij *Malplaquet*; 95000 man tegen 90000 Franschen, derwijze verschanst dat de toegangen soms door drie- en vierdubbele vuren werden gekruist. Moorddadige strijd; de overwinning voorbereid door een aanval van den prins van Oranje, gelukt met 31 bataljons, ofschoon hem de beschikking ontnomen was over 21 andere, die tot het welslagen door de veldheeren onmisbaar waren gekeurd. Geheele rijen soldaten waren gevallen; de prins, alles om hem heen ziende neêrstorten of deinzen, rukt een vaandrig het vendel uit de hand, plant het op de verschansing, roepende met luide stem: „volgt mij, mijne vrienden, hier is uw post:” de hollandsche garde, 1200 man sterk, tot op 500 vernield. Aftogt der Franschen; hun verlies weinig minder dan dat der bondgenooten, wier voetvolk 18120 aan dooden en gekwetsten had; 10061 van de nederlandsche troepen; 1,800,000 geweerschoten; zeldzaam was er kwartier gegeven; slechts 500 gevangenen, maar 17 stukken geschut en 46 vaandels en standaarden. — 25 Sept. — 23 Oct.: beleg en overgave van *Bergen* in Henegouwen, onder beleid van den prins van Oranje. De eenige vrucht van den bloedigen slag!¹

29 Oct. 1709. Tractaat van *Barrière* en *Garantie* tusschen Engeland en de Republiek. Onder waarborg der opvolging van Hanover, zal de Republiek, door bemiddeling der koningin, ontvangen regt van garnizoen in de voornaamste grensvestingen van België, op kosten des lands; de souvereiniteit van het Overkwartier van Gelderland, uitbreiding van limiet in Staats-Vlaanderen, en regt van bezetting ook in Huy, Luik en Bonn. — Geheel overeenkomstig den wensch der Republiek; zelfs tot dien prijs kon zij niet worden overgehaald om zich tot het oorlogvoeren om de *geheele* spaansche successie aan banden te leggen. — Deze zeldzame toegeeflijkheid voor het Gemeenebest verklaarbaar uit de vrees dat het zich, daar zucht en behoefte naar vrede dagelijks toenam, spoedig ten aanzien der *Barrière* met Frankrijk zou kunnen verstaan.

499. De afgebroken onderhandeling werd hervat te *Geertruidenberg*. Nederland zou ook nu een billijken vrede, door toewijzing van eenig deel der erfenis aan Anjou, gewenscht hebben; maar Oostenrijk bleef onverzettelijk. De vijand, wegens den drang der omstandigheden, tot groote opofferingen bereid, werd niet zonder oorzaak verdacht van onopregtheid en kwade trouw. De bondgenooten weigerden een verdrag te sluiten zonder inbegrip van Spanje. Met reden; want dit scheen voor den sluwen wederpartijder het gewenschte middel om tijd te winnen, verdeeldheid der Alliantie te bewerken, Anjou te ondersteunen, en later zijne ontwerpen, met de vereenigde magt van Frankrijk en Spanje, ten uitvoer te leggen.

Na de verwerping der Preliminairen, was er, tusschen de Republiek en Frankrijk, voortdurend overleg. Lodewijk had verklaard dat hij de voorwaarden aanne-

men zou, met eenig temperament van art. 4 en 37.³⁹ — Ook liet hij drie steden in België aanbieden als onderpand; doch, toen er ook drie in Spanje gevraagd werden, was dit, zeide hij, onmogelijk, omdat hij, ten blyke zijner goede bedoeling, de fransche hulptroupen reeds uit Spanje teruggetrokken en zich — dus rede-neerden de bondgenooten — met opzet tot de verlangde overgifte, nog in tijds, buiten staat gesteld had. Anjou zou geen afstand doen om drie steden in België, wier verlies, zoo hij tot dien prijs op den troon bleef, ook voor Frankrijk groote winst wezen zou.³⁹

1710. Jan.: nieuwe aanbiedingen, eenparig afgewezen; geen onderhandeling, zoo niet Frankrijk de Preliminairen erkent, behalve art. 37, waaromtrent nader zou worden overlegd. Zending van den maarschalk d'Huxelles en den abt de Polignac naar *Geertruidenberg*.

De hollandsche staatslieden, niet gezind de overmagt te misbruiken, keuren, met hevigheid zelfs, de strenge eischen der bondgenooten af. Zij, en velen met hen, neigden tot verdeeling; zoodat Anjou Napels, Sardinië en Sicilië verkreeg; Engeland was niet afkeerig van dergelijke schikking; maar door Oostenrijk en Savoye werd ze met verontwaardiging verworpen en de keizerlijke gezant verklaarde dat zijn meester liever met de wapenen in de hand sterven dan het allergeeringste deel der spaansche bezittingen in Italië aan het Huis van Bourbon inruimen zou. De keizer niet ongenegen tot vrede enkel met Frankrijk; in de onderstelling dat Spanje, aan zich zelf overgelaten, binnen twee jaren zou worden ten onder gebracht; maar dit wilden de Nederlanders niet, dewijl zij elken vrede ongenoegezaam en bedriegelijk achtten, die niet algemeen en definitief was.

Loop der onderhandelingen. — 10 Mei: bijeenkomst van Buys en van der Dussen met de fransche gezanten te Geertruidenberg. Eigenlijk de eenige vraag nu, hoe de ontruiming van Spanje zou worden bewerkt; de Franschen bragten op nieuw schadeloosstelling voor Anjou te berde: de koning kon geen geweld tegen zijn kleinzoon gebruiken; wel *overreding*, zoo Napels en Sicilië hem afgestaan wierd. Veelvuldig overleg, vermits ook de Nederlanders dergelijke overeenkomst als wenschelijk beschouwden. 25 Mei: beperking van den eisch tot Sicilië, Sardinië, en eenige plaatsen in Toskane; maar geen antwoord op de vraag of dan, tegen dien prijs, de afstand van Spanje en de Indiën verzekerd zou zijn? Lodewijk bereid tot alles, behalve tot het eenige wat onmisbaar gekeurd werd; de reële overgifte van Spanje. Men was overtuigd dat dit van zijn wil afhing en dat de weigering, onder voorwendsel van eergevoel, op baatzuchtige en sluwe berekening gegrond was. Zou toegeeflijkheid der bondgenooten niet roekeloos zijn geweest? de hoofdzak van den krijg bleef dan onafgedaan; Frankrijk zou kracht herwinnen; men zou zich uitputten in een oorlog tegen een land, enkel ter zee toegankelijk en waarheen Lodewijk, onder de hand, allerlei ondersteuning zenden *kon* en dus ook zou; gelijk hij reeds de fransche troepen in Spanje door waalsche benden had weten te vervangen. — Buys en van der Dussen zeiden te regt dat art. 37 „de toetse van sinceriteit van het gansche werk was,” en juist op dit punt gaven de Franschen geen beslissend antwoord. De Staten-Generaal verklaren eenparig dat men de bondgenooten slechts wil ophouden, of afzonderlijken vrede, terwijl de oorlog in Spanje voortduren zou, bewerken. Alle de conferentiën in 1709 en 1710 waren uitgegaan van de onderstelling eener voorafgaande cessie en levering van Spanje en Indië aan het Huis van Oostenrijk. In de laatste bijeenkomst verweet

van der Dussen, die steeds den vrede gewild had, kwade trouw. — 20 Julij: de handelingen afgebroken. Ook prins Eugene, voorstander van vrede, verblijdde zich hierover, omdat hij in Lodewijk niet dan schijnbare vredelievendheid vermoedt.¹⁰²

Het is te verwonderen dat men zoo dikwerf de vreemden nagepraat, en onze staatsmannen van onstaatkundige en trotsche halstarrigheid heeft beschuldigd.¹ De *mogelijkheid* van goede trouw was niet genoeg om haar, in een tot dusver altoos trouwloozen vorst, voor waarschijnlijk te houden; veel min om op zoo wankelbaren grond tot het sluiten van den vrede over te gaan. Het is twijfelachtig of Lodewijk, in de laatste maanden, bekend met de wankelbaarheid van het engelsch ministerie (§ 500) den algemeenen vrede, gelijk hij dien aan de Hollanders voorstelde, gewild heeft.

C. 1710—1713.

500. Niet door de kracht der wapenen, maar door de wispelturigheid van Englands koningin, zou Lodewijk worden gered. Sedert jaren reeds werd het Whig-ministerie bedreigd door de woelingen eener tegenpartij die afkeerig was van den krijg; die den langdurigen strijd te kostbaar voor Groot-Brittanje en voordeelig meest voor de andere bondgenooten achtte; wier heimelijke bedoeling uitliep op terugkeering der verdreven dynastie, en welke dus, tegen Oostenrijk en Holland met weerszin bezielde, voor Frankrijk welgezind was. Terwijl Marlborough over Englands vijanden zegevierde, zegevierden in Engeland zijne vijanden over hem; zij maakten zich, door hofkunstenarijen, meester van het bestuur; eene gebeurtenis die, meer dan eene reeks van nederlagen, voor het bondgenootschap verderfelijk was.

Nog in het najaar van 1710 scheen het ondenkbaar dat een fransche prins op den spaanschen troon zou worden geduld. Blevden de bondgenooten eendragtig, dan was voor Frankrijk diépe vernedering nabij. Lodewijk was bereid in de Nederlanden een voormuur tegen eigen overmoed te verleen, tot den vrede van Munster terug te keeren, van Straatsburg en den geheelen Elzas afstand te doen. Wat kon meer, zonder ook het evenwigt te verbreken, worden begeerd? Holland en Engeland waren meester van de zee; de oostenrijksche broeders zouden, als keizer en koning van Spanje (van Italië zeker en door de duitsche Protestanten tegen den vervolger hunner geloofsgenooten ondersteund), meer dan ooit vroeger de spaansch-oostenrijksche vorsten hadden gedaan, Frankrijk hebben omkneld. Er zou straks vernieuwing zijn van het drukkend overwigt, waaraan Richelieu, met zooveel inspanning, een einde gemaakt had⁹³.

Strijd der partijen. — Ontslag van den secretaris van staat Sunderland, schoon-zoon van Marlborough (13 Junij), voortteeken van naderende ommekeer; verzoek der Staten-Generaal, door hun gezant aan de koningin, om niet tot verdere verandering in het ministerie of tot ontbinding van het parlement over te gaan. — 19 Aug. Val der Whigs onder Godolphin; de Tories (Oxford en Bolingbroke)

aan het bestuur. — „De Franschen,” schreef Marlborough (30 Aug.), „zullen door het in Engeland gebeurde zoo worden bemoedigd dat ze, hoe groot hun verlegenheid ook zij, aan geen vrede meer denken zullen.”

501. Aldus gebeurde wat men in de Republiek, bij het afkeuren van overdreven eischen, gevreesd had. De gelegenheid van luisterrijken vrede, na luisterrijken krijg, was voorbij; nieuwe offers en zeer omzigtige staatkunde werden vereischt, te verkrijging, welligt! van een redelijk verdrag. In dezen drang der omstandigheden, ofschoon de schatkist uitgeput en het verlangen naar vrede onuitsprekelijk was, moest weldra groote behoedzaamheid tegenover het nieuwe en verraderlijke engelsche bewind, gepaard worden met volharding in het oorlogvoeren en met versmading van voorwaarden, tusschen welke en het overwigt van de wapenen der bondgenooten niet de minste verhouding bestond. Verdubbeling van krachtbetoon was onmisbaar; of welligt het diepvernederd Frankrijk tot magteloosheid en de koningin van Groot-Brittanje tot beter inzicht gebragt wierd!

502. De veldtogt van 1710 in België, hoewel niet ongelukkig, werd door geene gewigtige uitkomsten bekroond. In Spanje namen de gebeurtenissen een hoogst ongunstigen keer. Karel III, die, na twee overwinningen, Madrid reeds bereikt had, werd straks van uit de hoofdstad tot aan de zeekust verjaagd. Droeviger nog was het dat de houding van het engelsch Ministerie wantrouwen en verslapping onder de bondgenooten, zelfvertrouwen en spoedig wederom trotschheid en overmoed in Frankrijk te weeg bragt. Weldra werd heimelijk, van Englands wege, een onderhandeling begonnen waarbij door Lodewijk, niet afstand, maar behoud van Spanje op den voorgrond gesteld werd.

1710. Uitgestrekt plan; twee legers, uit Catalonië en Portugal, zouden, straks in het hart van Spanje vereenigd, Anjou uit de hoofdstad verdrijven; een invasieleger, door eene landing in Languedoc en opstanden in Dauphiné en de Cevennes ondersteund, het zuid-oostelijke Frankrijk bestoken; in de Nederlanden zou de verovering van Douay, Arras en Kamerijk den weg banen naar Parijs. — Beleg van Douay (14 Mei—25 Junij); waaraan vele nederlandsche troepen, onder den prins van Oranje, deel namen; zeer moorddadig, kost 8000 dooden en gekwetsten. Door de bewegingen van Villars de insluiting van Arras belet; verovering van Bethune (28 Aug.), St. Venant (29 Sept.) en Aire (8 Nov.) — „Wat wij in België verliezen,” zeide Torcy, „wordt in Engeland gewonnen.”

Aan den Rijn was, van de zijde der bondgenooten, de krijg defensief. — De landing bij Cette in Languedoc (24 Julij) mislukte door gebrek aan krijgstucht der Engelschen; goed overlegde onderneming die, wel uitgevoerd, aan de fransche kroon misschien meer dan ééne provincie zou hebben gekost². De operatiën aan

de zijde van Dauphiné bleven, om de oneenigheden tusschen den keizer en den hertog van Savoye, onbeduidend. — In Spanje scheen alles naar wensch te gaan: zege van *Almenara* en *Saragossa*; Karel III doet (28 Sept.) andermaal zijn intogt in Madrid; doch weldra nederlagen van *Brihuega* en *Villa-Viciosa*, (10 Dec.), zoodat een overschot van slechts 7000 man de kust van Catalonië bereikt (6 Jan.).

Jan. 1711: voorstel van het britsche ministerie aan Lodewijk om vredehandel, zonder tusschenkomst der Hollanders, te beginnen. Eene vraag, schreef de Torcy, als aan een zieltogende, of hij genezing verlangt³⁰.

503. In 1711 waren de voordeelen in België gering. De dood van keizer Jozef I was noodlottig; immers, nu Karel III zijn erfgenaam en opvolger werd, zou, door volledigen triumpf der bondgenooten, de gevaarlijke vereeniging tot stand komen van Oostenrijk en Spanje. Het treurig omkomen van den prins van Oranje was een verlies, grooter misschien dan door velen ingezien werd. Inmiddels had het engelsch bewind het weefsel der ongerechtigheid afgesponnen; de teekening van Preliminairen had plaats; schaamteloos werd elke verbindtenis jegens de bondgenooten ter zijde gesteld en de bedoeling om hen tot vrede te dwingen openbaar.

1711. 17 April: afsterven van keizer Jozef I. Marlborough schreef, toen hij de ziekte vernam: „dit berigt verwekt hier de uiterste ontsteltenis.” — Ook bleven de gevolgen niet achter: minder veerkracht bij Oostenrijk, verward in de zorgen eener verkiezing tot keizer, die eerst laat (8 Oct.) geschiedde; verslapping in Spanje, door het afwezen van den naar Duitschland teruggekeerden vorst; naijver tegen Oostenrijk.

De plans om zich in Spanje te versterken, om Dauphiné binnen te rukken, om vereeniging van Eugene met Marlborough te bewerken, mislukt. — Marlborough wilde verovering van Bouchain en Quesnoy; om na op de grenzen overwinterd en, met de keizerlijken, Arras of Cambray vermeesterd te hebben, door geene vesting meer tegengehouden, den vrede voor te schrijven onder de muren van Parijs. — Villars gelegerd tusschen Bouchain en Arras, achter sterke liniën, een meesterstuk van veldverschansing¹; (4 Aug.) gedwongen deze liniën te verlaten door een voorbeeldeloos snelle marsch van 70 of 80.000 man (in 16 uren 10 uren gaans). — *Bouchain* bemagtigd (21 Aug. — 12 Sept.); vooral, zoo als de gedeputeerden te velde getuigden, „door Fagels fermiteit en infatigable zorg”¹.

14 Julij: de prins van Oranje, uit het leger naar 's Hage gereisd, om den koning van Pruisen te ontmoeten, verdrinkt aan den Moerdijk, door het omslaan van de veerschouw. „Zoo miste het nederlandsche leger den invloed van die tooverkracht, waarmede de naam van Oranje het altijd wist te bezielen”¹.

Reeds in het voorjaar (27 April) mededeeling door het britsche kabinet van een ontwerp, aangeboden door het fransche hof: aan onttrooning van Anjou werd niet meer gedacht; handelsvoordeel werd aan Engeland, Barrière aan Holland, redelijke voldoening, maar welke? aan de bondgenooten beloofd. — Voorts, zonder dat de Republiek nader gekend wordt (8 Oct.), teekening der *Preliminairen*: geen vereeniging der kroonen van Frankrijk en Spanje; maar verzaking van den stelregel,

geen Bourbon in Spanje! van het hoofdbeginsel reeds der tractaten van verdeeling (§ 456). Algemeene verontwaardiging in Holland; waar menigeen (§ 496) Napels en Sicilië, niemand Spanje, in handen der fransche dynastie zou hebben gewenscht. Buys naar Engeland; er werd geen acht geslagen op zijn beklag; waarschuwing, namens de koningin, dat Engeland uitstel in het toetreden als weigering beschouwen, den vredehandel voortzetten, en omtrent verder krijgvoeren in geen overleg treden zou.

504. Engeland werd, door verstandhouding met Lodewijk, tot nog eerloozere maatregelen verleid. Marlborough, een leger waard, werd van krijgs- en staatsambten smadelijk beroofd; en, toen de bondgenooten, onder prins Eugene, gereed waren den inval in Frankrijk te beproeven, bleek het dat met Groot-Brittannië, in spijt der plegtigste beloften, reeds wapenschorsing bestond.

1711. 17 Nov. Marlborough in Engeland. 31 Dec.; door het Lagerhuis ter verantwoording geroepen, ontvangt zijn ontslag van de koningin. Lodewijk riep uit: „de wegzending van Marlborough zal bewerken al wat door ons kan worden verlangd.”

Beleedigend gedrag tegen Holland: klagten van het Lagerhuis over het niet behoorlijk leveren van troepen en geld; over het barrière-traktaat (§ 498), schandelijke overeenkomst ten voordeele alleen der Republiek; over de memorie der Staten-generaal ter zelfverdediging, als leugenachtig, ergerlijk en kwaadaardig libel. — 29 Jan. 1712: Congres te *Utrecht*; de bondgenooten gedwongen *afzonderlijk* hunne eischen in te brengen. 11 Febr.: nieuwe voorstellen van Frankrijk; Engeland en Frankrijk besluiten de verdere voorwaarden, eerst met onderling goedvinden bepaald, den bondgenooten op te leggen.

De Republiek en Oostenrijk tot verdubbelde inspanning gezind. — Volgens de Petitie van den Raad van State (13 Nov. 1711), zou een leger, vroeg in 't veld gebracht, waarschijnlijk in één veldtocht tot Parijs kunnen doordringen: „zeer korte tijd en één goed exploit was er noodig om, met Gods hulp, de haven van veilige rust en vrede te bereiken.” — De hertog van *Ormond* vervangt Marlborough; de legermagt der Republiek wordt onder prins Eugene gesteld. — 1712. Maart, de magazijnen der Franschen te Arras verbrand; doch, toen alles voorbereid was om, met een leger, sterker dan in den ganschen oorlog, den vijand eene beslissende nederlaag toe te brengen, verklaart Ormond last te hebben noch veldslag, noch belegering te ondernemen.¹ *Quesnoy* ingesloten; maar (25 Junij) verklaring van Ormond dat hij bevel had binnen drie dagen eene wapenschorsing af te kondigen en Duinkerken, als onderpand, te bezetten. De verontwaardiging onbeschrijfelijk: aandrang der gedeputeerden te velde, „om te weten wat figuur hij zou maken, zoo de vijand naar ons toe mocht marcheren?” waarop hij rondt antwoordt „dat men drie dagen op hem rekenen kon.” — De Engelschen trekken af (16 Julij), met verwensching van Ormond en van het bewind, wegens de schande hun door deze trouweloosheid, opgelegd.

505. De magt der bondgenooten was nog sterk genoeg om bekommernis te wekken voor de veiligheid van Parijs. Aan die bezorgdheid

werd een einde gemaakt door den veldslag van *Denain*. De verdere ontwikkeling der gebeurtenissen was snel. Frankrijk hernam den toon waaraan het eenige jaren ontwend was: de bondgenooten, mismooedig en verdeeld, waren bijkans geen bondgenooten meer; Engeland wilde den vrede; geen wonder dat deze nu spoedig doorgedreven werd.

1712. 4 Julij: *Quesnoy*, onder leiding van Fagel, vermeesterd. — Strooptogt van Grovestins met 1800 huzaren en dragonders door Champagne (waarbij hij in 11 dagen 403, in 48 dagen 800 nederlandsche mijlen door 's vijands land brandschattende had afgelegd¹; Lodewijk dacht er aan om uit Versailles naar veiliger plaats te wijken. De bondgenooten gelegerd bij *Denain*, ter insluiting van *Landrecies*, de eenige vesting waardoor Parijs nog beschermd werd: aan den verschansten weg van Marchienne was de naam gegeven van *weg naar Parijs*." ¹ — 24 Julij: slag bij *Denain*: Albemarle door Villars overrompeld: van 10 of 12000 man slechts 4000 behouden. De nederlaag beslissend: Douay, Quesnoy, en Bouchain hernomen, strooptogt van den franschen partijganger Pasteur die, uit Namen onverhoeds in Noord-Brabant gedrongen, Steenberg en Tholen plundert (24 Aug.), terwijl de Republiek een leger van meer dan honderd duizend man op de grenzen van Frankrijk had. ¹

Hooghartigheid der fransche gevolmagtigden: een hunner schroomde niet te zeggen: „wij zullen onderhandelen bij u, over u, en zonder u." — Het is, berigtte hij schertsend, volkomen weêrwraak voor Geertruidenberg. ¹

506. De vrede van Utrecht kwam, gelijk Frankrijk steeds gewenscht had, in afzonderlijke traktaten tot stand. Spanje verbleef aan het Huis van Bourbon; Lodewijk behield grootendeels wat hij geroofd had. De spaansche Nederlanden echter, die hij zoo gaarne aan de fransche kroon zou gehecht hebben, werden aan de Republiek geleverd, om zich met Oostenrijk over den voormuur te verstaan. Nog meer dan twee jaren verliep er, eer de oorlog met den keizer ten einde en de zaak van België op geregelden voet was gebragt.

Engeland gevoelde, om den hooger toon der Franschen, dat het van belang was in de Republiek een Staat te bezitten van genoegzame kracht en zelfstandigheid om Frankrijk eenigermate in toom te houden. ¹ Dec.: Stafford naar 's Hage en (30 Jan. 1713) tractaat van *Barrière*, waarbij het vorige (§ 498) herroepen, en minder toegeeflijkheid aan de Republiek betoond, maar toch voor haar veiligheid, door een aanzienlijk getal garnizoensplaatsen, gezorgd werd. Wederzijdsche garantie van de protestantsche opvolging in Groot-Brittanje en van de barrière voor de Republiek; ten welken einde, op de eerste aanvraag, Engeland 10000 man en de Republiek 6000 man, en de eene zoowel als de andere Staat een gelijk getal van 20 oorlogschepen leveren moet; met verplichting om, naar mate van het gevaar, meer hulp te verleen, oorlog aan den aanvaller te verklaren, en krijg te voeren, des noods, met alle krachten, ter zee en te land.

11 April. 1713. Vrede van Frankrijk met 1. Engeland; a. erkenning der protes-

tantsche opvolging; *b.* afscheiding der kroonen van Frankrijk en Spanje; *c.* voordeelen voor de Engelschen in koloniën en handel; 2. de Republiek *a.* overgifte der spaansche Nederlanden om ze, na het regelen van de barrière, te leveren aan Oostenrijk; *b.* teruggave van Rijssel en de overige grenssteden aan Lodewijk; *c.* een voor de Republiek gunstig handelstractaat. 3. Savoye dat Sicilië als koninkrijk ontvangt. 4. Portugal. 5. Pruisen, dat het Overkwartier van Gelderland verkrijgt, maar zijn erfregt op Oranje aan Frankrijk afstaat. — Later vrede van Spanje met Engeland (13 Julij) en Holland (26 Junij 1714).

De keizer, die alleen den krijg voortgezet had, spoedig gedwongen de Preliminaren van *Rastadt* (6 Maart 1714) en den vrede van *Baden* (7 Sept.) te sluiten; Oostenrijk verkrijgt de spaansche Nederlanden en behoudt Napels, Sicilië en Milaan. — 15 Nov. 1715. *Barrière-traktaat* met de Republiek en Groot-Brittannië; de Nederlanden, als ondeelbaar en onvervreemdbaar domein, bij Oostenrijk gevoegd; aldaar steeds een korps van 35000 man, waarvan $\frac{2}{3}$ voor rekening der Republiek; regt der Staten-Generaal om te bezetten Namen, Doornik, Meenen, Veurne, Warneton en het fort Knocke, en om, met Oostenrijk, garnizoen in Dendermonde te leggen; jaarlijksche uitbetaling van f 1,250,600 ten hunnen behoeve: Venlo en Stevenswaard aan hen afgestaan. Eene europesche heerschappij had Frankrijk niet verkregen, maar, door de gewijzigde staatkunde der tegenpartij, bleef het de eerste Mogendheid van het vaste land.⁹³

507. Zoo gelukte het Lodewijk voorwaarden te bedingen waarvan hij weinige jaren vroeger, de mogelijkheid niet zou hebben voorzien. Evenwel de vrede, niet evenredig aan den roem dien men behaald, aan de schatten die men ten koste gelegd had, was voordeeliger uitgevallen dan in den aanvang des oorlogs verwacht werd. Het evenwigt, sedert den westfaalschen vrede dikwerf verbroken, was eenigermate hersteld; Frankrijk had ook van de nadeelen en van het gevaar eener onregtvaardige heerschzucht ervaring gehad; de Republiek verkreeg het grondgebied van een magtigen bondgenoot tot voormuur. Gedeeltelijk althans had men het doel van Willem III bereikt.

De voorwaarden van den vrede van Utrecht — waarbij op geenerlei wijs in het lot der fransche geloofs- en strijdgenooten (§ 476) voorzien werd — waren te meer afkeurenswaard, omdat *a.* door het bijkans gelijktijdig afsterven van zoon, kleinzoon en achterkleinzoon van Lodewijk, er slechts één teér en ziekelijk kind tusschen den franschen troon en het erfregt van Filips V overig was; zoodat gegronde vrees op spoedige vereeniging der kroonen van Frankrijk en Spanje bestond; *b.* de gewigtige zaak der *Barrière*, zoolang Oostenrijk in oorlog bleef, eigenlijk onafgedaan was. — Enkel aan zeer gunstigen loop der omstandigheden (het in 't leven blijven van *Lodewijk XV* en de bijkans onbetwiste opvolging van het Huis van *Hanover*) is het te danken dat deze zaden van moeilijkheden en gevaren verstikt zijn.

508. De Republiek, met den glans van haar overwinningen omstraald, werd nog onder de aanzienlijke Mogendheden geteld. Zij

bezat uitgestrekten handel, magtige volkplantingen, inrigtingen die elders navolgenswaardig werden geacht. De vriendschap eener natie werd nog gewaardeerd wier medewerking, ook in den successie-oorlog, voor den triomf van recht en vrijheid onmisbaar en beslissend geweest was.

Gelijk vroeger (§ 287) zoo worden ook thans nog, in zeevaart en scheepbouw, lessen aan de Vereenigde-Nederlanden ontleend. Invloed van het nederlandsche zeewezen op *Rusland*. — 1697: komst van Czaar *Peter* in Holland en verblijf te Zaandam. Door Nederland werd, wel eens ten nadeele van eigen zeemagt, het russische zeewezen gevormd; dat, reeds in 1722, uit 41 lineschepen, met 2106 stukken en bemand met 14900 koppen, bestond. Volgens Karel XII was in de vloot van den Czaar schepen, bevelhebbers, bootsvolk, kogels, buskruid, geschut, alles in één woord, hollandsch behalve de vlag.² Keizerin Catharina II erkende dat Nederland de wieg der grootheid van Peter den groote en dus van het russische keizerrijk geweest was.

509. Ongunstig was evenwel de toestand. Het zeewezen had merkbare vermindering ondergaan; de opbrengst der koloniën was, sedert geruimen tijd, niet even rijk als te voren; de inspanning, vooral der laatste jaren, had tot overspanning geleid. Behoud van vrijheid, eer, en vaderland was het loon dezer moeitevolle en kostbare pligbetrachting; maar de voordeelen waren, na den langgewenschte vrede, niet evenredig aan de billijke verwachting. Zware en blijvende staatschulden had men op de natie gelegd. Waaruit zou, als met afmatting ontmoediging gepaard ging, de veerkracht worden ontleend tot het dragen van dergelijken last?

De aandeelen der oost-indische maatschappij gaven van 1703 tot 1711 op den duur nog 25%. Evenwel was verachtering begonnen: de handelsvoordeelen konden tegen de vermeederde uitgaven der thans *landbezittende* compagnie niet opwegen. — In 1693 bedroeg het kapitaal f 40,206,000;; van toen af tot 1679 ging zij jaarlijks 2 millioen achteruit. — Eigen handel der ambtenaren, velerlei misbruiken, verslapping, weelde, zedenbederf.³⁶

510. Het uitzigt op beter toekomst kon althans niet in den aard van het bewind worden gezocht. De republiek was en bleef een weinig samenhangend geheel van gewesten en steden, wier streven naar onafhankelijkheid op verwarring uitliep. In de ure van het gevaar wordt behoefte aan leiding en gebrek aan eigen wijsheid gevoeld; aan Willem III en zelfs aan Heinsius was het gelukt in den bajert orde en in den strijd der belangen eenheid te brengen. Maar, nu de spanning opgehouden had, en het aan geen stof tot misnoegen en bedil-

zucht ontbrak, was het te voorzien dat het centraal gezag ter betuiging van de veelhoofdige Aristocratie niet ontzagwekkend genoeg zijn zou.

„Er kan gevraagd worden waarbij het toekomt dat de Republiek zoolang bestaan heeft, ofschoon geen vereeniging bestaan kan, wanneer elk lid meester van de deliberatiën is over zaken welke het wezen en oogmerken der vereeniging betreffen? Gewisselijk is dit niet zoo zeer toe te schrijven aan de gematigheid waarmede de respective provinciën zich bediend hebben van dit meesterschap, als aan de goddelijke Voorzienigheid, welke tegen alle menschelijke apparentie zoo lang staande heeft gehouden het wankelbaar gestel van de Republiek: Echter kan men er nog deze en gene tweede oorzaak bijvoegen, als namelijk de vrees voor Spanje, en naderhand voor Frankrijk, het groot gezag der prinsen van Oranje, en den rijkdom waarmede God in voortijden den ganschen Staat en in 't bijzonder de provincie van Holland gezegend heeft, als waardoor men groote zwarigheden, die van tijd tot tijd gesproten zijn uit de constitutie van de regering, te boven gekomen is.”¹⁸

511. En nu de volksgeest, de zeden, de Kerk? — Weinig opbeurend waren de teekenen des tijds. De strijd tegen Frankrijk was geen strijd tegen fransche taal, letterkunde en zedeloosheid. Nederland, aan overheersching ontkomen, was door overneming van buitenlandsche denkwijzen en begrippen, aan zachter en tevens vaster banden gelegd. Zegenrijk bleef wel de invloed eener Kerk, waarin de zaligmakende leer met regtzinnige naauwgezetheid voorgedragen werd, maar zij bezat weinig meer van die geloofskracht welke, beter dan menschelijke wijsheid, de volkeren met hooger levensadem verjongt.

Zie § 394. — Eene valsche wijsbegeerte begon reeds tot een onderzoek te brengen, niet meer aan geloovige aanneming der bijbelwaarheid ondergeschikt. De eigenaardigheid der natie scheen voor vreemde gebruiken en misbruiken, met snelle schreden, te wijken. Niet zonder reden werd geklaagd dat het land door een tuimelgeest beheerscht, de taal van Nederland versmaad, en Frankrijk met zijn basterdspraak en dartele manieren, ingehaald werd.

512. De Republiek had, niet minder dan in den tachtigjarigen krijg, onvergankelijken roem behaald, moeilijkheden die onverwinbaarschenen, verwonnen, en voor regt, vrijheid, en Evangelie, gewigt in de schaal gelegd. Nederland echter, bij den vrede van Utrecht, was niet aan Nederland, bij den vrede van Munster, gelijk. Een blik op de toekomst scheen toen vooruitgang, nu stilstand, zoo niet verachtering, te voorspellen. Andere Staten, terwijl men hier op dezelfde hoogte bleef, hadden zich ontwikkeld, en, wat erger was, er bestond niet meer

in een onverbasterd volkskarakter de kracht om den verloren rang te herwinnen. Geen nieuwe reeks van oorlogen was nabij; lang zou er rust zijn, welvaart, overvloedig levensgenot; doch men was, langs liefelijke paden, naar vernedering en ellende op weg. Het lot van een bevoorregt en ondankbaar Nederland zou, tot waarschuwing der nakomelingschap, helaas! getuigen dat er gevaar is grooter dan door krijgsheiren aangebragt wordt, en dat, zoo gerechtigheid een bron van zegeningen voor de natiën ontsluit, ongeloof en zonde haar schandvlek en haar verderf is.

VERBETERING.

Te laat om nog te corrigeeren bleek, dat op de titelpagina een wijziging gewenscht was.

Wij vermeldden: *Zesde druk*.

Men leze: *Achtste druk* (ongewijzigd naar den geheel omgewerkten derden druk).

De *zesde* editie kwam uit in 1895 bij Wormser te Amsterdam (wat ons onbekend was). Dezer dagen verscheen deel I van uitgave De Waal, Middelharnis, die de *zevende* druk kan heeten.

DE UITGEEFSTER.

DJ Groen van Prinsterer, Guillaume, 1801-1876.
109 Handboek der geschiedenis van het vaderland.
G7 Met een woord vooraf van J.C. Rullmann. 6.
1928 druk. Baarn, Konings, 1928.
453p. 25cm.

1. Netherlands--History. I. Title.

A 16915

CCSC/mmb

